شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾
استعاره ۽ تشبيهه نگاريءَ
جو تحقيقي جائزو

ڊاڪٽر ام ڪلثوم شاهہ

شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر،
ڪراچي يونيورسٽي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهہ لطيف جي
شاعريءَ ۾
استعاره ۽ تشبيهہ نگاريءَ
جو تحقيقي جائزو

ڊاڪٽر ام ڪلثوم شاهہ

شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر،
ڪراچي يونيورسٽي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمورا حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب :	شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ استعاره ۽ تشبيهه نگاريءَ جو تحقيقي جائزو
تحقيق ۽ تحرير:	ام ڪلثوم شاهه
نظرثاني ۽ ايڊيٽنگ:	ڊاڪٽر فهميده حسين
ڇاپو :	پهريون، جنوري 2004ع
تعداد :	1000
قيمت :	300 روپيه
ڪمپوزنگ :	سنگم پبليڪيشن، ڪراچي
ڇپيندڙ :	شعبو تصنيف، تاليف ۽ ترجمو ڪراچي يونيورسٽي، ڪراچي.
ڇپائيندڙ :	شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي، ڪراچي.

ISBN : 969 - 8447 - 09 - 16

All the rights are reserved

SHAH LATIF JEE SHAIREE MAIN ISTIARE AIN TASHBEEH NIGAREE JO TAHQEEQEE JAIZO

Author :	Dr. Ume Kulsoom Shah
Revision and Editing:	Dr. Fahmida Hussain
First Print :	January 2004
Published by :	Shah Abdul Latif Bhitai Chair, Karachi University
Printed at :	B.C.C.T & Press, University of Karachi.
Lay out by :	Saqib Ali Abro
Composed by :	Sangam Publications, Karachi Ph: 021-8143379

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مهاڳ

شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر پاران شاهه لطيف جي شاعريءَ جي اهم ترين فني خوبيءَ تي تحقيق جو هي ڪتاب پيش ڪندي تمام گهڻي خوشي محسوس ڪري رهي آهيان. هي ڊاڪٽر ام ڪلثوم شاهه جو پي ايچ ڊي جي لاءِ لکيل مقالو آهي، جنهن کي ايڊيٽنگ ۽ نظرثاني ڪري ڪتابي صورت ڏني وئي آهي. هن مقالي ۾ شاهه لطيف جي شاعريءَ جي عمومي خوبين کانسواءِ خصوصي طور ان ۾ تشبيهه ۽ استعاره جي صنعتن بابت تفصيلي اڀياس پيش ڪيو ويو آهي. هن کان اڳ ۾ هن موضوع تي سواءِ چند مضمونن جي ڪو اهم ڪم نظر ڪونه ٿو اچي. جيتوڻيڪ اڄڪلهه جي روايت اها آهي ته شاعريءَ جي فن بابت لکڻ مهل مشرق کانسواءِ مغرب جي عالمن اديبن جا رايا ۽ اتان جي فنڪارن جي فن سان ڀيٽ به ڪئي ويندي آهي ته جيئن اسان پنهنجي عظيم شاعرن کي هر ڪسوٽيءَ تي پرکي پوءِ ڪو فيصلو ڪريون پر جڏهن مون هيءُ مقالو پڙهيو ته اها ڀيٽ نه هئڻ جي باوجود ڪا خاص گهڻتائي محسوس ڪانه ٿي. ان قسم جي مطالعي سان يقينن هن مقالي ۾ قابل قدر اضافو ٿئي ها پر ان جي نه هئڻ سان ڪنهن قسم جي کوٽ جو احساس به نٿو ٿئي. تمام مناسب ۽ relevant موضوعن تي بحث ڪيو ويو آهي ۽ ڀيٽ لاءِ به اهڙا شاعر چونڊيا ويا آهن جن جو شاهه صاحب سان ڪونه ڪو تعلق نڪري ٿو. ان ڪري آءٌ ڀانيان ٿي ته هي ڪتاب اسان جي عالمن اديبن، محققن ۽ ادب جي شاگردن کانسواءِ عام پڙهندڙن لاءِ پڻ لاڀائتو ثابت ٿيندو.

شاهه لطيف چيئر جي هميشه اها ڪوشش رهي آهي ته شاهه صاحب بابت هر قسم جي معياري تحقيق پڙهندڙن تائين پهچائجي. هن ڪتاب ذريعي اهو مقصد ضرور ڪنهن حد تائين پورو ٿئي ٿو.

ڊاڪٽر فهميده حسين

ڊائريڪٽر

شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر

ڪراچي يونيورسٽي

ڪراچي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فهرست

- مهاڳ — ڊاڪٽر فهميده حسين
- مقدمو — ڊاڪٽر ام ڪلثوم شاهه — 07

پاڱو پهريون — 10

شاعريءَ ۾ استعاره ۽ تشبيهه جو استعمال

باب پهريون : شاعريءَ جو فن — 11

الف : شاعريءَ جي فن جا ضروري عنصر — 11

ب : شاعريءَ سان لاڳاپيل علم — 18

باب ٻيو : استعاره ۽ تشبيهه جون صنعتون — 41

الف : استعاره — 41

1. وصف — 41

2. استعاره جا رڪن يا جزا — 48

3. استعاره جا قسم — 50

ب : تشبيهه — 61

1. وصف — 61

2. تشبيهه جا رڪن يا جزا — 66

3. تشبيهه جا قسم — 68

پاڱو ٻيو — 80

شاهه لطيف جي دور جون ادبي روايتون ۽ سنڌس شعر تي انهن جو اثر

باب پهريون : — 80

1. هنديءَ جو اثر — 81

2. عربيءَ جو اثر — 94

3. فارسيءَ جو اثر — 106

باب ٻيو : — 120

الف : مولانا روميءَ جي صوفيانه شاعريءَ جو شاهه تي اثر — 121

ب : استعاره ۽ تشبيهه نگاريءَ جي لحاظ کان مولانا روميءَ جو شاهه لطيف تي اثر — 126

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀاڱو ٽيون
شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ استعاري ۽ تشبيهه نگاريءَ جو تحقيقي اڀياس 147

تعارف 147

باب پهريون : سر ڪلياڻ کان سر بلاول تائين (ٽيهه سر) 158

ڀاڱو چوٿون 400
استعاره ۽ تشبيهه جي استعمال جي لحاظ کان شاهه لطيف ۽ سنڌس متقدمين، معاصرين ۽ متاخرين جي ڪلام جو تقابلي جائزو

باب پهريون : شاهه لطيف جي متقدمين جو مٿس اثر 401

الف : سومره ۽ سمه دور جا اوائلي شاعر (1050ع- 1520ع) 401

ب : قاضي قاضن (63 - 1458ع - 1551ع) 409

ت : شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو (1536ع - 1623ع) 429

ج : شاهه لطف الله قادري (1611ع - 1679ع) 440

ح : ميون شاهه عنايت رضوي (25 - 1620ع - 15- 1710ع) 454

باب ٻيو : شاهه ۽ سنڌس همعصر شاعرن جي شاعريءَ ۾ استعاري ۽ تشبيهه جي استعمال جي ڀيٽ 483

(الف) ميون عيسو فقير 483

(ب) حضرت خواجه محمد زمان (1713ع - 1774ع) 496

(ت) روحل فقير (1733ع - 1804ع) 507

(ج) حضرت سچل سرمست (1739ع - 1829ع) 516

(ح) مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي شهيد 534

باب ٽيون : استعاري ۽ تشبيهه نگاري جي لحاظ کان شاهه لطيف جو سنڌس متاخرين تي اثر 549

(الف) مراد فقير (1742ع - 1796ع) 549

(ب) فقير محمد صديق سومرو (1756ع - 1849ع) 559

(ت) خليفو نبي بخش قاسم (1776ع - 1860ع) 577

(ج) حمل فقير (1809ع - 1879ع) 599

(ح) فقير قادر بخش بيدل (1814ع - 1872ع) 605

عمومي جائزو 615

ببليو گرافي 618

مقدمو

"استعاري" ۽ "تشبيهہ" جهڙن صنعتن عام تورڙي ادبي ٻوليءَ ۾ وڏي اهميت رکن ٿيون. خاص طور تي شاعريءَ ۾ تہ هي بنيادي ضرورتن ۾ شمار ٿين ٿيون. ڇو تہ هنن صنعتن جو استعمال. لفظن کي لغت واريءَ محدود معنيٰ مان ڪڍي انهن جي مفهوم ۽ معنويت ۾ بي انداز وسعت ۽ گوناگوني پيدا ڪري ٿو. اهڙي طرح ڪوبہ جذبو يا احساس بيان ڪرڻ لاءِ جڏهن عام زبان قاصر ٿيو وڃي تہ شاعري ان کي پنهنجي وسيع ترين دامن ۾ سمائي انهن صنعتن ۽ ڪاريگرين وسيلي بيان ڪري سگهي ٿي.

شاهہ عبداللطيف ڀٽائي پنهنجي شاعريءَ ۾ استعاري ۽ تشبيهہ جو تمام گهڻو ۽ سيباڻتو استعمال ڪيو آهي. هن مقالي لاءِ مٿي ذڪر ڪيل عنوان جو انتخاب ان ڪري ڪيو ويو جو هن وقت تائين شاهہ صاحب جي ڪلام ۾ استعمال ٿيل انهن اهم صنعتن تي ڪو قابل قدر تحقيقي ڪم نہ ٿيو هو. ڪجهہ مختصر ۽ جزوي نوعيت جا مضمون مختلف ادبي رسالن ۾ ڇپيا هئا. جن ۾ بہ صرف تشبيهہ جو ذڪر ڪيو ويو هو پر استعاري تي ڪابہ روشني نہ ٿي ملي.

هن موضوع تي وسيع تر ۽ تفصيلي تحقيق خاطر. مقالي کي ترتيب وار ڀاڱن ۾ ورهايو ويو آهي. عنوان جو تعلق جيئن تہ شاعريءَ ۽ ان ۾ استعاري ۽ تشبيهہ جي صنعتي استعمال سان آهي، ان ڪري پهرئين ڀاڱي ۾ انهن ٽنهي (شاعري، استعاري ۽ تشبيهہ) جي باري ۾ بنيادي تفصيل ڏنو ويو آهي. ان لاءِ هن ڀاڱي کي بہ بابن ۾ ورهايو ويو آهي ان جي تياريءَ لاءِ مختلف ٻولين (سنڌي، اردو، عربي، فارسي ۽ انگريزي) جي لغتن، انسائيڪلوپيڊياز ۽ ٻين ڪتابن مان مدد ورتي وئي.

شاعر معاشري جو هڪ ذهين ۽ حساس فرد ٿئي ٿو. هو پنهنجي دور جي ملڪي حالتن يا ادبي روايتن کان بي خبر يا لاتعلق نہ ٿو رهي سگهي بلڪ اهي حالتون سندس فڪر جي اوسر ۽ فني عمل تي اثرانداز ٿين ٿيون. ان ڪري ٻئي ڀاڱي جي پهرئين باب ۾ انهن ملڪي حالتن ۽ ادبي روايتن جو بيان آهي جن سان شاهہ لطيف جو پنهنجي دور ۾ واسطو پيو.

شاهہ صاحب جي گهڻ پاسائين شاعري پنهنجي اندر ڪيترائي مطلب ۽ معنائون رکي ٿي پر ان جو حاوي رخ "تصوف" آهي. تنهن باب جي الف ۾ مختلف ٻولين ۽ علائقن جي ناميارن عالمن ۽ مفڪرن جي تصنيفن ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انسائيڪلوپيڊياز مان مدد ورتي "تصوف" جي مختلف پهلوئن تي روشني وڌي وئي آهي.

لطيف سائين پنهنجي ڪلام (سر يمن ڪلياڻ) ۾ مولانا جلال الدين روميءَ جي فڪر ۽ فلسفي کي سندس نالو وٺي بيان ڪيو آهي ۽ شاھ صاحب جا سوانح نگار ان تي متفق آهن تہ وٽس هميشہ مثنوي مولانا روم جو نسخو موجود هوندو هو. انهن ڳالهين مان صاف ظاهر ٿو ٿئي تہ پاڻ مولانا روميءَ کان ڪافي متاثر هو. ان اهميت کي مدنظر رکندي باب چوٿين ۾ مولانا جلال الدين رومي جي شاھ لطيف جي شاعريءَ تي اثرن (خصوصا استعاري ۽ تشبيھ جي استعمال ۾) جو تفصيلي جائزو پيش ڪيو ويو آهي. ان لاءِ مثنوي مولانا روم جي ڇهن جلدن ۽ ڪجھ ٻين ڪتابن مان مدد حاصل ڪئي وئي.

مقالي جو ٽيون ڀاڱو مڪمل طور تي شاھ لطيف جي شاعريءَ ۾ استعاري ۽ تشبيھ نگاريءَ جي اڀياس متعلق آهي. هن سر ۾ (I) ۽ (II) حصن ۾ ترتيب وار استعاري ۽ تشبيھ جي استعمال وارا بيت آندا ويا آهن ۽ انهن صنعتن لاءِ استعمال ڪيل لفظن جي مستند معنائن حاصل ڪرڻ لاءِ شاھ جي رسالي جي مختلف نسخن ۽ "جامع سنڌي لغات" جي پنجن جلدن مان خاص طور تي مدد ورتي وئي.

چوٿون ۽ آخري ڀاڱو ٽن بابن ۾ ورهايل آهي. انهن ۾ شاھ لطيف جي شاعريءَ جي ترتيب وار سندس متقدمين، معاصرين ۽ متاخرين جي ڪلام سان استعاري ۽ تشبيھ نگاريءَ جي حوالي سان ڀيٽ ڪئي وئي آهي. هن تقابلي جائزي ۾ سومرا دور يعني 1050ع کان وٺي 19 صدي تائين جا 18 شاعر اچي وڃن ٿا، جن ۾ سومرا دور جي ڇڙن اوائلي شاعرن مان پير صدر الدين کان علاوہ ٻين جي ڪلام جو بلڪل ٿورڙو ذخيرو هٿ اچي سگهيو آهي. پر ان ۾ بہ مذڪورہ صنعتي هڪجهڙائي ملي ٿي. هن ڀاڱي جي تياريءَ لاءِ سنڌي ادب بابت لکيل مختلف تاريخون ۽ ڀيٽ لاءِ منتخب ڪيل شاعرن جا شعري مجموعا مددگار ثابت ٿيا.

تحقيق جي هن ڏکي ۽ صبرآزما ڪم ۾ جڏهن هٿ وڌم تہ ڪئين قسمن جا مختلف مسئلا بہ پيدا ٿيا. ڪيترن مرحلن تي تہ انهن مسئلن کان ايتري دلبرداشتہ ٿيس جو اهو سوچڻ تي مجبور ٿي ويس تہ هي ڪم مون کان ٿي بہ سگهندو الائي تہ. بقول شاھ سائينءَ جي:

هينڙي هجون ڇڏيون، قوت رهيم ڪان،
مون تي موٽي مون پرين! ساهڙ ڇام سڃاڻ،
آهيان گهڻو اڄاڻ، پر پليرا سيرين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بس الله پاڪ منهنجا سڌ اونايا ۽ پنهنجي مدد سان هر مرحلي تي منهنجي لاءِ آسانيءَ جا اسباب پيدا ڪيا. آخرڪار ڇهن سالن جي لڳاتار محنت سان هي ڪم پايهء تڪميل تي پهتو.

هن ڪم لاءِ ڪامل ۽ حرف آخر هجڻ جي دعوي نـه ٿي ڪريان. بس پنهنجي وس ۽ وت آهر ۽ بي حد محبت سان هي پورهيو ڪيو اٿم جنهن کي اميد تـه قبوليت بخشي ويندي. يقينـــا ڪٿي نـ ڪٿي ڪا ڪمي ۽ ڪوتاهي بہ رهجي وئي هوندي. جنهن کي بہ اميد ڪريان ٿي تہ درگذر ڪيو ويندو.

تـاجي توريـائون، تـــ عيـب نڪتـا اڳيـــان،
ڪرنـي ڪاپـــائتين ڪـــي، پـــر ۾ پڇيـــائون،
جي: اڳلڙي آئون، مون ڪان پڙا پڳـا نـ ٿـا.

ام ڪلثوم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀاڱو پهريون

شاعريءَ ۾ استعاره ۽ تشبيهه جو استعمال

باب پهريون : شاعريءَ جو فن

الف : شاعريءَ جي فن جا ضروري عناصر

ب : شاعريءَ سان لاڳاپيل علم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاعريءَ جو فن

شاعري انسان جي بنهه ابتدائي تخليقي سرگرمي (Creative activity) آهي.

انساني تهذيب ۽ تمدن ۾ جيئن جيئن سڌارو ۽ واڌارو ايندو ويو تيئن تيئن ان جي بين تخليقي عملن سان گڏ شاعريءَ ۾ بہ بهتري ۽ تنظيم ايندي وئي. ان سلسلي ۾ ڪجهہ اصول، پابنديون ۽ ضروري عناصر واضع ڪيا ويا. انهن تي عمل ڪرڻ سان شاعريءَ کي وڌيڪ باترتيب، سهڻو، سريلو ۽ پرتاثير بنائي سگهجي ٿو.

الف: شاعريءَ جي فن جا ضروري عنصر:

ڊاڪٽر ايچ ٽي سورلي، پنهنجي تحقيقي ڪتاب "Shah Abdul Latif of Bhit" (ڀٽ جو شاهه) ۾ "Principles of Poetry and Poetical Criticism" (شاعريءَ ۽ شاعرائي تنقيد جا اصول) جي عنوان تحت لکيو آهي:

"مسئلو اسان جي سامهون هي آهي تہ اها ڪهڙي ڳالهہ آهي جنهن جي بنياد تي اسين اهو فيصلو ڪريون تہ بوليءَ جي فلاڻي سٽاءَ شاعري آهي ۽ ڪهڙي بنياد تي سٺي ۽ خراب شاعريءَ جي فرق جي تميز ۽ سڃاڻ ڪري سگهبي؟ ان جي جواب حاصل ڪرڻ لاءِ اسان کي شاعريءَ متعلق ٽن عنصرن کي ياد رکڻو پوندو. پهريون آهي ظاهري ساخت، لفظ، زبان، سر يا لئي، موضوع، مواد ۽ موسيقيت، ٻيو آهي شعر جي ان ظاهري صورت ذريعي، ان ۾ اندروني طور بيان ڪيل فڪر جي اهميت بابت ذهني پرک ۽ ٽيون عنصر آهي، شاعريءَ ۾ موجود جمالياتي اثرن جو، سوچ ۽ جذباتي روين کي متاثر ڪرڻ". (1)

بهتر ۽ سهڻي شاعريءَ جا ضروري عناصر بيان ڪندي ڊاڪٽر نصير احمد "ناصر"، پنهنجي تصنيف "جماليات" ۾ لکي ٿو:

"قرآن شريف ۾ ارشاد ٿئي ٿو، "قولو لا الناس حسنا" يعني ماڻهن سان سٺو ڳالهايو. شعر ۾ بيان کي حسين بنائڻ لاءِ چار عناصر مقرر ڪيا ويا آهن:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(i) اسلوب بيان (ii) تخيل يا فڪر (iii) لفظ يا ٻولي (iv) وزن. (2)

"اسلوب" جو مطلب "علمي اردو لغت" ۾ هن ريت لکيل آهي:

"اسلوب (ع.ا.مذ) طريقو، طرز، ڍنگ، نمونو، انداز." (علمي اردو لغت - ص 106) ۾ ڊاڪٽر "ناصر" لکي ٿو:

(i) "ڪنهن بہ فني تخليق کي ان جي ضروري عناصر سان هڪ ترتيب ۾ پيش ڪرڻ کي اسلوب چئجي ٿو.

(ii) تخيل يا فڪر : ذهن جڏهن حقيقتن جي بنياد تي سوچي تہ اهو "فڪر" چئبو. پر جيڪڏهن رڳو خيالي بنيادن تي سوچي تہ اهو ٿيو "تخيل". جنهنجو حقيقت سان ڪو واسطو نہ هوندو آهي." (3)

"اردو، ڪلاسيڪل هندي اينڊ انگلش ڊڪشنري" ۾ تخيل جي تعريف هن طرح بيان ٿيل آهي، جيڪا مٿئين بيان سان سهمت آهي:

"Takhayal, (A.S.M) to think, to fancy, imagining, fancying, supporting."(4)

(iii) لفظ يا ٻولي : شاعريءَ ۾ لفظن کي خارجي توڙي داخلي طور تي حسين هئڻ گهرجي، يعني انهن جا اچار بہ سولا هجن. مضمون سان بہ ٺهڪندڙ هجن ۽ آواز جي لحاظ کان بہ سريلا هجن.

(iv) وزن: شعر ۾ وزن هجڻ ضروري آهي جو تہ ان سان سر ۽ موسيقيت پيدا ٿئي ٿي." (5)

شاعريءَ جي حسن ۽ نکار لاءِ جن اصولن ۽ پابندين جو هجڻ ضروري سمجهيو ويو آهي، تن کي ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل، "رهنماءِ شاعري" ۾ هن طرح بيان ڪيو آهي:

(i)وزن (ii)قافيہ (iii)قوت خيال (iv)محاڪات (v)فطرت جو اڀياس (vi)ٻوليءَ جي واقفيت(vii)ٻيع ڳهڙ جي قابليت." (6)

مٿي ڏنل عنصرن مان، وزن، قوت خيال يعني تخيل ۽ ٻوليءَ جي واقفيت بابت مختصر نموني ڊاڪٽر نصير احمد "ناصر" جي حوالي سان روشني وڌي وئي آهي، پر انهن جي اهميت ۽ وصف جي گهري ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ ڪجهہ وڌيڪ عالمن ۽ ڪتابن جي مدد وٺون ٿا. مثال طور، "دي ميڪملن انسائيڪلوپيڊيا "وزن" جي هن طرح تعريف ڪئي آهي:

"Metre, the rhythmic pattern of a line of verse measured in terms of basic metrical unit or feet. In accented verse, as in English, a foot consists of various arrangments of stressed and unstressed syllables."(7)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(وزن شعر ۾ سر، تال جو ماپو آهي. انگريزيءَ ۾ شعر جي لئي کي ماپڻ لاءِ مختلف ماپا يا وزن آهن جيڪي ڪيترن ئي قسمن جي زوراٽن ۽ اڻ زوراٽن پدن تي ٻڌل آهن يعني آوازن جي اتار چڙهاءَ وارن لفظن تي ٻڌل آهن).

وليم هينري هڊسن، "An introduction to the study of literature" ۾ انگريزي زبان جي ٻن مفڪرن جا "وزن" بابت حوالا درج ڪيا آهن. بين جانسن لکي ٿو:

"Poetry is metrical composition"(موزون عبارت کي شاعري چئجي ٿو).

پروفيسر ڪورٿهوپ مطابق:

"Poetry is the art of producing pleasure by the just expression of imaginative thought and feelings in metrical language."(8)

(شاعري خوشي يا راحت پهچائيندڙ اهو فن آهي جيڪو جذبات جو تصوراتي بيان ڪري ٿو ۽ اندر جي احساسات کي موزون زبان ۾ پڌرو ڪري ٿو.)

شيخ ابراهيم خليل لکي ٿو:

"شعر لاءِ "وزن" ايئن آهي جيئن راڳ لاءِ لفظ. جهڙي طرح راڳ ڪنهن حد تائين لفظن جو محتاج نہ آهي تهڙيءَ طرح شعر بہ وزن جو محتاج نہ آهي. البت ان ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ وزن جي ڪري شعر جي خوبي ۽ ان جو تاثر اونچو ٿئي ٿو." (9)

پرنسلي جنرل ناليج جي لٽريچر واري باب ۾ "وزن" بابت لکيل آهي:

"Metre, rythmic arrangments of syllables in verse, the pattern of stressed and unstressed syllables." (10)

(وزن شعر ۾ مصرعن جي "اتار چڙهاءَ" وارن پدن جي سريلي تنظيم ۽ ترتيب جو نالو آهي.)

مطلب تہ "وزن" شعر لاءِ مقرر ڪيل هڪ اهڙو سانچو آهي، جنهن ۾ ڍلجڻ ڪان پوءِ ان جي فني سٽاءُ باترتيب ۽ حسين ٿيو پوي. پر وزن شاعريءَ لاءِ هرورو ڪو شرط نہ آهي. مشهور انگريز شاعر ۽ تنقيد نگار ڪولرج ان بابت لکي ٿو:

"Poetry of the highest kind may exist without metre." (11)

"قافيو" جنهن کي انگريزي زبان ۾ "Rhyme" چئجي ٿو، ان جي وصف بيان ڪندي ويبسٽرس نيو ورلڊ انسائيڪلوپيڊيا ۾ اچي ٿو:

"Rhyme, identity of sound usually in the endings of lines of verse, such as wing, sing, ring, avoided in Japanese, it is a common

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

literary device in other Asian and European languages."(12)

(قافيو، ساڳئي سر يا آواز رکڻ وارن انهن لفظن کي چئبو آهي جيڪي شعر جي مصرعن جي آخر ۾ اچن ٿا ۽ ترنم کي قائم رکڻ لاءِ استعمال ٿين. جيئن ونگ، سنگ، رنگ وغيره. جپاني ۾ نظرانداز ڪيو ويو آهي پر يورپ ۽ ايشيا جي ٻين زبانن جي شعري ڪارج ۾ قافيو موجود ملي ٿو.)

مرزا قليچ بيگ "علم بديع ۽ علم عروض" ۾ لکي ٿو ته، "قافيو" لفظ "قفيٰ" مان نڪتو آهي، جنهن جي عربي معنيٰ آهي، 'پٺيان هلڻ. اصطلاحي معنيٰ موجب قافيو اهو لفظ ٿو سڏجي جو شعر جي پڇاڙيءَ ۾ اچي.(13)

ميڪملن انسائيڪلو پيڊيا مطابق:

"Rhyme, similarity in sound between two or more words, a device used in poetry to re-enforce the metrical pattern of a poem. Usually the rhyme is between words occuring at the ends of lines, but internal rythms, where the rhyme is between a word within a line and a word at the end of, or within another line, are also used."(14)

("قافيي" مان مراد آهي ٻن يا ٻن کان وڌيڪ لفظن ۾ سر جي هڪجهڙائي، جيڪا شاعري جي موزون عبارت کي وڌيڪ تقويت پهچائي ٿي. عام طور تي قافيو مصرع جي آخر ۾ آئيو آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن، شعرن ۾ سر ۽ لئي ٻيهارڻ جي مقصد سان مصرع جي اندر، آخر ۾ يا هڪ ٻئي جي مصرع ۾ به استعمال ڪيو ويندو آهي.)

يعني قافيو شاعريءَ جي جوڙجڪ ۾ اهم جڳهه والاري ٿو. جيڪڏهن شعر پنهنجي حد بنديءَ لاءِ وزن تي آڌار رکي ٿو ته پنهنجي ٻيهڪ ڊول ۽ سرتال لاءِ قافيي تي دارومدار رکي ٿو. قافيي ذريعي جتي ڪلام ۾ سونهن ۽ سر پيدا ٿئي ٿو. اتي ان جي ڪري ڪجهه رڪاوٽون به پيدا ٿين ٿيون. مولانا الطاف حسين حالي لکي ٿو:

"جيتوڻيڪ وزن وانگر قافيو به شعر جو حسن ۽ خوبي وڌائي ٿو، جنهن ڪري شعر ٻڌڻ ۾ ڏاڍو خوشگوار لڳي ٿو. پر قافيو شاعر کي پنهنجا فرض پورا ڪرڻ کان روڪي ٿو ۽ مطلب ۾ خلل وجهي ٿو." (15)

اصل ۾ "شاعري" جذبن ۽ اڌمن جي اظهار جو اهو اجهل وهڪرو آهي، جنهن کي روڪي يا قيد ڪري نه ٿو سگهجي. ان قسم جون پابنديون شاعر جي نفيس خيال کي متاثر ڪن ٿيون.

هونئن ته شاعر جي ذهن ۾ ڪو خيال آيو، ڪو جذبو ابريو، ڪو اڌمو اٿيو ته هو آزادانه ان جو اظهار ڪري وٺندو، پر وزن ۽ قافيي جي تقاضائن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوري ڪرڻ لاءِ ان کي اول پنهنجي ان خيال جي وهڪري کي روڪي، قافيا ۽ وزن تلاش ڪرڻا پوندا ۽ پوءِ ان مقرر ڪيل قالب ۾ پنهنجي خيالن کي سمائڻو پوندو. ظاهر آهي تہ ان ذهني ولوڙ ۾ شاعر جو خيال فطري صورت بدران هڙادو شڪل ۾ ظاهر ٿيندو. وزن ۽ قافيو "علم عروض" جا اهم رڪن آهن پر هاڻ جن جديد اصولن تي شاعريءَ کي پرکجي ٿو انهن ۾ علم ترتيب تي زور ڏنو وڃي ٿو.

ڊاڪٽر الهه داد ٻوهيو، "شعر جي اڀياس جا نوان طريقا" نالي پنهنجي مقالي ۾ لکي ٿو:

"علم ترتيب ايتري ترقي ڪئي آهي جو هاڻ ان جا اصول بہ مقرر ڪري سگهجن ٿا. هي علم، شاعريءَ ۾ ان مقصد حاصل ڪرڻ ۾ وڏي مدد ڏئي ٿو، جنهن مطابق شاعريءَ کي حسن ڪمال حاصل ڪرڻو پوندو. هن خيال کان علم ترتيب مطابق شعر جو واسطو سڌو سنئون هيٺين ڳالهين سان آهي.

(i) اهڃاڻ (Symbol) (ii) عڪس (Image) (iii) استعارو (Metaphor) اندروني معنيٰ جنهن کي رمز (Myth) بہ چيو ويو آهي. (iv) موسيقي يا سنگيت (Music). "(16)

قوت خيال: شاعريءَ جي عنصرن ۾ وزن ۽ قافيہ کان پوءِ تخيل يا قوت خيال جو وارو اچي ٿو. ان عنصر بابت اڳ ۾ بہ ڪجھ لکيو ويو آهي. تخيل يا قوت خيال جو دارومدار انسان جي ڇهين حس تي آهي "Discovery of Poetry" ۾ مسٽر سٽنڊرس لکي ٿو تہ شاعر پنجن حواسن کي حرڪت ۾ آڻي، اهڙي معنيٰ پيدا ڪري ٿو، جيڪا انهن سان محسوس ڪري سگهجي. ان ڪانپوءِ هو ڇهين حس کي ڪم آڻيندي نوان نڪور خيال پيدا ڪري ٿو ۽ پنهنجي شعر ۾ انهن کي ترتيب ڏئي ٿو. (17)

ڊاڪٽر نصير احمد "ناصر" "فڪر" کي "تخيل" تي ترجيح ڏئي ٿو تہ جيئن شاعريءَ ۾ مثبت رويا پيدا ٿين. پر الطاف حسين حالي جي راءِ ان کان بلڪل مختلف آهي:

"قوت خيال، جيتري اعليٰ درجي جي هوندي، اوتري ئي ان شاعر جي شاعري اعليٰ درجي جي هوندي. هيءَ اها طاقت آهي جيڪا شاعر کي وقت ۽ زماني جي قيد کان آزاد ڪري ٿي ۽ ماضي توڙي مستقبل کي هن جي سامهون زمانہ حال ۾ ڇڪي آڻي ٿي." (18)

محاڪات: شاعريءَ جي هن عنصر کي شعري فوٽو گرافي يا منظرنگاري بہ چئي سگهجي ٿو. ڊاڪٽر تنوير عباسي، پنهنجي ڪتاب "شاهہ لطيف جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاعريءَ ۾ "محاڪات" لاءِ "عڪس" جو لفظ استعمال ڪيو آهي. هن عنصر جو استعمال ڪندي، شاعر پنهنجي ڪلام ۾ اهڙي نقش نگاري ڪندو آهي جو بي جان شين ۾ بہ جڻ جان پئجي ويندي آهي هو پڙهندڙ يا ٻڌندڙ کي پنهنجي تصوراتي دنيا ۾ وٺي ويندو آهي ۽ هر اهو منظر ڏيکاري سگهندو آهي جيڪو هو چاهي مثال طور لطيف چوي ٿو:

مٿــن ٽپــڪ ٽپڪــوا، چڪنــدڙا اڇــن
ڪڙيـون ڪيهـہ پڪليـون، پگهـر سـر پيـرن
اي وڙ ويڙهيچـن، مـون لوڏائيـن لکيـا.

(شاهواڻي - ص 585 - (مارئي، د (7) ب (8)))

هت مارئيءَ جي زباني ان جي مسڪين ماروئڙن جي تصويرڪشي ڪئي وئي آهي، جيڪي پنهنجي پيٽ گذر خاطر پورهيو ڪن ٿا. هنن جي مٿن تي ڪارا آهن ۽ مٿي کان پيرن تائين پگهر ۾ پنا پيا آهن، سندن ڪڙين تي مٽي چڙهي وئي آهي. مارئي چوي ٿي تہ انهن ئي آرن پارن منجهان مون پري کان ئي پنهنجي ماروئڙن کي سڃاتي ورتو. هت لفظن ذريعي جڻ تہ انهن پورهيت ماروئڙن جي تصوير ڪڍي وئي آهي.

الطاف حسين حالي "شعر و شاعري" ۾ لکي ٿو تہ:

"فن جي ماهرن اڳيان هي ڳالهہ مجيل آهي تہ شاعريءَ جا اهم عنصر ٻہ آهن، تخيل ۽ محاڪات." (19)

محاڪات لاءِ جيڪي شيون ضروري آهن سي آهن: تمثيل، تشبيهہ ۽ استعارو وغيره. انهن شعري صنعتن وسيلي شاعر اهي شيون بہ ڏيکاري سگهي ٿو جن جو ڪو ظاهري ۽ مادي وجود نہ آهي. مثال طور "سر بروو سنڌي" ۾ شاهہ لطيف محبت جي مضبوط ۽ اڻ ٽٽ رشتي جي باقاعده هڪ چٽي تصوير، "تشبيهہ" ذريعي پيش ڪري ٿو.

ڪـڙو منجهـہ ڪـڙي، جـنءِ لهـار لپيٽيـو
منهنجو جيءُ جڙي، سـپيريان سـوگهو ڪيـو

(شاهواڻي - ص 767 - د(2) ب(5))

فطرت جو اڀياس : شعر ۾ اثر ۽ سونهن پيدا ڪرڻ لاءِ فطرت ۽ ڪائنات جو مطالعو وڏي اهميت رکي ٿو. "رهنماءِ شاعري" ۾ شيخ محمد ابراهيم "خليل" لکي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"شاعريءَ ۾ ڪمال حاصل ڪرڻ لاءِ اهو بہ ضروري آهي تہ ڪائنات جي ڪتاب ۽ ان مان خاص ڪري انسان جي فطرت جي بياضن جو غور سان اڀياس ڪجي." (20)

شاعر جيڪو خود بہ هڪ انسان آهي ۽ انساني جذبن جو ترجمان آهي ان جو جذهن ڪائنات ۽ فطرت جو ڳوڙهو مطالعو ۽ مشاهدو تيل هوندو تڏهن ئي بهتر تخيل ۽ تخليق ڪي رسندو. شاهہ لطيف جو هر سر فطرت نگاريءَ جي نهايت سهڻن مثالن سان ڀريل آهي پر سر سارنگ تہ ان سلسلي جو شاهڪار مثال آهي. بارش جي سنبري اچڻ جو بيان، ڪنوڻ جو تذڪرو ۽ وسڪاري ڪان پوءِ جيڪا خوشي ۽ خوشحالي ميسر ٿئي ٿي، بي فڪري ۾ جيڪي جذبا ۽ امنگون ڪر موڙي اٿن ٿيون، تن جو ڪيڏو نہ فطري منظر بيان ڪري ٿو:

اڳڻ تازي، ٻهر ڪنڌيون، پڪا پٽ سنهن
سرهي سيج، پاسي پرين، مر پيا مينهن وسن
اسان ۽ پرين، شال هون برابر ڏينهڙا

(شاهوائي - ص 689 - د (1) ب (25))

ٻوليءَ جي واقفيت : شاعريءَ لاءِ ٻوليءَ جي واقفيت هجڻ تہ اولين ضرورت آهي! صرف وزن ۽ قافيي جي ڄاڻ، اعليٰ تخيل يا فطرت بابت معلومات سان شعر نہ جڙندو. ان لاءِ بنيادي ڳهريل شيءِ آهي "ٻوليءَ جي ڄاڻ". يعني صحيح وقت تي صحيح لفظن جو استعمال. ڊاڪٽر ابراهيم "خليل" لکي ٿو:

"نيچر جي اڀياس جي عادت وجهڻ ڪان پوءِ، انهن لفظن جو اڀياس يا ڄاڃ ضروري آهي، جن جي وسيلي پنهنجا خيال، مخاطب جي روبرو پيش ڪجن ٿا." (21)

مطلب تہ هڪ شاعر ڪي پنهنجي ٻوليءَ جي لفظن، محاورن، شعري صنعتن، لغوي ترڪيبن، اصطلاحي معنائن وغيره جي جيتري بهتر ڄاڻ هوندي، شعر بہ اوترو ئي بامعنيٰ، برجستو ۽ خوبصورت سرجندو.

ڇيچ ڳهڙ جي قابليت: بهترين شاعريءَ لاءِ مقرر ڪيل هن پابنديءَ يا ڪسوٽيءَ مطابق شاعر جي ذهن ۾ جڏهن ڪو خيال پيدا ٿئي يا شعر جي صورت اختيار ڪري تہ هو ان تي بار بار غور و فڪر ڪري، ان جي فني ۽ لفظي ڳهاڙيٽي جي اصلاح ڪندو رهي ۽ ان ڪي سڌاري سنواري پيش ڪري. مصنف "رهنماءِ شاعري" ۾ ان سلسلي ۾ وررجل جو مثال ڏيئي ٿو تہ هو صبح جو پنهنجا شعر لڪائيندو هو ۽ سڄو ڏينهن انهن جي ڇيچ ڳهڙ ڪندو هو. مشهور عربي شاعر ابن رشيق جو حوالو ڏيندي لکي ٿو تہ:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"شعر لکي پورو ڪجي تہ پوءِ ان کي بار بار جاچجي ۽ پرکجي، ان ۾ ترميم ۽ تصحيح ڪبي رھجي ۽ پوءِ جي ان ۾ گھربل حسن ۽ مزو پيدا نہ ٿئي تہ ان کي ختم ڪري ڇڏجي." (22)

پر علامہ آءِ آءِ قاضي شاعريءَ جي ھن عنصر جي حمايت نہ ٿو ڪري ۽ نہ ئي ان کي ڪا خوبي يا ڪسوٽي سمجھي ٿو. ھن "Shah Abdul Latif: An introduction to His Art" ۾ ان ڳالھ جي سخت نفي ڪئي آھي.

شاعريءَ جي فن لطيف سان انھن عنصرن، اصولن، ڪسوٽين ۽ پابندين کان علاوہ ڪجھ باقاعدہ علم بہ لاڳاپيل آھن جن جو ذڪر ڪرڻ بہ ضروري آھي.

(ب) شاعريءَ سان لاڳاپيل علم

انسان جي ھميشہ اھا خواھش ۽ ڪوشش رھي آھي تہ ھو پنھنجي محسوسات کي بلڪل ساڳي شڪل ۾. وڌ کان وڌ واضح ۽ بھتر نموني ٻين تائين پھچائي. پوئتي ان امر جو بيان ئي چڪو آھي تہ انساني جذبات ۽ احساسات جي اظھار جو بھتر، موثر ۽ جاندار طريقو نثر جي مقابلي ۾ نظم ئي رھيو آھي. ھو پنھنجي سوچ جو ٻين جي ذھن ۾ چٽو نقش اڀارڻ لاءِ معقول ۽ موزون لفظن جي چونڊ ڪندو آھي ۽ ان مقصد لاءِ مختلف علمن ڏانھن رجوع ڪندو آھي جن جي مدد سان ھو تہ رڳو پنھنجي بيان کي وڌيڪ اثرائتو ۽ سگھارو بنائي سگھي ٿو پر ان ۾ حسن ۽ دلڪشي بہ پيدا ڪري ٿو سگھي. شاعريءَ جي فن سان لاڳاپيل انھن علمن مان خاص ھي علم آھن:

(1) علم معاني (2) علم بديع (3) علم بيان

(1) علم معاني:

ھن علم بابت "صنائع بدائع" جو مصنف احمد شمير خان لکي ٿو:

"علم معاني، اھو علم جيڪو ڪلام ۾ لفظن جي حقيقي يا لغوي معنيٰ استعمال ڪرڻ جي اصولن ۽ قاعدن متعلق آھي." (23)

حڪيم فتح محمد سيوھاڻي، "آفتاب ادب" ۾ لکي ٿو:

"علم معاني اھڙن قاعدن جي مجموعي کي چئبو آھي، جن جي ذريعي لفظن جي حالتن کان واقف ٿجي ۽ ڳالھائيندڙ يا لکندڙ پنھنجي مراد بيان ڪرڻ ۾ ڪا معنوي غلطي نہ ڪري." (24)

يعني علم معاني جي ڄاڻ رکڻ ۽ ان ۾ مھارت حاصل ڪرڻ سان ٻوليءَ تي عبور حاصل ٿئي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"لفظن جي مناسب ترين استعمال، معنيٰ ۽ مفهوم جي اظهار متعلق صحيح ۽ سچي ترجمانيءَ جا بہ ڪجھہ اصول آهن. جيڪي اصول فصاحت ۽ بلاغت چورائين ٿا ۽ اهي "علم معاني" جي زمري ۾ اچن ٿا." (25)

(i) فصاحت : علم معاني جي هن رڪن يا اصول بابت اردو ڪلاسيڪل هندي اينڊ انگلش ڊڪشنريءَ ۾ لکيل آهي:

To be or become good or correct in language or speech, eloquence, fluency of speech (Page: 781) (فصح) inf.n. ofفصاحہ for,A فصاحت (26)

هن عربي لفظ مان مراد آهي تہ ڪلام ۾ لفظن جو استعمال اهڙو آسان ۽ وڻندڙ هجي جو نہ تہ ان جي پڙهڻ سان زبان کي ڪا ڏکيائي محسوس ٿئي ۽ نہ ان جا اچار ٻڌڻ ۾ برا لڳن. بقول ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي، "اهو نمونو نہ فقط ڪڏهن ڪڏهن مگر هميشہ ٿي شاعر جي ڪلام ۾ اختيار ڪيل هجي، نہ تہ سندس ڪلام فصيح نہ چئبو." (27)

(ii) بلاغت : "جامع سنڌي لغات مطابق":

"بلاغت: ث (ع.بلغ - هو پهتو) ڪلام جي سيني خوبين ۽ معنائن جي پوري ادائگي، خوش روائي، ڪلامي قابليت خوش بياني، ڪلام جون لفظي خواه معنوي خوبيون وغيره." (28)

۽ "اردو، ڪلاسيڪل هندي اينڊ انگلش ڊڪشنريءَ" لفظ بلاغت جي معنيٰ هن ريت آهي. (to be eloquent بلغ inf,n,of بلاغۃ For A) بلاغت."

(29) Eloquence, Rhetoric, maturity. (P:163)

ڊاڪٽر گربخشاڻي، هن جي تفصيلي سمجهاڻي ڏيندي لکي ٿو.

"ڪلام ۾ بلاغت ان وقت پيدا ٿئي ٿي، جڏهن ڪو ڪلام زبان ۽ بيان جي خوبين سان گڏ عقل ۽ عادت مطابق بہ هجي. يعني اهو معنيٰ ۽ مطلب جي لحاظ کان بلڪل صاف ۽ واضح هجي." اڳتي لکي ٿو:

"انسان ۾ طرح طرح جا پرو ۽ جذبا اٿن ٿا. ڪڏهن غم ۽ غصو، ڪڏهن ڳڻتي ۽ فڪر، ڪڏهن کل ۽ خوشي، ڪڏهن مستي ۽ مدهوشي، ڪڏهن عشق ۽ محبت، ڪڏهن بي تابي ۽ بي قراري وغيره وغيره. شاعر کي اهي سب حالتون اهڙيءَ صفائي، چٽائي ۽ مائيدار لفظن ۾ بيان ڪرڻ گهرجن جو پڙهندڙ توڙي ٻڌندڙن جو ڌيان کيس وجي ۽ سندس سحر نگاريءَ تي موهت ٿيو پوي." (30)

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي مطابق، "بليغ ڪلام ان کي چئبو جنهن ۾ فصاحت جون سموريون صفتون تہ لهن پر وڏيڪ ڳڻ منجهس هي بہ هجي جو جاءِ، وقت ۽ حالت مطابق هجي." (31)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(iii) "سلاست". "علم معاني" جو ٽيون رڪن آهي. جامع سنڌي لغات ۾ هن لفظ جي معنيٰ هن ريت لکيل آهي:

"سلاست، ٿ، (ع. سلس : آسان ٿيڻ) رواني، وهڪ، سادگي، سهولت، نرمي، مانائي

سلاست زبان : (ع. سلاسہ + ف. زبان) فصاحت، شيرين گفتاري، خوش ڪلامي، زبان جو ميٺاج." (32)

(جامع سنڌي لغات جلد چوٿون - ص 1641)

هن مان مراد تہ ڪلام ۾ عام ۽ سولي زبان استعمال ڪجي ۽ شعري صنعتون بہ عوام جي سمجهہ ۾ ايندڙ زبان ۾ هجن. سنڌي شاعريءَ ۾ فارسي زده شعرن ۾ اهڙي ٻولي استعمال ڪئي وئي جيڪا ڪنهن سنڌي ڳالهائيندڙ جي بدران فارسي دان ڪي وڌيڪ سمجهہ ۾ ايندي. تشبيهون ۽ استعارا بہ انهن شين جا ڏنا ائين جيڪي نہ ڪڏهن سنڌ ۾ پيدا ٿيون ۽ نہ سنڌ واسين ڪڏهن اکين سان ڏٺيون. ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، سنڌي ادبي ڪانفرنس جيڪب آباد ۾ پڙهيل خطبي ۾ اهڙي هڪ فارسي زده سنڌي غزل جو مثال ڏنو آهي جنهن جو هڪ شعر آهي:

اي زميـــن ســـنڌ جنـــت آشـــيان
ســيل انجــم ٿــي، ســنڌ ريـــگ روان

اهڙي سنڌي شاعريءَ کي ڊاڪٽر دائودپوٽو، "ڏڙ ريڊيو، سيي ٻاڪري" ڪوٺي ٿو. (33)

ان مقابلي ۾ شاهہ لطيف جي ڪلام تي نظر وجهبي تہ اهو اسان کي فصاحت، بلاغت ۽ سلاست جو ڀنڊار نظر ايندو. سندس ڪلام ۾ جهڙو ٻوليءَ جو سهڻو استعمال ٿيل آهي اهڙي ان ۾ حقيقت ۽ فطرت نگاري ڇٽيل آهي ۽ اهڙيون ئي سهڻيون منجهس ٻيون شعري صفتون ۽ صنعتون رچيل آهن. ڪنهن بہ صورت ۽ حالت ۾ نہ تہ اهو اوپرو ٿو لڳي ۽ نہ فطري شاعريءَ جي حسن کان وانجهيل. مارئي جي زباني چوي ٿو:

سنهيءَ سٽيءَ سبيو، مون مارڙن سين ساهہ
ويٺي ساريان سومرا، گولاڙا ۽ گاهہ
هنيون منهنجو هت ٿيو، هت مٽي ۽ ماهہ
پکن منجهہ پساهہ، قالب آهي ڪوٽ ۾

(شاهوائي - ص 586)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(2) علم بديع :

"علم بديع، جنھن کي علم بدايع بہ چيو وڃي ٿو، اھو علم آھي جنھن جي قانونن تي ھلڻ ڪري ماڻھو فصيح ۽ بليغ ٿئي ٿو ۽ ھن کي ڪلام جون سڀ ترڪيبون ۽ صنعتون معلوم ٿين ٿيون." (34)

لفظ "بديع" جي معنيٰ لغت مطابق ھي آھي،

بديع: صفت(ع) عجيب، انوکو، نرالو، ناياب، نادر، اڻلڀ، ناپيد." (جامع سنڌي لغات جلد پھريون - ص 363)

مولانا ذوالفقار علي ديوبندي پنھنجي تصنيف "تزڪرت البلاغت" ۾ لکي ٿو:

"بديع اھو علم آھي جنھن سان ڪلام جي حسن کي وڌيڪ سنواريو، سينگاريو ۽ نکاريو وڃي ٿو، پر ان جو استعمال تڏھن سٺو لڳي ٿو، جڏھن ڪلام ۾ علم معاني ۽ علم بيان جي قاعدن ۽ ضابطن جي مکمل پاسداري ڪئي وڃي." (35)

ھن بيان مان اھو بہ ظاھر ٿئي ٿو تہ ھنن ٽنھي علمن جو پاڻ ۾ گھرڙو ربط آھي. "آفتاب ادب" ۾ علم بديع جا بہ قسم ٻڌايا ويا آھن.

(i)صنائع لفظي يا لفظي صنعتون (ii) صنائع معنوي يا معنوي صنعتون صنائع، لفظ صنعت جو جمع آھي، جنھن جي معنيٰ آھي:

"صنعت ج صنعتون : ث (ع، صنع - ناھڻ) ڪاريگري، ھنر، فن، پيشو، ڌنڌو، اٽڪل، چالاڪي، ڪيڏ، اٽڪل بازي، حرفت." (جامع سنڌي لغات، جلد چوٿون - ص 1808)

(i) لفظي صنعتون: ھن مان مراد آھي تہ اھي ادبي ڪاريگريون جيڪي لفظن ۾ رکيل ھجن ۽ انھن جو استعمال شعر ۽ لفظن ذريعي سونھن پيدا ڪري. مرزا قليچ بيگ پنھنجي تصنيف "علم بديع ۽ علم عروض" ۾ لفظي صنعتن جا چاليھ قسم بيان ڪيا آھن جن مان ھت صرف چند اھم صنعتن جو ذڪر ڪيو ويندو:

(الف) صنعت ترصيع : مرزا قليچ بيگ لکي ٿو تہ "ترصيع جي لفظي معنيٰ آھي، جواھر جڙڻ ۽ اصطلاحي معنيٰ آھي عبارت يا شعر ۾ ڪي لفظ خانن وانگر اڳين جي تڪن ۾ موافق ھجن." (36)

عربي لفظ ترصيع، "مرصع" مان نڪتل آھي جيڪو "جڙڻ" يا "سينگارڻ" جي معنيٰ ۾ ڪم اچي ٿو. ھن سان لفظن جي انتخاب ذريعي شعر ۾ ترنم ۽ سونھن پيدا ڪئي وڃي ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ب) تجنيس: جڏهن ڪنهن عبارت يا شعر ۾ هڪ جنس يا قسم جا لفظ ڪم اچن. لغت مطابق:

"تجنيس ج تجنيسون : ث [ع. جنس > جنس، تجنيس = جنسوار ڪرڻ، جنس ۾ ورهائڻ] هڪجهڙائي، مشابهت علم بديع جي هڪ صنعت." (جامع سنڌي لغات، جلد پيو ص 590)

تجنيس جا مختلف قسم آهن مثال طور:

(i) تجنيس تام : "تام" معنيٰ ڪامل يا پورو، ڪلام ۾ ٻه يا انهن کان وڌيڪ لفظ اهڙا اچن جن جو لکڻ پڙهڻ هڪ جهڙو هجي پر معنيٰ مختلف هجي جيئن،

جتـن ڪـج جتـن جـو، آيـا ڪـي ايـنـدا
وٺـي پنهـون پـاڻ سـين، وٺـان تـو وينـدا
دم نـه دمينـدا، سـڌا وينـدا سـاٿيهه ڏي
(شاهه)

(علم بديع ۽ علم عروض - ص 107)

مثال ۾ درج ڪيل شاهه سائينءَ جي بيت ۾ لفظ "جتن" ٻن مختلف معنائن ۾ ڪم آيو، جڏهن ته ان جو اچار ۽ صورتخطي بلڪل هڪجهڙا آهن. پهريون "جتن" معنيٰ "ڪوشش، حيلو، اپاءُ، خبرداري، پاڻ پتوڙڻ، تدبير" وغيره. (ج.س.ل.جلد پيو ص 896)

۽ ٻيو "جتن"، جت ذات جي ماڻهن لاءِ چيو ويو آهي.

(ii) تجنيس ناقص: "هن کي تجنيس معرف بہ چون. هي صورت ۾ تجنيس تام جهڙي ٿي هوندي آهي پر اچار ۾ يعني لفظ ۾ زير زبر وغيره جو فرق هوندو آهي." (علم بديع ۽ علم عروض. ص 112)

يعني هيءَ اها صنعت آهي. جيڪا شعر ۾ لفظ جي اٿپوري هڪ جهڙائي پيش ڪري. شاهه سائينءَ جي ڇيل بيت جي هن مصرع، "وَرُ ۾ ڪونهي وَرَ، ڏيرن وَرُ وڌو ڪيو" ۾ اها صنعت استعمال ٿي آهي، هتي "ور" لفظ جو ٻن معنائن ۽ اچارن سان استعمال ٿيو. پهريون "ور" معنيٰ مڙس ۽ ٻيو ور معنيٰ وڪڙ، ڦير، ڪوٽ.

(iii) تجنيس حرفي يا خطي: جيڪڏهن ڪنهن جملي يا مصرع ۾ ساڳئي حرف سان شروع ٿيندڙ لفظن جو استعمال ٿئي تہ اهڙي لفظي تڪرار واري صنعت، تجنيس حرفي يا خطي سڏبي. شاهه لطيف جي ڪلام ۾ هن صنعت جو تمام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گھڻو استعمال ٿيو آهي. هن جي ڪري شعر جي ترنم ۾ بہ واڌارو ٿئي ٿو. شاهه سائينءَ جي سر ڪلياڻ جو پهريون بيت آهي:

اول الله عليم، اعليٰ عالم جو ڌڻي
قادر پنهنجي قدرت سين، قائم آهي قديم
والي واحد وحده، رازق رب رحيم
سو ساراهه سچو ڌڻي، چئي حمد حڪيم
ڪري پاڻ ڪريم، جوڙون جوڙ جهان جي

هت پنجن ئي مصرعن ۾ جدا جدا اکرن سان شروع ٿيندڙ لفظن جو مڪرر استعمال ٿيو. پهرين مصرع ۾ "الف" ۽ "ع" (ساڳئي آواز جو)، ٻي مصرع ۾ "ق" جو، ٽين مصرع ۾ "و" ۽ "ر" جو، چوٿين ۾ "س" ۽ "ح" جو ۽ پنجين مصرع ۾ "ڪ" ۽ "ج" سان شروع ٿيندڙ لفظن جو تڪراري استعمال ٿيو.

(iv) "تجنيس مرڪب : شعر ۾ هڪ مرڪب ۽ ٻئي مفرد لفظن کي ڳنڍيل معنيٰ ۾ پيش ڪرڻ واري صنعت. مثال طور سر سهڻيءَ ۾ شاهه سائينءَ جي هن بيت ۾ ان صنعت جو استعمال:

جا هڙ اندر جي، ساهڙ ڏني ساهه کي
سا هڙ چڙي نہ ساهه جي، سا هڙ ساهڙ ري
ساهڙ ميڙ سميع، تہ سا هڙ چڙي ساهه جي

هت لفظ "ساهڙ" ۾ لڪ رکيل آهي جيڪو ڪٿ مرڪب ۽ ڪٿي مفرد لفظ ٿي استعمال ٿيو. شاهه سائين جو هي بيت تجنيس "تام" جي بندشن ۾ بہ اچي ٿو.

علم بديع جي هنن لفظي صنعتن جا مرزا قليچ بيگ چاليهہ مختلف قسم بيان ڪيا آهن. (37)

لفظي صنعتن کان پوءِ معنوي صنعتن جو وارو اچي ٿو. لفظي خوبين کي "صنائع" ۽ معنوي خوبين کي "بدائع" بہ چئجي ٿو.

"نسيم البلاغت" جو مصنف مولوي سيد جلال الدين جعفريءَ معنوي خوبين جو ذڪر ڪندي ان جا مختلف قسم بيان ڪيا آهن. مثلاً :

(i) "صنعت تضاد: اهڙين ٻن معنائن جو ذڪر جيڪي هڪ ٻئي جو ضد هجن. چاهي اهي ٻہ قسم هجن. فعل هجن يا لفظ هجن." (نسيم البلاغت-ص 61)

جامع سنڌي لغات مطابق:

"تضاد (ع) هڪ ٻئي جي مخالف هجڻ جي حالت. ضد. مخالفت شاعري

جي هڪ صنعت (جنهن ۾ ڪنهن لفظ سان گڏ ان جي ابتڙ لفظ آڻجي، جيئن "ڏينهن رات، سرد گرم"). (جامع سنڌي لغات، جلد ٻيو، ص 611)

هن مان مراد آهي تہ بيت ۾ اهڙا لفظ ان، جن جون معنائون هڪ ٻئي جي ابتڙ هجن. مثال طور شاهہ لطيف فرمائي ٿو:

سـوهي، سـو هـو، سـو اجـل سـو الله
سو پرين، سو پساهہ، سو ويري، سو واهرو

هن بيت ۾، "هي، هو، اجل، الله ۽ ويري، واهرو، هڪ ٻئي جا ضد آهن. هن بيت کي صنعت ترصيع ۾ بہ شمار ڪري سگهجي ٿو جنهن جي وصف هنن ڪان اڳ بيان ٿي چڪي آهي.

(ii) "صنعت ايهام تضاد: ڪلام ۾ اهڙا بہ لفظ استعمال ڪجن جن مان ڪنهن هڪ جون بہ معنائون نڪرن. هڪ گهربل ۽ ٻي اڻ گهربل ۽ انهن ٻنهي معنائن ۾ تضاد هجي." (تسير البلاغت، ص 62)

هن صنعت جي سمجهڻ لاءِ شاهہ لطيف جو سر ڪلياڻ مان هڪ بيت ڏجي ٿو.

وحده لا شريڪ لـــــہ، پـڌرو نــہ پـوڙا
ڪہ تو ڪنين نہ سٺا، جي گهٽ اندر گهوڙا
ڳـاڙيندين ڳوڙها، جت شاهد ٿينديءِ سـامهان

هت بہ لفظ ان صنعت کي ظاهر ڪن ٿا. هڪ "گهوڙا" جنهن جي عام معنيٰ آهي چوپايو جانور جنهن تي سواري ڪجي ٿي، ان کي ٻين لفظن ۾ ڊڪو بہ چئجي ٿو. پر هت اها معنيٰ اڻ گهربل آهي. هت گهربل معنيٰ ٿيندي، ضمير جون پڪارون، فرياد يا زور وارا آواز ۽ ٻيو لفظ آهي "شاهد" جيڪو عام طور تي "گواهي ڏيندڙ" لاءِ استعمال ٿئي ٿو پر هتي بيت جي مضمون جي لحاظ کان ان جي گهربل معنيٰ آهي ڪرامن ڪاتبين، بہ ملائڪ جيڪي بندي جي ٻنهي ڪلهن تي ويٺل آهن (اسلامي عقيده مطابق) ۽ انهن جي نيڪ يا بدعملن کي لکن ٿا ۽ قيامت جي ڏينهن ان جا شاهد بڻبا.

(iii) "صنعت تذبيح: ڪلام ۾ اهڙا لفظ جيڪي رنگن متعلق متضاد هجن. (تسير البلاغت، ص 62)

هن مان مراد آهي تہ هڪ ئي بيت ۾ اهڙن رنگن جو ذڪر جيڪي هڪٻئي جو ضد هجن. مثال طور سر ڪوهياريءَ ۾ شاهہ لطيف فرمائي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پرتـــوو پنهـــوءَ جـــو ســـهائي ســـياهه
مهـــ ڏيئـــي مـــون آنيـــو، رنگـــارنگي راهه
پهريـــن ڏينـــدا پـــاهه، پـــوءِ رڱينـــدا رڱ ۾

هت سهائي ۽ سياهه، يعني اڇو ۽ ڪارو (سوجهرو ۽ اونده) ٻن متضاد رنگن جو ذڪر ٿيو. سر آسا ۾ شاهه فرمائي ٿو:

ســرمو ســياهي جـــو، رنـــن ڪـــي رهـــاءِ
ڪـــاني ڪـــارائيءَ جـــي مـــڙس لـــي مرُ پـــاءِ
اکيـــن ۾ اتڪـــاءِ، لالـــي لالـــن جـــي

هن بيت ۾ سياهي ۽ لالائي يعني ڪاري ۽ ڳاڙهي، ٻن متضاد رنگن جو استعمال ٿيو آهي.

(iv) "صنعت مراعات النظير: اهڙين شين جو ذڪر ڪرڻ جن جو تضاد کان علاوه ٻيو ڪوبہ تعلق نہ هجي." (نسيم البلاغت، ص 63)

مرزا قليچ بيگ لکي ٿو تہ "هن کي صنعت متناسب بہ چوندا آهن. هن ۾ اهڙا لفظ ۽ اهڙي مضمون جو اسباب آڻيو، جنهن جو هڪ ٻئي سان واسطو رهندو ۽ جن جي وچ ۾ مناسبت هوندي آهي." (علم بديع ۽ علم عروض - ص 199)

شاهه لطيف جي ڪلام ۾ هن صنعت جو بہ گهڻو استعمال ٿيل آهي مثال طور سر ڪلياڻ جو هڪ بيت آهي:

سر ڍونديان ڏڙ نہ لهان، ڏڙ ڍونديان سر ناهہ
هٿ، ڪرايون، آڱريون، ويا ڪيهجي ڪانهہ
وحدت جي وهـــانءِ، جـــي ويـــا ســـي وڍيـــا

هت بيت ۾ سر، ڌڙ، هٿ، ڪرايون، آڱريون ۽ ڍونڍڻ ۽ لهڻ لفظن جي پاڻ ۾ مناسبت آهي.

(v) "صنعت مشاڪلت : يعني ڪنهن لفظ کي اهڙي معنيٰ ۾ ڪم آڻجي جيڪا حقيقت ۾ ان جي نہ هجي. (نسيم البلاغت - ص 63)

شاهه لطيف سر ڪلياڻ ۾ فرمائي ٿو:

ڪوڙين ڪايـائون تنهنجيـون لکـن، لک هـزار
جيءَ سب ڪنـــــه جيءَ سـين، درسن ڌاروڌار
پريـم تنهنجـا پـار، ڪهڙا چئـي ڪهڙا چئـان

هن بيت جي ٻي مصرع ۾ پهريون لفظ "جي" حقيقي ۽ واحد هستي لاءِ استعمال ٿيو ۽ ٻيو "جي" عارضي يا فاني هستيءَ لاءِ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(vi) **صنعت عڪس:** مصرع جي پهرئين اڌ وارن لفظن کي اگتي پوئتي ڪرڻ سان ٻيو اڌ ٿهي مصرع کي پورو ڪري." (نسيم البلاغت - ص63)

شاهه سائينءَ جو سرڪلياڻ مان مٿي "صنعت مراعات نظير" ۾ درج ڪيل بيت جي پهرين مصرع ۾ به هن صنعت جو سهڻو مثال آهي. مصرع آهي:

سر ڏونگيان ڏڱ نه لهان، ڏڱ ڏونگيان سر ناهه

ساڳئي سر جي هڪ ٻي بيت جي پهرين مصرع ۾ هن صنعت جو استعمال آهي:

کهڻ تان ڪر لهڻ، ڪر لهڻ تان کهڻ
سيئي ماءِ مهڻ، سي ٿي راحت روح جي

(vii) **صنعت لف و نشر:** مرزا قليچ بيگ لکي ٿو، ته "لف" معنيٰ ويڙهڻ ۽ "نشر" معنيٰ پکيڙڻ يا ڦهلائڻ. شاعريءَ ۾ اهڙي ادبي قابليت جنهن ۾ شاعر پنهنجي ڪلام يا بيت جي پهرين مصرع ۾ ڪن ڳالهين جو ذڪر ڪندو ۽ ٻي مصرع ۾ انهن جي مناسبت بيان ڪندو آهي. هن صنعت جا ٻه قسم آهن. هڪ لف و نشر مرتب ۽ ٻيو لف و نشر غير مرتب." (علم بديع ۽ علم عروض - ص 204)

مثال طور شاهه لطيف سرڪلياڻ جي هن بيت ۾ ان صنعت جو به سهڻو استعمال ڪيو آهي.

سو هي، سو هو، سو اجل، سو الله
سو پرين، سو پساهه، سو ويري، سو واهرو

هن بيت جي پهرين مصرع ۾ بيان ڪيل لفظن جا ٻي مصرع ۾ متناسب لفظ ڏنل آهن جيئن هي = پرين، هو = پساهه، اجل = ويري ۽ الله = واهرو.

(viii) **صنعت حسن تعليل :** جڏهن ڪنهن ڳالهه جي علت يا سبب جو عمدي طرح بيان ڪجي. جو حقيقت ڪري ڪو سبب نه هجي پر شاعراڻو خيال هجي." (علم بديع ۽ علم عروض - ص 204)

هن صنعت مان مراد آهي ته ڪو اهڙو مطلب، دليل ۽ سبب سان بيان ڪجي جيڪو حقيقت ۾ ته ان ريت نه هجي پر شاعر ان ذريعي ڪلام ۾ حسن ۽ خوبي پيدا ڪري. مثال طور سر ڪلياڻ ۾ شاهه لطيف فرمائي ٿو. بلڪ اول خود ٿي سوال ڪري ٿو يا سبب پڇي ٿو ۽ وري خود سبب به بيان ڪري ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سوريءَ مٿي سيڻ ڪهڙي ليکي سنرا؟

وري پاڻ ئي ان ڳالهہ جو سبب ٻڌائي ٿو تہ:

جيلان لڳا نيڻ، تي سوريائي سيج ٿي

(ix) صنعت تلميح : جامع سنڌي لغات مطابق:

"تلميح : ث (ع) شعر ۾ ڪنهن آيت، حديث، حڪايت، ڳالهہ، قصي يا مشهور واقعي طرف اشارو هجي."

(جامع لغات سنڌي جلد ٻيو، ص 662)

مٿين وصف جي روشنيءَ ۾ ڏسجي تہ شاهہ لطيف جي ڪلام جو تمام وڏو حصو صنعت تلميح جي زمري ۾ اچي ٿو. سنڌ ۾ رائج ۽ مشهور ستن رومانوي قصن (سهڻي ميهار، سسئي پنهون، عمر مارئي، مومل راڻو، سورٺ راءِ ڏياچ، نوري ڄام تماچي ۽ ليلا چنيسر) تي ڇيل سرن ۾ تہ هن صنعت جو استعمال ٿيو ئي آهي پر ان کان علاوہ بہ تقريبا هر سر ۾ صنعت تلميح جو استعمال ٿيو آهي. مثال طور اڳ درج ڪيل سر ڪلياڻ جي هڪ بيت جي آخري مصرع:

"ڳاڙينده ڳوڙها، جت شاهد ٿيندءِ سامها"

۾ قيامت جي ڏينهن جو ذڪر آيو، جڏهن ڪرامن ڪاتبين (شاهد) ٻندن جي عملن جا لکيل دفتر کڻي، انهن جي نيڪ ۽ بد عمل جي گواهي ڏيندا.

(x) صنعت تلميع : اها صنعت جنهن ۾ شعر جي هڪ مصرع هڪ ٻولي جي تہ ٻي مصرع ٻي ٻوليءَ جي استعمال ڪجي. مثال طور، "سر ڪلياڻ" ۾ شاهہ لطيف جو هڪ بيت آهي.

سوئي راهہ رد ڪري، سوئي رهنما،
وتعزمن تشا، وتذل من تشا.

(xi) "صنعت اقتباس ۽ صنعت تضمين: جيڪڏهن ڪلام ۾ قرآن پاڪ جي ڪا آيت يا حديث شريف بيان ٿئي تہ ان کي صنعت اقتباس چئبو." (38)

مٿي صنعت تلميح ۾ آيل بيت بہ هن ۾ شمار ٿئي ٿو. شاهہ جي ڪلام ۾ هن صنعت جو بہ تمام گهڻو استعمال ٿيل آهي. مثلن سر سهڻي ۾ فرمائي ٿو:

گهڙو ڀڳو تہ گهوريو، آسر ۾ لاهيج
لاتقنطوا من الرحمتہ اللہ، ترهي ان تريج
حبيبائي هيج، پسين منهن ميهار جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صنعت تضمين جي وصف "اردو ڪلاسيڪل هندي ائنڊ انگلش ڊڪشنري" ۾ هن طرح بيان ٿيل آهي:

"تضمين [inf:n.u. of ضمن to be responsible] Taking one as a surety or guarantee, giving security, inserting or introducing a verse or two (of an other poet) into one's own poem." (Page 326)

مٿين وصف ۾، شاعريءَ سان لاڳاپيل صنعت تضمين تي آخري بيان ڪيل معنيٰ صادر ٿئي ٿي، يعني ڪنهن ٻئي شاعر جي ڪا مصرع يا ڪنهن ٻئي جو ڪو مقولو پنهنجي نظم ۾ آڻڻ. مثال طور سر سهڻي جي هن بيت ۾ شاهه لطيف، شاهه عنايت شهيد جي فارسي شعر جي هڪ مصرع تضمين طور آندي آهي.

گهڙي گهڙو هٿ ڪري، پهون نهاري پنگ
"سر در قدم يار فدا شدچ بچا شد". وصل اهو ٿي ونگ
رات جنين جو رنگ، الا! سي اڪارين

(xii) صنعت تجاهل عارفانہ:

جامع سنڌي لغات مطابق:

"تجاهل عارفانہ: ڏ علم بديع " معاني جو اصطلاح، ڄاڻ هوندي بہ شاعر جو پنهنجي شعر ۾ پاڻ کي اڻ ڄاڻ ظاهر ڪرڻ."

(جامع سنڌي لغات - جلد ٻيو - ص 590)

مرزا قليچ بيگ لکي ٿو، "تجاهل عارفانہ يعني پاڻ کي ڄاڻي واڻي نادان ۽ جاهل بنائڻ. هن ۾ شاعر پهريان ڪا ڳالهه چئي پوءِ پاڻ کي غلط چوي يا شڪ ڏيکاري، ان ۾ اڪثر لفظ، "خواهہ" يا، "متان"، "شايد" وغيره ڪم آڻيندا آهن. مثال طور:

موتي آهن پنن تي، يا ماڪ ڦڙا هي،
نڪري ٿو گل مان دونهون، يا هيرو آ ڪو هي

(علم بديع ۽ علم عروض - ص 199)

صنائع معنوي ۾ ڪيترين ئي صنعتون اچي وڃن ٿيون، جيڪي ڪلام کي معنوي لحاظ کان سونهن بخشين ٿيون. مرزا قليچ بيگ پنهنجي تصنيف "علم بديع ۽ علم عروض" ۾ ڇائيتاليهہ صنعتون (صفحي 169 کان صفحي 237 تائين) بيان ڪيون آهن، جن مان هت صرف خاص خاص قسم بيان ڪيا ويا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(3) علم بيان

الله پاڪ ڳالهائڻ جي طاقت هر شخص کي ڏني آهي ۽ هر شخص پنهنجي دل جو مطلب ڪنهن نہ ڪنهن طريقي سان ادا ڪري وٺندو آهي پر پنهنجن خيالن کي مناسب ۽ دلچسپ انداز ۾ بيان ڪرڻ لاءِ ضروري آهي تہ ڳالهائيندڙ کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ وڌيڪ وضاحت، معنوي حسن ۽ خوبي پيدا ڪرڻ جو طريقو ايندو هجي. ان مقصد لاءِ هن کي ڪٿي هڪ شي کي ٻي شي سان تشبيهہ ڏيڻي پوي ٿي تہ ڪٿي لفظن کي ان جي لغوي معنيٰ بدران غير لغوي يا غير حقيقي معنيٰ يعني مجازي معنيٰ ۾ استعمال ڪري ڪلام ۾ دلڪشي پيدا ڪرڻي پوي ٿي. ٻوليءَ ۾ لفظن جي استعمال جي ان هنرمندي جو واسطو "علم بيان" سان هوندو آهي.

رشيد احمد لاشاري صاحب پنهنجي مضمون، "شاهہ جي ڪلام ۾ شاعرائيون خوبيون"، ۾ علم بيان جي وصف هن طرح بيان ڪري ٿو.

"علم بيان، اهڙو علم جنهن جي وسيلي، سنڌس اصولن ۽ قاعدن مطابق، هڪڙي معنيٰ جدا جدا عبارتن ۾ اهڙيءَ طرح ادا ڪجي جو هڪڙي معنيٰ بنسبت ٻي معنيٰ جي گهڻو وڌيڪ يا گهڻو گهٽ ظاهر ٿيندي هجي." (39)

جعفري جلال الدين احمد، "تسير البلاغت" ۾ لکي ٿو.

"علم بيان جو سڄو دارومدار ان ڳالهہ تي آهي تہ ڪهڙو اسلوب بيان، جملي ۾ مطلب جي وڌيڪ واضع طور تي دلالت ڪري ٿو. لهاذا علم بيان جي سمجهڻ کان اڳ "دلالت" کي سمجهڻ ضروري آهي."

"دلالت هڪ شيءِ/حالت جي ڄاڻ ذريعي ٻي شي/حالت ڄاڻي وٺڻ کي دلالت يعني "رهبري" چئجي ٿو. دلالت جا ٻہ خاص قسم آهن.

(1) دلالت لفظي (2) غير لفظي (هن جو تعلق علم بيان سان نہ آهي.)

دلالت لفظي جا ٽي قسم آهن.

1. دلالت وضعي (2) دلالت طبعي (3) دلالت عقلي

علم بيان جو تعلق "دلالت وضعي" جي ٽن شاخن سان آهي. اصل ۾ دلالت وضعي جون ٽي شاخون آهن.

1. دلالت مطابقي 2. دلالت تضمني 3. دلالت التزامي

انهن شاخن مان پوين ٻن شاخن سان علم بيان جو خصوصي واسطو آهي.

"دلالت تضمني: هن ۾ پورو لفظ پنهنجي جز تي دلالت ٿو ڪري." (مثال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طور، آٺون نوابشاھ ۾ رهندو آهيان. هتي نوابشاھ مان مراد ان جو ڪل نہ پر جز هوندو).

"دلالت التزامي : اها دلالت يا رهبري جنهن ۾ لفظ نہ ان جي پوري معنيٰ تي، نہ ان جي جز تي دلالت ڪري، پر ان ڳالھ يا مطلب تي دلالت ڪري جيڪا معنيٰ لاءِ لازم هجي ۽ علم بيان جي اصطلاح ۾ دلالت تضمني ۽ دلالت التزامي کي دلالت عقليہ بہ چئي سگهجي ٿو."(40)

"آفتاب ادب" ۾ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي لکي ٿو:

"علم بيان جي جسم جو جزو اعظم آهيّ "دلالت التزامي" هن جي ذريعي ئي تشبيھ استعارو، ڪنايو، حقيقت، مجاز ۽ ٻيون اهڙيون حالتون پيدا ٿي سگهن ٿيون." (41)

علم بيان، جنهن جو دائرہ ڪار نهايت وسيع آهي، ان لاءِ مٿي بيان ڪيل قاعدن تي مڪمل دسترس هجڻ ضروري آهي، جو تہ ان ڄاڻ ذريعي هڪ ئي ڳالھ کي مختلف ۽ نون نون طريقن سان ادا ڪري ٿو سگهجي ۽ انهن مان هر طريقو هڪ ٻئي کان وڌيڪ واضح ۽ موثر هوندو. هن علم ۾ مهارت رکڻ وارو يقينا پنهنجي تحرير کي، پنهنجي خواهش مطابق لطيف ۽ معنيٰ خيز بنائي سگهي ٿو.

ادب ۾ لفظ جون ٻن قسمن جون معنائون رائج آهن. جن مان هڪڙيون حقيقي يا لغوي سڏجن ٿيون ۽ ٻيون مجازي يا غير حقيقي سڏجن ٿيون. ان ڳالھ جي وضاحت پروفيسر احمد شمير خان پنهنجي تصنيف "صنائع بدائع" ۾ هن طرح ڪري ٿو:

"بيان جو علم، علم معاني سان وابستہ آهي. علم معاني اهو علم آهي جيڪو لفظن جي حقيقي ۽ لغوي معنيٰ سان واسطو رکي ٿو ۽ بيان جو علم اتان شروع ٿئي ٿو، جتي معاني جي حد ختم ٿئي ٿي. جڏهن لفظن جي لغوي معنيٰ خيالات جو ساٿ نہ ڏئي سگهي ۽ شاعر يا اديب پنهنجي ڳالھ ۾ زور پيدا ڪرڻ ۽ پنهنجي وسيع تر خيالات ۽ احساسات جي صحيح ترجماني لاءِ لفظن جي لغوي معنيٰ کي ناڪافي سمجهندو آهي، تڏهن هو لفظ کي انهن جي مجازي معنيٰ جي ذريعي وسيع تر مفهوم ۾ استعمال ڪندو آهي ۽ اهڙي طرح هو پنهنجا غير معمولي جذبا ۽ احساس جيڪي علم معاني ذريعي واضح نہ ٿي سگهن تن کي علم بيان ذريعي بخوبي واضح ڪري سگهندو آهي." (42)

مٿي بيان ڪيل وصفن کان پوءِ اها ڳالھ بلڪل چٽي ٿي بيهي ٿي تہ علم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيان جو تعلق "حقيقت" سان نہ بلڪ "مجاز" سان آھي "آفتاب ادب" جو مصنف حقيقت ۽ مجاز کي ھن طرح بيان ڪري ٿو:

"حقيقت : ڪو بہ لفظ يا جملو انھي معنيٰ ۾ استعمال ڪجي جا لغت موجب ان جي ھجي، مثلن شينھن جو لفظ خود شينھن (درندہ جانور) لاءِ ڪم آڻجي ۽ ماڻھوءَ جو لفظ خود ماڻھوءَ لاءِ.

مجاز: ڪنھن بہ لفظ يا جملي کي اھڙي معنيٰ ۾ ڪم آڻجي جيڪا سندس لغوي يا حقيقي نہ ھجي، مگر انھيءَ لاءِ ڪو قرينو يعني خاص تعلق موجود ھجي. مثلاً "فلاڻي جون ٻانھون ڊگھيون آھن." ھن جملي ۾ ٻانھون ڊگھيون معنيٰ "وڏي پھچ" ھن ۾ قرينو (خاص نشان) انھيءَ مجازي معنيٰ سمجھڻ جو اھو آھي جو ڊگھيون ٻانھون پري تائين پھچنديون آھن ۽ ننڍيون ٻانھون اوتري تائين نہ. انھيءَ ڪري مجازي معنيٰ نڪتي "وڏي پھچ." (43)

"فيروز اللغات" ۾ "حقيقت" ۽ "مجاز" جي معنيٰ ھن طرح آھي.

"حقيقت (عربي 10، مونث) اصل - بنياد، بساط، حيثيت، حالت، ڪيفيت، سچائي ۽ مجاز جو ضد.

"مجاز (ع.ا.مذڪر) حقيقت جي برعڪس ڪنھن جملي ۾ غير حقيقي معنيٰ جي مناسبت سان جيئن مٽي معنيٰ خاڪ پر مجازي معنيٰ موت، بااختيار، اختيار ڏنل." (44)

"اظھر اللغات جامع" ۾ حقيقت ۽ مجاز جو فرق ھن ريت بيان ٿيل آھي:

"حقيقت (ع.اسم مونث) اصل، بنياد، پاڙ، ڪيفيت، صداقت، راستي، سچ، پيد)."

۽ "مجاز (ع - اسم مذڪر) گذري وڃڻ جو رستو، اھو ڪلمو جيڪو پنھنجي حقيقي معنيٰ ۾ استعمال نہ ٿئي، حقيقت جو ضد، غير موضوع معنيٰ ۾ مستعمل بشرطيڪ مجازي ۽ حقيقي معنيٰ ۾ ڪو تعلق ھجي." (45)

حقيقت ۽ مجاز جي ان مستند وضاحت ۽ جزئياتي تفصيل ڪان پوءِ اھو بلڪل واضح ٿي وڃي ٿو تہ جيئن تہ لغوي معنيٰ جو دائرو محدود ۽ مقرر آھي ۽ ان جي پابندي ڪرڻ ضروري آھي. پر انساني سوچ ۽ خيالن جي دنيا محدود نہ آھي ۽ نہ ان کي ڪنھن مقرر دائري ۾ قيد ڪري ٿو سگھجي. ان صورت ۾ شاعر يا اديب کي پنھنجي وسيع تر خيالن جي اظھار لاءِ حقيقي معنائن جي قيد مان نڪرڻو پوي ٿو ۽ ان لاءِ "علم بيان" ھن جو ساٿ ڏئي ٿو. ادب ۾ ھن علم جي وجود ۾ اچڻ جو سبب ٿي بيان کي وسعت ۽ رنگارنگي بخشڻ آھي. ھن ڪان سواءِ ادب پسو، غيردلچسپ ۽ اڌورو رھجي وڃي ھا ۽ اھو سڀ فطرت جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بلڪل ابتڙ ٿئي ٿي ها. ڇو تہ ازل کان انسان پنھنجي مختلف ضرورتن جي پورائي لاءِ اسباب ڳوليندو ۽ پيدا ڪندو رهيو آهي. هن علم جي ذريعي مشڪل کان مشڪل ۽ منجهيل خيال بہ ڏاڍي سهڻي ۽ ڇٽي نموني بيان ڪري سگهجن ٿا.

علم بيان جا قسم

"صنايع بدائع" جو مصنف پروفيسر احمد شميم خان، "علم بيان" جا هي قسم درج ڪري ٿو:

(i) استعارو (ii) مجاز مرسل (iii) ڪنايہ (iv) رمز (v)ايماءِ اشاره (vi)تعريض

هي صاحب "تشبيهہ" کي "علم بيان" جي قسمن ۾ شمار نہ ٿو ڪري ڇو تہ تشبيهہ حقيقي معنيٰ سان واسطو رکي ٿي، جڏهن تہ "علم بيان" مجازي يا غير حقيقي معنيٰ سان تعلق رکندڙ علم آهي. (46)

۽ "آفتاب ادب" ۾ مصنف تشبيهہ کي بہ علم بيان ۾ ئي آڻي ٿو ۽ لکي ٿو تہ "دلالت التزامي" جيڪا علم بيان جو روح آهي، ان جي ذريعي ئي تشبيهہ، استعارو، ڪنايہ، حقيقت، مجاز ۽ ٻيون اهڙيون حالتون ٻوليءَ ۾ پيدا ٿين ٿيون. ساڳيو مصنف اڳتي هلي "مجاز جا قسم" جي عنوان هيٺ لکي ٿو تہ مجاز جا ٻہ قسم آهن. استعارو ۽ مجاز مرسل. ان کان علاوه "رمز" ۽ "ايماءِ" کي هو ڪنايہ جا نمونا لکي ٿو. (47)

"تسير البلاغت" ۾ جلال الدين جعفري علم بيان جي قسمن تي روشني وجهندي لکي ٿو:

"جڏهن ڪنهن لفظ مان ان جي اصلي معنيٰ مراد نہ ورتي پر ان کي ڪنهن ٻئي طريقي سان استعمال ڪجي ۽ اهڙي صورت ۾ ڪو قرينو هجي تہ اهو "مجاز" چورائي ٿو ۽ جي ڪو قرينو نہ هجي تہ ڪنايہ. مثال طور چئجي، "شير تلوار آبدار ميان مان ڪڍي."

تہ هت مراد "شير" جي لغوي معنيٰ نہ آهي پر هڪ دلير ۽ بهادر مرد لاءِ هي لفظ استعمال ٿيو ۽ قرينو ٿيو "مياڻ مان تلوار آبدار ڪڍڻ" ان لاءِ جو اصل شير جو ان ڪم سان واسطو ڪونهي. ان طريقي کي مجاز چئبو. يعني ڪنهن لفظ جي حقيقي نہ پر غير حقيقي معنيٰ وٺڻ. اهڙيءَ طرح ڪنايہ جو مثال:

"قسمت هن کي نرم بستر تان ڪڍي ٽوٽ ڏرتيءَ تي وهاريو."

هت نرم بستر مان مراد آهي اميري، عياشي ۽ ٽوٽ ڏرتيءَ مان مراد ٿيندي فقيري، تنگيءَ واري زندگي - يعني هن جملي ۾ استعمال ڪيل لفظن جي لحاظ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان پوري جملي جي معنيٰ مجازي يا غير حقيقي رهي. مجاز ۾ غير حقيقي معنيٰ جزوي طور هوندي آهي پر ڪنايہ ۾ مڪمل طور. (نسيم البلاغت - ص 9)

"اهڙي طرح مجاز ۾ حقيقي معنيٰ ۽ مجازي معنيٰ درميان اگر تعلق تشبيھ جو هوندو تہ ان کي استعارو چئبو ۽ جي تشبيھ کان علاوہ ڪو تعلق آهي تہ اهو مجاز مرسل چورائيندو.

مثلا

"نيسارو وهي رهيو آهي."

ظاهر آهي تہ هت نيساري مان مراد پاڻي ورتو ويو آهي، ڇو تہ نيسارو تہ وهندو آهي پر پاڻي وهندو آهي هتي اصلي ۽ مجازي معنيٰ ۾ "ظرف" جو تعلق ٿيو".

اهڙي طرح علم بيان ۾ چار قسم اچي ويا.

(1) تشبيھ (2) استعارو (3) مجاز مرسل (4) ڪنايہ

دراصل علم بيان جو تعلق صرف استعاري، مجاز مرسل ۽ ڪنايہ سان آهي، پر بغير تشبيھ جي استعارو بيان ٿي نہ ٿو سگهي ان ڪري ضمني طور، تشبيھ بہ علم بيان جي مقاصد ۾ اچي وڃي ٿي." (نسيم البلاغت - ص9)

صنعت استعارو ۽ تشبيھ جيئن تہ هن تحقيقي مقالي جا مک عنوان آهن تنهنڪري انهن جو باقاعدہ تفصيلي بيان بعد ۾ ڪيو ويندو. ان کان اڳ علم بيان جي باقي قسمن جو بيان ڪجي ٿو.

(1) ڪنايہ

"ڪو لفظ يا جملو لغت واري معنيٰ ۾ نہ پر ڪنهن ٻيءَ مناسب معنيٰ ۾ ڪم آڻجي پر تنهن هوندي بہ لغت واري معنيٰ بہ ٿي سگهي، مثلن "فلاڻي جو چلهو سدائين گرم آهي." مان مراد ليندي تہ فلاڻو مهمان نواز آهي. سندس چلهو ان لاءِ گرم هوندو جو مهمانن لاءِ ان تي هر وقت رڌو پڪو پيو هلندو."

مٿين تعريف کان پوءِ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ڪنايي جا ٽي نمونا بيان ڪري ٿو.

(1) ايما (2 رمز (3) تلويح

لغت مطابق: "ايما (ع.ا.مذ) اشارہ، غمزہ، منشا، رمز (ڪرڻ، هئڻ)." (49)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حڪيم فتح محمد لکي ٿو:

"ايما" مان مراد اهو ڪلام آهي جنهن جي حقيقي معنيٰ مان غير حقيقي معنيٰ جلد سمجھ ۾ اچي مثال طور:

ڪمر ٻڌل ڏس، آيو هو قتل لاءِ منهنجي
ترار چيلھ سان، جيئن سولجر مٿي دشمن

"حڪيم"

"ڪمر ٻڌل" معني "سندرو ٻڌل". جنهن مان غير حقيقي معنيٰ نڪتي "بلڪل تيار".

"رمز (ع.ا.مث) اشاره (اک، وات يا ڪنهن ٻئي عضوي سان) راز، خفيه، يا لڪل ڳالھ"(علمي اردو لغت - ص 820)

"رمز" جنهن جي معنيٰ ۽ مراد ڪنهن خاص اصطلاح سمجھڻ تي منحصر هجي، مثال طور:

راتيون جاڳان ياد ۾ دلبر جي ۽ تڪيان پيو وات
ڳولي ڳوناٺو پيو تيڙو، ڪتيون اڌ رات جو

"حڪيم"

"تيڙو ۽ ڪتيون ڳولڻ" معنيٰ وقت معلوم ڪرڻ. يعني محبوب جون واٽون ايئن ٿو نهاريان جيئن ڳوناٺو وقت لاءِ تيڙو ۽ ڪتيون نهاري."

تلويح : "صفت بيان ڪري، ان مان اصل ڳالھ مراد وٺجي، مثال طور:

مون تي ڪرم ڪرڻ ۾ تون ڪنجوس ٿو رهين
هٿ بند آهي تنهنجو، سدا منهنجي واسطي

"حڪيم"

"هٿ بند رکڻ" ڪنجوس جي صفت آهي، جنهن مان هٿ ڪنجوسي مراد ورتي وئي." (آفتاب ادب - ص 158 - 159)

"ڪنايہ" جي صنعت معنوي تي روشني وجهندي سيد جلال الدين جعفري پنهنجي تصنيف "نسيم البلاغت" ۾ لکي ٿو.

"ڪنايہ ان لفظ يا لفظن ۾ هوندو آهي، جن جي مجازي معنيٰ مراد هجي ۽ حقيقي معنيٰ بہ وٺي سگھي. ان لحاظ کان "ڪنايہ" جي استعمال جون ٽي صورتون ٿين ٿيون.

(i) لفظ يا لفظن منجهان صرف موصوف جي ذات مراد هجي.

(ii) لفظ يا لفظن مان صرف موصوف جي ڪا حقيقت ماد هجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(iii) لفظ يا لفظن مان ڪنهن صفت جي نفي يا اثبات. يعني هاڪاري يا ناڪاري حالت مقصود هجي. (تسيير البلاغت - ص55 ، 56)

مولوي صاحب ڪنايه جا چار قسم بيان ڪري ٿو. جن ۾ پهريان ٽي قسم آفتاب ادب ۾ بہ بيان ڪيل آهن ۽ چوٿون قسم آهي، "تعريض".

علمي اردو لغت مطابق.

تعريض : (ع.ا.مونث) چيڙڻ. ڪنايہ ۾ ڳالهائڻ. اعتراض ڪرڻ. چٽر ڪرڻ."

(علمي اردو لغت - ص 455)

۽ اردو ڪلاسيڪ هندي اينڊ انگلش ڊڪشنري مطابق.

"تعريض [inf.n,ii of عرض be broad, se] s.f. making broad or wide, enlarging, making, conspicuous, opposing, objecting ambiguity or equivocation speech." (Page : 327)

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ان جي تعريف هن طرح بيان ڪري ٿو:

"تعريض بہ مجاز جو قسم آهي. هي اهڙي بيان کي چئبو آهي، جو ڳالهه ڪنهن هڪڙي جي ۽ اشارو ڪنهن ٻئي ڏانهن. مثال طور:

مثل سبزه آهيان، پل يار پيرن ۾ لتاڙ،
خار ناهيان جو رسايان ڪنهن کي پيي آزار آءٌ
"حڪيم"

هن بيت ۾ ظاهر طور نرمي بيان ڪيل آهي، مگر اشارو محبوب جي سختيءَ ڏانهن آهي. (50)

مطلب تہ ڪنايہ جي معنيٰ آهي رمز يا اشاري ۾ ڳالهائڻ يا ڳجهي ڳالهه ڪرڻ. "علم بيان" جي اصطلاح ۾ اهڙي لفظ يا جملي کي ڪنايو چئبو، جنهن مان حقيقي معنيٰ بہ وٺي سگهجي تہ مجازي بہ. مثال طور شاهه لطيف جي هنن بيتن جي ڏنل مصرعن ۾ لفظ "ڪاتي" ۾ ڪنايو رکيل آهي.

* ڪاتي جا قريب جي، سا هڏ چيري چم.
* هي تنين جو ڏيهه، ڪاتي جنين هٿ ۾
* ڪاتي جن ڳري، مان لنءُ لڳي تن سين

هنن بيتن ۾ "ڪاتي" مان مجازي معنيٰ آهي محبوب جا ظلم ۽ زيادتيون ۽ اها ئي معنيٰ ورتي ويندي، پر جي ڪاتي جي حقيقي معنيٰ وٺجي تہ بہ صحيح ٿيندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(2) مجاز مرسل

مرزا قليچ بيگ هن صنعت جي تعريف بيان ڪندي لکي ٿو تہ جڏهن ڪي لفظ استعاري وانگر غير معمولي معنيٰ سان ڪم اچن تہ اهي مجاز مرسل ۾ شمار ٿيندا، جيئن مسبب جي جاءِ تي سبب وغيرہ.

عشــق جــو بحــر هــو ۽ عقــل جــي ڪــاڻ
شــرع جــي اڪ هــو ۽ ديــن جــي هــو جــان

(علم بديع ۽ علم عروض - ص 198)

سيد جلال الدين جعفري لکي ٿو تہ لفظ اصل ۾ جنهن معنيٰ لاءِ وضع ڪيو ويو هجي، ان کان ٻي صورت ۾ يعني مجازي معنيٰ ۾ ان جو استعمال ٿئي. ان صورت ۾ اگر ان حقيقي ۽ مجازي معنيٰ جي وچ ۾ تشبيھ کان سواءِ ڪو ٻيو تعلق آهي تہ اهو "مجاز مرسل" ۾ شمار ٿيندو. (51)

مجاز مرسل ۾، حقيقي ۽ مجازي معنائن جي وچ ۾ جيڪي تعلق ٿين ٿا انهن جي آڌار تي ان جا مختلف قسم بہ ٿين ٿا انهن اهم قسمن جو بيان "آفتاب ادب" ۾ هن ريت آهي.

1. ڪليــہ - ڪل جو ذڪر ڪري، جزي جي معنيٰ وٺجي.
2. جزئيــہ - ذڪر جزي جو ڪجي ۽ معنيٰ ڪل جي وٺجي.
3. سببيــہ - ذڪر سبب جو، مراد سبب جي.
4. مسببيــہ - ذڪر مسبب جو، مراد سبب جي.
5. محليــہ - ذڪر ظرف جو ۽ مراد مظروف جي.
6. اليــہ - ڪنهن شيءِ جو ذڪر ۽ مراد ان سان واسطو رکندڙ ڪم جي.
7. ماضيــہ - گذريل حالت بيان ڪري، حاضر مراد وٺڻ.
8. استقباليــہ - ايندڙ زماني جي حالت کي موجودہ حالت بنائي پيش ڪرڻ. (52)

انهن وصفن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ "مجاز مرسل" علم بيان جو اهو اهم رڪن آهي، جيڪو پنهنجي غير حقيقي معنائن جي استعمال سببان، ٻوليءَ ۾ وسعت ۽ معنويت جو باعث بڻجي.

جيڪڏهن ڪو شاعر ڪنهن شيءِ جي عام نالي وٺڻ بدران، ان شيءِ جو نالو استعمال ڪري جنهن مان اها شيءِ ٺهي تہ اهو بہ مجاز مرسل ۾ شمار ٿئي ٿو. جيئن شاھ سائينءَ هنن بيتن ۾ ذڪر ڪيو آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪاتيءَ ڪونهي ڏوهه، ڳن ورينڌڙ هٿ ۾
پسيو پر عجيب جي لڇيو وڃي لوهه
عاشقن اونڌهه سدا معشوقن جو

(ڪلياڻ، 2، 7)

ڪاناريا ڪٽڪن.. جنين لوهه لڳن ۾
محبت جي ميدان ۾، پيا لال لڇن
پاڻهه پڌن پٽيون، پاڻهه چڪيا ڪن
وٽان واڍوڙين، رهي اڄجي راتڙي

(يمن ڪلياڻ، 1، 6)

پهرئين بيت ۾ شاهه سائين ڪاتي جي بدران "لوهه" لفظ استعمال ڪيو، جنهن مان ڪاتي ظهيل آهي ۽ ٻئي مثال ۾ تير بدران لوهه جو لفظ آيو، جو ته تير به لوهه منجهان ئي ٺهندو آهي. يعني هي مجاز مرسل جي مٿي بيان ڪيل قسمن منجهان "ڪليه" واري قسم سان تعلق رکندڙ بيت آهن. جن ۾ ڪل يعني "لوهه" جو ذڪر ڪري ان مان جز يعني "ڪاتي" ۽ "تير" مراد ورتا ويا.

"علم بيان" جي هنن ٻن قسمن جي بيان ڪان پوءِ، اڳتي "تشبيهه" ۽ "استعاري" جي صنعتن جو خصوصي ۽ تفصيلي جائزو پيش ڪبو.

حوالا - ڀاڱو پهريون

باب پهريون - شاعريءَ جو فن

1. سورلي ايچ ٽي، "شاهه عبداللطيف آف ڀٽ"، ص 200
2. "ناصر" نصير احمد ڊاڪٽر، "جماليات" (قرآن حڪيم ڪي روشني ۾) نيشنل بڪ فائونڊيشن، زرين آرٽ پريس لاهور 1976ع - ص 272.
3. ساڳيو - ص 274.
4. جان ٽي پليٽس، "اي ڊڪشنري آف اردو، ڪلاسيڪل هندي اينڊ انگلش" سنگ ميل پبليڪيشن اردو بازار لاهور 1983ع - ص 314
5. "ناصر" نصير احمد ڊاڪٽر، "جماليات" (قرآن حڪيم ڪي روشني م) ص 276.
6. ش.ح محمد ابراهيم "خليل"، "رهنماءِ شاعري" ص 42

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

7. "دي ميڪملن انسائيڪلوپيڊيا" ص 799
8. وليم هينري هڊسن، "اِٽن انٽروڊڪشن ٽو دي اسٽڊي آنَ لٽريچر". ص 64 - 65
9. شيخ محمد ابراهيم "خليل"، "رهنماءِ شاعري" ص 42.
10. مرزا محمد يوسف، "پرنسلي جنرل ناليج". ص 1343.
11. وليم هينري هڊسن، "اِٽن انٽروڊڪشن ٽو دي اسٽڊي آف لٽريچر". ص 68.
12. "ويبسٽرس نيو ورلڊ انسائيڪلوپيڊيا" ص 781.
13. مرزا قليچ بيگ، "علم بديع ۽ علم عروض".اداره قليچ ٽنڊو ٺوڙهو حيدرآباد ڇاپو پهريون 1953ع - ص 83
14. "دي ميڪملن انسائيڪلوپيڊيا" ص 1013.
15. حالي الطاف حسين "شعر و شاعري". انجمن ترقي اردو ادب، اردو بازار ڪراچي، 1951ع - ص 41.
16. ٻوهيو الهه داد "عاصر"، "شعر جي اپياس جا نوان طريقا". مقالو ص 140 - 141
17. سٽنبرس، "Discovery of Poetry" نيو جرسي 1967ع - ص 138.
18. حالي الطاف حسين، "شعرو شاعري". ص 44.
19. ساڳيو - ص 45.
20. شيخ محمد ابراهيم "خليل"، "رهنماءِ شاعري" - ص 54، 55.
21. شيخ محمد ابراهيم "خليل"، "رهنماءِ شاعري" - ص 49.
22. ساڳيو - ص 49.
23. احمد شمير خان، "صنائع بدائع"، نسيم بڪ ڊپو، شاهراهه قائد اعظم حيدرآباد سنڌ 1978ع - ص 12
24. سيوهاڻي حڪيم فتح محمد، "آفتاب ادب، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ 1974ع - ص 143.
25. ساڳيو.
26. اي ڊڪشنري آف اردو، ڪلاسيڪل هندي اينڊ انگلش سنگ ميل پبليڪيشن لاهور، 1983.
27. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو" ٽن جلدن ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد 1399هه - 1979ع - ص 39.
28. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر (نگران ۽ مرتب) "جامع سنڌي لغات" جلد اول، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي - حيدرآباد سنڌ 1379هه ص 394.
29. جان ٽي ليش اي ڊڪشنري آ اردو، ڪلاسيڪل هندي اينڊ انگلش ۽ سنگ ميل پبليڪيشن، لاهور ص 163.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

30. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهہ جو رسالو" ٽن جلدن ۾ ص 39.
31. سيوهاڻي حڪيم فتح محمد آفتاب ادب ص 169.
32. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر (نگران ۽ مرتب) جامع سنڌي لغات جلد چوٿون، ص 1641.
33. دائود پوٽو عمر بن محمد، "سنڌي شاعري"، سہ ماهي مهراڻ جلد 3 - 4 1969ع - سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو - ص 10.
34. مرزا قليچ بيگ - علم بديع ۽ علم عروضي - ص 105.
35. ديوبندي مولانا ذوالفقار علي، "تذڪرت البلاغت" ، مطبع عليمي دهلي - ص 133.
36. مرزا قليچ بيگ، "علم بديع" ۽ "علم عروض"، ص 112
37. ساڳيو
38. مرزا قليچ بيگ، "علم بديع" ۽ "علم عروض"، ص 105 - 168.
39. لاشاري رشيد احمد، "ڀٽائي جي ڪلام ۾ شاعراڻيون خوبيون" (مقالو) ماهوار نئين زندگي لطيف نمبر سيپٽمبر 1956ع - ص 19.
40. جعفري جلال الدين احمد، تسير البلاغت" در مطبع انوار احمدي واقع الہ آباد مطبوع گردي، ص 2 - 6
41. سيوهاڻي حڪيم فتح محمد، "آفتاب ادب" ص 143.
42. احمد شمير خان، "صنائع بدائع" ص 12.
43. سيوهاڻي حڪيم فتح محمد، "آفتاب ادب"، ص 148 - 149.
44. "فيروز اللغات" فيروز سنز (پرائيويٽ) لميٽيڊ لاهور، ڪراچي ص 305 ۽ 617.
45. "اظهر اللغات جامع" اظهار پبلشرس، اردو بازار لاهور 1994ع.
46. احمد شمير خان پروفيسر "صنائع بدائع"، ص 26.
47. سيوهاڻي حڪيم فتح محمد، "آفتاب ادب" ص 158 - 159.
48. سرهندي وارث (مولف و مرتب) "علمي اردو لغت"، ڪبير اسٽريٽ اردو بازار لاهور - ص 161.
49. سيوهاڻي حڪيم فتح محمد، "آفتاب ادب"، ص 158.
50. ساڳيو
51. جعفري سيد جلال الدين احمد، "تسير البلاغت"، ص 51.
52. سيوهاڻي حڪيم فتح محمد، "آفتاب ادب"، ص 155 - 157.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڃو ڀاڱو

شاعريءَ ۾ استعاره ۽ تشبيهہ جو استعمال

باب پهريون : استعاره ۽ تشبيهہ جون صنعتون

الف : استعاره

(1) وصف

(2) استعاره جا رڪن يا جزا

(3) استعاره جا قسم

(ب) تشبيهہ

(1) وصف

(2) تشبيهہ جا رڪن يا جزا

(3) تشبيهہ جا قسم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بابُ ٽيون

استعاره ۽ تشبيھ جون صنعتون

(الف) استعاره

(i) وصف

استعارو علم بيان جو نهايت اهم قسم آهي. جملي ۾ بيهڪ يا بناوت جي اعتبار کان استعاري ۽ تشبيھ ۾ تمام گهڻ فرق آهي پر اظهار جي لحاظ کان استعارو وڌيڪ طاقتور ۽ وسيع آهي. ان ڪري خاص طور تي شاعريءَ ۾ هن صنعت جو هڪ خصوصي مقام آهي. "جامع سنڌي لغات" ۾ استعاري جي معنيٰ هن ريت آهي:

"استعارو ج استعارا (ع. استعاره - اڌارو وٺڻ) اها تشبيھ جنهن ۾ تشبيھ جو حرف (جهڙو، جيان، وانگر) ڪم نہ آڻجي. مثلا: هو شينهن آهي (هو شينهن جهڙو بهادر آهي). (1)

"مختار الصحاح" نالي عربي لغت ۾ لکيل آهي.

"استعاره - (م.ع) اصلہ من (عور) من الباب المفاعل، عاور" (2)

"الفرائد الدريہ" نالي عربي انگريزي ڊڪشنري ۾ استعاري جي بنياد "عور" يا "عاور" جو هي مطلب بيان ٿيل آهي:

"عورٌ عاورَ و اعاره To lend, to do,

استعاره To ask a loan from, to use (an expression) metaphorically." (3)

يعني "استعاره" لفظ جو بنياد عور يا عاور آهي، جنهن جو مطلب آهي اڌارو. استعاره جي معنيٰ آهي اڌارو گهرڻ ۽ استعاري جو اصطلاحي مطلب آهي ڪنهن لفظ يا جملي جو اڌارو يا غير حقيقي معنيٰ ۾ استعمال.

"قاموس القاري انڪليزي - عربي" ۾ لکيل آهي:

"استعاره، تعبير مجازي مثل Metaphor"(4)

(استعاره، اهو لفظ جيڪو مجازي يعني غير حقيقي معنيٰ ۾ استعمال ٿئي).

فرهنگ جديد فارسي ۾ "استعاره" بابت لکيل آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"استعاره، (بفتح راء) ع. بعاريت خواستگن يا گرفتن." (5)

(عربي لفظ جنهن جي معنيٰ آهي اڌارو گهرڻ يا وٺڻ)

"ناظم الاطبا" نالي فارسي ڊڪشنريءَ جي ٻئي جلد ۾ استعاري کي نهايت وضاحت سان سمجهايو ويو آهي.

"استعار (estear) م.ع برا فروخته شدن

استعاره (estearat) م.ع. بعاريت خواستگن

بطور استعاره ا.پ.م.ف. بطور عاريه ودر اصطلاح عروض آنستک شاعر و يامنشي

لفظي را از معناءِ حقيقي وي نقل کرده برسبيل عاريت برچيز بواسطه مشابهتي که ميان آن هر دو باشد استعمال نمايد مانند لفظ نرگس و آهورا بجاءِ چشم آوردن و سنبل بجاي زلف و سرو بجاي قد گفتن." (6)

استعار (مذکر عربي لفظ) معنيٰ. ڏيڻ يا وڪڻڻ لاءِ

استعاره (مذکر عربي لفظ) اڌاري طور گهرڻ يا وٺڻ

۽ اصطلاح طور استعاره ان لفظ کي چئجي ٿو جيڪو شاعر يا نثر نگار ڪنهن ڳالهه يا مطلب لاءِ مجازي يا غير حقيقي معنيٰ ۾ استعمال ڪري (يعني حقيقي شيءِ کان ان جي معنيٰ مجازي مطلب لاءِ اڌاري وٺي) مثال طور نرگس ۽ آهو اکين لاءِ، سنبل وارن لاءِ ۽ سرو، قد لاءِ (مشابهت ڏيڻ لاءِ) استعمال ۾ ايندا آهن).

"فيروز اللغات" ۾ استعاره جي معنيٰ هن ريت بيان ڪيل آهي:

"استعاره (م.ع.) - گهري وٺڻ. علم بيان جو هڪ قسم جنهن ۾ ڪنهن لفظ جي مجازي ۽ حقيقي معنيٰ ۾ تشبيهه جو تعلق هجي ۽ بغير حرف تشبيهه جي حقيقي معنيٰ کي مجازي ۾ استعمال ڪيو وڃي." (7)

"استعاره" جي اهائي معنيٰ (i) "اظهر اللغات جامع". (ii) "جامع اللغات اردو". ۽ (iii) "علمي اردو لغت" ۾ ڏني آهي. (8)

عربي لغت "المنجد" مطابق: "عاور معاورته". الشيءِ : فعل به مثل ما فعل صاحبه به اعطاه اياه عاريته

استعاره: الشيءِ من فلان و استعار فلانا الشيءِ طلب منه ان يعيره اياه يقال. "اري الدهر يستعيرني ثيابي." (9)

۽ "فرهنگ عامره" (عربي - فارسي - ترڪي لغات بار چهارم ۾ استعاري جو تلفظ ۽ معنيٰ هن ريت لکيل آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"استعاره - اس. تعا. ر. (اڌارو وٺڻ. گهرڻ) (10)

استعاري جي وصف بيان ڪندي دي هچنسن انسائيڪلوپيڊيا ۾ لکيل آهي:

"Metaphor: (Greek transfer) figure of speech using an analogy or close comparison between two things that are not normally treated as if they had any thing in common. Metaphor is a common means of extending the uses and reference of words." (11)

(ميٽافر (استعارو) (يوناني ۾تبادلو/مٽاسٽا) ڳالهائڻ جي هڪ علامت جنهن جي ذريعي ٻن اهڙين شين کي هڪ ٻئي سان گهري ڀيٽ ڏني ويندي آهي يا هڪ ٻئي ۾ ضم ڪيو ويندو آهي، جن ۾ عام طور تي ڪابه هڪ جهڙائي نه هوندي آهي. استعارو لفظن جي استعمال ۾ معنيٰ کي وسعت ڏيڻ جو هڪ عام ذريعو آهي.)

علم بيان جي هن صنعت بابت "انسائيڪلوپيڊيا امريڪانا" ۾ هي وصف بيان ٿيل آهي.

"Metaphor : A figure of speech that, presupposing a similarity of two or more things, denotes one of them by terms properly or literally signifying the other, as if they were identical. Metaphors are used by speakers and writers spontaneously or artfully, to make their meaning clear or forceful to arouse emotion and inculculate attitudes, or to give pleasure."(12)

(هڪ ڳالهائڻ جي علامت جيڪا ٻن يا وڌيڪ شين جي مشابهت ڪرائي ٿي ۽ ڪجھ خاصيتن يا علامتن جي ذريعي، هڪ شيءِ کي ٻي شيءِ ذريعي سڃاڻائي ٿي، ايئن ڄڻ ته انهن ۾ ڪا ساڳي شناخت هجي. عام ڳالهائيندڙ يا ليکڪ ڪان استعاري جو استعمال پاڻ مرادو ٿي ويندو آهي. ان لاءِ ته جيئن سندن بيان وڌيڪ واضح، چٽو ۽ اثرو طاقتور ٿئي جو جذبن کي اڀاري، روين ۾ تنظير پيدا ڪري ۽ خوشي مهيا ڪري).

مريم ويبسٽس انسائيڪلوپيڊيا ۾ استعاري جي استعمال، وسعت، اهميت ۽ ضرورت بابت ڪافي تفصيلي بيان درج آهي.

"A figure of speech in which a word or phrase denoting one kind of objecrt suggests a likeness or analogy between them. A metaphor is an implied comparision as, "in a marble brow", in contact to the explicit comparision of the simile, as "in brow white as marble". The metaphor makes a qualitative leap from a reasonble, perhaps prosaic, comparison to an indentification on fusion of objects to make a new entity partaking of the characteristics of both.

Metaphor is the fundamental language of poetry, although it is common on all levels and in all kinds of languages." (13)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ڳالهائڻ جي هڪ علامت جنهن ۾ ڪو لفظ يا جملو، ڪنهن شيءِ يا عمل کي ڪنهن ٻي شيءِ يا عمل سان اهڙي طرح ظاهر ڪري ٿو جو انهن ٻنهي ۾ هڪجهڙائي يا مطابقت نظر اچي. ڪليل تشبيهه جي مقابلي ۾ هڪ اشاراتي تشبيهه آهي، جڏهن ته اصل تشبيهه صاف صاف ۽ قطعي هوندي آهي. استعارو ٻن شين جي وچ ۾، انهن جي صفت يا ڪيفيت بابت هڪ معقول ۽ سادي مشابهت پيدا ڪري ٿو، جنهن وسيلي ٻنهي شين جي مليل خاصيتن مان هڪ نئين شيءِ سڃاڻڻ ۾ اچي ٿي.

استعارو جيتوڻيڪ عام بيانيه ٻوليءِ ۾ به هر سطح تي استعمال ٿيندو آهي پر شاعريءَ لاءِ هي گويا بنيادي زبان آهي).

دي ميڪملن انسائيڪلوپيڊيا ۾ لکيل آهي:

"Metahpor: a figure of speech in which one thing is described in terms of another. The comparison is implicit lacking such words as "like" or "as". The metahpor is a common feature of ordinary language and is a fundamental poetic language." (14)

(ڳالهائڻ جي اها علامت، جنهن ۾ هڪ شيءِ، ٻيءِ جي نشانين جي ياخاصيتن ذريعي بيان ڪئي وڃي. هن ۾ جيڪا مشابهت ڪرائي وڃي ٿي، ان ۾ "جيئن" يا "جهڙو" جو استعمال نه ٿيندو آهي. استعارو عام ٻوليءِ جي هڪ عام شڪل آهي ۽ شاعرانه ٻوليءِ جو ته بنياد ئي هي آهي.)

"The Oxford Companion to Classical استعاري جي تعريف بابت Literature" ۾ اچي ٿو:

"Metaphora (a Greek word meaning transferring), the transfer of a name, action or descriptive term to an object different from, but analogous to, that to which it is properly applicable." (15)

ميٽافورا هڪ يوناني لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي مٽائڻ، تبديل ڪرڻ. ڪنهن نالي، ڪم يا بيان جي ڪنهن مختلف صورت ڪي، ڪنهن اهڙي مختلف فارم ۾ تبديل ڪرڻ جو بظاهر انهن ۾ ڪا هڪجهڙائي نظر نه ايندي پر غور ڪرڻ سان انهن ۾ مناسب هڪجهڙائي نظر ايندي).

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، "آفتاب ادب" ۾ هن صنعت تي روشني وجهندي لکي ٿو:

"استعاري جي معنيٰ آهي اڌارو وٺڻ. اصطلاح ۾ جيڪو قرينو يا خاص تعلق حقيقت ۽ مجاز جي وچ ۾ هوندو آهي، سو جيڪڏهن تشبيهه جهڙو هوندو، پر تشبيهه جو ڪو به حرف مثلاً: جهڙو، وانگر، مثل وغيره منجهس نه هوندو ته اهو استعارو چئبو." (16)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مولانا محمد نذير، "مفتاح العلوم" ۾ مولانا روم جي مثنوي جي مثال مان استعاري جي تشريح هن طرح ڪئي آهي:

"مولانا روم چوي ٿو، "بشنواز ني چون حڪايت مي ڪند" رومي هن مصرع ۾ روح کي "ني" يعني بانسري سان تشبيهه ڏني آهي بلڪ هتي روح کي عين مشبـــه بـــه بانسري قرار ڏنو ويو آهي، ان کي استعارو چئبو- يعني استعارو اهو آهي جيڪو مشبـــه کي سڌو سنئون مشبـــه بـــه قرار ڏئي، توڙي مشبـــه موجود هجي يا متروڪ." (17)

استعاري ۽ تشبيهه جو پاڻ ۾ تمام ويجهو ۽ گهرو تعلق آهي، ان جي وضاحت ڪندي ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو ڊاڪٽر سيد عبدالله جو حوالو ڏيندي لکي ٿو:

"استعارو بہ تشبيهه جي هڪ ويڙهيل صورت آهي، پر استعاري جي مشابهت ۾ مخفي تصورن جو وسيع نظام ناهي هوندو. استعاري مان مفرد تصور قائم ٿيندو آهي، ان ڪان سواءِ استعارو ڪنهن مستقل ذهني رويي جي ترجماني ناهي ڪندو. ٿي سگهي ٿو تہ ڪنهن هڪ هنڌ تي هڪ تصور ڏيندو هجي ۽ ٻي جڳهہ تي ٻيو." (18)

مرزا قليچ بيگ استعاري جي وصف بيان ڪندي، استعاري ۽ تشبيهه ۾ فرق جي بہ وضاحت ڪئي آهي:

"استعاري جي لفظي معنيٰ اڌارو گهرڻ. اصطلاحي معنيٰ هي آهي تہ ڪنهن لفظ جي حقيقي معنيٰ ڪڍي اڌاري طرح ڪم آڻجي. تشبيهه ۽ استعاره ۾ هي فرق آهي تہ تشبيهه ۾ هڪڙي شيء ٻي شيء جهڙي يا مشابہ چوڻ ۾ اچي ٿي، جيئن شينهن جهڙو مڙس ۽ استعاري ۾ مڙس کي خود شينهن چوڻ ۾ ٿو اچي ۽ حرف تشبيهه جو ڪم ۾ ڪونہ ٿو اچي." (19)

اردوءَ جو نقاد ممتاز حسين لکي ٿو:

"استعاره مجاز جو هڪ قسم آهي ۽ مجاز جي معنيٰ آهي وڏي وڃڻ. يعني جڏهن ڪا ذهني تصوير، لغوي معنيٰ کان اڳتي وڌي وڃي تہ ان کي استعارو چوندا آهن. انگريزي زبان ۾ استعاري لاءِ جيڪو لفظ استعمال ٿئي ٿو، سو اصل ۾ يوناني زبان جو لفظ آهي ۽ ان جي معنيٰ تقريبا اها ئي آهي يعني اڳتي وڌائڻ." (20)

طفيل محمد دوگر، "اسٽئنڊرڊ جنرل ناليج" ۾ ان لفظ "ميٽافر" جو مطلب بيان ڪندي لکي ٿو:

وڏي وڃڻ، مٿي ٿيڻ = Meta, = over کڻڻ = Pherein = to carry

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مطلب آهي مٽي کڻي وڃڻ يا وڌائي وڃڻ. ان مان ظاهر ٿئي ٿو تہ هن ۾ اصلي ۽ لغوي معنيٰ جي بدران، وڌايل ۽ غير حقيقي يا مجازي معنيٰ جو استعمال ٿئي ٿو. طفيل محمد ڊوگر وڌيڪ لکي ٿو:

"استعار معنيٰ، منتقل ڪرڻ، اتارڻ. هڪ ادبي محاورو، تشبيھ جو هڪ وسيع ياوڌايل تسمر، جنهن جي ذريعي هڪ شيءِ جي ڪنهن عمل کي ٻيءَ شي سان منسوب ڪجي ٿو." (21)

غير حقيقي ۽ وڌايل معنيٰ جي استعمال سبب استعارو سمجهڻ ۽ سڃاڻڻ ڪجھ مشڪل بہ هوندو آهي. محمد حسن عسڪري ان ڳالھ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو:

"استعاري جي معنيٰ سمجهڻ ڏکيو هوندو آهي، ڇو تہ هي پنهنجي ذاتي تجربي ۽ خارجي شين جي وچ ۾ مناسبت ڳولڻ جو هڪ ذريعو آهي. استعاري جو مطلب ٿي اهو آهي تہ ڪائنات ۾ هڪ ئي وقت موجود يا جيڪي هڪجهڙا ۽ مختلف اصول ڪارفرما آهن ۽ جيڪي تضادن جي باوجود بہ هڪ وسيع تر وحدت جي تشڪيل ڪن ٿا، ان کي ظاهري ڪري."

استعاري جا فائدا بيان ڪندي ساڳيو مصنف اڳتي لکي ٿو:

(الف) هن ذريعي ڊگهي ۽ وڏي ڳالھ مختصر لفظن ۾ ادا ڪري سگهجي ٿي.

(ب) رکو ۽ ڦڪو مضمون نهايت آب و تاب سان بيان ڪري سگهجي.

(ت) ڪجھ جذبا ۽ خيال جن جو اظهار عام ٻوليءَ ۾ ڪرڻ ڏکيو هوندو آهي اهو سڀ نہ صرف استعارو ڪري سگهي ٿو، پر شعر ۾ لطف ۽ اثر پڻ پيدا ڪري ٿو." (22)

يعني "استعارو" اها بيانيہ علامت آهي جنهن جي ذريعي سونهن ۽ وضاحت پيدا ٿئي ٿي. جنهن شيءِ کي مستعار ڪجي ٿو ان جي خاصيتن يا خوبين سان اصل شيءِ جي خوبين کي وڌيڪ طاقتور نموني سان نروار ڪري سگهجي ٿو. ۽ اهو سڀ حقيقي معنيٰ ۾ نہ پر مجازي، غير حقيقي يا تصوراتي معنيٰ سان تعلق رکي ٿو.

عالمن ۽ محققن جو خيال آهي تہ ڪو بہ استعارو جڏهن ساڳي مطلب لاءِ بار بار استعمال ٿئي ٿو تہ ان جي استعاراتي حيثيت ختم ٿي وڃي ٿي ۽ عام لفظ وانگر استعمال ٿيڻ لڳي ٿو.

"ٻوليءَ ۾ ڪيترا اهڙا لفظ هوندا آهن، جيڪي ڪنهن زماني ۾ استعارا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هتا ۾ عام استعمال سان اهي ٻوليءَ جي ٻين عام وانگر ٿي ويا.“ (23)

ممتاز حسين لکي ٿو:

”هر محاورو بنيادي طور تي هڪ استعارو آهي، استعاري ۽ محاوري ۾ فرق هي آهي تہ محاورا گهڻي استعمال سان اصل حيثيت وڃائي عام لفظن وانگر اسان جي زبان تي ايندا آهن.“ پنهنجي راءِ کي هڪ مفکر ۽ ماهر لسانيات جي قول مطابق اڳتي وڌائيندي لکي ٿو. ”دنيا جون سڀ ترقي پسند زبانون، شين جي نقل يعني تشبيهه کان تمثيل طرف ۽ تمثيل کان استعاري طرف ترقي ڪنديون رهنديون آهن.“ (24)

ادبي ٻوليءَ جي هنن عنصرن يعني تشبيهہ، تمثيل، استعاري ۽ علامت جو پاڻ ۾ نهايت گهرو تعلق آهي، هي معنوي صنعتون پنهنجي معنيٰ جي گهرائي ۽ ڪشادگي سان زبان ۽ بيان ۾ وضاحت پيدا ڪن ٿيون. هنن صنعتن مان تشبيهہ ۾ ”حقيقي معنيٰ“ استعمال ٿئي ٿي ۽ باقي ٽئي صنعتون مجازي يا غير حقيقي معنيٰ سان تعلق رکن ٿيون.

اصل ۾ انساني تخيل جي بلند پرواز مختلف شين کي انهن جي حقيقي وجود ۽ مجازي معنيٰ بہ ڏني آهي. مثال طور ”چنڊ“. اصل ۾ تہ هي نظام شمسي جو هڪ گرهہ آهي، جيڪو سائنسي تحقيق موجب سج کان روشني وٺي ٿو پر ادب ۾ چنڊ پنهنجي نور(خاص طور تي چوڏهينءَ جي رات وارو مڪمل ۽ سحرانگيز سوجهري ۽ سونهن وارو چنڊ) جي ڪري حسن جي علامت بڻجي ويو ۽ شاعر ان جو اهو علامتي استعمال ڪندي، ڪڏهن استعاري طور محبوب کي سڌو سنئون ”چنڊ“ سڏيندا آهن. تہ ڪڏهن وري محبوب جي حسين ۽ ٻهڪندڙ چهري کي چوڏهينءَ جي چنڊ سان تشبيهہ ڏيندا آهن. اهڙي طرح ڪئين شيون آهن جيڪي پنهنجي مختلف خاصيتن جي بنياد تي انهن خاصيتن جون علامتون بڻجيو وڃن ۽ انهن علامتن کي شاعر استعمال ڪن ٿا. جيئن پتنگ هڪ ننڍڙو جيتامڙو آهي جيڪو روشني جي عشق ۾ ان کي حاصل ڪرڻ خاطر روشنيءَ جي ڪنهن بہ ذريعي يا شعلي وغيرہ تي ڦرندي ڦرندي آخر ان تي ڪري سڙي ختم ٿيو وڃي ۽ واپس نہ ٿو موٽي. ان اينتري شديد عشق ۽ ان تان قربان ٿيڻ ڪري پتنگ يا پروانو سچي ۽ اڻ موٽ عاشق جي علامت بڻجي ويو ۽ شاعرن ان علامتي حيثيت ۾ پتنگ کي تشبيهہ ۽ استعاري ۾ استعمال ڪيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ii) استعاري جا جزا يا رڪن:

استعاري جا جزا بيان ڪندي حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، آفتاب ادب ۾ لکي ٿو:

"جيئن تشبيھ جا جزا يا ارڪان آهن، تيئن استعاري ۾ بہ آهن.

1. تشبيھ ۾ جنهن کي مشبہ چئبو آهي، استعاري ۾ ان کي "مستعار لہ" چئبو.
2. جنهن کي "مشبہ بہ" سڏبو آهي، تنهن کي استعاري ۾ "مستعار منہ" چئبو، جنهن کي "وجہ شبہ" ڪوٺجي ٿو تنهن کي "وجہ جامع" ۽ جيڪو لفظ استعاري لاءِ استعمال ٿئي تنهن کي "مستعار". (25)

"تعمير ادب" ۾ انهن جزن جي اپٽار هن ريت ڪئي وئي آهي:

1. "مستعار لہ"، اهو شخص يا شي جنهن لاءِ ڪو لفظ اڌارو ورتو ويو هجي.
2. "مستعار منہ" اها شي يا شخص جنهن کان ڪو لفظ اڌارو ورتو ويو هجي.
3. "مستعار" خود اهو لفظ جيڪو اڌارو ورتو ويو.
4. "وجہ جامع" اها خصوصيت يا صفت جنهن جي بنياد تي ڪو لفظ مستعارو ورتو ويو هجي.

(مستعار لہ ۽ مستعار منہ کي طرفين استعاره بہ چئبو آهي.) (26)

۽ "صنائع بدائع" جو مصنف احمد شمير خان استعاره جا صرف ٽي جزا بيان ڪري ٿو:

1. مستعار لہ 2. مستعار منہ 3. وجہ جامع. (27)

اصل ۾ تشبيھ کي مڪمل ڪرڻ لاءِ بہ ان جا صرف ٽي رڪن استعمال ٿيندا آهن، مشبہ، مشبہ بہ ۽ حرف تشبيھ ۽ استعاره لاءِ صرف هڪ رڪن "مستعار منہ ئي ڪافي هوندو آهي.

ان لحاظ کان "علم بيان" جي عالمن جي راءِ ۾ استعارو، تشبيھ جي مقابلي ۾ وڌيڪ بليغ ۽ جامع ٿئي ٿو. استعاري جي رڪنن کي شاھ لطيف جي شاعريءَ جي مثالن مان سمجهي سگهبو. سر سهڻيءَ ۾ ڏنل وائي، "ڪهڙي منجھ حساب هڻ منهنجو هوت ري." جي هڪ مصرع آهي:

چنبو وجهي چور کي، آءِ چڙ عقاب

هن مصرع ۾ بہ لفظ آهن جن کي شاھ سائين لغوي معنيٰ جي بدران مجازي معنيٰ ۾ استعمال ڪري پنهنجي مطلب جي وضاحت ڪئي آهي، هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لفظ "چور" ۽ ٻيو "عقاب"

چور = نفس

"عقاب = شهباز. انسان کي عقاب سڏيو ويو آهي."

(ڊاڪٽر گربخشاڻي جو "شاهہ جو رسالو" ٽن جلدن ۾. سر سهڻي معنيٰ ۽ شرح - ص 403)

استعاري جي جزن يا رڪنن ۾ انهن جي ورهاست هن طرح ٿيندي:

1. عقاب - مستعار منه (جنهن کي اڌاري معنيٰ طور استعمال ڪيو ويو).

2. انسان - مستعار لهٗ (جنهن لاءِ لفظ اڌارو ورتو ويو)

3. شڪار ڪرڻ - وجه جامع.

4. چور - مستعار منه (هي نفس لاءِ مستعار ڪيو ويو)

ڊاڪٽر گربخشاڻي "چور" ۽ "عقاب" جي تشريح ڪندي لکي ٿو:

"چور يعني نفس، رومي مثنوي ۾ چوي ٿو تہ نفس ڪوئي جهڙو گجهڙو ۽ چالاڪ چور آهي، جيئن ڪوئو اَن جي انبار کي اندران ڪاٽ هڻي ڦُر ڪري ڇڏيندو آهي، تيئن نفس بہ انسان جي چڱن عملن کي لڪ چوريءَ چٽ ڪيو ڇڏي."

"عقاب يعني شهباز. انسان کي عقاب سڏيو ويو آهي جو تہ اصل ۾ انسان روحاني شين جو شڪار ڪندڙ آهي پر دنيا ۾ اچي نفس جي چنبي ۾ ڦاسي پنهنجو اصولوڪو مقصد وساري ڇڏيو اٿس." (28)

مٿي بيان ڪيل واٽيءَ مان استعاري جو هڪ ٻيو مثال:

هو جي جرڪنا جر تي سي تان سپ حباب

"هو جي جرڪنا الخ (1) جن دنيوي شين کي ٻاهريون ڏيک ويک ۽ تجلو آهي، سي پاڻيءَ جي ڦوٽي مثل بي بقا آهن(2) دنيا ۾ جي هيترا نام ۽ روپ آهن سي سپ ڦوٽي وانگر بي بقا آهن. سچي هستي ۽ بقا صرف خدا کي ئي آهي." (29)

يعني هن مصرع ۾ جر = پاڻي، مستعار. ڪيو ويو هن دنيا لاءِ. حباب = ڦوٽو (پاڻيءَ جو ٻلبلو) مستعار ڪيو ويو دنيا جي بي بقا حسن يا زندگيءَ لاءِ.

سر حسيني جي داستان چوٿين. بيت اٺين جي پهرين مصرع ۾ شاهہ لطيف فرمايو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"سائي نه پسان سيءَ، جي هٿر هنئين ٽوٽيون"

"ٽوٽيون واحد ٽوٽي (سن سٽوٽا) ٽنيون، اڌار، ٽيڪ." (30)

سائي (پنهون) ——— مستعار له

ٽوٽي (ٽيڪ سهارو)——— مستعار منه

ٽوٽي ——— مستعار

سهارو، ٽيڪ بنجڻ، آسرو هجڻ ——— وجه جامع (سائي ۽ ٽوٽي ۾)

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي استعاري جا ارڪان سمجهائڻ لاءِ هڪ مثال ڏنو آهي: "مون هڪڙو شينهن ڏٺو، جنهن خوب ترار پئي هلائي." هن فقري ۾ پهلوان (جنهن جو نالو ورتل نه آهي) مستعار لـــه ٿيو، خود جانور شينهن "مستعار منه"، طاقت "وجه جامع"، لفظ شينهن "مستعار" (31)

مٿين مثالن ذريعي استعاري جي رڪنن جي وضاحت ٿئي ٿي.

(iii) استعاري جا قسم

استعاري جي باري ۾ اڳ بيان ٿي چڪو آهي ته علم بيان جو هي سڀ کان اهم رڪن آهي ۽ ان جو تعلق مجازي معنيٰ سان آهي. سيد جلال الدين احمد جعفري مجاز جا چار قسم بيان ڪيا آهن:

1. مجاز لغوي 2. مجاز عرفي 3. مجاز عقلي 4. مجاز اصطلاحي. (32)

"تعمير ادب" ۾ به مجاز جون تقريبـــــاً اهي ئي صورتون بيان ڪيون ويون آهن جن جو تفصيل هن ريت آهي:

1. **مجاز لغوي:** ڪنهن لفظ کي لغوي معنيٰ جي بدران ڪنهن ٻي معنيٰ ۾ استعمال ڪجي.

2. **مجاز شرعي:** ڪو لفظ ان جي شرعي معنيٰ کان علاوه ڪنهن ٻئي مفهوم ۾ استعمال ڪجي. مثال طور صلوات لفظ نماز لاءِ مخصوص آهي پر ان کي دعا جي معنيٰ ۾ استعمال ڪرڻ. قرآن شريف ۾ هي لفظ مجازي معنيٰ ۾ ڪم آيو آهي. الله پاڪ فرمائي ٿو "ان صلواتک سڪن لهم" (توهان جي دعا انهن لاءِ سڪون جو باعث آهي).

3. **مجاز عرفي عام:** ڪنهن لفظ کي ان جي عام اصطلاحي معنيٰ بدران ڪنهن ٻي ۾ استعمال ڪرڻ ٿيو "مجاز عرفي عام." مثال طور چئجي "هيءُ ته صفا جانور آهي" هتي جانور جو مطلب ڪو حيوان نه ٿيو پر ان مان مراد ٿي غير مهذب.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

4. مجاز عرفي خاص: ڪنهن خاص گروهہ يا فرقي جي اصطلاح ڪي ان ڪان هٽي ڪري ٻي معنيٰ ۾ استعمال ڪرڻ. مثال طور "حقيقت" صوفين وٽ هڪ خاص اصطلاح آهي، حقيقت لفظ جيڪڏهن ان جي اصلي معنيٰ بدران ان اصطلاحي معنيٰ ۾ استعمال ڪبو تہ اهو ٿيو مجاز عرفي خاص." (33)

حڪيم مولوي نجم الغني، "بحر الفصاحت" ۾ لکي ٿو تہ، "استعارہ مجاز لغوي نہ پر مجاز عقلي آهي." اڳتي لکي ٿو تہ، "استعاري جا ڇهہ قسم آهن. ان لاءِ جو مستعار منـــہ ۽ مستعار لـــہ يا تہ حسي ٿيندا آهن يا انهن مان هڪ حسي ۽ ٻيو عقلي." (34)

پنهنجي بيان جي وضاحت لاءِ حڪيم صاحب مثال ڏئي ٿو:

"خون کي لال چوڻ ۾ وجـــہ جامع ڳاڙهو رنگ آهي، اهو حسي آهي. يا جيڪڏهن شيشي جي آواز کي هڏڪي ۽ صراحي جي آواز کي ٽهڪ لاءِ مستعار ڪبو تہ ان ۾ رڪجي رڪجي آواز جو نڪرڻ وجـــہ جامع آهي ۽ اهو بہ حسي آهي. وارن لاءِ استعاري طور "سنبل" کي استعمال ڪيو ويو جنهن جي وجـــہ جامع خوشبو آهي. جسم لاءِ "گل" مستعار ڪيو ويو جنهن جي وجـــہ جامع نرمي آهي ۽ اهو بہ حسي آهي."

"حسيءَ" کان پوءِ عقلي مجاز جي لحاظ کان استعاري جا هي مثال پيش ڪري سگهجن ٿا. جيئن جاهل لاءِ انڌي جو لفظ مستعار ڪرڻ. محبوب لاءِ آب حيات، پٽ لاءِ اکين جو نور. مايوس ٿيڻ لاءِ هٿ ڪلڻ وڃڻ. قطع تعلقات لاءِ هٿ ڌوئڻ جا لفظ مستعار ڪيا وڃن تہ انهن سڀني ۾ "وجـــہ جامع" عقلي آهي." (35)

مولوي نجم الغني جن حسي استعارن جو ذڪر ڪيو آهي، اهي انسان جي پنجن حسن ذريعي دريافت ڪيا وڃن ٿا. مثال طور باصرہ = ڏسڻ واري حس، سامعہ = ٻڌڻ واري حس، شامہ = سنگهڻ واري حس، لامسہ = ڇهڻ واري حس ۽ ذائقہ = چکڻ واري حس. ان کان پوءِ عقل ۽ فهم ذريعي دريافت ڪرڻ وارا استعارا آهن ۽ انهن لاءِ مولوي حڪيم نجم الغني جيڪي مثال ڏنا آهن، انهن جي روشني ۾ چئي سگهجي ٿو تہ چوڻين ۽ اصطلاحن جو شمار بہ ڪنهن حد تائين عقلي استعاري ۾ ٿئي ٿو.

مثال طور: هٿ ڌوئڻ، اکيون ڏيکارڻ وغيرہ جو جو انهن ۾ جيڪا لک يا ڳجهي معنيٰ سمايل آهي ان جو لغوي معنيٰ سان ڪو تعلق نہ آهي بلڪل مجازي ۽ عقلي معنيٰ سان واسطو رکن ٿا.

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، آفتاب ادب ۾ بہ ڪجهہ ٻهاڪا ڏنا آهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جن ۾ استعاري جا مختلف قسم استعمال ٿيا آهن مثال طور "اڪن ڪان انب گهرڻ". هن ۾ استعارو مطلقــــه استعمال ٿيو آهي، جنهن ۾ "اڪ" مستعار ڪيو ويو بي فيض ۽ نالائق ماڻهوءَ لاءِ ۽ انب نيڪين يا چڱاين لاءِ. اهڙي طرح "ٻڪ ۾ ٻصر مٺو" ۾ استعارو مجرده استعمال ٿيو آهي جنهن ۾ ٻصر ڪنهن خسيس شيءِ لاءِ ۽ "مٺو" مستعار لــــه صفت طور بيان ٿيو. يعني ضرورت مهل ڪا بنهه معمولي يا خسيس شي وڏي اهميت ۽ قيمت واري ٿي پوندي آهي. (36)

"اظهر اللغات جامع ۽ اردو انسائيڪلوپيڊيا ۾ استعاري جا ٻه قسم بيان ٿيا آهن:

1. استعاره با التصريح : جنهن ۾ مشبــه بــه جو ذڪر هجي ۽ مشبــــه جو نه. يا مضاف شبــه هجي ۽ مضاف اليــه غير موجود.
2. استعاره با الڪانيــه : جنهن ۾ مشبــه جو ذڪر هجي ۽ مشبــه بــه غير موجود. (37)

مٿئين حوالي ۾ مستعار لــــه (جنهن لاءِ ڪنهن لفظ کي اڌارو وٺي استعمال ڪجي) لاءِ لفظ "مشبــه " لکيو ويو آهي ۽ مستعار منــه (جيڪو لفظ اڌارو وٺي لغوي بدران مجازي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو وڃي ان لاءِ "مشبــه بــه !" مشبــه ۽ مشبــه بــه ٻئي اصل ۾ تشبيهه جي رڪنن ۾ شمار ٿين ٿا جن جو بيان اڳتي تشبيهه جي باب ۾ ڏنو ويندو.

استعاري جا اهي ٻه قسم "فيروز اللغات" ۾ بہ موجود آهن (38) انهن ڪان علاوه ٻيا ٽي قسم "مفتاح العلوم" ۾ بيان ٿيل آهن.

1. استعاره مجرده 2. استعاره مرشحــه 3. استعاره تخيليــه

1. هن ۾ انهن صفتن جو ذڪر هوندو آهي جن جو تعلق "مستعار لــــه " سان هوندو آهي.
2. استعاري جي هن قسم ۾ "استعاره مجرده" جي ابتڙ انهن وصفن جو بيان هوندو آهي جيڪي "مستعار منــه " سان لاڳاپيل هجن.
3. هن جي بنيادي جوڙجڪ "استعاره بالڪنايــــه " سان ڳنڍيل آهي بلڪل "استعاره تخيليــه " ٿي ان جو قرينو آهي." (39)

مٿي بيان ڪيل استعاري جي قسمن مان ٻه قسم "مجرده" ۽ "مرشحــــه "تسيم البلاغت" جي مصنف انهن قسمن ۾ درج ڪيا آهن جن کي پاڻ "طرفين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

استعاره" جي لحاظ کان ترتيب ڏنو اٿائين. اهي چار قسم آهن. مطلقـــــه مجرده، مرشحـــه ۽ موشحـــه. (40)

"تحسين اردو" ۾ استعاري جا چار قسم بيان ٿيل آهن.

1. استعاره اصليـــــــه : استعاره جو سڀ کان عام قسم، جنهن ۾ مستعار منـــه اسم جنس هوندو آهي مثلن محبوب کي "بت" يا "صنم" چوڻ.

2. استعاره تبعيـــــه : ڪڏهن ڪڏهن استعارو اسم بدران فعل ۾ ڏنو ويندو آهي. مثلن گاڏي هوا سان ڳالهيون ڪندي اڏامندي پئي وئي. هت فعل يعني "اڏامڻ". تيز رفتاري لاءِ مستعار ڪيو ويو.

3. استعاره مطلقـــه : اهو استعارو جنهن ۾ طرفين استعاري جو ذڪر ٿي نہ هجي. مثلن ڪنهن ڏاڍي ٿلهي ماڻهوءَ کي ڏسي بي اختيار رڙ نڪري وڃي. "هو تہ ڏسو هاٿي پيو اچي!."

4. استعاره تجريد و ترشيح : هن قسم ۾ استعاره مجرده ۽ مرشحــــــه (پٺي مٿي بيان ڪيل آهن) ٻنهي جون خصوصيتون موجود هونديون آهن." (41)

ڊاڪٽر غلام نبي سدايو. سڪاڪي جي حوالي سان لکي ٿو تہ استعاره مرشحـــه جا بہ ٻہ قسم آهن:

1. تحقيقيـــه : هن ۾ مشبـــه متروڪ جي حقيقت حس يا عقل ذريعي معلوم ٿيل هجي.

2. تخيليـــه هن ۾ مطلب جي حقيقت حس يا عقل ذريعي معلوم نہ ٿيل هجي پر ان جو بنياد صرف وهم ۽ خيال تي هجي. (42)

"طرفين استعاره" جي لحاظ کان "تعمير ادب" ۾ استعاري جا هي ٻہ قسم بيان ٿيا آهن:

1. استعاره (و) فاقيـــه : اهو استعارو جنهن ۾ مستعار لـــه ۽ مستعار منـــه جون خصوصيتون هڪ هنڌ جمع ڪرڻ ممڪن هجي. (43)

2. استعاره عناديـــه : جنهن ۾ طرفين استعاري يعني مستعارلـــــه ۽ مستارمنـــه جون خصوصيتون هڪ هنڌ جمع ڪرڻ ممڪن نہ هجي."

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي. "آفتاب ادب" ۾ استعاري جا ڪجهہ وڌيڪ قسم بيان ڪيا آهن.

1. تمثيل: جنهن جي وجـــه شبـــه (وجـــــه جامع) هڪ کان وڌيڪ ڳالهين مان نهيل هجي. استعاري جي قسمن ۾ تمثيل بهتر ۽ دلچسپ قسم آهي. مثال:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دنيا جي گهر کي ڇاڻ سياڻا تون هڪ حباب،
آيري ٻـ جلد، جلد فنا ٿـي ٻـ وڃـي ٿـو

"حڪيم"

وري شاهه جو بيت ڏسو:

هيءَ دنيا سپ درياهه، ڪو ڪو تارو تنهن ۾
هڪڙي لهر لوڀ جي، پيو آتش جو آڙاهه

(شاهه)

2. استعاره داخليــه - وجـــه جامع استعاري جي معنيٰ ۾ داخل هجي، مثلن اڏامڻ معنيٰ ڊوڙڻ، اڏامڻ ۽ ڊوڙڻ ٻنهي جي وجه جامع (مطلب) ساڳي آهي يعني هڪ هنڌان ٻي هنڌ پهچڻ، مثلن:

ڪٽـي اي قـاصد، هـي خط منهنجـو اڏام اڏام
رسـاءِ يـار کـي جلـدي، چئـي ادب سـان سـلام

"حڪيم"

3. استعاره خارجيــه : وجـــه جامع معنيٰ کان خارج هجي، مثال:

انقلاب دهر کـان، اڄ ڪانوَ ڪارا ٿيا سـفيد،
ڪانوَ ڪارا ٿيا ڪبوتر، شان بـالا تـن جو ٿيـو

"حڪيم"

هت "ڪانو ڪارا ٿيا" معنيٰ جوانيءَ جا ڪارا وار ۽ "ڪبوتر" پيري جا اڇا وار ڪبوترن جو شان ڪانوَن کان بلند و بالا آهي، پير مردن جي عزت جوانن کان سرس آهي. هتي وجـــه جامع سفيدي آهي مگر سفيدي نـ جوانيءَ جي وارن ۾ آهي ۽ نـ ڪانون ۾." (44)

"وجـــــه جامع" جي لحاظ کان سيد جلال الدين احمد جعفري، "تسير البلاغت" ۾ استعاري جا ٻـ قسم بيان ڪيا آهن.

1. عاميــه يا متبذلــه : اهو استعارو جنهن جي "وجـــه جامع" ايتري مشهور ۽ عام هجي جو چوندي ئي سمجهه ۾ اچي وڃي. جيئن زلفن لاءِ نانگ جو استعارو ڪم آڻجي تـ هر عام ۽ خاص کي سمجهه ۾ اچي ويندو تـ ان جي "وجـــه جامع" ڪاراڻ ۽ لهرائڻ آهي.

2. استعاره غريبيــه : اهو استعارو جنهن ۾ وجـــه جامع نهايت غور و فڪر کان پوءِ سمجهه ۾ اچي. جهڙي طرح شيشي جي آواز کي هڏڪيءَ لاءِ مستعار ڪيو وڃي تـ هر شخص اهو سمجهي نـ سگهندو." (45)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

استعارو جيڪو بيان ۾ وسعت ۽ بلاغت پيدا ڪري ٿو. ان جا مختلف قسم بيان ڪيا ويا جن کي عالمن مختلف فني پابندين ۽ جوڙجڪ جي لحاظ کان مختلف نالن سان ظاهر ڪيو آهي. فني بيهڪ کان علاوه اصطلاحي طور تي به استعاري جا ڪجهه قسم آهن جيئن:

1. انفرادي يا ذاتي طور ايجاد ڪيل استعارا 2. روايتي يا مروج استعارا 3. علائقائي يا ديسي استعارا 4. عالمگير استعارا.

1. انفرادي استعارا: هن قسم ۾ اهي استعارا شمار ٿين ٿا جيڪي هر زبان ۽ هر دور جا اديب ۽ شاعر پنهنجي سوچ، ذهني استطاعت، ڪائنات جي مطالعي ۽ فطرت جي مشاهدي ڪانپوءِ، خود نئين انداز ۾ نون لفظن ذريعي پيش ڪن ۽ جن کي هن کان اڳ ان استعاراتي استعمال ۾ ڪنهن به نه آندو هجي. ان سان ان ماڻهوءَ جي فطرت شناسي، ٻوليءَ تي عبور هجڻ ۽ ذهني صلاحيت جو به پتو پوي ٿو. سنڌي شاعريءَ ۾ شاهه لطيف پنهنجي مک موضوع "تصوف" کي، مختلف ذاتي طور تي ايجاد ڪيل استعارن وسيلي واضح ڪيو آهي. رومانوي داستانن ۾ پاڻ بلڪل نوان ۽ سهڻا استعارا ڪم آندا اٿس. مثال طور سر ڪاموڏ ۾ داستان پهرئين جي وائيءَ جو ٽل آهي:

هيري هٿ وڏائين، ويهي ساٿين وچ ۾

هيرو هڪ بي بها قيمتي ۽ ناياب پٿر آهي، پر هت اهو "نوري" لاءِ مستعار ٿيو آهي. ان ڪري جو هو مهاڻن جو اولاد ٿي ڪري به نهايت نيڪ خصلتن واري، سهڻي صورت ۽ سهڻي سيرت جي مالڪ هئي. اهڙي طرح سر سورٺ ۾ چوٿين داستان جي 12 بيت ۾ چوي ٿو:

گل چنوگرنار جو، پٽڻ ٿيون پٽين
سهسين سورٺ جهڙيون اينون اوسارين
چوتا چارڻ هٿ ۾، سر سينگاريو ڏين
نـاريون نـاڏ ڪرين، "راجـا رات رڙ گيـو"

هت راءِ ڏياچ لاءِ گرنار جي گل جو استعاراتي استعمال ڪيو ويو جو نه هو گرنار جو راجا هو ۽ سنڌس سر ڏيڻ ڪري ملڪ ۾ روح راڙو پٽجي ويو. اهڙا ڪيترائي بلڪل نوان ۽ منفرد استعارا شاهه لطيف پنهنجي ڪلام ۾ استعمال ڪيا آهن. جن جو تفصيل ايندڙ بابن ۾ موجود آهي.

2. روايتي يا مروج استعارا: اهي استعارا جيڪي جڳن کان ادب ۾ رائج

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هجن ۽ پنهنجي ان مخصوص مطلب لاءِ استعمال ٿيندا هجن. انهن ۾ شمع، پتنگ يا پروانو، ساقي، شراب وغيره اچي وڃن ٿا. ان قسم جي روايتي استعاري جو استعمال شاھ لطيف تمام گھٽ ڪيو آهي ۽ جي ڪيو بہ آهي تہ ان کي هڪ منفرد ۽ الڳ انداز ۾ ڪيو آهي.

3. علائقائي يا ديسي استعارا: هن سلسلي ۾ انهن لفظن ۽ محاورن يا اصطلاحن وغيره جو استعمال شمار ۾ اچي ٿو. جيڪي ڪنهن مخصوص علائقي سان تعلق رکندا هجن. هر اديب، شاعر توڙي عام ڳالهائيندڙ پنهنجي بيان جي چٽائيءَ لاءِ اهڙن ئي لفظن کي استعاري طور استعمال ڪندو آهي جيڪي ان جي پنهنجي علائقي يا ديس سان تعلق رکندا هجن ۽ ڄاتا سڃاتا وڃن. شاھ لطيف پنهنجي ڪلام ۾ پنهنجي سنڌ ديس سان تعلق رکندڙ تمثيلون، تشبيهون توڙي استعارا ڪم آندا آهن جيئن سر يمن ڪلياڻ داستان 8 بيت 10 ۾ هو ڪورين جي ڌنڌي سان تعلق رکندڙ اصطلاح "اميري پائڻ" جو استعاراتي استعمال ڪندي فرمائي ٿو:

چنن تــوءِ م چـــن، پــاءِ اميـــري ان ســين
جي هو اوڳڻ ڪنئي اسُنهين! تون ڳڻائتي ڳن
پاند جهليو تـون پـن، هـن سـُنهاري سڳ ۾

هت شاھ سائينءَ طالب کي هدايت ٿو ڪري تہ جي محبوب ڪنهن ڳالھ تان ڏمرجي تعلق ٽوڙڻ جي ڪري تہ اي طالب تون ان سان اميري پاءِ يعني ڳنڍجي پئہ. جيئن ڪوري ٽٽل تند کي پاڻ ۾ وٽ ڏئي ڳنڍي ڇڏيندو آهي، تيئن تون ان سان پيچ پائي، ناتو پختو ڪر. سر حسيني داستان 6 بيت 9 ۾ ديسي استعاري جو پيو سهڻو مثال آهي:

سـانگھارو ســورن، ڪـڏهن تـان ڪونـہ ڏنــو
پــائڙ پـــوڙ وهـــن، ڪالوڻـــا اڄ گهڻـــا

"سانگھارو= گهٽتائي، ڪمي، پائڙ= نار جو چرخو، پائڙ پوڙ= جڏهن پاڻي گهڻو چڙهندو آهي تہ نار جو پائڙ (چرخو) پاڻيءَ ۾ ٻڏل هوندو آهي اهڙي پاڻي کي پائڙ پوڙ (تمام گهڻو) پاڻي چئبو آهي." (46)

هت ان ديسي اصطلاح کي سسئيءَ جي بي انداز ۽ ڏينهون ڏينهن وڌندڙ سورن، تڪليفن لاءِ مستعار ڪيو ويو.

ديسي يا علائقائي شين جو (تمثيل، تشبيھ، استعارہ، اصطلاح وغيرہ طور) استعمال ان علائقي جي ادب ۾ تمام گهڻي اهميت رکي ٿو. ڪڏهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪڏهن ايئن بہ ٿيندو آهي تہ غير قومن جي حملي يا قبضي جي صورت ۾ محڪوم قومون پنهنجي ادب ۾ ديسي ماحول ۽ شين جي بدران حاڪم يا فاتح قومن جو علائقائي پس منظر ۽ان ماحول جي شين جو استعمال ڪنديون آهن. جنهن ڪري شعر ۽ ادب جي دنيا بلڪل بي اثر ۽ بي مزه ٿي ويندي آهي جو تہ هر علائقي جي پنهنجي هڪ سماجي توڙي تاريخي ۽ جاگرافيائي سڃاڻ ۽ بيهڪ ٿئي ٿي. سنڌي ادب تي بہ اهو وقت فارسي دان حڪمرانن جي دور ۾ اچي چڪو آهي. هن دور ۾ چاٽي واٽي ڪيل غير علائقائي تشبيهن ۽ استعارن جي استعمال ان وقت جي نثر توڙي نظم کي بلڪل غير فطري ۽ سمجهڻ مشڪل بنائي ڇڏيو بلڪ ڪٿي ڪٿي تہ بنهہ مضحڪہ خيز بنائي ڇڏيو. جڏهن ٿر ۾ بارش جو ذڪر ڪيو وڃي ۽ بارش کان پوءِ اتي سوسن، سنبل، نرگس ۽ زعفران جي ڦٽڻ جو بيان ٿئي تہ !!

4. عالمگير ادب ۾ رائج استعارا - ادب ۾ ڪجهہ علامتون اهڙيون هونديون آهن جيڪي عالمي طور تي ساڳئي مطلب، تشبيهہ يا استعاري ۾ استعمال ٿينديون آهن. مثال طور چنڊ، حسن ۽ نور جي علامت بنيو ۽ پوءِ پوري عالمي ادب ۾ ان کي محبوب جي حسن لاءِ مستعار ڪيو ويو. اهڙي طرح سمنڊ گهرائي ۽ گجهہ جي علامت بنيو ۽ پوءِ ان کي ان حيثيت سان استعاري ۾ استعمال ڪيو ويو. مطلب تہ اهڙا استعارا جن جو ڪو علائقائي قيد نہ آهي، هر زبان جي ادب ۾ انهن کي ساڳي حيثيت ۾ استعمال ڪيو وڃي ٿو.

حوالا - باب پهريون

(الف) صنعت استعاره

1. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر (نگران ۽ مرتب) "جامع سنڌي لغات" جلد اول سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي - حيدرآباد سنڌ، پاڪستان 1379هه - ص 189.
2. محمد بن ابي بڪر، "مختار الصحاح"، موسسۃ الرسالۃ، طبع في البيرت 1413هه - ص 462.
3. "الفرائد الدريۃ في اللغتين العربيۃ والانڪليرت" عربيڪ انگلش ڊڪشنري طبع في البيروت 1915ع - ص 508.
4. "قاموس القاري انڪليزي عربي" انگلش عربيڪ ڊڪشنري، دار الجامع آڪسفورڊ 1984ع - ص 429.
5. سعيدي پور محمود (تاليف) "فرهنگ جديد فارسي" ڪتاب فروش فخر رازي 1364هه - ص 21.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

6. نفيسي علي اڪبر ڊڪٽر مرحوم. "ناظم الاطبا" جلد اول ۽ دوم (ا د) ڪتاب فروش خيام (عربي فارسي ڊڪشنري) ص - 221

7. "فيروز اللغات" فيروز سنز (پرائيويٽ) لميٽيڊ لاهور - ڪراچي - پنڊي ص 61.

8. (i) "اظهر اللغات جامع" اظهر پبلشرس، اردو بازار لاهور - ص 79.

(ii) "جامع اللغات اردو" دار الاشاعت مقابل مولوي مسافر خانہ ڪراچي - ص 27.

(iii) "علمي اردو لغت" علمي ڪتب خانہ. ڪبير اسٽريٽ اردو بازار لاهور - ص 104.

9. "المنجد" (في اللغتہ والادب والعلوم) الطبعتہ الجديده المطبعتہ الڪاٿو ليڪيتہ البيروت 1956 - ص 537.

10. خويشگي محمد عبدالله خان (مولف) "فرهنگ عامره" عربي - فارسي - ترڪي لغات. (باب چهارم) ٽائيمز پريس ڪراچي 1957ع - ص 32

11. The Hutchinsons Encyclopaedia (New Edition) Book Club associates by Helicon Publishing Ltd. 1992. P: 687.

12. The Encyclopaedia Americana" Volume 18 : International Edition, International Headquarters 575, Lenington Avenue, Newyork - p 708

13. "Merriam Webster's Enclyclpaedia of Literature ", Merriam Webster incorporated publishers Springfield, Massachusetts U.S.A P-676

14. The MacMillan Encylopaedia" (New Edition) Market house Iylisburry 1986 - P 805

15. The oxford companion to classical literature by Sir Paul Harvey - Oxford University Press London E.C.H. 1962 P:267

16. سيوهاڻي حڪيم فتح محمد. "آفتاب ادب"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ 1974ع - ص 150

17. عرشي نقشبندي محمد نذير مولانا. "مفتاح العلوم" (جلد اول) شرح مثنوي مولانا روم. شيخ غلام علي اينڊ سنز لاهور ديباچہ - ص 9

18. سڏايو غلام نبي ڊاڪٽر. "شاهہ جي شاعري ۾ علامت نگاري" پي ايچ ڊي ٿيسز. سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو 1988ع - ص 125.

19. مرزا قليچ بيگ. "علم بديع ۽ علم عروض" اداره قليچ. ٽنڊو نورهو حيدرآباد. ڇاپو پهريون 1953ع - ص 87.

20. ممتاز حسين. "ادب اور شعور". اردو اڪيڊمي سنڌ. ڪراچي 1961ع - ص 90.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

2. ڊوگر طفيل محمد، "اسٽئنبرڊ جنرل نالج" ڪشور پبليڪيشنس اردو بازار لاهور - ص 546.
22. عسڪري محمد حسن، "ستاره يابادبان" مڪتبہ سات رنگ ڪراچي، 1963ع - ص 122
23. سڌايو غلام نبي ڊاڪٽر، "شاهه جي شاعريءَ ۾ علامت نگاري"، پي ايچ ڊي ٿيسز، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو 1988ع - 126.
24. ممتاز حسين، "ادب اور شعور"، ص 97 - 98.
25. سيوهاڻي فتح محمد حڪيم، "آفتاب ادب"، ص 151.
26. "تعمير ادب"، پوليمر پبليڪيشن، راحت مارڪيٽ، اردو بازار لاهور - ص 113
27. احمد شمير خان، "صنائع بدائع"، نسيم بڪ ڊپو شاهراهه قائد اعظم حيدرآباد سنڌ 1978ع - ص 31
28. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو" ٽن جلدن ۾، شاهه عبداللطيف ڀٽائي ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي، حيدرآباد سنڌ 1399هه - 1979ع - ص 403.
29. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو" ٽن جلدن ۾، شاهه عبداللطيف ڀٽائي، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي، حيدرآباد سنڌ 1399هه - 1979ع - ص 403.
30. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو" ٽن جلدن ۾، شاهه عبداللطيف ڀٽائي ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي، حيدرآباد سنڌ 1399هه - 1979ع - ص 505.
31. سيوهاڻي حڪيم فتح محمد، "آفتاب ادب"، 151 - 152.
32. جعفري سيد جلال الدين احمد، "تسير البلاغت" در مطبع انوار احمدي واقع الہ آباد مطبوعہ گرديد ص 39.
33. "تعمير ادب"، ص 108
34. مولوي حڪيم نجم الغني، "بحر الفصاحت"، مطبع منشي نول ڪشور واقع لکنو 1927ع - ص 834.
35. ساڳيو: ص 834 - 851.
36. سيوهاڻي حڪيم فتح محمد، "آفتاب ادب" ص 160 - 161
37. "اظهر اللغات جامع" اظهر پبلشرس اردو بازار لاهور - ص 81.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

38. "فيروز اللغات". فيروز سنز (پرائيويٽ لميٽيڊ) لاھور ڪراچي - پنڊي
ص 61 - 62.

39. عرضي محمد نذير نقشبندي. "مفتاح العلوم" (جلد اول) ص - ديباچہ 9 - 10

40. جعفري سيد جلال الدين احمد. "تسير البلاغت". ص 41.

41. "تحسين اردو". ص 543 - 545

42. سڌايو غلام نبي ڊاڪٽر. "شاھ جي شاعري ۾ علامت نگاري" ص - 132

43. "تعمير ادب". ص 113 - 114.

44. "آفتاب ادب". ص 152، 155

45. "تسير البلاغت". ص 45 - 46

46. شاھواڻي غلام محمد. "شاھ جو رسالو". آفتاب پرنٽنگ پريس شاھي بازار
حيدرآباد 1950ع - ص 610

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باب پيو

(ب) صنعت تشبيهه

(i) وصف

هيءَ صنعت يا ادبي ڪاريگري جيڪا شاعريءَ ۾ تمام گهڻي اهميت جي حامل آهي، ان جي وصف "جامع سنڌي لغات" ۾ هن ريت بيان ٿيل آهي.

"تشبيهه، ج تشبيهون (ع. شبہ - ڀيٽ ڪرڻ)علم بديع ۽ معاني جو لفظ. ڪنهن شيءِ جي ٻي شيءِ سان ڀيٽ، مشابهت، مناسبت، هڪجهڙائي. برابري." (1)

"تشبيهه" جيڪو هڪ عربي لفظ آهي، عربي لغت "المنجد" ۾ ان جي وصف هيٺين لفظن ۾ بيان ٿيل آهي:

"شبہ : شبہ ، ہ ، اياہ و شبہ ، مثل بہ ." (2)

"عربي انگليزي لغت الفرائد الدريۃ" ۾ شبہ ۽ تشبيہ جي معنيٰ هن طرح لکيل آهي:

"شبہ - شبہ To liken, to compare, dubious to (3) comparison, Allegory

(شبہ معنيٰ، وانگر، جهڙو، ڀيٽايل. تشبيهه معنيٰ ڀيٽ ڪرائڻ، هڪجهڙائي ثابت ڪرڻ) "

فارسي لغت "ناظر الاطباء" (جلد دوم) ۾ ڊاڪٽر علي اڪبر نفيسي تشبيهه جي معنيٰ هن ريت لکي آهي.

تشبہ (Tocaboh) م . ع. مانستن و مانند بودن

تشبيهه م.ع.مانند او کردن آن را

تشبيهه ا.پ مشابهت و تمثيل ويک ساني ومانندگي." (4)

(تشبيهه م.ع. وانگر يا جهڙو هجڻ. تشبيهه، هڪجهڙو قرار ڏيڻ. هڪجهڙائي، تمثيل، وانگر يا ساڳي خصوصيت رکڻ).

"دي امريڪن هيريٽيج ڊڪشنري آف دي انگلش لينگويج" ۾ اچي ٿو.

"Simile, noun, a figure of speech in which two essentially unlike things are compared in a phrase introduced by "like" or "as" as in "so are you to my thoughts as food to life."(5)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(تشبيهه ڳالهائڻ جي اها علامت آهي جنهن ۾ ، "جهڙو"، يا "جيئن" لفظن جو استعمال ڪري جملي ۾ اهڙين ٻن شين جي هڪجهڙائي بيان ڪجي ٿي جن ۾ بظاهر ڪا بہ مماثلت نہ هجي. جيئن. "منهنجي سوچن لاءِ تون ائين آهين جيئن زنده رهڻ لاءِ کاڌو)

"فرهنگ جديد فارسي" ۾ تشبيهه بابت لکيل آهي:

"تشبيهه (بفتح تاء) ع مانند کردن چيزي را بچيزي." (6)

(هڪ شي کي ٻي شي جهڙو قرار ڏيڻ)

فيروز اللغات مطابق:

"تشبيهه م ۔ ع. مشابهت ڏيڻ. تمثيل. هڪ شيءِ کي ٻي شيءِ جهڙو قرار ڏيڻ." (7)

اظهر اللغات جامع تشبيهه جو مطلب ڏنو آهي. ڀيٽ ڪرڻ. هڪجهڙو قرار ڏيڻ. ٻن شين جو ساڳي معنيٰ ۾ شريڪ ٿيڻ." (8)

"جامع اللغات اردو" ۽ علمي اردو لغت بہ تشبيهه جي معنيٰ اظهر اللغات واري ئي ڏني آهي. (9)

"پرشن - عربيڪ اينڊ انگلش ڊڪشنري" ۾ تشبيهه بابت آهي.

"Comparing, likening, coaking, concealing, rendering, doubtful, comparison, simile, allegory, metaphor, likeness, a particle of similitude to compare (10)

تشبيهه جيئن تہ فطري ۽ واضع اظهار جي ضرورت آهي. ان ڪري شعر ۽ شاعريءَ ۾ بہ ان جي خصوصي اهميت آهي. جڏهن هڪ شيءِ جي وضاحت لاءِ ان کي ٻي شيءِ سان ڀيٽيو ويندو آهي تہ ان لاءِ "جهڙو"، "وانگر"، "جيان" وغيره لفظ ڪم ايندا آهن ۽ انگريزي زبان ۾ "as" يا "like"

دي ميڪملن انسائيڪلوپيڊيا مطابق:

"Simile: a figure of speech in which two things are compared in order to emphasize a particular feature or quality they share. A simile differs from a metaphor in being an explicit comparison, usually using the word "as" or "like". (11)

(ڳالهائڻ جي هڪ علامت جنهن جي ذريعي ٻن شين ۾ هڪ جهڙين خاصيتن جي ڀيٽ ڪرائبي آهي ۽ انهن ۾ مخصوص هڪجهڙائيءَ تي زور ڏنو ويندو آهي. تشبيهه. استعاري کان ان لحاظ کان مختلف آهي جو ان ۾ صاف صاف ڀيٽ ڏنل هوندي آهي جنهن لاءِ "وانگر" يا "جهڙو" جا لفظ استعمال ٿيندا آهن.)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن صنعت جي باري ۾ ويبسٽرس نيو ورلڊ انسائيڪلوپيڊيا ۾ لکيل آهي:

"Simile: (Latin likeness), a figure of speech that in English uses the conjunctions "like" and 'as" to express comparisions (run like devil), (as deaf as a post), it is sometimes confused with metaphor" (12)

(تشبيھ (ليٽن ٻولي ۾ هڪجهڙائي) ڳالهائڻ جي هڪ علامت يا ادبي اصطلاح جيڪو انگريزيءَ ۾ حرف جملي سان يعني "وانگر" ۽ "جيان يا جهڙو" سان ظاهر ڪيو ويندو آهي ۽ ڀيٽ لاءِ استعمال ٿيندو آهي (مثال طور شيطان وانگر ڀڄڻ). (اهڙو ٻوڙو جهڙو ٿلهه) ڪڏهن ڪڏهن تشبيھ ۽ استعاري ۾ مونجهارو پيدا ٿي پوندو آهي.)

تشبيھ بابت مريم ويبسٽرس انسائيڪلوپيڊيا آف لٽريچر ۾ لکيل آهي:

"Simile: (Latin, comparison, form neuter of similies like, similar) figure of speech involving comparison between two unlike entries. In the simile, unlike the metaphor, the resemblance is explicitly indicated by the words, "like" or "as" (A smile in lierature may be specific and direct or more lenghty and complex. (13)

تشبيھ (لاطيني لفظ. ڀيٽ ڪرڻ. غير متعلق هڪجهڙاين کي پيش ڪرڻ جو طريقو. جهڙو ساڳيو) ڳالهائڻ جي اهڙي علامت جيڪا ٻن اڻ نهڪندڙ شين ۾ هڪجهڙائي ڏيکاري. تشبيھ ۾ استعاري جي برعڪس هڪجهڙائي يا مشابهت کي بلڪل صاف صاف بيان ڪيو ويندو آهي جنهن لاءِ "وانگر" يا "جهڙو" جا لفظ استعمال ٿيندا آهن. ادب ۾ تشبيھ مخصوص ۽ سنئين سڌي به هوندي آهي يا ڊگهي ۽ مليل جليل يا سمجهڻ ۾ مشڪل به هوندي آهي.)

تشبيھ ذريعي هڪ مبهم ۽ اڻ چِٽي ڳالھ کي صاف صاف ۽ چٽو بيان ڪري سگهجي ٿو. جنهن جو طريقو اهو آهي تہ ڪنهن غير واضع شيءِ کي، ساڳيون خوبيون رکندڙ هڪ واضع شيءِ سان ڀيٽيو وڃي. ان بابت دي آڪسفورڊ انگلش ريفرنس ڊڪشنري ۾ لکيل آهي:

"Simile, a figure of speech involving the comparison of one thing with another of a different kind as an illustration or ornament (e.g. as brave as a lion)" (14)

(ڳالهائڻ جي هڪ علامت جيڪا هڪ شيءِ جي ڀيٽ ڪنهن مختلف شي سان ڏيکاري جيئن. اهڙو بهادر جهڙو شينهن.)

هن صنعت معنوي جي وصف حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ هيئين ريت بيان ڪئي آهي: "ڪنهن هڪ شي کي ڪنهن ٻي شي جهڙو بيان ڪرڻ. نہ خود اها مقرر ڪرڻ مثال طور: "هي گهوڙو هوا جهڙو آهي". "گهوڙو" پنهنجي حد ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رکيو ويو ۽ هوا پنهنجي حد ۾ مگر گهوڙي کي سندس تيز رفتاري جي ڪري هوا جهڙو چيو ويو آهي نہ خود هوا." (15)

"صنائع بدائع" جو مؤلف احمد شمير خان لکي ٿو:

"ڪنهن هڪ شيءِ جي خوبي يا خامي واضح ڪرڻ لاءِ، ان کي ٻي شيءِ جي خوبيءَ يا خاميءَ سان ڀيٽ ڏني ويندي آهي، ان کي تشبيھہ چئبو آهي." (16)

سيد جلال الدين احمد جعفري، "تسيرالبلاغت" ۾ تشبيھہ جي تعريف ڪندي لکي ٿو:

"تشبيھہ جي لغوي معنيٰ يا مفهوم هي آهي تہ ٻن شين کي ڪنهن خاص امر ۾ شريڪ ڪرڻ. پر ادب جي لحاظ کان اصطلاحي طور تي چند شين کي ڪنهن هڪ يا گهڻين ڳالهين ۾ شريڪ ڪجي (هڪجهڙائي ثابت ڪجي) پر اها شرڪت استعاري وانگر نہ هجي." (17)

مٿي بيان ڪيل مستند ۽ معتبر حوالن کان پوءِ، "تشبيھہ" لاءِ هي راءِ قائم ٿئي ٿي تہ ادبي زبان ۾ جڏهن هڪ شيءِ جي ڪنهن خوبيءَ يا خاميءَ کي وڌيڪ نمايان ڪرڻ لاءِ ساڳين خوبين رکندڙ ڪنهن ٻيءَ بهتر شيءِ سان ڀيٽ ڪرائجي تہ ان لاءِ "تشبيھہ" جو لفظ استعمال ٿيو. ان جو اظهار، "وانگر"، "جيان" "جهڙو"، "جيئن" وغيره ذريعي ڪجي ٿو. تشبيھہ کي ٻوليءَ ۾ وسعت جو ذريعو بہ چئجي ٿو ڇاڪاڻ تہ ان ذريعي ادا ڪيل مفهوم محدود دائري مان نڪري، اظهار جون وسعتون حاصل ڪري، مبهم يا اڻ ڇتين شين کي چٽو ڪري بيهاري ٿو. مثال طور جيڪڏهن چئجي تہ "هوءَ ڏاڍي خوبصورت آهي"، تہ ذهن ۾ ان جو ڪو خاص تصور يا شڪل نہ اڀرندي پر جي چئجي تہ "هوءَ اهڙي خوبصورت آهي جهڙو گلاب جو گل" تہ فورن تصوراتي دنيا ۾ تحرڪ اچي ويندو ۽ گلاب جي گل جهڙو حسين، تروتازہ، گلابي رنگت وارو نڪريل چهرو اسان جي اکين آڏو اچي ويندو. اهو تشبيھہ جو ڪارنامو آهي، جنهن ڪنهن شيءِ جو اثر ۽ تصور پيدا ڪيو. "خوبصورتي" جنهن جو ڪو واضح وجود ناهي، ان کي بہ هڪ باقاعده متحرڪ وجود ۾ آڻي ڇڏيو. تشبيھہ بابت هي نقطو بہ ذهن نشين ڪرڻ گهرجي تہ تشبيھہ هميشہ ادنيٰ ۽ ڪمزور شين کي اعليٰ ۽ طاقتور شين سان ڏبي آهي جيئن انهن جي خوبين کي نروار ڪري سگهجي. مثال طور ائين تہ چئي سگهجي ٿو تہ "فلاڻي جا ڏند موتين جهڙا آهن" هن ۾ ڏندن جي سفيدي، خوبصورتي ۽ چمڪ کي موتين سان تشبيھہ ڏئي وڌيڪ زوردار بڻايو ويو، پر ان جي برعڪس هي نٿو چئي سگهجي تہ "هي موتي فلاڻي جي ڏندن جهڙا آهن." يا ائين چئجي تہ "هن جو بدن اهڙو آهي جهڙو ٻخمل" تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نرم ۽ گداز بدن لاءِ هي تمام حسين تشبيهه آهي، پر اٿين نه چيو ويندو ته "هي بخمل اهڙو آهي جهڙو هن جو بدن". اهو ادبي توڙي زباني بيان جو نقص سمجهيو ويندو.

تشبيهه کي علم بيان جو قسم چوڻ تي به اختلاف راءِ آهي پروفيسر احمد شمير خان. "صنايع بدايع" ۾ لکي ٿو:

"تشبيهه علم بيان جو قسم نه آهي، پر جيئن ته علم بيان جو هڪ قسم "استعاره"، تشبيهه منجهان پيدا ٿئي ٿو. تنهن ڪري تشبيهه جو ذڪر علم بيان ۾ ڪري سگهجي ٿو." (18)

مولوي سيد جلال الدين احمد جعفري، "تسير البلاغت" ۾ علم بيان جي قسمن کي بيان ڪرڻ کان پوءِ لکي ٿو ته علم بيان ۾ چار قسم اچن ٿا:

1. تشبيهه 2. استعاره 3. مجاز مرسل 4. ڪنايه

۽ اڳتي نوٽ ۾ لکي ٿو:

نوٽ: دراصل علم بيان جو تعلق صرف استعاري، مجاز مرسل ۽ ڪنايي سان آهي. پر استعارو پنهنجي مجازي معنيٰ پيش ڪرڻ ۾ "تشبيهه" جو محتاج آهي، ان ڪري ضمني طور تشبيهه به علم بيان جي زمري ۾ اچي وڃي ٿي. (تسير البلاغت – ص 9)

"سنڌي جامع لغات" ۾ تشبيهه جي معنيٰ بيان ڪندي ان کي "علم بديع" ۽ "علم معاني" جو لفظ ڪوٺيو ويو آهي (حوالو نمبر 1 ڏسو)

دراصل "علم بيان" لفظ جي "حقيقي" معنيٰ بدران "مجازي" معني سان تعلق رکي ٿو ۽ تشبيهه جو تعلق لفظ جي حقيقي معنيٰ سان هوندو آهي. بقول سيد عابد علي عابد جي:

"تشبيهه مجاز ۾ داخل نه ٿي ٿئي، دراصل لفظن کي ٻن دائرن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪ محدود دائرو جتي لفظ پنهنجي لغوي معنيٰ کان ٻاهر نه ٿو نڪري ۽ ٻيو لامحدود دائرو جتي لفظ جي مجازي معنيٰ حاصل ڪئي ويندي آهي." (19)

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، "آفتاب ادب" ۾ تشبيهه جا تفصيل ته علم بيان ۾ ئي درج ڪيا آهن ۽ ان کان پوءِ "مجاز جا قسم" جي عنوان هيٺ علم بيان جي ٻين قسمن کي به درج ڪيو آهي، جنهن جو ذڪر هن کان اڳ ٿي چڪو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تشبيهہ جي استعمال بابت "تعمير ادب" ۾ بيان ڪيل آهي:

1. "جنهن سان تشبيهہ ڏجي ان جي اها متعلق خوبي يا صفت باقاعدہ تسليم ٿيل هجي ۽ مڪمل صورت ۾ هجي مثال طور: "هن ڪوهہ جو پاڻي ماکيءَ جهڙو مٺو آهي."

هتي مٺي پاڻيءَ کي ماکيءَ سان تشبيهہ ڏني وئي، ۽ ماکيءَ جو مٺاڻ پاڻيءَ کان ڪيئين دفعا وڌيڪ آهي ۽ تسليم شدہ آهي. پر جيڪڏهن ڪن ٻن شين کي انهن جي هڪجهڙي صفت ۾ پيش ڪيو وڃي تہ ان کي "تشبيهہ" نہ پر "تشابهہ" چئبو مثال طور: "هن چشمي جو پاڻي ٿڌاڻ ۾ هن ڪوهہ جي پاڻي جهڙو آهي".

2. تشبيهہ ۾ استعاري جي هڪ گهرجي يعني ان ۾ ٻنهي شين جو مفهوم حقيقي هجڻ گهرجي مجازي نہ." (20)

تشبيهہ بابت مٿي ڏنل محققن ۽ نقادن جي بيانن کان پوءِ اهو نتيجو اخذ ڪجي ٿو تہ تورڙي جو تشبيهہ ۾ "مشبہ" ۽ "مشبہ بہ" (تشبيهہ جا رڪن) ٻئي هميشہ حقيقي ۽ لغوي معنيٰ ۾ ڪم ايندا آهن پر انهن جي استعمال سان جملي جو جيڪو جامع مفهوم حاصل ٿئي ٿو سو حقيقي بدران گهڻي ڀاڱي مجازي هوندو آهي ۽ جيئن پوئتي بيان ڪيل مثالن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ ان مطلب يا مفهوم ۾ تمام گهڻو وڌاءُ هوندو آهي جيئن پاڻيءَ کي ماکيءَ سان ڀيٽيو ويو، ڏندن کي موتين سان يا بدن کي بخمل سان. جملي جي ان مجازي يا غير حقيقي مطلب جي بنياد تي ان کي "علم بيان" جو قسم چئي سگهجي ٿو. جاڪاڻ تہ تشبيهہ، خود مجازي مطلب ۾ استعمال نہ ٿي ٿئي پر مجاز ڏانهن وڃڻ جو رستو ثابت ٿئي ٿي.

(ii) تشبيهہ جا رڪن يا جزا:

فني جوڙجڪ جي لحاظ کان تشبيهہ کي پنجن جزن يا رڪنن ۾ ورهايو ويو آهي. حڪيم فتح محمد سيوهاڻي انهن کي هن ريت بيان ڪيو آهي:

"1. مشبہ - جا شي ڪنهن ٻيءَ شيءِ جهڙي ڪري ڏيکارجي. - پيٽيل شيءِ

2. مشبہ بہ - جنهن شيءِ جهڙو ٻي شيءِ کي ڪري ڏيکارجي - پيٽايل شيءِ

3. وجہ شبہ - جا صفت، مشبہ ۽ مشبہ بہ ٻنهي ۾ ليي - هڪ جهڙائي

4. غرض تشبيهہ - جنهن مقصد لاءِ هڪڙي شيءِ کي ٻيءَ جهڙو ڪري ڏيکارجي.

5. حرف تشبيهہ جنهن جي ذريعي مشبہ ۽ مشبہ بہ کي پاڻ ملائجي." (21)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مرزا قليچ بيگ تشبيھ جي جزن کي بيان ڪندي لکي ٿو:

"جنھن شيءِ سان مقابلو ڪجي ان کي "مشبـــھ" ٿو چئجي. جنھن صفت ۾ شباھ ڪجي انھن کي "وجـــھ تشبيـــھ" چئجي ۽ لفظ "وانگي"، يا "جيان" يا "جيئن" وغيره جي مشابھت ڏيڻ ۾ ڪم ايندا آھن، انھن کي "حرف تشبيھ" سڏبو آھي. (علم بديع ۽ علم عروض - ص 169)

"تعمير ادب" ۾ پڻ ساڳيا ارڪان بيان ڪيا ويا آھن ۽ اھو بہ لکيو ويو آھي تہ حروف تشبيھ "جھڙو"، "جيان"، "وانگر" وغيره کي "ادات تشبيھ" بہ چئبو آھي. "ادات" جي معنيٰ آھي "هٿيار" يا اوزار يا سامان پر ھت ان مان مراد ٿيندي تشبيھ جا ذريعا." (22)

تشبيھ جي مٿي بيان ڪيل رڪنن کي ھينئين مثالن مان سمجھائجي ٿو:

شاھ عبداللطيف، سر ساموندي جي وائي آھي:

ٿل - آيل ڪريان ڪيئن، منھنجو نينھن اپلئو نہ رھي.

ان جي ھڪ مصرع ۾ فرمائي ٿو:

"گندر مٿان، چنڊڙي، وريا ولين جئن. (داستان 1 وائي 3)

ھن مصرع کي تشبيـــھ جي جزن ۾ ھن طرح ورھائبو:

1. گندر = غم، ڏک ——— مشبـــھ

2. وليون ——— مشبـــھ بـــھ

3. وريا = ويڙھجي ويا چڙھي آيا، ڍڪيائون = وجھ تشبيـــھ

4. غمن ڀڃي گھٽائي ——— غرض تشبيـــھ

5. جئن = جيئن ——— حرف تشبيـــھ

ھت شاھ لطيف وڻجاري يا ساموندي جي ونيءَ جي زباني ان غم جو بيان ڪندي فرمائي ٿو تہ وڻجاري جي جدائيءَ ۾ غمن ۽ ڏکن منھنجي جان کي ولين وانگر ويڙھي ڇڏيو آھي يعني جھڙي طرح وليون پنھنجي پر ۾ بيٺل وڻن ٻوٽن تي چڙھنديون، انھن کي ويڙھيون. آخر انھن کي ڍڪي ڇڏينديون آھن. اھڙي طرح گوندرن، ڏکن ۽ ڳڻتين بہ وڻجاري جي ونيءَ جي جان کي ويڙھي ڇڏيو آھي. ساڳي وائيءَ ۾ تشبيھ جو ھڪ ٻيو بہ نھايت سھڻو مثال آھي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏاڏوھي جنءَ ڏڪڙا، چڙھئا چوٽي سي"

ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"جيئن اڏوھي ڪاٺيءَ کي چوٽي تائين ڪاٺي ويندي آھي، تيئن ڏکن منھنجو اندر ڪاٺي پورو ڪيو آھي." (23)

تشبيھ جي رڪنن ۾ ھن مصرع جي ترڪيب ھن طرح ٿيندي:

1. ڏکڙا ——— مشبہ

2. اڏوھي ——— مشبہ بہ

3. اڏوھي ۽ ڏکن جي مشترڪ خصوصيت يعني اندر ٿي اندر ڪاٺي کوکلو ڪرڻ ——— وجہ تشبيہ

4. ڏکن جي اندر سان ڪيل ڪار گذاري بيان ڪرڻ ——— غرض تشبيھ

5. جنءَ ——— حرف تشبيھ

ڪجھ عالم ۽ محقق "غرض تشبيھ" کي تشبيھ جو رڪن تسليم نہ ٿا ڪن ۽ صرف چار رڪن مڃين ٿا. ڏٺو وڃي تہ تشبيھ ۾ (جملي جي بناوت ۾) عام طرح صرف ٽي رڪن يعني مشبہ، مشبہ بہ ۽ حرف تشبيھ ئي استعمال ٿيل ھوندا آھن "وجہ تشبيہ" يا "غرض تشبيہ" جو ان ۾ ڪو باقاعده بيان نہ ھوندو آھي، بلڪ اھي خودبخود سمجھڻ سان تعلق رکن ٿا.

نجمي رامپوري لکي ٿو تہ تشبيھ کي ھن ريت سمجھڻ گھرجي، ھڪ "مشبہ" يعني جنھن کي تشبيہ ڏجي ۽ ٻيو "مشبہ بہ" جنھن سان تشبيھ ڏجي." (24)

(iii) تشبيھ جا قسم:

فني بيھڪ جي لحاظ کان تشبيھ کي مختلف قسمن ۾ ورھايو ويو آھي. حڪيم فتح محمد سيوھاڻي، "آفتاب ادب" ۾ تشبيھ جا ھيٺيان ست نمونا بيان ڪيا آھن:

"1. ملفوف : ھن ۾ پھريان ٻہ چار مشبھ آڻجن ۽ پوءِ ترتيبوار مشبہ بہ مثال:

وٽيل چوٽو، ڪليل منھن، سھڻو قد، محبوب منھنجو،
ليو جڻ مشڪ خالص، ماھتاب ۽ سرو بستاني.
"حڪيم"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"وٽيل چوٽو" مشبه ۽ "مشڪ خالص" مشبه به. "ڪليل منهن" مشبه "ماهتاب" مشبه به. "سهڻو قد". مشبه ۽ "سرويستاني" مشبهه به.

2. مجمل : جنهن ۾ جيتوڻيڪ "وجه تشبيه" بيان ٿيل نه هجي ته به آساني سان سمجهه ۾ اچي وڃي مثال:

ڪيترو ئي نرم ٿي، آزيون نيزاريون ٿو ڪريان
ڪو اثر ظاهر نه ٿو ٿئي، ڇڻ ته دل پٿر اٿس.

"حڪيم"

"دل" مشبه، "پٿر" مشبه به، "سختي" وجه تشبيه، جيتوڻيڪ سختيءَ جو ذڪر شعر ۾ ڪونهي پر سڀ ڪو سمجهي سگهي ٿو.

3. مفصل: اهڙي تشبيهه جنهن ۾ "وجه شبه" بيان ڪيل هجي. مثال:

پڄان ٿو تيغ ابرو کان، ڪمان مان جيئن پڄي ٿو گز.
ڊڄان ٿو مست چشمن کان، ڊڄي جيئن شينهن کان ٻڪري.

"حڪيم"

ٻنهي ۾ وجه شبه "ڀڄڻ" آهي.

4. قوي : جنهن ۾مشبه ۽ مشبه به ته موجود هجن پر حرف تشبيهه ۽ وجه تشبيهه بيان ڪيل نه هجن مثال:

گلابي گل ڏسا گل يار جا ۽ لب ڏٺا لال،
صنم جي سونهن چاندوڪي، سمن ڏٺو جسم جانيءَ جو.

"حڪيم"

هت "گل" مشبه، "گلابي گل" مشبه به، "لب" مشبه، "لال" مشبه به، "سونهن" مشبه "چاندوڪي" مشبه به ۽ "جسم" مشبه"سمن" مشبه به، سڀني ۾ حروف تشبيه ۽ وجه تشبيه غير موجود آهي.

شاهه جو بيت ڏسو:

تارا تراريون، نيزا نين پرين جا
هڻن منهن ڀاريون، سانگو ڪن نه ساهه جو

5. ضعيف : جنهن ۾ چارئي رڪن موجود هجن مثال :

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

روشنيءَ ۾ يار جو منهن چڻ تہ آهي آفتاب.
زلف دلبر جا سياهيءَ ۾ ٿيا، اڌ رات چڻ.
"حڪير"

"منهن" ۽ "زلف" مشبه، "آفتاب" ۽ "اڌ رات" مشبه بہ "چڻ" حرف تشبيهه "روشني" ۽ "سياهي" وجه شبه.

6. **ناقص :** اهڙي تشبيهه جيڪا بلڪل وهمي يا خيالي هجي، جنهن جو وجود دنيا ۾ هجي ئي نہ. مثال :

چمڪندڙ منهن يار جي ۾ آهي چمڪاٽ جي موج
سون جو دريا وهندڙ، چڻ تہ لهريون ٿو هڻي.
"حڪير"

"چمڪندڙ منهن" مشبه ۽ "سون جو دريا" مشبه بہ، سون جي دريا جو دنيا ۾ ڪٿي بہ وجود ناهي.

7. **ڪامل :** اهڙيءَ تشبيهه جنهن ۾ مشبه ۽ مشبه بہ کي هڪ ٻئي ۾ بدلائي سگهجي مثال:

در در ٿو رلان دلبر، آن عشق جو ديوانو.
ڏس شمع تي ڪيئن آهي ديوانو پروانو.
"حڪير"

پوئين مصرع ۾ جيڪڏهن "ديوانو" کي مشبه ۽ "پروانو" کي مشبه بہ سمجهبو تہ بہ صحيح آهي ۽ جيڪڏهن ان جي ابتڙ سمجهجي تہ بہ جائز آهي." (25)

مرزا قليچ بيگ بہ تشبيهه جا ست قسم بيان ڪيا آهن جيڪي مٿي ٻيان ڪيل قسمن کان مختلف آهن.

(1) **تشبيهه مطلق** - جنهن ۾ هڪڙي شيءِ کي ڪنهن نہ ڪنهن ڳالهه ۾ ٻي سان مشابهه ڪجي ۽ حرف تشبيهه ظاهر يا لڪل ڪم اچن. مثال:

ترار تنهنجي ۽ پالو قلم، جان دشمن جي
سسي وڍين ۽ چيرين ان جو سينو ٿا.
(علم بديع ۽ علم عروض - ص 188)

(2) **تشبيهه مشروط** - جڏهن هڪڙيءَ شيءِ جي ٻيءَ سان ڪن شرطن هيٺ مشابهت ڪجي ۽ چئجي تہ هيءَ هن جهڙي آهي بشرطيڪ هو هونئن هجم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مثال:

چنڊ جھڙو آھين تون، جي چنڊ کي ٽوپي ھجي،
سرو جھڙو آھين تون، جي سرو رکندو ھوئي قبا.

(علم بديع ۽ علم عروض - ص 189)

3. **تشبيھ الڪنايــــہ** - يعني جنھن ۾ اشاري سان مشابھت ڏجي ۽ حرف تشبيھ ڪم نہ اچي.

مثال : "چنڊ چوڏھينءَ جي تي ڪڪرن مشڪ جي مٽي وجھين". (يعني ڳلن تي)

سج ٻن پھرن کي ڪڏھن برقعي جي ڪڪر سان ڍڪين. (علم بديع ۽ علم عروض - ص 189)

4. **تشبيھ التسويــہ** :يعني برابريءَ واري تشبيھ جنھن ۾ ھڪڙي صفت پنھنجي ۽ ھڪڙي محبوب يا موصوف جي وٺي ۽ ٻنھي تي ھڪڙي شيءِ جو مقابلو ڪري ۽ برابر ڄاڻي مثال طور:

منھنجـي دل جـان تنـگ آھـي تنھنجـو وات،
بـت سنھو منھنجـو ٿيـو تنھنجي چيلھـہ جـان

(علم بديع ۽ علم عروض - ص 191)

5. **تشبيھ العڪس:** جنھن ۾ شاعر ٻن شين مان ھڪڙيءَ کي ٻيءَ سان ۽ وري انھي کي پھرينءَ سان مقابل يا مشابھ ڪري مثال:

شـام ڍڪــي صبــح جــان پوشــاڪ زرد
صبــح ســيہ پــوش ٿيــو شــام جــان

(علم بديع ۽ علم عروض - ص 192)

6. **تشبيھ الاضمار:** باطني تشبيھ جنھن ۾ ھڪڙي شيءِ کي ٻيءَ سان ظاھري طرح مشابھ ڪجي ۽ انھن ۾ ڪو عيب ڪيجي يا اعتراض آڻجي. مگر باطني طرح ائين ڪرڻ سان تعريف جھڙو مدعا ھجي. مثال طور:

چپ مٺا، نالو مٺو، پوءِ ڪيئن ڪڙا ليا تنھنجا ٻـول
نرم ۽ نازڪ بدن، پوءِ پھڻ ڪيئن ٿي تنھنجي دل

(علم بديع ۽ علم عروض - ص 192)

7. **تشبيھ التفصيل يا مغالطہ :** جنھن ۾ پھرين ھڪڙي شيءِ کي ٻيءَ سان مشابھت ڏجي ۽ پوءِ وري ڦري پاڻ کي غلط سمجھي ٻي ڳالھہ ڪجي. جنھن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان اڳي ڪان بہ زيادہ صفت نڪري يا بهتر تعريف ٿئي مثال طور :

سرو جهڙو آهين تون، پر ٿي سرو کي رفتار ڪانہ.
چند جهڙو آهي تون، پر ٿي چند کي گفتار ڪانہ.

(علم بديع ۽ علم عروض - ص 194)

مولوي جلال الدين جعفري، غرض تشبيهه جي لحاظ کان تشبيهه جا ٻہ قسم بيان ڪري ٿو:

(1) **تشبيهه مقبول:** اها تشبيهه جنهن ۾ غرض تشبيهه بلڪل پڌرو بيان ٿيل هجي. يعني جي مشبهه کي پڌرو ڪرڻو هجي تہ ان لحاظ کان ۽ اگر مشبهه بهه کي واضع ڪرڻ مقصود هجي تہ بہ.

(2) **تشبيهه مردود:** هن ۾ غرض تشبيهه چڱي طرح بيان ٿيل نہ هوندو آهي يعني اهڙيون تشبيهون ڏنل هونديون آهن جي گهربل مقصد کي نہ ويجهيون هونديون آهن ۽ نہ وري مشهور هونديون آهن." (26)

مولانا محمد نذير، "مفتاح العلوم" جي پهرئين جلد ۾ تشبيهه جو بيان ڪندي ان جا پنج قسم لکيا آهن. انهن مان ٽي قسم (تشبيهه مجمل، مرسل، موڪد) اڳ بيان ٿي چڪا آهن. انهن کان علاوہ ٻيا بہ قسم آهن. (1)(تشبيهه حسي (2) تشبيهه عقلي." (27)

اها ڳالهہ تہ بلڪل پڌري آهي تہ حواس ذريعي ئي انسان کي مختلف شين جي ڄاڻ حاصل ٿئي ٿي ۽ عقل ذريعي انهن جو ادراڪ حاصل ٿئي ٿو. "تعمير ادب" ۾ بہ انهن تشبيهن جو ذڪر آهي ۽ اهو واضع ڪيل آهي تہ طرفين تشبيهه جي لحاظ کان تشبيهه جا ٻہ قسم آهن، حسي ۽ عقلي. حسي تشبيهه کي پنجن قسمن ۾ ورهايو ويو آهي.

1. باصرہ 2. سامعہ 3. شامہ 4. ذائقہ 5. لامسہ (28)

"حسي" ۽ "عقلي" تشبيهن جي وڌيڪ وضاحت ڪندي مولوي سيد جلال الدين احمد جعفري، "تسير البلاغت" ۾ لکي ٿو:

1. حسي تشبيهون، اهي آهن جن ۾ مشبهه ۽ مشبهه بهه ٻئي حسي هجن. ان ۾ پنجن حواسن جي لحاظ کان تشبيهه جا مختلف قسم آهن. باصرہ وارا مبصرات سڏائيندا (يعني طرفين تشبيهه مبصرات سڏرائيندا جو تہ ٻئي ڏسڻ ذريعي ڪنهن تشبيهه جي ڄاڻ ڏين ٿا). اهڙي طرح حس شامہ وارا مشمومات، حس سامعہ وارا، مسموعات، حس ذائقہ وارا مذوقات ۽ حس لامسہ وارا ماموسات چورائيندا." (29)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

2. عقلي تشبيھن ۾ طرفين تشبيھ ٻئي عقلي ھوندا آھن. حسي ۽ عقلي طرفين تشبيھ جي لحاظ کان تشبيھ جا پيا ٻـ قسم آھن. 1. تشبيھ خيال 2. تشبيھ وھمي 3. تشبيھ وجداني.

1. تشبيھ خيالي ۾ اھي تشبيھون اچن ٿيون جن جي حقيقت ۾ ڪابہ صورت نہ ھوندي آھي پر اھو صرف خيالن ۾ واقع ٿيندو آھي جيئن چنجي تہ طوطي جا پر زمرد جا ۽ چھنب ياقوت سرخ جھڙي تہ اھا صرف ھڪ خيالي تشبيھ آھي.

2. تشبيھ وھمي - اھڙيون شيون جن کي انسان جي قوت متخليہ ايجاد ڪري ۽ پوءِ ان کي تشبيھ ۾ آڻجي. مثال طور ڪنھن جي ڏندن کي جن يا ڀوت جي ڏندن سان تشبيھ ڏجي. جن يا ڀوت جا ڏند ڪنھن نہ ڏٺا آھن. پر قوت متخليہ ان جو ھڪ نقش ٺاھي ٿي ۽ پوءِ ان کي استعمال ڪري ٿي.

3. تشبيھ وجداني (وجدان ان باطني قوت کي چئبو آھي جنھن جو تعلق انسان جي ذوق سان ھوندو آھي جيئن لذت. غم. الم. خوشي. ٻک. خوف وغيره) اھا تشبيھ جنھن ۾ مشبھ ۽ مشبھ بھ جو تعلق ان امور سان ھجي جيڪو باطني قوت ذريعي دريافت ٿيندو ھجي. (30)

حسي ۽ عقلي تشبيھن کي وضاحت ۽ تفصيل سان ھن ريت سمجھي سگھجي ٿو:

(الف) حسي تشبيھون :

(i) باصره(ڏسڻ جي حس) : مشبھ ۽ مشبھ بھ ٻئي اھڙا ھجن جن کي ڏسي معلوم ڪري سگھجي. جيئن شاعر حضرات اڪثر محبوب جي تروتازه چھري کي گلاب جي گل سان تشبيھ ڏيندا آھن. ھت اھي ٻئي يعني مشبھ ۽ شبھ بھ ڏسڻ واري حس سان تعلق رکن ٿا.

(ii) سامعـــه (ٻڌڻ واري حس) : شاعري ۾ مٺي يا سريلي آواز کي بلبل جي ٻولي يا جلترنگ جي سرن سان ڀيٽيو ويندو آھي جيڪي ٻئي ٻڌڻ واري حس سان معلوم ٿيندا.

(iii) شامـــــه (سنگھڻ واري حس): اھڙي تشبيھ جنھن ۾ طرفين تشبيھ سنگھڻ واري حس ذريعي معلوم ٿين. جيئن جسم جي خوشبو کي عطر ۽ عنبير جي خوشبو سان ڀيٽڻ.

(iv) ذائقـــه (چکڻ جي حس) : ھن مينھن جو ڪير اھڙو مٺو آھي جھڙي ماکي. ھتِ مشبہ (ڪير جو مٺاڻ) ۽ مشبـــه بـــه (ماکي جو مٺاڻ) ٻنھي جو علم حس ذائقہ ذريعي ٿيندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٧) حس لامســـــہ (ڇهڻ واري حس): شاعريءَ ۾ ڇپن جي نرمي کي گل جي مکڙي يا پتي سان تشبيهہ ڏني ويندي آهي. يا وري بدن جي ملائمت ۽ نرمي کي بخمل سان انهن تشبيهن ۾ طرفين تشبيهہ ڇهڻ واري حس سان تعلق رکن ٿا.

حسي تشبيهن کان پوءِ عقلي تشبيهن جو وارو اچي ٿو. هي اهي تشبيهون آهن جن ۾ طرفين تشبيهہ کي معلوم ڪرڻ لاءِ حواس نہ پر عقل ڪم ايندو آهي. هنن ۾ مشبــہ ۽ مشبــہ بــہ ۾ ظاهري طرح ڪابہ هڪجهڙائي يا مشترڪ خاصيت نہ هوندي آهي. بلڪل ٻئي مختلف هوندا آهن پر عقل ۽ سمجهہ سان انهن جي مشابهت معلوم ڪري سگهبي آهي. مثال طور علم کي روشنيءَ سان، جهالت کي اوندهہ سان، تنهائيءَ کي رڃ سان، خاموشيءَ کي موت سان وغيرہ وغيرہ هي سڀ اهڙيون تشبيهون آهن جن جي طرفين تشبيهہ ۾ ڪا هڪجهڙائي نہ آهي ۽ نہ اهي ڪنهن حس ذريعي معلوم ٿينديون. پر هنن جي تشبيهہ صرف عقل، سوچ ۽ فڪر ذريعي معلوم ڪري سگهبي.

ڪجهہ تشبيهون گاڏڙ بہ هونديون آهن. يعني مشبــہ ۽ مشبــہ بــہ مان ڪو هڪ حسي تہ ٻيو عقلي هوندو. جيئن سٺن اخلاقن کي خوشبو سان تشبيــہ. هن ۾ "اخلاق" يعني "مشبـــہ" عقلي ٿيو ۽ خوشبو يعني مشبــہ بــہ حسي (حس شامہ) ٿيو.

تشبيهہ جي صنعت جهڙي طرح ادب جو دائرو وسيع ڪري ٿي، تهڙيءَ طرح خود تشبيهہ ۾ بہ وڏي وسعت ۽ گوناگوني آهي. مٿي بيان ڪيل تشبيــہ جا قسم سڀ ان جي فني حيثيت ۽ جوڙجڪ جي بنياد تي مقرر ڪيا ويا آهن پر ان فني حيثيت کان علاوہ تشبيـــہ جي اصطلاحي استعمال تي غور ڪبو تہ تشبيهہ کي هيٺين قسمن ۾ ورهائي سگهبو:

1. انفرادي تشبيهون، 2. روايتي تشبيهون، 3. عالمگير تشبيهون.

1. انفرادي تشبيهون: شاعر جيڪو خدادا صلاحيتن سان نوازيل هوندو آهي، هن ڪائنات جي ذري ذري تي گهري نظر رکندو آهي. هو فطرت جو باريڪ بينيءَ سان مشاهدو ڪري ٿو. جنهن ڪري کيس اها قوت ۽ صلاحيت حاصل ٿئي ٿي تہ هو پنهنجي تجربات ۽ محسوسات کي بيان ڪرڻ لاءِ پنهنجون ذاتي يا انفرادي تشبيهون ايجاد ڪري، جيڪي ڪائنس اڳ ڪنهن ٻئي شاعر استعمال نہ ڪيون هجن. شاهہ عبداللطيف جي شاعريءَ ۾ انفرادي تشبيهن جو ڪافي استعمال ٿيو آهي. پاڻ پنهنجي ڪلام ۾ ڪئين اهڙيون تشبيهون آنديون اٿس جيڪي ان مطلب لاءِ ڪائنس اڳ ڪنهن ٻئي استعمال نہ ڪيون آهن. مثال طور:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

- ڪپر ٿو ڪن ڪري، جتن ماٺيءَ منجهه مهي.
- جتن مينهن ڪنڍيءَ پور، تتن دوست وراڪو دل سين.
- جاءِ نه سچو ڏينهن هينئڙو اولي وڳ جتن.

2. **روايتي تشبيهون:** اهي تشبيهون جيڪي ادب ۾ رائج هجن ۽ استعمال ٿينديون رهيون هجن. اصل ۾ هي تشبيهون به انفرادي تشبيهن مان ئي نڪتل آهن پر پوءِ بار بار استعمال ۾ اچڻ ڪري اهي روايتي بنجيو وڃن ۽ هڪ مقرر مطلب لاءِ رائج ٿيو وڃن.

3. علائقائي يا ديسي تشبيهون: هر علائقي يا خطي جو هڪڙو پنهنجو سماجي ۽ ثقافتي ماحول ٿئي ٿو. ان مخصوص ماحول کان ان علائقي جو ننڍو وڏو پلي پٽ واقف هوندو آهي. هن کي پنهنجي علائقي جي رسم و رواج، تاريخي ۽ جاگرافيائي حالتن، موسم، پيداوار وغيره جو پورو علم هوندو آهي. ان لحاظ کان تشبيهه جو هي قسم جڻ ته اسن مخصوص علائقي جي سڃاڻ پيش ڪندو آهي. اهڙين تشبيهن جو استعمال خاص طور تي لوڪ شاعريءَ ۾ گهڻو ڪيو ويندو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لوڪ يا عوامي شاعريءَ بابت لکي ٿو:

"عام شاعري لغت جي اڻ کٽ کاڻ آهي، عام جو شاعر سرزمين سنڌ جي هر خطي ۽ ماحول جو نيپاج آهي. اهو عام فهم زبان ۽ ان جي اصطلاحن کان علاوه پنهنجي تر ۽ وسنءَ جي خاص لفظن ۽ محاورن جو به وڏو ماهر آهي، جن کي هو پنهنجي شعر ۾ فطري طور ان جي اصل ۽ حقيقي خواه اصطلاحي معنيٰ ۾ استعمال ڪري ٿو." (31)

شاهه لطيف جي ڪلام ۾ اهڙي قسم جي تشبيهن جو استعمال ٿيو آهي. پاڻ جيئن ته عوام جو شاعر هو ۽ سندس ڪلام به ڪنهن خاص طبقي لاءِ نه پر عوام لاءِ هو، ان ڪري پاڻ شعري صنعت جي استعمال ۾ به اهو خيال رکيو اٿس. علائقائي يا ديسي تشبيهن جي شاهه لطيف جي ڪلام ۾ استعمال بابت ڪلياڻ آڏواڻي لکي ٿو:

شاهه تشبيهون اهي ڪم آنديون آهن جي ديسي حالتن مطابق آهن. شاهه جي محبت هئي سنڌ ۽ سنڌي شين سان. هو گل ۽ بلبل کي ڇڏي ڪونر ۽ پونر جي مهما ٿو ڳائي. مطرب جي بجاءِ چارڻ کي شرف ڏئي ٿو. باد صبا بدران ڪانگل ۽ چنڊ کي قاصد ڪري ٿو. شراب ۽ ساقيءَ کي وساري ڪلاڙ ۽ ڪکوءَ جي واکاڻ ٿو ڳائي." (32)

جيتوڻيڪ شاهه لطيف جي دور ۾ سنڌ اندر فارسيءَ جو تمام گهڻو اثر هو ۽ ان وقت شاعرن چاڻي واڻي پنهنجي ڪلام ۾ فارسي شاعريءَ ۽ ايراني ماحول

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واريون تشبيهون استعمال ڪيون. پر شاه لطيف پنهنجي اندر جي اڏمن ڪي عوام تائين پهچائڻ لاءِ غير علائقائي زبانن ۽ غير فطري تشبيهن جي استعمال کي رد ڪري ڇڏيو ۽ ديسي يا علائقائي تشبيهن جو استعمال ڪيو. هت انهن مان ڪي ٽي مثال طور پيش ڪجن ٿيون:

جئن سي ڪوهن نار، وهن واري گاڏڻان،
هيئڙو پريان ڌار، تيريانس نه تبري
(سر رپ داستان 2 بيت 11)

اني جئن مورن، اوير ولهارن ۾،
سا پر گوندر ڪن، جهڙ ڦوڙائو سڄڻين.
(رپ، داستان 1 بيت 4)

سارنگ سائي ست، جهڙي لالي لاک جي،
ائين سي اهن انگيا، جئن سي چني چٽ
(سر سارنگ، داستان 2 بيت 1)

4. عالمگير تشبيهون: هنن تشبيهن جو تعلق عالمي ادب سان هوندو آهي نه ڪنهن مخصوص علائقي سان. اها حقيقت آهي ته باوجود علائقائي، سماجي، لساني وغيره تفاوت جي، هن دنيا ۾ آباد پوري انسان برادريءَ وٽ ڪيترا اهڙا اهڃاڻ، فطري احساس، تجربا، مشاهدا ۽ ذريعا موجود آهن: جيڪي عالمگير حيثيت رکن ٿا. هر علائقي ۽ هر قوم لاءِ انهن جي ساڳي اهميت رهي ٿي. انهن ذريعن کي جڏهن تشبيهه طور استعمال ڪجي ٿو ته ان تشبيهه کي به عالمگير حيثيت حاصل ٿئي ٿي. الهه بخش نظاماڻي، "لوڪ ادب جي ارتقائي تاريخ" ۾ لکي ٿو:

هي حقيقت آهي ته هر ٻوليءَ جو لوڪ ادب، اتي جي ملڪي حالتن، قومي ۽ تمدني اثرن کان متاثر هوندو آهي. مگر انهيءَ جي باوجود به ان ۾ ڪي اهڙا عالمي اصول هوندا آهن، جي دنيا جي سڀني لوڪ ادبن ۾ عام هوندا آهن. (33)

حوالا - باب پهريون

(ب) صنعت تشبيهه

1 بلوچ نبي بخش خان، جامع سنڌي لغات، جلد پهريون (پ - ج)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، حيدرآباد 1401هه - ص 610

2. "المنجد" (في اللغته والادب والعلوم) الطبعته الجديد، المطبعته الڪاٿو ليڪيته البيروت 1956ع - ص 372)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

3. الفوائد الدريۃ في اللغتين العربيۃ والنكيريۃ". عربيڪ انگلش ڊڪشنري - طبع في البيروت 1915ع - 315.

4. نفيسي علي اڪبر، ڊڪٽر مرحوم، "ناظم الاطبا". جلد اول و دوم (1 - د) ڪتاب فروشي خيال (عربي فارسي ڊڪشنري) ص 879.

5. "The American Heritage Dictionary of English languge" 3rd Edition, Houghton, Miffen Company 1992, P-1171.

6. سعيدي پور محمود، "فرهنگ جديد فارسي". ڪتاب فروشي فخررازي 1364هه - ص 146

7. فيروز اللغات، فيروز سنز (پرائيويٽ لميٽيڊ)لاهور - ڪراچي - پنڊي -ص 404.

8. پتي محمد امين (مؤلف و مرتب) "اظهر اللغات جامع" اظهر پبلشرس، اردو بازار لاهور - 1994ع - ص 304

9. (i) محمد رفيع محمد وڪيع مولانا (مولفين) "جامع اللغات اردو". دار الاشاعت مقابل مولوي مسافر خانہ ڪراچي - ص 158

(ii) سرهندي وارث (مولف و مرتب) "علمي اردو لغت". ڪبير اسٽريٽ اردو بازار لاهور - ص 451

10. "Persian - Arabic & English Dictionary " Sang-e-meel Publiciations Lahore 1984-P-403.

11. "The MacMillan Encyclopaedia" (New Edition) Market House Books Ltd: Liylisbury 1981-86-P-119

12. "Webster's New World Encyclopaedia" Revised Edition of 9th Edition, Prentice Hall, 15 Chambers Circle New York 1992 - P - 1016

13. Merriam Webster's, Enclyclopaedia of Literature", Marriam sets U.S.A. P: 1033.

14. Judyparcel & Bill Trumble, "The Oxford English Reference Dictionary" Oxford University Press New York 1995 - P 1351.

15. سيوهاڻي حڪيم فتح محمد، "آفتاب ادب". سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1974ع - 145

16. احمد شمير خان پروفيسر، "صنائع بدائع". نسيم بڪ ڊپو، شاهراه قائد اعظم، حيدرآباد سنڌ 1978ع - ص 26

17. جعفري سيد جلال الدين احمد، "تسيرالبلاغت" در مطبع انوار احمدي واقع الہ آباد، مطبوعہ گرديد ص 128 - ص 129.

18. احمد شمير خان، "صنائع بدائع". ص 26

19. جعفري سيد جلال الدين احمد، "تسير البلاغت" ص 129.

20. "تعمير ادب". پوليمر پبليڪيشنس، راحت مارڪيٽ اردو بازار لاهور 1983ع - ص 108 - 109

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

21. سيوھاڻي حڪيم فتح محمد. "آفتاب ادب". 144 - 150
22. "تعمير ادب". ص 107
23. گربخشاڻي ھوتچند مولچند ڊاڪٽر. "شاھ جو رسالو" ٽن جلدن ۾. شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز حيدرآباد سنڌ 1399ھ / 1979ع - ص 246
24. رامپوري مولوي نجم الغني حڪيم. بحر الفصاحت. مطبع منشي نول ڪشور واقع لکنو 1927ع - ص 322
25. سيوھاڻي حڪيم فتح محمد. "آفتاب ادب" ص 138
26. جعفري سيد جلال الدين احمد. "تسير البلاغت". ص 129 - 130
27. عرشي نقشبندي مجددي مولانا محمد نذير. "مفتاح العلوم". (جلد اول) شرح مثنوي مولانا روم. شيخ غلام علي اينڊ سنز. ڪشميري بازار لاھور (ديباچو) ص 9.
28. "تعمير ادب". ص 108 - 109
29. جعفري سيد جلال الدين احمد. تسير البلاغت ص 130 - 132
30. جعفري سيد جلال الدين احمد. "تسير البلاغت" ص 130 - 132
31. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر. "بيلاين جا ٻول". پيو چاپو. زيب ادبي مرڪز حيدرآباد. 1970ع - ص 4.
32. آڏواڻي ڪلياڻ. "شاھ جو رسالو" مڪتب برھان اردو بازار ڪراچي - ص 67
33. نظاماڻي الھ بخش. "لوڪ ادب جي ارتقائي تاريخ". انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو - مقدمہ ص - ھ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڃو ڀيو - باب پهريون

شاهه لطيف رح جي
دور جون ادبي روايتون ۽
سندس شعر تي انهن جو اثر

(1) هنديءَ جو اثر
(2) عربيءَ جو اثر
(3) فارسيءَ جو اثر

پاڃو ھيو ۽ باب پھريون

شاھ جي دور جون ادبي روايتون ۽ سندس شعر تي انھن جو اثر

شاھ لطيف رح جي دور جي مجموعي ملڪي صورتحال ھڪ ڪان وڏيڪ محققن ورجائي آھي انھيءَ ڪي وري ورجائڻ جي ضرورت ڪانھي. پر انھيءَ جي ڄاڻ وٺڻ ضروري آھي ان ڪانپوءِ ان ڳالھ جو جائزو ته ان وقت جي مروج ادبي ڌارائن خصوصن شاعريءَ جي مختلف روايتن جو سندس ڪلام تي ڪھڙو اثر ٿيو.

"سندس دور ۾ اردگرد ڦهيل تڪيل ادبي توڙي ذھني ماحول ھو، جنھن ڪان ھو پنھنجي اوائلي عمر توڙي پنھنجي شاعريءَ جي ابتدائي دور ۾ ضرور متاثر ٿيو ھوندو." (1)

ادب چاھي ڪھڙيءَ بہ ٻوليءَ جو ھجي، ارتقاءَ جي ھڪ مسلسل عمل مان گذرندو رھي ٿو ۽ شعر جيڪو ادب جو ھڪ اھم پاڃو آھي، اھو بہ انساني فڪر ۽ سوچ سان گڏ باقاعدگيءَ سان ترقيءَ جي عمل ڏانھن مائل رھي ٿو. ان ترقيءَ جي رفتار ان ڳالھ تي منحصر آھي تہ ڪنھن ٻوليءَ ۾ ڪھڙي ۽ ڪيتري ذھني پھچ رکندڙ ڏاھا شعر جي دنيا سان واڳيل آھن. ادبي روايتن ۾ اھا بہ ھڪ تسليم ٿيل حقيقت آھي تہ ھر اديب توڙي شاعر پاڻ کان اڳ ۽ پنھنجي ھمعصر دور جي انھن ڏات ڌڻين کان ڪي قدر اثر ضرور وٺندو آھي. ڊاڪٽر تنوير عباسي لکي ٿو:

"ڪن شاعرن جي ذھني ارتقاءَ ان ماحول کان متاثر ٿيڻ جي حد تائين ختم ٿي ويندي آھي، پر عظيم، منفرد ۽ ڪلاسيڪي شاعر اھا حد ٽپي ذھني بلوغت کي پھچي، پنھنجي انفرادي اسلوب ۽ ٽيڪنيڪ گھڙي، پنھنجي دوري توڙي پوءِ ايندڙ دور تي پنھنجي انفراديت جي ڇاپ ھڻي ڇڏيندا آھن." (2)

بيشڪ شاھ لطيف بہ سنڌ جو اھو مھان شاعر آھي، جنھن پنھنجي شاعريءَ جو بنياد، ڪنھن جي تقليد تي نہ پر پنھنجي ڏات ۽ تخيل تي رکيو.

"تخيلاتي فن جي دنيا ۾ ھن جھڙو اعليٰ انسان سنڌ اڃان تائين پيدا نہ ڪيو آھي. ھي ڪلھوڙا دور جو حقيقي گوھر آھي."(3)

شاھ لطيف تائين پھچڻ کان اڳ سنڌي شاعري پنھنجي اوسر ۾ ڪافي اڳتي وڌي چڪي ھئي. ڳاھون يعني اھا شاعري جيڪا سگھڙن ۽ پڻن پانن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زباني ڪنهن قصي ڪهاڻيءَ بابت لڳاتار واقعاتي بيان هوندي هئي. (4) گنان جيڪو اسماعيلي فرقي جي بزرگ پير صدر الدين جو ڪلام آهي، جيڪو مذهبي نوعيت جو هوندو هو (5) ۽ ان کان علاوه ڏوهيڙن کان اڳتي هلي بيت، وائي ۽ ڪافي رواج ۾ اچي چڪا هئا. بيتن توڙي واين ۾ سرن ۽ داستانن جي ترتيب جو طريقو بہ رائج ٿي چڪو هو ۽ جوڳي، ڪاموڙي، سسئي، مارئي، سهڻي توڙي ٻيا داستان ۽ ڪردار سنڌي شاعريءَ جو موضوع بنجي چڪا هئا. قاضي قاضن، شاهه ڪريم بلڙيءَ وارو، شاهه لطف الله قادري ۽ ميين شاهه عنايت جهڙن شاعرن جون روايتون موجود هيون تہ مخدوم نارو، ميان صاحبڏنو فاروقي، خواجہ محمد زمان لنواري واري جهڙن باڪمال عالمن ميان اڪثر سنڌس صحبتي هئا. اهو هو مقامي ادبي ماحول جنهن ۾ سنڌ جو هي شاعر ساهه کڻي رهيو هو." (6)

شاهه سائينءَ جي دور واري سنڌ جي شاعريءَ ۾ ڪجهه ٻين زبانن جي شاعريءَ جي اهميت ۽ اثر کي بہ نظرانداز نہ ٿو ڪري سگهجي، مثال طور عربي ۽ فارسي. ان کان علاوه هنديءَ سنڌيءَ تہ گڏوگڏ رهيون آهن. تنهنڪري هندي بہ سنڌي شاعريءَ تي مختلف طريقن سان اثرانداز ٿيندي رهي آهي. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو:

"بنيادي طور جنهن ريت سنڌي شعر اسساهت ٿيو، ان ۾ ٻن اثرن کي ڳڻي سگهجي ٿو. هڪ هندي شاعريءَ جو اثر، موضوع ۽ هيئت جي مدنظر ۽ ٻيو اسلام جو اثر، عقيدي ۽ ورثي جي لحاظ کان." (7)

سنڌي شاعريءَ ۾ رائج انهن ٻولين جي اثر وارين روايتن جي پس منظر ۾ هاڻ ان ڳالهہ جو جائزو ورتو ويندو تہ انهن جو شاهه سائينءَ جي ڪلام تي ڪهڙو اثر ٿيو ۽ خاص ڪري اهو ڏٺو ۽ پرکيو ويندو تہ استعاري ۽ تشبيهہ جي صنعتن جي استعمال جي لحاظ کان شاهه سائينءَ انهن غير سنڌي زبانن جي شاعريءَ جو ڪيترو اثر قبول ڪيو.

1. هندي شاعريءَ جو اثر:

هن خطي جي شاعريءَ تي هندي شاعريءَ جو اثر تمام اڳاٽي زماني کان ظاهر ٿئي ٿو. ڏنو وڃي تہ سنڌ ۾ هندي ۽ سنڌي ٻوليون ڄڻ جاڙين ڀينرن وانگر ڄايون، ٿيون آهن ۽ هڪ ئي نديءَ جون بہ ڌاراٺون آهن. انهن هڪجهڙائين ۽ ساڳئي ماحول جي ڪري هنن جو هڪ ٻئي تي اثر انداز ٿيڻ هڪ فطري ڳالهہ آهي. ان متعلق ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو:

"سنڌي توڙي هنديءَ جو ملڪ جي سياسي، اقتصادي ۽ شهري تمدن جي پيٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ ملڪ جي سرزمين ۽ فطري ماحول سان ايترو تہ گھاٽو ۽ گھرو تعلق آهي، جو انهن ٻولين جي لفظي ۽ اصطلاحي سٽا توڙي نفسياتي ڪيفيت بلڪل سادي آهي، پر نازڪ جذبات ۽ احساسات جي اظهار ۾ وڏي واهر ڪن ٿيون." (8)

شاهہ لطيف ؒ جي شاعريءَ تي بہ هندي شاعريءَ جا مختلف اثرات نظر اچن ٿا. سڀ کان پهرين تہ آهي شعر جي ٽيڪنڪ يا فني گھاڙيٽو. ان لحاظ کان، باوجود ان جي جو سنڌس دور ۾ "علم عروض" مطابق شعر چيو ويندو هو ۽ فارسي، عربي گھاڙيٽي مطابق شاعري ڪرڻ ۾ وڏو شان ۽ فخر محسوس ڪيو ويندو هو، پوءِ بہ شاهہ سائينءَ هن علائقي ۾ رائج مقامي شعر جي اصولن يعني "ڇند وديا" مطابق شعر چيو جيڪو بيت، ڏوهيڙي، وائي، ڪافيءَ جهڙين سنڌي صنفن ڪانسواءِ هندي ۾ پڻ مستعمل هو. توڙي جو ان گھاڙيٽي کي خود اسان جي سنڌي عالمن ۽ محققن جيڪي فارسيءَ جي متاثرين منجهان آهن، تن جهنگلي ۽ غير موزون سڏيو ۽ شاهہ سائينءَ نہ رڳو انهن ماپن ۽ اصولن کي اپنايو، پر پروفيسر جهمٽ مل ڀاونائيءَ جي تحقيق مطابق، ان ۾ نوان ڇند تخليق ڪري، ان جي ٽيڪنڪ ۾ جدت بہ آندي. (9)

محترم ڀاونائي چوي ٿو:

"شاهہ جو نظم هڪ خاص وزن ۽ قافيي جي علم پٽاندر آهي. انهيءَ علم جو مشاهرو اڀيسائي ڪبو تہ معلوم ٿيندو تہ اهو هڪ مڪمل علم آهي ۽ انهيءَ علم جو نالو آهي "ڇند وديا" يا "ڇند شاستر". "ڇند" لفظ جي معنيٰ آهي هڪ شعري ويس، هڪ شاعريءَ جو نمونو، هڪ شاعرانہ صنف (Verse composition) ڇند وديا جو مدار آهي ماترائن تي. لفظ جيڪو حرفن جو جوڙيل ٿئي ٿو، تنهن کي جزن ۾ ورهائبو ٿو. هڪڙا ننڍا جزا ۽ ٻيا وڏا. مثال طور، "شاهہ" هن ۾ "شا" ۽ "هہ" بہ جزا آهن، جن ۾ "شا" وڏو ۽ "هہ" ننڍو جزو آهي. ظاهر آهي تہ وڏن جزن بنسبت ننڍن جزن جي اچارڻ تي گھٽ ويرم لڳي ٿي. ننڍي جزي جي اچار واريءَ ويرم کي "ماترا" چئبو ٿو. ڊگھن جزن جي اچار جون بہ ماترائون ڳڻجن ٿيون. ان لحاظ کان "شاهہ" لفظ جو وزن آهي "ٽي ماترائون". بيت جي مصرع جي اڌ ۾ جت "ڪاما" اچي ٿي يعني مصرع ٻن حصن ۾ ورهائجي ٿي، انهن حصن کي "پد" چئبو ٿو." (10)

"ڇند وديا" جي ان تعارف کان پوءِ محترم ڀاونائي ان جي مختلف صنفن تي شاهہ جي ڪلام کي پرکيندي "دوها ڇند" ۾ شاهہ سائينءَ جي هڪ دوهي جو مثال ڏيندي، پدن جو ماترائون بہ سمجهائي ٿو.

ڪڏهن پنجي ڪن ٿي، ڪڏهن ٿيجي وات - پد(1) پد (2)

پد (1) 13 ماترائون + پد (2) 11 ماترائون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪڏهن ليجي ٻڪرو، ڪڏهن ليجي ڪات - 13 ماترائون + 11 ماترائون

اهڙيءَ طرح سورٺا ڇند ۾:

نهائينءَ ڪان نينهن، سک منهنجا سپرين - 11 ماترائون + 13 ماترائون

سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نہ نڪري - 11 ماترائون + 13 ماترائون

ڇند ۽ سورٺا ميل واري صنف لاءِ چوي ٿو تہ "ڇند وديا" ۾ ان صنف جو موجد قاضي قاضن آهي ۽ ان ڪان پوءِ شاهہ ڪريم ۽ شاهہ لطيف وغيرہ بہ اهو چيو ۾ شاهہ صاحب ان صنف کي عروج تي پهچايو ۽ ان ۾ اجا وڌيڪ نوان تجربا ڪيا. مثال طور هڪ تہ هن سورٺا ڇند جي مصرعن ۾ اضافو ڪيو ۽ ان ۾ دوها ڇند جي ملاوت ڪئي مثال طور:

جا هڙ اندر جيءَ، ساهڙ ڏني ساهہ کي - 11 ماترائون + 13 ماترائون

سا هڙ ڇوڙي نہ ساهہ جي، سا هڙ ساهڙ ريءَ - 13 ماترائون + 11 ماترائون

سا هڙ ميڙ سميع، تہ سا هڙ ڇوڙي ساهہ جي - 11 ماترائون + 13 ماترائون

(سورٺا جي وچ ۾ دوها جي هڪ مصرع)

ٻيو مثال:

اڻ چونڊن ڪيم چوڻ چونڊن چيو وسار - 13 + 11

اٿئي ٻهر ادب سين، پر اها ٿي پار - 13 + 11

پايو منهن مونن ۾، غريبت ساڻ گذار - 13 + 11

مفتي منجهہ وهار، تہ قاضي ڪانيارو نہ ٿيين - 11 + 13

(ڏيڍ دوهي پٺيان، هڪ مصرع سورٺا جي)

هڪ ٻيو قسم "دڪپال ڇند" آهي، شاهہ سائينءَ هن صنف ۾ بہ طبع آزمائي ڪئي آهي مثال طور:

ڪي انهين منجهہ آهي، هو جي (جهونا) پسجن جهوپڙا - 12 + 12

ان در سيئي اگهيا، جن کي ڪونہ چتائي - 12 + 12

ذاريان پانئڻ ذارين، پاڻ پريان سين ڪائي، - 12 + 12

وغيرہ

ان ڪان علاوہ "چوپائي ڇند ۽ مت"، "متفرقہ ڇند" وغيرہ ۾ بہ شاهہ سائينءَ ڪلام چيو آهي. (11)

"ڇند وديا" بابت مٿيون مضمون، "شاهہ جي شعر جي بناوت تي هڪ نظر"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محترم جهمٽ مل کوبچند ٻاوناڻيءَ، مرزا قليچ بيگ طرفان شاهه سائين جي ڪلام بابت ڏنل راءِ. (جنهن ۾ مصرعن جي تنبيه وڏائيءَ ۽ قرآن پاڪ جي آيت جي ڪري ٿيل ڏکهي مصرع جي بناوٽ تي چيو ويو هو تہ "اهي آهن اوائل جي جهنگلي يا اڻ سڌريل نظر جون نشانيون." ان راءِ جي جواب ۾ هن اهو ٻڌايو تہ سنڌي شاعريءَ جو بنيادي ماپو تہ اهو رهيو آهي. علم عروض تہ تمام گهڻو پوءِ فارسيءَ سان گڏ هتي آيو.

هندي شعر و شاعريءَ جي ٻئي اثر مطابق. شاهه لطيف رحہ رڳو چند سرن کان سواءِ ٻيا سڀ سر هندستان جي "راڳ ودا" مطابق سٽيا آهن ۽ انهن جا نالا بہ مختلف راڳن ۽ راڳڻين پٺاندر رکيا آهن. سندس زندگيءَ ۾ سندس راڳائي فقير انهن سرن کي هندي راڳ ودا جي مقرر ڪيل سر تال جي بندش ۾ ڳائيندا هئا ۽ اجا بہ ڳائين پيا.

"شاهه سائينءَ وٽ ان وقت هندستان جا ۾ راڳ جا نامپارا ماهر گويا. اٽل ۽ چنچل بہ آيا هئا جيڪي سندس سماع جي محفلن ۾ سندس ۽ مختلف هندي شاعرن جو ڪلام ڳائيندا هئا." (12)

انهن ڳالهين مان شاهه سائينءَ جي "راڳ ودا" جي اصولن بابت مڪمل ڄاڻ جو ثبوت ملي ٿو. ڊاڪٽر تنوير. ڊاڪٽر جميل جالبيءَ جي حوالي سان لکي ٿو:

"برصغير ۾ خالص مقامي روايتون هندي هيٺتن. وزنن ۽ راڳ راڳڻين تي ٻڌل آهن ۽ انهن ۾ شاهه لطيف بہ شامل آهي. (13)

شاهه سائينءَ تي هندي شاعريءَ جو ٽيون اثر جيڪو نظر اچي ٿو سو آهي شاعريءَ جي مضمون ۽ موضوع جو - عشق ۽ محبت هر خطي ۽ هر دور جي شاعريءَ جو سڀ کان اهم موضوع رهيو آهي. پر اڪثر ٻولين ۾ مخاطب ڪرڻ وارو عاشق مرد هوندو آهي. سنڌ ۾ شاهه سائينءَ جي دور ۾ رواج پاتل عربي توڙي فارسي عشقيہ شاعريءَ ۾ بہ عاشق يا خطاب ڪرڻ وارو مرد ٿي آهي. پر هندي شاعريءَ ۾ خطاب ڪرڻ واري عورت آهي. هميشہ عورت کي ٿي وڏيڪ جذباتي ڏيکاريو ويو آهي ۽ ان جي واتان عشق جون رمزون ۽ وارداتون. وصل ۽ جدائيءَ جون ڳالهيون چورايون ويون آهن. ڪن محققن ان کي هنديءَ مان آيل روايت چيو آهي. ڪي ان کي سنڌيءَ جي پنهنجي روايت چون ٿا. بهرحال سنڌي ۽ هنديءَ ۾ اها هڪ جهڙي روايت بہ چئي سگهجي ٿي. تنهن هوندي بہ اڪثر عالم ان کي هروڀرو بہ هنديءَ مان آيل چوندا رهيا آهن. انهن جي بقول هندي شاعريءَ جو اهو اثر بہ شاهه سائينءَ تي پيو آهي. سندس سپني رومانوي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داستانن ۾ عورت جو ڪردار ئي حاوي آهي، جيڪا نهايت عجز ۽ انڪساريءَ سان پنهنجي محبوب جي وصال لاءِ پاڙائيندي رهي ٿي ۽ ان مقصد خاطر هوءَ پنهنجي وت ۽ وس کان بہ وڏا قدم کڻي ٿي، هر رڪاوٽ کي دور ڪرڻ ۽ هر مصيبت سان ٽڪرائڻ جو حوصلو رکي ٿي. پل پوءِ ان ۾ سندس حياتيءَ جو ئي انت اچي وڃي.

موضوع جي لحاظ کان ڏسبو تہ شاهہ سائينءَ جي شاعريءَ جو اهم موضوع آهي "تصوف". جيڪو سندس هر سر جو موضوع آهي ۽ ان دور جي هندي شاعريءَ جو اهم بہ موضوع هو يعني "ويدانيت"! "تصوف" ۽ "ويدانيت" جو بہ پاڻ ۾ گهرو تعلق آهي. پروفيسر ڄيٺمل پرسرام (Sindh & Its Sufies) نالي پنهنجي تصنيف ۾ لکي ٿو:

When sufism as such first came into India can not be ascertained. Of course the spirit and teaching of sufism are completely found in "Vedanta" and in the latter day saints of India, but the comparativily fresher flowers from Persia added a charm, beauty and fragrance, that enriched the mystic treasure." (14)

تصوف ۽ ويدانيت جي ويجهڙائي بابت ڊاڪٽر تنوير لکي ٿو:

"ايراني تصوف تي برصغير جي ويدانيت جو اثر ٿيو ۽ اهو موٽي سنڌ ۾ فارسي شاعرن ذريعي پهتو." (15)

"ويدانيت" ۽ "تصوف" جي باهمي تعلق ۽ مماثلت جي بحث کي ڇڏي هڪ ڳالهہ تہ بهرحال طئي آهي تہ هن برصغير جي علائقي ۾ "ويدانيت" جو مذهبي فڪر ۽ فلسفو نهايت قديم زماني کان رائج رهيو آهي ۽ تصوف گهڻو پوءِ متعارف ٿيو ۽ پوءِ ٻنهي نظرين، هتان جي شاعرن کي پنهنجي سچ ۽ حق جي اصولن سان متاثر ڪيو.

اها حقيقت آهي تہ پوري ايشيا ۾ هندستان سميت اهڙو ڪو ملڪ مشڪل سان لڀندو، جتي تصوف جي ٻن عظيم تهذيبن يعني هندو تصوف (ويدانيت ۽ عربي + ايراني تصوف جو ايڏو حسين امتزاج هوندو، جهڙو سنڌ ۾." (16)

انهن مکيہ اثرن کان علاوه شاهہ تي "گرو گورکناٿ" جي ناٿ پنٿي تحريڪ جي فلسفي جو اثر بہ نظر اچي ٿو جيڪو سر رامڪليءَ ۾ موجود آهي. هن ۾ شاهہ سائينءَ انهن ناٿ پنٿي جوڳين جي وصفن ۽ حليي جو تورڙي انهن جي پوڄا پاٺ جو طريقو بہ بيان ڪيو آهي ۽ انهن جي ساٿ ۽ صحبت جي بہ طلب ڪري ٿو.

ڪن ڪٽ ڪاپڙ ڪاپڙي، ڪنرتيا، ڪن چير
سدا وهن سامهان، عاشق اتر هير

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تسا ڏيئي تن کي، سا ڙيائون سرير
جي فنا ٿيا فقير، هلو تکيا پسون تن جا

(شاهه جو رسالو - ص 790 - داستان 3 بيت 4)

هندي شاعريءَ جو اهو اثر شاهه سائينءَ جي "سر پورب" ۾ بلڪل پڌرو آهي. اهو سڀ ڪجهه ان ڪري آهي جو سنڌ ۽ هند جي فڪر ۽ فلسفي جو بنياد شروع ۾ هڪ ٿي رهيو آهي. اسلام جي اچڻ کان پوءِ حالانڪ ان فلسفي ۽ فڪر جا رستا الڳ ٿي ويا. پر اهو صدين جو اثر، ايترو جلد ضايع ٿيڻ وارو نه هو. مسلمان شاعرن ان فلسفي ۽ فڪر کي اسلامي تعليمات جي بنياد تي ظاهر ڪرڻ شروع ڪيو. ان سلسلي ۾ هندي شاعرن ڪبير (1400ع - 1518ع) دادو ديال (1544ع - 1602ع) ۽ تلسي داس (1532ع - 1623ع) جو سنڌ ۾ خاص اثر ڏسڻ ۾ اچي ٿو." (17)

ڊاڪٽر تنوير عباسي انهن شاعرن جي ۽ شاهه سائينءَ جي ڪجهه دوهن جو مختلف اثرن جي لحاظ کان تقابلي جائزو پيش ڪيو آهي جن ۾ استعاري ۽ تشبيهه جو استعمال به شامل آهي. ڊاڪٽر تنوير لکي ٿو:

"رامائڻ جي هندي ترجمي ۾ تلسي داس تمام اعليٰ قسم جي ڪردار نگاري، واقعه نگاري، تشبيهن ۽ استعارن جو استعمال ڪيو آهي ۽ ان ۾ رام چندر جي واتان جيڪو سيتا جي سونهن ۽ سوڀيا جو بيان ٿو ڪري، تنهن ۾ هو ان کي چنڊ سان ڀيٽ ڪرائي ۽ ان کان وڌيڪ حسين ۽ پرنور ٿو ٻڌائي ۽ شاهه سائينءَ جا سر ڪنڀات جا بيت، "تو ۾ پيشاني ناهه، پرينءَ جي". "تون اڄ ۽ رات، سڄڻ نت سوجهرا". ڪڏهن اپرين سنهڙو ڪڏهن اپرين ڳچ". تلسي داس جي مفهوم کي گهڻو ويجها آهن." اڳتي لکي ٿو.

"ڀڳت ڪبير، جيڪو شاهه ڪريم کان به اڳ ٿي گذريو آهي، ان جي ڪجهه دوهن ۾ استعمال ٿيل استعارا ۽ تشبيهون، شاهه جي بيتن ۾ به موجود آهن. مثال طور:

ڀڳت ڪبير چيو:

هنس سر اڙ گئي، ڪاگ ڀئي

شاهه لطيف چيو:

ويا موري مري، هنج نه رهيو هيڪڙو (18)

ڀڳت ڪبير مٿين دوهي جي سٽ ۾ هنس، الله پاڪ جي نيڪ ۽ مقبول

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀانهن لاءِ ۽ ڪانگ، دنياوي حرص و حوس جي شڪار ماڻهن لاءِ استعاري طور استعمال ڪيا آهن ۽ شاھ سائينءَ "سر ڪارايل" ۾ هنج (هنس) ۽ ڪانگ کي ساڳئي مطلب لاءِ مستعار ڪيو آهي.

مضمون ۽ موضوع جي هڪجهڙائي جو هڪ سهڻو مثال شاھ ۽ ڀڳت ڪبير جي هيٺين دوهن مان ملندو.

آئو پريتم موهنا، پلڪ موند توهي لون
نا مئن ديکون اور ڪو، نا توهي ديکن دون

(ڪبير 19)

اکين ۾ تي ويھ تہ آءٌ واري ڍڪيان
توکي ڏسي نہ ڏيھ، آءٌ نہ پسان ڪي پيو

شاھ لطيف (20)

سواءِ ان فرق جي جو بي مصرع ۾ ڪبير پريتم کي چوي ٿو تہ نہ مان ڪنهن ٻئي کي ڏسان، نہ توکي ڏسڻ ڏيان ۽ شاھ سائين پنهنجي سڄڻ کي چوي ٿو تہ توکي بہ ٻيو ڪو نہ ڏسي ۽ آئون بہ ڪو ٻيو نہ ڏسان، ٻيو ڪو فرق نہ آهي.

"زندگيءَ جي بي ثباتيءَ کي هنن ٻنهي ۾ ڀڳت ڪبير توڙي شاھ لطيف ٻنهي پاڻي جي ٻوڙٽي (ٻلبلہ) سان تشبيھ ڏين ٿا:

ڪبير:

"پاني ڪا هئي ٻلبلہ اس مانش کي ذات"

شاھ لطيف:

"هي جي جرڪن جر تي سي تان پڻ حباب"

(21)

ڀڳت ڪبير جو شاھ جي ڪلام تي موضوع، مضمون توڙي استعاري ۽ تشبيھ جي استعمال جي لحاظ کان ڪافي اثر آهي. ڊاڪٽر نبي بخش لکي ٿو:

"ٻنهي جهڙي اهل دل ۽ عارف درويش ڪبير جي موحدانہ نظريي جي حقيقت ۽ جاذبيت کي محسوس ڪري ان کي پنهنجو ڪيو." (22)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هندي شاعريءَ جي ان اثر بابت ڪجهه مثال ڀڳت ڪبير جي شاعريءَ جي مجموعي، جيڪو شانتي سيٺي "سنت ڪبير" جي نالي سان شري ويريندر سيٺيءَ جي انگريزي ڪتاب "Kabir, The Weavar of God's name" تان ترجمو ڪري ڇپرايو، مان پيش ڪجن ٿا.

ڀڳت ڪبير پنهنجي صوفيانه ڪلام ۾ هنس(هنجهه پکي) جو نيڪو ڪار، نيڪ گڻن واري ۽ حقيقي عاشق يا سالڪ طور استعاراتي استعمال ڪيو آهي ۽ ڪانءَ توڙي ٻگهه کي ان جي ابتڙ ڪلجڳي ۽ دنيا جي حرص و حوس جي گند ۾ ڦاٿل ماڻهن لاءِ استعاري طور استعمال ڪري ٿو. "مرشد ڪامل" جي عنوان تحت درج ڪيل شبد جي ٻئي بند ۾ چوي ٿو:

هـــر جـــن هنـــس دســـالئين ڊولـــي
نرمـــل نـــاؤ چوئـــي جـــس بولـــي
مانســـروور تـــٽ ڪـــي واســـي
رام چـــرن چـــت آن اداســـي
مکتـــاهل بـــن چنـــج نـــه لاوئـــي
مـــون گهـــي ڪـــي هرگـــن گـــاوئي
ڪـــوا ڪبـــڌ نکـــٽ نهيـــن آوي
ســـو هنســـا نـــج درســـن پـــاوي
ڪهـــي ڪبيـــر ســـوئي جـــن تيـــرا
کيـــر نيـــر ڪـــا ڪـــري نبيـــرا

(سنت ڪبير - ص 167- 168)

ان کان پوءِ وري "غفلت کي نيند" جي نالي ڏنل شبد جي ٻئي بند ۾ چوي ٿو:

صاحب پجي سو هنس گهاوي، ڪامي ڪروڌي ڪاگ ري
ڪهي ڪبير سنو ڀائي ساڌو، پرڳٽي پورن ڀاگ ري

(سنت ڪبير - ص 176)

"پارک" نالي ساکيءَ ۾ چوي ٿو:

جو هنسا موتي چگي ڪانڪر ڪيون پتيائي
ڪانڪر ماٿا نه نوي موتي ملي تو کائي
جا ڪا چارا موتيا گهونگهي ڪيون پتيائي
هنسا بگلا ايڪسا مانسروور ماهين
بگلا ڍنڍوري ماڇري هنسا موتي کاهين

(سنت ڪبير - ص 365)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀڳت ڪبير مٿي ڏنل مثالن ۾ چوي ٿو تہ هنس پکي سڀ گڻن وارو آهي، هو موتيءَ بنا ڪجهہ بہ نہ ٿو کائي ۽ نہ ئي ڪنگن وانگر گند ڦٽ کائي هل هنگامو ڪري ٿو. هو چوي ٿو تہ تورڙي جو هنج ۽ بگهہ مانسروور جا واسي آهن. پر بگهہ هميشہ مڇي ۽ گند ڦٽ جي ڳولا ۾ هوندو آهي ۽ هنج صرف موتي چڳندو آهي.

شاهہ لطيف، هنج، ڪنگ ۽ بگهہ جو ساڳيو ئي استعاراتي استعمال سر ڪارايل ۾ داستان پهرئين ۾ ڪندي چوي ٿو:

اکڙيــــون اوڙاهـــــ ۾، آئِـــو تکـــي تـــار
پٿـــون جـــي پاتـــار، هنـــج تنيـــن جـــو هيرئـــون

(شاهوائي - ص 848 - بيت 3)

هاريا هنـج بگهـن سـين، ڪيهـي ٻڌين ٻيـل،
ميـــرو منـــاثيج تـــون، اڃـــي ڪراڪيـــل
ڪنـــگن ســاڻ ڪريـــل، لـــلا جـــر لڙ پيـيـــن

(شاهوائي - ص 850 - بيت 13)

مـاڻک چوڻـو جن جـو، هنـج حضـوري سـي،
جـلر ۾ جهنـج هٽـي، مڇـي ڪيـن نـــ اي
لوڪ نہ لکيا تي، جيلاهن پوڻن بگهن ڳڏيا

(شاهوائي - ص 853 - بيت 26)

هنن تنهي پکين جي ساڳئي مطلب لاءِ استعاري ۽ تشبيهہ ۾ استعمال هندي زبان جي ٻئي مشهور شاعر تلسيداس جي شاعريءَ ۾ بہ ملي ٿو. "تلسي رامائڻ "سچتر جي هڪ دوهي ۾ چوي ٿو:

جڙ چيتن گن دوش مئي بسو، ڪيني ڪرتار،
سنت هنس گن گيهين پئي هري بـار بڪـار

(دوهو - 6 - تلسي ڪرت رامائڻ ص 19)

(يعني ٻڌاتا /خالق هن دنيا ۾ ڏوهہ ۽ ثواب يا نيڪي ۽ برائي جي جل جا پيمانا، آزمائش لاءِ رکيا آهن. نيڪ خصلت انسان هنس پکي وانگر گناهن ڀرئي گندي جل(برائي) کان پلٽ بچائي آب حيات جهڙي کير(نيڪي) کي حاصل ڪن ٿا.)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪبير هڪ "ساکي" ۾ چوي ٿو:

چونسٺ ديو۔ جوئي ڪي، چوده چندا ماهين
تيهہ گهر ڪس ڪا چاندنا، جيهہ گهر ستگورو ناهين
نس انڌياري ڪارني، چوراسي لک چند
گورو بن اينتي ادي هووين تهو سدر شٹ منڊ

(سنت ڪبير، ص 315)

هن ساکيءَ ۾ گرو جي تعريف ۾ چوي ٿو تہ چوهٺ ڏيئن جو نور هجي يا چوڏهن چنڊ روشن هجن، پر ان گهر ۾ ڪنهن جو سوجهرو ٿيندو جنهن ۾ ستگرو نہ هوندو. جي گرو ناهي تہ چوراسي چنڊن هوندي بہ اونڌهہ ئي اونڌهہ آهي.

ساڳيو مضمون سر ڪنيات ۾ شاهہ لطيف آندو آهي.

سهسين سجن اڀري، چوراسي چنڊن
بالله ري پرين، سڀ اونداهي پانئيان

(شاهوائي - ص 133 - بيت 11)

ظاهري علم يا علم دليل بابت چيل ساکي "واچڪ گيان" جي شروعاتي مصرعن ۾ هڪ مثل هاٿيءَ جي مثال سان ڏاڍي اونهي ڳالهہ چئي ويو آهي، چئي ٿو تہ ظاهري علم رکندڙ جو حال بہ ايئن آهي جيئن هڪ مثل هاٿيءَ تي اندر جي انڌن پنهنجي علم يا ڄاڻ جو مظاهرو ڪيو. جو هيڏي ساري هاٿيءَ کي هٿن جي ڇهاءَ سان محسوس ڪن پيا پر اهو نظر اچڻ جي باوجود بہ ڇڻ انهن جي نظرن کان اوجهل هئو. ڪبير چوي ٿو:

جيون انڌري ڪو هاٿيا، سڀ ڪاهو ڪو گيان
اپني اپني ڪهت هين، ڪاڪو ڌريئي ڌيان
انڌرن ڪو هاٿي صحيح، هين ساچي سڳري
هاٿن کي ٽوٽي کهين، آنکن کي انڌري

(سنت ڪبير - ص 358)

ظاهري علم وارن جو اهو حال بلڪل ساڳئي مثال سان شاهہ لطيف بہ سر آسا داستان 3 بيت 27 ۾ بيان ڪيو آهي. چوي ٿو:

مٿي هاٿيءَ تي مامرو اچي پيو انڌن
مناڙين هٿن سين، اڪيين ڪين پسن
في الحقيقت فيل کي، سچا سڃاڻن
سندي سردارن، بصيرت بيان ڪري

(شاهوائي - ص 718)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"نام" نالي ساکي ۾، ڪبير "پارس" ۽ "لوھ" جو تشبيهي استعمال ڪيو آهي چوي ٿو:

پارس روپي نام هي، لوها روپي جيو
جب جا پارس ڀينٽ هي، تب جو هو سي سيو
پارس روپي نام هي لوھ روپي سنسار

(سنت ڪبير - ص 367)

يعني هي سنسار ۽ ان ۾ رهندڙ ماڻهو لوھ مثل آهن ۽ گرو (مرشد/رب) جو نالو يا وجود انهن لاءِ پارس مثل آهي. جڏهن انهن جو پارس سان ميلاپ ٿئي ٿو. ان سان تعلق جوڙين ٿا، تڏهن ئي انهن جي زندگي سڦل ٿئي ٿي.

شاھ لطيف سر پرڀاتيءَ ۾ پارس ۽ لوھ جو اهو ئي استعاراتي استعمال ڪيو آهي. هو واحد رب کي پارس ۽ پنهنجو پاڻ کي (بندي کي) لوھ چوي ٿو. هو الله پاڪ آڏو پنهنجو عجز ۽ نياز ڏيکاريندي چوي ٿو تہ مان لوھ وانگر بي وقعت آهيان پر تون اي مالڪ پارس آهين. اگر مون بيڪار ۽ بي وقعت تي پنهنجي رحم و ڪرم جي نظر ڪرين تہ هوند مان بہ سون ٿي پوان. تنهن جي مهر ۽ ڪرم مون کي بہ وڏي درجي ۽ وڏي رتبي تہ پهچائي ڇڏي، عزت ۽ اهميت وارو ڪري ڇڏي. شاھ صاحب سر پرڀاتي، داستان پهرئين ۾ چوي ٿو:

ات ڪيرت وارا ڪيترا، ڪيرت ڪبو ڪوھ
جيڪي بندو ڪم ڪري، سو مڙوئي ڏوھ
تون پارس آءٌ لوھ، سچين تہ سون ٿيان

(شاھوائي - ص 859 - بيت 8)

پارس ۽ لوھ جو تشبيھ طور استعمال تلسي داس بہ ڪيو آهي پنهنجي هڪ چوپائيءَ ۾ چوي ٿو:

سٺ سڌر مين ست سنگتي پائي. پارس پرس ڪڌات سهائي
بڌي بس سجن ڪسنگت پر هين. ڦيني مني سم نج گن انوسرهين

(تلسي ڪرت رامائڻ - ص17)

(جيئن پارس سان لڳڻ يا گسڻ سان لوھ، سون بنجي ٿو وڃي، تيئن بد عادت ماڻهو بہ نيڪ عادت ماڻهن سان رهي سڌري وڃن ٿا. پر جي بدقسمتيءَ سان نيڪ ماڻهو بري صحبت ۾ اچي وڃن تہ جيئن نانگ جي مڻ بہ نانگ ۾ رهندي ڪندي پنهنجو نيڪ گڻ روشني نہ ٿي ڇڏي ۽ نہ ئي نانگ جون عادتون اپنائي ٿي تيئن نيڪ ماڻهو بہ برن ماڻهن جي صحبت کان اثر انداز نہ ٿيندا آهن).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڳت ڪبير پڪي ۽ اڻ ڦيٽهڙ رنگ کي مجٺ جي رنگ سان تشبيهه ڏني ٿو. چوي ٿو:

ست گرو هي رنگريج، چنر موري رنگ ڊاري
سياهي رنگ ڇڙائي ڪي ري ديئو منجيٺو رنگ
ڌوٺي تي ڇوٽي نهين ري دن دن هوت سرنگ
(سنت ڪبير - ص 292)

شاهه لطيف سسئيءَ جي رتانون ڳوڙهن کي مجٺ جي ڳاڙهي رنگ سان تشبيهه ڏني ٿو. سر حسينيءَ ۾ داستان چوٿين جي نائين بيت ۾ چوي ٿو:

آن ڪي ساٿي ڏٺ، جي مون ويڙهه وڃائيا
روئان رت مجٺ، هاٿي تن پرين ڪي

"مجٺ: (سن: منجشٺا) هڪ قسم جو وڻ. جنهن جي پاڙن مان ڳاڙهو رنگ نهندو آهي. ڳاڙهو. لال "(23)

شاهه سائين سسئي جي زباني چوي ٿو ته مان پنهنجي سڄڻ جي جدائي ۾ مجٺ جي رنگ جهڙا ڳاڙها رت جا ڳوڙها پيئي ڳاڙيان. يعني ڳاڙهي رنگ کي مجٺ سان تشبيهه ڏني اٿس. ڪبير به ڳاڙهي يا لال رنگ کي ٿي استعاري ۾ مجٺ رنگ چوي ٿو. ڪبير چوي ٿو ته منهنجو مرشد ئي رنگريز آهي جنهن منهنجي چنريءَ جو ڪارو رنگ لاهي، مجٺ رنگ يعني ڳاڙهو رنگ ڏنو آهي. اهڙو رنگ جيڪو لهڻ جو نه آهي بلڪ ڏينهون ڏينهن وڌيڪ گهرو ٿيندو وڃي ٿو.

تلسي داس جي هن دوهي جو مضمون توڙي بيان جي لحاظ کان شاهه لطيف تي اثر صاف نظر اچي ٿو:

پلوپلائي هي پٿي لهئيي، لهئيي نچائي نچو
سدها سراهيي امرتان گرل سراهيي مچو
(دوهو 5. تلسي ڪرت رامائڻ - ص 19)

(يعني پلا يا سنا ماڻهو پلايون ڪري عزت ماڻين ٿا ۽ نيچ قسم جا ماڻهو ڪنين عادتن ۽ ڪمن کي پنهنجو ڪن ٿا جيئن امرت جو ڪم آهي زندگي بخشڻ ۽ زهر جو ڪم آهي ماري ڇڏڻ).

شاهه سائين ان باري ۾ تلسي داس جي خيالن سان بلڪل ملندڙ جلندڙ خيال بيان ڪري ٿو:

چڱا ڪن چڱايون، مٺايون مٺن
جو وڙ جڙي جن سين، سو وڙ سي ئي ڪن
(شاهوائي - ص 174 - سر يراڳ، داستان (4) بيت (4))

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀڳت ڪبير عشق متعلق "منتخب ڪلام" ۾ ڪجهه شبد چيا آهن، جن جو به شاهه لطيف تي بلڪل پڌرو اثر نظر اچي ٿو. چوي ٿو:

جـــو توهـــ پريـــم کلنـــوا چـــاوَ
ســـيس اتـــار محـــل ميـــن آوَ

(سنت ڪبير - ص 274)

(جي عشق جي راند کيڏڻ چاهين ٿو تہ پهرين پنهنجو مٿو لاهہ يعني خودي فنا ڪر پوءِ محبوب جي محل ۾ قدم رک)

اڳتي "پريم" نالي ساکي ۾ چوي ٿو:

سيس اتاري ڀونئين ڌري، تب پيٺي گهر ماهيس
سيس اتاري ڀونئين ڌري، تا پر راکئي پاؤن
پريم نہ باڙي اوپجي پريم نہ هاٽ بکائي

اڳتي چوي ٿو:

پريم بکنتا مين سنا، ماٿا سائي هاٽ
بوجهت بلمب نہ ڪيجئي، تت ڇن ديجئي ڪاٽ

(سنت ڪبير - ص 441، 442)

ڪبير چوي ٿو تہ عشق جي گهر ۾ قدم اهو رکي سگهندو، ان ۾ داخل اهو ٿي سگهندو، جيڪو پنهنجو سر لاهي ڌرتيءَ تي ڌري. عشق نہ تہ ڪنهن واڙيءَ ۾ ٿو ڦٽي ۽ نہ ڪنهن هٽ تي ٿو وڪامي. چوي ٿو تہ اگر عشق جو سودو ڪرڻو اٿو تہ اهو ملهہ ۾ سر گهرندو ۽ اي سالڪ ان سوديءَ ۾ دير نہ ڪر، نہ ئي گهڻو سوچ ويچار، هڪدم سر لاهي ڏي ۽ عشق جو سودو ڪر.

عشق بابت بلڪل ساڳيو مضمون اسان کي شاهه سائينءَ وٽ بہ ملي ٿو. سر يمن ڪلياڻ جيڪو سچو تصوف جي رمزن ۾ رچيل ۽ عشق جي بي حد مشڪل آزمائشن جي بيان بابت آهي. ان ۾ داستان ڇهين جي آخري بيتن ۾ ڪبير جي مٿي بيان ڪيل شبدن سان بلڪل ملندڙ جلندڙ مضمون آهي چوي ٿو:

محبـت جـي ميـدان ۾، ڪـر پـڙاڏو پـٽ
سر سوريءَ، ڌڙ ڪنگرين، مٿان ڪچين ڪٽ
عشـق نـانگ نپـٽ، خبـر ڪـاڏن ڪـي پـوي

(بيت 15)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محبت جي ميدان ۾، سر جو سانگ مَ ڪر
لاهي سر لطيف چئي، دوسن اڳيان ڌر
عشق نانگ اپر، خبر ڪاڏن ڪي پوي
(بيت 16)

اڳتي چوي ٿو:

عشق نہ آهي راند، تہ ڪي ڪنس ڳيرو
جيءَ، جسي ۽ جان جي، پڄي جو هيڪاند
سسي نيزي پاند، اچل تہ اڏ ٿئي
(شاهواڻي - ص 118 - بيت 19)

مٿي بيان ڪيل هنديءَ جي ناميارن شاعرن جي شاعريءَ مان ڏنل انهن چند مثالن مان پڌرو ٿو ٿئي تہ شاهہ لطيف تي هندي شاعريءَ ۾ استعمال ٿيل موضوعن ۽ مضمونن سان گڏوگڏ تشبيهہ ۽ استعاري جي صنفن جي استعمال جو بہ ڪافي اثر نظر اچي ٿو. ان اثر قبول ڪرڻ جو مکيہ سبب هو شاهہ سائينءَ جي سنڌ ڌرتيءَ ۽ ان جي ادبي اثاثي سان بي پناهہ عشق ڪيس انهن ڳالهين ان لاءِ متاثر ڪيو جو انهن ۾ مقامي رنگ، حسن ۽ پس منظر هو. توڙي جو سنڌس دور ۾ عربي ۽ فارسي ٻولين کي وڏي اهميت ۽ قبوليت حاصل هئي پر شاهہ لطيف انهن شاعرانہ صنعتن (تشبيهہ ۽ استعاره وغيره) جي استعمال ۾ انهن جي بيان ڪيل شين جو اثر نہ قبوليو جو تہ اهي انهن جي پنهنجي ماحول لاءِ تہ بلڪل صحيح هيون پر اسان لاءِ بنهہ اوپريون ۽ بي جان. جيئن حسن علي پنهنجي مضمون، "ٻٽائيءَ جي ڪلام ۾ مقامي رنگ"، ۾ لکي ٿو تہ عربي شاعر اٺ ۽ ڪجيءَ جي ساراهہ ڪندي نہ ٿا ڍاپن پر ڀڳت تلسي داس ڪجيءَ جي ڳلا ڪندي پنهنجي محبوب کي چوي ٿو تہ تون ڪجيءَ وانگر ڏکو نہ ٿيءُ جنهن ۾ چانو آهي ئي ڪانہ. (24)

شاهہ لطيف جي شاعريءَ تي هندي شاعريءَ جي مختلف اثرن جو مختصر جائزو پيش ڪرڻ کان پوءِ سندس دور جي ادبي اڪل يعني فارسي شاعريءَ ۾ ان وقت جي ٻي اهم ٻوليءَ عربي جي شاهہ لطيف جي شاعريءَ تي اثرن (خاص ڪري تشبيهہ ۽ استعارا نگاريءَ) جو جائزو وٺنداسين.

2. عربي ٻوليءَ جو اثر

شاهہ لطيف جي زماني (1689ع - 1752ع) ۾ سنڌ جي علمي ۽ ادبي حلقن ۾ عربي ٻوليءَ جو بہ وڏو زور هو. سنڌ ۾ عربن جي حڪومت، فارسي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دان حاڪمن جي دور کان گهڻو اڳ جي آهي. ڊاڪٽر سورلي لکي ٿو:

"In A.D. 711, the young Arab Conqueror Muhammad Bin Kasim brought the invading armies of Islam to the plains of India."

اڳتي لکي ٿو:

"Sindh was under Arab governors for a period of nearly three hundred year." (25)

يعني 711ع ۾ محمد بن قاسم جي حملي ۽ سنڌ فتح ڪرڻ کانپوءِ عربن هن خطي تي ٽي سو سال حڪومت ڪئي ۽ اهو وڏو عرصو آهي، جنهن ۾ لازمي آهي تہ حاڪمن جي ٻولي محڪوم قوم جي ٻوليءَ تي پنهنجا اثر قائم ڪيا هجن. مشهور سياح هئملٽن جي حوالي سان ڊاڪٽر سورلي ۽ شيخ احمد علويءَ جو بيان ڪتابن ۾ درج ٿي چڪو آهي. جنهن مطابق ان وقت سنڌ ۾ تمام گهڻا مڪتب ۽ مدرسا هئا. رڳو چار سو تہ ٺٽي شهر ۾ هئا. انهن مڪتبن ۽ مدرسن (هي عربي ٻوليءَ جا لفظ) ۾ عربي ۽ فارسي زبانن ۾ ڪورس پڙهايا ويندا هئا ۽ انهن ڪورسن ۾ زيادہ تر اسلامي معلومات ڏني ويندي هئي. شفيع علوي لکي ٿو تہ توڙي جو ان وقت سرڪاري زبان فارسي هئي (شاهہ لطيف جي وقت ۾) پر پوءِ بہ ماڻهن ۾ عربيءَ جو ان جي مذهبي حيثيت جي ڪري گهڻو شوق هوندو هو. هن دور ۾ سنڌ ۾ عربيءَ جا وڏا نامور عالم پيدا ٿيا جن ۾ مخدوم معين ٺٽوي، مخدوم هاشم ٺٽوي، شيخ حيات سنڌي وغيرہ اچي وڃن ٿا. انهن عالمن جون مذهبي معاملن تي تحريرون ۽ تصنيفون ايتريون تہ مستند هيون جو اهي باقي اسلامي دنيا ۾ بہ پڙهيون ۽ پڙهايون وينديون هيون. ان وقت جي ڪيترن ئي سنڌي عالمن تي عربي زبان جو ايترو تہ گهرو اثر هو جو پنهنجي سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل ڪتابن تي بہ عربيءَ ۾ نالا رکيائون. مثال طور مخدوم محمد هاشم جا "قوت العاشقين"، "فرائض السلام"، "راحت المومنين" وغيرہ مخدوم عبدالله جا "ڪنز العبرت"، "قمر المنير" وغيرہ. (26)

انهن ڳالهين مان اها گواهي ملي ٿي تہ سنڌ جو عالم طبقو عربي زبان جي ڪيتري اثر هيٺ هو. بلڪ ان جو استعمال پنهنجي لاءِ فخر ۽ قابليت جو نشان سمجهندا هئا.

سنڌي ٻولي جيڪا لڳاتار ٽي سو سال عربي زبان جي صحبت ۾ رهي، تنهن ٻين زندہ زبانن جيان ان ٻوليءَ جو اثر قبوليو پر سنڌي ٻوليءَ ۾ جذب جي وڏي قوت موجود آهي، سو هن ۾ عربي لفظ ايئن تہ ملي جلي ويا جو چڻ تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هجن ٿي ان جا. انهن لفظن کي پنهنجو ڪرڻ مهل سنڌي ٻولي انهن کي اچار به پنهنجا ڏنا. جو ته عربي زبان جا ڪيئي اهڙا اکر آهن جن جو صحيح اچار هڪ سنڌي ڳالهائيندڙ لاءِ تمام مشڪل آهي. ڪي ٿورا ماڻهو وڏيءَ ڪوشش ڪان پوءِ صحيح اچار ڪري سگهندا ۽ اها ڪوشش ۽ صحيح تلفظ جو اهتمام ۽ ڌيان به ان ڪري ڪيو وڃي ٿو. جو قرآن پاڪ عربي زبان ۾ آهي ۽ هر مسلمان ان جو صحيح پڙهڻ پنهنجو فرض سمجهي ٿو. ڊاڪٽر تنوير عباسي لکي ٿو:

"عربن کي سنڌ ۾ آئي تيرهن-سو سالن کان مٿي عرصو گذريو آهي پر، تڏهن به سنڌ جو عام ماڻهو اڃا تائين سنڌي ٻوليءَ ۾ سمايل عربي لفظن جو اچار هوبهو عربن جهڙو نه ٿو ڪري سگهي." (27)

اهوئي سبب آهي جو سنڌي ٻولي، عربيءَ کان جيڪي لفظ ورتا، انهن جي صورتخطي ته عربيءَ واري رهي پر اچار پنهنجي مزاج ۽ جوڙجڪ مطابق ڏنائين. سنڌي شاعريءَ تي عربي جو ڪيترو اثر ٿيو، ان بابت ڊاڪٽر ايڇ. ٽي. سورلي لکي ٿو:

'It remained under Arab unfluence for a considerably long period, when the early dynasties of Multan and Mansura were in power in upper and lower Sindh till nearly the end of the Tenth century A.D. Yet the Arabs left no permanent impress upon the land. The reason is that they are merely a military garrison living amongst strangers with whom they did not mingle." (28)

(هي (خطو سنڌ) عربن جي اثر هيٺ ڪافي ڊگهو عرصو رهيو. جڏهن ملتان ۽ منصوره جي شروعاتي عرب حڪمران خاندان جي سنڌ جي اتر ۽ لاڙ وارن علائقن تي اٽڪل ڏهين صديءَ جي آخر تائين حڪومت هئي، پر پوءِ به هو هن ملڪ تي پنهنجو ڪو مستقل اثر ڇڏي نه سگهيا. ان جو سبب اهو هو ته هو فوجي هئا جيڪي هڪ ڌارين ۽ اجنبي قوم ۾ رهندا هئا ۽ انهن سان ميل ميلاپ نه رکندا هئا).

انهن ڳالهين مان اهو ظاهر ٿو ٿئي ته عرب حڪمرانن ڏاڍ، زور ۽ زبردستيءَ سان پنهنجي ٻولي هن خطي تي نه مڙهي، اها ٻي ڳالهه آهي ته مذهبي زبان هجڻ ڪري سنڌ جي مسلمانن (عام طبقي، عالم طبقي جو ذڪر اڳ ٿي چڪو آهي) اها اپٽري سکي جو مذهبي ڪتاب پڙهي سگهن پر ان جو مطلب اهو ناهي ته هو ايترا ماهر ٿي ويا جو عربي ڳالهائي ٻولهائي به سگهن.

پنهنجي پي ايڇ ڊي ٿيسز ۾ ڊاڪٽر سورلي ان بابت لکي ٿو:

"Though the Koran is known by hearthy large numbers of devout Muslims in the province, the effect of Arabic on poetical literature of Sindh is negligible." (29)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر سورلي چوي ٿو تہ مسلمانن جو ھڪ وڏو انگ قرآن شريف زباني ياد ڪري ٿو. پر عربيءَ جو سنڌ جي شاعرانہ ادب تي ڪو اثر نظر نہ ٿو اچي.

حقيقت تہ اھا آھي تہ ان وقت توڙي اڄ ڏينھن تائين ڪافي وڏي انگ ۾ مدرسن ۾ ننڍڙن ٻارن کي قرآن پاڪ حفظ ڪرايو وڃي ٿو. جيڪو ھو ياد ڪري ٿا ۽ پوءِ ان کي دھرائيندا رھندا آھن. پر انھن مان سواءِ ڪن چند ماڻھن جي ٻين کي ان جي معنيٰ ۽ مطلب جي ڪا خبر نہ ھوندي آھي ۽ نہ ئي انھن کي عام عربي ٻوليءَ جي ڪا ڄاڻ ھوندي آھي. شاھ لطيف جي دور ۾ مڪتبن ۽ مدرسن ۾ عربيءَ ۾ لکيل ڪتاب بہ پڙھايا ويندا ھئا پر ان جي باوجود بہ ھيءَ ٻولي سنڌ جي عوام ۾ پنھنجا نقش ۽ اثر قائم ڪري نہ سگھي.

عوام ۽ عالم طبقي تي، سنڌي ٻوليءَ ۽ عام سنڌي شاعريءَ تي عربي زبان جي اثر بابت ان مختصر جائزي کان پوءِ، اھو ڏسو ويندو تہ ھن ٻوليءَ شاھ لطيف جي شاعريءَ تي ڪيترو اثر ڪيو، خاص ڪري استعاري نگاريءَ جي حوالي سان.

سڀ کان اول تہ اھو ڏسجي تہ لطيف سائينءَ کي عربي ٻوليءَ جي ڪيتري ڄاڻ ھئي ۽ ان تي کيس ڪيترو عبور حاصل ھو. نامور محقق ۽ مقالہ نويس آغا محمد يعقوب ان سلسلي ۾ پنھنجي تفصيلي ۽ تحقيقي مقالي "Shah Abdul Latif Bhitai, the Poet" ۾ لکي ٿو:

"Shah Abdul Latif, the poet was student of Arabic language. He studied the Quran very thoroughly and with the aid of his knowledge of the Arabic language he had grasped its meaning as well. He had the heart of an Arab, for it. Thus Shah was quite conversent with the Quranic provisions. He had quoted thirty five verses of Quran in the Risalo. Simultanouely he had adequate knowledge of the traditions. All the Quranic verses and traditions have been very appropriately quoted in the Risalo, and that is the proof of the poet's great learning". (30)

(شاہ عبداللطيف، عربي ٻوليءَ جو شاگرد ھو. ھن قرآن پاڪ جو نھايت گھرو ۽ تفصيلي مطالعو ڪيو ھو ۽ عربي زبان بابت پنھنجي ان علم ۽ ڄاڻ جي ڪري ئي ھو ان جو مطلب سمجھي سگھيو ٿي. ھو بنيادي طور تي ھڪ عرب دل رکندڙ شخص ھو. اھوئي سبب ھو جو ھن عربي جوڻين ۽ قرآني آيتون ڪافي انگ ۾ استعمال ڪيون آھن. ھن رسالي ۾ پنجٽيھہ قرآني آيتون آنديون آھن. ساڳئي وقت کيس عربي جوڻين جي بہ گھري ڄاڻ ھئي ۽ ھن چوويھہ جوڻين ۽ حديثون وغيرہ بہ استعمال ڪيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن. شاهه لطيف اهي سڀ قرآني آيتون، حديثون ۽ چوڻيون بلڪل صحيح هنڌ تي ۽ صحيح مطلب سان آنديون آهن. جيڪا ڳالهه هن جي اعليٰ علم ۽ ڄاڻ جو ثبوت ڏئي ٿي.)

شاهه لطيف جي عربي ٻوليءَ جي ڄاڻ بابت ڊاڪٽر سورلي لکي ٿو:

"His poems show clearly an acquaintance with Arabic and Persian far beyond the ordinary accomplishments of his time. "(31)

(سندس شاعريءَ ۾ عربي ۽ فارسيءَ تي سندس عبور، وقت جي رواج مطابق ڏنل تعليم کان ڪيس گهڻو مٿانهون ڏيکاري ٿو.)

مٿي بيان ٿيل عالمن ۽ محققن جي راين مان اهو ظاهر ٿو ٿئي ته شاهه سائين عربي توڙي فارسي (فارسي جي اثر جو ذڪر ايندڙ باب ۾ ايندو). ان وقت جي مدرسن ۽ مڪتبن ۾ پڙهايل نصاب کان گهڻو وڌيڪ ڄاڻندو هو. ڇو جو صرف نصابي ڪتاب ان لائق نه بڻائي سگهندا ته هڪ غير زبان ۾ ايتري دسترس حاصل ٿي وڃي جو ان جا ڳوڙها ۽ فلسفيانه راز پروڙي سگهجن. بلڪ ان لاءِ مسلسل ۽ گهري مطالعي جي ضرورت پوي ٿي. جنهن سان ان ڄاڻ ۽ ادارڪ کي پهچي سگهجي ٿو.

شاهه سائينءَ جي دور ۾ سنڌ ۾ عربيءَ جو ڪافي زور هو جنهن جو اثر شاهه سائينءَ تي به پيو جو پاڻ پنهنجي ڪلام ۾ جا بجا قرآني آيتون، حديثون ۽ چوڻيون استعمال ڪيائين. پر هن اهو استعمال ڪو ان وقت جي رائج روايت جي پاسداريءَ خاطر يا ادبي فئشن طور نه ڪيو پر باقاعده انهن جي معنيٰ ۽ مطلب جي گهرائي سمجهندي انهن کي پنهنجي بيتن ۾ بلڪل صحيح ۽ برمحل استعمال ڪيو آهي. انهن آيتن، حديثن يا قولن وغيره جو تعداد ته تمام گهڻو آهي، پر هت صرف چند مثال پيش ڪيا ويندا، جن مان اهو معلوم ٿئي ته شاهه سائينءَ کي عربي ٻوليءَ جي ڪيتري گهري ڄاڻ هئي ۽ پاڻ پنهنجي صوفيانه مضمون ۾ انهن جو ڪيڏو نه صحيح استعمال ڪيو اٿس.

(الف) قرآني آيتون

مثال 1: سر سسئي آبري - داستان پنجون

هوت تنهنجي هنج ۾، ڀڄين ڪهه پرياڻ
ونحن اقرب اليه من حبل الوريد، تهجو توهي ساڻ
پنهنجو آهي پاڻ، آڏو عجيبن ڪي.

(شاهوائي - ص 306 - بيت 13)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سورت ق آيت نمبر 16 ترجمه:

"۽ اسين ڏانهس(سندس) ساهه جي رڳ کان وڌيڪ ويجها آهيون". هيءَ آيت جو پويون اڌ حصو آهي، پوريءَ آيت جو ترجمو هن ريت آهي: "۽ بيشڪ ماڻهو پيدا ڪيوسين ۽ سندس نفس ڪيس جيڪو وسوسو وجهندو آهي سو ڄاڻندا آهيون ۽ اسين ڏانهس (سندس) ساهه جي رڳ کان وڌيڪ ويجها آهيون."

هن بيت ۾ شاهه لطيف سسئيءَ کي سالڪ ۽ پنهونءَ کي حقيقي مالڪ ۽ محبوب لاءِ مستعار ڪيو آهي. هو سسئيءَ کي هدايت ڪري ٿو تہ تنهنجو محبوب تہ تنهنجي هنج ۾ يعني تو وٽ ئي موجود آهي، تون ڪٿي وتين ٿي ان جون پڇائون ڪندي، اهو تہ توکي تنهنجي شهہ رڳ کان بہ ويجهو آهي، اي پوري! تنهنجي نفس ۽ خوديءَ ئي ان کي، توکان لڪايو ۽ جدا ڪيو بيٺا آهن:

مثال 2: سر سسئي آبري داستان پنجون

ووڙيم سڀ وڻ، يار ڪارڻ جت جي
"الله بڪل شيءِ محيط" اي آريائي اهڃاڻ،
سڀ ۾ پنهون پاڻ، ڪينهي ٻيو ٻروچ ري
(شاهوائي - ص 396 - بيت 14)

سورت النسا آيت نمبر 126 ترجمو: "۽ الله سڀ ڪنهن شيءِ تي گهيرو ڪندڙ آهي.. پوري آيت جو ترجمو: "۽ جيڪي آسمانن ۾ آهي ۽ جيڪي زمينن ۾ آهي سو الله جو آهي ۽ الله سڀ ڪنهن شيءِ تي گهيرو ڪندڙ آهي."

ساڳيو پهرئين مثال وارو استعاراتي استعمال ڪندي لطيف سائين سسئي جي زباني چوي ٿو تہ پنهنجي محبوب جي ڳولڻ لاءِ مون هنڌ هنڌ تلاش ڪئي ۽ پوءِ سمجهہ ۾ آيو تہ اهو هر چيز تي حاوي آهي، ڪل عالم تي، هر چيز تي ان جو پرتوو آهي، اهوئي هر هنڌ رسي وسي ٿو. پنهل کان سواءِ تہ هن دنيا ۾ ٻيو ڪجهہ آهي ئي ڪونہ!

مثال 3 : سر ڪاموڏ - داستان ٻيو

نہ ڪہ ڄاڻو ڄام کي، نڪو ڄام ويا،
تندي وڏي گندري، سين آهہ سيا،
"لم يلد ولم يولد". اي نجابت نيا،
ڪبر ڪبريا، تخت تماچي ڄام جو
(بيت 10)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سورت اخلاص آيت نمبر 3، ترجمو :

"تنکي ڄڻيائين ۽ نکي ڄڻيو ويو."

سر "کاموڏ" ۾ شاھ سائين نوريءَ ۽ سمي ڄام تماچيءَ جو داستان بيان ڪيو آھي پر ھن بيت ۾ روحاني طور ڄام تماچيءَ کي الله پاڪ لاءِ مستعار ڪيو ويو آھي ۽ بلڪل صاف صاف رب پاڪ جي ھيڪڙائي ۽ ڪبريائي جو بيان آھي. شاھ سائين فرمائي ٿو تہ ھو ڄام نہ تہ ڪنھن جو ڄڻيل آھي ۽ نہ ئي ڪنھن کي پاڻ ڄڻيو اٿائين. ھو تہ ھر ننڍي وڏي نيڪ توڙي گنھگار جو مالڪ آھي. ھو اڪيلو آھي ۽ اھوئي سندس بزرگي ۽ برتريءَ جو نشان آھي ۽ ھن ڄام جو تخت وڏي ڪان وڏو ۽ شاناتو آھي.

(آيتن جو ترجمو تاج ڪمپنيءَ طرفان ڇاپيل قرآن پاڪ جي مولانا تاج محمود امروٽيءَ جي ڪيل سنڌي ترجمي مان ورتو ويو آھي.)

(ب) حديثون

مثال 1: سرمارئي. داستان پھريون

جھڙو "قيد الماءِ" تھڙو بند نہ ڪو ٿئو
"حف القلم بما ھو ڪائن" لھي نہ نرتشاءِ،
عمر تو ھشاءِ، آجائي ٿئي آجڙين.

(بيت 12)

حديث شريف ترجمو: جيڪو ٿيڻو ھو، سو لکي، قلم سڪي ويو." (32)

مثال 2 : سر سسئي آبري - داستان پنجون.

پنھون ٿيس پاڻھين، ويو سسئي جو سينگار
"من عرف نفسہ، فقد عرف ربہ" اھوئي آچار
جو وندر ۾ واپار، سو سودو سرئس ھٿھين

(بيت 5)

حديث شريف ترجمو: "جنھن پاڻ کي سڃاتو، تنھن گويا پنھنجي رب کي سڃاتو." (33)

مثال 3: سر پرڀاتي، وائي

ٿل - ھي در وڻءِ ۾ ڪيڏانھين، الا! تون ڄام مڱيندين مڱڻا!

الانسان سري و انا سرہ". ان پر اتائين

حديث قدسي، ترجمہ : "انسان منھنجو (خدا جو) ڳجھ آھي ۽ آئون ھن جو ڳجھ آھيان." (34)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ث) صوفيانہ قول ۽ چوڻيون

مثال 1 : سر سسئي آبري، داستان پنجون

قافئون ڪاهينداس، موٽان تان ڪر مهٽو
پانهي پاروچن جي، سگ نہ ساهينداس
الفراق اشد من الموت، هتي نہ هونداس
آه نہ لاهينداس، جيثري جت ڏسي مران

(بيت 9)

صوفيانہ قول - ترجمو: ”فراق(جدائي) موت کان بہ وڌيڪ سخت آهي.“ (35)

مثال (2) سر سسئي آبري، داستان پنجون

هيڪر هٿن چڏ نہ اوڏي ٿيين عجيب کي
ما رايت شيئا الا ورايت الله نيٺي اجها اوڏاهين اڏ
نہ هوت توهين ڪان هڏ، پرين پاسي نہ ٿيي

(بيت 11)

صوفيانہ قول، ترجمو: ”ڪا شيءِ اهڙي نہ ڏٺم، جنهن ۾ خدا جو جلوو نہ ڏٺم.“ (36)

مثال (3) سر مارئي، داستان پهريون

”قيد الماء“ ليوم، هت اڙانگي گهاريان
”هناڪ جسمي والفواد لديڪم“ هيون هت سندوم
قادر شال ڪندوم، ميڙائوسين مارئين

(بيت 10)

عربي چوڻيون:

(1) قيد الماء، پاڻيءَ جو قيد. يعني جتي ڏاڍو پاڻي لڪيل هجي، پوري چوڻي آهي. ”قيد الماء اشد من القيد الحديد“ ۾، يعني پاڻيءَ جو قيد لوهہ جي قيد کان بہ وڌيڪ سخت آهي. (37)

(2) ”هناڪ جسمي والفواد لديڪم“ يعني منهنجو بت هتي آهي ۽ دل اوهان وٽ آهي.“ (38)

انهن چند مثالن مان جيڪي ”خرار مان نموني جي مٺ“ برابر آهن. شاهہ سائينءَ جي گوڙهي مطالعي ۽ عربي ٻوليءَ جي ڄاڻ جو ثبوت ملي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاھ سائين جت پنھنجي ڪلام ۾ اھڙي اعليٰ پائي جي عربي استعمال ڪري ٿو، اتي ٿي وري عربي لفظن جا اھي اچار بہ ڪم آڻي ٿو، جيڪي ٻھراڙيءَ جو اڻ پڙھيل ماڻھو استعمال ڪري ٿو. مٿين مثالن ۽ اھڙن ٻين ڪيترن ئي مثالن مان اھو ظاھر آھي تہ اٿين ھرگز نہ آھي تہ ڪو شاھ سائين کي ھن جو صحيح اچار نہ پئي آيو، پر ھو جنھن ڪردار کان ڳالھ چورائي ٿو، ان جو عڪس ان ۾ پيش ڪري ٿو، مثال طور:

شاھ جو استعمال لفظ	صحيح لفظ
انوا	انواع
جماتي	جماعتي
بگر	بغير
جھاج	جھاز
ڪاڪت	طاقت
مجاجي	مجازي، (39)

ھي لفظ اڄ ڏينھن تائين بہ اسان جو ٻھراڙيءَ جو اڻ پڙھيل ماڻھو ائين ئي اچاري ٿو.

مٿي بيان ڪيل اھي جملي مثال جيڪي شاھ سائينءَ جي عربي ٻوليءَ تي عبور جي شاھدي ڏين ٿا اگر غور ڪبو تہ ان کي مٿس "عربي ٻوليءَ" جو اثر چئجي نہ ٿو سگھجي پر دراصل اھو مذھب جو اثر آھي. انھن جي استعمال جو مقصد شاھ سائينءَ طرفان سالڪ جي رھبري ۽ رھنمائي ڪرڻ، اسلام جي بنيادي تعليم، توحيد ۽ رسالت جي تشريح ڪرڻ ۽ تصوف جا گھرا نڪتا سمجھائڻ آھي. مرزا قليچ بيگ لکي ٿو:

"اگرچہ شاھ صاحب مسلمان ھو، عربي ۽ پارسي ٻوليءَ کان واقف ھو، تڏھن بہ گھڻو ڪري نج سنڌي لفظ ڪم آندا اٿس ۽ پارسي، عربي لفظن کي اھڙو نہ وڃڙيو آھي. جيترو ھن وقت جا اڪثر مسلمان وڃڙن ٿا . رڳو جڏھن تصوف جا يا ٻيا اصطلاحي لفظ ڪم ۾ آڻي ٿو، تڏھن سو عربي ڪم آڻي ٿو." (40)

ان مذھبي اثر کان پوءِ ڏسجي تہ شاعريءَ ۾ عربي زبان جي ڪھڙين صنعتن شاھ لطيف کي متاثر ڪيو. خاص طور تي استعاري ۽ تشبيھ جي لحاظ کان جو تہ عربن جي شاعريءَ جو دفتر تہ انھن صنعتن جي استعمال ۾ ھميشہ مالا مال رھيو آھي. عربي ٻوليءَ جي شاعريءَ جي تاريخ نھايت قديم آھي. محققن ۽ تنقيدنگارن، عربي شاعريءَ جي خوبين، خامين، صنعتي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

استعمال وغيره جو جائزو وٺڻ لاءِ ان کي ٻن دورن ۾ ورهايو آهي. هڪ دور جيڪو اسلام جي اچڻ کان اڳ جو آهي ۽ ٻيو بعد جو.

اسلام کان اڳ واري دور يعني "ايام جاهليت" ۾ ڪيل عربي شاعري فني لحاظ کان وڏي ڪمال تي پهتل آهي. قطع نظر ان جي ته اها موضوع، مضمون توڙي بيان جي لحاظ کان انتهائي فحش آهي پر ٻوليءَ جي لحاظ کان نون نون محاورن، اصطلاحن، شعري صنعتن سان ڀرپور آهي. انهن ئي خوبين جي هجڻ جي ڪري اسلام اچڻ کان پوءِ به ان شاعريءَ کي، نه ته معيوب سمجهيو ويو ۽ نه ان تي ڪنهن قسم جي ڪا بندش وڌي وئي. مولانا غلام محمد گرامي لکي ٿو ته حضرت عمر ان شاعريءَ کي "الشعر ديوان العرب" چوندو هو. صحابه ڪرام ۽ پاڻ سڳورا خود اها شاعري ٻڌندا هئا ۽ ان جي لغوي، فني ۽ ادبي معيار تي تبصرو به ڪندا هئا. ان لحاظ کان ايام جاهليت جي مشهور شاعر (امر القيس) کي پاڻ سڳورن "الشعر الشعرا" يعني شاعرن جو بادشاهه سڏيو آهي ۽ سندس اخلاقي حدن کان ڪريل شاعريءَ جي ڪري کيس "قائد هم الي النار" يعني جهنم ڏانهن وٺي ويندڙ به چيو آهي." (41)

هن دور جي عربي شاعريءَ جي موضوعن ۾ سير و سياحت، حسن ۽ شباب، شراب ۽ ڪباب، جنسي وارداتون ۽ ميل ميلاپ جو بيان سڀ کان اهم موضوع رهيو آهي. مولانا غلام محمد گرامي ان دور جي خاص شاعر (امر القيس، طرفه، اعشيٰ، عمر بن ڪلثوم، حارث بن حلزه، لبيد وغيره جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته حالانڪ انهن جي شاعري ايتري ته فحش ۽ عريان آهي جو ڪو انتخاب به نه ٿو ڏيئي سگهجي، پر ان ۾ استعمال ٿيل تشبيهن، استعارن ۽ ٻين لفظي توڙي معنوي خوبين کان انڪار به نه ٿو ڪري سگهجي. (42)

هن دور جي شاعرن پنهنجي مطلب ۽ مقصد جي بيان ۽ وضاحت لاءِ نيون نيون ۽ حيرت انگيز تشبيهون ۽ استعارا استعمال ڪيا آهن، جيڪي نه صرف ٻوليءَ تي سندن مڪمل عبور کي ظاهر ڪن ٿا، پر سندن سماجي، ملڪي، ثقافتي ۽ ماحولياتي عڪاسي به ڪن ٿا. ايام جاهليت جي شاعر خاص طور تي عورت جي مختلف عضون، ان جي چال ڍال ۽ ناز و انداز کي مختلف شين سان ڀيٽيو آهي. عرب جو علائقو گهڻي ڀاڱي وارياسو علائقو آهي ۽ اتي نه ته ڪو باغ بستان ٿين ۽ نه گل گلزاري (ايام جاهليت جي ڳالهه آهي) انهن وٽ ڪجهه جام ٿئي ٿي ۽ جانورن ۾ اٺ ۽ هرڻ گهڻو ٿئي ٿو. ان ڪري عربي شاعريءَ ۾ محبوبه جي قد، انگن عضون ۽ چال ڍال کي گهڻو ڪري، ڪجهه سان، هرڻ يا اٺ جي انگن عضون سان تشبيهه ڏني وئي آهي. مولانا غلام محمد گرامي (امر القيس) جا ڪجهه منتخب شعر ڏنا آهن، جن ۾ ڏاڍيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

متاثرڪن تشبيھون استعمال ڪيل آھن. مثال طور: ھو پنھنجي محبوبہ جي تعريف ۾ لکي ٿو تہ ان جو سينو آئيني جھڙو آھي. سندس رنگ زرديءَ مائل سفيد موتيءَ جھڙو آھي. اک ڀڄن واري ھرڻيءَ جي اک جھڙي تابناڪ. ڳچي ھرڻ جھڙي. ڊگھا وار ڪوئلي جھڙا ڪارا ۽ کجور جي ڇڳن جھڙا گھاٽا ۽ گھاٽا. چيلھ اھڙي سنھي جھڙي اٺ جي مھار. محبوبہ جي آڱرين کي تہ نھايت ئي عجيب ۽ انوکي تشبيھ ڏني اٿس. چوي ٿو تہ ھو شين کي پنھنجي نرم، نازڪ ۽ اھڙين ملائم آڱرين سان پڪڙي ٿي جو ڄڻ تہ اھي (آڱريون) "ظبي جي ڳوٺ مان لينڊڙ سرخ و سفيد رنگ جا ڪي سانپا ھجن يا اسحل جي وڻ جي ٽارين مان تيار ڪيل ڏندڻ ھجن جي سڌا ۽ سھڻا ٿين ٿا. (43)

اھڙي طرح "ديوان حماسہ" مان ڏنل انتخاب ۾ محبوبہ جي ڊگھن ڪارن، چمڪدار خوشبودار وارن کي مشڪ ۽ افشان سان تشبيھ ڏنل آھي. وارن لاءِ ھي تشبيھ ڪم آڻيندي شاعر محبوبہ جي وارن کي ڪاريءَ رات سان ۽ انھن مان نظر ايندڙ چھري کي چنڊ سان ڀيٽيو آھي. ليلا مجنون (قيس) جو قصو بيان ڪندي حماس مجنون جي زباني چوي ٿو تہ ليلا جي جدائيءَ ۾ منھنجي دل ان ئي وس ڪونج وانگر ٿي تڙپي جيڪا ڀڄن تائين ڪاڏي پھچائڻ ڪان اڳ ئي شڪاريءَ جي ڄار ۾ ڦاٿي ھجي. (44)

حماس جي شاعريءَ جي ھن انتخاب ۾ بہ تشبيھون اھڙيون آھن جيڪي شاھ لطيف جي ڪلام ۾ بہ ملن ٿيون. ھڪ تہ محبوب جي چھري کي چنڊ سان تشبيھ ۽ ٻيو ڪونج وانگر تڙپڻ جي تشبيھ. انھن تشبيھن مان چنڊ جي تشبيھ وارا مثال سر ڪنيات ۽ سر مومل راڻي ۾ ملن ٿا ۽ ڪونج جا سر ڏھر ۾. سر "مومل راڻو" ۾ ھو ان ساميءَ کي ٿو روشن چنڊ سان ڀيٽي جيڪو پنھنجي محبوب جي جلوي مان فيض ياب ٿيو آھي.

> ڪالھہ ڳڏيوسين ڪاپڙي، جھڙو ماھ منير
> فيض فراق فقير، جوڳي جاڳائي ويو
>
> (شاھوائي - ص 517)

۽ سر ڪنيات ۾ تہ شاھ سائين پنھنجي پرينءَ جي منور چھري جي آڏو چنڊ کي بہ ٽڇ سمجھي ٿو:

> چوڏھينءَ چنڊ تون ايرين، سھسين ڪري سينگار
> پلڪ پريان جي نہ پڙين، جي حيلا ڪرين ھزار
> جھڙو تون سڀ ڄمار، تھڙو دم دوست جو
>
> (شاھوائي - ص 133)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح ڪونج واري مثال ۾ حساس، مجازي عاشق (مجنون) کي ڪونج سان پيٽيو آهي. جيڪو بہ پنهنجي لحاظ کان سٺو تاثر پيدا ڪري ٿو ۽ شاهہ سائين سر ڍهر ۾ ڪونج حقيقي عاشق يا سالڪ لاءِ مستعار ڪري ٿو. جنهن کي هن دنيا جا رنگ رونقون پنهنجي وس ۾ آڻڻ لاءِ ڪوشان آهن تہ نفس اماره ان کي پنهنجي ڄار ۾ ڦاسائڻ لاءِ جتن پيو ڪري. اهو بيان ڪو هڪ مثال سان واضع نہ ٿيندو بلڪ لڳاتار بيت ٿي ان جي روحاني رمز کي چٽو ڪن ٿا پر هت هڪ مثال ڏيون ٿا. سر ڏهر، داستان چوٿين ۾ آهي.

وڳـر ويـا وهـي، ڪالهہ تنهنجـا ڪونجـڙي
ڪنديئـن ڪـوہ رهـي، سـر ۾ سـپيرين ري

(شاهواڻي - ص 882 - بيت 4)

"ايام جاهليت" واري دور کان پوءِ عربي شاعريءَ جو ٻيو دور شروع ٿيو جيڪو اسلام کان پوءِ جو آهي. هن دور جي شاعريءَ جو بہ بنياد تہ اها ئي ايام جاهليت واري جنسي لذت پرستيءَ واري شاعري هئي، ان سان گڏ شراب، ساقي ۽ متعلقہ ماحول جو بيان. نئين ڳالهہ جيڪا عربي شاعر ۾ گهڻو پوءِ ايران سان تعلق جڙڻ کان پوءِ، آئي سا هئي "امرد پرستي". جنهن جا اصل ۾ تہ ايراني ئي دلداده هئا. پر پوءِ عربن بہ هي لڇڻ انهن کان سکيو ۽ شاعريءَ ۾ بہ آندو. ان کان پوءِ عورتن سان گڏوگڏ حسين ۽ جوان ڇوڪرن جي حب ۽ واکاڻ ۾ بہ ڪاغذ ڪارا ڪرڻ لڳا. (45)

عربي شاعريءَ جي انهن تشبيهن ۽ استعارن يا مضمون ۽ موضوع جو شاهہ لطيف جي شاعريءَ تي ذري جيترو بہ اثر نہ آهي. باوجود ان جي جو سنڌ ۽ عربستان جو طبعي ماحول بہ ڪجهہ ملندڙ جلندڙ آهي ۽ هن علائقي ۾ عربن ئي صديون حڪمراني ڪئي پر پوءِ بہ هن ٻوليءَ جي شاعريءَ کي هت ڪا بہ قبوليت نہ ملي. شاهہ لطيف بہ ان جو ڪو اثر ڪو نہ قبوليو آهي. شاهہ لطيف نہ تہ عورت کي جنسي رانديڪي طور پيش ڪيو آهي ۽ نہ ئي ان جي انگن عضون جي لفظن ذريعي بي حرمتي ڪئي آهي توڙي جو سنڌس شاعريءَ ۾ طالب يا عاشق طور عورت ئي پيش ٿي آهي، جيڪا پنهنجي مطلوب ۽ معشوق جو وصال حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙي ٿي، پر ڪٿي بہ ان کي حيواني ۽ جنسي هوس ۾ مبتلا نہ ڏيکاريو ويو آهي، بلڪ ان جي جذبن ۽ خواهشن کي نهايت فطري ۽ پروقار طريقي سان بيان ڪيو ويو آهي.

عربي شاعريءَ کان علاوہ خود قرآن شريف يعني الله پاڪ جي ڪلام ۾ بہ بي شمار استعارا ۽ تشبيهون استعمال ٿيل آهن (جيڪا ڳالهہ پنهنجي جاءِ تي هنن ٻنهي صنعتن جي اهميت ۽ ضرورت کي واضع ڪري ٿي) ۽ شاهہ سائينءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جا سوانح نگار متفق طور تي لکن ٿا تہ جيکي ٻي ڪتاب سائڻ هميشہ گڏ هوندا هئا انهن ۾ قرآن پاڪ بہ شامل آهي. جهڙيءَ طرح شاھ سائين قرآن پاڪ جون آيتون پنهنجي ڪلام ۾ صنعت اقتباس يا صنعت تلميح طور استعمال ڪيون آهن، ان مان پڌرو ٿئي ٿو تہ ڪيس قرآن پاڪ جو گهرو مطالعو هو. ان ڪري هت قرآن پاڪ ۾ استعمال ٿيل تشبيھ ۽ استعاري جي مٿن اثر جو بہ جائزو وٺجي. ان سلسلي ۾ شاھ سائينءَ جي سر ڪوهياري جي داستان ٻئي مان هڪ بيت نمبر 14 پيش ڪجي ٿو:

ڏونگر پونئين ڪير، سڄڻ ميخون ڏونگرين
ههڙا سيڻ سڏير، ڪين لهنديئن ڪي پيا

(شاھوائي - ص 418)

هن بيت جي پهرين مصرع ۾ قران شريف جي سورت انبياء جي ڇهين ۽ ستين آيت ڏانهن اشارو آهي. آيت آهي:

"الم نجعل الارض مهدا والجبال اوتادا"

(زمين کي وڇائو نہ ڪيو اٿئون ڇا ۽ جبلن کي ميخون)

شاھ سائين چوي ٿو تہ زمين کي قابو رکڻ لاءِ مٿن جبلن کي ڪلن وانگر ڪوڙيو ويو آهي پر منهنجو سڄڻ اهو آهي جيڪو انهن جبلن کي قائم رکڻ لاءِ ميخن مثال آهي. يعني انهن کي پنهنجي قدرت سان قائم ڪريو بيٺو آهي. قرآن شريف جي حوالي سان ٿي هن تشبيھ جو استعمال ٿيو.

هت اها ڳالھ ورجائڻي پوندي تہ شاھ سائين پنهنجي پوري ڪلام ۾ تشبيھ ۽ استعاري لاءِ ڪنهن ڌارين ٻوليءَ جي لفظ يا ماحول کي استعمال نہ ڪيو آهي، جو تہ اهي عوام لاءِ اوپرا هجن ها ۽ شاھ جي شاعري صرف عالمن يا خواص لاءِ نہ پر عوام ۽ سادن سودن مارو ماڻهن لاءِ بہ آهي.

3. فارسي ٻوليءَ ۽ شاعريءَ جو اثر

شاھ عبداللطيف جي دور ۾ توڙي جو فارسي دان حڪمرانن جو زوال شروع ٿي چڪو هو ۽ سنڌ جون واڳون مقامي ڪلهوڙا خاندان جي هٿن ۾ آيون پر پوءِ بہ ملڪ ۾ فارسي زبان جو وڏو غلبو هو. لڳاتار فارسي دانن جي حڪمراني (اٽڪل 1520ع کان 1700ع) سنڌ ۾ فارسيءَ جون پاڙون ڏاڍيون پختيون ڪري ڇڏيون هيون. باوجود سنڌي حاڪمن جي، سرڪاري لک پڙھ توڙي مڪتبن ۾ تعليم جو گهڻو دارومدار فارسي زبان تي ٿي هو. ملڪ ۾ فارسي دانن جو وڏو رتبو هوندو هو. خود سنڌي عالم بہ فارسي ۾ تصنيف جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪم ڪندا هئا ۽ پاڻ کي فارسيءَ جو عالم سڏائڻ ۾ فخر ڀيندو هو. ان صورتحال بابت ڊاڪٽر ايچ ٽي سورلي لکي ٿو:

"The position was in some ways rather akin to that in England for the first two centuries after the Norman Conquest when French was the language of the court and the nobles and a vernacular literature had not been established." (46)

(اها صورتحال، ان حقيقت سان ملي جلي ٿي ته جڏهن نارمن انگلينڊ تي فتح حاصل ڪئي ته ان جي پهرين ٻن صدين تائين انگلينڊ جي دربار جي ۽ اميرن جي زبان فرينچ هوندي هئي ۽ مڪاني ادب جو اڃا ڪو وجود ئي عمل ۾ نه آيو هو).

سنڌ ۾ به سنڌيءَ سان اها ئي حالت هئي. مولانا دين محمد وفائي لکي ٿو:

"سنڌ سرڪار جي دفتري زبان ورهين کان فارسي هئي. سنڌي ويچاريءَ لاءِ چيو ويندو هو: "سنڌي واڻي، قلم نه آڻي." (47)

هي اهو دور هو جڏهن عوام جي زبان تي هيءَ چوڻي عام هئي ته "فارسي گهوڙي چاڙهه سي" جو ته فارسي سکڻ ڳالهائڻ ٻولهائڻ سان ئي اعليٰ رتبو ۽ عزت وارا سرڪاري عهدا ملندا هئا ۽ ان وقت جي اعليٰ سرڪاري عملدارن کي سواريءَ لاءِ گهوڙا ڏنا ويندا هئا. جهڙي حالت سنڌي زبان ۽ ان جي ادب سان ٿي هئي اهڙي حالت خود فارسيءَ سان به ٿي چڪي هئي. براؤن اي جي. "Literary History of Persia" ۾ لکي ٿو ته جڏهن عربن ايران فتح ڪري اتي اسلامي حڪومت قائم ڪئي، ان وقت تائين ايران ۾ شعر و شاعريءَ جو ڪو وجود نه هو. اسلام جي ابتدائي دور ۾ فارسي زبان ۾ شاعري ڪا خاص ترقي نه ڪئي بلڪ فارسي شاعر خود عربيءَ ۾ شاعري ڪرڻ لڳا- ايستائين جو هنن عربي شعر جي تقليد ۾ ان ئي پس منظر کي شعر ۾ آندو. ۽ جيئن ته عرب ۽ ايران جي موسمي حالتن توڙي تهذيب ۽ تمدن ۾ وڏو فرق هو. تنهن ڪري ڪجهه وقت کان پوءِ فارسي شاعري، عربي جي اثر کان پاڻ کي آجو ڪري ورتو. (48)

هي اهو دور هو جڏهن سنڌي ٻوليءَ جي شعر و ادب جي هر طرح سان حوصلہ شڪني ڪئي ويندي هئي پر اهڙين ناسازگار حالتن ۾ به ڪي اهڙا سڄاڻ مرد هئا جن پنهنجي ٻوليءَ جي ساڃاهه نه وڃائي، جو ته هو سمجهي چڪا هئا ته اظهار جو مزو، بيان جي وسعت ۽ گهرائي، جذبات جي چساڻي ۽ سونهن جيڪا پنهنجي ٻوليءَ ۾ اظهار ذريعي حاصل ٿئي ٿي سا ڌارين ٻوليءَ ذريعي ممڪن ناهي ۽ اها به حقيقت آهي ته فاتح قومون پنهنجي ٻوليءَ کي رائج ڪرڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاءِ مقامي ٻوليءَ سان پلي کهڙي به سختي ڪن پر ان کي ختم ڪري نه سگهنديون آهن. ڊاڪٽر تنوير عباسي ٽي ايس ايليٽ جي تصنيف "On poetry and Poets" جو حوالو ڏيندي لکي ٿو:

"قوم کان پنهنجي ٻولي کسي، ان تي اسڪولن ذريعي ٻي ٻولي مڙهي ته سگهجي ٿي، پر ان ۾ قوم کي محسوس ڪرڻ نه ٿو سيکاري سگهجي. تنهن ڪري اها ٻولي شعر ذريعي وري وري اپرندي، ڇو ته شاعري احساس جو ذريعو آهي." (49)

سنڌ جي شاعريءَ ۾ فارسيءَ جي مضبوط گرفت ۽ رائج روايتن ۾ آخرڪار ٽوٽ ڦوٽ شروع ٿي وئي. ان جي ابتدا قاضي قاضن ڪئي. قاضي قاضن ٺٽوي جو فارسي دان حڪمرانن جو قابل اعتماد ساٿي هو. قاضي القضات جي اعليٰ عهدي تي فائز هو ۽ فارسي زبان تي کيس مڪمل عبور حاصل هو. پر جڏهن پنهنجو اندر جو آواز ديس واسين تائين پهچائڻ چاهيو ته ان جي اظهار لاءِ کيس پنهنجي سنڌي ٻوليءَ جو ئي انتخاب ڪرڻو پيو. ان کان پوءِ شاهه ڪريم، شاهه لطف الله قادري، ميون شاهه عنايت به ان ئي لڙهيءَ ۾ پوتل موتي آهن. ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته هنن کان اڳ به سنڌ ۾ سنڌي شعر چيو ويندو هو. جن ۾ پڻ پانن کان علاوه شيخ حماد (وفات 700هه) اسحاق آهنگر، جنهنجو ذڪر "حديقتہ الاوليا" ۾ به آهي، مخدوم احمد، جنهن جي "تحفتہ الڪرام" ۾ سوانح آهي. (50) وغيره اچي وڃن ٿا پر بدقسمتيءَ سان انهن جو هڪ يا ٻه شعر هٿ اچي سگهيا آهن پر انهن جو پختو فني گهاڙيٽو ۽ اسلوب بيان ظاهر ڪري ٿو ته پڪ هنن گهڻو ئي شعر چيو هوندو پر سنڌيءَ جي بي قدري ۽ اهميت جي فقدان سببان ضايع ٿي ويو هوندو.

سنڌ ۾ فارسي زبان ۽ شاعريءَ جي اثر جو پس منظر ڏيڻ کان پوءِ ان جي شاهه لطيف تي اثرن جو جائزو وٺون ٿا ته خبر پوي ٿي ته جڳ مشهور فارسي صوفي شاعر مولانا جلال الدين روميءَ مان پاڻ تمام گهڻو متاثر هو ۽ جيئن پوٿي به بيان ٿي چڪو آهي ته شاهه سائينءَ جا سوانح نگار متفق طور تي لکن ٿا ته "مثنوي مولانا روم" هميشه وٽس موجود هوندي هئي. اها ڳالهه اهو به ثابت ڪري ٿي ته مولانا روميءَ سان محبت عقيدت هجڻ سان گڏوگڏ هو فارسي زبان جي تمام سٺي ڄاڻ رکندو هو ڇو ته مثنوي مولانا روم جي فڪر ۽ فلسفي جي گهرائيءَ کي سمجهڻ لاءِ فارسيءَ جي سرسري ۽ عام رواجي معلومات بلڪل ناڪافي آهي. پر ايتري دلچسپي ۽ محبت جي باوجود شاهه لطيف ڪا هڪ مصرع به مثنويءَ مان تضمين طور استعمال نه ڪئي آهي. مولانا رومي جي فڪر کي پاڻ سر يمن ڪلياڻ ۾ لڳاتار ڇهن بيتن ۾ سنڌن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نالو وجهي بيان ڪيو اٿائين. ان کان علاوہ پاڻ پنهنجي دور ۾ رائج هن زوردار ادبي روايت کان متاثر ٿي نہ تہ هوبهو فارسي لفظن يا محاورن وغيرہ جو استعمال ڪيو اٿائين ۽ نہ فارسي شاعريءَ جي طريقہ بيان جو مٿس ڪو اثر آهي، پر ان هوندي بہ هن ٽن هنڌن تي ڪا هڪ اڌ مصرع فارسي شعر جي، تضمين طور آندي اٿائين.

ڪلياڻ آڏواڻي، پنهنجي مرتب ڪيل رسالي ۾ شاعريءَ جي مختلف نڪتن تي روشني وجهندي، هن ڳالهہ جو بہ بيان ڪيو آهي. لکي ٿو:

"سر سهڻيءَ ۾ هڪ پارسي مصرع تضمين طور آندل آهي پر اها شاهہ عنايت الله جهوڪ واري جي آهي.

سر سهڻي داستان پهريون

گهڙي گهڙو هٿ ڪري، پهون نهاري پنگ
سر در قدم يار فدا شد چہ بجا شد وصل اهو ٿي رنگ
رات جنين جو رنگ، الا! سي اڪارين
(بيت 11)

هڪ هنڌ شاهہ سائين، خواجہ حافظ شيرازي جي غزل جي اڌ مصرع کي پنهنجن لفظن سان گڏ استعمال ڪيو آهي.

"برخيز بدہ ساقي، پيار ڪي پرين ."(51)

مرزا قليچ بيگ لکي ٿو: "رسالي ۾ پارسي لفظ ڪي ٿورا هوندا. ڪي بہ ٽي جملا مس ڏسجن ٿا. جهڙوڪر سر ڪوهياري جي ستين داستان ۾ آهي:

منزل دور من تنها، جت ڪن ٻوليون ٻاپيها (52)

انهن چند مثالن کان علاوہ مٿس فارسي زبان جو ڪو بيو اثر نہ ٿو نظر اچي. اصل ۾ ايران ۽ سنڌ جي مقامي ماحول ۾ وڏو فرق آهي. ايران آبهوا جي لحاظ کان ٿڌو ملڪ آهي، اتي سبزہ ۽ گل گلستان جي گهڻائي آهي. سهڻي ۽ صحت افزا ماحول جي ڪري اتان جاماڻهو بہ صحتمند ۽ قدرتي حسن سان مالامال آهن. ظاهر آهي تہ اتان جو شاعر بہ پنهنجي انهيءَ ماحول مان اثر وٺندو . شبلي نعماني لکي ٿو:

"ملڪ جي آبهوا، سرسبزي ۽ شادابيءَ جو اثر اتان جي ماڻهن جي سوچن تي بہ پوي ٿو ۽ شعرو ادب تائين پهچي ٿو." ان جو مثال ڏيندي لکي ٿو .

"ايام جاهليت واري عربي شاعريءَ ۾ جهنگ، جبل، رڻ پٽ، بيابان، ڪندر وغيرہ جا منظر نظر اچن ٿا، پر اهي ئي عرب جڏهن بغداد پهتا تہ انهن جي شاعريءَ ۾ باغ بستان، چمن ۽ سبزہ زار نظر اچڻ لڳا. اهڙي طرح ايران تہ چڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ قدرتي چمن زار آهي ملڪ سڄو گلن سان پريو پيو آهي، قدم قدم تي پاڻيءَ جا چشما، چوڏاري آبشار آهن. بهار آيو تہ سڄي ڌرتي جهڙي زمرد جو تخت بڻجي ويندي، ان ساوڪ سبزي مان گهلندڙ هوا جا جهوٽا، خوشبوءِ جي هٻڪار، بلبلن جو چهڪو، مور جو ٻولڻ ۽ آبشارن جو شور اهڙو نظارو پيش ڪري ٿو جيڪو ايران کان سواءِ ڪٿي بہ نظر نہ ٿو اچي." (53)

ان سونهن ۽ سوڀيا واري ماحول اتان جي ماڻهن ۾ بہ اهڙا ئي امنگ ۽ انداز پيدا ڪيا. فارسي شاعريءَ جو مک موضوع مجازي عشق هو. جنهن ۾ شراب خوري، حسن پرستي (بلڪ جسم پرستي وڌيڪ مناسب ٿيندو) ۽ عيش پرستي جو کلم کلا اظهار هوندو هو ۽ ان سلسلي ۾ فارسي شاعريءَ جو اهو بہ مزاج رهيو آهي جو ان ۾ صرف عورتن جي حسن ۽ عشق جو ئي بيان نہ پر مردن يا نوجوان حسين ڇوڪرن سان عشقيہ تعلقات ۽ عيش و عياشيءَ جا واقعات بہ بيان ٿيل هوندا آهن. ان کان علاوہ فارسي شاعر حاڪمن ۽ اميرن جي شان ۾ قصيدا لکي، انهن کان پنهنجا دلپسند دان وٺندا هئا ۽ نہ ملڻ تي فورن انهن تي هجويہ ڪلام لکي وٺندا هئا. (54)

انهن سڀني ڳالهين هوندي بہ فارسي شاعريءَ جو سڀ کان اهم موضوع "تصوف" ئي رهيو آهي جنهن هن ٻوليءَ جو مان مٿانهون ڪيو. هن موضوع تي پهريون شاعر هو ابوسعيد ابوالخير ۽ ان کان علاوہ حڪيم سنائي، خواجہ فريد الدين عطار، محمود شبستري، جامي، حافظ شيرازي مولانا جلال الدين رومي وغيرہ اچي وڃن ٿا. (55)

برصغير جي علائقي ۾ بہ، تصوف جي فلسفي کي متعارف ڪرائڻ وارا فارسي شاعر ۽ عالم هئا. شاهہ لطيف جي ڪلام جو روحاني مطلب سڄو تصوف جي بنياد تي آهي. فارسي شاعريءَ جو اهوئي واحد اثر آهي جيڪو شاهہ سائينءَ قبوليو آهي بلڪ ان ڏس ۾ بہ جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ جي اڳاٽن شاعرن جي ملندڙ چند شعرن تي بہ غور ڪبو تہ تصوف انهن جي بہ شعر ۾ موجود آهي. صوفيانہ شاعريءَ ۾ شاهہ سائينءَ مولانا روم جي مثنوي جو نهايت باريڪ بيني سان مطالعو ڪيو ٿو ڏسجي پر صوفيانہ رمزن کي سمجهائڻ لاءِ هن نہ تہ فارسي شاعريءَ جا خيال نقل ڪيا ۽ نہ ٻيون شاعرانيون صنعتون. حقيقت ۾شاهہ لطيف جي عظمت ۽ پسنديدگيءَ جو اهوئي سبب آهي جو هن پنهنجي ديس جي عام طبقي سان تعلق رکندڙ ٻولي استعمال ڪئي حالانڪ سندس ان سادگيءَ واري اظهار کي ڪٿي ڪٿي ڊاڪٽر سورلي تنقيد جو نشانو بڻائي ٿو ۽ فارسي شاعرن سان ڀيٽيندي لکي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"Compared with Jalauddin Rumi, Jami or Fariduddin Attar, the Sindhi Poet is cast in a much more homely and simple mould, He has not the sweep of thought, or the wealth of imagination of those great poets.... In comparison with the acheivements of the great Persian masters, Shah Abdul Latif's poetry is a miniature." (56)

(مولانا جلال الدين رومي، جامي يا فريد الدين عطار سان جڏهن هن سنڌي شاعر جي ڀيٽ ڪريون ٿا تہ پنهنجي ديس جي سادي سودي قالب ۾ نظر اچي ٿو..... "عظيم فارسي شاعرن جي ڪارنامن سان ڀيٽ ۾ شاهہ لطيف جي شاعري انهن جي اڳيان هڪ ننڍڙيءَ شيءِ محسوس ٿئي ٿي."

حقيقت ۾ هو جنهن ڌرتيءَ جو ڄائو ۽ جنهن ٻوليءَ جو وارث آهي، ان ئي قالب ۾ رهي ۽ ان کي ئي پس منظر بنائي پنهنجن خيالن جو اظهار ڪري ٿو ۽ دنيا جي هر عظيم شاعر ايئن ئي ڪيو آهي. شيڪسپيئر پنهنجي وطن انگلينڊ جي ٻوليءَ ۽ پسمنظر ۾ شاعري ڪئي. مولانا روميءَ، حافظ يا جاميءَ پنهنجي ٻولي ۽ ملڪ جي ماحولياتي تناظر ۾ شعر چيو ۽ شاهہ سائينءَ بہ ايئن ئي ڪيو اهي. شاعريءَ جي وسعت ۽ مضمون جي بيان ۾ شاهوڪاريءَ جو بنياد رڳو فارسي ماحول ۾ ڪيل سهڻن نظارن جي پس منظر ۾ تخيل جي پرواز تي تہ ناهي ۽ نہ ئي وري شاعريءَ جي عظمت جو ماپو صرف فارسي شاعري آهي جنهن تي عمل ڪرڻ وارو ئي عظيم شاعر سڏبو. حالانڪ وري خود ڊاڪٽر سورلي شاهہ بابت لکي ٿو:

"Shah Abdul Latif stands in a different category., He is a poet using for the first time the supreme skills in the language of the country folk and employing it to interpret ideas of beauty and of religious philosophy, which, while drawing much inspiration from Persion modles, succeeded in maintaining a high level of native originality and local eloquence." (57)

(شاهہ لطيف مختلف قسم جو شاعر آهي، جنهن پهريون ڀيرو ڳوٺاڻي ٻوليءَ کي سونهن سوڀيا جي تصور ۽ مذهبي فلسفي جي خيالن سمجهائڻ لاءِ ڪم آندو. انهن خيالن لاءِ تورڙي جو هن فارسي استادن مان اثر ورتو. پر پوءِ بہ پنهنجي ديس جي اصليت ۽ سونهن برقرار رکڻ ۾ ڪامياب رهيو).

شاهہ لطيف جيڪو خود اسلامي تصوف جي گهري ڄاڻ رکندو هو. اها ڄاڻ ۽ علم پنهنجي ديس واسين تائين پهچائڻ لاءِ هن پنهنجي اظهار جو طريقو بہ سادو ۽ سولو رکيو. مختلف موضوعن مثال طور نصيحت آموز بيان، حب الوطنيءَ جو احساس، اعليٰ اخلاقي قدر، سخاوت، بهادري، وعدي کي پاڙي ڏيڻ، مقصد جي حصول لاءِ اڻٿڪ جدوجهد ڪرڻ وغيره وغيره کي هن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي ديس وارن جي ٺيٺ ٻوليءَ ۾ ادا ڪيو. ان لاءِ هن ڪنهن بہ غير ملڪي ٻوليءَ توڙي شاعر جو ڪو اثر نہ قبوليو. ايئن ناهي تہ ڪو هن کي انهن جي باري ۾ ڄاڻ ڪانہ هئي. پر ان لاءِ تہ هن کي پنهنجي ٻوليءَ ۽ پنهنجي علائقائي حالتن کي مدنظر رکندي، پنهنجي عوام کي مخاطب ڪرڻو هو.

ڊاڪٽر سورلي لکي ٿو:

"He has complete command of the ideas that live in the greatest of the Persian poets, he feels in himself the power not so much to expatiate on these to use the shorter love songs to convey the impression by suggesting the backgrund of solemn reality which can give a deep meaning to the most trivial occurrences of daily life. But every one familiar with the Persian poets will be able to find in Shah Abdul Latif clear evidence that his thought is compact throughout of the same intellectual material as has been used with supreme skill by masters like Jalaluddin Rumi and Jami." (58)

(هن کي پنهنجي شاعرانہ خيالن تي، عظيم فارسي شاعرن وانگر مڪمل ضابطو حاصل آهي، هن کي پنهنجي تصور جي اظهار تي ايترو تہ عبور حاصل آهي جو هو ڳالهہ کي ڊيگهہ ڏيڻ بدران ان کي ننڍڙن پيار ڀرين گيتن ۾ سمائي ان کي حقيقتن جي پسمنظر ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. جن ماڻهن فارسي شاعرن جو مطالعو ڪيو آهي سي اهو سمجهي سگهندا تہ شاهہ لطيف، مولانا رومي ۽ جامي جهڙن شاعرن جي اعليٰ ذهني ڪاوشن کي پنهنجي طريقي سان بيان ڪرڻ ۾ ڪامياب نظر اچي ٿو.)

فارسي زبان ۽ شاعريءَ جي ان عمومي اثر جي مختصر جائزي کان پوءِ، استعاري ۽ تشبيهہ جي صنعتي استعمال جي شاهہ جي شاعريءَ تي اثر جو خصوصي جائزو پيش ڪجي ٿو. هن دور جي شعر و ادب تي فارسي زبان جي غلبي جو اثر تہ اڳ بيان ٿي چڪو آهي. سنڌ جا شاعر ان ادبي روايت جي پاسداري ڪندي اهو بہ نہ ڏسندا هئا تہ هو جن شين کي استعاري يا تشبيهہ ۾ استعمال ڪن ٿا اهي سنڌ ۾ آهن بہ يا نہ! اها روايت فارسي دان حڪمرانن جي وٺي کان پوءِ بہ زورن تي رهي، بلڪ اڄ ڏينهن تائين بہ ٿوري گهڻي هلندي پئي اچي. سنڌ جا شاعر ڏاڍي روانيءَ سان سوسن، سنبل، نرگس، زعفران وغيره جهڙن تشبيهن ڏيندا رهيا آهن، جن جو استعمال مقامي ماحول جي لحاظ کان ڪنهن بہ نموني جي علمي يا عقلي قابليت ۾ شمار نہ ٿو ڪري سگهجي پر شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ اهڙو ڪوبہ عيب نہ آهي.

ڪلياڻ آڏواڻي لکي ٿو:

"شاهہ تشبيهون بہ اهي ڪم آنديون آهن، جيڪي ديس جي حالتن مطابق

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن. هو گل ۽ بلبل جي عشق کي چڏي ڪوڙتر ۽ پوڙتر جي پريم جي مهاڻ تو ڳائي. مطرب جي بجاءِ چارڻ کي شرف تو ڏئي. بادصبا جي بجاءِ ڪانگ ۽ چنڊ کي قاصد ڪري ٿو. شراب ۽ ساقيءَ کي وساري ڪلاڙ ۽ ڪکوهه جي واکاڻ ڪري." (59)

اهو هڪ قدرتي ۽ نفسياتي اثر آهي جو ماحول جي فرق هئڻ باوجود فاتح ۽ حاڪم قوم محڪوم قوم جي زبان، بيان توڙي ادب تي اثرانداز ٿيندي آهي. ۽ اهوئي حال سنڌ ۾ به ٿيو. خود فارسي زبان سان به اها حالت ٿي چڪي هئي. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، "سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر" ناليءَ پي ايچ ڊي جي تحقيقي مقالي ۾ لکي ٿو:

"شروع ۾ جڏهن ايران ۾ عرب حڪمران هئا ته ايراني شعر ۾ به عربي استعارا ۽ تشبيهون استعمال ٿيون، پر جيئن ته پنهي ملڪن ۾ آبهوا، تهذيب تمدن جو رات ڏينهن جو فرق هو، تنهنڪري فارسي شاعري پاڻ کي عرب اثر کان آجو ڪري ورتي. عرب شاعريءَ ۾ گلن جي رنگينيءَ بدران صحرا جي خاموشيءَ کي چيريندڙ اٺن جي ٽلين جو آواز آهي، وارن کي رسي ۽ اگر کي ڏندڻ سان ڀيٽڻ جو رواج هو، پر فارسي شاعريءَ ۾ بهار، برسات ۽ گلن ڦلن جون تشبيهون آهن." (60)

مولانا غلام محمد گرامي، "مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات" ۾ لکي ٿو:

"اهڙي رنگين انداز بيان ۾ جتي تشبيهات جو پورو علم ٿي گلريز ۽ گل افشان هجي، عشقيه شاعري ڪهڙي ڪمال تي پهتي هوندي. ايراني رنگين ماحول جي رنگين مزاج شاعرن گلن جي فراوانيءَ کان پنهنجي انداز بيان گل ۾ پکيڙي ڇڏيا آهن. هر هر قدم تي گل افشاني ڪن ٿا. گل سندن تشبيهات جو مرڪز آهن." (61)

فارسي شاعريءَ ۾ تشبيھ نگاريءَ جي سلسلي ۾ جيڪا ڳالهه عام جام نظر اچي ٿي سان آهي بيباڪي يا کلم کلا اظهار بيان.

"مولانا جاميءَ جي "يوسف زليخا" ۾ ڪردارن جي پوري سراپي کي بيان ڪيو ويو آهي. ان جي جسم جي هڪ هڪ انگ عضوي جي حسن ۽ نزاڪت بيان ڪرڻ لاءِ تمام رنگين ۽ اشتعال انگيز تشبيهون بنايون اٿس." (62)

فارسي شاعريءَ ۾ ان قسم جي اشتها انگيزي بلڪ عريان نگاري تمام گهٽي آهي جنهن لاءِ استعاري ۽ تشبيھ نگاري جو سهارو ورتو وڃي ٿو. پر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهہ لطيف پنهنجي ڪلام ۾ توڙي جو ڪيترائي رومانوي قصا بيان ڪيا آهن، جن ۾ انهن جي هيروئن جي حسن جو بيان ڪيو اٿس تہ هيرو ۽ هيروئن جي ميل ميلاپ جو بہ ذڪر ڪيو اٿس، پر ان لاءِ هن ڪنهن بہ اهڙي تشبيهہ يا استعاري جو استعمال نہ ڪيو آهي جيڪو جنسي ڪشش يا اشتعال جو سبب بنجي يا فحش گوئي ۾ شمار ٿئي. فارسي شاعريءَ محبوب جي مختلف ادائن ۽ عضون کي مختلف شين سان تشبيهہ ڏني آهي مثال طور زيرلب مسڪراهٽ کي وج جي وراڪن سان، ڳاڙهن چپن کي مرجان سان، اک کي هرڻ جي اک سان، ڳچيءَ کي صراحيءَ سان، نرم ۽ پريل هٿڙن کي ريشم ۽ ڪمخواب سان، چهري کي چوڏهين جي چنڊ سان، خوشبودار وارن کي مشڪ ۽ عنبر سان تشبيهہ ڏنل آهي. چهري ۽ وارن لاءِ اها تشبيهہ عربي شاعريءَ ۾ بہ ڏنل آهي ۽ شاهہ لطيف بہ سر مومل راڻي ۾ مومل ۽ ان جي سرتين جي خوشبودار وارن لاءِ اها تشبيهہ ڏني آهي:

جهڙا گل گلاب جا تهڙا مٿن ويس
چوٽا تيل چنبيلئا، ها! ها! هو! هميش
پسئو سونهن سيد چئي، نينهن اڇن نيش
لالڻ جي لبيس، آتڻ اکر نہ اڇهي

وري فرمائي ٿو:

جهڙا پاڻن پن، تهڙيون سالون مٿن سايون،
عطر ۽ عنبير سان تازا ڪيائون تن،
مڙهئا گهڻو مشڪ سان، چوٽا ساڻ چندن،
سنهن ربي سون سين، ڪامڻ سندا ڪن،
ڪيائين لال لطيف چئي، وڏا ويس ورن،
منجهہ ڪرڪئس من، "سوڍي سين سڱ ٿيو"

(شهوائي - ص 717 - 718)

هنن بيتن ۾ شاهہ سائينءَ مومل جي حسن ۽ سراپي جي پڻ تعريف ڪئي آهي تہ هوءَ خود بہ گلاب جي گلن جهڙي گلابي آهي تہ مٿان ويس بہ اهڙا ئي گلابي ڍڪيا اٿس. وارن ۾ خوشبودار تيل، چندن ۽ مشڪ مکي چوٽو ٿي ڪري ۽ تن بدن کي عطر عنبير سان مهڪائي ٿي، جو سندس اها خوشبوءِ مست ڪريو ٿي ڇڏي. وري گلاب جي گلن جهڙي ويس مٿان پاڻن جي پنن جهڙيون سايون شالون ٿي اوڍي (رنگن جو بہ ڪيڏو نہ حسين امتزاج آهي). سون ۽ چانديءَ جا ڳهہ ڳهڻا ٿي پائي. مطلب تہ هن جو پورو هار سينگار بيان ڪيو ٿو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وجي. پر ڪٿي بہ سنڌس نسواني حسن کي، جنسي جذبات ڀڙڪائڻ جهڙيون تشبيهون نہ ٿو ڏئي. بلڪ فارسي شاعرن وانگر هيروئن جي انگ انگ ظاهر ڪرڻ ۽ بوس و ڪنار جو عالم ڏيکارڻ بدران شاهہ سائين ان کي سهڻي لباس ۾ ڍڪيل ڏيکاري ٿو. سڄي رسالي ۾ اهڙا بي شمار بيت ملندا. مارئيءَ جي حسن کي هو وڄ جي وراڪي سان ڀيٽي ٿو:

پکــي ۾ پدمڻــي، ڪــر ڏنــي وراڪــا وڄ
جهڙي صورت سڄ، تهڙي مورت مارئي (63)

يعني پکي ۾ اندر بہ هن جو حسن ڪنوڻ وانگر ٻاهر تائين تجلا پيو ڏئي، جهڙو سڄ جو اهاءُ آهي تهڙو مارئي جي صورت ۾ تجلو يا شعاع آهي. اهڙي طرح سهڻن نيڻن ۽ نگاهن لاءِ سر مومل راڻو ۾ ڪٿي هو اکين کي رڪ جي کهاڙين سان ٿو ڀيٽي جيڪي انهن حاڪمن جو قتلام ڪن ٿيون جيڪي سندس ديد جا طالب آهن. تہ ڪٿي مومل جي نيڻ نهار کي الماس ۽ انبور سان مستعار ڪري ٿو جو جن ڏي ٿي نهاري تن کي وڍي ڪٽيو ڇڏي. ان کان علاوه وصل ۽ ميلاپ جا منظر بہ فارسي شاعري ۾ بلڪ کليل ۽ عريان تشبيهن ذريعي بيان ٿيا آهن پر شاهہ سائين سر سهڻي، مومل راڻو، ڪاموڏ، سارنگ، وغيره ۾ نهايت ڳجهي ۽ مانيٽي انداز ۾ سپڪ ۽ سهڻين تشبيهن ذريعي بيان ڪري ٿو. (تفصيل متعلق سرن ۾ ايندا)

تشبيهہ ۽ استعاري جي استعمال جي لحاظ کان فارسي شاعريءَ سان هن ڀيٽ ۾ شاهہ سائينءَ جي ڪلام جي پرک ۽ پروڙ ڪندي اهو ڏسجي ٿو تہ پاڻ پنهنجي ڪلام ۾ هر لحاظ کان اها ڪوشش ڪئي اٿس تہ ان ۾ لب و لهجو، زبان ۽ بيان، منظر نگاري، فني گهاڙيٽا، ٻوليءَ جون خوبيون وغيره مقامي هجن. شعر، اظهار جو اهو حساس ذريعو آهي جيڪو تمام تر لفظي توڙي معنوي خوبين سان پنهنجي ئي ماحول مان اُساهت لئي ٿو. ڊاڪٽر گربخشاڻي هڪ هنڌ لکيو آهي تہ: "شاهہ فارسي غزل جو ڪٿي بہ تتبع نہ ٿو ڪري، سندس طريقو هر طرح نئون آهي ۽ سنڌ جي حالتن تي پورو، سندس اشارا، ڪنايا، تشبيهون ۽ استعارا سڀ مڪاني حالتن مطابق آهن."

يعني شاهہ سائينءَ جي ڪلام ۾ سنڌي سماج جي پسمنظر ۾ سنڌي زبان جون لاتيون ملن ٿيون، جيڪي غيرن جي اثرن کان بلڪل آجيون، نج ۽ سچيون آهن. اهوئي سبب آهي جو انهن سنڌي ماڻهن جي دلين ۾ واسو ڪيو ۽ انهن وٽ شاهہ جي ڪلام لاءِ محبت، عزت ۽ عقيدت واري جذبي ۾ اڻتڪل اڌائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سو سال گذرڻ کان پوءِ بہ ڪا ڪمي نہ آئي آهي بلڪ ان ۾ اضافو ٿيو آهي، نہ نہ انهن اڳاٽي صدين ۾ سنڌ ۾ بيشمار شاعر پيدا ٿيا. پر انهن مان سواءِ چند جي ٻين جو ڪلام عوام جي دلين ۾نہ پر ڪتابن جي صفحن جي زينت بنجي ويو. بهرحال پاڻ پنهنجي دور جي شعر و ادب ۾ رائج روايتن کان بلڪل هٽي نہ لنگهيو پر انهن جو ڪجھ ڪجھ اثر قبول ڪيو ائين.

بقول ڊاڪٽر تنوير جي:

"شاھ لطيف بہ پنهنجي شاعريءَ جي اوائلي دور ۾. انهن سڀني ادبي لاڙن جو اثر قبول ڪيو ۽ پوءِ سنڌس شاعري اڳتي هلي، بلوغت کي پهچي، انهن سڀني روايتن کي پٺتي ڇڏي، پنهنجو نرالو ۽ انوکو رستو گهڙي، انهن روايتن جي ميلاپ سان ڪلاسيڪي ادب ۾ پنهنجو انفرادي مقام پيدا ڪيائين." (64)

حوالا - پاڳو پيوءِ باب پهريون

1. عباسي تنوير، "شاھ لطيف جي شاعري"، ٽن جلدن ۾، نيوفيلڊس پبليڪيشنس ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد سنڌ 1989ع - ص 210

2. ساڳيو - ص 210.

3. Sorley H.T, "Shah Abdul Latif of Bhit", Oxford University Press Pakistan Branch. Reprinted 1966, Karachi P:169

4. جوڻيجو عبدالجبار، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ"، روشني پبليڪيشنس ڪنڊيارو 1994ع - ص 42.

5. ساڳيو - ص 46.

6. عباسي تنوير، "شاھ لطيف جي شاعري" (ٽن جلدن ۾) ص 210-

7. جوڻيجو عبدالجبار، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ"، ص 36.

8. بلوچ نبي بخش خان، "سنڌي ۽ هندي شاعريءَ جو لاڳاپو" (مقالو)، ٽہ ماهي مهراڻ، 1-1955ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ص 117.

9. عباسي تنوير، "شاھ لطيف جي شاعري" ٽن جلدن ۾، ص 232

10. پاوناڻي جهمٽ مل خوبچند، "شاھ جي شعر جي بناوت تي هڪ نظر"، (مقالو) ٽہ ماهي مهراڻ، سيارو 1 - 1955، ص 120 - 121

11. ساڳيو ص 121 - 137

12. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاھ جو رسالو" (ٽن جلدن ۾) ص 231

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

13. عباسي تنوير، "شاهه لطيف جي شاعري" (ٽن جلدن ۾) ص 20
14. Jethmal Persram Gulraj, "Sindh & Its Sufies", Sang-e-Meel Publications, Urdu Bazar Lahore, 1979, P: 82, 83.
15. عباسي تنوير، "شاهه لطيف جي شاعري". (ٽن جلدن ۾). ص 37
16. Jethmal Persram gulraj, Sindh & Its Sufies", P: 83
17. جوڻيجو عبدالجبار، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ". ص 37
18. عباسي تنوير، "شاهه لطيف جي شاعري" (ٽن جلدن ۾). ص 240
19. ساڳيو ص 241.
20. ساڳيو، ص 238.
21. ساڳيو، ص 239.
22. بلوچ نبي بخش خان، "سنڌي ۽ هندي شاعريءَ جو لاڳاپو". ٽِه ماهي مهراڻ، 1 - 1955 - ص 118.
23. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو" (ٽن جلدن ۾). ص - 505
24. حسن علي، "ڀٽائي جي ڪلام ۾ مقامي رنگ" (مضمون) ماهوار نئين زندگي، "لطيف نمبر". سيپٽمبر 1957ع - ص 13
نوٽ: شريمد گوساوامي تلسي داس جي لکت، "تلسي راماڻ سچتر"، شري رام چرت مانس، ديهاتي پستڪ ڀنڊار، چوڪ ٻڙشابولہ، چاوڙي بازار، دهلي ۽ ڀڳت ڪبير جو ڪلام. شانتي سيني، "سنت ڪبير" (شري ويريندر سينيءَ جي انگريزي ڪتاب "Kabir, the weaver of God's name" تي مبني) راڌا سوامي ست سنگ بياس، جالنڌر، 1993ع مان ورتل آهي.
25. Sorley, H.T, "Shah Abdul Latif of Bhit", P:12 & P: 238.
26. علوي شفيع احمد، "ڀٽائي، جو زمانو" (مضمون) ماهوار نئين زندگي، لطيف نمبر، سيپٽمبر 1957ع - ص 17
27. عباسي تنوير، "شاهه لطيف جي شاعري" (ٽن جلدن ۾) ص 28.
28. Sorley, H.T, "Shah Abdul Latif of Bhit", P:238.
29. Sorley, H.T, "Shah Abdul Latif of Bhit", P:238
30. Agha Muhammad Yaqoob, "Shah Abdul Latif Bhitai, the poet", "Sindh Quarterly", Volume VI, No.4, 1977, Pakistan Hirald Press, P:13.
31. Sorley, H.T, "Shah Abdul Latif of Bhit", P: 174
32. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو" (ٽن جلدن ۾) ص 692
33. ساڳيو، ص 454

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

34. شاهواڻي غلام محمد، "شاهه جو رسالو"، آتاب پرنٽنگ پريس، حيدرآباد سنڌ، 1950ع - ص 1235

35. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو" (ٽن جلدن ۾)، ص 455.

36. ساڳيو، ص 455.

37. ساڳيو، ص 692

38. ساڳيو، ص 692

39. Agha Muhammad Yaqoob, "Shah Abdul Latif Bhiati, the poet", Sindh Quarterly", P: 22.

40. مرزا قليچ بيگ، "احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه، حيدرآباد سنڌ 139هه - 1972ع - ص 79.

41. گرامي غلام محمد، "مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات"، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو - حيدرآباد سنڌ 1413هه - 1992ع، ص 39

42. ساڳيو، ص 40

43. ساڳيو، ص 41 - 42

44. ساڳيو، ص 42

45. ساڳيو، ص 43 - 45

46. Sorley, H.T, "Shah Abdul Latif of Bhit", P: 236

47. وفائي دين محمد، "شاهه جي رسالي جو مطالعو"، وفائي پبليڪيشنس ڪراچي - ص 64.

48. Browne, E.G, "Literary History of Persia",.Vol: I, Cambridge University Press, 1956, P : 12.

49. عباسي تنوير، "شاهه لطيف جي شاعري،" ٽن جلدن ۾، ص 229.

50. جوٽيجو عبدالجبار، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ"، ص 49، 52

51. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهه جو رسالو، مڪتبه برهان، اسحاقيه پرنٽنگ پريس اردو بازار ڪراچي، 1976ع - ص 3

52. مرزا قليچ بيگ، "احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي"، ص 79

53. شبلي نعماني، علامه (مؤلف) "شعر العجم" (جلد پنجون) نيشنل بڪ فائونڊيشن اسلام آباد، ص 7، 111.

54. ساڳيو، ص 7، 111

55. ساڳيو، ص 112 - 170

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

56. Sorley, H.T, "Shah Abdul Latif of Bhit", P: 243.
57. Sorley, H.T, "Shah Abdul Latif of Bhit", P: 245
58. Same, :: 208 - 245

59. آڏواڻي ڪلياڻ. "شاهہ جو رسالو". ص 13 - 14
60. جوڻيجو عبدالجبار "سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر" پي ايچ ڊي ٿيسز. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي. سنڌ يونيورسٽي پريس ڄامشورو 1980ع - ص 26.
61. گرامي غلام محمد. "مشرق شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات". ص 49.
62. ساڳيو - ص 49.
63. حسين فهميده. ڊاڪٽر - شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ. ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز. ڀٽ شاهہ. 1992
64. عباسي تنوير. شاهہ لطيف جي شاعري (ٽن جلدن ۾)

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

پاڃو ڀيو ۽ باب ڀيو

مولانا جلال الدين روميءَ
جو شاهه لطيف تي اثر

(الف) مولانا روميءَ جي صوفيانه شاعريءَ جو شاهه تي اثر

(ب) استعاره ۽ تشبيهه نگاريءَ جي لحاظ کان مولانا روميءَ جو شاهه لطيف تي اثر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڃو ٻيو ۽ باب ٻيو

مولانا جلال الدين روميءَ
جو شاهہ لطيف تي اثر

(الف)مولانا جلال الدين روميءَ جي صوفيانہ شاعريءَ جو شاهہ تي اثر:

سنڌ جي صوفيانہ شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جي خاص موضوع "تصوف" جو گهڻو اثر هو. ڇو جو سنڌ ۾ "تصوف" ايران کان ئي آيو هو. بقول ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جي تہ ايراني تصوف برصغير جي "ويدانت" وارو اثر قبوليو ۽ وري اهو ئي اثر موٽي سنڌ ۾ فارسي شاعريءَ ذريعي پهتو. (1)

ارغون، ترخان ۽ مغل دور حڪومت دوران فارسيءَ جون سنڌ ۾ پاڙون ڏاڍيون پختيون ٿي چڪيون هيون. شاهہ لطيف رحہ بہ اهو دور پنهنجي اکين سان ڏٺو هو جڏهن مدرسن ۽ مڪتبن ۾ مشهور فارسي شاعرن جهڙوڪ: حافظ، جامي، سعدي وغيرہ جو ڪلام نصاب طور پڙهايو ويندو هو. شاهہ سائينءَ لاءِ سندس سڀ سوانح نگار اها ڳالهہ متفقہ طور تي لکن ٿا تہ وٽن قرآن پاڪ جو نسخو، شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جي ڪلام جو نسخو ۽ مولانا روم جي مثنويءَ جو نسخو هميشہ موجود هوندا هئا. انهن ٽنهي جو شاهہ جي ڪلام تي فڪر ۽ خيال جي لحاظ کان تمام گهرو اثر پيل آهي. (قرآن شريف جي اثر جو بيان اڳ ٿي چڪو آهي، شاهہ ڪريم جو بيان اڳتي موجود آهي) شاهہ سائينءَ کان اڳ سنڌن وڏو ڏاڏو شاهہ ڪريم بہ مثنويءَ کان ڪافي متاثر آهي جيڪو سندس ڪلام مان ظاهر ٿئي ٿو. مثال طور مثنويءَ ۾ آهي:

خـــار را از چشـــم دل گريرڪنـــي،
چشـــم جـــان راحـــق بـــہ بخشـــد روشـــني

سيد صاحب گهڻي قدر اهوئي مفهوم هيٺين بيتن ۾ ادا ڪيو آهي:

پـاڻي جـان نـہ ڪجـن روئـي ڌوئـي اکڙيـون
جم ڪجم جن اکين ۾ سي ڪيئن پرين پسـن

اهڙي طرح سيد صاحب جي ڪلام تي رومي جي ڪيترن ئي شعرن جو اثر آهي." (2)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب جي مٿي ڏنل بيان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ شاهہ صاحب جا متقدمين، خاص طور تي شاهہ ڪريم، مثنوي مولانا روم جي فڪر ۽ تخيل کان متاثر هو. فڪر ۽ خيال ۾ هڪ جهڙائيءَ جو سبب بنيادي طور تي ساڳيو موضوع هجڻ آهي.

مولانا روم جيڪو صوفين جو سر موڙ آهي ۽ تصوف جي موضوع تي سندس مثنوي هڪ تفسير ۽ سند جو درجو رکي ٿي، تنهن پنهنجي صوفيانہ شاعريءَ ۾ فڪر ۽ خيال کان پنهنجي متاخرين تي گهرا اثر ڇڏيا آهن. چاهي انهن صوفي شاعرن جو تعلق سندس خطي ۽ زبان سان هجي يا نہ. حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ڪي بہ سائس تمام گهڻي محبت ۽ عقيدت هئي جنهن جو مثال سُر يمن ڪلياڻ ۾ لڳاتار ڇهن بيتن منجهان ملي ٿو، جن ۾ پاڻ روميءَ جو حوالو ڏيندي تصوف جا نهايت بُاريڪ نڪتا سمجهايا اٿس.

سر يمن ڪلياڻ - داستان پنجون

طالب ڪٿر، سونهن سر، اندر روميءَ را
ساڙهو ات ڪٿاءِ، منڊ نہ پسين منڊئو
(بيت 10)

طالب ڪٿر، سونهن سر، اي روميءَ جي روءِ
جنين ڏٺي جوءِ، تنين ڪڇئو ڪين نہ ڪين
(بيت 11)

طالب ڪٿر، سونهن سر، رومي سچو آهي
تاڙي جي لاهي، تہ منجهہ مشاهدو ٿئي
(بيت 12)

طالب ڪٿر، سونهن سر، اي روميءَ جي رهاڻ
پهرين وڃائي پاڻ، پسڻ پوءِ پرينءَ جو
(بيت 13)

طالب ڪٿر سونهن سر، اي روميءَ جي راحت
جنين ڏٺي مت، تنين ڪڇئو ڪين نہ ڪين
(بيت 14)

طالب ڪٿر سونهن سر، اي روميءَ جي اوطاق
جي پيچي در فراق، تہ منجهہ مشاهدو ٿئي
(شاهوائي - ص 108 - 109 - بيت 15)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاھ سائين روميءَ جي حوالي سان ڳالھ ٿو ڪري تہ هيءَ پوري ڪائنات، ان حقيقي سونهن جي تلاش ۾ آهي، جنهن هن ڪائنات کي خلقيو، ساهوارا خلقيا. پنهنجي حسن ۽ تجلي جو جادو پکيڙيو ۽ ان حقيقي وجود جو مشاهدو حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي وجود جي نفي ڪرڻي پوندي، پنهنجي اندر جي اڪين تان پردو هٽائڻو پوندو، جو جو اهي ئي رڪاوٽون آهن حق جي مشاهدي حاصل ڪرڻ ۾ ۽ حقيقي پرينءَ جي وصل ۽ درشن حاصل ڪرڻ ۾.

شاھ لطيف پنهنجي جي ڪلام ۾ بي ڪنهن بہ ملڪي توڙي غير ملڪي هستيءَ جي فڪر ۽ فلسفي کي ايئن مثال بنائي پيش نہ ڪيو آهي جيڪو ان ڳالھ جو ثبوت آهي تہ پاڻ مولانا جلال الدين روميءَ جي تمام گهڻي معوتي ڪندو هو.

ڊاڪٽر سورلي، صوفين سان تعلق رکندڙ "الهام" جي باري ۾ صوفي Sahl جي نظريي جو بيان ڪندي لکي ٿو:

"Revelation has three states: revelation of an essence which is unveiling, revalation of the qualities of essence wh..h is illumination: revelation of the condition of essence which is life of the world to come."

(الهام ٽن درجن جو ٿئي ٿو: هڪ جوهر جو الهام جيڪو پردو هٽائي ٿو: ٻيو جوهر جي وصفن جو الهام جيڪو روشني يا نور آهي، ٽيون جوهر جي حالتن جو الهام جيڪو دنياوي زندگيءَ ۾ وصال (محبوب حقيقي سان هڪ ٿيڻ) بابت آهي.)

ڊاڪٽر سورلي اڳتي لکي ٿو:

"All these ideas will be found in the poetry of Shah Abdul Latif who represents an Indian Muslim development of the philosophy of Jalaluddin Rumi. In his characteristic way, the Sindhi poet uses simple folk stories to teach great lesson" (3)

(اهي سڀ خيال(صوفيانہ الهامن جي باري ۾) شاھ عبداللطيف جي شاعريءَ ۾ ملن ٿا جيڪو جلال الدين روميءَ جي فلسفي جي هندستاني اسلامي شڪل جي نمائندگي ڪري ٿو. ان فلسفي ۽ فڪر جو سبق سيکارڻ لاءِ هي سنڌي شاعر ديس جون ساديون لوڪ ڪهاڻيون استعمال ڪري ٿو.)

مولانا روم جي مثنوي (ڇهن جلدن ۾) جو جڏهن مطالعو ڪجي ٿو تہ مولانا ان ۾ تمثيل طور قرآن پاڪ ۾ بيان ٿيل نبين سڳورن جا قصا آندا آهن. خاص طور تي حضرت دائود، حضرت سليمان، حضرت موسيٰ، حضرت عيسيٰ ۽ پاڻ سڳورن بابت ذڪر ڪيو اٿس. ان کان علاوه هن ڪجهہ پنهنجون ناهيل سبق آموز ڪهاڻيون ۽ واقعا (حڪايتون) بيان ڪري ان مان عوام کي تصوف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي باريڪين جون سمجھاڻيون ڏنيون آھن. پر شاھ لطيف ان مقصد لاءِ سنڌ ۾ رائج لوڪ ڪھاڻين جو تمثيلي طور تي بيان ڪيو آھي. مولانا رومي پنھنجي سماجي حالتن کي پس منظر بنايو آھي ۽ شاھ سائينءَ پنھنجي سماجي پس منظر ۾ ڪلام چيو. ٻنھي پنھنجي پنھنجي ماحول ۽ علائقائي جوڙجڪ مطابق شاعراڻ صنعتن جو استعمال ڪيو.

صوفي فڪر ۽ فلسفي جو ھڪ اھم نڪتو ھي آھي تہ انساني روح ھميشہ پنھنجي اصل سان ھيڪڙائي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رھي ٿو ۽ پيو تہ ھن دنيا جون سڀ شيون عارضي آھن ۽ انھن جي محبت يا انھن ۾ ملوث ٿيڻ سان انسان پنھنجي حقيقي مقام کان پري ٿي وڃي ٿو. اھي شيون ئي انسان ۽ ان جي حقيقي نور ۽ بنياد جي وچ ۾ پردو ٿي وڃن ٿيون. انھن اھم ۽ بنيادي صوفياڻہ نڪتن کي مولانا روم بہ پنھنجي شاعريءَ ۾ تمام گھڻي ۽ خصوصي اھميت ڏني آھي ۽ شاھ لطيف بہ! مثنوي جي ابتدا ئي انھي اصل کان ڪٽجي يا ڇڄي ڌار ٿيڻ واري حالت تي درد پرين دانھن سان ٿيل آھي.

بشنواز ني چون حڪايت مي ڪند،
از جدائيھا شڪايت مي ڪند

(ٻڌ بانسري ڪھڙو احوال ٿي ٻڌائي ۽ ھجر و فراق جي ڪھڙي شڪايت ٿي ڪري)

ھر ڪسي ڪو دور ماند از اصل خويش،
باز جويد روز گار وصل خويش.

(جيڪو پنھنجي اصل (پاڙ، نسب) کان پري ٿي وڃي ٿو، اھو وري پنھنجي اصل سان ملي ھڪ ٿي وڃڻ جا موقعا ڳولي ٿو). (مفتاح العلوم (جلد اول) ص 24 - 26)

اھي درد پريون دانھون ھونئن تہ شاھ سائينءَ جي پوري ڪلام ۾ ٿي آھن پر خاص طور تي سر مارئي ۽ سسئي جي سرن ۾ تہ اصل سان وصل جي تڙپ ۽ واجھائڻ جو بيان پوري زور تي آھي. سر مارئيءَ جي پھرين شعر ۾ ئي اھو بيان شروع ٿئي ٿو:

"الست بربڪم". جڏھن ڪن پيوم
"قالو بليٰ" قلب سين. تڏھن تت چيوم
تنھين وير ڪيوم، وچن ويڙھيچن سين

(شاھوائي - ص 558)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سر معذوريءَ ۾ فرمائي ٿو:

وڏيل ٿـي وايـون كـري، كـنـل كوكـاري
هن پڻ پنهنجا ساريا، هوءَ هنجون هڏن لاءِ هـاري

(شاهواڻي - ص 366)

سر بروو سنڌيءَ ۾ چوي ٿو:

جنءَ سا كاني كانهن، لسندي لائيون كري
اچـي پيـشـي اوجـتـي، درد پريـان جـي داتهـن
ويچ ڏنهين ڪـ پانهن؟ درد هنيين كي سامهان

(شاهواڻي - ص 1079 - 1080)

مولانا روميءَ ۽ شاهه لطيف ٻنهي پنهنجي طريقي سان پنهنجي كلام ۾ ان ڳالهه جو ذكر كيو آهي تہ هر چيز قدرتي طور تي پنهنجي پنهنجي عادت، جبلت، خصلت ۽ فطرت مطابق ورتاءُ كري ٿي پوءِ اهو سٺو هجي يا خراب. مولانا رومي چوي ٿو:

يـا شـب مهتـاب از غوغـائي سـگ،
سـست گـردد بـدر را در سـيرتگ،
مـہ ساند نور وسـگ كـو كـو كـند،
هـر كسـي بـر خلقـت خـود مـي تـند.

(مثنوي مولوي معنوي دفتر ششم - ص 110)

يعني، چانڊوكيءَ رات ۾ جي كتا ڀوكندا تہ ان سان چنڊ جي رفتار سست ٿيندي ڇا؟ چنڊ نور وسائي ٿو ۽ كتا كوكڻ كن ٿا هر كو پنهنجي فطرت مطابق كم كري ٿو.

شاهه لطيف ان ڳالهه كي سر سريراڳ ۾ هن طرح بيان كري ٿو:

چڱـا كـن چڱـايون، مـنـايون مـنـن،
جو وڙ جڙي جن سين، سو وڙ سي ٿي كن

(شاهواڻي - ص 174)

مولانا روميءَ جي فكر ۽ فلسفي جي عمومي اثر يا هكجهڙائيءَ جا چند مثال پيش كرڻ كان پوءِ ان ڳالهه جو تفصيلي تجزيو پيش كيو ويندو تہ ٻنهي عظيم صوفي شاعرن جي مضمون ۽ بيان ۾ "تشبيهه" ۽ "استعاري" جي استعمال ۾ كهڙيون هكجهڙايون آهن يا مولانا رومي ان سلسلي ۾ شاهه لطيف تي كيترو اثر وڌو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ب) استعارہ ۽ تشبيهہ نگاريءَ جي لحاظ کان مولانا رومي جو شاهہ لطيف تي اثر:

مولانا روميءَ جي مثنويءَ جي ابتدا جنهن شعر سان ٿئي ٿي ان ۾ هن بانسريءَ کي انسان جي روح لاءِ مستعار ڪيو آهي:

بشنو از ني چون حکايت مي کند
از جدائيها شکايت مي کند.

(ٻڌ بانسري کان تہ ڪهڙو احوال ٻڌائي ٿي، هجر ۽ فراق جي ڪهڙي شڪايت ڪري ٿي). مفتاح العلوم جلد اول ص 24)

ان بابت "شرح مثنوي مولانا روم. مفتاح العلوم" ۾ بيان ٿيل آهي تہ هن بيت ۾ مولانا "ني" يعني بانسري کي روح انساني لاءِ استعارہ بالتصريح طور ڪم آندو آهي. (مفتاح العلوم جلد اول ص 24)

بانسري، جيڪا بانس جي پوري ڪاٺيءَ مان ٺاهي ويندي آهي سا پنهنجي اصل کان ڪٽجي ڌار ٿيڻ تي جدائيءَ ۾ درد ڀريون دانهون ڪري ٿي. مولانا "مثنوي" جي "دفتر اول" ۾ لڳاتار اٺويهہ بيت ان موضوع تي چيا آهن. سيني مسلم صوفين قرآن پاڪ جي آيت "الست بربڪم" (ڇا نہ آهيان مان تنهنجو رب) "قالو بليٰ" (چيائون، هائو) کي ان فڪر جو بنياد بنايو آهي تہ هن دنيا جي تخليق کان اڳ الله پاڪ روح خلقي، انهن کان پنهنجي ربوبيت جو عهد ورتو هو ۽ روحن ان جي مالڪيءَ جو اقرار ڪيو هو. ان بعد جڏهن انهن روحن کي الڳ ڪري هن جهان ۾ موڪليو ويو تہ اهي پنهنجي اصل وطن وڃڻ لاءِ واجهائيندا ۽ پنهنجي مالڪ سان ملڻ لاءِ تڙپندا رهن ٿا.

مولانا رومي چوي ٿو:

هر ڪسي ڪو دور ماند از اصل خويش،
باز جويد روز گار وصل خويش.

(جيڪو شخص پنهنجي اصل (پاڙ، نسب) کان پري ٿي وڃي ٿو، اهو وري پنهنجي اصل سان هڪ ٿيڻ جا ڏينهن ڳولي ٿو) مفتاح العلوم جلد اول ص 26)

شاهہ لطيف ان مضمون کي سر معذوري ۾ بيان ڪيو آهي:

وڍيل ٿي وايون ڪري، ڪنل ڪوڪاري،
هن پڻ پنهنجا سا ڀيا، هوءِ هنجون هڻن لاءِ هاري

(شاهوائي - ص 366)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مولانا رومي ان سلسلي ۾ بانسريءَ جو استعاراتي استعمال ڪيو آھي ۽ شاھ لطيف پنھنجي ماحول کي مدنظر رکندي ڪانھن جي تيليءَ کي مستعار ڪيو آھي، جو تہ بانس سنڌ جي پيداوار نہ آھي. سر بروو سنڌيءَ ۾ چوي ٿو:

جِنَ سا ڪاني ڪانھن، لسندي لاٽيون ڪري،
اچي پيٺي اُرجھي، درد پريان جي دانھن،
وِيچ ڏنيين ڪـ بانھن، درد ھنئين کي سامھان.

(شاھوالٿي - ص 762)

شاھ سائين ھن بيت جي ٽين مصرع ۾ ويج (حڪيم طبيب) سان شڪايت ٿو ڪري تہ توکي ڪھڙي خبر تہ پرينءَ جي جدائيءَ جي درد مون کي ڪيئن جھنجھوڙيو آھي. درد منھنجي سيني ۾ آھي ۽ تون ويٺو منھنجي بانھن ڏنيين. اھڙي شڪايت مولانا بانسريءَ جي حوالي سان "دفتر اول" جي ستين بيت ۾ ڪري ٿو:

سـر مـن از نالـﮥ مـن دور نيسـت،
ليک چشم و گوش را آن نور نيست.

(منھنجو ڳجھ منھنجي آھن ۽ دانھن ۾ موجود آھي. پر ماڻھن جي اک ۽ ڪن کي اھا چٽائي حاصل ناھي(جو پرکي سگھن) . مفتاح العلوم جلد اصول ص 28

يعني مون سان ھمدردي ڪرڻ وارن کي منھنجي درد جي ڄاڻ نہ ٿي آھي تہ اھا انھن جي سمجھ جي ڪوتاھي ۽ وجدان جي نارسائي آھي، جو تہ نہ انھن جي اکين ۾ اھو نور آھي جو حقيقت ڏسي سگھن ۽ نہ ڪنن ۾ اھا قوت جو حقيقت جو آواز پروڙين.

مولانا رومي، عشق حقيقيءَ جي ظھور ۽ وارداتن کي ڳجھو رکڻ ۽ عام ماڻھن سان نہ سلڻ واري مضمون کي سمجھائڻ لاءِ چوي ٿو:

بر سماع راست ھرکس چيز نيست،
طعمہ ھر مرغ ڪـي انجير نيست،

(سچي ڳالھ ٻڌڻ ھر ڪنھن جي وس جي ڳالھ نہ آھي جھڙيءَ طرح انجير ھر پکي جي خوراڪ نہ آھي) مفتاح العلوم جلد اول - ص 36)

اڳتي چوي ٿو:

درنيـا بدحـال پختـﮥ ھيـچ خـام،
پـس سـخن کوتـاھ بـايد والسـلام.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ڪو بہ ناقص ڪنهن ڪامل شخص جو حال معلوم ڪري نہ سگهندو. تنهنڪري ڳالهہ کي وڌائجي نہ قصو ڪوتاهہ ڪجي) (مفتاح العلوم. جلد اول ص 37)

ان خيال کي شاهہ لطيف پنهنجن ڪافي بيتن ۾ بيان ڪيو آهي. جن ۾ هو سالڪ يا عاشق حقيقي کي هدايت ۽ تنبيهہ ٿو ڪري تہ معرفت ۽ عشق الاهيءَ جون ڳالهيون يا وارداتون عام ماڻهن آڏو بيان نہ ڪرڄو تہ انهن ۾ ايترو فڪر ۽ فهم، عقل ۽ ادارڪ نہ آهي جو ڳالهہ جي تهہ تائين پهچن. ان لاءِ هو عاشق حقيقيءَ کي پتنگ سان مستعار ڪري ٿو. جيڪو عشق حقيقيءَ جي باهہ ۾ محبوب سان وصل جي تڙپ ۾ پاڻ پچائي ختم ٿو ڪري پر ان آڳ جو احوال عام ماڻهن آڏو بيان ڪرڻ کان ڪيئن جهليو ٿو وڃي، سر يمن ڪلياڻ ۾ شاهہ لطيف چوي ٿو:

پتنگ چائيين پاڻ کي، تہ چيري پوءِ چائي،
تان تان تائج تو ڏي، جان آڳ نہ اجهائي،
وسهہ وهائي، آڳ نہ ڏجي عام کي.

(شاهوائي - ص 95)

يا سر "رپ" ۾ هيءَ تنبيهہ ڪري ٿو:

نهائينءَ کان نينهن، سک منهنجا سيرين،
سڙي سارو ڏينهن، ٻهر ٻاڦ نہ نڪري.

(شاهوائي - ص 742)

عاشق کي صبر جي هدايت ڪندي شاہ لطيف ڪيس ڪنڀر جي نهائينءَ مان سبق پرائڻ لاءِ چوي ٿو. جيڪا سڄو ڏينهن اندر ئي اندر پيئي ٻري ۽ ٿانو پچائي پختا ڪري، پر ٻاڦ ٻاهر نڪرڻ نہ ٿي ڏئي. هت جيتوڻيڪ جو ٻنهي شاعرن ساڳيو خيال پيش ڪيو آهي پر ٻنهي جي بيان ۾ فرق آهي. ڪجهہ ساڻيڻ واري بيان بابت علامہ آءِ آءِ قاضي پنهنجي مضمون "The Message of Shah Jo Risalo" ۾ لکي ٿو:

"There is no point in the whole Risalo, more stressed upon and emphasised than this, that do not speack that, which is above the understanding of the people and tht particularly which they do not need as ask for, because it will do them only harm." (4)

شاهہ لطيف ۽ مولانا روميءَ جي شاعرانہ پس منظر ۾ تمام گهڻو فرق آهي. علائقائي، سماجي رسم و رواج وغيره جو فرق تہ آهي ئي پر ذاتي زندگيءَ جي لحاظ کان بہ مولانا روميءَ جي پيدائش هڪ امير گهر ۾ ٿي، سندس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زندگي وڏن وڏن شهرن ۾ اوچي طبقي جي ماڻهن سان گڏ گذري. ان ڪري هن استعاري ۽ تشبيھ وغيرہ جي صنعتن ۾ اهڙين شين جو استعمال ڪيو جيڪي امير رهڻي ڪهڻي ۽ وڏن شهرن سان تعلق رکن ٿيون. ان جي برعڪس شاھ لطيف هڪ وچولي بلڪ نسبتن غريب گهراڻي ۾ ٻهراڙيءَ ۾ پيدا ٿيو. اتي پليو ۽ نپنو. ٻنهي سادي ۽ ٺاھ ٺوھ کان آجي رهڻي رهيو. غريب، مسڪين، محنت ڪش ماڻهن سان اٿيو ويٺو. ان ڪري سندس شاعريءَ ۾ زبان توڙي صنعتي استعمال ٻہ نج ٻهراڙيءَ جي پس منظر ۾ آهي. توڙي جو ڪافي شيون اهڙيون آهن، جيڪي ٻنهي شاعرن جي ڪلام ۾ استعمال ٿيون آهن. پر انهن جي بيان ۽ مطلب يا مقصد ۾ فرق آهي.

مولانا رومي ۽ شاھ لطيف ٻنهي "حمام" (وهنجڻ جي جاءِ) هن دنيا لاءِ مستعار ڪئي ٿا. پر پوءِ بہ ان جو استعمال پنهنجي ماحول مطابق ڪيو آهي. ڊاڪٽر اينميري شمل لکي ٿي تہ مولانا رومي حمام (Bath house) ۽ ان ۾ وهنجڻ جو ذڪر ڪافي هنڌن تي ڪيو آهي پر هن ان جي گرم گرم پاڻيءَ سان وهنجڻ ذريعي لطف اندوز ٿيڻ (سخت سرد ماحول هٿڻ ڪري) ۽ حمام جي ديوارن تي ٺهيل تصويرن مان وهنجندڙن جي محظوظ ٿيڻ جو ڪافي تفصيلي ذڪر ڪيو آهي ۽ وري ساڳي وقت ان وهنجڻ کي هو روحاني صفائيءَ لاءِ بہ مستعار ڪري ٿو. (5)

"مثنوي معنوي" جي "دفتر ششم" ۾ مولانا حمام ۾ وهنجندڙ هڪ نوجوان کي مخاطب ٿيندي چوي ٿو:

پيش صورتهائي حمام اي ولد!
عرض ڪردن هيچ سيم اندام خود

(مثنوي معنوي دفتر ششم - ص 27)

يعني اي نوجوان (فرزند) حمام جي تصويرن آڏو، تو ڪڏهن پنهنجو چانديءَ جهڙو جسم پيش ڪيو آهي؟ اڳتي چوي ٿو تہ حمام جي ديوارن تي تمام حسين ۽ جوانيءَ سان ڀرپور دوشيزائن جون تصويرون اڪريل آهن. پر تون انهن ڏانهن وڃڻ بدران عمر رسيدہ عورتن ڏانهن مائل ٿئين ٿو. ان ڪري جو هنن تصويرن وٽ روح ۽ عقل نہ آهي پر هنن عورتن وٽ روح ۽ عقل موجود آهي.

پر شاھ لطيف پنهنجي گرم علائقي جي پس منظر ۾ گرم پاڻيءَ جي حمام کي سچن سالڪن لاءِ سخت آزمائش جي جڳھ طور مستعار ڪري ٿو.

سر "سسئي آبري" ۾ چوي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جـدائيءَ جـو جـام، ڏنـائون ڏکـيءَ کـي،
منگل منهنجي من ۾، ٻـاريو هـوت حمـام،
ارگ ٿئـو آرام، کـاکل پسـي کـانڌ جـو.
(شاهوائي - ص 308)

۽ سر رامڪليءَ ۾ "حمام" جو استعمال ڪندي چوي ٿو:

جوڳيئـڙا جهـان ۾، هـٿـا منجهـه حمـام،
آرامــــا ارگ ٿـيـــا، اوڏا نــــه آرام،
ڪيـائون قيـام، آئـون نـه جئينـدي اُن ري.
(شاهوائي - ص 778)

مولانا روم چوي ٿو:

بهرآن است ايـن ريـاضت ديـن جفـا
تـابرارد کـــوہ از نقـــرہ جفـــا

(هي رياضت ۽ جفا ڪشي ان لاءِ آهي تہ محنت جي ٻٺي (نفس جي) چانديءَ مان (ٻراين جو) مير ڪڍي صاف ڪر) مفتاح العلوم- ص 128)

صوفيائي تشريح موجب روحاني صفائيءَ لاءِ شاھ لطيف لوهار جي ٻٺي ۽ ڪنير جي نهائينءَ جو استعاراتي استعمال ڪري ٿو. لوهار (استعاري ۾ مرشد ڪامل) ڪچي لوھ (سالڪ) کي مختلف سخت آزمائشن مان گذاري، مير مٽي (نفساني خواهشون) ڪڍي صفا ڪري رڪ جي شڪل ڏئي ٿو.

سر يمن ڪلياڻ، داستان ٽئين ۾ چوي ٿو:

پچـائي پهـاڻ، جـن رسـائـڻو رڪ کـــي
تنيـن سـندو چـاڻ، آهـي آگرين کــي
(شاهوائي - ص 109 - 111 بيت 20)

ان ساڳئي مقصد لاءِ شاھ سائين ڪنير جي نهائينءَ جو بہ مثال ڏئي ٿو.

سر "رپ" ۾ چوي ٿو:

نينهن نهائينءَ جنءَ، ڍڪيو ڪوہ نہ ڍڪيين
جـر جيـري جـڏي، تـہ رڄ پچنـدا ڪيئـن
تون پڻ ڪڄ تيئن، جئن ڪنيار ڪن ڪم سين
(شاهوائي - ص 1045)

مولانا روم سالڪ جي خام طبيعت کي "ان" سان تشبيھ ڏئي ٿو ۽ ڪامل مرشد جي آزمائش لاءِ "جنڊ" مستعار ڪري ٿو. جهڙيءَ طرح جنڊ ۾ ان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڃهڻ سان دائي يا ڪٽي جي انفرادي هستي ختم ٿيو وڃي ۽ اهو پيهجي اتو ٿي ويندو آهي. تيئن ئي سالڪ جي سڌن ۽ خواهشن تي هرڪڻ واري ڪچي طبيعيت ان جي خودي ۽ خود پرستي ۾ ڪامل مرشد جي آزمائش واري ۾ پڙي جنڊ ۾ پيهجي ختم ٿيو وڃي، ان جي نفس اماره جو گند ڪچلجي وڃي ٿو.

سر حسينيءَ جي چوٿين داستان جي وائيءَ ۾ جنڊ جو استعاراتي استعمال شاهه سائينءَ به ڪيو آهي، پر ان جو مختلف مطلب آهي. پاڻ سسئي جي زباني ان جي اندر جي ڪيفيت بيان ٿو ڪري ته هوت پنهل جي جدائيءَ ۾ هن جي اندر ۾ ڏکن ايڏي پيڙا لاتي آهي جو ڄڻ ته جنڊ هن جي اندر ۾ ڏک ڏريندو ٿو وڃي:

ٿل:

هـــوت هـــوت، اي هوتـــــا!
ڏينديـس ماهـ مـرن ڪـي،
آئـــرن جـــرا جـــيءُ ڪـــري
جنـڊي پـايو جـان ۾، ڏکـي ڏک ڏري
ڏينديـس ماهـ مـرن ڪـي.

(شاهوائي - ص 448)

هڪ حديث شريف آهي، "الدنيا جيفته و طلابها ڪلاب" يعني هي دنيا گند "ڍونڍ" آهي ۽ ان جا خواهشمند يا طلب ڪندڙ ڪتا. هن حديث پاڪ کي بنياد بنائيندي مولانا رومي ۽ شاهه لطيف، دنيا جو چاهه رکندڙن يا نفساني خواهشن جي غلام لاءِ "ڪتو" استعاري ۽ تشبيهه طور ڪم آندو آهي. مولانا رومي چوي ٿو:

هيـن سـگ ايـن نفـس رازه مخــواه،
کـر عـدو جـان ســت از ديـر گاهـ.

(خبردار پنهنجي ڪتي جهڙي نفس جي زندگي نه گهر - جو ته مدت کان هو تنهنجو دشمن آهي)

خـــاڪ برسـر اســـتخواني راڪ، آن،
مـانع ايـن ســگ بـود از صيـد جـان.

(خاڪ هجي اهڙي هڏين تي جيڪي ان ڪتي کي جان جو شاڪر ڪرڻ کان روڪين).

سـگ نـه بـر اسـتخوان چـون عاشـقي،
ديـو چــه وار از چــه برخــون عاشـقي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ڪتو ناهين تہ پوءِ هڏين تي عاشق ڇو آهين، ڇوڙ وانگر تون رت تي ڇو عاشق آهين)

مثنوي مولوي معنوي (دفتر دوم - ص 57 ، 58)

ان کان علاوه مولانا رومي دفتر اول جي هڪ شعر ۾ نفس کي گڏهه سان، روح کي گڏهه سوار سان بہ تشبيهه ڏني آهي.

شاهه لطيف رح بہ دنيا جي چاهه رکندڙ يا نفساني خواهشن جي غلام لاءِ ڪتو استعاري طور استعمال ڪيو آهي. سر معذوريءَ جي پهرئين داستان ۾ چوي ٿو:

ڪتو طالب ڍوريءَ جو، اسين ڪتي ڪيڙ
ڇهڻي آهي ڇيڙ، ڪارايي جي ڪن ۾

(شاهواڻي - ص 346 بيت 8)

ڪتو ڪرتي هڏيون، جوان موڙ جگر کاءِ
"الدنيا جيفة وطلابها كلاب" اي هنئين سين لاءِ

(شاهواڻي - ص 346 بيت 8)

ڪتي کان علاوه "اٺ" بہ نفس اماره لاءِ پنهنجي شاعرن مستعار ڪيو آهي. ڊاڪٽر سورلي ان بابت لکي ٿو:

"The wayward and the forward heart is one of the chief obstacles to the rending of the veil that hides God from man. The forward heart is likened to a camel which will not behave reasonably but insists on having its own stupid way. In a passage from the Masnawi which combines several favourtie symbols together Jalalluddin says:

The wine is from that world, the vessels from this.
The vessles are seen but the wine is hidden.
Hidden indeed from the sight of camel.
But open and manifest to be spiritual
O God! our eyes are blinded.
(The Masnawi, Translated by Whinfield P : 262 (6)

(شراب هن دنيا جو، جام هن دنيا جا
جام نظر اچن ٿا، شراب لڪل آهي
حقيقت ۾ اهو "اٺ" جي نظرن کان لڪل آهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پر روحانيت رکندڙن جي آڏو ڪليل ۽ ظاهر آهي

او خدا. اسان جون اکيون انڌيون ٿي ويون آهن.)

يعني الله پاڪ ۽ ٻانديءَ جي تعلق وچ ۾ نفس. اچي ٿو وڃي. اهو نفس هڪ ڇڙواڳ ۽ بي وقوف اٺ وانگر آهي جنهن جي سمجهہ. صحيح ۽ غلط جي پرک نہ ٿي ڪري سگهي. هو پنهنجي هوڏ ۽ هٺ تي قائم رهندي اهڙا ڪم ڪري ٿو جيڪي نقصان رسائين ٿا.

شاهہ سائين سر ڪنيات ۾ اٺ کي نفس اماره جي استعاري ۾ ڪافي بيتن ۾ بيان ڪيو آهي. هو تمام گهڻا جهد پٽي ٿو. مختلف جتن ڪري ٿو تہ من ڪنهن طرح اهو ڪڏاتورو يعني بدعادت اٺ پنهنجون عادتون مٽي پر ڪو اثر نہ ٿو ٿئي. پر شاهہ سائين مايوسي نہ ٿو ڏيکاري ۽ ان جي سيکت لاءِ مختلف سزائون تجويز ڪري ٿو. آخر وڏن حيلن ۽ محنت کان پوءِ وڃي ٿو اهو بي ڳئو "اٺ" ڳاڻتو ٿئي ۽ بڇڙا افعال ترڪ ڪري پوءِ هو اهڙي درجي تي وڃي ٿو پهچي جو ان جو ملهہ ڪٿڻ کان مٿي ٿيو وڃي. شاهہ سائين سر ڪنيات ۾ فرمائي ٿو:

ڪرهي ڪـي ڪـٺيـن. وڏم پيـنـد پـلـڻ جـا
ليـڙو لائـيءِ کـي چـري. تيـشـر سـاڻ نٺيـن
چـانگي سـنڌي چت ۾ صـاحب! وجهہ سـنـئين
اوبـاهيونس اٺيـن! لطـف سـاڻ لطيـف چـي.

(بيت 34)

چـانگي چٽـي چکيـاس. مٿـان اک نـہ الهـي
جنهـن ول گهڻـا وهائيـا. ان سـين آر لڳيـاس
چـوڏاري چنـدن وڻ. پچـي پـوچ پيـاس
راڙي رت ڪيـاس. هـن ڪڏاتـوري ڪرهـي

(شاهوائي - ص 146 بيت 37)

جڏهن اهو بدعادت نفس سخت تربيت ۽ ڪشالن کان پوءِ سنئين واٽ اختيار ڪري ٿو تہ پوءِ تہ اهو املهہ (نفس مطمئنہ) ٿي وڃي ٿو.

لک لاڳيتو ڪرهو. ڪوڙيـن ڏيـئي ڳـڌوم.
اڳڻ سـونهن ٿيـوم. ملهہ مهـانگو م ڇنـو.

(شاهوائي - ص 148)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مولانا نفس لاءِ ڪُوئي جو بہ استعاراتي استعمال ڪيو آهي ۽ نيڪ عملن يا عبادتن کي ڪڻڪ جي ڍير سان مستعار ڪيو آهي. دفتر اول ۾ چوي ٿو:

ما درين انبان گندم مي ڪنيم
گندم جمع آمده گم مي ڪنيم

(اسين ٻوري ۾ ان ڀرينداآهيون ڳڏ ٿيل ڪڻڪ ۾ ڪمي ايندي ويندي آهي).

مي بيند يشير آخر ما بهوش ڪاين خلل درگند مست از مکر موش.

(جڏهن اسين عقل سان سوچيون ٿا تہ ڪڻڪ ۾ اها ڪمي ڪُوئن جي مڪر ڪري آهي)

موش تا انبان ما حفره زده ست از فنش انبار ما ويران شده ست

(ڪُوئي اسان جي ٻوري ۾ سوراخ ڪيو آهي ان جي مڪر سان اسان جو ذخيرو برباد ٿيو آهي).

اول ايجان دفع شر موش ڪن وانگ اندر جمع گندم جوش ڪن

(اي عزيز! اول ڪوئي جي شر کي دور ڪر پوءِ ان جمع ڪرڻ جي ڪوشش ڪر).

(مثنوي مولوي معنوي – ص دفتر دوم ص 69)

شاهه لطيف وٽ ڪُوئي جو اهو استعاراتي استعمال نہ آهي. جانورن ۾ اٺ ۽ ڪتي کان علاوه شاهه سائين نانگ ۽ مانگر مڇ جو بہ نفس لاءِ استعاراتي استعمال ڪيو آهي. "مولانا رومي مانگر مڇ جو استعاراتي استعمال هن دنيا لاءِ ڪيو آهي جيڪا دنياوي لالچون رکندڙ ماڻهن کي ڳڙڪائڻ لاءِ هر وقت پنهنجو وات پٽيو. تاڙ ۾ ويٺي آهي." (7) باقي نفساني خواهشن لاءِ مولانا ۽ شاهه لطيف ٻنهي "نانگ" جو استعاري ۾ استعمال ڪيو آهي. مولانا روم چوي ٿو:

مار شهوت را بڪش در ابتدا،
ورنہ اينڪ گشتہ مارت اژدها

(نفساني خواهشن جي نانگ کي شروع ۾ ئي ماري ڇڏ، نہ تہ تنهنجو اهو نانگ وڌو ٿي اژدهو بنجي ويندو.)

ليڪ هرڪس مور بيند مار خويش،
تو ز صاحب دل ڪن استفسار خويش،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(پر شروع ۾ هر ماڻهو ان نانگ کي مار ماريل سمجهندو آهي. تون پنهنجي باري ۾ ڪنهن ڪامل شخص کان ان جو انجام معلوم ڪر.)

ز ابتداءِ ايـن مـار شـهوت رابکـش،
ورنـــہ ازدهـــا شـــود اي تيزهـــش.

(نفساني خواهشن جي ان نانگ کي ابتدا ۾ ئي (سر ڪٽيندي ئي) مار. نہ تہ اي سياڻا اهو وڏي ازدها ٿي ويندو)

(مثنوي مولوي مغنوي دفتر دوم - ص 326)

شاهہ لطيف، سر ڪارايل ۾ نانگ جو ان ئي سلسلي ۾ استعاراتي استعمال ڪندي سالڪ کي خبردار ٿو ڪري تہ مٿان ننڍين ننڍين نفساني خواهشن کي معمولي سمجهيو اٿئي، اهي ئي وڏين ۽ بڇڙين بدڪارين جي ابتدا آهن. انهن کان خبردار رهہ. جيڪي پنهنجي قبضي ۾ وڏن وڏن عبادتگذار ڀانهن کي بہ آڻيو ڇڏين. سر ڪارايل، داستان ٻئي ۾ شاهہ صاحب چوي ٿو:

ســنها پــانءِ مَ ســپڻ، ويــاءِ واســينگن جــا،
جنيــن جــي جهــڙپ، هــاٿي هنـدان نــہ چــڙي.
(بيت 3)

ســنها پــانءِ مَ ســپ، ســڪا جنيــن پيــٽ،
تنيــن جــي جهپيــٽ، جنگن کي جوکــو ٿئــي.
(شاهواڻي - ص 854 - 855 - بيت 4)

مولانا رومي، شينهن جو، نيڪ خصلت ۽ بهادر انسان لاءِ استعاري ۽ تشبيهہ ۾ استعمال ڪيو آهي. ڊاڪٽر اينيميري سمل "The Triumphal Sun" ۾ لکي ٿي تہ مولانا رومي شينهن جي شان ۽ طاقت کان متاثر هو ۽ هن مولانا شمس الدين تبريزيءَ کي ٻبر شينهن چيو آهي جيڪو سڀني شينهن کان مٿانهون ٿئي ٿو. هي ان سلسلي ۾ شينهن، هڪ ڪامل انسان معشوق لاءِ مستعار ڪري ٿو. (8)

"دفتر دوم" ۾ مولانا رومي بهادر ۽ نيڪ عادت ماڻهو لاءِ شينهن جو استعاري ۾ استعمال ڪندي چوي ٿو:

برســر اغيــار چــون شمشــير بــاش،
هيــن مکــن روبــاه بــازي شــير بــاش.

(غيرن جي سرتي تلوار بڻجي ڪر، خبردار مڪاري نہ ڪر، شينهن بڻج)

(مثنوي مولوي معنوي دفتر دوم - ص 26)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهہ لطيف رحہ بہ شينهن جي شان، حشمت ۽ بهادريءَ جي خصلتن جي بنياد تي ان کي استعاري ۾ استعمال ڪيو آهي. خاص طور تي سر ڪيڏاري ۾ حضرت علي ۽ حضرت امام حسين جن لاءِ شينهن شير لفظ مستعار ٿيو آهي، مثال طور:

ڪامل ڪربلا ۾، آيا سيد شير،
ماري مصرين سين، ڍونڍ ڪيائون ڍير،
دهليا ات دلير، پسي حملو مير حسين جو.

(سر ڪيڏارو - داستان 2 بيت 6)

هت امام سڳوري ۽ سندن آل عيال کي سيد "شير" سڏيو ويو. ان کان علاوه داستان ٽئين ۽ چوٿين ۾ حضرت عليءَ کي شير سڏيو ويو.

علي شير پٽن کي اپو سڏ ڪري،

(شاهواڻي - ص667 داستان 3 بيت 8)

علي شير وياء، رڻ ۾ پين راتڙي

(شاهواڻي - ص 669 داستان 4 بيت 1)

اتي علي شير کي شهزادا سارين

(شاهواڻي - ص 670 داستان 4 بيت 7)

مولانا روم جي مثنويءَ ۾ گڏھہ بابت تمام گهڻا مثال ڏنا ويا آهن. ان جي عقل، کاڌ خوراک، آواز، ساخت وغيره کي مولانا مختلف شعرن ۾ بيان ڪيو آهي، هڪ شعر ۾ سالڪ کي چوي ٿو:

گوش خريفروش و ديگر گوش خر،
کين سخن را در نيا بد گوش خر.

(مثنوي معنوي - دفتر اول - ص 130)

مولانا چوي ٿو تہ اهي گڏھہ جا ڪن وڪڻي ڪي بيا وٺ جو تہ اها ڳالھہ گڏھہ جا ڪن ٻڌي ڪين سگهندا. هن حڪايت ۾ مولانا روحانيت بابت تمام گهريون ڳالهيون چيون آهن ۽ چوي ٿو تہ اهي ڳالهيون، دنياوي ڳالهين جي لذت وٺندڙ ڪنن سان ٻڌي ڪونہ سگهبيون. هو اهڙن ڪنن کي استعاري طور گڏھہ جا ڪن سڏي ٿو. جيڪي توڙي جو گهڻي وڏا هوندا آهن پر انهن آڏو چاهي ڪهڙيون بہ عقل ۽ علم جون ڳالهيون ڪبيون تہ تہ اهي ٻڌي سگهندا ۽ نہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمجهي سگهندا . ان ڪري هو اهڙا ڪن وڪڻي ٻين ڪنن وٽڻ جي صلاح ڏئي ٿو. جيڪي روحاني ڳالهيون ٻڌن ۽ سمجهن.

شاهه لطيف رح سر رامڪليءَ ۾ بلڪل ساڳيو استعاراتي استعمال ڪيو آهي ۽ حيرت انگيز طور تي مضمون توڙي بيان ۾ مولانا جو اثر مٿس صاف نظر اچي ٿو.

هي ڪن ڳاڏهان وڪڻي، ڪن ڪي ٻيا ڳنهيج،
تنيـن سـاڻ سـڻيج، پريـان سـندي ڳـالهڙي.

(شاهوائي - ص 798 داستان 4 بيت 23)

انهن هڪجهڙائين کان علاوه ڪافي شيون اهڙيون بہ آهن جن جي پيش ڪرڻ جو انداز ٻنهي شاعرن وٽ مختلف آهي، جيئن محبوب ڏانهن پيغام رسانيءَ جو ذريعو روميءَ وٽ ڪبوتر آهي تہ شاهه وٽ ڪانگ. بقول ڊاڪٽر اينميري شمل جي رومي باز يا عقاب کي هڪ پاڪ ۽ ارڃي درجي واري روح جي علامت يا استعاري طور پيش ڪري ٿو. جيڪو توڙي جو عادتن هڪ شڪاري پکي آهي، پر مولانا هن کي هڪ صوفي مجتهد طور پيش ڪري ٿو جيڪو روحاني تربيت لاءِ پنهنجي شاگردن سان تمام سختيءَ سان پيش اچي ٿو. (9). شاهه لطيف وٽ بہ عقاب جو لڳ ڀڳ اهو استعاراتي استعمال ٿيو آهي. (چنبو وجهي چور کي، آءِ چڙ عقاب.)

هڪ نفس لاءِ چور ۽ نفس کي شڪار ڪندڙ سالڪ استعاري ۾ چيو ويو. ان کان علاوه شاهه لطيف پاڪ روح جي لاءِ هنج پکي مستعار ڪيو آهي، جيڪو پنهنجي چال چلت، کاڌ خوراڪ، شڪل صورت ۽ عادتن جي لحاظ کان هڪ شريف ۽ خوبصورت پکي آهي. هتي ٻنهي عظيم صوفي شاعرن جي ماحول جو فرق صاف نظر اچي ٿو. توڙي جو پيغام ٻنهي جو ساڳيو آهي، مولانا چوي ٿو:

چونڪہ زاغـان خيمہ بـر گلشـن زدنـد،
بلبـلان پنهـان شـدند وتـن زدنـد.

(مثنوي مولوي معنوي - دفتر دوم - ص 18)

(جيئن تہ ڪانون اچي باغ ۾ گهر ناهيا آهن، سو بلبلون لڪي ويون ۽ چپ ٿي ويون).

شاهه لطيف سر ڪارايل ۾ چوي ٿو:

ويـا مـور مـري هنج نـہ رهيـو هيڪـڙو،
وطـن ٿيـو وري، ڪـوڙن ڪـانيرن جـو.

(شاهوائي - ص 853 داستان 1 بيت 21)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مولانا رومي ۽ شاھ لطيف جي مٿي درج ڪيل بيتن ۾ ڪانو پکيءَ جو استعاراتي استعمال پنھنجي وڻ ساڳيو آھي يعني ٻنھي ڪانو کي بد عادت ۽ بدخصلت مائھن لاءِ مستعار ڪيو آھي.

جاندارن کان علاوہ بي جان شين ۾ بہ ڪجھ اھڙيون شيون آھن جن کي رومي ۽ شاھ سائين، پنھنجي شاعريءَ ۾ استعاري ۽ تشبيھ طور پيش ڪيو آھي. انھيءَ ۾ ڪجھ عالمگير ادبي علامتن جو انھن صنعتن لاءِ استعمال ٿيو آھي. مثال طور، سج، چنڊ، پاڻي وغيرہ. مولانا روم جي ڪلام ۾ سج جي استعمال بابت ڊاڪٽر اينميري شمل "The Triumphal Sun" ۾ لکي ٿي تہ رومي، سج کي ان بنيادي تصور مطابق پيش ڪيو آھي جيڪو قرآن پاڪ ۾ بيان ٿيو آھي يعني شاھاڻو وقار، تحمل ۽ غير معمولي قوتن جي مالڪ طور، پر ان سان گڏوگڏ ھو سج جي ان طاقتور ۽ حشمت واري تصوير ذريعي مختلف شين لاءِ ان جو استعمال ڪيو آھي مثال طور ھو الله پاڪ لاءِ بہ سج کي مستعار ڪري ٿو تہ پڻ سڳورن صلعم لاءِ بہ، ٻئي طرف وري ھو پنھنجي بي حد محبوب ھستي ۽ روحاني مرشد، شمس الدين تبريزي کي بہ ڪٿي سج سان تشبيھ ڏئي ٿو تہ ڪٿي استعاري ۾ استعمال ڪري ٿو. ان لاءِ جو ھو شمس کي الاھي نور ۽ حسن ۽ پيغمبر جي شان ۽ عظمت جو مجموعو سمجھي ٿو. (10)

مٿي بيان ڪيل تصورن کان علاوہ ھو پنھنجي پياري مريد حسام الدين (جنھن کيس مثنوي لکڻ تي بہ آمادہ ڪيو) لاءِ بہ سج کي استعاري طور ورتو آھي ۽ پنھنجو ٻاڻ کي بہ سج سان تشبيھ ڏئي ٿو:

يــڪ گھــر بوديــم همچـــون آفتـــاب.
بي گرہ بوديــم و صــافي همچـون آب.

(اسين سج وانگر (جنھن ۾ ڪا ڪثرت ۽ خارجي ترڪيب نہ آھي) ھڪ ذات ھئاسون، بنا قيد جي (مادو) ۽ پاڻيءَ وانگر صاف ۽ شفاف ھئاسون) (مفتاح العلوم -ص 86)

حسام الدين لاءِ سج کي مستعار ڪندي دفتر پنجم جي شروعات ۾ چوي ٿو:

ذم خورشيد جهان ذم خود ست، ڪہ دوچشم ڪور وتاريڪ وبدست

(دنيا جي سج جي مذمت ڪرڻ پنھنجي مذمت ڪرڻ آھي، جو منھنجون ٻئي اکيون انڌيون، بي نور ۽ بريون آھن.)

تـو ببخشا هـر ڪـسي ڪـاندر جهـان.
شــد حســود آفتــاب ڪــامران.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(توهان ان کي معاف ڪري ڇڏيو جيڪو دنيا ۾ ڪامياب سچ جو حاسد آهي)

(مثنوي مولوي معنوي - دفتر پنجم - ص 16)

شمس تبريزيءَ لاءِ سج جو استعاراتي استعمال ڪندي چوي ٿو:

ماڪ واپس مانده ذرات وثير — در دو عالم آفتاب بي فثير
باز گرد شمس ميگر دم عجب — هم زفر شمس باشد اين سبب
ماز عشق شمس دين بي ناخنيم — ورنہ ما آن ڪور رابينا ڪنيم

(مثنوي مولوي معنوي دفتر دوم - ص 115 - 116)

(اسين جيڪي ان جي ذرن مان پس مانده آهيون. ٻنهي جهانن ۾ بغير سايہ جا سج آهيون. تعجب آهي مان پوءِ بہ سج جي چوڌاري ڦران ٿو. هي سبب بہ سج جي شان و شوڪت جو آهي. مان دين جي شمس جي عشق ۾ لاچار آهيان ورنہ ان انڌي جون اکيون روشن ڪري ڇڏيان.)

الله پاڪ جي ذات لاءِ سج کي مستعار ڪندي چوي ٿو:

خود غريبي درجهان چون شمس نيست،
شمس جان باقيست ڪورا امس نيست.

(بيشڪ سج جهڙو هن دنيا ۾ ڪو مسافر ڪونهي پر آفتاب جان (ذات حق) سدا قائم آهي) (مفتاح العلوم - ص 86)

هن شعر ۾ شمس تبريزيءَ لاءِ چوي ٿو:

شمس تبريزي ڪہ نور مطلق ست،
آفتاب است و ز انوار حق ست.

(شمس تبريزي جيڪو نور ڪامل آهي، اهو (ڪمالات) ۾ سج آهي ۽ ذات حق جي انوار مان هڪ آهي) (مفتاح العلوم - ص 88)

هن مثنويءَ ۾ رومي، الله پاڪ کي سج سڏي ٿو ۽ شمس تبريزي کي ان جو سايو يا پرتوو.

روز سايہ آفتابي رابياب،
دامن شاهہ شمس تبريزي بتات

(وجو سائي (ظل الله - مرشد ڪامل) جي ذريعي آفتاب (حق تعاليٰ) سان وڃي ملو. شاهہ شمس تبريزي جو دامن پڪڙيو). (مفتاح العلوم - ص 195)

ديوان شمس تبريزي ۾ بہ مولانا رومي شمس تبريزي کي استعاري طور سج چيو آهي يا سج سان تشبيھ ڏني آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

William.C.Chittick ديوان مان ھڪ شعر جو انگريزي ترجمو ھن ريت ڪيو آھي.

Oh sun of the spirits! Oh Shams of Tabriz, Sun of God! every ray of thy sunbeams is a subtle and eloquent spirit! (D.1310). (11)

ان کان علاوہ خود سج لاءِ بہ مولانا مختلف استعارا استعمال ڪيا آھن. ھڪ ھنڌ ھو سج کي ڏينھن جو سپاھي سڏي ٿو جيڪو رات جي غلبي کي ھٽائي ٿو.

ترڪ روز آخر چو بازرين سپر،
ھندو ئي شب رابہ تيغ افگند سر.

(آخر جڏھن ڏينھن جو سپاھي سونھري ڍال پھري نڪتو ۽ رات جو چور جو سر تلوار سان لاھي ڦٽو ڪيو) مثنوي مولوي معنوي - دفتر اول ص 71)

ھڪ ٻئي شعر ۾ سج کي سونھري ڳجھ سڏي ٿو:

چونڪہ نور صبح دم سر برزند،
ڪر گس زرين گردون پر زند.

(جيئن ئي صبح جي روشني ڦھلجڻ لڳندي آھي، سونھري ڳجھ اڏامڻ لڳندي آھي) (مثنوي معنوي دفتر اول ص 71)

سج جي مٿي بيان ڪيل استعاري توڙي تشبيھ جي مثالن تي غور ڪجي تہ اھوئي ڏسجي ٿو تہ ملاٽا روم جي بنسبت شاھ سائينءَ وٽ سج جو تصوراتي استعمال (تشبيھ ۽ استعاري طور) بلڪل مختلف آھي. شاھ ڪٿي بہ سج کي ڪنھن متبرڪ ھستيءَ لاءِ مستعار نہ ٿو ڪري پر ان کي پنھنجي خصلتن ۽ خصوصيتن جي بنياد تي تشبيھي استعمال ۾ آڻي ٿو ۽ ان جي مثبت توڙي منفي، ٻنھي پھلوئن تي روشني وجھي ٿو. مثبت اثرن ۾ ھو سج کي خوبصورتيءَ جي علامت طور پيش ڪري ٿو. مثال طور سر مومل راڻي ۾ سامي جيڪو عشق ۾ رچي لال ٿيو آھي، ان کي صبح سان اڀرندڙ لعلن جھڙي ڳاڙھي سج سان تشبيھ ڏني وئي آھي.

سج سيائي جا ڪري، ساميءَ سائي روءِ،
اچي ئي عطر جي منجھان مگڻ بوءِ،
سا ڏيکاريون جوءِ، جٿان لاھوتي لال ٿيو.

(شاھوائي - 518 داستان 1 بيت 7)

يا سسئي بابت سرن ۾ شاھ سائينءَ سج جو سسئيءَ سان بي دردانہ ۽ غير ھمدردانہ رويو بيان ڪري ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

الھي سچ اوريس، مڙ ڪر معذورين تي،
پسي مران پيس، ڏونگر ھاروڄن جا.

(سر حسيني داتان پھريون - بيت 5)

ويو ھاروڄو نڪري، ھاٿي ڪريان ڪيئن؟
سچ الٿي سيئن، ستون ڏينديس سچ ۾.

(شاھوائي - ص 437 - بيت 6)

صوفيانہ شاعريءَ ۾ "شراب" جو استعاراتي استعمال بہ تمام گھڻو ملي ٿو. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر اينيميري شمل لکي ٿي تہ رومي ۽ شاھ لطيف ٻنھي روحاني شراب جي اھميت ۽ قدرو قيمت بيان ڪئي آھي. روميءَ قرآن پاڪ جي حوالي سان "شراب طھورا" يعني پاڪ شراب جو ذڪر ڪيو آھي جيڪو دنيا ۾ نيڪين ۽ تقويٰ جي عيوض نيڪ ماڻھن کي جنت ۾ پياريو ويندو. ھي اھو روحاني شراب آھي جيڪو انسانن جا غم ۽ اندوھ دور ڪندو ۽ مٿن خدائي راز منڪشف ڪندو. (12)

شاھ لطيف پنھنجي ڪلام ۾ ھڪ تہ ان ئي "شراب طھورا" جو ذڪر ڪيو آھي، جئن سر بروو سنڌيءَ جي آخري وائي.

ٿل - وتان وڄ مڙ مون، منھنجر تون ھي تون، ڪونہ ٻئي ڪو پيو.

جي آخري مصرع آھي.

ڏج ڪا لٽ لطيف کي طھور منجھان تون

(شاھوائي - ص 774)

يا "سر بلاول" ۾پھرين داستان جي ٽئين بيت ۾ فرمائي ٿو.

پي مڙ طھورا، وان اورانگھي اوريان،
ويا جي وصال کي، سي سڀ اجورا
حاصل حضورا، سمي جي سڀ لٿي.

(شاھوائي - ص 893)

ان قرآن پاڪ ۾ ذڪر ڪيل شرابن طھورا کان علاوه مولانا روم ۽ شاھ لطيف ان الاھي محبت جي نشي ۾ مخمور ڪندڙ شراب جو بہ ذڪر ڪيو آھي، جنھن جي ھڪ ڍڪ حاصل ڪرڻ لاءِ بہ حقيقي عاشق پنھنجي سر ساھ جي قرباني ڏيڻ لاءِ تيار آھن، بلڪ بقول شاھ سائينءَ جي، جي سر جي عيوض ان شراب جي سرڪ نصيب ٿئي تہ اھو سستو سودو ڄاڻبو. سر ڪلياڻ داستان ٻئي ۾ چوي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي اٿئي سڌ سرڪ جي، تہ ونءُ ڪلاڙڪي هٽ،
لاهي رک لطيف چي، مٿو ماٽي وٽ،
سر ڏيئي ۾ سٽ، پيج ڪي پيالون.

(شاهواڻي - ص 74، 75 بيت 19)

هنن کان علاوہ مولانا روم ۽ شاهہ سائين، معشوق کي ڪاسائيءَ سان تشبيهہ ڏين ٿا. "ڪباب"جو استعاراتي استعمال بہ ٻنهي وٽ ملي ٿو. سازن ۾ رباب، سارنگي، چنگ وغيرہ جو ذڪر بہ ٻنهي وٽ آهي. سپ ۽ موتيءَ جو بہ ذڪر ٿيو آهي. پر انهن مان ڪجهہ شين جو استعمال ٻنهي شاعرن پنهنجي پنهنجي سماجي ۽ علائقائي پس منظر تحت، مختلف طريقن سان ڪيو آهي. عالمگير ادبي علامتن ۾ ٻنهي شاعرن سمنڊ جو بہ استعاراتي استعمال ڪيو آهي. جنهن ۾ بقول ڊاڪٽر اينيميري شمل مولانا رومي سمنڊ کي باطني معنيٰ لاءِ، زندگيءَ جي روانيءَ ۽ ٻڌي يا اتحاد جي گهرائيءَ لاءِ استعمال ڪيو آهي. (13) شاهہ لطيف، سمنڊ جو ذڪر ٽن سرن ۾ ڪيو آهي، سر سريراڳ، سامونڊي ۽ گهاتو. سريراڳ ۾ هو سمنڊ کي هن خطرن ۽ آزمائشن پري دنيا لاءِ مستعار ڪري ٿو، جنهن مان پار پوڻ لاءِ سڄاڻ ناکئي يعني ڪامل مرشد جي ضرورت پوي ٿي:

ناکئو نگهبان، معلم منجهي خبرون،
جن سري ڪنيو سمونڊ ني، سفر جو سامان،
لطف ساڻ لطيف چي، تن لنگهئو طوفان،
سنياري سبحان، وجهي عادتئون نڪتا.

(سر سريراڳ، شاهواڻي - ص 170)

مولانا رومي هونئن تہ سمنڊ کي مختلف تصورن ۾ پيش ڪيو آهي، پر سمنڊ کي دنيا سان تشبيهہ ڏيڻ ۾ مولانا ۽ شاهہ ٻنهي جا خيال هڪ جهڙا آهن.

حسين ۽ پرنور چهري کي چنڊ سان تشبيهہ بہ ٻنهي شاعرن استعمال ڪئي آهي. دفتر اول ۾ بيان ڪيل هڪ حڪايت ۾ مولانا چوي ٿو:

آهہ سرد برڪشيد او ماهرو،
آب از چشمش روان شد همچو جو.

(ان چنڊ جهڙي چهريءَ واري ٿڌو ساهہ کنيو، سندس اکين مان ڳوڙها نهر وانگر وهڻ لڳا) (مثنوي مولوي معنوي دفتر اول - ص 42)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه سائينءَ سر مومل راڻي ۾ ڪاپڙي، جوڳيءَ بابت چوي ٿو:

ڪالهه ڳڏيوسين ڪاپڙي، جهڙو ماه منير،
فيض فراق فقير، جوڳي جاڳائي ويو.

(شاهوائي - ص 517)

سر ڪنڀات ۾ شاهه سائينءَ پنهنجي محبوب جي سونهن ۽ سوبيا آڏو چنڊ کي بہ هيچ ٿو سمجهي. هن ٿي سر ۾ هو چنڊ کي پنهنجي پرينءَ ڏانهن قاصد بہ بنائي موڪلي ٿو، پر ان قسم جو استعمال مولانا وٽ نہ آهي. مولانا جي مثنيٰ بيان ڪيل مثنويءَ ۾ اکين مان وهندڙ ڳوڙهن کي نهر سان تشبيهه ڏنل آهي، پر شاهه لطيف، پرينءَ جي ديدار لاءِ آسائتين اکين مان وهندڙ ڳوڙهن کي مينهن وسڻ سان تشبيهه ڏني آهي. سر آسا ۽ سر سارنگ ۾ ان جا بهترين مثال آهن سر آسا ۾ چوي ٿو. بيت سترهين جون آخري بہ مصرعون آهن:

جڻ سي ڪڪر اڀ ۾، اکيون آهين
جهڙ ڦڙ نہ لاهين، وسن ساوڻ مينهن جئن

(شاهوائي - ص 712)

مولانا روميءَ پنهنجي مثنويءَ ۾ گهڻو ڪري قرآن پاڪ ۾ بيان ٿيل نبين سڳورن جا قصا يا انهن متعلق ڪي واقعا بيان ڪيا آهن. انهن کان علاوه ڪجهه ڪهاڻيون جن کي حڪايتون چيو وڃي ٿو، بہ بيان ڪيون اٿس.. شاهه لطيف جو انداز بيان ان کان مختلف آهي. پاڻ گهڻو ڪري سنڌ ۾ رائج مختلف هنرن ۽ ڌنڌن جي اصطلاحن ۽ سنڌ جي مشهور رومانوي قصن ۽ ڪهاڻين جي مختلف واقعن ۽ ڪردارن کي ان سلسلي ۾ پنهنجي مطلب لاءِ يعني صوفيانہ يا ناصحانہ نڪتن بيان ڪرڻ لاءِ آندو اٿس. مشهور صوفي بزرگ هستين ۾ مولانا روم سڀ کان مٿانهون مرتبو تہ شمس تبريزي کي ڏني ٿو. ان کان علاوه حضرت بايزيد بسطامي، جنيد بغدادي، ابن عربي، ذوالنون مصري ۽ پنهنجي مريد حسام الدين جو بہ ذڪر ڪري ٿو. پر شاهه لطيف ان سلسلي ۾ نالو وٺي صرف منصور جو ئي ذڪر ڪيو آهي.

سر سهڻي - داستان نائون

جر تر تڪ تنوار، وڻ ٽڻ وائي هيڪڙي
سپيئي شيءِ ٿيا، سوريءَ سزا وار
همہ منصور هزار، ڪهڙا چاڙهيو چاڙهئين

(شهوائي - ص 265 - بيت 1)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان کان علاوہ تصوف جي فڪر ۽ فلسفي جي سمجھاڻيءَ لاءِ خود مولانا جلال الدين رومي جو حوالو ڏنو اٿس. سر يمن ڪلياڻ ۾ ان حوالي سان ۾ ـ ـ شعر اڳ ۾ درج ٿي چڪا آهن. مثنويءَ جي نسخي جو پاڻ وٽ رکڻ، انهن بيتن ۽ هن تقابلي تجزئي مان اهو تہ ثابت ٿئي ٿو تہ شاھ سائين مولانا جلال الدين روميءَ کان تما گهڻو متاثر هو. پر ان ڳالھ کي بہ وڏي هٿي ملي ٿي تہ پاڻ نہ صرف باقاعدہ پڙهيل ڳڙهيل هو پر عربي ۽ فارسي جو ماهر بہ هو. (عربي جو حوالو اڳ اچي چڪو آهي) چو تہ مثنوي روميءَ جو صرف نسخو پاڻ وٽ رکڻ سان ان جي فڪر ۽ فلسفي جي گهرائي سمجھ ۾ نہ ايندي ۽ جڏهن پاڻ مولانا روم جو باقاعدہ نالو وٺي ذڪر ڪيو اٿس تہ ان مان ثابت ٿو ٿئي تہ مثنويءَ جو پاڻ گهرو مطالعو ڪيو اٿس. انهن سڀني ڳالهين کان علاوہ هڪ تمام اهم خوبي جنهن شاھ سائينءَ جي ڪلام کي وڏيڪ مقبول بنايو، اها آهي سندس بوليءَ ۽ لهجي ۾ نرمي، ميناج، محبت، نياز ۽ نوڙت. حسام الدين راشدي جيڪو خود بہ فارسي زبان جو وڏو ڄاڻو ۽ اعليٰ پايي جو عالم ٿي گذريو آهي، لکي ٿو:

"in the Masnawi of Rumi, there is no such tenderness (softness) and gentleness as the one found in Risalo. It is as gentle and soft as pure silk which is pleasant to touch." (14)

حوالا - پاڳو پيو - باب پيو

مولانا جلال الدين روم جو شاھ عبداللطيف تي اثر

1. عباسي تنوير، "شاھ لطيف جي شاعري" (ٽن جلدن ۾)، نيوفيلڊس پبليڪيشن ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ، 1989ع - ص 244
2. جوڻيجو عبدالجبار، "سنڌي شاعري تي فارسيءَ شاعريءَ جو اثر" (پي ايچ ڊي ٿيسز) انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو پريس 1980ع - ص 38
3. Sorley, H.T, "Shah Abdul Latif of Bhit", Oxford University Press, (Pakistan Branch) karachi, reprinted in 1996-P: 281
4. قاضي، آءِ آءِ، علامہ (مقالو) (The Message of Shah Jo Risalo) لطيف سالگرہ مخزن پٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدراباد - 1964ع - ص 17.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

5. Schimmel Annemarie, "The Triumphal Sun: A study of the works of Jalauddin Rumi" London, Hague, 1980 P: 37

6. Sorley H.T, "Shah Abdul Latif of Bhit", P: 286

7. Schimmel mnnemarie, "The Triumphal Sun". P:105

8. Same P: 117.

9. Same PP: 61-63

10. Same PP: 149-150

11. William C. Chittic, "The Sufi path of love, the spritual teachings of Rumi", P: 142

12. Schimmel Annemaric, "The Triumphal sum", P: 77

13. Same P: 77

14. راشدي حسام الدين، "لطيف سالگره مخزن"، ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڪميٽي، حيدرآباد، پاڪستان، 1964ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڃو ٽيون

شاھہ لطيف جي شاعريءَ ۾ استعاره ۽ تشبيهه نگاريءَ جو تحقيقي اڀياس

تعارف

باب پهريون

سر ڪلياڻ کان سر بلاول تائين (ٽيهہ سر)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڃو ڇيون

شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ استعاره ۽ تشبيهہ نگاريءَ جو تحقيقي اڀياس

تعارف:

هن ڀاڱي ۾ شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ ٻن اهم صنعتن جي استعمال جو تحقيقي ۽ تفصيلي جائزو پيش ڪيو ويندو. پر ان کان اڳ مختصر طور تي هنن صنعتن جي، شاعريءَ ۾ (خاص طور صوفيانہ شاعريءَ ۾) ڪارج ۽ استعمال جي اهميت بابت ڪجهہ بيان ڪيو ويندو.

تشبيهہ ۽ استعاري جو تعلق شاعريءَ سان اهڙو آهي جهڙو ٻارش جو بيابان سان. جيئن ڪا ٻوٽ ۽ سڪل ڌرتي ان وقت تائين سرسبز ۽ شاداب نہ ٿيندي جيستائين ان مٿان وسڪارو نہ ٿئي ۽ وسڪارو ٿيندي ئي اهو رڻ پٽ، سونهن ۽ سوڀيا جو مثال بڻجي وڃي. بلڪل ساڳيو مثال تشبيهہ ۽ استعاري جو شاعريءَ سان نهڪي اچي ٿو. شاعري بہ ايستائين بلڪل بي جان ۽ پسي رهندي جيستائين ان ۾ انهن ٻنهي صنعتن جو مناسب استعمال ٿيل نہ هوندو - گويا تشبيهہ ۽ استعاري شاعريءَ کي حسن ۽ زندگي بخشيندڙ اهي بہ موتي آهن جن جو استعمال ان جي جوت کي وڌيڪ جرڪائي ٿو.

"شعر العجم" ۾ علامہ شبلي نعماني، تمثيل طور هڪ واقعو بيان ڪيو آهي تہ: "هڪ دفعي حضرت حسان بن ثابت جي ننڍڙي پٽ کي ڏينيوءَ ڏنگي وڌو. ٻار روئندو پيءُ وٽ آيو ۽ کيس ٻڌايائين تہ ڪنهن جانور کيس ڏنگ هنيو آهي. حضرت حسان ڪانئس ان جانور جو نالو پڇيو. پر ٻار کي نالي جي خبر نہ هئي.

تڏهن حضرت حسان پڇيس تہ ڀلا ان جي شڪل ڪهڙي هئي؟ ٻار جواب ڏنو تہ اٿين ٿي لڳو ڄڻ ان کي ٻنهي پاسي چادر ويڙهيل هئي. اهو ٻڌي حضرت حسان خوشيءَ منجهان رڙ ڪري چيو تہ. "خدا جو قسم منهنجو پٽ شاعر ٿي ويو". توڙي جو ٻار جو چيل جملو ڪنهن بحر وزن تي بہ نہ هو. پر ڏينيوءَ جي پرن تي رنگين ليڪون هئڻ ڪري هن اهڙي تہ سهڻي ۽ نهڪندڙ تشبيهہ ڏني جو حضرت حسان سمجهي ويو تہ ٻار ۾ شاعريءَ جي قابليت موجود آهي." (1)

ان واقعي مان شاعريءَ ۾ تشبيهہ جي اهميت ۽ ضرورت جي خبر پوي ٿي. هنن صنعتن جي قدامت بہ انسان جي وجود سان لاڳو آهي، جن پنهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جذبات جي تشريح يا وضاحت لاءِ هنن معنوي صنعتن (استعاري ۽ تشبيهہ) جو استعمال ڪيو آهي، ڇو تہ انساني فطرت جي اها تقاضا رهي آهي تہ پنهنجي سوچ ۽ محسوسات کي ٻين جي آڏو وڌيڪ زورائتي، چٽي ۽ اثرائتي نموني پيش ڪجي. توڙي جو بيان جي هنن ٻنهي فني قدرن جو آهي. مخصوص نالا دير سان ڏنا ويا هجن يا انهن جي باقاعده دريافت ڪرڻ ۾ ڪو عرصو لڳو هجي، پر انهن جي قدامت جي تاريخ، انساني وجود جي قدامت توڙي ادب جي قدامت سان وابستہ آهي.

هونئن تہ عام شاعريءَ ۾ مضمون جي وضاحت ۽ نکار لاءِ هنن صنعتن جي اهميت ۽ ضرورت پنهنجي جڳهہ تي موجود آهي پر صوفيانہ شاعريءَ ۾ تہ اها اهميت ۽ ضرورت اڃا بہ وڌي وڃي ٿي. صوفيانہ شاعريءَ تي روشني وجهندي رونالڊ نڪلسن لکي ٿو:

"هن قسم جي شاعريءَ جو حقيقي بنياد فهم ۽ فڪر جي ان اعليٰ نظام تي رکيل آهي، جيڪو دل جي پاڪائي ۽ صفائي (تذڪيہ نفس) پاڻ وڃائڻ (پنهنجي وجود جي نفي ڪرڻ، خوديءَ کي ختم ڪرڻ) ۽ جذبن مٿان ضابطي (حيواني يا نفساني خواهشن تي قابو پائڻ) کي حقيقي ۽ دائمي خوشين لاءِ ضروري سمجهي ٿو ۽ اهي ڳالهيون "وحدت الوجود" واري صوفيانہ نظرئي سان ملن ٿيون. جنهن مطابق دنيا جي هر شيءِ خدا جي وجود مان ڦٽي نڪتي آهي ۽ واپس ان ئي واحد مطلق هستيءَ ۾ ختم ٿي ويندي." (2)

تصوف جي وضاحت يا سمجهاڻي ڪو ايترو سولو ڪم نہ آهي، هي اهو حساس ۽ نازڪ موضوع آهي، جنهن کي بيان ڪرڻ لاءِ عام ۽ سادي سودي زبان بلڪل لاچار بنجي وڃي ٿي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر ايڇ. ٽي. سورلي لکي ٿو:

"Actually in all mysticism, there is a fusion of intellect and emotion which defies expression through anything but metaphor and simile. In no sphere of mental activity is the inadequacy of language as a means of expression more apparent than in mysticism."(3)

(حقيقت ۾ سڀئي تصوف ۾ ذهانت (سوچ، فڪر، عقل) ۽ جذبا ائين مليل جليل رهن ٿا جو انهن کي استعاري ۽ تشبيهہ کان سواءِ بيان نہ ٿو ڪري سگهجي. ٻوليءَ جي کوٽ جو اندازو سواءِ تصوف جي اظهار جي ٻئي ڪنهن بہ ذهني عمل ۾ ايترو محسوس نٿو ٿئي. اڳتي لکي ٿو:

"The process of thought is by generalization and association of ideas, by comparing things little known with things which are known and extending the use of simile and metaphor. It is true that as

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

languages grow, many of those similes and metaphors fall by the way side and lose their original perceptual clarity but it is equally true that new and more complicated similes and metaphors take their place as ideas become harder and more difficult to define." (4)

(فڪر جو عمل، خيالن جي عمومي تجزيي ۽ گڏيل صورت ۾ ٿيندو آهي، ان جي بيان لاءِ اڻ ڇاتل شين کي ڇاتل سڃاتل شين سان تشبيهه ۽ استعاري وسيلي ظاهر ڪيو ويندو آهي. اهو به سچ آهي ته ٻولي جيئن جيئن وڌندي ويندي آهي، تيئن گهڻائي استعارا ۽ تشبيهون پاسائتا ٿيندا ويندا آهن ۽ اهي پنهنجي مخصوص چٽائي ۽ وضاحت به وڃائي ويهندا آهن. پر اهو به سچ آهي ته وري نوان ۽ وڌيڪ مشڪل تشبيهون ۽ استعارا انهن جي جاءِ والارينداً. جيڪي وڌيڪ ڏکين ۽ منجهيل خيالن جي وضاحت ڪن ٿا.)

يعني تصوف جا نڪتا يا ڳالهيون اهي آهن جن جي ڪا معلوم صورت يا مقرر شڪل نه آهي ۽ اهو سوچيندڙ جي تخيلاتي طاقت تي منحصر آهي. ان ڪري شاعر انهن کي تشبيهن ۽ استعارن وسيلي ظاهر ڪري ٿو. مسٽر ڪولبي ان سلسلي ۾ پنهنجي تصنيف "The four Mystries of Faith" ۾ لکي ٿو:

"Since we have no direct vision of things, divine revelation must be to us of an indirect character: it must come down to us by analogy, by simile, by terms, by parable, by something or other which shall translate the truth into terms within our capacity. The mind of man must gradually be led from symbol to reality, from metaphor to mystery." (Kolbe, "The four Mysteries of faith" P:225) (5)

(جيئن ته اسان کي شين جو سنئون سڌو نظارو حاصل نه آهي تنهن ڪري اڻ سڌيءَ طرح انهن کي ڏسڻ لاءِ الاهي الهام هجڻ ضروري آهي، ۽ اهو اڻ سڌو نظارو اسين ڪنهن تمثيل، تشبيهه، اصطلاح، نقل نظير وسيلي حاصل ڪري سگهون ٿا. جيڪو سچ يا حقيقت کي اسان جي ذهني استطاعت مطابق مختلف اصطلاحن ۾ بيان ڪريءَ انساني ذهن کي درجه بدرجه علامت کان حقيقت ڏانهن ۽ استعاري کان ان صوفيانه ڳجهه تائين وٺي وڃي).

حضرت شاهه عبداللطيف بابت اڳ اهو بيان ٿي چڪو آهي ته سندس ڪلام جو خصوصي موضوع "تصوف" آهي ۽ پاڻ مختلف صوفيانه عقيدن، نڪتن، مشقن ۽ منزلن کي سمجهائڻ لاءِ تمثيلون، تشبيهون، استعارن توڙي ڪناين وغيره جو اهڙو سهڻو استعمال ڪيو اٿس جو پڙهندڙ توڙي ٻڌندڙ تي سحرانگيز ڪيفيت طاري ٿيو وڃي. سندس ان شاعرائي ڏات کي سوين سال گذري وڃڻ کان پوءِ به نه ته ڪو رسي سگهيو آهي ۽ نه ئي زماني جي لاهن چاڙهن ان جي حسن ۽ مقبوليت کي جهڪو ڪيو آهي. بقول ڊاڪٽر سورلي جي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"Nor is there in Sindhi literature, either before or after Shah Abdul Latif's time, anything fit to be compared with the Risalo" (6)

(سنڌي ادب ۾ شاهه عبداللطيف جي دور کان اڳ توڙي پوءِ اهڙو ڪو شاهڪار نہ آهي جنهنکي رسالي سان ڀيٽ ڪرائي سگهجي). اڳتي لکي ٿو:

"Shah Abdul Latif must by nature have possessed those qualities of observation, expression and sincerity of thought which enabled him to put his own ideas and the ideas of the common people amongst whom he lived, into verses that can without exaggeration be said to have a claim to immortality." (7)

(شاهه عبداللطيف فطري طور تي مشاهدي، اظهار ۽ فڪر جي سچائيءَ جهڙين خوبين جو مالڪ هو، انهن منجهس اها صلاحيت پيدا ڪئي جو پنهنجي ۽ عام ماڻهن جي فڪر ۽ سوچ کي پنهنجي ڪلام جي زينت بڻايائين جن جي وچ ۾ پاڻ رهيو ٿي ۽ بنا ڪنهن وڌاءُ جي، سندس شاعريءَ بابت اها دعوي ڪري ٿي سگهجي تہ اها امر آهي).

ڊاڪٽر سورلي شاهه لطيف جي ان لازوال شاعريءَ جي باري ۾ چوي ٿو:

"It is extremely doubtful whether poetry like Shah Abdul Latif's can ever again be composed in Sindh. The verses can of course be imitated and have been imitated, but we feel that such imitation, however skilful, can be nothing but a feeble copy of something that has lost the lively meaning it once held." (8)

(اها ڳالهہ انتهائي حد تائين مشڪوڪ آهي تہ سنڌ ۾ شاهه لطيف جهڙو معياري ڪلام ٻيهر چيو ويندو. پر جيڪڏهن ڪنهن اهڙي ڪوشش ڪئي بہ تہ اهو صرف نقل ئي هوندو جنهن ۾ اهڙو روح ۽ معنويت نہ هوندي).

پنهنجي تحقيقي مقالي جي مقدمي ۾ لکي ٿو:

"The collection of mystical poems known as the Risalo of Shah Abdul Latif of Bhit is the only classic which the language of Sindhi has yet produced in the realm of deeply imaginative literature."(9)

(صوفيانہ شاعريءَ جو مجموعو جيڪو "شاهه عبدالطيف جو رسالو" جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو، سو هڪ اهڙو تہ عظيم ۽ نادر شاهڪار آهي، جيڪو سنڌي ٻوليءَ، هن مهل تائين، ادب جي تخليقي دنيا ۾ پيش ڪيو آهي).

ان لحاظ کان پوري وثوق سان چئجي ٿو تہ شاهه عبداللطيف سنڌي شاعريءَ ۾ ڪلاسڪ جو درجو رکي ٿو.

لفظ "ڪلاسڪ" جي وضاحت ۾ چيمبرس ڊڪشنري ۾ لکيل آهي:

"Classic: any great writer, composer of work esp: in Greek and Latin literature." (10)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"ڊي ڪنسائيز آڪسفورڊ ڊڪشنري آف ڪرنٽ انگلش" مطابق:

"Classic: Standard, first class especailly in literature." (11)

۽ جميل جالبي "ڪلاسڪ" جي سمجھاڻي ڏيندي لکي ٿو:

"ڪلاسڪ (Classic) جو لفظ رومن شھرين جي ھڪ اھڙي خاص طبقي لاءِ استعمال ڪندا ھئا. جن جي آمدني مقرر حد کان مٿي ھوندي ھئي ۽ ھو انھن کي (Classici) ڪلاسيڪي سڏيندا ھئا ۽ جن جي آمدني ان حد کان گھٽ ھوندي ھئي انھن کي ڪلاسيم (Classeum) چوندا ھئا. ان لفظ جو مجازي معنيٰ ۾ استعمال پھرين يا ٻي صدي عيسويءَ ۾ لاطيني مصنف آل جيليس انھن اديبن لاءِ ڪيو. جيڪي مٿانھين طبقي جي جذبات جي ترجماني ڪندا ھئا. 1964ع ۾ فرانس ۾ اڪيڊميءَ جي پھرين لغت ۾ لفظ ڪلاسيڪل مصنف لاءِ لکيو ويو.

"اھو ٻي حد مقبول ۽ پسنديدہ قديم مصنف، جيڪو پنھنجي موضوع ۽ طرز ادا جي ڪري سند جو درجو رکندو ھجي."

1995ع ۾ شايع ٿيندڙ لغت، "ڪلاسڪ"جي تعريف ھن طرح لکي:

"اھي مصنفين جيڪي ڪنھن بہ زبان ۾ ھڪ مثال يا نموني جو درجو رکندا ھجن."

۽ جميل جالبيءَ جي پنھنجي خيال مطابق، صحيح معنيٰ ۾ "ڪلاسڪ" جي زمري ۾ اھو مصنف اچي ٿو، جنھن انساني ذھن جي نشونما ڪري ان جي فڪري سرمايي ۾ اضافو ڪيو ھجي، اخلاقي صداقت دريافت ڪئي ھجي، جنھن جو مخاطب ڪو مخصوص طبقو نہ پر پوري انساني برادري ھجي، جنھن جون تخليقي صلاحيتون ۽ صفتون دائمي ۽ آفاقي ھجن." (12)

حضرت شاھ عبداللطيف، بغير ڪنھن اختلاف راءِ جي، ڪلاسڪ بابت بيان ڪيل مٿين تعريف تي بلڪل پورو لھي ٿو ۽ سندس ان حيثيت کي ڏيھي توڙي پرڏيھي عالم ۽ محقق تسليم ڪري چڪا آھن.

سندس ڪلام ۾ تشبيھ نگاري بابت آغا محمد يعقوب مغل پنھنجي تفصيلي مقالي، "Shah Abdul Latif Bhitai, the Poet" ۾ لکي ٿو:

"So far similes are concerned, the Risalo abounds in them. None of its Surs is without them. Inspite of the fact that he had an extremely rich vocabulary and the power of expression and argument to explain his points, Shah has adopted different similes on different occasions. But they are all marked by simple conception and a single native and homely thing, as such they compel attention with applause."(13)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(جيستائين تشبيهن جو تعلق آهي، تہ سڄو رسالو انهن سان ڀريل آهي، ڪو بہ اهڙو سر نہ آهي جيڪو انهن کان وانجهيل هجي. باوجود ان جي جو شاهہ وٽ لفظن جو وڏو ذخيرو هو، منجهس اظهار جي قوت هئي ۽ پنهنجن نڪتن کي بيان ڪرڻ لاءِ مضبوط دليل، پر پوءِ بہ شاهہ صاحب مختلف موقعن تي مختلف تشبيهن جو سهارو ورتو آهي ۽ اهي سڀ نهايت سولي ۽ سادي نموني جون آهن، ديسي ۽ مقامي شين مان ورتل آهي ۽ انهن جي اظهار ذريعي هو ماڻهن جو توجهہ ۽ دلچسپي حاصل ڪري ٿو.)

ساڳيو مقالہ نگار آغا محمد يعقوب مغل شاهہ لطيف جي استعارا نگاري بابت لکي ٿو:

Shah has used simple, significant and sound metaphors in a thought provoking manner, e.g.

(a) سڪو سپن ڪان سرتيون ريت سڪڻ جي

(b) نهائين، ڪان نينهن. سک منهنجا سپرين. (14)

تصوف جا نڪتا ۽ باريڪيون سمجهائڻ تمام مشڪل آهي، جو تہ هن موضوع ۾ تمام گهرائي بہ ٿئي ٿي ۽ گڏوگڏ تمام نازڪ ۽ حساس بہ ٿئي ٿو. اهوئي سبب آهي جو صوفيانہ شاعري، جو ظاهري مطلب الگ تہ باطني يا روحاني مطلب الڳ هوندو آهي مثال طور سر بلاول داستان پهرئين جي هن بيت ۾ ڏسو:

سرٽين جا سونا، ڪٿي وسيلو ولهن
لڏي کين لطيف چي، اڱيان لعل لکن
جت ڪوڙين کين لڇن، ات پاٻوهي پڌرو.
(شاهوائي - ص 894 - بيت 1)

يا سر ڪاپائتي جي بيت 18 ۾:

ڪو جو وہ ڪاپائتين، ڪتن ۽ ڪنبن
ڪارڻ سود سواريون، آتڻ منجهہ اڇن
ان جي سونهن سيد چئي، صراف ئي سڪن
اگهيا سٽ سندن، پائي ترازي توريا.
(شاهوائي - ص 852)

سرٽيون = سام پيل عورتون، جن جي جان، عزت ۽ آبرو جي حفاظت جي ذميداري ڪنهن ورتي هجي.

ولهيون = جن جو ڪو اوهي واهي نہ هجي، بي سهارا، بي آسرا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪڏهن انهن بيتن کي مذهبي پس منظر سان ڏسجي تہ سر بلاول جي بيت ۾ "سرٽيون" ۽ "ولهيون" مستعار ڪيا ويا امت لاءِ. لعل مستعار ٿيو پاڻ سڳورن صلعم لاءِ. جيڪي روز محشر پنهنجي گنهگار ۽ بي سهارا امتين جي ذميداري کڻندا ۽ انهن جي شفاعت ۽ بخشش جي رب پاڪ کي سفارش ڪندا ۽ سر ڪاپائتيءَ جي بيت ۾ لفظ ڪاپائتيون يعني سٽ ڪتيندڙ عورتون، مستعار ڪيو ويو الله پاڪ جي نيڪ ٻانهن لاءِ جيڪي رب پاڪ جو ذڪر ڪن ٿا ۽ صراف (استعاره ۾ الله پاڪ) اهو قبول ڪري ٿو.

علامہ شبلي نعماني لکي ٿو:

"تصوف ۽ سلوڪ جا مسئلا ۽ مسلمات، عام انساني ادارڪ کان ٻاهر آهن. ان ڪري جيڪو ماڻهو خود ان عالم ۾ نہ ايندو، تنهن کي انهن ڳالهين تي يقين ٿي نہ ايندو. الاهيات جا اڪثر مسئلا بہ عام ماڻهوءَ جي فهم کان مٿانهان آهن. ان ڪري انهن مسئلن کي سمجهائڻ جو سڀ کان بهتر طريقو اهو آهي تہ اهي تمثيلن ۽ تشبيهن ذريعي سمجهايا وڃن." (15)

ان مقصد جي پورائيءَ لاءِ شاعر کي ٻوليءَ تي مضبوط گرفت ۽ ان جي لفظي توڙي معنوي صنعتن جي گهري ڄاڻ هجڻ ضروري آهي. صوفيانہ نڪتن جي بيان لاءِ اشاراتي ٻولي اهم حيثيت رکي ٿي. ڊاڪٽر سورلي لکي ٿو:

"All human language is allusive as well as direct from its very nature. Poetry is prone to employ generally that primary from of thinking, the association of ideas, which is the source of simile, metaphor, imagery and symbolism." (16)

(انسان جي سڄي ٻولي سڌي سنئين هجڻ سان گڏ اشاراتي بہ هوندي آهي. ان جي فطري گهراين منجهان ٿي شاعري جي سوچڻ واري خوشي اڀري ٿي ۽ خيال جي بندش پيدا ٿئي ٿي. جيڪا تشبيھ، استعاري، عڪسيت ۽ علامت سان لاڳاپيل ٿئي ٿي).

شاعريءَ ۾ اشاريت بابت شفيع احمد علوي پنهنجي مضمون "شاهہ جي ڪلام ۾ اشاريت" ۾ لکي ٿو تہ صوفيانہ شاعريءَ ۾ اشاريت ٻن قسمن جي هوندي آهي. هڪ "اشاريت عمومي". جنهن ۾ صوفيانہ شاعريءَ جا ڪجهہ خاص استعارا، ڪنايا، تشبيهون ۽ اشارا وغيره مقرر هوندا آهن ۽ سڀ صوفي شاعر انهن کي ساڳئي مقرر ڪيل مطلب لاءِ استعمال ڪندا آهن. جيئن، ساقي شرابُ، بلبل، ميخانہ وغيره ۽ ٻي آهي "اشاريت خصوصي". هن ۾ شاعرُ جدت ۽ ايجاد کان ڪم وٺي مطلب کي واضح ڪرڻ لاءِ نوان نوان استعارا ۽ ڪنايا ڪتب آڻيندو آهي. شاهہ عبداللطيف اشاريت جا ٻئي قسم استعمال ڪيا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عمومي اشاريت تہ مڙني لاءِ ساڳي آهي پر شاهہ سائينءَ جي خصوصي اشاريت جو وڏن وڏن عالمن بہ اعتراف ڪيو آهي. (17)

ڏٺو وڃي تہ عمومي اشاريت وارن استعارن يا ڪناين وغيرہ جو استعمال بہ شاهہ سائينءَ پنهنجي منفرد انداز ۾، پنهنجي ديس جي شين وسيلي ۽ ديس جي ٻوليءَ ۾ ڪيو آهي. مثال طور ساقيءَ جو جيڪو تصور روايتي فارسي شاعريءَ ۾ رهيو آهي، شاهہ وٽ ڪلال يا ڪلاڙ جو ان کان مختلف تصور آهي، شراب کي ڪڪوہ، مڌ، سرو وغيرہ جي ديسي نالن سان استعمال ڪيو ويو، گل ۽ بلبل جو ذڪر نہ آهي، پر ان جي بدران ڪنول ۽ ڀونر جو بيان آهي. شاهہ لطيف گهٽ ساڳي تقليد جي بدران جدت ۽ ايجاد تي زور ڏنو آهي، پنهنجي ڪلام ذريعي پنهنجي ديس ۽ ديسواسين سان پنهنجي محبت جو اظهار ڪيو آهي. ان لاءِ هن پنهنجو روحاني پيغام انهن جي زبان ۾ ڏنو ۽ جيڪي بہ نوان نوان استعارا ۽ تشبيهون وغيرہ استعمال ڪيون اٿس، سي سڀ سنڌ جي مقامي ماحول ۽ سماجي حالتن مطابق آهن. محبوب حقيقيءَ لاءِ هو ويڄ، طبيب، لهار، وينجهار، ناتار، صراف وغيرہ جو استعاراتي استعمال ڪري ٿو تہ سالڪ يا عاشق حقيقيءَ لاءِ پتنگ، وڻجارو، جوڳي، ڪاهوڙي وغيرہ انهن کان علاوہ سوري، سيج، سمنڊ، ٻيڙي، ناڪئا، ڪاپائتي، سٽ، هنج، ڪنگ، ٻگهہ، ڪونج، مانگر مڇ ۽ شينهن وغيرہ جو بہ تشبيهي ۽ استعاراتي استعمال ڪيو اٿس. شاهہ لطيف جيڪي رومانوي قصا بيان ڪيا آهن انهن جا ڪردار توڙي ماڳ مڪان جهڙوڪ عمر، مارئي، ملير، مارو، ويڙهيچا، سسئي، پنهون، ڀنڀور، ڪيچ، سهڻي ميهار، دريا، ڊم، وغيرہ جو بہ شاهہ سائينءَ ڪو قصي ڪهاڻيءَ طور بيان نہ ڪيو آهي، پر هڪ عام ڇاتل سڃاتل قصي جي واقعاتي بيان کي پاڻ صوفيانہ نڪتن بيان ڪرڻ لاءِ تمثيل طور اختيار ڪيو اٿس. مثال طور سر مارئيءَ ۾ فرمائي ٿو:

داستان پهريون

"الست بربڪم" جڏهن ڪن پيوم،
"قالو بليٰ" قلب سين، تڏهن تت چيوم،
تهين وير ڪيوم، وچن ويڙهيچن سين.

(شاهوائي - ص 558 بيت 1)

هن بيت مان صاف ظاهر آهي تہ هي لفظ ٿر ڄائيءَ مارئي جا نہ آهن. پر هت مارئي توڙيُ ويڙهيچا استعاري طور ڪم آيا آهن. مارئي هن دنيا ۾ آيل روح آهي جنهن کي ملير يعني عالم الارواح مان ٻين روحن يعني ويڙهيچن کان الڳ ڪيو ويو ۽ اهي روح الله پاڪ جي ربوبيت جو اقرار ڪرڻ ۽ ان کي وچن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏيڻ ۽ مڃڻ مهل عالم الارواح ۾ موجود هئا. سر سهڻي ۾ شاهه لطيف طرفان سهڻي کي هدايت ڪئي پئي وڃي تہ:

ساري سک سبق، شريعت سندو سوهڻي
طريقتا تکو وهي، حقيقت جو حق
معرفت مرڪ، اصل عاشقن جو.

(شاهوائي - ص 303)

هتي شاهه لطيف "سهڻي ميهار" جي مقبول عوامي قصي کي تمثيل طور استعمال ڪيو آهي ۽ سهڻيءَ کي سالڪ يا حقيقي عاشق لاءِ مستعار ڪيو آهي ۽ ان کي صوفيانہ منزل جي باري ۾ سمجهائي ٿو. سر ڪاموڏ ۾ پاڻ هڪ بيت ۾ فرمائي ٿو:

نہ ڪي چايو چام کي، نڪو چام ويا؛
ننڍي وڏي گندري، سين آهه سيا؛
لم يلد ولم يولد، اي نجابت نيا؛
ڪبر ڪبريا، تخت تماچي چام.

(شاهوائي - ص 868 - 869)

هن بيت جي مضمون مان بہ بلڪل پڌرو آهي تہ شاهه سائينءَ چام تماچي ڪنهن لاءِ مستعار ڪيو آهي. اها هستي جنهن کي نہ ڪنهن ڄڻيو ۽ نہ ڪنهن کي پاڻ ڄڻيائين. جيڪا هر ننڍي وڏي ۽ گنگهار ۽ عيبدار ٻانهي لاءِ ڇپر ڇانو آهي. جيڪا سڀ کان وڏي ۽ عظيم تخت جي مالڪ آهي. شاهه سائينءَ جو بيان توڙي صنعتي استعمال ۾ هميشہ منفرد انداز رهيو آهي. پاڻ جيڪي بہ رومانوي قصا بيان فرمايا اٿس، انهن کي مڪمل طور روحاني تمثيل جي زمري ۾ بہ آڻي نہ ٿو سگهجي، ڪي ڪجهہ بيان پاڻ اصل ڪردارن ۽ ڪهاڻيءَ بابت بہ ڪري ٿو ۽ ڪجهہ صوفيانہ نڪتن جي بيان لاءِ! اهي ڪردار، واقعا ۽ ماڳ مڪان پنهنجي خصوصيتن جي بنياد تي ڄڻ علامتون بنجي وڃن ٿا ۽ ان علامتي حيثيت کي شاهه سائين تشبيهہ يا استعاري طور بيان ڪري ٿو. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو علامت ۽ تشبيهہ جو تعلق بيان ڪندي لکي ٿو:

"ملڪ جي ادب ۾ ڪي نہ ڪي شيون شاعريءَ جا اهڃاڻ بنجن ٿيون. شاعر ۽ اديب علامتي انداز ۾ پنهنجو مقصد بيان ڪن ٿا. عام ماڻهو ۽ شاعر جي چيل ڳالهہ ۾ فرق فقط اهڃاڻ ۽ علامتي انداز بيان سبب ٿئي ٿو. ڪو ماڻهو چوي ٿو تہ "منهنجو محبوب سهڻو آهي." پر شاعر چوي ٿو تہ "محبوب چنڊ جهڙو آهي". تہ شاعر جي ڳالهہ فقط ان اهڃاڻ جي ڪري وزن واري ليکجي ٿي." (18)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٿئين بيان مان علامت، تشبيهه توڙي استعاري جو ڳوڙهو تعلق ظاهر ٿئي ٿو. مٿئين مثال ۾ محبوب جي حسن کي "چنڊ" سان تشبيهه ان ڪري ڏني وئي جو چنڊ حسن جي هڪ مڃيل علامت آهي (مشرقي شاعريءَ ۾) يعني ان مثال ۾ چنڊ علامت بہ آهي تہ مشبهه بہ پڻ. اهڙي طرح عام ماڻهو سادن سودن لفظن ۾ چوندو تہ "فلاڻو شخص ڏاڍو بهادر آهي" پر اديب ساڳي ڳالهه لاءِ لکندو. "فلاڻو شينهن مڙس آهي". هتي شينهن جيڪو بهادري ۽ دليريءَ جي تسليم شده علامت آهي، تنهن کي انهن ئي خصوصيتن جي بنياد تي استعاري طور استعمال ڪيو ويو. شاعر هميشہ پنهنجي بيان کي پراثر ۽ زوردار بنائڻ لاءِ اهڙين تسليم شده علامتن کي تشبيهه يا استعاري طور استعمال ۾ آڻيندو آهي، مثال طور پروانو يا پتنگ، پنهنجي معشوق يعني باهه يا روشنيءَ کي ماڻڻ لاءِ پنهنجي جان ان تان قربان ڪريو ڇڏي، پر تڪليف ڏسي موٽي هرگز نہ ٿو. ان لحاظ کان پتنگ هڪ اٽل موت ۽ جان نثار عاشق جي علامت بنجي ويو ۽ شاهه سائينءَ ان کي سچي يا حقيقي عاشق لاءِ مستعار ڪيو آهي ۽ تشبيهه ۾ بہ استعمال ڪيو اٿائين.

شاهه لطيف پنهنجي صوفيانہ ڪلام ۾ ڪٿي ڪٿي فارسي استعارا ۽ تشبيهون بہ ڪم آنديون آهن، جيئن ڪباب، حمام وغيره، پر پاڻ ان کي فارسي شاعريءَ جي طرز ۽ تقليد جي بدران پنهنجي ماحول سان نهڪندڙ انداز ۾ بيان ڪري ٿو. حالانڪ ڪانئس پوءِ واري شاعرن انهن کي جيئن جو تيئن استعمال ڪيو آهي، ايستائين جو نرڳ ۾ وسڪاري جي ڳالهه ڪئي پئي وڃي ۽ وسڪاري کان پوءِ اتي ڦٽن ٿا، نرگس، سوسن، سنبل ۽ زعفران وغيره ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ان بابت لکي ٿو:

اسان جي لائق فائق ۽ صاحب ديوان شاعرن کان اهڙيون غلطيون سرزد ٿيون آهن جو فارسي تقليد ۾ اهڙين شين جون تشبيهون ۽ استعارا استعمال ڪيائون، جيڪي سنڌ ۾ ڪڏهن پيدا ئي نہ ٿيون آهن ۽ نہ ئي سنڌ جي آبهوا يا ماحول اهڙو آهي جهڙو ايران جو. مشڪ ختن ۽ آهوي تاتار جو تذڪرو بہ اٿين ڪيائون ڇاڪ اهي سندن ڏٺل آهن." (19)

پر شاهه لطيف جي ڪلام ۾ اهڙي ڪابہ ادبي اوڻائي يا غلطي نظر نہ ايندي، سندس سڄي ڪلام ۾ روحاني ۽ معنوي لڪ رکيل آهي، تصوف جي اسرارن ۽ رمزن جو بيان آهي، جنهن جي ڇنڊڇاڻ ۽ وضاحت لاءِ پاڻ مختلف صنعتن مان تشبيهه، استعاري، ڪنايي، تمثيل، تلميح، علامت وغيره جو نهايت سهڻو استعمال ڪيو اٿس. هتي هن مقالي جي موضوع مطابق صرف تشبيهه ۽ استعاري جي سندن ڪلام ۾ استعمال بابت تحقيقي اڀياس پيش ڪيو ويندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - ٻاڳو ٽيون

تعارف

(1) نعماني شبلي علامه (مؤلف) "شعر العجم". جلد اول نيشنل بک فائونڊيشن، اسلام آباد 1972ع - ص 93.

2 Nicholsom, Ronald Alleyne, "Selected poems from the Diwan-e-Shams Tabrez "Cambridge 1961, Introduction Page: XXXVI

3. Sorley, H.T, "Shah Abdul Latif of Bhit" Paksitan Branch, Oxford University Press, Military and Civil Press Karachi, reprinted 1966, Page: 263

4. Same, Page 264.

5. Same, Page 264-265.

6. Same, Page 203.

7. Same, Page 204.

8. Same, Page 205-206

9. Same, Preface P: VII

10."Chambers Twenteeth Century Dictionary" (Revised Edition) Edited by A.M. MacDonald, W&R Chambers Ltd: 1977, Page, 240.

11.Flower H.W and Flower F.G, "The Concise Oxford Dictionary of Current English", (5th Edition) Oxford University Press, Page 220

12. جالبي جميل، "ارسطو سي ايليٽ تڪ"، نيشنل بک فائونڊيشن، پريس ٽرسٽ هائوس، ڪراچي 1975ع، ص 336 کان 339.

13. Legouise Emile and Cazamian Louis and Raymond Lasvergness, "A History of English Literature" (Revised Edition) J.M. Dent & Sons Ltd: 1967, Page 711.

14. Agha Muhamamd Yaqoob, "Shah Abdul Latif Bhiati, the Poet", Sindh Quarterly Vol: VI, No.4, 1978. Herald Press Karachi, Page 24.

15. Same, Page 25.

16. نعماني شبلي علامه، "سوانح مولانا روم"، مرتب سيد عابد علي عابد، مجلس ترقي ادب لاهور 1961ع - ص 106 - 107.

17. Sorely, H.T. "Shah Abdul Latif of Bhuit", Page 202.

18. علوي شفيع احمد "شاهه جي ڪلام ۾ اشاريت" (مضمون) ماهوار زندگي-ص 5

19. جوڻيجو عبدالجبار، "سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر"، پي ايچ ڊي ٿيسز، انسٽيٽيوٽ آ سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي پريس، ڄامشورو 1980ع - ص 166

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڃو ٽيون
باب پھريون

(الف) سر ڪلياڻ ۾ استعارہ ۽ تشبيھ نگاري

ڪلياڻ سنسڪرت لفظ آهي جنهن جي معنيٰ آهي، خير، سک، سانتي - هندستان جي راڳ جي ماهرن ديپڪ راڳ کي انن سرن ۾ ورهايو آهي، جن مان هڪ سرڪلياڻ بہ آهي، ان کي "شڌ ڪلياڻ" بہ چئبو آهي. (1)

لغت مطابق:

ڪلياڻ ج ڪلياڻ: صفت (سن. ڪلياڻ = عمدو) عمدو، سهڻو، سٺو، حسين، وڻندڙ آسودو، سکي، خيريت، عافيت، ڇوٽڪارو، نجات، مڪتي، امن امان، سانت، سوڀ، ڪامراني، وغيرہ. (جامع سنڌي لغات جلد چوٿون ص 2104)

هي سر جيڪو شاھ سائينءَ جي ڪلام جي مرتب ڪيل اڪثر رسالن ۾ پھريون سر آهي، ان بابت ليلا رام وطن مل لکي ٿو:

"The Sur of Kalian is full of sufi doctrines, some of the verses being quite mystic in their character." (2)

هن سر ۾ شاھ سائينءَ مختلف موضوعن تي شعر چيو آهي. شروعات ۾ رب پاڪ جي حمد و ثنا، توحيد ۽ توصيف بيان ٿي آهي. پھريون بيت، "اول الله عليم، اعليٰ عالم جو ڌڻي". جيڪو پنجن مصرعن تي مشتمل آهي، ان ۾ پڻ رب پاڪ جي ذاتي صفاتي، افعالي، جمالي ۽ جلالي اسمن سڳورن جو ذڪر ڪيو اٿائين. هن سر کي ترتيب جي لحاظ کان پھرئين نمبر تي رکڻ جو ڪارڻ بہ شايد اهوئي هوندو. توحيد کان پوءِ رسالت جو بيان ڪيو اٿس ۽ توحيد تي ايمان آڻڻ سان گڏ پاڻ سڳورن صلعم جي رسالت کي مڃڻ بہ لازمي قرار ڏئي ٿو ۽ چوي ٿو تہ جن الله پاڪ جي هيڪڙائيءَ سان گڏ محمد صلعم جن جي رسول هئڻ تي ايمان آندو، اهي ڪڏهن بہ گمراهيءَ ۾ نہ پيا.

وحده لاشريڪ لہ، جڏهن چيو جن
تن مڃيو محمد ڪارڻي، هيجا ساڻ هنين،
تہ ڏهن منجهان تن، اوتڙ ڪونہ اولئو.

توحيد ۽ رسالت کان علاوہ هن سر ۾ صوفين جي نظريہ وحدت الوجود يا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

همه اوست کي بہ نهايت چٽائيءَ سان بيان ڪيو ويو آهي. ڊاڪٽر ابراهيم خليل لکي ٿو:

"شاهه سائينءَ جي سڄي سر ڪلياڻ جو موضوع "وحدت الوجود" يا "لا الاه الا الله" جي مفهوم جي تشريح آهي." (3)

وحدت مان ڪثرت واري نظريي کي تمام اهميت ۽ گهرائيءَ سان بيان ڪندي شاهه سائينءَ ڪيترائي بيت چيا آهن. مثال طور:

ايڪ قصر در لک، ڪوڙين ڪٽس ڳڙڪيون
جيڏاهه ڪرياڻ پرک، تيڏاهه صاحب سامهون.

واحد وجود ۽ ان جي مظهرن ۽ پرتون جو ذڪر ڪندي آواز ۽ پڙاڏي جو مثال ڏئي ٿو:

پڙاڏو سو سڏ، ور وائيءَ جو جي لهين
هٿا اڳهر گڏ، پڙڏ ۾ پـ ٿيا.

ڊاڪٽر اي - جي هاليپوٽو پنهنجي مضمون "Study of Sur Kalyan Unity in Diversity" ۾ لکي ٿو تہ شاهه. ڪائنات جي واحد ۽ حقيقي وجود جي، پنهنجي مظهرن سان تعلق کي آواز ۽ پڙاڏي جي تعلق سان ڀيٽي ٿو:

"The relationship of the universe of the apparant multiplicity with the ultimate one and the real, is like the relationship of the sound and its echo." (4)

شاهه سائين سالڪ کي تلقين ڪري ٿو ۽ کيس خبردار ڪري ٿو تہ جن وحدانيت جو رستو ڇڏيو ۽ رب واحد جي ذات سان ڪنهن کي شريڪ ڪيو تن جڻ پنهنجي لاءِ ذلت ۽ تباهي گهري ورتي.

وحده لاشريڪ لہ، اي هيڪڙائي حق
ٻيائيءَ کي ٻڪ جن وڏو سي ورسيا.

قرآن پاڪ ۾ سورت اللقمان ۾ واضح طور ارشاد ٿئي ٿو تہ: "جيئن لقمان پنهنجي پٽ کي تہ اي منهنجا پٽڙا الله سان ڪنهن کي شريڪ نہ ڪر. ڇو تہ شرڪ وڏي بي انصافي آهي." سورت اللقمان آيت 13، مترجم مولانا تاج محمود امروٽي)

انهن موضوعن کان علاوه هن سر ۾ شاهه سائينءَ، ذات حقيقيءَ سان واصل ٿيڻ لاءِ خوديءَ کي مارڻ جو پڻ درس ڏنو آهي. هو سالڪ کي بار بار هدايت ڪري ٿو تہ پنهنجي هستي پنهنجي وجود يعني پاڻ پڻي کي ختم ڪر.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن تہ پنهنجي خوديءَ کي ختم ڪيئي تہ پوءِ حقيقي ۽ واحد وجود سان وصال حاصل ڪري سگهندين. ان وصل ذريعي ئي سالڪ کي دائمي وجود حاصل ٿيندو يعني فنا کان پوءِ بقا حاصل ٿيندي.

معمور يوسفاڻي پنهنجي مضمون. "سرڪلياڻ جو فلسفو" ۾ لکي ٿو:

"هونئن تہ سندن سڄو ڪلام ئي ڪلام پاڪ جي آيتن جو تفسير ۽ تشريح آهي، پر سڄي ڪلام ۾ سر ڪلياڻ سڀني سرن کان اهم آهي. جيڪو شرڪ ۽ الحاد جي پاڙپٽي. توحيد جو فلسفو سمجهائي صحيح گس تي پهچائي ڇڏي ٿو. رسالي ۾ سر ڪلياڻ کي اها حيثيت حاصل آهي، جيڪا قرآن ۾ سورت فاتحہ کي آهي. (5)

سر ڪلياڻ جي ان فلسفياڻ ۽ صوفياڻ مضمون ۽ موضوع کي واضح ڪرڻ لاءِ شاهہ سائين نهايت آسان ۽ عام فهم استعارا ۽ تشبيهون استعمال ڪيون آهن جن جو الف ۽ ب پاڱن ۾ ترتيب وار جائزو ورتو ويندو.

ڊاڪٽر ابراهيم خليل شاهہ سائينءَ جي تشبيهہ ۽ استعاري بابت لکي ٿو:

"شاهہ صاحب جي تشبيهن . استعارن ۽ ڪناين ۾ بہ هڪ اهڙي دلڪشي آهي، جا هڪ طرف تہ مضمون ۾ حسن پيدا ڪري ٿي تہ ٻئي طرف فن جي ڄاڻن وارن کي حيرت ۾ وجهيو ڇڏي، جنهن حالت ۾ اهي تشبيهون ۽ استعارا ديسي ۽ بلڪل آسپاس جا آهن تنهن ڪري انهن ۾ هڪ قسم جي جدت، ندرت ۽ لطافت سان گڏوگڏ جاذبيت بہ پيدا ٿيو پوي." (6)

(i) سر ڪلياڻ ۾ استعارا

هن سر جي داستان پهرئين جي شروع ۾ توحيد ۽ رسالت تي ايمان آڻڻ جو تمام گهڻو تاڪيد ڪيل آهي.

وحده لاشريڪ لـــــہ، جـڏهن چيــو جـن
تـن مڃيـو محمـد ڪـارڻي، هيجـا سـاڻ هيـن
تـڏهن منجهـا تـــن، اوتـــڙ ڪونـــہ اولئـــو.

(گربخشاڻي - ص 83 داستان 1 بيت 3)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وحده لاشريڪ لـــه، جن اتـو سـين ايمـان
تـن مڃـڻو محمـد ڪـارڻي، قلـب سـاڻ لسـان
اوءِ فـائق ۾ فرمـان، اوتـڙ ڪنهـ نـه اولـٿا.

(گربخشاڻي - ص 83 بيت 4)

اوتـڙ ڪنهـ نـه اولـٿا، سـتڙ وٺـا سـالم
هيڪـائي هيـڪ ٿـا، احـد سـين عـالم
بـي بهـا بـالم، آگـي ڪـٿـا آڳهـر

(گربخشاڻي - ص 83 بيت 5)

"اوتڙ ذ= خراب تڙ، اهو تڙ جتي ٻيڙين ٻيهڻ يا وهنجڻ جو سهنج نه هجي، اهنجو تڙ. اٿانگو تڙ. خراب تڙ. "ستڙ" جو ضد، اوجهڙ. پراهون. ڪوات، گمراهه (ظرف) مثاهون. ايڪيرو (جامع سنڌي لغات جلد پهريون - ص 281 - 280)

ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"اوتڙ ڪونه اولٿو - تڙ ڪان تواڻي نه ٿيو ۽ صحيح سلامت وڃي منزل مقصود تي پهتو، يعني نجات يا موڪش حاصل ڪيائين،. هي ناکئن جو اصطلاح آهي. (7)

مٿين بيتن ۾ شاهه سائين اوتڙ (خراب، اڙانگو تڙ) ۽ ستڙ (صحيح تڙ) مستعار ڪيا آهن گمراهي ۽ صراط مستقيم لاءِ. هي اصل ۾ ملاحن جو اصطلاح آهي يعني اهو بندر يا تڙ جيڪو هنن جي منزل هوندو آهي، جتي هنن کي پنهنجا ٻيڙا لنگرانداز ڪرڻا هوندا آهن تنهن کي هو "ستڙ" يعني سٺائو يا صحيح تڙ چوندا آهن پر جي ٻيڙا ڪنهن ڦني يا موسمي خرابيءَ جي ڪري راهه ڀٽڪي ڪنهن غلط هنڌ وڃي پهچندا آهن ته ان کي هو پنهنجي ٻوليءَ ۾ "اوتڙ اولجي وڃڻ" چوندا آهن.

وحـده جـي وڍٺـا، الا الله سـين اوريـن
هنيـون حقيقـت گـڏيو، طريقـت توريـن
معرفـت جـي مـاٿ سـين، ڏيسـاندر ڏوريـن
سـڪ نـه سـتا ڪـڏهن، ويهـي نـه ووڙيـن
ڪلنـڻون ڪوريـن، عاشـق عبداللطيـف جـي

(گربخشاڻي - ص 84 بيت 7)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وحــــدہ جـــي وڍئـــا، الا الله اڌ ڪٺــــا
محمــــد رســــول ڇڏــــي، مســــلمان ٿئــــا
عاشــق عبداللطيــف چــي، انهــر پهــہ پٽــا
تيـلاہ ڏٺـي ڏٺـا، جيـلاہ وٺـا وحـدہ گـڏجي.
(گربخشاڻي - ص 84 بيت 8)

وحــــدہ جـــي وڍئـــا، ڪٺـــا الا الله اڌ
سـي ڏڙ پسـي سـڏ، ڪنهـ اپـاڳي نـہ ٿئـي
(گربخشاڻي - ص 84 بيت 9)

"وحدہ جي وڍئا الخ، جن سالڪن وحدہ جي سچي معنيٰ سمجهي تہ سڀ ڪيو تہ خدا کي ئي مطلق هستي آهي. ان ڪري ڪان پوءِ هنن پنهنجي هستي وڍي يعني وڃائي ڇڏي." (8)

"وڍڻ: مصدر (سن. ورڌ) ڪپڻ، ڪترڻ، ڪاٽڻ، ڪپڙا (ويڙهڻ)، گهائڻ، چيرڻ، ڦاڙڻ، ٽڪر ٽڪر ڪرڻ" وغيرہ. (جامع سنڌي لغات، جلد پنجون، ص 2934)

"وڍڻ" لفظ جي لغوي معنيٰ آهي پر هتي شاهہ سائينءَ ان جو مجازي استعمال ڪيو آهي. پاڻ فرمائي ٿو تہ سچن سالڪن ۽ حقيقي عاشقن جڏهن وحدہ جو راز سمجهيو تہ هن دنيا ۾ هڪ ئي هستيءَ جو وجود آهي تہ هنن پنهنجي هستيءَ، خوديءَ ۽ وجود کي ختم ڪري ڇڏيو. هت لفظ وڍڻ، ان ئي سلسلي ۾ مستعار ٿيو آهي يعني هنن پاڻپڻو ۽ نفساني خواهشون، هٺ ۽ هٺڻ کي وڍي يعني ختم ڪري يا ناس ڪري ڇڏيو.

ستين بيت جي ٽين مصرع آهي، "معرفت جي ماٿ سين ڏيساندر ڏورين" لفظ ڏيساندر يا ڏيساور جي لغوي معنيٰ آهي: "ڏيساندر. ج. ڏيساندر، ڏ (ديسنتر - سن - ديشانتر، ديش = ملڪ، انتر = پيو) ڏورانهون ملڪ، پرديس، ولايت، ڏيساور وغيرہ (جامع سنڌي لغات جلد ٽيون ص 1356) هتي لفظ ڏيساندر کي شاهہ سائينءَ روحاني ولايت لاءِ مستعار ڪيو آهي. اها روحاني دنيا جنهن جو صوفي سگهورا معرفت (صوفين جي ٽين منزل) ذريعي خاموشيءَ ۽ صبر سان مشاهدو ڪن ٿا.

هن ئي داستان جي بيت نمبر 10 ۾ فرمائي ٿو:

سر ڍونڍيان، ڏڙ نـہ لهان، ڏڙ ڍونڍيان سـر نـاہ
هـٿ ڪرايـون آگريـون ويـون ڪيچـي ڪانهـ
وحـدت جـي وهـاڻ، جـي وٺـا سـي وڍئـا.
(گربخشاڻي - ص 84)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وهاڻ (سن - وواه) پرڻو، شادي، وصال. (9)

عام طور تي وهاڻ جي معنيٰ آهي شادي جنهن ذريعي ٻن دلين، ٻن جسمن جو ميلاپ ٿئي ٿو. پر هتي شاهه سائين اهو لفظ محبوب حقيقيءَ جي واحد وجود سان هڪ ٿي وڃڻ لاءِ مستعار ڪيو آهي ۽ ان وهاڻ يا وصال ماڻڻ لاءِ طالب کي پنهنجو پورو وجود، پوري هستي ختم ڪرڻي پوي ٿي.

"وڍڻ" جو استعارو اڳ وارن بيتن ۾ بہ استعمال ٿيو آهي. هن لفظ تي اگر غور ڪيو وڃي تہ وڍڻ يا ڪپڻ. ڪٽجڻ کان پوءِ ڪابہ شيءِ چاهي جاندار چاهي بي جان پنهنجي اصل صورت ۾ نہ رهندي. اهو لفظ مستعار وٺي، اهو سمجهايو ويو آهي تہ الله پاڪ جي طالبن جڏهن ان جي وحدت تي ايمان آندو تہ ان وحدانيت ۾ گم ٿي ويا ۽ پنهنجي هستي وڃائي ويٺا. طالبن جو اگر سر ٿو ليپي تہ ڏڍ ڪونهي يعني هنن پنهنجون سڀ جسماني خواهشون، سڀئي عيش عشرتون ختم ڪري ڇڏيون بلڪ پنهنجي وجود يا هستيءَ جي نفي ڪري واحد ۽ حقيقي هستيءَ سان واصل ٿي ويا.

وحده لاءِ شريڪ لہ، پڌرو نہ پورا
ڪ تو ڪنين نہ سٺا، جي گهٽ اندر گهوڙا
ڳاڙينده ڳوڙها، جت شاهد ٿيندءِ سامها.

(گربخشاڻي- ص 84 بيت 11)

"گهوڙا". ورڪ يا ضمير جون پڪارون. (10)

هتي لفظ "گهوڙا" پنهنجي اصلي معنوي يعني چوپائي جانور جي نالي بدران مجازي معنيٰ ۾ ضمير جي پڪارن لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي.

ان لفظ جي ٻي استعاراتي معنيٰ هيءَ بہ ٿي سگهي ٿي تہ گهوڙن جي هلڻ جي جيڪا "ٽاپ ٽاپ" ٿئي ٿي، ان کي انسان جي دل جي ڌڙڪن لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي جو تہ اهو ڌڙڪو ئي انساني حياتيءَ جو ضامن آهي ۽ انسان کي وقت گذرڻ جو احساس ڏياريندو رهي ٿو. پوءِ جيڪڏهن عقل ۽ هدايت کان وانجهيلن، پنهنجي اندر جو اهو خبردار ڪندڙ آواز نہ ٻڌو ۽ وحده لا شريڪ لہ جي آواز تي لبيڪ نہ چيو ۽ وقت گذري ويو تہ پوءِ حساب واري ڏينهن جڏهن شاهد سندن اعمالن جا دفتر سامهون کڻي ايندا تہ پڇتائڻ ۽ ڳوڙهن ڳاڙهن کان سواءِ ٻي ڪا واٽ نہ هوندي.

صوفي عقيدي "وحدت الوجود" يا "همہ اوست"، يعني سڀ اهو آهي، مطابق وجود حقيقي صرف ان واحد ذات جو آهي ۽ هن ڪائنات ۾ ٻيو جيڪي ڪجهہ بہ آهي سو ان وجود حقيقيءَ جو مظهر آهي. (شاهہ لطيفؒ پاڻ بہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وجودي صوفي هو.) ان مسئلي کي نهايت سانيٽي ۽ ڳنڀير انداز ۾ شاهه سائينءَ مختلف تشبيهن ۽ استعارن وسيلي سمجهايو آهي. هڪ پيرو وري ٻه ساڳين بيتن ورجائڻ جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي:

پڙاڏو سو سڏ، ور وائيءَ جو جي لهين
هٿا اڳهر گڏ، پڌڻ ۾ پڻ ٿئا

(گربخشاڻي - ص 85 بيت 19)

ايڪ قصر، درلک، ڪروڙين ڪٽس، ڳوڪيون
جيڏاهه ڪريان پرک، تيڏاه صاحب سامهون

(گربخشاڻي - ص 85 بيت 20)

هتي شاهه سائين حقيقي وجود لاءِ "سڏ" يا اصل آواز مستعار ڪيو آهي ۽ باقي وجودن لاءِ "پڙاڏو".

پڙاڏو. ذ (سن. پرترو.پرت = ابتو + ر = آواز ڪڍڻ) اهو آواز جيڪو ڪنهن آڏ سان ٽڪرجڻ کان پوءِ موٽي ٻڌڻ ۾ اچي، گونج، صدا، پڙلاءُ.

(جامع سنڌي لغات - جلد ٻيون - ص 801)

يعني ان اصل آواز يا سڏ جي گونج، ان گونج جو اصل آواز کان سواءِ پنهنجو ڪو وجود ناهي، بلڪ اهو اصل آواز جو ئي حصو آهي. پڙاڏي يعني "بازگشت" جو اهو ساڳيو استعاراتي استعمال صوفين جي سردار حضرت مولانا جلال الدين روميءَ به ڪيو آهي.

بيت 20 ۾ شاهه سائين، هن ڪائنات لاءِ قصر يعني محل، در لک يعني ان محل ۾ داخل ٿيڻ يا ان کي سڃاڻڻ جا مختلف ذريعا. ڳوڪيون معنيٰ دريون، نشانيون، مظاهر وغيره جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي. فرمائي ٿو تہ هن ڪائنات کي پرکڻ لاءِ قدرت واري ان ۾ لکين قسمن جا ساهوارا پيدا ڪيا، ڪروڙين قدرت جا نظارا ۽ راز پکيڙيا آهن، جن جي ذريعي ان جي خالق تائين پهچي سگهجي ٿو ۽ اها پرک رکندڙ جيڏانهن بہ نيڻ نهار ڪن ٿا تيڏانهن اها واحد خالق هستي نظر اچي ٿي، هر چيز ان جي وجود جي گواهي ڏئي ٿي.

سر ڪلياڻ جي ٻئي داستان جو خاص موضوع آهي حقيقي عاشق جي راهه ۾ ايندڙ رڪاوٽون، جيڪي چاهي ڪيترييون بہ سخت هجن، پر عاشق اهي کلندي قبول ڪن ٿا ۽ ڊچي پري نہ ٿا ڀڄن انهن آزمائشن مان ڪاميابيءَ سان پار پوڻ لاءِ ڪين پنهنجو وجود بہ ميسارڻو پوي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهريان ڪاتي پاءِ، پڇج پوءِ پريتڙو
ڏک پريان جو ڏيل ۾، واڄٽ جنهن وڃاءِ
سيخن ماهه پڇاءِ، جي نالو ڳيڙهه نيهه جو.

(گربخشاڻي - ص 86 بيت 10)

"ڪاتي پاءِ سر تي ڪاتي وهاءِ، يعني پنهنجي خودي ناس ڪر." (11)

هن بيت ۾ "ڪاتي پائڻ" شاهه سائين خوديءَ کي مارڻ، نفس کي نهوڙڻ، سڌون مارڻ لاءِ مستعار ڪيو آهي. جيڪو عشق حقيقيءَ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ سالڪ تي پهريون شرط آهي.

اڳيان اڏن وٽ، پونين سر سنباهيا
ڪاٽ تہ پوءِ قبول ۾، مڇڻ پائيين گهٽ
مٿا مهاين جا، پٿا نہ ڏسين پٽ
ڪلاڙڪي هٽ، ڪسڻ جو ڪوپ وهي.

(گربخشاڻي - ص 83 بيت 17)

جي اٿي سڪ سرڪ جي، تہ ونءُ ڪلاڙن ڪاٿي
لاهي رک لطيف چي، مٿو وٽ ماٿي
تک ڏيئي پڪ پي تون، گهوٽ منجهان گهاٽي
جو ورنهه وهائي، سو سر وٽ سرو ساهنگو.

(گربخشاڻي - ص 87 بيت 18)

جي اٿي سڌ سرڪ جي، تہ ونءُ ڪلاڙڪي مٽ
لاهي رک لطيف چي، مٿو ماٿي وٽ
سر ڏيئي ۾ سٽ، پيج ڪي پياليون.

(گربخشاڻي - ص 87 بيت 19)

جي اٿي سڪ سرڪ جي، تہ ونءُ ڪلاڙڪي گهر
وڍڻ، چيرڻ، چچرڻ، پهت انين جي پر
جي وٽي پوئي ور، تہ سهنگي آهه سيد چي.

(گربخشاڻي - ص 87 بيت 21)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تاڻي تاهه ڪڪوهه، ڪي مل مهانگو منڊ
سنباهج سيد چي، ڪاٽڻ ڪارڻ ڪنڌ
هي تنين جو هنڌ، مٿن پاس مرڻ جي.

(گريختائي - ص 87 بيت 22)

هنن ۽ ڪجهه ٻين بيتن ۾ شاهه سائين، ڪلال يا ڪلاڙ، سرو، منڊ، ڪڪوهه جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي.

"ڪلال يا ڪلاڙ، مئي فروش، شراب چکائيندڙ. هتي ڪلاڙ جي معنيٰ آهي "پير مغان" يعني مرشد ڪامل جي خدائي محبت جو شراب پياري ٿو. (12)

شاهه سائين مٿي درج ڪيل بيتن ۾ ڪلاڙ کي لغوي معنيٰ بدران مجازي معنيٰ ۾ استعمال ڪندي مرشد ڪامل يا سچي رهبر لاءِ مستعار ڪيو آهي. هي سالڪ کي محبوب حقيقيءَ سان واصل ٿيڻ جي آخرين منزل تائين ڪاميابيءَ سان پهچائڻ لاءِ ان کي مختلف منزلون طئي ڪرائي ٿو ۽ عشق جي سخت آزمائشن (وڍڻ، چيرڻ، چچرڻ، ڪنڌ ڪاٽڻ، سر قربان ڪرڻ) ۾ پچائي پختو ڪري ٿو ۽ هي سرو يا شراب ڪو دنيا وارو شراب نہ آهي جو هوش مان ڪڍي مست بنايو ڇڏي پر هي شراب، شرابن طهورا آهي. هي مقدس مئي آهي جنهن جي هڪ وٽيءَ هڪ سرڪ لاءِ سر جو سودو ڪرڻو پوي ٿو. يعني پنهنجي هستيءَ جي نفي ڪرڻي پوي ٿي، جنهن ڪان پوءِ سالڪ يا عاشق الاهيءَ تي روحاني راز منڪشف ٿين ٿا ۽ الاهي اسرارن جو ڳجهه کليو پوي. ان عشق الاهيءَ ۾ شاهه سائين فرمائي ٿو تہ اهي ئي ٽپي پوندا جيڪي سر جو سودو ڪرڻ لاءِ تيار هجن باقي جيڪي سڏڙيا هوندا، پنهنجو جيءَ مٺو ڪندا ۽ نفساني خواهشن جا غلام هوندا اهي تہ ڪلالن جا ڪات (مرشد طرفان آزمائشن جي تياري) ڏسي ڀڄندا. شاهه سائين فرمائي ٿو:

سڏڙيا سري جون، ڪهہ پڇارون ڪن
جہ ڪات ڪلاڙن ڪڍيا، تہ موٽئو پوءِ وڃن
پڪون سي پين، سر جنين جا سٽ ۾.

(گريختائي - ص 87 بيت 25)

داستان ٽئين ۾ فرمائي ٿو:

سالڙ صحت سيرين، آهي نہ آزار
مجلس وير مٺو ٿئي، ڪونيندي قهار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خنجر تہ خوب هڻي، جـــــہ سين ٿيــَ يـار
صاحب رب ستار، سوجهي رڳون ساهہ جيون.

(گرنبخشاڻي - ص 89 بيت 5)

"خنجر تہ الغ جنهن سان دوستي ڳنڍي ٿو، تنهن کي تہ هيڪاري تهبارون ٿو ڪري." (13)

خنجر هڻڻ، هن بيت ۾ لفظي يا لغوي معنيٰ ۾ نہ پر اصطلاحي معنيٰ ۾ تڪليفن ۽ آزمائشن ۾ مبتلا ڪرڻ لاءِ استعاري طور استعمال ٿيو آهي، يعني اهو محبوب ۽ معشوق حقيقي جنهن جي عشق کي قبوليت بخشي ٿو، ان کي سخت آزمائش مان گذاري ٿو.

(ii) سرڪلياڻ ۾ تشبيهون

هن سر جي ٻئي داستان ۾ لطيف سائين اهو بيان فرمائي ٿو تہ محبوب حقيقيءَ جو مشاهدو حاصل ڪرڻ ڪو جهڙو تهڙو ڪم نہ آهي، بلڪ ان لاءِ سر جو سودو ڪرڻو پوي ٿو ۽ اهي جيڪي سچا طالب ۽ عاشق آهن انهن لاءِ سوري بہ سيج مثل ٿيو پوي.

انـدا اونـدا ويـچ، ڪـل ڪچاڙئـا ڪـانئيين
اســان ڏکــي ڏيــل ۾، تــون پيــارين پيــچ
ســوري جنيــن ســيج، مــرڻ تــن مشــاهدو.

(گرنبخشاڻي - ص 85 بيت 2)

سوري = ڦاهي، موت، سوري: ج سوريون: ٿ (سن. شول = ڦاهي، درد) ڦاسي، ڦاهي، سولي، ڦندو، وغيره (جامع سنڌي لغات، جلد چوٿون - ص 1699).

سيج: ج سيجون، ٿ (سن. شيا > شي = سمهڻ) شاديءَ وقت گهوٽ ڪنوار لاءِ ناهيل پلنگ، سينگاريل بسترو (جامع سنڌي لغات، جلد چوٿون - ص 1734)

سيج = اهو سجايل سُهڻو هنڌ، جتي گهوٽ ڪنوار کي ويهاريو ويندو آهي گويا هنن جي وصال جو، ميلاپ جو ۽ هڪ ٿي وڃڻ جو هنڌ. هن بيت ۾ سوري يعني ڦاهيءَ يا موت کي "سيج" سان تشبيهہ ڏني وئي آهي، سيج ۽ سوريءَ ۾ صوفيانہ نقط نظر کان جيڪا وجهہ تشبيهہ آهي سا آهي محبوب جو وصال حاصل ڪرڻ. ان ڪري ئي عاشق سوريءَ تي بہ سرها نظر اچن ٿا.

هن بيت ۾ لفظ "سوري" بہ لغوي معنيٰ ۾ استعمال ٿيل نہ آهي پر مجازي معنيٰ ۾، خوديءَ کي ناس ڪرڻ، پاڻ پٽي ۽ شخصي وجود کان آزاد ٿيڻ لاءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

استعاري طور استعمال ٿيل آهي.

سوريءَ سڏ ٿيو، ڪا هلندي جيڏيون
وڃڻ تن پٺو، تالو نيھ ڳنن جي.
(بيت 3)

سوري سڏ ڪري، ايبي عاشقن کي
جي اٿي سڏ سڪڻ جي، تہ ڪو مَ، پير پري
سسي ڏار ڌري، پڇج پوءِ پريتڙون.
(بيت 4)

سوري آهِ سينگار اڳهين عاشقن جو
مڙڻ موٽڻ ميهڻو، ٿئا نظاري نروار
ڪسڻ جو قرار، اصل عاشقن کي.
(گربخشاڻي - ص 85 بيت 5)

سوري سينگاري اصل عاشقن کي
لڏئا ڪين لطيف چي، ٿئا نيزي نظاري
ڪرنئو ڪناري، آٿئو چاڙهي ان کي.
(گربخشاڻي - ص 85 بيت 6)

سوريءَ مٿي سيڻ کهڙي ليکي سنرا
جيلهہ لگا نيڻ، تي سوريائي سيج ٿي.
(گربخشاڻي - ص 86 بيت 7)

سوريءَ چڙهڻ، سيج پسڻ، اي ڪم عاشقن
پاهون ڪين پسن، سائو هلن سامهان.
(گربخشاڻي - ص 86 بيت 8)

سوريءَ جي سو وار، ڏيهاڙئو چنگ چڙهيين
جم ورجي چڏيين، سڪڻ جي پچار
پرت نہ پسين پار، نيھ جٺائين نگٿو.
(گربخشاڻي - ص 86 بيت 9)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه سائين چوي ٿو تہ سچا عاشق، محبوب جي رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ ان جو ديدار ۽ مشاهدو ماڻڻ لاءِ سخت کان سخت آزمائشن ۾ ڪڏي پون ٿا. سوري انهن جو سينگار آهي، جنهن تي هو پاڻ وڏيڪ سرها نظر اچن ٿا ڇو تہ اتي کين محبوب جو نظارو نصيب ٿئي ٿو. شاهه سائين انهن کي سمجهائي ٿو تہ محبوب جي مشاهدي حاصل ڪرڻ لاءِ اگر سو دفعا بہ سوريءَ تي چاڙهيو وڃين تہ متان بيزار ٿي سڪڻ جي ۽ محبوب جي ديدار جي پيچرو ڇڏين ڇو تہ عشق جي آزمائش جو ڪو انت يا پار نہ هوندو آهي.

هن ٿئي داستان جي يارهين بيت ۾ شاهه سائين بہ تشبيهون استعمال ڪري ٿو:

پهريــن ڪــاتي پــاءِ، پڇــج پــوءِ پريتڻــون
ڏک پريــان جــو ڏيــل ۾، واڄــٽ جــنءَ وڄــاءِ
ســيخن مــاهِ پڃــاءِ، جــي نــالو گيــڙه نيهــہ جــو.

(گربخشاڻي - ص 86 بيت 11)

"پنهنجي سرير ۾ (رڳن ۾) پرينءَ جي سوز کي ساز جيان وڄاءِ." (14)

"واڄٽ = واڄو، باجو، ساز." (15)

يعني پرينءَ جي سڪ ۽ لوچ جو درد پنهنجي جسم تي ايئن طاري ڪري ڇڏ جو رڳ رڳ مان پرينءَ جي درد جو الاپ واڄٽ ڪري واڄي وانگر وڄندو رهي.

ٽين مصرع ۾ فرمائي ٿو تہ پنهنجي نفس ۽ خواهشن کي تهوڙي ناس ڪري، عشق جي آزمائشن ۾ پنهنجو پاڻ کي ايئن پچاءِ جيئن سيخن تي گوشت پچائبو آهي.

هن داستان ٽئين جو پنجون نمبر بيت جيڪو استعاري واري ڀاڱي ۾ درج ٿي چڪو آهي، ان جي پهرين مصرع آهي:

"سائر صحت سپرين، آهي نہ آزار"

"سائر. ج. سائرون. ث(ع. صعتر) پسارڪي وکر جو هڪ قسم. دوا طور ڪم ايندڙ هڪ ٻوٽيءَ جو نالو. ستي. (جامع سنڌي لغات جلد چوٿون - ص 1527)

"سائر هڪ قسم جي ٻوٽي آهي جنهن جا پن ذائقي ۾ تيز ٿيندا آهن ۽ اها ٻوٽي گهڻين بيمارين لاءِ مفيد ثابت ٿيل آهي. (16)

شاهه سائين محبوب کي ان شفا جي ٻوٽيءَ "سائر" سان تشبيهه ڏني آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فرمائي ٿو تہ پرين منهنجي لاءِ ساڳر مثل آهي، جيئن ساڳر مرضن کان نجات ڏئي ٿي تيئن منهنجو محبوب بہ مون کي اندر جي آزارن کان نجات عطا ڪري، صحت بخشي ٿو.

رڳون ٿيون رباب، وڄن ويل سڀ ڪهہ
لڇڻ پڇڻ نہ ٿيو، جانب ري جباب
سوئي سنڌيندم سپرين، ڪيس جنهہ ڪباب
سوئي عين عذاب، سوئي راحت روح جي.

(گربخشاڻي - ص 89 بيت 6)

ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو :

"رباب = هڪ قسم جي تنبوري جهڙو ساز، ڪباب ڪرڻ (فارسي اصطلاح) پرزا پرزا ڪري جلائڻ." (17)

"رباب ج رباب: ذ (ع) هڪ قسم جو ساز (طنبوري جهڙو ۽ منجهس چار تارون ٿين، مگر لسپيلي ۽ ڪچ ڏانهن پنجن تارن وارو ٿئي، (ڪنايتہ) راڳ، مچيءَ جو هڪ قسم. منگرو". (ج.س.ل.جلد ٽيون - ص 1424)

"ڪباب ڪرڻ: جلائڻ، پچائڻ، سيخ ڪرڻ، درد ڏيڻ، تڪليف ڏيڻ وغيرہ."

(ج.س.ل جلد ٽيون - ص006) (18)

هن بيت ۾ ٻن تشبيهن جو استعمال ٿيو آهي، پهرين مطابق شاهہ سائين عاشق حقيقيءَ جي اها منزل بيان ڪري ٿو جڏهن هو پاڻ تي محبوب حقيقيءَ جو وجود طاري ڪري ٿو ڇڏي ۽ عشق جي انتهائي منزل تي وڃي ٿو پهچي ۽ پوءِ سندس لوڻ لوڻ مان، رڳ رڳ مان ان جي ذڪر جي تنوار ايئن ٿي اچي جيئن رباب جون تندون تواربن، ٻيءَ تشبيهہ ۾ فرمائي ٿو تہ محبوب جي عشق ۽ اوسيئڙي ۾ مان (عاشق حقيقي) ڪباب وانگر پچي ويو آهيان ۽ جنهن محبوب مون کي ڪباب وانگر پچايو آهي، سوئي پاڻ منهنجي سار سنڀال بہ لهندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - سر ڪلياڻ

1. گربخشاڻي هوتچند مولچند (مهتمم)، شاهه جو رسالو ٽن جلدن ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي، حيدرآباد. سنڌ 1399هه - 1979ع - ص 147.
2. لالواڻي ليلا رام وطن مل، "The life, Religion & Poetry of Shah Latif" سنگ ميل پبليڪيشن لاهور - 1989ع - ص 56.
3. شيخ محمد ابراهيم خليل (مضمون، سر ڪلياڻ ۾ مکيه مضمون ۽ موضوع). (سر ڪلياڻ جو مطالعو) شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد سنڌ. 1970ع - ص 52
4. هاليپوٽو اي ڪيو جي ڊاڪٽر (مضمون - "Study of Sur Kalyan Unity in Diversity" سر ڪلياڻ جو مطالعو، انگريزي حصو ص - 6
5. يوسفاڻي - "معمور" محمد عمر (مضمون سر ڪلياڻ جو فلسفو). سر ڪلياڻ جو مطالعو ص - 102
6. شيخ محمد ابراهيم "خليل"، (مضمون، "سر ڪلياڻ جو مطالعو" سر ڪلياڻ ۾ مکيه مضمون ۽ موضوع) ص 51.
7. گربخشاڻي هوتچند مولچند (مهتمم) شاهه جو رسالو (ٽن جلدن ۾) ص 150.
8. ساڳيو ص 152
9. ساڳيو ص 154
10. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهه جو رسالو". اسحاقيه پرنٽنگ پريس، اردو بازار ڪراچي، 1976ع - ص 4.
11. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو". ٽن جلدن ۾ ص 162
12. ساڳيو ص 164.
13. ساڳيو ص 169.
14. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهه جو رسالو". ص 7
15. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو". ٽن جلدن ۾ ص 162
16. .ساڳيو ص 168
17. ساڳيو ص 169

شاهه لطيف جي استعاري ۽ تشبيهه نگاري جي هن تحقيقي اڀياس لاءِ جامع سنڌي لغات مان بہ استفاده ورتو ويو جنهن جو تفصيل هن ريت آهي:

18. "جامع سنڌي لغات" (مرتب ۽ نگران) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي، حيدراباد، سنڌ، پاڪستان 1379هه. جلد پهريون، ٻيو، ٽيون ۽ چوٿون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ب) سر يمن ڪلياڻ ۾ استعاره ۽ تشبيھ نگاري

ڪلياڻ آڏواڻي سريمن ڪلياڻ بابت لکي ٿو تہ هي بہ ڪلياڻ جو قسم آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "من کي روڪڻ". هن سر ۾ شاهہ سائين من کي وس ۾ آڻڻ لاءِ هدايتون ڏني ٿو. (1) انن داستانن تي مشتمل هن سر ۾ موضوعن جي تمام گهڻي گوناگوني آهي ڊاڪٽر گربخشاڻي هن سر بابت لکي ٿو:

"هن سر جو جهڙو آهي مضمون اعليٰ، تهڙي آهي سندس عبارت رنگين. نہ حقيقي عشق ۽ صوفيانہ سلوڪ جي رمزن جي چيدن لفظن ۾ طرحين طرحين مثالن سان اپٽار ڪئي وئي آهي. شاهہ جي ڏينهن ۾ جيڪي ڌنڌا ۽ پيشا عام مروج هوندا هئا تن مان اهڙو ڪو ورلي آهي جنهن جي سازن، اوزارن ۽ اصطلاحن ڏانهن اشارو نہ ڪيل آهي. ان مان ثابت آهي تہ شاهہ جي مشاهدي جي قوت نهايت سگهاري هئي." (2)

هن سر ۾ شاهہ سائينءَ مختلف موضوعن جي بيان ۾ نهايت سهڻيون ۽ عام فهم تشبيهون ۽ استعارا ڪم آندا آهن ان بابت محترم غلام محمد شاهواڻي لکي ٿو:

"حقيقي معشوق کي ڪڏهن جراح سان ڪڏهن جلاد ڪاسائيءَ سان، ڪڏهن تير انداز شڪاريءَ سان ڪڏهن داڻودي شهسوار سان. ڪڏهن لهار سان ۽ ڪڏهن موڪيءَ سان تشبيھ ڏني هن جا مختلف اوصاف بيان ڪيا اٿس. سچي عاشق کي عزازيل سان، چور سان، پتنگ سان ۽ اڳوڻ سان مشابهت ڏني اٿس." (3)

سر ڪلياڻ ۾ عشق حقيقيءَ جون رمزون ۽ تصوف جون باريڪيون بيان ٿيل آهن ۽ تصوف جو موضوع. جيئن اڳ بہ بيان ٿي چڪو آهي تہ اهڙو موضوع آهي جيڪو عام ۽ سادي سودي زبان ۾ بيان نہ ٿو ڪري سگهجي. ان جا اونها راز ۽ ڳوڙهو فلسفو سمجهائڻ لاءِ تمثيلن، علامتن، خصوصن تشبيهن ۽ استعارن جو استعمال اثر بنجي وڃي ٿو جو تہ اهي ئي ذريعا آهن. جن سان پنهنجو مطلب پين تائين پهچائي سگهجي. مشرقي شاعرن جي واضح اڪثريت صوفيانہ رمزون سمجهائڻ لاءِ اهو طريقو اختيار ڪيو آهي جيئن فريد الدين عطار "منطق الطير" ۾ حڪيم سنائي "حديقتہ الحقيقتہ" ۾، محمود شبستري، "گلشن راز" ۾ مولانا جلال الدين رومي "مثنوي معنوي" ۾ تصوف جا متا انهن شعري صنعتن وسيلي سمجهايا آهن. شاهہ سائين پنهنجي بيان ۾ ڪنهن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تقليد ناهي ڪئي. حالانڪ پاڻ مولانا روميءَ کان تمام گهڻو متاثر هو. پر صوفيانہ مضمون جي وضاحت لاءِ پاڻ ان جي استعمال ڪيل تشبيهن يا استعارن جو نقل نہ ڪيو اٿس. جو تہ ٻنهي صوفي بزرگن جي علائقائي توڙي سماجي پس منظر ۾ وڏو فرق هو. هاڻ انهن استعارن ۽ تشبيهن جو تفصيل سار ذڪر ڪجي ٿو جيڪي هن سر جي سونهن ۽ بيان جي سگهہ آهن.

(i) سر يمن ڪلياڻ ۾ استعارا

داستان پهرئين ۾ محبوب کي پاڌائيندي چوي ٿو:

هڻ حبيب هٿ ڪٽي، تيڪ، ۾ لورو لاءِ
پريسر تهجي گهاءِ، مران تہ ماڻ لهان.

(گربخشاڻي - ص 91 - بيت 6)

هڻ حبيب هٿ ڪٽي، دل ۾ ڏيري دانهہ
ڪِهان تان ڪوڪ ٿئي، صبر آئون نہ سهان
کهہ ڪي اي چوٿان، مون کي مارڻو سڄڻين

(گربخشاڻي - ص 91 بيت 7)

هڻ حبيب هٿ ڪٽي، ٻنگا لهي ياڻ
ماڳهين مون مِنهہ ٿيي، جهولي وجهان پاڻ
ان پر ساڄن ساڻ، مان مقابلو مون ٿيي

(گربخشاڻي - ص 91 بيت 8)

جت حبيب هٿن، نائڪ پري نيهہ جي
تتي طبيبن، وڃا وڃي وسري

(گربخشاڻي - ص 91 بيت 9)

هٿين جي حبيب، محبتي ميا ڪري
پچان ڪين طبيب، هند گهائن سين ٿي گهاريان

(گربخشاڻي - ص 92 بيت 10)

هنن بيتن ۾ شاهہ، معشوق کي تيرانداز سان مشابهت ڏني آهي جيڪو تير ڪمان ڪٽي شڪار تي ويندو آهي. گربخشاڻي وڏيڪ لکي ٿو تہ هيءَ شبيهہ (صياد) فارسي شاعرن بہ عام طرح سان استعمال ڪئي آهي. (4)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه سائين مٿين بيتن ۾ سنئون سڌو لفظ تيرانداز يا شڪاري ۽ صياد وغيره استعمال نه ڪيو آهي پر ان لاءِ حبيب لفظ مستعار ڪري ٿو. يعني حبيب ئي اهو تير انداز آهي جيڪو عاشقن کي نشانو وٺي اهڙا تير ڇٽي ٿو. جن جي زخمن جو علاج به عام طبيب ۽ ويد جي وس جي ڳالهه نه آهي بلڪ عاشق ته انهن گهاون کي به معشوق جي نشاني ۽ عطاونديءَ سمجهي خوش ۽ راضي رهن ٿا. هو محبوب جي نينهن پريل تيرن لاءِ هر دم آسوندا رهن ٿا.

محبوب لاءِ تيرانداز يا شڪاريءَ جي استعاري ڪان پوءِ، ان جي تيرن سان زخمي عاشق حقيقيءَ لاءِ شاهه سائين لفظ واڍوڙ مستعار ڪري ٿو. واڍوڙ يعني وڍيل، پٽيل، زخمي، گهايل پر هي عاشق حقيقي واقعاتي، عملي يا ظاهري طور تي ڦٽيل يا گهايل نه آهن ۽ نه ئي محبوب واقعي تير ڪمان ۾ وجهي عاشقن کي گهايل ڪندو لڳو وتي، پر عشق حقيقيءَ جي زور ۽ اثر جي اظهار لاءِ اهي استعارا استعمال ٿيا آهن. جو ته عشق حقيقيءَ ۾ مبتلا عاشق به محبوب حقيقيءَ جي وصال خاطر ائين ئي ڦٿڪن ۽ بيقرار رهن ٿا، جيئن ڪو تيرن جو زخمي ڦٿڪي، انهن عشق جي وڍيلن لاءِ شاهه سائين فرمائي ٿو:

ڪانارئا ڪٿڪن، جنين لوهه لڳن ۾
محبت جي ميدان ۾، پٽا لال لڇن
پاڻهه پڌن پٽيون، پاڻهه چڪئا ڪن
وتن واڍوڙن، رهي اڄجي راتڙي

(ڳريخشائي - ص 92 بيت 12)

رهي اڄجي راتڙي، تن واڍوڙن وتاءِ،
جن کي سور سرير ۾، گهڻ منجهارا گهاءِ
لڪي لوڪاءِ، پاڻهه پڌن پٽيون

(ڳريخشائي - ص 92 بيت 13)

اڄ پڻ ڪنجهو ڪنجهه، واڍوڙڪي منهي
جهه پڻ پيين سنجهه، هوءِ پنيون هوءِ پٽيون
(بيت 14)

اڄ پڻ کهڙي دانهه، واڍوڙڪي منهي؟
ويچ وراڻي پانهه، چوري چاڪ نهاريا
(بيت 15)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويچارا واڍوڙ، سدا شا ڪر سور سين
تائين مٿي تور، اوري ڪن نه آسرو

(گربخشاڻي - ص 92 بيت 16)

محبوب حقيقي جي عشق جا گهايل اهي واڍوڙ، پنهنجي درد تڪليف جو ڪنهن سان به احوال نه ٿا اورين، هو پاڻ ٿي پنهنجن دردن جو دارون ڪن ٿا ۽ ان درد تڪليف ڪان نه ڊڄن ٿا نه عاجز ٿين ٿا بلڪ هو محبوب جي عطا ڪيل ان درد تي شڪر ڪن ٿا ۽ هنن جي نظر منزل مقصود يعني وصل الاهي تي آهي، جيئن شاهه چيو:

تائين مٿي تور اوري ڪن نه آسرو

داستان ٻئي ۾ چوي ٿو:

تن طبيب نه تون، سڏ نه لهم سور جي
ساند پنهنجا ڏيوا، ڪڏ ڪڻي ۾ پون
ڪاڻ گهرجي مون، حياتي هوتن ريءَ

(بيت 1)

"هوتن، واحد هوت هڪ ذات جو نالو آهي، سنڌيءَ ۾ هوت فقط پنهون سان لڳايو ويو آهي ۽ رفتي رفتي دوست، محبوب، پياري جي معنيٰ ورتي اٿس." (5)

ان مان ظاهر ٿيو ته هت لفظ "هوت" اصلي نه پر مجازي معنيٰ ۾ محبوب يا پرينءَ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي، "هوت" جو استعاراتي استعمال شاهه لطيف جي متقدمين، همعصرن ۽ متاخرين به ڪيو آهي (تفصيل متعلق بابن ۾ آهي)

هن سر جي ڪافي بيتن ۾ شاهه صاحب "ويڄ" جو ذڪر ڪيو آهي. ويڄ، حڪيم يا طبيب کي چيو وڃي ٿو. ڪجهه بيتن ۾ ته هي لفظ پنهنجي اصلي يا لغوي معنيٰ ۾ معالج طور استعمال ٿيو آهي، پر ڪجهه بيتن ۾ لفظ "ويڄ" روحاني رهبر يا مرشد ڪامل طور استعاري ۾ استعمال ٿيو آهي. جيئن:

ويڄن سين واڻيءَ پيا، ڪري نه ڪٿائون
جي پند پاريائون، ته سگهائي سگها ٿيا

(بيت 2)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويڄن سين وائيءَ پيا، ڪري ڪن نہ پاڻ
اگها ان اهڃاڻ، پسو سور سجهائيا

(بيت 3)

آهي گهڻو اگهن جو، ترس طبيبن
ڪٺو وس ويڄن، تان ڪريءَ ري ڪين ٿيي
(گربخشاڻي- ص 93 بيت 4)

اگهائي سگها ٿيا، وينا وٽ ويڄن
ترسي طبيبن، جيئي هوند چگا ڪٿا
(گربخشاڻي - ص 93 بيت 6)

هنن بيتن ۾ ويڄ (استعارو روحاني رهبر) جي باري ۾ شاهہ سائين فرمائي ٿو تہ اهو سالڪ جي نفساتي بيمارين جو علاج ڏ ڪري ٿو پر سالڪ ڪري نہ ٿو ڪري. "ڪري" ڪرڻ يعني پرهيز ڪرڻ بہ "طب" جي ٻوليءَ جو هڪ اصطلاح آهي. جيڪو هتي نفساتي خواهشن تي قابو پائڻ لاءِ استعاري طور استعمال ٿيو آهي جو تہ حقيقي عشق جو حصول ڪا چرچي جهڙي ڳالهہ نہ آهي هن جي حصول لاءِ بندي کي وڏو جهد ۽ ضبط ڪرڻو پوي ٿو. روحاني رهبر سنڌس ان پاسي رهنمائي ڪري ٿو. ڪيس صبر ۽ ضبط جو سبق ڏئي ٿو. پر جيستائين هو پنهنجي نفس اماره جي حڪمن جي پوئواري ڪندو رهندو (ڪري ٽوڙيندو رهندو) تيستائين هن جو روح ان منزل کي پهچي نہ سگهندو.

هن سر جي ٽئين داستان ۾ شاهہ سائينءَ، لڳاتار نائين کان تيرهين بيت تائين (ڊاڪٽر گربخشاڻي جي مرتب ڪيل رسالي مطابق)، پتنگ جو ذڪر ڪيو آهي. صوفيانہ شاعريءَ (خاص طور فارسي) ۾ پتنگ يعني پرواني جو استعاراتي استعمال ٿيندو رهيو آهي پر شاهہ سائين ان مروج استعمال يعني "شمع ۽ پرواني" کان هٽي ڪري پتنگ جي ڪردار کي نهايت منفرد ۽ وڏيڪ طاقت ور انداز ۾ پيش ڪيو آهي.

جامع سنڌي لغات مطابق. "پتنگ، ج. پتنگ. ذ (سن. پتنگ. پتن = ڪرڻ + گر = هلڻ جو ڪرندو وڃي) جيت جو قسم (جو بتيءَ جي چوڌاري اڏامندو آهي). لغزَ. (صفت) سهڻو (مجاز) جانثار عاشق. مفتون. فدائي."
(جامع سنڌي لغات. جلد ٻيو - ص 767)

پتنگ کي هت عاشق حقيقيءَ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي. هي ننڍڙو جيتامڙو عشق جي راهہ ۾ سڀ تڪليفون ۽ مشڪلون نهايت همت ۽ جرئت سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سهي ٿو. محبوب ۽ مقصود جي حصول خاطر هو باهہ ۾ ٽپي پاڻ کي ناس ڪري محبوب جو مشاهدو ماڻي ٿو (پتنگ جو عشق روشنيءَ يا باهہ سان آهي ۽ اها هن جي عشق جي انتها آهي جو هو پاڻ وساري باهہ ۾ ٽپي پوي ٿو ۽ پنهنجي محبوب (باهہ يا روشني) جي ئي وجود ۾ سمائجي ان جو جز بنجي وڃي ٿو ۽ اهڙي طرح هو سچي ۽ جان نثار عاشق جي علامت بنجيو وڃي).
پتنگ جو ذڪر ڪندي شروع ۾ شاھ سائين اصل پتنگ جو مثال ڏيئي سالڪ کي ان جي قربانيءَ مان سبق پرائڻ جي هدايت ڪري ٿو.

پــڇ پتــنگن کــي، ســنديون ڪــامڻ خبــرون
آٿــو وجهـــن آڳ ۾، جـــي پهنجــو جـــي
جيــري جنيــن جــي، لڳــا تيــزا نيهـــ جــا

(گربخشاڻي - ص 95 بيت 9)

۽ پوءِ وارن بيتن ۾ پاڻ ان کي حقيقي عاشق لاءِ استعاري طور استعمال ڪري ٿو ۽ گڏوگڏ انسان کي بہ اها هدايت ڪري ٿو تہ عشق جي باهہ ۾ ڪاهي پوڻ کان پوءِ جيڪي ڪجهہ توسان وهي واپري ان جو ذڪر عام ماڻهن سان نہ ڪر پر صبر ۽ ضبط سان اهي منزلون پار ڪر.

پتنگ چاين پــاڻ کــي، تــہ اچــي آڳ اجهــاءِ
پچــڻ گهٽــا پچائيــا، تــون پچــڻ کــي پچــاءِ
واقــف ڪــي وســاءِ، آڳ نـــ ڏجــي عــام کـــي

(بيت 10)

پتنگ چــايين پــاڻ کــي، تــہ جيــري پــوءِ جــاٽي
تــان تــان تــاتيج تــو ڏي، جــان آڳ نـــ اجهــاٽي
وســهہ وهــاٽي!! آڳ تـــہ ڏجــي عـــام کـــي

(گربخشاڻي - ص 95-96 بيت 11)

غلام محمد شهوانيءَ جي ترتيب ڏنل رسالي ۾ پتنگن بابت چار وڌيڪ بيت ڏنل آهن. (ص 106 کان 108)

عشق جي ان ڪوري ۾ پچڻ کان پوءِ شاھ سائين انسان کي هدايت ڪري ٿو:

جي تنــو تــن تنــور جــٽن، تـــہ چنــدي ســاڻ چمــاءِ
آٿـــي آڳ ادب جـــي، بـــاري جـــان جـــلاءِ
برقشـــا انـــدر بـــازيون، پهجيـــون ســـب پچـــاءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لچڻ لنءُ لطيف چي، پتر هنڌ مَ پاءِ
مٿان لوڪ لڪاءِ، وصالا وچ ۾ پٿي

(گربخشاڻي - ص 91 بيت 15)

برقعو ج برقعا: ذ. (ع.برقع) نقاب. زالن جي ستر ڪرڻ لاءِ هڪ خاص قسم جو سبيل ڪپڙو. جنهن سان سڄو بدن ڍڪجي ويندو آهي. صوفين جي اصطلاح ۾ مراقبي ڪيڻ وقت منهن گوڏن تي رکي مٿان سڄي جسم کي لڪائڻ يا ڍڪڻ جي چادر- "برقعا اندر بازيون پنهنجون سب پڇاءِ شاهه (جامع سنڌي لغات. جلد پهريون - ص 373)

بازي. ج بازيون - ث - (بازي > باختن - کيڏڻ) راند - کيل - تماشو. ڪرتب - هنر. ڪاريگري. (جامع سنڌي لغات. جلد پهريون - ص 335)

"برقعا اندر بازيون = مراقبي ۾ عشق جي راهه جون منزلون" (6)

بازيون واحد بازي. طريقت جون منزلون ۽ مقامات (7)

هتي طريقت جي منزل يا مشقن لاءِ لفظ "بازي" مستعار ڪيو ويو ۽ اهي مشقون سالڪ کي برقعي اندر يعني ڳجهه ڳوهه ۾ پڇائڻ جو تاڪيد ٿيل آهي.

پڇائي پهاڻ. جن رسائو رک کي،
تين سندو چاڻ. آهي آڳرين کي

جامع سنڌي لغات ۾ لفظ "پهڻ" جي معني هن ريت لکيل آهي.

"پهڻ ج پهڻ : ذ (سن.پاشاڻ) پٿر. پاهڻ." (ج.س.ل جلد ٻيو - ص 858)

۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"پهاڻ : پهڻ ڪچي ڌات جنهن کي پگهاري پهريان پالٽو لوهه، پوءِ گهاڙيٽو لوهه ۽ تنهن کان پوءِ صاف رک ڪيندا آهن. هتي پهاڻ جي معنيٰ آهي سالڪ جي خام طبع يا وجود. جو شريعت . طريقت. معرفت ۽ حقيقت جون چار منزلون. ڪچي ڌاتوءَ وانگر پار لنگهي. صاف رک جيئن ڪماليت تي پهچي ٿو." (8)

پهاڻ - استعارو سالڪ جو وجود يا "خام طبع"

آڳريو.ج.آڳريا.ذ.آگ يا باهه لڳائڻ وارو يعني لهار. صيقلگر يا ڪٽ لاهيندڙ ۽ صاف ڪندڙ. (لغات لطيفي - ص 15)

۾ هتي مرشد ڪامل لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي. هن کان پوءِ وارن ڪجهه بيتن ۾ به لفظ "آڳري" رهبر يا مرشد ڪامل لاءِ استعاري طور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

استعمال ٿيو آهي، جيڪو سالڪ جي خام طبيعت کي پچائي، ان کي حقيقت جي گس لائي ٿو.

آڳرڀا کان علاوه "لهار" بـ ڪجهه بيتن ۾ مرشد ڪامل لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي ۽ ڏوڏٿو يعني ڌنوڻ وارو، سالڪ يا نئين طالب لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي.

ڌڻ ڌڻ ڌمڻ وار، اڄ پڻ آڳرين جي
ٻاري مـچ مجاز جا، اوتيائون اڱار
ڏوڏٿا ٿي م ڏار، جـم ڪچو رک ڪٺيون ٿيـي

(گرڀختائي - ص 91 بيت 18)

يعني اڄ بـ آڳرين وٽ ڌمڻ پئي هلي ۽ ڪچي لوهه جي صفائي پئي ٿئي. اي ڏوڏٿا (طالب، سالڪ) تون بـ ان کان ڌار نـ ٿي، پاڻ کي پچائي پختو ڪر، ورنـ منزل تي رسڻ کان اڳ ئي ڪچي لوهه وانگر پچي پور ٿي ويندين.

"لهار" جو مرشد ڪامل طور استعاراتي استعمال ڪندي چوي ٿو:

سر ساندا ڪري، پڄج گهر لهار جو
ڏکن هيٺ ڌري، مان گڏينئي رک سين

(گرڀختائي - ص 96 بيت 20)

بيت 23 ۾ انسان کي چوي ٿو:

ٻاريو اجهائين پرين، اجهايو ٻارين
مون کي تا مارين، لٿا لهارن جا

(گرڀختائي - ص 96 بيت 23)

اڄ آڳريا آئيا، سوڏ سرائي
پياري پائي، تيغون ڪندا تکيون

(گرڀختائي - ص 97 بيت 24)•

"سوڏا - صاف سچا، صادق، سرائي - سراڻ وارا (جيڪي هٿ) ترارن کي آبدار ڪري تکو ڪندا." (9)

هن داستان ۾ لاڪيٺي لطيف سائينءَ لوهار (ڪي) ڌنڌي جي عام مروج نالن ۽ اصطلاحن ۾ لڪ رکي صوفيانـ مطلب بيان ڪيو آهي. هن بيت ۾ جيئن لفظ "سرائي" استعمال ٿيو آهي. "سرائي" جي عام يا لغوي معنيٰ مٿي درج ڪئي وئي آهي پر صوفيانـ مطلب لاءِ "سرائي" مرشد ڪامل لاءِ مستعار ٿيو آهي ۽ هنن ٻنهي ۾ جيڪا وجهه جامع آهي، جنهن جي بنياد تي هي استعارو ٻڌيو سا اها آهي تـ جيئن ماهر سرائي اوزارن کي صاف ۽ تيز بڻائڻ لاءِ (ڪٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وغيره لاهڻ) انهن کي سراڻ تي چاڙهيندا آهن. تيئن مرشد ڪامل بہ مختلف مشقن ۽ عملن ذريعي سالڪ جي هنيئين تان دنيا جو گند هٽائي، ان جون نفساني خواهشون ماري، عشق حقيقيءَ جون منزلون طئي ڪرائيندا آهن ۽ سندس دل کي اهڙو صاف ۽ اوجل بنائيندا آهن جو ان ۾ محبوب حقيقيءَ جو جلوو منعڪس ٿيڻ لڳندو آهي.

هن سر جي ڇهين داستان ۾ شاهه سائين محبوب جون زورآوريون بيان ڪري ٿو ۽ عاشق کي انهن جي برداشت ڪرڻ جو تاڪيد ڪري ٿو محبوب کي استعاري ۾ قابيل سڏيندي چوي ٿو:

او قابيل! اکين ۾ توکي باري بان
اپو اگرايون ڪرين، ماڳ هٽئو مستان
جانب! تون زيان، اکين سين ڪيڏا ڪرين
(بيت 3)

اوقابيل! اکين ۾ توکي تکا تير
ساجن! انهر سيگ سين، ڦٽيئي گهڻا فقير
پيو مَ مارج ميرا! تنهنجو پهريون ٿي پورو ٿيو
(گريختائي - ص 104 بيت 4)

هن کان اڳتي بيت 5 ۽ 6 ۾ بہ محبوب کي قابيل سڏيو ويو آهي قابيل حضرت آدم عہ جو پٽ هو، جنهن پنهنجي ڀاءُ هابيل کي قتل ڪيو هو.

قرآن شريف جي ڇهين پاري "لا يحب الله" ۾ سوره مائده جي ستاويهين کان ايڪٽيهين رڪوع تائين آيتن ۾ ان واقعي جو ذڪر آهي. "تفسير ابن ڪثير" ۾ ان جو تفسير بيان ڪندي لکيو ويو آهي تہ روايت مطابق ابتدائي زماني ۾ حضرت آدم جي گهر، هر حمل ۾ هڪ ڇوڪرو ۽ ڇوڪري ڄمندا هئا. انهن مان هڪ حمل ۾ ڄمندڙن ڇوڪري ۽ ڇوڪريءَ جي شادي ٻئي حمل مان ڄمندڙن سان ڪرائي ويندي هئي. ان لحاظ کان هابيل جي شادي، قابيل جي ڀيڻ سان ۽ قابيل جي هابيل جي ڀيڻ سان ٿيڻي هئي، پر ٻنهي مان قابيل جي ڀيڻ تمام سهڻي هئي ۽ هابيل جي ڀيڻ سهڻي نہ هئي. ان ڪري قابيل پنهنجي ڀيڻ سان شادي ڪرڻ پئي چاهي. حضرت آدم کيس ان تان منع ڪئي ۽ چيائين تہ ٻئي ڄڻا الله جي راه ۾ خيرات ڏيو، جنهن جي خيرات قبول پوي اهو ئي ان ڇوڪريءَ سان شادي ڪري. ٻنهي خيرات ڪئي ۽ هابيل جي خيرات قبول پئي. قابيل ڏٺو تہ هاڻ هابيل جي ان سان شادي ضرور ٿيندي، ان ڪري هن کي قتل ڪري ڇڏيائين (تفسير ابن ڪثير - ص 82 - 81)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هتي قابيل جو نالو ان لاءِ مستعار ڪيو آهي جو اهو پنهنجن محبت ڪندڙن کي پنهنجي نگاهن جي تيرن سان گهايل ڪري ٿو. "هتي شاهہ محبوب کي قابيل سڏي ٿو. جو قابيل وانگر پنهنجي کي ٿي ماري ٿو." (گربخشاڻي - ص 185)

ان بعد لڳاتار بيتن ۾ شاهہ سائين محبوب جي ان تير اندازيءَ جو بيان ڪري ٿو ۽ عاشق کي هدايت ڪري ٿو تہ ان تير اندازي سهڻ لاءِ تون پنهنجو پاڻ کي ٿي ڍال بنائي ڇڏ. ڪنجهہ ڪرڪ نہ ڇوجو محبت جي ميدان ۾ قدم رکڻ کان پوءِ قربانيءَ لاءِ تيار رهجي. عشق جيڪو سر کان گهٽ قرباني قبول ٿي نہ ڪري، تنهن لاءِ جي. جسي ۽ جان کي قربان ڪر تہ معشوقن وٽ قبول پوين.

جيئن ڪبير چوي ٿو عشق جو سودو "سر" سان ٿيندو آهي ۽ عشق ڪريو ٿا تہ بنا دير جي سر لاهي ان جي آڏو نذرانو پيش ڪريو. "پريم" نالي "ساکي" ۾ چوي ٿو:

پريـــم بڪنتــا مـيــن ســنا ماٿــا ســاٽي مـــات
بوجهت بڪمب نہ ڪيجئي تت ڇن ديجئي ڪـات (10)

"هن داستان ۾ شاهہ صاحب ان ايذاءِ رساني جي لذت جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن سان عاشق ۽ معشوق ٻئي لاڳاپو رکن ٿا. معشوق جي ستائڻ ۾ لذت ملي ٿي تہ عاشق کي ايذاءُ سهڻ ۾ مزو اچي ٿو." (11)

انين داستان ۾ شاهہ سائين خاص طور تي صبر اختيار ڪرڻ، هٺ وڏائي ۽ ڪيني کان پاسو ڪرڻ جي هدايت ڪئي آهي. بيت 10 ۾ هو ڪورين جي ڏنڌي جو اصطلاح "اميري پائڻ" استعاري طور ڪم آڻيندي فرمائي ٿو:

ڇنـن تـوءِ م ڇـن، پــاءِ اميــري ان ســين
جي هو اوڳڻ ڪنئي اسنهين! تون ڳڻائي ڳڻ
پـاند جهليـو تـون پـن، هـن سـنهاري سـڳ ۾

(گربخشاڻي - ص 108 بيت 10)

"اميري پائڻ = ڳنڍڻ، وٽڻ، ملائڻ (ڪورين جو اصطلاح)" (12)

اميري پائڻ: وٽي ڳنڍ ڏيڻ يا ملائڻ": ڇنن توءِ م ڇن پاءِ اميري ان سين"

(جامع سنڌي لغات جلد پهريون - ص 256)

هٽ محبوب سان ناتي جوڙڻ کي اميري پائڻ سان مستعار ڪيو ويو آهي تہ جيڪڏهن محبوب ڪنهن ڳالهہ تان ناراض ٿي ڇنڻ جي ڪري تہ تون ان سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اميري پاءِ، يعني جيئن ڪوري تتل تندن کي پاڻ ۾ وٽ ڏيئي ڳنڍيندو آهي، تيئن تون بہ محبوبن سان پيچ پائي ناتو پختو ڪر.

سـڳي ويـن ڪنـن سـين، وراڻـيءَ و مـري
هـادي جـي هدايـت جـي آهـي اي ڳـري
تن سچي ساهه سري، جن ماريو نفس ماڻ سين

(گربخشاڻي - ص 108 بيت 19)

"ڳري - ڳچيءَ جو هار، مٽيو". تن سچي ساهه، الخ. جن پنهنجو نفس صبر سان ماري مات ڪيو انهن کي خدا وٽان، سچي ساهه حاصل ٿي، يعني خدا جي درگاهه مان سوني سروپا، يا خلعت عطا ٿين." (13)

جامع سنڌي لغات ۾ "ڳري" لفظ جي معنائن ۾ "ڳچيءَ جو هار" بہ لکيل آهي.

ساهه جي معنيٰ آهي ساري جسم تي پائجندڙ ڳهه، زيور ۽ ساهه جو ملڻ وڏي عزت ۽ مرتبي جي نشاني هوندو آهي.

ساهہ ج ساهون. ث (سن. سجا. سارٽ = تونگر. ف ساز ساختن [11] اهڻ)

ساري بدن جا ڳهه - زيور (جامع سنڌي لغات جلد چوٿون - ص 1553)

هن بيت ۾ شاهه سائين ٻئي استعارا سونن زيورن جا ڏنا آهن. فرمائي ٿو تہ جن صبر ۽ مات اختيار ڪئي تن ڄڻ الله پاڪ جي هدايت تي عمل ڪري ان جي رضامنديءَ جو ڳچيءَ جو هار حاصل ڪيو، پر جن نفس کي ماري مات ڪيو انهن کي تہ خدا پاڪ وٽان سچي ساهه عطا ٿي. هتي صبر کي ڳچيءَ جو هار حاصل ڪرڻ ۽ نفس ماري مات ڪرڻ کي سچي ساهه حاصل ٿيڻ سان مستعار ڪيو ويو.

اڻ چنـدن مَ چـئو، چـنـدن چيـو وسـار
انـئـي پهـر ادب سـين، پـر اهـائي پـار
پـايو منهـن مونـن ۾، غربـت سـاڻ گـذار
مفتي منجھه وهار، تہ قاضي ڪانيارو نہ ٿئين

(گربخشاڻي - ص 109 بيت 21)

"مفتي ج. مفتي : ذ - صفت. (ع فتو) فتوا ڏيندڙ - شرعي حاڪم - قانون محمدي جو حاڪم. فقه جو صاحب (آصفيہ) شارع.قانون ساز - (پرمانند)."

(جامع سنڌي لغات، جلدي پنجون - ص 2670)

ڊاڪٽر گربخشاڻي بہ اهوئي مطلب بيان ڪيو آهي.

مفتي - ع. فتوي ڏيندڙ قاضي فيصلو نبيريندڙ، مفتيءَ جو ڪم آهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قاضيءَ کي فتوائون گھوليءَ ٻڌائڻ. جنھن جي آڌار تي قاضي فيصلا ٻڌائيندو آھي." (14)

پر هتي شاهہ سائين "مفتي" لفظ "ضمير" لاءِ مستعار ڪيو آهي. هو انسان کي هدايت ٿو ڪري تہ پنهنجي ضمير کي زندهہ ڪر (جيڪو ڪڏهن بہ ڪوڙ نہ ڳالهائيندو). ان جي فيصلن ۽ فتوائن تي عمل ڪندين تہ دنياوي قاضيءَ جي محتاجي ڪڏهن نہ پونديئي.

(ii) سر يمن ڪليان - تشبيهہ نگاري

شاهہ سائينءَ جي تشبيهن بابت اڳ بہ واضح ٿي چڪو آهي تہ پاڻ نهايت سادڙيون پر دل ۾ گهر ڪري ويندڙ تشبيهون استعمال ڪيون اٿس. عام مروج ڏنڻ مان قدرتي نظارن مان، جانورن، پکين مان، مطلب تہ نهڪندڙ، سهائيندڙ ۽ پنهنجي ديس ۽ زبان سان تعلق رکندڙ تشبيهون ۽ انهن جي استعمال مان صاف ظاهر هوندو آهي تہ اهو سندس پنهنجو مشاهدو آهي ۽ نہ ٻڌل ڳالهيون جيئن:

چڙهنـو چڪاسـن چـاهہ، آڳ ٻرنـدي آئيـا
وهسـن واڙيءَ ڦـل جـئن، محبتـي مـچ لاءِ
اٿـي پـاڻ اڙاءِ، ڪٽـي ڪـوري وچ ۾

(گربخشاڻي - ص 96 داستان 3 - بيت 14)

"وهسن = خوش ٿين، واڙيءَ ڦل جئن = لوڙهي ۾ ولين جي گلن جيان" (15)

"واڙيءَ ڦل - ولين جا گل جيڪي اڪثر ڪري زرد رنگ جا ٿيندا آهن ۽ صبح جي وقت چڱو نما ڪندا آهن." (16)

شاهہ سائين فرمائي ٿو تہ سچا عاشق ، عشق جي آڳ مٿان پاڻ کي قربان ڪرڻ لاءِ ان کي ڳولين ٿا ۽ ان کي حاصل ڪري ايئن ٿا خوش ٿين ۽ ٻهڪن جئن واڙيءَ جا گل پڪ سان. هي شاهہ سائينءَ جو پنهنجو اکين ڏٺو منظر هوندو تہ سبز ولين ۾ زرد پيلا گل ڪيڏو سونهن ۽ ٻهڪن ٿا ان ڪري هن عاشق جي ٻهڪڻ ۽ خوش ٿيڻ کي ان سهڻي قدرتي منظر سان تشبيهہ ڏني.

جي تنوتـن تنور جـئہ، تـہ چنڊي سـاڻ چمـاءِ
اٿـي آڳ ادب جـي، ٻـاري جـان جـلاءِ

(گربخشاڻي - ص 96 بيت 15)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(پورو بيت استعاري واري پاڳي ۾ ڏنل آهي)

هن بيت ۾ عشق جي آڙاھ ۾ تپي ويل تن بدن کي تنور سان تشبيھ ڏني وئي آهي ۽ انسان کي هدايت ڪئي وئي آهي تہ صبر جو چنبو (جيئن اصل تنور کي پاڻيءَ جو چنبو هڻبو آهي) هڻي ان کي ماٺوڪر

سهسين جنءِ سانداڻ، ڏکن مٿي ڏڪڙا
وہ ويچاري پاڻ، ڏي ڌڪائون ڌڳرين

(ڳريخشالي - ص 96 بيت 21)

سانداڻ.ج.سانداڻون: ث. (ع.ف.سندان) لوھ جو اوزار - لوھ ڪٽڻ لاءِ لوھ جي دڪي. (جامع سنڌي لغات، جلد چوٿون - ص 1547)

شاھ چوي ٿو تہ اي سالڪ تون پنهنجي سر تي عشق جون مهميزون ايئن سھ جيئن سانداڻ لوهي مترڪن جا ڏک سهندي آهي، بلڪ عشق جي تک ۽ وهڪري ۾ اهڙو غرق ٿي وڃ جو توکي انهن ڏکن جي ڪا سڌ نہ رهي.

هن سر جي پنجين داستان ۾ شاھ سائين لڳاتار ستن بيتن ۾ صوفي جو نالو وٺي ان جا مختلف گڻ بيان ڪري ٿو ۽ هدايتون ڏي ٿو. هن بيت ۾ هو صوفيءَ جي حق جي تلاش ۾ ڪائنات کي ڦولهڻ کي رڳن ۾ گردش ڪندڙ ساھ-رت سان تشبيھ ڏئي ٿو.

صوفي سير سپن ۾، جنءِ رڳن ۾ ساھ
سا نہ ڪري ڳالڙي، جئن پريون پروڙي پساھ
آهس اي گناھ، جي ڪا ڪري پڌري

(ڳريخشالي - ص 100 بيت 2)

صوفي هن ڪائنات جي ذري ذري ۾ ايئن ٿو گهمي ۽ سير ڪري (حق جو مشاهدو ماڻي) جيئن رڳن ۾ ساھ ٿو گهمي.

اکر پڙهي اياڳيا! قاضي تھ ڪٿاءِ
پيرين ۽ پانئين، ايڏا اي مر آءِ
ان سرڪي سندو ساءُ، پڇج عزازيل کي

(ڳريخشالي - ص 102 بيت 12)

هت بندي کي تنبيھ ٿو ڪري تہ چار اکر پڙهي اي بدبخت تون جو پاڻ کي قاضي سمجهڻ لڳو آهين تنهن جي دماغ ۾ ايڏي خودي ۽ مغروري پرجي وئي آهي جو پاڻ کي ڪا چيز سمجهڻ لڳو آهين. سو "ان سرڪيءَ سندو ساءُ" يعني اها مغروري يا اهو نشو جيڪو تنهنجي نفس کي لذت ٿو پهچائي، ان جو مزو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عزازيل کان پيچ (تہ ان ڳالهہ جي ڪري ان جو ڪهڙو انجام ٿيو) ان کان پوءِ فرمائي ٿو:

عاشــق عزازيــل، پيــا مڙيئــي ســڏڙيا
منجهــان ســڪ سـبيل، لعنتــي لعــل ٿيــو

(گربخشاڻي - ص 102 - بيت 22)

شاهہ سائين هت عزازيل جي خدا سان عشق ۽ سندس عبادت وارين پهرين خصوصيتن جي ڪري فرمائي ٿو تہ عاشق تہ عزازيل ٿي هو پيا سڀ رڳون سڏون ٿا ڪن. پر هو ايڏي عشق جي باوجود لعنتي ۽ ڌڪاريل چو ٿيو. انڄو سبب شاهہ مٿئين بيت ۾ بيان ڪيو. هن بيت جي ٻي مصرع، "منجهان سڪ سبيل لعنتي لعل ٿيو." جي تشريح ڪندي ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"سبيل (سن. سبهوي + ل) تمام گهڻي، جهجهي"

انهي لال يعني عزازيل خدا جي اپار عشق هڻ ڪري پاڻ کي ڦٽڪار جو لائق بنايو." (17)

شهواڻي لکي ٿو:

"سبيل = تمام گهڻي، لعنتي لال ٿيو = اهو لعل لعنتي ٿيو، تڙجي ويو." (18)

عريبڪ انگلش ڊڪشنريءَ ۾ سبيل جي معنيٰ هن طرح آهي.

"سبيل ج سبل "Road, Path, Means of access, public foundation"

في سبيل الله "For the sake of god" (19)

۽ ليلا رام لکي ٿو:

"This verse is worthy of the genius of our sufi poet. Our poet calls him the best lover, because he preferred to bear the curse rather than bow down to and love any being other than god." (20)

(هيءُ بيت اسان جي صوفي شاعر جي اعليٰ ذهانت جو عمده مثال آهي. هي کيس (شيطان کي) بهترين عاشق سڏي ٿو، چو تہ هن لعنت قبول ڪئي پر الله کان سواءِ ڪنهن جي آڏو نہ ڪنڌ جهڪايو ۽ نہ ڪنهن کي ان جي محبت ۾ شريڪ ڪيو).

هڪ ڳالهہ ظئي آهي تہ شاهہ سائين پنهنجي پوري ڪلام ۾ ڪٿي بہ ڪا اهڙي ڳالهہ نہ ڪئي آهي جيڪا احڪام الاهي يا رضاءِ الاهي جي ابتڙ يا خلاف هجي. ۽ پاڻ پنهنجي ڪلام ۾ ڪيترين ئي آيتن جو بہ استعمال ڪيو اٿس، جيڪو بہ نهايت بروقت ۽ برجستو ٿيل آهي ۽ ان مان اهو بہ صاف ظاهر ٿئي ٿو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ پاڻ انهن آيتن جي صرف سرسري ترجمي ڪان نہ پر پوري روح ۽ تفسير ڪان بہ واقف هو. ان صورت ۾ عزازيل کي جڏهن قرآن پاڪ ۾ ڪافي هئڻ تي الله پاڪ جي حڪم جي انحرافي ۽ تڪبر جي ڪري لعنتي قرار ڏنو ويو آهي تہ شاهہ سائين اهو ڪيئن چوندو تہ اهو الله پاڪ جي شديد سڪ ۽ محبت جي ڪري ملعون ٿيو ۽ جنهن ڪردار تي قرآن پاڪ ۾ تاقيامت ڦٽڪار ۽ ڌڪار جو بيان ٿيو. ان کي ڪهڙي نموني ساراهيو ويندو. بلڪ هن کي سالڪن لاءِ عوام لاءِ سبق طور پيش ڪيو ويو تہ عزازيل جهڙي عاشق جنهن سالها سال رب جي اطاعت ۽ عبادت ۾ گذاريا. ان جي عبادت ۽ اطاعت عشق ۽ محبت ۾ جڏهن غرور ۽ تڪبر جو عنصر شامل ٿيو هو تہ هو پنهنجي درجي تان ڪري پيو ۽ الله پاڪ وٽ لعنتي قرار ڏنو ويو.

عشق اها ڪيفيت ۽ جذبو آهي جنهن ۾ عاشق کي سواءِ معشوق جي نہ تہ ڪجهہ نظر اچي ٿو. نہ ٿي ڪجهہ گهرجي ٿو ۽ گڏوگڏ معشوق جي هر حڪم جي بجا آوري ۽ راضپو ئي ان جي زندگيءَ جو مقصد هوندو آهي.

هن سر ۾ تورڙي شاهہ سائينءَ جي ڪلام ۾ بين بہ ڪيترن سرن جي بيشمار بيتن ۾ انسان کي هٺ ۽ تڪبر ڪان بچڻ جو تاڪيد ڪيو ويو آهي ۽ انهن کي محبوب حقيقيءَ آڏو عاجزي نماڻائي ۽ هيڻاهون هلڻ جو تاڪيد ڪيو ويو آهي.

دائودي ديون ڪري، رکن ڪونهہ رنگ
گهوڙي هيٺ اينگ، ڪاهيو پاڪرين هٿي
(گريختائي - ص 103 بيت 1)

"دائودي ديون ڪري - محبوب داؤد جهڙا تجلا ۽ جلوا پيو ڪري ۽ پنهنجي حشمت جا ڌهڪاءَ پيو ڏيکاري.

داؤدي - داؤد جهڙيون. حضرت داؤد بني اسرائيل قوم جو هڪ بادشاهہ هو ۽ کيس نبوت جو درجو بہ عطا ٿيل هو. خدا تعاليٰ مٿس زبور نازل ڪيو. پاڻ هڪ وڏو پهلوان ۽ شهسوار بہ هو. طالوت پاران جالوت ڪافر کي ماريو هئائين. نهايت وڏي حشمت ۽ دٻدٻي وارو بادشاهہ هو. شاهہ هن بيت ۾ محبوب کي حضرت داؤد جهڙي عاليشان شهسوار سان مشابهت ڏني ٿو.

ديون - واحد دئي (سن ديتي)، جلوو، دٻدٻو، تيج، حشمت، شان شوڪت " (21)

مٿئين ۽ ٻئي نمبر بيت ۾ شاهہ سائينءَ شان و شوڪت، دٻدٻي ۽ حشمت جي بنياد تي محبوب کي حضرت داؤد سان تشبيهہ ڏني آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داؤدي ديون ڪري، رڪن ڪرنهه چيت
گهوڙي هيٺ سچيت، ڪاهيو پاڪرين هٺي

(گربخشاڻي - ص 103 بيت 2)

تفسير ابن ڪثير ۾ سورت بقره جي 249 کان 451 تائين جي آيتن ۾ حضرت طالوت جي حضرت دائود طرفان مدد ڪرڻ ۽ جالوت جيڪو ڪافرن جي لشڪر جو سردار هو ۽ حضرت دائود ان کي قتل ڪيو. ان جو تفصيل بيان ڪيو آهي.

شاهه سائينءَ به حضرت دائود جي ان شهسواري، حشمت ۽ دبدبي، شان و شوڪت جي حوالي سان محبوب کي ان سان تشبيهه ڏني آهي.

داستان انين جو هي بيت ڏسو:

جي پياري پاڻ ته ڪرهو ٿي پاڻ پيين
اڳي ان نياڻ، اڻ ڪونئو ڪرنه گهوڙي

(گربخشاڻي - ص 107 بيت 8)

هن بيت ۾ شاهه سائين اٺ (ڪرهو) جي تمام گهڻي پاڻي پيئڻ واري عادت کي تشبيهه طور استعمال ڪندي چوي ٿو ته جي پاڻي پيارڻ وارو محبوب پاڻ هجي ته عاشق جيڪر اٺ وانگر پاڻي پئي ته جيئن ڪيس محبوب جي قربت ۽ فيض ڪجهه سرس نصيب ٿئي.

اڻ کي عيان نه ٿيي، ڪي پرروڙي ڪونه
سچي جيهي سون، مهه نه پئي ماڙهئين

(گربخشاڻي - ص 107 بيت 6)

"سچي جيهي سون، سون جهڙي سچي ڳالهه" (22)

سون جي سچي ۽ نج يا خالص هجڻ جي بنياد تي شاهه سائين سچ کي سون سان تشبيهه ڏني آهي چو ته سون نه ڪڏهن ڪٽجي ٿو ۽ نه ئي ڪاراٽجي ٿو. پر سدائين پيو چمڪي.

ڏمر پاسو ڏک سين، ڪانڌ ڪٿوري هوءِ
والله مع الصابرين، آگو ايهو چوءِ

(گربخشاڻي - ص 108 بيت 13)

"ڪانڌ = صبر، تحمل. ڪٿوري = خوشبوءِ، مشڪ" (23)

هن بيت ۾ شاهه سائين صبر کي مشڪ سان تشبيهه ڏني آهي، فرمائي ٿو ته ڪاوڙ يا ڏمر هميشه ڏک يا تڪليف ۾ وجهندو آهي، پر صبر ڪٿوري وانگر وڻندڙ ۽ فرحت ڏيندڙ آهي الله سائينءَ پڻ ايئن ئي چيو آهي ته ۽ الله صبر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرڻ وارن سان آهي. " صبر يا ڪانڌ کي ڪٽوري سان تشبيهه ڏيڻ کان پوءِ وري شاهه سائين ڪيني يا حسد کي ڪشيل ڪمان سان تشبيهه ڏني آهي:

ڪنين ڪين پرائيو، ڪيني منجهان ڪين
جي هو سناٽي سينگ، تـه زهه ڇني جوکو ٿئي
(گربخشاڻي - ص 108 بيت 18)

يعني جيڪڏهن ڪمان سخت ۽ زور سان ڪشيل هوندي تـه زهه ڇڃي پوڻ جي حالت ۾ خود ڪشيندڙ کي ئي سخت ڌڪ لڳندو. اهڙيءَ ريت جيڪو انسان ڪيني ۽ حسد ۾ پريل هوندو تـه ان کي بـه ڪي پلئه نـه پوندو بلڪ اهو ڪينو ڪنهن وقت پاڻ کي ئي نقصان ۾ وجهندس.

انهن تشبيهن کان علاوه شاهه سائين داستان ڇهين ۾ (15 کان 18 بيتن تائين) عشق کي نانگ سان پڻ تشبيهه ڏني آهي ۽ فرمائي ٿو تـه عشق کا راند ڪانهي پر هي سر جي بازي آهي. جيڪا سٽڙيا نـه پر بهادر ۽ ڳڀرو جوان ڪيڏي سگهندا. جيڪي اول ئي پنهنجي جسم ۽ جان جي قربانيءَ لاءِ تيار هوندا.

عشق جي ميدان ۾، سر جو ڪر مَ سانگ
سوريءَ سپيرين جي، چڙهه تـه ٿيين چانگ
عشق آهي نانگ خبر ڪاڏن ڪي پوي
(گربخشاڻي - ص 105 بيت 19)

حوالا - سر يمن ڪلياڻ

1. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهه جو رسالو"، مڪتبه برهان، اسحاقيه پرنٽنگ پريس، اردو بازار ڪراچي 1976ع - 14.
2. گربخشاڻي، هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ٽن جلدن ۾، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه، حيدرآباد 1399هه - 1979ع - ص 174.
3. شاهواڻي غلام محمد، "شاهه جو رسالو"، آفتاب پرنٽنگ پريس شاهي بازار حيدرآباد سنڌ 1950ع - ص 88.
4. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ص 176
5. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ص 178
6. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ص 183

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

7. شاهواڻي غلام محمد، "شاهه جو رسالو" -ص 109
8. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ص 183
9. شاهواڻي غلام محمد، "شاهه جو رسالو"، ص 111
10. شانتي سيٺي "سنت ڪبير" (شري ويريندر سيٺي جي انگريزي ڪتاب، Kabir, the weaver of god's name تي مبني) راڌا سوامي ست سنگ بياس، جالنڌر 1993ع – ص 442
11. شيخ ابراهيم خليل ڊاڪٽر (مضمون نگار) "شاهه عبداللطيف ڀٽائي – چونڊ مضمون"، شاهه عبداللطيف ڀٽائي شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه 1418هه – 1997ع – ص 64
12. شاهواڻي غلام محمد، "شاهه جو رسالو"، ص 108
13. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ص 189
14. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ص 208
15. شاهواڻي غلام محمد، "شاهه جو رسالو"، ص 108
16. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ص 183
17. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ص 201
18. شاهواڻي غلام محمد، "شاهه جو رسالو"، ص 127
19. الفرائد الدريۃ في اللغتين العربيہ والانڪليريۃ عربيڪ انگلش ڊڪشنري، طبع في البيروت، 1915ع ص 308.
20. لالواڻي ليلارام وطن مل، "The Life, Religion & Poetry of Shah Latif" سنگ ميل پبليڪيشن لاهور، 1987ع – ص 59
21. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ص 197
22. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ص 205
23. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ص 207

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ب) سر ڪنڀات ۾ استعاره ۽ تشبيهه نگاري

"ڪنڀات. ٿ. هڪ راڳ، راڳڻي ۽ سر جو نالو - عورت جو پيار جو نالو (اسم خاص)

هڪ شهر جو نالو - هڪ ڏيهي رياست جو نالو (گجرات جي الهندي طرف. اصل نالو ستمياوت يعني "ٿنڀ وارو" ڇو جو مهاديو کي ٿنڀ جي صورت وارو ديوتا سڏيو اٿن.)

(جامع سنڌي لغات. جلد پنجون - ص 2242)

"ڪنڀات" هڪ شهر جو نالو آهي، جو گجرات جي الهندي طرف ڪنڀات جي نار جي مهڙ تي ٻيٺل آهي. هي ڪنهن سمي هڪ مشهور ۽ وسيل بندر هوندو هو ۽ ديسان ديس سنڌس واپار هلندو هو. عرب واپاري بـ هن بندر ۾ گهڻي تعداد ۾ ايندا هئا. مشهور عربي تاريخ نويس مسعوديءَ بـ پنهنجي ڪتاب "مروج الذهب" ۾ هن بندر جو ذڪر ڪيو آهي." (1)

غلام مصطفيٰ قاسمي هن سر بابت پنهنجي خيالن جو اظهار هن ريت ڪري ٿو:

"ڪنڀات اصل ۾ هڪ شهر جو نالو آهي، جو گجرات ۾ ڪنڀات نار تي ٻڌل آهي. ان ڪانپوءِ هڪ راڳڻيءَ تي هن مناسبت ڪري اهو نالو پيو جو اها راڳڻي، ان شهر جي ڪنهن موسيقيءَ جي ماهر ڳوئيءَ جي ڳهڙيل آهي. هن سر جو پيو نالو ڪماچ پڻ آهي (2)

الهه بخش نظاماڻي لکي ٿو:

"شاهه صاحب پنهنجي جوانيءَ ۾ قدرت جا نظارا پسڻ لاءِ وڏا وڏا سفر ڪيا. ممڪن آهي تـ شاهه صاحب انهن سفرن دوران گجرات ملڪ پيٽيندي، ڪنڀات نار جي ڪنڌيءَ تي جيڪو ڪنڀات جو شهر ٻڌل آهي اتي قدرتي نظارا پسندي، پنهنجي محبوب کي ياد ڪندي، هن سر ۾ پنهنجو ڪلام پيش ڪيو آهي ۽ شايد انهيءَ ڪري هن سر تي "سر ڪنڀات" نالو پيو. جيئن پاڻ فرمائي ٿو.

"ڪنڀاتڙي تـڙ وري، ايـي تـڙ واجهـاءِ"
مـان اڄنهـون ڪـاءِ، سـواڏائي سـڄڻين. (3)

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ٽن الگ الگ جلدن ۾ ڇپيل شاهه جي رسالي ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لکيل پهرين جلد جو مهاڳ جيڪو "منڍ" جي عنوان سان ڊاڪٽر صاحب 15 ڊسمبر 1923ع تي لکيو آهي، ان مان صاف ظاهر آهي تہ ان رسالي تي پاڻ تحقيقي مواد ان کان اڳ جمع ڪيو هونداٿين ۽ مٿي ڏنل سڀ رسالا، ڪلياڻ آڏواڻي، مولانا قاسمي، شهواڻي وغيرہ جا ان کان پوءِ جا ڇپيل آهن ۽ انهن سڀني هن سر جي اصل ۽ تاريخي پس منظر لاءِ اهوئي بيان ڏنو آهي جيڪو ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ڏنو آهي ان کان گهٽ پوءِ موسيقيءَ جي ماهرن ان کي ان بنياد تي پرکيو.

سيد منظور نقوي سر ڪنيات جي موسيقيءَ تي لکيل مضمون ۾ لکي ٿو:

"اهو اهوئي راڳ ڪمباوتي آهي جنهن جو وجود راڳ جي پراڻن گرنٿن مان ملي ٿو ۽ اهو راڳ ڪمباوتي ٿي آهي جنهن جو تلفظ بگڙي "ڪنياوت" ۽ پوءِ ڪنيات ٿي پيو. (4)

پهرين جن محققن جا حوالا ڏنا ويا آهن انهن جو خيال آهي تہ گجرات جي شهر ڪنيات جي پنيان هن جو نالو پيو جيڪو اتان جي هڪ گويي رچيو ۽ ڪماچ بہ ان جو نالو هو ۽ منظور نقوي صاحب ان کي بنيادي راڳن مان لکي ٿو جن جو ذڪر قديم گرنٿن ۾ بہ ملي ٿو. جيڪڏهن شاھ صاحب جي راڳ ۽ موسيقيءَ سان محبت کي نظر ۾ رکنداسين ۽ گڏوگڏ اهو بہ ڏٺو وڃي تہ هن کان اڳ بئي "سر ڪلياڻ" ۽ "يمن ڪلياڻ" بہ راڳن جي نالن تي آهن تہ منظور نقويءَ جي راءِ کي وزن ڏيڻو پوندو، پر راڳ جي سرجڻ واري هنڌ طور پهرين محققن جي راءِ کي بہ ريٽي نہ ٿو سگهجي.

هن سر ۾ آيل مضمون بابت ڪلياڻ آڏواڻي لکي ٿو: "رسالي ۾ هن سر جو مضمون بن نمونن جو آهي، عاشقاڻو ۽ اخلاقي." (5)

الهہ بخش نظاماڻي ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو خيال آهي تہ هي سر شاھ سائينءَ جي ڦوهہ جوانيءَ واري دور جو چيل آهي جڏهن پاڻ بہ مجازي محبت جو شڪار ٿيو هو، ان ڪري هن ۾ مجازي محبوب ۽ محبت جو بيان آهي. عاشق جي اندر ۾ پيدا ٿيندڙ بيقراريءَ ۽ اڌمن جو ذڪر آهي (6)

بهرحال هن سر ۾ ٻنهي قسمن جو مضمون آهي. شروعات ۾ شاھ سائين پنهنجي مجازي محبت جا اڌما بيان ڪيا آهن ۽ اڳتي هلندي هو مجازي محبت جون منزلون طئي ڪندو، حقيقي عشق جي واديءَ ۾ داخل ٿئي ٿو ۽ نفس کي ان مجازي عشق جي گرفت مان آزاد ڪرڻ لاءِ وڏا جتن ڪري ٿو ۽ وڏي جدوجهد ڪري ٿو. هن سر ۾ روحاني معنويت جي بيان لاءِ شاھ سائين نهايت موزون استعارن ۽ تشبيهن جو استعمال ڪيو آهي جنهن جو تفصيل هن ريت آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(i) سر ڪنڀات ۾ استعارا

هن سُر ۾ بہ داستان آهن پهرئين داستان ۾ گهٽي پاڳي مجازي محبوب جو بيان آهي، جنهن کي شاهہ سائين سڄ، چنڊ ۽ تارن ڪان بہ حسن ۾ سرس ڄاڻائي ٿو ۽ پرينءَ ڏانهن پيغام رسائيءَ لاءِ چنڊ کي ذريعو بڻائي ٿو. آغا يعقوب لکي ٿو:

"He has used sun, moon and crow as his emmisaries to the beloved in supercession of the conventional morning breeze" (7)

"ايراني شاعرن قاصد جو ڪم واءَ کان ورتو آهي. جيئن حافظ چوي ٿو:

اي صبــا بلطــف بگــو آن غــزال رعنــا را
ڪــہ ســر بکــوہ و بيابــان تــو دارومــارا

اي! واءُ! تون نياز ۽ نئڙت سان ان محبوب کي چئُہ تہ تنهنجي سودا ڪري مون کي رڻ رلڻا پيا ۽ ڏونگر ڏورڻا پيا." (8)

پر شاهہ سائينءَ جو نيارو ڏينڌڙ چنڊ آهي ۽ محبوب آڏو پيغام پهچائڻ جا طور طريقا بہ هو ڪيس سيکاري ٿو تہ نهايت عجز و عاجزيءَ سان، پيرن تي هٿڙا رکي، تمام جهيڻي آواز ۾ ڪيس سنڌس محبت جو پيغام پهچائي داستان ٻئي ۾ فرمائي ٿو:

نا ســيندي نظــر، پهريــن ڪــج پريــنءَ ڏي
قمــر ڪهــج قريــب ڪــي، نـسـتـۃٌ آٿــون نيــر
ٻي پيٽي ناهر پر، اکيــون اوهــان جي آســري

(گربخشاڻي- ص 113 بيت 2)

چگـا چنـڊ! چئيـج، سـنيها ڪـي سـڄڻين،
مـثـان اگــڻ اپــري، پريــنءَ جــي پئيــج
جهيڻــو ڳالهــائيج، پيريــن وجهــي هٿــڙا

(گربخشاڻي - ص 114 بيت 5)

شاهہ سائين هن سر ۾ جيڪو خاص استعارو استعمال ڪيو آهي سو آهي اٺ جو، جيڪو نفس لاءِ استعمال ٿيو آهي. پهرئين داستان ۾ تہ پاڻ اٺ کي مختلف نالن سان مخاطب ڪري ان کي اصل اٺ جانور طور ٿي بيان ڪيو اٿس، جنهن کي پاڻ طرح طرح جون لالچون ڏيئي، منٿ ميڙ ڪري چوي ٿو تہ جلد پرينءَ وٽ پهچائي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رات سهائي پونهہ سنئين پائي! گهرجي پل
آهر ۾ ايلاچيون، چندن چري چل
مون توهيسين ڳالڙي، پي کهر ۾ سل
هاهر کندو هل، تہ کجايون کرن کي

(گربخشاڻي - ص 110 بيت 6)

ميا! محبوبن جي هلي وانءُ حضور
جي چٽکن چت ۾، سي کنءُ سجڻ ڏور؟
الله لڳ اسور، اٿان ٿي تي آءُ تون

(گربخشاڻي - ص 110 بيت 7)

داستان پهرين جي شروعات ۾ اٺ وارن بيتن ۾ مجازي مضمون جي جهلڪ آهي، جنهن ۾ بہ کيس اها ٿي منٿ ميڙ ڪئي پئي وڃي تہ اهڙو تکڙو هل جو رات هوندي ئي پرينءَ سان ملاقاتي ٿئون.

داستان ٻيو

کرها! کسر چڏ، وک وڌندي پاءِ
مهجو هلڻ اتهر، جتي جانب جاءِ
توکي چندن چاريان، پٺو وڳ لائي کاءِ
ايهر اٺ! اناءِ، جنءِ هوندي رات هت مڙون

(گربخشاڻي - ص 115 - بيت 15)

پر انهن بيتن کان پوءِ "اٺ" جو ان جي مختلف نالن سان استعاراتي استعمال شروع ٿئي ٿو ۽ ان کي انساني نفس لاءِ مستعار ڪيو وڃي ٿو. اٺ جو اوٺ ۾ هو گمراهہ ڪندڙ نفس (امارہ) جي نشاندهي ڪري ٿو. جنهن کي جيڪڏهن مرضيءَ تي ڇڏبو تہ آخر ڪار هاڃو رسائيندو. تنهن ڪري ان جا مضبوطيءَ سان ڏانوڻ ڏائجن. نفس جيڪو نهايت هٺيلو، خودسر، ڇڙواڳ ۽ هيڪي ٿئي ٿو تنهن کي پلڻ ۽ ان تي قابو پائڻ کو چرچو ڪونهي.

محمد بخش انصاري، "سر ڪنيات" جي فلسفي بابت لکيل مضمون ۾ لکي ٿو. تہ جنگ بدر، خندق، حنين، فتح مکہ ۽ فتح خيبر کان پوءِ حضور جن اصحابن کي چيو تہ اچو تہ هاڻ وڏي جهاد جي تياري ڪريون. اصحابن سمجهيو تہ ڪو اجا بہ وڏو معرڪو سر ڪرڻو آهي، پڇيائون تہ اها ڪهڙي لڙائي آهي، جنهن لاءِ اسين تيار ٿيون؟ پاڻ سڳورن ورائيو تہ اهو "جهاد بالنفس" آهي، جو جهاد اڪبر آهي." (9)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يعني پاڻ سڳورن صلعم نفس تي قابو پائڻ کي "جهاد اڪبر" سڏيو آهي. صوفياءِ ڪرام جو سڀ کان مکيه شرط يا متو نفس کي مارڻ هوندو آهي جو تہ جيستائين نفس زنده رهندو تيستائين روحانيت جي منزل ماڻڻ ناممڪن آهي ۽ نفس ئي تمام برائين جي جڙ آهي.

جيئن مولانا روم فرمايو:

"نفس ڪشي باز رسي اعتذار - ڪس ترا دشمن نماند در ديار"

"يعني تو نفس ماريو تہ گهڻن عذرن کان ڇٽي پوندين ۽ ٻيو ڪو تنهنجو دشمن ڪونہ رهندو." (10)

"اٺ" جي استعاراتي استعمال ذريعي شاهه سائينءَ نفس جون مختلف عادتون بيان ڪري ٿو. ڪيئن اهو نفس اسان کي نيڪين کان روڪي ٿو ۽ برائين تي آماده ڪري ٿو. پر مسلسل جدوجهد ڪان پوءِ آخرڪار اهو ضابطي ۾ اچي ٿو ۽ پوءِ تہ صرف هن کي ميچ ڏيڻ جي دير آهي تہ سڌو محبوب حقيقي وٽ پهچائيندو. ان بابت ليلارام لکي ٿو:

"The poet advises that the camel should be well tied, otherwise it will wander away and eat every bad thing, that may come in its way. I should think that here the camel stands for the soul of man, which if allowed to wander at its will, is sure to fall a prey to evil passions" (11)

شاهه لطيف اٺ کي نفس لاءِ مستعار ڪندي فرمائي ٿو تہ جيئن اٺ بہ چندن ڇڏي وجيو لائي ڪاڻي تيئن نفس بہ نيڪين بدران برائين ڏانهن ئي مائل هوندو آهي. هو ان کي پنهنجو اصل نسل بہ ياد ڏياري ٿو ۽ چويس ٿو تہ اهو ڪَرَ سڄاڻ جيڪو سنو نالو، سٺي شهرت رکندڙ آهي.

ڪرها! ڪَرَ سڃاڻ، پڪو ۽ پاهجو
اصل آهي ان جو، ناليرو نتاڻ
ڪرها اسان ساڻ، ڪي ڇانگا ڪج ڇگائيون

(گريخشائي - ص 115 بيت 17)

پر پوءِ بہ اهو ڪرهو (نفس اماره) جنهن کي لائي جي چوس (برائين جو چسڪو) پيل آهي سو باز نہ ٿو اچي ۽ شاهه سائين فرمائي ٿو تہ اي امڙ! ان بد عادتي مون کي رت روئاڙي ڇڏيو آهي عاجز ڪري ڇڏيو آهي.

آئي هڏم وڻ جاءِ، مان مڪريون چري
ڪڏاترو ڪرهو، لکئو لائي کاءِ
ان ميي سندي ماءُ! مون ڳالڙن ڳوڙا ڪيو

(گريخشائي - ص 115 بيت 18)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وري هو ڪرهي (نفس) کي طرحين طرحين لالچون ڏئي ٿو تہ من هو ان ڏار تي اچي جو ڪيس محبوبن تائين رسائي.

هن سُر ۾ نہ صرف اٺ کي ان جي مختلف نالن سان "نفس" لاءِ مستعار ڪيو ويو پر ڪجهہ ٻيا لفظ بہ مجازي معنائن ۾ استعمال ٿيا آهن مثلن، "لاڻي"، "اڪ" جن ڏانهن ڪرهو مائل ٿئي ٿو سي برايون ۽ گناهن لاءِ ۽ "چندن"، "ڪٿوري"، "ڪٿهار" نيڪين لاءِ مستعار ڪيا ويا آهن. جن ڏانهن نفس کي مائل ڪرڻ لاءِ وڏي جدوجهد ۽ ضبط ڪرڻو پوي ٿو.

(ii) سر ڪنيات ۾ تشبيهون

سر ڪنيات جي داستان پهرين ۾ ڇهين نمبر تي درج ٿيل وائيءَ ۾ شاهہ سائين محبوب کي مشڪ ۽ عطر سان تشبيهہ ڏني آهي.

وائي ٿل:

اڳڻ آيام پيهي يا الا! مون سارينديِ سپرين

مصرع 1 : مشڪ عطر مون پرين، سڪيس جم سپيٺي

هن جي تشريح ڪندي ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"مشڪ عطر الخ. منهنجو پرين مشڪ ۽ عطر جهڙو سرهو آهي." (12)

يعني عاشق جيڪو سڄي جمار محبوب لاءِ سڪيو آهي، جڏهن اهو سڄڻ سندس اڳڻ آيو آهي تہ خوشيءَ منجهان سندس تن من واسجي ويو آهي ۽ چوي ٿو تہ منهنجو پرين مون لاءِ مشڪ ۽ عطر جهڙو خوشبوءِ دار ۽ مهڪائيندڙ آهي.

هن ئي داستان جي وائي نمبر ٽئين ۾ بہ ٻن تشبيهن جو استعمال ٿيل آهي.

وائي نمبر 3

ٿل: وهلي ونءُ مَ وهامي! رہ راتا! رائينديس پرينءَ کي

مصرع 1 : شمع ٻٻنديس شب ، ان خوشيءَ ڪان ڪامي.

"انهيءَ خوشيءَ ڪان ڪامي مشعل يا ڏياٽيءَ جهڙي روشن ۽ ٻهڪندڙ ٿي پونديس ." (13)

شاهہ سائين عورت جي زبانيءَ رات کي مخاطب ٿو ٿئي. اها عورت جنهن جو پرين گهر پيهي آيو آهي، رات کي منٿون ٿي ڪرين تہ اي رات تڪڙي نہ گذر. ڪجهہ ترس تہ مان پنهنجي پرينءَ کي راضي ڪري وٺان. ماڻي وٺان ۽ ان خوشيءَ ۾ رات جو شمع وانگر روشن ٿي پوان..

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مصرع 2: پابوڙن سنڌي پاہ جڻءَ ، پران شال اڃهامي!

هن مصرع ۾ استعمال ٿيل تشبيهہ بابت ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"پابوڙن سنڌي پاہ الخ. جهڙي طرح فقيرن جي دونهين پٺيءَ پرندي ۽ اڃهامندي آهي تهڙيءَ طرح شل آئون بہ خوشيءَ ۾ ڪامي وري پڙڪو ڏيئي جيئري ٿيان." (14)

هيءَ تشبيهہ بہ شاهہ سائينءَ جي انهن بيشمار خوبصورت ۽ منظر ڪي بيحد ڇٽو ڪندڙ ذاتي يا انفرادي تشبيهن مان آهي، جيڪي سندس پنهنجي مشاهدي جي بنياد تي استعمال ٿيون آهن. شاهہ سائين جڏهن جوڳين سان گڏ سفر تي نڪتو تہ هن اهو ڏٺو هوندو تہ هو جت جت منزل ڪن ٿا ات باهڙي ٻاري ڪجهہ دير آرام ڪن ٿا ۽ اها باهہ هوائن جي زور تي ذري ٻرندي ۽ ذري وسامندي رهي ٿي. هت شاهہ سائين عشق جا جذبا ۽ اڌما بيان ڪندي عورت جي زبانيءَ ان باهہ کي تشبيهہ طور استعمال ڪيو آهي، تہ محبوب سان ملڻ جي خوشيءَ ۾ آئون جوڳين جي باهہ وانگر اڃهامي وري پيٺي ٻرندس.

داستان پهرين جي ويهين نمبر تي ڏنل بيت ۾ شاهہ سائينءَ محبوب کي صبح صادق مهل نظر ايندڙ ستاري سان تشبيهہ ڏني آهي. جنهن کي سنڌيءَ ۾ "وهائو تارو" بہ چيو ويندو آهي ۽ عربيءَ ۾ ان کي "سهيل" چئجي ٿو. (15)

تارا تيليءَ روءِ، لدا لالن اپرين
جهڙي تو صبوح، تهڙي صافي سڄڻين

(گربخشاڻي - ص 112 بيت 20)

"جهڙي طرح اي لڏا تارا تون صبح جي وقت صاف ۽ روشن ڏسڻ ۾ ايندو آهي، تهڙيءَ طرح منهنجو محبوب پڻ صاف ۽ روشن آهي." (16)

پرينءَ جي پرنور چهري کي وهائو تاري جي چمڪ دمڪ سان تشبيهہ ڏني وئي آهي.

هن تاري، هن هنڌ، هت مهجا سپرين
سڄڻ ماکي منڌ، ڪوڙا ٿين نہ ڪڏهن.

(گربخشاڻي - ص 112 بيت 22)

هن تاري هن هيٺ، هت مهجا سپرين
سڄڻ ماکيءَ ميٺ، ڪوڙا ٿين نہ ڪڏهن

(گربخشاڻي - ص 11 بيت 23)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هـن تــاري هــن جــاءِ، هــت مهجــا ســپرين
سـڄڻ مــاکيءَ ســاءِ، ڪــوڙا ٿيــن نــه ڪــڏهن

(گربخشاڻي - ص 112 بيت 24)

مٿين ٽنهي بيتن ۾ شاهه سائين ڏور وسندڙ پرين، جي واکاڻ ڪندي ان کي ماکيءَ جي ميٺاج سان تشبيهه ڏني آهي ۽ فرمائي ٿو ته اهي ماکيءَ جهڙا مٺڙا پرين مون سان ڪڏهن به ڪوڙا نه ٿيندا. يعني تکا مٺا يا ناراض نه ٿيندا.

داستان ٻئي ۾ شاهه سائين ڪرهي يا چانگي کي انساني نفس لاءِ مستعار ڪندي ان کي مختلف نصيحتون ڪيون آهن. هت فرمائي ٿو:

مٿيـون لهـي مهــاءِ، جــي تــو چانگــا چکيــون
ولڙيـــون وهـــاءِ، اڃــا تــــو مهنديـــون

(گربخشاڻي - ص 116 بيت 29)

اي چانگا اهي ولڙيون جن کي تون مٺو سمجهي کائين ٿو سي اصل ۾ زهر جهڙيون اٿئي جيڪي توکي ضرور جوکو رسائينديون.

زهر جيئن ته موتمار ٿئي ٿو تنهن ڪري انهن ولين کي شاهه سائين زهر سان تشبيهه ڏني آهي. روحاني معنيٰ ۾ شاهه سائين نفس کي مخاطب ٿئي ٿو ته جن برائين ۾ توکي لذت اچي ٿي، سي انساني روح لاءِ زهر قاتل مثل آهن ۽ تون جي ان ذائقي تي هريو آهين ته اهي توکي نيٺ هاڃو رسائينديون.

حوالا - سر ڪنيات

1. گربخشــاڻي هوتچنــد مولچنــد، "شــاهه جــو رســالو" ، ٽــن جلــدن ۾، شــاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد سنڌ 1399هه - 9791ع ص 210
2. قاسمي غلام مصطفيٰ (مرتب) شاهه جو رسالو، بشير احمد اينڊ سنس، جهونا مارڪيٽ ڪراچي 1915ع - ص 21
3. نظاماڻي الهه بخش، "سر ڪنيات جو مطالعو" شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه حيدرآباد 1392هه - 1972ع، ص 6.
4. نقوي سيد منظور، سر "ڪنيات جو مطالعو" ص 11
5. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهه جو رسالو" مڪتبه برهان، اسحاقيه پرنٽنگ پريس، اردو بازار ڪراچي 1976ع - ص 43.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

6. گربخشاڻي هوتچند، مولچند شاهه جو رسالو، ص 211
7. آغا محمد يعقوب (مقالہ نگار) "Sind Quarterly Vol: VI" نمبر 4 - 1978ع، هيرالڊ پريس ڪراچي - ص 24
8. انصاري محمد بخش (سر ڪنيات جو فلسفو)، شاهه عبداللطيف ڀٽائي چوندڊ مضمون، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي ڀٽ شاهه 1418ھ - 1997ع - ص 83
9. ساڳيو، ص 84.
10. قاضي سجاد حسين (مترجم)، "مثنوي مولوي معنوي" (جلد دوم) فريد بڪ اسٽال 40 اردو بازار لاهور، ص 29.،
11. لالواڻي ليلارام وطن مل، "The Life, Religion & Poetry of Shah Latif" سنگ ميل پبليڪيشن، لاهور 1987ع - ص 60.
12. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ص 214
13. ساڳيو
14. ساڳيو
15. "القرائد الدريۃ في الرغتين العربيہ والانڪليريۃ" طبع في البيروت 115 - ص 214

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ب) سر سريراڳ ۾ استعارہ ۽ تشبيهہ نگاري

هن سر بابت چيو وڃي ٿو تہ هي هندستان ۾ رائج ڇهن اصل ۽ اهم راڳن مان هڪ آهي. جنهن کي ڊاڪٽر گربخشاڻي "مول راڳ" چيو آهي ۽ لکي ٿو تہ هن کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ مول راڳ جو نالو رسالي ۾ نہ آهي. (1)

سيد منظور نقوي پنهنجي مضمون، "سر سريراڳ جي موسيقي" ۾ لکي ٿو:

"هن راڳ جو اصل نالو "شريراڳ" آهي جنهن جي معنيٰ آهي "حضرت يا جناب راڳ" (2)

هنن راين مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ هي تمام اهم ۽ متبرڪ راڳ آهي، جامع سنڌي لغات مطابق: سريراڳ: اسر خاص هڪ راڳڻيءَ جو نالو ڇهن راڳن مان چوٿون راڳ.

1. گوري 2. پوربي 3. گورا 4. ترون 5. مالسري 6. جيتسري
(ج.س. ل. جلد چوٿون – ص 1622)

شاھ سائينءَ جي هر سر ۾ ظاهري معنيٰ کان علاوہ باطني معنيٰ بہ موجود آهي. ان باطني يا روحاني معنيٰ جي ذريعي هن تصوف جا نهايت اونها راز سمجهايا آهن. ظاهري طور، سمنڊ جي مسافري، سامونڊي رستن ذريعي وڻج، واپار ۽ وڻجارن جي ان سفر لاءِ تياري، سفر تي اسهڻ جو صحيح وقت، سفر ۾ درپيش خطرا ۽ انهن کان خبرداري، واپار جو وکر وغيرہ وارا مضمون هن سر ۾ ڏنل آهن. سامونڊي سفر جي ماهر وڻجارن جيڪي سمنڊ جي لاهن چاڙهن، ڪنن، طوفانن جا واقف آهن انهن کي بہ شاھ سائين صلاح ٿو ڏئي تہ ڪو سچاڻ معلم ضرور ساڻ ڪثو. ٻيڙيءَ جي باري ۾ ويسلا نہ رهو، وقت بوقت ۽ خاص طور تي سفر تي اسهڻ کان اڳ انهن جي چڱي طرح مرمت ۽ جانچ پڙتال ڪريو ۽ واپار بابت ڪين هدايت ٿو ڪري تہ ڪوڙ ۽ ڪچ جي سودي کان پاسو ڪجو ۽ سچ جو وکر وهائجو. هن سر جي روحاني تمثيل بابت ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"هيءَ سنسار بہ هڪ مها ساگر آهي. جنهن مان پار لنگهڻ نهايت ڪٺن آهي. انسان جي ديهي هڪ ٻيڙيءَ مثل آهي، سندس سينو سڙهہ مثل. جيڪڏهن پنهنجو جسم ۽ جان ٻئي ڌوئي صاف ڪري ڪنهن ڪامل مرشد کي سوپيندو تہ نہ فقط هو سندس دل کي معرفت جي موتين سان ڀري، هن جهان ۾ ٿي هن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جهان جو مشاهدو ماڻائيندس، پر سنسار جي هن ساگر مان ثابت لنگهائي، وڃي منزل مقصود تي رسائيندس. (3)

هن سر ۾ حضرت شاهه عبداللطيف جيڪا سامونڊي سفر، ملاحن ۽ وڻجارن جي خصوصي ٻولي ۽ اصطلاح ڪم آندا آهن، اهي به پنهنجي جڳهه تي سنڌي ٻوليءَ توڙي ادب لاءِ انتهائي اهم ۽ قيمتي آهن. شاهه سائينءَ جو اهو به هڪ انداز رهيو آهي ته هن جيڪي اهڙيون تمثيلون جوڙيون آهن، جن ۾ ڪنهن مخصوص ڌنڌي يا هنر جو بيان آيو آهي ته هن ان ڌنڌي متعلق ڪردارن جي صفتن ۽ ڪم بابت مخصوص لفظن ۽ اصطلاحن جا به ڪوڙ لائي ڇڏيا آهن، جنهن لغت ۾ بيش بها اضافو ڪيو آهي. اهوئي سبب آهي جو ساڳي ڪلام مان اگر ڪير دنياوي يا ظاهري مطلب ڪڍڻ چاهي ته ان کي به مڪمل معلومات ملي ٿي ۽ جيڪڏهن ڪير شاهه جو گهريل روحاني مطلب وٺڻ چاهي ته به ڪٿي نه منجهندو.

هن سر ۾ شاهه سائينءَ تشبيھ ۽ استعاري جو استعمال به سامونڊي سفر سان لاڳاپيل لفظن ۽ اصطلاحن ۾ ڪيو آهي، جيڪو تفصيل سان پيش ڪجي ٿو:

(i) سر سريراڳ ۾ استعارا

استعارو جيڪو اصل معنيٰ بجاءِ مجازي معنيٰ لاءِ استعمال ٿيندو آهي سو خاص طور تي صوفيانه شاعريءَ ۾ دنياوي ٻوليءَ مان روحاني مطلب ظاهر ڪرڻ ۾ تمام گهڻو مددگار رهندو آهي. هن سر ۾ ان مقصد لاءِ شاهه سائين مختلف شين ۽ عملن کي استعاري طور استعمال ڪيو آهي، مثال طور داستان پهرئين ۾ آهي:

> مان پڇنئي سيرين، چت ۾ رکج چيت
> سڙهه ڏاري صاف ڪر، صابڻ ساڻ سپيت
> سامونڊي سچيت، ته ته پهچين پار ڪي.
> (گربخشاڻي - ص 119 بيت 3)

هن بيت ۾ ٻه لفظ استعاري طور استعمال ٿيا آهن (1) سڙهه ۽ (2) پار. ظاهري زبان ۾ ته "سڙهه" اهو ڪپڙو آهي جيڪو هوا جي صحيح رخ کي جاچي ٻيڙيءَ تي ڏگهن لڪڙن ۽ نوڙين ذريعي ڪشي ٻڌو ويندو آهي ۽ جيڪو هوا جي زور تي ٻيڙيءَ کي گهريل طرف ڏانهن هلڻ ۾ مدد ڏيندو آهي، پر هت سڙهه انسان جي قلب يا دل لاءِ مستعار ٿيو آهي، جيڪو انساني جان کي تحرڪ ۾ رکي ٿو ۽ "پار" هن دنيا يا آخرت لاءِ مستعار ٿيو آهي جيئن ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"سڙهه" جي مراد آهي سينو انسان جو ۽ "پار" = دريا جو پريون پاسو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ھتي بي دنيا، آخرت. (4)

مـــان پچنـــڻي ســـپرين، چــت ۾ چيتـــارج
ڪـڏج ڪـانءِ ڪـچ ڪـي، ڪــوڙ مَ ڪمــائيج
وڻــج وھــائيج، ســـپ ســـوداگر ســـچ جـــو.

(گربخشاڻي - ص 119 بيت 4)

(ج. س. ل. جلد چوٿون - ص 2005)

"ڪانءُ ڪچ: ڪوڙو يا ڪچو شيشو (نہ موتي نہ جواھر) ڪوڙو ڪوٺو."

"ڪـانءُ ڪـچ - شيشا ستيڙا ۽ سپون، دنيا جون خصيص ۽ بي بقا شيون." (5)

ظاھري مضمون ۾ تہ سوداگر يعني سودو يا وکر وھائيندڙ کي شاھ سائين ھدايت ٿو ڪري تہ بي ڪار ۽ بي ملھين ڪوڙين شين جي سودي کان پاسو ڪر. پر ھتي استعاري طور "سوداگر" "انسان" لاءِ ۽ "ڪانءُ ڪچ" دنيا جي بي بقا شين لاءِ استعمال ٿيو آھي ۽ انسان کي اھا بہ تنبيھ ڪئي پئي وڃي تہ ان ڳالھہ کي ھميشھ ياد رک تہ ھن دنيا ۾ وھايل وکر جو حساب ڪتاب توکان سپرين يعني مالڪ حقيقي بہ پڇندو.

مـــان پچنـــڻي ســـپرين، چتـــا لاءِ م چـــور
ڪـڏي چڏ قلـب مـان، مـاري ڪـوڙو ڪـوڙ
ھـن پـرِ سـندو ھـور، متـا تـو معـاف ٿيـي.

(گربخشاڻي - ص 119 بيت 5)

"ھن" پر دريا، جي اورئين پاسي لاءِ ھن پر لفظ استعمال ٿيندو ۽ پرين پاسي لاءِ "ھِن" پر. پر ھت اھو لفظ مستعار ڪيو ويو آخرت لاءِ.

ڪـانءُ ڪمـــايوم، موتـــي مـــون نـــہ وڻجـيا
ســـيھي جـــو ســـيد چئـــي، وکـــر وھـــايوم
ھھـڙو حـال سـندوم، تـوہ تھجـي ايھـان.

(گربخشاڻي - ص 119 بيت 7)

ڪـچ ڪمـــاير ڪــوڙ، پڳــر عھــد الله جــا
پجـرو جـو پـاپن جـو، چوتـيءَ تـائين چـور
معلـوم اٿـي مـور، ڳوڙھـا انھـر ڳـال جـو.

(گربخشاڻي - ص 119 بيت 8)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنن بيتن ۾ ڪاٺو يا ڪچ ڪمائڻ، ڏوهن يا گناهن ڪرڻ لاءِ مستعار ٿيو آهي. سيهو يعني شيهو بہ ان مقصد لاءِ ۽ ان کان پوءِ واري بيت ۾ پڃرو لفظ انساني جسم لاءِ مستعار ٿيو ۽ ۽ "ڳرڙها = ڳرڙهو ڳجهو. لڪل. ناپيدا. هتي خدا. جو الک آهي. (6)

هي لفظ الله پاڪ لاءِ مستعار ٿيو آهي ڇو تہ هو ڳجهہ جو. يعني غيب جو ڄاڻندڙ ۽ پرکيندڙ آهي. "والله عالم الغيب."

اي ڳت غواصن، جئن سمنڊ سوجهيائون
پيهي منجهہ پاتار جي، ماڻڪ ميڙيائون
آڻي ڏنائون، هيرو لال هٿن سين.

(گربخشاڻي - ص 122 بيت 9)

"غواص = ٽوبا. ڳت = ڄاڻ. سوجهڻ. تلاش ڪرڻ
اها ڄاڻ عارفن کي آهي تہ ڪيئن حقيقي عميق ۾ ٽبيون هڻجن ۽ سچا موتي لهجن." (7)

آڇارا عميق جا، ڳڏڻا غواصن
جهريون جهاڳي آئيا، ڪارونيار ڪنن
سمنڊ سوجهي جن، آڻي املہ اولئا.

(گربخشاڻي - ص 122 بيت 10)

هنن ٻنهي بيتن ۾ غواص جنهن جي لغوي معنيٰ آهي ٽوبو، مستعار ڪيو ويو آهي. الله پاڪ جي پهتل ٻانهن، ڪامل عارفن لاءِ جيڪي هن آزمائش سان ڀريل جهان مان ۽ مختلف قسم جي حملن مان دامن بچائي رب پاڪ جي معرفت حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا.

آڏو ڇڪڻ ڇاڙ، مهجي موج نہ سهي مڪڙي
ميڙي منا ين جو، بيحد ڇاڙهير بار
چوڻ ڇارو ناه ڪو، بديون بي شمار
ڪپر ڪارونيار، اڪاريين احسان سين.

(گربخشاڻي - ص 123 بيت 12)

"ڇڪڻ - جيڪي زمين جنهن کي دريا پاڻي، ڏهڻ. مڪڙي = ٻيڙي." (8)

هت "ڇڪڻ" مستعار ڪيو ويو آهي.دنيا وري ڦندن ۽ حرص ۽ هوس لاءِ جن ۾ ڦاسي انسان پنهنجي اصليت وڃائي ٿو ويهي ۽ "مڪڙي" مستعار ڪيو ويو انساني جسم ۽ جان لاءِ. بندو خدا کي ٻاڏائي تہ اي مالڪ مون پنهنجي جان تي ڏاڍو ظلم ڪيو آهي، بي شمار بدين ۽ بدڪارين جو بار منهنجي ڪاتي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ آهي، هاڻ تون رحم ڪر، ۽ پنهنجي احسان سان هن پوائتي دنيا (ڪارونپار) مان مون کي پار اڪار.

ان بعد بيت نمبر 15-16-17-18 ۽ 19 ۾ لفظ "سٽڙ" يعني صحيح تڙ يا سٽائو تڙ. شاھ سائين سنئين راھ. صراط مستقيم لاءِ مستعار ڪيو آهي ۽ بين بہ ساموندي سفر جي اصطلاحن کي استعاري طور ڪم آندو آهي. مثلن بيت 15 ۾ دنگي ۽ ترازو. بندي لاءِ مستعار ڪيا ويا آهن. بيت 17-18 ۽ 19 ۾ "ڪن" هن دنيا لاءِ. جنهن جي لوڀ لالچ ۽ رنگ رونق ۾ ڦاسي، انسان پنهنجو اصل ماڳ مڪان بہ وساري ويهي ٿو.

هڪي ٻانهي چٽ ۾، ٻي ڪري جوڙ جبار
ڪڏي اونهي ڪن مان، اي آڳي جو آڌار
جهاز جوهرين جو، تهہ کي پوڻ نہ ڏي پتار
تنديا وڏا مڪوا، سپ پسندا پار
جيڏاھ مهہ مديني جو، سچي محمد موچار
سپاجهو ستار، سٽڙ سيئي ڪري.

(گريخشاڻي - ص 123 بيت 19)

هن داستان جي وائيءَ جو ٽل:

ڪنڌي ساريان ڪان، يا امن امان
يا الاهي ٻاجهہ ٻلاتي پانئيان.

۾ ڪجھ استعاراتي استعمال ٿيو آهي، مثال طور:

مصرع: وير وسيلو آهين، داڙو ۾ ديوان

جامع سنڌي لغات مطابق داڙو ج داڙو: ذ. (سن داترو = دا = ڏيڻ) شفيع، ڇڏائيندڙ وڪيل، پاسو وٺندڙ، حمايتي، مددگار، شاھ جي بيتن ۾ حضرت محمد صلعم ڏانهن اشارو آهي، سر سريراڳ، شاھ (ج.س.ل. جلد ٽيون ص 1176)

داڙو - رکيا ڪندڙ بچائيندڙ (استعارو پاڻ سڳورا)

ديوان - عدالت گاھ، هتي قيامت جي عدالت يا پچائو. (9)

ديوان. ج. ديوان: د(ع) شاهي دربار + ڪچهري انصاف جي جاءِ، عدالت، خانو، عدلتي محڪمو وغيره. (ج.س.ل. جلد ٽيون - ص 1260)

مصرع: لاءِ ڏهارين ڏيهہ کي، خيمو اڏئو خان.

(گريخشاڻي- ص 124)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏيهه = ڏينهن (استعارو) روز قيامت

خان = استعارو پاڻ سڳورا

يعني روز قيامت پاڻ سڳورا صلعم پنهنجي گنگهار امت جي بخشش لاءِ حشر جي ميدان ۾ تنبو کوڙيندا. يعني رب پاڪ وٽ انهن جي بخشش لاءِ سفارش ڪندا.

هن سر جي ٽئين داستان ۾ شاهه سائين جيڪي سامونڊي سفر جي تمثيل ۾ استعارا استعمال ڪيا آهن سي هي آهن:

دنگـي وچ دريـاهه، ڪيـن ڀـڏي ڪيـن اپـڙي
هو جي واڍي واڻيا، سي سـونهڻ سـڀ سـڙيا،
معلـم مـاڳ نـہ اڳيـن، ڦلنگـي منجهـ ڦريـا
مـلاح تهجـي مڪـڙيءَ، اچـي چـور چڙهيـا
جتـي ڍينـگ ڊريـا، تتـي تـاري تهجـي.

(گربخشاڻي - ص 126 بيت 11)

معلم = سامونڊي سفر جو رهبر (استعارو) ڪمال مرشد، رهبر

دنگي.ج.دنگيون.ث.وڏي ٻيڙيءَ جو قسم. وڏي ٻيڙي. سامونڊي ٻيڙي. ننڍو واپاري جهاز. (ج.س.ل. جلد ٽيون - ص 1235)

هتي دنگي انساني جسم لاءِ مستعار ٿي آهي.

ڦلنگي = فرنگي، "فرئنڪ" لفظ جي بگڙيل صورت آهي. جرمن قومن جيئن تہ فرانس کي ڇهين صدي عيسويءَ ۾ قبضي ۾ آندو هو. تن کي اصل فرئنڪ ڪري چوندا هئا. رفتي رفتي اهو لفظ سڀني يورپي قومن سان لڳايو ويو ۽ جنهن صورت ۾ پورچوگيز پهريان يورپي لوڪ هئا. جي هندستان ۾ سورهينءَ صديءَ جي شروعات ۾ اچڻ لڳا. تنهن صورت ۾ يورپ جي رهاڪن کي هندستان ۾ فرنگي چيو ويو. اوائل ۾ پورچوگيز ۽ ٻيون يورپي قومون درياهي چور هوندا هئا. تنهن ڪري فرنگيءَ جي معنيٰ "درياهي چور" پڻ آهي. (10)

هتي شاهه سائينءَ اهو لفظ فرنگي (ڦلنگي) يعني درياهي چور (جيڪي ٻيڙن ۽ وڏن وڏن غورابن تي حملہ آور ٿي قيمتي شين جي ڦرلٽ ڪندا هئا) کي شيطاني خواهشن يا نفس اماره لاءِ مستعار ڪيو آهي. جيڪي انسان تي حملہ آور ٿي ان جون نيڪيون چٽ ڪري ڇڏين ۽ ان کي عاجز ڪري ڇڏين. ان صورت ۾ هدايت ۽ بچاءَ جو هڪ ئي سهارو بچي ٿو. جنهن کي عرض ڪندي شاهه سائين فرمائي ٿو تہ اي مالڪ جتي وڏا وڏا نيڪوڪار ٻانها بہ ان ٻيڙي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چور (نفس اماره) جي حملي کان پاڻ بچائي نہ سگهيا. تني صرف تنهنجو ئي آسرو آهي تہ تون ان حملي کان محفوظ رک.

پيڙياتا پيٺي، تو نہ ڦنديون ڳالڙيون
سڄيون راتيون سمهين، پر سڱاڻ ڏيٺي
صباح سيٺي، پار پڇندءِ خبرون.

(گربخشاڻي - ص 126 بيت 14)

بظاهر تہ سامونڊي سفر ۽ ان ۾ سجاڳي ۽ خبرداري ڪرڻ جو مضمون آهي پر روحاني طور شاهه سائين سالڪ کي خبردار ڪري ٿو تہ پنهنجي زندگيءَ جي گذرڻ کان غافل ٿي نہ ويهہ. تون جو سڄو وقت ننڊ ۽ آرام پيو ٿو ڪرين. هوشيار ٿي ڇو جو "صباح" پار پهچڻ يعني اڳي جهان پهچڻ تي توکان تنهنجي عملن جو حساب ڪتاب ورتو ويندو.

هن داستان جي وائيءَ ۾ بہ شاهه سائين ڪجهہ لفظن ۽ اصطلاحن جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي.

وائي سر سريراڳ، داستان تيون

ٿل: سائين ننڌا بار، وو تن پانڌين ننڌا بار.

توکي آرس اکڙين ۾.

مصرع نمبر (2): پتڻ ٿو پور ڪري، آئي تنهنجوي وار

"پتڻ ٿو پوري ڪري = وارا، پيرا. پتڻ (موت) هڪڙا پهچايو پيا ڪٺڻ اچي." (11)

هتي "پتڻ" مستعار ڪيو ويو موت لاءِ

مصرع 12 : شڪار تون شهباز جو، تون تان منجهہ شڪار

شهباز = وڏو باز (موت) (12)

شهباز جيڪو هڪ وڏو ۽ سگهارو شڪاري پکي آهي، "موت" لاءِ مستعار ڪري بندي کي سمجهايو پيو وڃي تہ تون تہ خود ئي اڄ سڀان موت جو شڪار ٿيڻ وارو آهين ۽ تون آهين جو دنيا جي شيل شڪار پويان وتين ٿو پڇندو.

مصرع 22: جم وسارين ويسرا پتن جي پلڪار

(گربخشاڻي - ص 127)

"پتين جي پلڪار = قبر جي پڇ پڇ، جهڪو آواز" (13)

پتيون : قبر، پاسا، قبر (لغات لطيفي ص 58)

هتي "پتيون"، قبر لاءِ مستعار ڪيو ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داستان چوٿين ۾ شاهه سائين خصوصن جن لفظن جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي سي آهن صراف، سون، ڪچ، ونجهار، موتي، هيرا، لعل، ماڻڪ وغيره

اصل آچ م ان کي، جي نه پروڙين مٽ
جت گڏجيئي جوهري، ماڻڪ تنهن مٽ
جنين سون سين سٽ، تن هٿي ري رد ڪئي.
(گريخشاڻي - ص 129 بيت 7)

سونا وانءُ صراف سينءُ، لڏو لاهه م لڏ
سودو سوئي چڏ، جهه ۾ جواهر ناهه ڪين
(گريخشاڻي - ص 129 بيت 8)

صرافن لڏئو، ته تون پڻ لڏج، سون،
قدر لهندءِ ڪون، نيئي گڏيندءِ گڏوءِ سين
(گريخشاڻي - ص 129 بيت 10)

جوهري = ماڻڪن ۽ موتين جو پارکو ۽ سڃاڻندڙ (استعارو روحاني قوت رکندڙ) سون = قيمتي ڌاتو (استعارو نيڪيون، سچايون)، ري = ڪوڙ، ڪچ، مٽ استعارو روحاني رهبر.

هو چئن انسانن کي سون يعني تجو سچ سڏيندي چوي ٿو ته جيڪڏهن سون جا پارکو لڏي ويا ته تون به انهن ڪارڻ لڏج جو ته هي دنياوي ماڻهو تنهنجي سچ جو ڪو قدر نه ڪندا.

اگهئو ڪائو ڪچ، ماڻڪن مونٽ ٿي،
پلئه پايو سچ، آجيندي لچ مران
(گريخشاڻي - ص 129 بيت 11)

وٺا سي ونجهار، هيرو لعل وٺين جي
تنين سندا پوئيان، سيهي لهن نه سار
ڪٽن ڪٽ لهار، هاڻي اتين پيٽين
(گريخشاڻي - ص 129 بيت 12)

ڪائو ڪچ ، استعارو، ڪوڙ، ڏوڪا، برايون

ماڻڪ، استعارو، نيڪيون، سچ

ونجهار = هيرا موتي پرکيندڙ، پوئيندڙ، گهڙيندڙ، استعاري ۾ روحاني ڪمال رکندڙ ڪامل انسان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لھار = لوھ جو ڪم ڪندڙ. استعاري ۾ دنيا جو حرص رکندڙ. دنيا جي طلب رکندڙ.

شاھ سائين فرمائي ٿو تہ اي انسان چڱن ۽ ڪامل انسانن ھن دنيا مان لاڏاڻو ڪيو آھي (خود انھن جي بہ بي قدري ڪئي وئي ۽ ھو ماڳ مٽي ويا) ۽ ھاڻي انھن جي جڳھہ بنھہ خسيس ذھنيت رکندڙ. دنيا جي حرص ۽ ھوس ۾ قائل ماڻھن والاري آھي. انھن کي، سچن موتين ۽ ماڻڪن جو ڪھڙو قدر. اھي خود بہ ڪوڙا آھن ۽ ترڪي بہ ڪوڙ سان گڏي ڇڏيندا.

مـاڻڪ، منـڌ ھٽـا، پيتـيءَ ۾ پـرزا ٿئـو
سـچو تـان سـيد چـي، لھـي لک سـوا
پڳـي پڇاڻـا، پـد مـان ٿـي پـري ٿئـو.

(گربخشاڻي - ص 129 بيت 17)

جتـي مـاڻڪ مـاڳ، تتـي چـوران تڪيـو
سـنڌون تـن سـياڳ، امـل جـن اوبـاھيو

(گربخشاڻي - ص 129 بيت 18)

امل = املھ ماڻڪ. امل مان ھتي مراد آھي "روح" جو الاھي نور جو جزو آھي (13) يعني امل ماڻڪ ھتي روحاني دولت لاءِ مستعار ٿيو.

پيتيءَ ۾ پرزا ٿيو. "پيتي - صندوق. ھتي بدن يا ديھي." (14)

شاھ سائين فرمائي ٿو تہ اي غافل انسان تو پنھنجو املھ ماڻڪ جھڙو روح، جسماني خواھش جي پوراڻي ۾ گھائل ڪري ڇڏيو. ھاڻ پڳل ٽٽل روح کي ڪنھن ڪامل رھبر وٽ کڻي وڃ تہ من اھو سچو ڪري ڏيئي.

داستان پنجين ۾ شاھ سائين سامونڊي سفر جي بيان ۾ مختلف نالن ۽ اصطلاحن جو استعاراتي استعمال ڪيو آھي. جيئن مڪڙي، لھرون، عميق، درياھ، ڪپر، ڪن، ملاح، سونھون وغيرہ. انھن جو بيان شروع ۾ ئي ڇڪو آھي.

داستان ڇھون

تـارو ترٽـو وڃـن، ننـديا وڏا واھـوا
ھٿـيا ٻـر اتـارن جـن ڳـرا مٿـن موليـا.

(گربخشاڻي - ص 132 بيت 2)

"ھٿيا ٻرا اتارن الخ. اڻ تارن لاءِ مصيبت آھي. ھڪڙو تہ اڳيئي تري نہ ٿا ڄاڻن، ٻيو مٿي تي اٽن وڏيون پڳون، ھتي تارن مان مراد آھي اھي تارک

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪي دنيا سان دل نہ ٿا اٽڪائين ۽ هن سنسار روپي ساگر مان سولائيءَ سان تريو پار پون. اڻ تارن مان مراد آهي، دنيا جا وڏا ماڻهو جي وڏين پڳن ٻڌڻ ۽ ٺاٺ گوڻ ۾ پنهنجو وقت وڃائين ٿا ۽ آخرت کان غافل رهن ٿا." (15)

يعني هتي "تارو". هدايت ياتل انسانن لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي جيڪي دنيا جون سڀ ننديون وڏيون آزمائشون اڪري پار پيا ۽ "اتارو". غافل انسان لاءِ جنهن هن دنيا جي پوائتي ساگر مان پار پوڻ جو ڪو اسباب نہ هونئن بہ ڪونہ جوڙيو هو. پر هٺ وڏائيءَ ۽ حرص و هوس جي بار ويتر ٻوڙيس.

هن داستان ۾ شاھ سائين ڪنوڻ يا وڄ کي موت لاءِ مستعار ڪيو آهي. بندي کي خبردار ٿو ڪري.

ڏوري لـــــــہ ڏاتـار، جـر وهيـن ويـسـرو
هڪـڙو هـوڄ هوشيار، ڪـوڻ ڪونـديءَ اوڄـتي

(گريخشائي - ص 132 - بيت 3)

سـتين ڪهـڙي سـار؟ وڄ ڪونـدءِ ويـسرا
تـو جيـڏا، تـو يـار، لهـرن لهـوارا ڪيـا.

(گريخشائي - ص 132 - بيت 4)

ڪنوڻ - وڄ هتي مراد آهي موت. (16)

شاھ سائين، انسان کي هدايت ٿو ڪري تہ آخرت کان غافل نہ رهيو ۽ ان جو ٺمر ڏاهيندا رهو، جو تہ موت برحق آهي ۽ ڪنهن ڏينهن ڪنوڻ وانگر اوچتو چمڪاٽ ڪري هن فاني زندگيءَ جو خاتمو آڻيندو. ڪنوڻ جي اوچتي چمڪي کي موت لاءِ مستعار ڪيو ويو.

هن سر جي آخر ۾ سسئي پنهونءَ جي قصي مان وائي ڏنل آهي. جنهن ۾ ڪيچ جو استعاراتي استعمال ٿيل آهي. جنهن کي سسئي پنهونءَ متعلق سرن ۾ سمجهايو ويندو.

(ii) سر سريراڳ ۾ استعمال ٿيل تشبيهون

پوئتي بيان ٿي چڪو آهي تہ هن سر ۾ شاھ سائين سامونڊي سفر ۽ وڻج واپار، رستن، ڪنن، ڪپرن وغيرہ کي روحاني منزلن، ڪمائين، دنياوي مشڪلاتن وغيرہ لاءِ تمثيلي انداز ۾ پيش ڪيو آهي ۽ متعلق عنوان ۽ مضمون جي لحاظ کان ان ۾ استعارن ۽ تشبيهن جو استعمال ڪيو آهي مثال طور داستان ٽيون جي بيت 18 ۾ فرمائي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بنـدر جـان پئـي تــ ســڪائيا! مَ سمهــو
ڪپر ٿو ڪن ڪري، جنءَ ماٿي منجهہ مهي
ايـڏو سـور سـهي، ننـڊ نـہ ڪجـي، ناڪئـا!

(گريخشائي - ص 126)

محترم ڪلياڻ آڏواڻي ان بيت جي تشريح ڪندي لکي ٿو:

"اي سڪاڻ (ٻيڙي) وارا، جيسين بندر تي خطرو آهي، تيسين ننڊ نہ ڪريو. ڪناري وٽ پاڻي ايئن پيو ڦري، جيئن مٽ ۾ ولوڙيل ڏونرو. اي ملاح! ايڏو عذاب سهجي، تنهن ڪان ننڊ نہ ڪجي." (21)

هن بيت ۾ شاهہ سائين جي اعليٰ مشاهدي، بهترين يادگيري ۽ تيز ذهن جو تمام خوبصورت مظاهرو ٿيل آهي. پڪ پاڻ ڪڏهن، ڏونرو چاڏيءَ ۾ ولوڙجندي ڏٺو هوندائين ۽ ان منظر کي آيو ويو ڪرڻ بدران پنهنجي يادداشت ۾ محفوظ رکيائين ۽ هت، ڪپر وٽ نهندڙ ڪن کي چاڏيءَ ۾ ولوڙجندڙ ڏونري سان تشبيهہ ڏيندي چوي ٿو تہ جيئن ماٽيءَ ۾ مهي ولوڙڻ مهل اها مهي تيز تي چڪر ڪائيندي ۽ گول ڦرندي آهي تيئن ڪناري وٽ ڪن ۾ پاڻي پيو ڦري، ان ڪري هو ملاحن کي خبردار ٿو ڪري تہ متان غافل ٿيا آهيو يا ننڊ ڪئي اٿو، نہ تہ ڪن ۾ ڦاسڻ جي عذاب ڪان نہ بچندؤ. جو جو جيڪا ٻيڙي ڪن ۾ ڦاٿي سان پاڻيءَ جي ان تيز چڪر ۾ ڦرندي ڦرندي آخر غرق ٿي ويندي.

داستان چوٿين ۾ ڏنل وائيءَ جو ٿل آهي:

جاڳو يارا جيڏيون پاڻ پرنجي
جاڳو جوشا، جيڏيون پاڻ پرنجي

هن جي ٻيءَ مصرع ۾ تشبيهہ جو استعمال ڪندي شاهہ سائين فرمائي ٿو،

متا اهس اسري، پتنگ جنءَ پنجي،

اهس - روشني، نور، تجلو (17)

اي جيڏيون سرتيون اٿو، سڄڻ کي پنهنجو پاڻ اربيو،
سندس پرنور جلوي مٿان ايئن قربان ٿيو، جيئن پتنگ روشنيءَ تي قربان ٿيندو آهي.

پتنگ جو استعاراتي ۽ تشبيهاتي استعمال شاهہ سائينءَ ٻين سرن ۾ بہ ڪيو آهي خاص طور تي سر يمن ڪلياڻ ۾.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن سر بابت غلام مصطفيٰ قاسمي لکي ٿو:

"ڀٽائي صاحب انساني فطرت ۽ نيچر کي ترنڊڙ ٻيڙيءَ سان تشبيھ ڏني آهي ۽ نصيحت ڪري ٿو تہ سلوڪ جي سفر جي سانباهي ڪان اڳ ضروري آهي تہ فطرت جي، آس پاس جي خيالن، خطرن، دنياوي محبت ۽ مشغولين جي جيڪا ڪٽ مٿس چڙهي وئي آهي، ان کي ڌوئي صاف ڪري، عقل ۽ فڪر جا سڙھ ساڄا ڪري نقل ۽ روايت جا نوان لاڄو ٻڌي اڳتي وڌي." (18)

حوالا - سر سريراڳ

1. گربخشاڻي هوتچند مولچند (مهمتم) "شاھ جو رسالو" (ٽن جلدن ۾)، شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد سنڌ 1399ھ - 1979ع - ص 223
2. نقوي سيد منظور (مضمون نگار) شاھ عبداللطيف چونڊ مضمون، شاھ عبدالطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاھ، 1418ھ - 1997ع - ص 119
3. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاھ جو رسالو"، ص 224
4. ساڳيو، ص 225
5. ساڳيو، ص 225
6. "ساڳيو، ص 225
7. ساڳيو، ص 230
8. ساڳيو، ص 230
9. ساڳيو، ص 231
10. ساڳيو، ص 233
11. ساڳيو ص 235
12. ساڳيو، ص 235
13. ساڳيو، ص 236
14. ساڳيو، ص 237
15. ساڳيو، ص 240
16. ساڳيو، ص 240
17. آڏواڻي ڪليان، شاھ جو رسالو مڪتبہ برهان، اسحاقيہ پرنٽنگ پريس اردو بازار ڪراچي 1976ع - ص 67
18. قاسمي غلام مصطفيٰ (مرتب) شاھ جو رسالو بشير اينڊ سنز جهونا مارڪيٽ ڪراچي 1951ع - ص 24

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ت) سر سامونديءَ ۾ استعاره ۽ تشبيھ نگاري

هن سر کان اڳ آيل سرن جي باري ۾ بيان ٿي چڪو آهي تہ اهي ڪنهن نہ ڪنهن راڳ مطابق چيل آهن ۽ مٿانئن نالا بہ اهي آهن پر هن سر بابت ڪجھ عالمن ۽ محققن جو خيال آهي تہ هن نالي سان ڪوبہ هندستاني راڳ نہ آهي. بقول ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي:

"مشهور هندستاني راڳن مان اهڙو ڪوبہ راڳ نہ ٿو سجهي، جنهن جو نالو سامونڊي آهي." (1)

"محترم ڪريم بخش ڇنہ "سر سامونڊيءَ جو تاريخي ۽ ثقافتي پس منظر" نالي مضمون ۾ لکي ٿو تہ هن سر کي پنهنجي مضمون موجب نالو ڏنو ويو آهي. هندستاني راڳ ۾ هن نالي وارو سر ڪونهي." (2)

ليلا رام وطن مل ۾ ان ڳالھ سان سهمت آهي.

"This name is given to this Sur, because it describes the state of sailors while on sea."(3)

پر ڪجھ محققن ۽ موسيقيءَ تي خاص ڪري شاھ سائينءَ جي موسيقي تي تحقيق ڪندڙن، سر سامونڊيءَ کي مقامي يا ديسي راڳڻي ڪوٺيو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجي مضمون، "شاھ عبداللطيف راڳ ۾ هڪ نئين تحريڪ جو باني" ۾ لکي ٿو تہ شاھ صاحب 17 راڳڻيون عوامي موسيقي مان چونڊيون جن مان "سامونڊي" بہ هڪ آهي. (4) ساڳي ڳالھ شيخ عبدالعزيز، "سنڌي موسيقيءَ ۾ شاھ جي جدت"، نالي مضمون ۾ ڪئي آهي.

"سامونڊي، خالص سنڌي راڳڻين مان هڪ راڳڻي آهي، هن جي صورت بلاول ٺاٽ مان معلوم ٿئي ٿي." (5)

سر سامونڊي شاھ سائينءَ جي هن ڪان اڳ چيل سر سريراڳ جي تصوير جو ٻيو پاسو آهي، سر سريراڳ ۾ سامونڊي وڻجارن جي وڻج واپار ۽ سامونڊي سفر جي مختلف حالتن جو بيان آهي تہ هن سر ۾ وري انهن سامونڊي سفر تي ويل وڻجارن جي پوئتي ڇڏي ويل زالن جي جذبات جو، انتظار ۽ واسينگيءَ جو بيان آهي. هن سر ۾ آيل مضمون بابت مرحوم ممتاز مرزا لکي ٿو تہ هونئن شاھ سائينءَ جو اڪثر ڪلام، تصوف جي نڪتن ۽ روحاني رمزن جي قطع نظر، ظاهري طور سنڌ جي مشهور عشقيہ قصن تي چيل آهي ۽ اهي جيئن تہ سنڌ جو ننڍو وڏو ٻلي ءِ پٽ ڄاڻي ٿو ان ڪري سنڌس ڪلام عوام ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بي حد مقبول ٿيو. شاهه سائينءَ کان اڳ جي، پوءِ جي توڙي همعصر شاعرن بـه انهن قصن تي مبني ڪلام چيو آهي، اڳتي لکي ٿو.

"شاهه جي سمورن سرن ۾ جيڪو سوز ۽ فراق پوريءَ شدت سان بيان ٿيل آهي، تنهنجو وڏي ۾ وڏو سبب محض اهي عشقيـه داستان آهن جن جو اختتام الميـه آهي، پر هڪڙو ساموندي ئي اهڙو سر آهي جنهن جي پس منظر ۾ نـه ڪو داستان آهي ۽ نـه ڪي ظاهري واقعو. جنهن جي بنا تي شاعر پنهنجي ڪلام ۾ ايڏي سوز ۽ فراق، انتظار ۽ اوسيئڙي جي تصوير چٽي آهي. اسان جي خيال ۾ ان سوز ۽ فراق جو سبب هو ملڪ جي ان وقت جي سياسي اقتصادي ۽ معاشي بدحالي، جنهن شاهه صاحب جي حساس طبيعيت تي تمام گهڻو اثر ڪيو." (6)

سر سامونديءَ جي مضمون ۽ نالي بابت مختلف محققن ۽ عالمن جي راين بعد هاڻ هن سر ۾ شاهه سائينءَ طرفان استعمال ڪيل استعارن ۽ تشبيهن جي باري ۾ تفصيل بيان ڪجي ٿو.

(أ) سر سامونديءَ ۾ استعارا

هن سر جي پهرئين داستان ۾ شاهه سائينءَ جي وائي آهي:

ٿلهه: پرين جي پنڌاءِ، مون کي جي جهلينديون، سي نـه پڇنديون.

پهرين مصرع: پلي ڪري آئيو ناتارو ڏيهاءِ

(گربخشاڻي - ص 137)

ناتارو = جيڪو پڳا ياسڻ سڄا ڪندو آهي، هتي محبوب جو پڳل دلين کي سڄو ڪري ٿو." (7)

يعني هتي شاهه سائين، پڳل ٽٽل شين کي جوڙڻ ۽ سڄي ڪرڻ واري خاصيت جي بنياد تي محبوب لاءِ ناتارو لفظ مستعار ڪيو، جيڪو پنهنجي عاشق حيدارن جون دليون جوڙي ٿو.

ساڳي وائيءَ ۾ ٻي مصرع بـه پهرينءَ سان منسلڪ يا ڳنڍيل آهي ۽ ناتاري واري اصطلاح ۾ ئي چيل آهي.

ٻي مصرع، پڳي ڪٽ سڄي ٿي، لٿي جا ڪ ڳراءِ.

(گربخشاڻي - ص 139)

"پڳي ڪٽ = ڪٽ يا پتل جا پڳل ٿانو

جاڪ (ف. زاق . زاڪ) ڪس، ڪاراڻ، بدبختي" (8)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يعني منهنجي محبوب (جيڪو پڳل دلين جو جوڙيندڙ آهي) جي آئي منهنجي ڪوڙي ۽ ڪسيل، ڪٽ لڳل، پڳل ٽٽل دل سچي ٿي پئي ۽ ان سڄڻ منهنجي ڪسيل ۽ ڪاراٽيل قلب کي اجاري اڇو ڪيو.

اوتڙ ۽ سنڌ جو استعاراتي استعمال هن ڪان اڳ سر سريراڳ ۾ بہ ٿيل آهي. هن سر جي ٻئي داستان ۾ بيت 15 ۾ شاھ سائين فرمائي ٿو:

سوڙھ ٿـي سـبياڻون، بنـدر جـن تـڙن تـي
مـلا معلـم خـيـرون، پڇـي پوريـاڻون
سـتڙ سـوڻياڻون، اوتـڙ ڪـــــــہ نہ اولٺا

(گربخشاڻي - ص 139)

"معلم"، علم رکندڙ، سمنڊ جي سفر جو ڄاڻو. هتي روحاني رهبر لاءِ مستعار ڪيل آهي. سالڪن روحاني سفر جي تياري ڪري ان لاءِ روحاني رهبر جي هدايتن تي عمل ڪيو ۽ وڃي خير سان منزل مقصود تي رسيا. "اوتڙ نہ اولٺا" يعني غلط رستي تي نہ پٽڪيا.

(ii) سر ساموندي ۾ تشبيهون

داستان پهريون

هينـڙو هيـڙيءَ جـان، ڏتـڙ پئـي ڏينهـن لٿـا
پڇيـو تـان نـہ پريـان، ڪرلاھـو ٿـي ڪـڏهين

(گربخشاڻي - ص 136 - بيت 24)

"خراب ٽڙ تي پيل هيڙيءَ جيان منهنجي دل کي ڏتڙئي (بي حال ٿئي) گهڻا ڏينهن ٿيا تہ بہ جانبن سار لهندڙ ٿي، مون کي ڪڏهن بہ نہ پڇيو." (9)

هن بيت ۾ شاھ سائين بيمار ۽ بيقرار دل کي خراب ٽڙ تي ڦاٿل هيڙيءَ سان تشبيھہ ڏني آهي. جيڪا رڳو پئي لڏندي، ڏڏندي ۽ لوڏا لما کائيندي آهي.

مـون کـي جيـاريـو، پريـنءَ جـي ڳـال ڪـري
ڊنـو اڄ اڏنـو، هينـڙو ڪـوٽ بـرج جـنءَ

(گربخشاڻي - ص 136 - بيت 33)

هن بيت جي تشريح ڪندي ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

ڊنو اڄ الخ، منهنجو هنيو جو فراق ۾، ڪوٽ جي ڪنگرن وانگر ڊهي پيو آهي، تنهن کي دلداري ڏيئي سڌير ڪريو." (10)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر صاحب سڄڻ جي فراق جي ماريل دل کي ڪوٽ جي ڊٺل برج جهڙو ڪوٺي ٿو. ۽ ڪلياڻ آڏواڻي ان تشبيهه جي تشريح هن طرح ڪري ٿو:

"سپرين جي ڳالهه ڪري مون ۾ ٽئين جان وجهو. جيئن قلعي جو ڊٺل ٿلهه اڏجي، تيئن منهنجي جهريل دل کي ٽئين سر جوڙي راس ڪيو." (11)

ساموندي وڻجاري جي ونيءَ جي پنهنجي پرينءَ جي جدائيءَ ۽ اوسيئڙي ۾ ڪهڙي حالت ٿئي ٿي، ان جو بيان شاهه سائينءَ هن سر ۾ ڪيو آهي. هن بيت کان اڳ تورڙي پوءِ وارن بيتن ۾ به اهو مذڪور آهي، جنهن ۾ وڻجاري جي گهرواري پنهنجي ڍولڻ جي دوريءَ تي نالان آهي ۽ ويتر وري جو اهي پهچندي ئي پيهر روانگيءَ جون ڳالهيون ڪن ته سندس حياتي وه ڪري ٿا ڇڏين. ان حالت ۾ هوءَ پنهنجي همدردن کي چوي ٿي ته منهنجي پرينءَ جون ڳالهيون ڪري ٿي مون کي جياريو. منهنجو جسم ۽ جان جي ڊٺل، ڪريل عمارت کي قلعي جي برج وانگر ٽئين سر مضبوط ڪري اڏيو.

داستان پهريون - وائي 3 جو تل:

آيل ڪريان ڪي، مهنجو نيه اپلئو نه رهي

مصرع 3 : اڏوهي جنءِ ڏکوا، چڙهئا چوٽي سينءِ

مصرع 4 : گندر مٿا چنڊڙي، ورئا ولن جنءِ

(گريخشاڻي - ص 138)

هنن ٻنهي مصرعن ۾ به وڻجاري جي ونيءَ پنهنجي ڪيفيت جو اظهار ڪري ٿي ۽ شاهه سائين ان کي ٻن مختلف تشبيهن ذريعي وڌيڪ پر تاثير بنايو آهي.

اڏوهي - ڪاٺ ڪائيندڙ جيت (12)

هي جيت جنهن به ڪاٺ کي لڳندو آهي، سو چاهي ڪيترو به مضبوط هجي پر هي ان کي اندران ئي اندران ڪائيندو کوکلو ڪندو ويندو آهي. هت شاهه سائين ڏکن يا غمن کي اڏوهي سان تشبيهه ڏني آهي. وڻجاري جي ونيءَ چوي ٿي ته ڏکن، اڏوهي وانگر منهنجو اندر ڪائي ڇڏيو آهي ۽ وجي توڙ تائين پهتا آهن. ٻي مصرع ۾ ڏکن جي ان گهٽائيءَ کي ولين سان تشبيهه ڏنل آهي يعني جهڙي طرح وليون پنهنجي پرياسي ۾ ٻيٺل وڻن، ٻوٽن تي ويڙهيون ۽ ورنديون وينديون آهن تان جو انهن کي ڍڪي ڇڏينديون آهن، اها ئي ڪار وڻجاري جي ڦوڙائي فراق ۾ مون سان غمن ۽ اندوهن ڪئي آهي جو منهنجي سڄي جان کي ولين وانگر وڪوڙي ڇڏيو اٿن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داستان ٽيون – وائي: 1، ٿل:

ٿل: اڄين اچي پسو جيڏيون! وو! هي جو وه مهنجي چنڊڙي

هن وائي جي آخري مصرع آهي.

منداڻي مينهه جنءَ، ويروتار وسو

(گربخشاڻي – ص 143)

"ويرو تار وسو – هميشه هنجون پيون هاريو "(13)

هن وائيءَ ۾ وڻجاري جي گهرواري پنهنجي سرتين کي چوي ٿي تہ اچي پاڻ ڏسو تہ منهنجي جند جان سان کهڙي ويڏن آهي. هن ئي وائيءَ جي اڳ آيل مصرع ۾ چوي ٿي:

ساءُ نہ آيان سور جو، هاڻي ليون هسو

يعني توهان اهو ڏک ڏٺو ئي ناهي، ان سور جو ذائقو (سڄڻ کان جدائيءَ جو) چکيو ئي نہ اٿو تڏهن ليون کلو ۽ چٿرون کريو. پر جي اهڙي ويڏن ڏسو تہ هوند منداڻي مينهن وانگر پيون وسو. يعني ڳوڙها ڳاڙيو. روڄ راڙو ڪيو.

مسلسل روئڻ ۽ ڳوڙهن ڳاڙڻ کي منداڻي مينهن جي وسڪاري سان تشبيهه ڏني وئي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - سر سامونڊي

1. گربخشاڻي ھوتچند مولچند، (مھتمر) "شاھ جو رسالو" ٽن جلدن ۾ شاھ عبداللطيف ڀٽائي ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڪميٽي، حيدرآباد ص 142.
2. چنہ ڪريم بخش، سر سامونڊي جو مطالعو، شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڪميٽي ڀٽ شاھ، حيدرآباد 1349ھ - 1974ع - ص 14.
3. لالواڻي ليلا رام وطن مل "The life, Religion & Poetry of Shah Latif" سنگ ميل پبليڪيشن، لاھور 1987ع - ص 61.
4. بلوچ نبي بخش (مضمون نگار). "شاھ عبداللطيف ڀٽائي - چونڊ مضمون". شاھ عبداللطيف ڀٽائي ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاھ 1418ھ - 1997ع ص 45
5. شيخ عبدالعزيز (مضمون نگار) "شاھ عبداللطيف ڀٽائي - چونڊ مضمون" ص 445.
6. مرزا ممتاز (مضمون نگار) "لطيف سالگرہ مخزن ٻہ سوناڻين ورسي 1961ع" ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڪميٽي، حيدرآباد پاڪستان 1961ع - ص 58 - 59
7. گربخشاڻي ھوتچند مولچند، "شاھ جو رسالو". ص 246
8. ساڳيو
9. آڏواڻي ڪلياڻ "شاھ جو رسالو". مڪتب برھان، اسحاقيہ پرنٽنگ پريس، اردو بازار ڪراچي، 1976ع - ص 81
10. ساڳيو
11. گربخشاڻي ھوتچند مولچند، "شاھ جو رسالو". ص 245
12. شھواڻي غلام محمد "شاھ جو رسالو". آفتاب پرنٽنگ پريس شاھي بازار حيدرآباد سنڌ 1950ع - ص 225.
13. ساڳيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ت) سر سهڻيءَ ۾ استعاره ۽ تشبيھ نگاري:

هندستاني موسيقي جي خيال کان، هن سر جو اصل نالو، "سر توڏي آهي". توڏي هڪ هندستاني راڳڻي آهي، جا ديپڪ راڳ جي پنجن پارياڻن مان هڪ آهي. (1)

هن سر تي سهڻي نالو غالبا "سهڻي" جي ڪردار پٽيان رکيو ويو آهي جو ته هن ۾ "سهڻي ميهار" جي رومانوي قصي کي تمثيلي انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ سهڻيءَ جو ڪردار نهايت طاقتور ۽ جان نثار عاشق جو آهي.

هن سر ۾ رکيل روحاني تمثيل بابت ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"سهڻي ۽ ميهار جي محبت جي ڳالھ جيتوڻيڪ نهايت ڏک پريل ۽ دل پڄائيندڙ آهي، تڏهن به رڳي سڪڻي آکاڻي نه آهي، منجهس هڪ وڏي تمثيل رکيل آهي. هن ۾ شاھ سائين طريقت ۽ معرفت جي اپٽار ڪري ٿو. جهڙيءَ ريت سهڻي ڪي درياھ تري، ميهار کي پار ملڻو هو، تهڙيءَ طرح انسان کي به هن مايا روپي دنيا جو درياھ تري، پنهنجي حقيقي محبوب سان وصال حاصل ڪرڻو آهي." (2)

هن سر ۾ روحاني ۽ صوفيانه نڪتا سمجهائڻ لاءِ شاھ سائينءَ مختلف ڪردارن ۽ لفظن جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي ۽ مضمون کي واضح ڪرڻ لاءِ ڪجھ تشبيهن جو پڻ استعمال ڪيو آهي.

(i) سر سهڻيءَ ۾ استعارا

سڀ کان اول ته هن سر ۾ مبينه قصي سان تعلق رکندڙ مختلف ڪردارن کي به روحاني تمثيل لاءِ استعاري طور استعمال ڪيو ويو آهي. جيئن سهڻي، ميهار، ڏم وغيره ۽ مختلف شيون مثلا ڪچو گهڙو، پڪو گهڙو، درياھ، درياھ جا مختلف جانور وغيره.

ڊاڪٽر ابراهيم خليل، "شاھ جي ڪلام ۾ تصوف جون رمزون" نالي مضمون ۾ لکي ٿو.

"شاھ ڀٽائيءَ جي هي خصوصيت آهي ته هو هميشه تمثيلات کان ڪم وٺندو آهي. (هن سر ۾) سهڻي گهڙي تي پنهنجن هٿن پيرن هڻڻ سان، باوجود اونداهيءَ آڌي رات هجڻ جي، هڪ ڪمزور زال هوندي به، بنا ڊپ ڊاءَ جي درياھ جي دهشت، لهرين جي زور ۽ تڪ، طوفان ۽ واءَ جي تيزيءَ، درياهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خوفناڪ جانورن جي مقابلي ۾ همت ڪري ميهار ڪي ڳڏجڻ وينديءَ هئي. شاهہ صاحب اهي سڀ ڳالهيون آنديون آهن. مگر تمثيل طور. سهڻي طالب آهي تہ ميهار مطلوب. طالب پنهنجي مطلوب تائين پهچڻ لاءِ دنيا جا حيلا وسيلا ڪتب آڻي ٿو. جهڙوڪ سهڻيءَ جو وجود. گهڙو. هٺ پير هٺڻ جي اٽڪل. سندس همت ۽ بي ڊپائي ۽ اهي سڀ ظاهري اسباب اصل ۾ حجاب هئا. جن خدا سان ملڻ ۾ رنڊڪون پي وڌيون. جيئن شاهہ صاحب فرمائي ٿو:

گهڙو پڳو تہ گهوريو. پاڻان هو حجاب" (3)

داستان پهرئين ۾ ڏسو:

وہ تـڪ، واهڙ تـڪ، جـت نـيــــہ تـڪ نرالـي
جـن ڪـي عشـق عميـق جـو، خلـوت خيــالـي
واريـن سـي والـي، هينـڙو جنيـن هـٺ ڪيـو

(گريخشائي - 255 - بيت 1)

"عميق اونهو سمنڊ هتي وحدت جو دريا يا مطلق هستي."

"جن کي عشق الخ جن جي دل ۾ حقيقي عشق پيدا ٿيو آهي سي دنيا کان گوشو ڪري، آرام ۽ سانت ۾ گذاري. پنهنجي اندر ۾ محبوب جي مشاهدي ۾ محو رهن ٿا." (4)

ان لحاظ کان هتي لفظ عميق لغوي معنيٰ "گهرو يا اونهو سمنڊ" بدران مجازي معنيٰ "وحدت جي گهرائي" لاءِ استعمال ٿيو.

گهڙي گهـڙو هـٺ ڪـري، پهـون تهـاري پـنـگ
"واما من خاف مقام ربــہ". اي لنگهيائن لنگهہ
سـڪندين ڪي سيد چئي، ڪين جهلينـدو جهـنـگ
رات جنيـن جـو رنـگ، الا! سـي اڪــارين

(گريخشائي - ص 256 - بيت 12)

گهڙو - دلو. مجازي معنيٰ وسيلو. سهارو

جهنگ - هن لفظ جي معنيٰ ظاهر آهي. پر هٺ مراد اٿس خوف ۽ خطرا. جسماني توڙي روحاني."(5)

جهنگ يعني اهو زمين جو ٽڪرو جتي پاڻ ٺي قسمين قسمين ڪنڊن وارا ٻوڙا. ٻوٽا ۽ وڻ ٽڻ. ڊٻ وغيرہ ڦٽل هوندا آهن ۽ واٽهڙن کي رستو ڀلائيند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن. تيئن اهي جسماني ۽ روحاني خطرا سچي طالب کي آڏو اچي ان جو رستو منجهائيندا آهن.

گھڙو پڳـو تـہ گھورئـو، مـر چـور ٿيـي چـوڙو
"طـالب المولـيٰ مذكـر". ايءُ پـڏندن ڀـوڙو
كرڙهيـو ڏمر كـوڙو، مـون ميهـار مـن ۾

(گربخشاڻي - ص 257 - بيت 17)

"ڀوڙو - گاهه جو ٿپ، سر يا ڪانه. هتي وسيلو. آڌار

ڏمر = ڏمر مان مراد آهي ڪمينو نفس جنهن جو ضد آهي ميهار يعني محبوب" (6)

هن بيت ۾ شاهه سائينءَ ٽي استعارا استعمال ڪيا آهن.

1. ڀوڙو = استعارو - سهارو. وسيلو

2. ڏمر = نفس اماره

3. ميهار = محبوب حقيقي

داستان ڀهرئين جي وائيءَ ۾ بـہ ڪجهه لفظن جو استعاراتي استعمال ٿيو آهي.

وائي

ٿل: ڪهڙي منجهه حساب هڻڻ مهجو هوت ري الا

مصرع : هو جي جرڪنا جر تي، سي تان سڀ حباب

(گربخشاڻي - ص 258)

"هو جي جرڪنا الخ. جن دنيوي شين کي ٻاهريون ڏيک ويک ۽ تجلو آهي سي پاڻي جي ڦوٽي مثل بي بقا آهن. (7)

"بي بقائي" جي وجـــہ جامع هجڻ واري بنياد تي شاهه سائين دنيا جي ظاهري ڏيک ۽ سونهن رکندڙ شين کي پاڻيءَ جو ڦوٽو سڏيو آهي. هن ئي وائيءَ جي ٻي مصرع آهي:

چنبو وجهي چور کي آءُ چڙ عقاب

(گربخشاڻي - ص 258)

"چور يعني نفس".

عقاب - شهباز. انسان کي عقاب سڏيو ويو آهي ڇو تـہ اصل ۾ انسان روحاني شين جو شڪار ڪندڙ آهي پر دنيا ۾ اچي نفس جي چنبي ۾ ڦاسي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجو اصلوڪو مقصد وساري ڇڏيو اٿس." (8)

هتي ٻن لفظن جي مجازي معنيٰ ۾ استعمال ٿيو يعني چور، جيڪو اندر ئي اندر ڳجهه ڳوهه ۾، ڌڻين جي بي خبريءَ ۾ انهن جون قيمتي شيون چورائي انهن کي نقصان ۾ وجهي ٿو. ان کي نفس اماره لاءِ مستعار ڪيو ويو، جيڪو بہ انهيءَ ريت انسان جي روحانيءَ خزاني تي ڌاڙو هڻي ٿو.. ٻيو لفظ عقاب، انسان لاءِ مستعار ڪيو ويو.

چوٿين داستان ۾ شاهه سائينءَ ميهار کي ساهڙ نالي سان بہ سڏيو آهي ۽ اهو بيان ڪري ٿو تہ هو، پنهنجي مينهن کي ڪيڏي نہ ڏيان ۽ پيار سان چاري ٿو.

چاهڪ چري، تار تري، آيون مٿي آر
ڪرڙيون ڪر ڪنديون، سٽي سڏ ڌاڙ
مينهيون ساڻ ميهار، پرچي پار لنگهينديون

(گربخشاڻي - ص 266 - بيت 21)

چاهڪ چري تار تري، آيون مٿي ڪن
ڪرڙيون ڪر ڪنديون، ساهڙ جي سمن
ميهيون ساڻ امن، پرچي پار لنگهنديون.

(گربخشاڻي - ص 266 - بيت 23)

چاهڪ چري، تار تري، آيون مٿي ڪوهه
سٽي سڏ ساهڙ جو، راضي ٿيندن روح
ميهيون ساڻ صبوح، پرچي پار لنگهينديون

(گربخشاڻي - ص 266 - بيت 24)

هنن بيتن بابت غلام محمد شهواڻي لکي ٿو:

"20 کان 24 تائين بيتن ۾ قيامت ۾ حضرت محمد صلعم جي شفاعت ڏانهن اشارو آهي (9)

شاهه سائينءَ جي بيان ڪيل ٻين بہ رومانوي قصن جو تفصيلي جائزو وٺبو تہ هڪ ڳالهه سامهون اچي ٿي تہ ڪجهه بيت اصل داستان جي واقعاتي بيان بابت بہ آهن ۽ ڪجهه صوفيانہ ۽ روحاني رمزن کي بيان ڪن ٿا. هنن بيتن ۾ 20 بيت کي روحاني مطلب ۾ شمار نہ ٿو ڪري سگهجي، بلڪ اهو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اصل داستان مطابق آهي، جنهن ۾ سهڻي پنهنجي محبوب ميهار ۽ سندس مال متاع کي دعائون ڪري ٿي.

ميهيون هن مهار جون، الا سڀ جيئن
ڪاريون ڪڪيون، ڪنڍيون، وارا ڪٺو وڃن
جوءِ جا جانارن جي، پيلا پهه ڪن
اچي ريل رهن، مون سانپارا سپرين

(گربخشاڻي - ص 266 - بيت 20)

هن ڪان اڳين بيتن ۾ بہ هو ميهار جي وڏيءَ حياتيءَ ۽ مينهن جي خوشحاليءَ لاءِ دعاگو آهي. پر 21 بيت کان ان جي مطلب ۾ فرق اچي ٿو وڃي. ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"21 کان 24 تائين بيتن ۾ قيامت جي ڏينهن ڏانهن اشارو آهي. پيغمبر صلعم کي ميهار سان مشابهت ڏني وئي آهي ۽ سندس امتين کي مينهن سان، جيئن ميهار پنهنجي مينهن کي پرچائي درياھ جا خوف خطره ۽ اڙانگا آر لنگهائي وڻاڻ تي وٺي ويندو آهي، تيئن حضرت محمد صلعم بہ قيامت جي ڏينهن پنهنجي امتين جي شفاعت ڪري، ڪين دوزخ جي باھ کان بچائي بهشت نيندو. (10) هتي ميهار ۽ ساهڙ، پاڻ سڳورن صلعم لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي ۽ مينهون سندن امت لاءِ.

اڳتي ڪجھ بيتن ۾ ميهار جو استعاراتي استعمال الله پاڪ لاءِ بہ ٿيو آهي جنهن جو مثال داستان ڇهين جي ڪجھ بيتن ۾ ملي ٿو. هنن بيتن ۾ شاھ سائين "يوم ميثاق" واري وعدي جو بيان فرمايو آهي ۽ فرمائي ٿو تہ سهڻي (سالڪ) پنهنجي ان وچن کي پاڙيندي محبوب حقيقيءَ سان وصال حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي زندگيءَ جي پرواھ نہ ڪندي سلوڪ جي واديءَ جي اڙانگن ۽ پرپيچ رستن تي قدم رکي ٿي ۽ ان مقصد کي حاصل ڪري ٿي.

داستان ڇهون

گهڙو لنگهڻو گهاري، ميثاقا ميهار سان،
"الست بربڪم قالو بليٰ". پر اها پاري
ڏسڻو ڏيکاري، پرت پريان جو پيچرو

(گربخشاڻي - ص 270 - بيت 3)

هن داستان ۾ 25 بيت آهن، جن ۾ سلوڪ جي واديءَ جي آزمائش جو بيان آهي ۽ سهڻيءَ کي سالڪ لاءِ مستعار ڪندي ان کي هدايت ڪئي ٿي وڃي تہ نہ ڪنهن ترهي جو آسرو ڪر ۽ نہ پنهنجي ارادي ۾ لغزش آڻ (ميهار سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملڻ واري ارادي ۾) محبوب ڏي ڪاهيندي هل. سڀ وسيلا ترڪ ڪري صرف ان جو وسيلو سنڀال تہ اهو خود توکي پار پهچائيندو.

داستان پنجين ۾ ڪجهہ بيا استعارا بہ آهن:

تہ ڪر ڪيئن سٿي، جي سير نہ گهڙي سهٽي
هت حياتي ڏينهڙا، هڏہ تان نہ هٿي
چڪي تہ چري ڪٿي، جو ڏنس ان ڏهي
سهٽيءَ ڪي سيد چي، وڏو قرب ڪهي
هنهر هوند مٿي، پر پڏي جا پيٺا ٿٺا

(گربخشاڻي - بيت 15)

"هنهر هوند مٿي الخ مري تہ اهنئين بہ ها چاڪاڻ تہ "ڪل نفس ذائقتہ الموت". پر جنهن صورت ۾ عشق جي درياهہ ۾ پاڻ لوڙهي چڏيائين تنهن صورت ۾ سندس درجو شهيدن جهڙو ٿيو ۽ پيٽو ثواب مليس. يعني دنيا ۽ آخرت جو اجر مليس." (11)

هتي هن اصطلاح يعني "پڏيءَ جا پيٺا ٿيڻ" شاهہ سائين دنيا ۽ آخرت ٻنهي جي اجر ۽ ثواب لاءِ استعاري طور ڪم آندو آهي جو تہ سچو سالڪ، محبوب حقيقيءَ جو قرب ۽ وصل حاصل ڪرڻ لاءِ هن دهشتناڪ دنيا جي مشڪلن ۽ آزمائشن ۾ ڪاهي پوي ٿو ۽ سر قربان ڪري ڇڏي ٿو.

داستان پنجين ۽ ڇهين ۾ "ٻئي پار" ۽ "ٻنهي ڪنڌيين" جن جو سڌو مطلب تہ درياهہ جا ٻئي پاسا ٿئي ٿو پر هت شاهہ سائين اهي لفظ ٻنهي جهانن يعني دنيا ۽ آخرت لاءِ مستعار ڪيا آهن.

ڳورا ٻئي پار، هنيون حيرت ۾ پئو
وهان تہ ويرم ٿئي، نيہ ۾ پوءِ نهار
وڃان تہ واڪو ٿئي، پاڙي پوءِ پچار
هت ٿي وعدي وار، هت سونهن ڏينم سرتيون

(گربخشاڻي - ص 269 - بيت 22)

سڪي، جي سانباہ ۾ جڏهن پڏنديون جي
ساهڙ تنين ڪي، پيلي ٻنهي ڪنڌيين

(گربخشاڻي - ص 271 - بيت 22)

داستان ڇهين بعد "ابيات متفرقہ" جي عنوان هيٺ هڪ بيت ۾ شاهہ سائين، معصوميت، پاڪيزگي، پاڪدامنيءَ لاءِ لفظ "کير پياڪ" مستعار ڪري ٿو. عمومن ٻنهہ ننڍڙا ٻار جن جي خوراڪ صرف کير هوندو آهي، خصوصاً ماءُ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو کير پين تہ انھن کي کير پياڪ سڏيو ويندو آھي. ھت شاھ سائين ميھار کي "کير پياڪ" سڏي ٿو. جنھن جو مطلب ھن جي معصوميت ۽ پاڪائي آھي.

ساھڙ ڏاران سھڻي، نسوري ناپاڪ
نجاست ناہ ڪري، انين جي اوطاق
ھوءِ جي کيرپياڪ، پاسي تنين پاڪ ٿيي

(گربخشاڻي - ص 280 - بيت 2 (ابيات متفرق))

(ii) سر سھڻيءَ ۾ تشبيھ نگاري

حضرت شاھ عبداللطيف ھن سر ۾ جيڪي تشبيھون استعمال ڪيون آھن تن جو بيان ھت ڪجي ٿو.

داستان پھريون

منہ جھين جي مون ڏنو منہ ميھار جو
آھر ساھ سنئون، سو ڪئن گھڙو گھوريان

(گربخشاڻي - ص 257 - بيت 16)

"ساھ سنئون، ساھ جي برابر، جيءَ جھڙو پيارو" (12)

جيئن تہ ساھ جھڙي پياري شيءِ ڪا بي نہ ھوندي آھي، ان ڪري شاھ سائين سھڻيءَ جي واتان چورائي ٿو تہ ھيءُ گھڙو مون کي ساھ وانگر پيارو آھي يا ساھ برابر آھي ڇو جو ان وسيلي ٿي تہ مون کي منھنجي محبوب ميھار جو ديدار نصيب ٿئي ٿو. گھڙي جي اھميت ۽ ضرورت جي بنياد تي ان کي ساھ سان تشبيھ ڏني وئي. وجہ تشبيھ ٿي بي حد اھم ۽ پيارو ھجڻ.

گھڙو پڪو تہ گھورئين، پاڻاھو حجاب
واڄٽ وڄي وجود ۾، رھيو روح رباب
ساھڙ ريءَ صواب، آءٌ گھڻو ٿي گھوريان

(بيت 19)

"واڄٽ وڄي الخ اندر ۾ ميھار جي يادگيريءَ جو واڄٽ پيو وڄي ۽ روح سندس ذڪر ۾ رباب جي تندن وانگر پيو تنواري (13) سھڻي چوي ٿي تہ ڇڱو ٿيو جو گھڙو پڪو ڇو تہ اھو رھندو منھنجي ۽ پرينءَ جي وچ ۾ ھڪ پردو ھو ۽ ھاڻ تہ منھنجي لونءِ لونءِ مان، ھر وقت منھنجي محبوب جو ذڪر پيو ھري جيئن رباب جي تندن مان آواز ايندو آھي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عشق جنين کي آکرو، ترهو مٿي تن
جي ساهڙ کي سکن، تنين جر جنڊ ٿيي

(گربخشاڻي - ص 258 - بيت 32)

جنڊ. جمع. جنڊ.ذ. (سن. ينتر) چڪي (اٽي پيهڻ جي) پٿر جهڙي سخت زمين. سکو پڻ "جي ساهڙ کي سکن. تنين جر جنڊ ٿئي." (ج. س.ل جلد پير - ص 920)

شاھ سائين فرمائي ٿو تہ اهي سالڪ، حقيقي عاشق، جن پنهنجي وجود تي محبوب حقيقي (ساهڙ) جو عشق ۽ طلب طاري ڪري ڇڏي، اهي اُن عشق جي سهاري تي ڪنن ۾ ڪاهيو پون ۽ انهن لاءِ جر بہ جنڊ ٿيو پوي، يعني انهن لاءِ پاڻي بہ سڪي پٽ مثل ٿيو پوي.

داستان ڇهون

جي تون بيت ڀانئيا، سي آيتون آهين
نيو من لائين، پريان سندي پار ڏي

(گربخشاڻي - ص 272 - بيت 25)

"آيت" جي معنيٰ عربيڪ انگلش ڊڪشنري ۾ هن طرح درج آهي:

آيت ج آيات وآي (14) "Verse of sacred book, Miracle, wonder, sign example"

لفظ "آيت" جي لغوي معنيٰ آهي ، نشاني، مثال، پاڪ ڪتاب جا جملا وغيره. هن بيت ۾ شاھ سائين پنهنجي ڪلام ۾ پڙهندڙن يا ٻڌندڙن کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ هي جيڪو ڪلام آهي، تنهن کي محض شاعري نہ سمجهو. پر هي سچائي، حق ۽ حقيقت جو پيغام آهي جيڪو محبوب حقيقيءَ سان اوهان جي من کي دل کي جوڙي ٿو. حق ۽ سچ، هدايت ۽ عرفان جي مضمون هجڻ ڪري شاھ سائين بيتن کي آيتن سان تشبيھ ڏني آهي.

داستان 7 جي بيت 12 ۾ شاھ سائينءَ دل کي آئيني سان تشبيھ ڏني آهي. هيءَ تشبيھ صوفيانہ شاعريءَ ۾ اڪثر شاعرن ڏني آهي. حضرت مولانا روم پنهنجي مثنويءَ ۾ ان بابت هڪ حڪايت بيان ڪئي آهي. صوفين جو اهو نظريو آهي تہ پنهنجي قلب کي دنياوي گندگيءَ کان بچائي ايترو تہ صاف ۽ شفاف رکجي جو ان ۾ محبوب حقيقي جو جلوو پسجي. حضرت بازيد بسطامي بابت لکن ٿا تہ هڪ دفعي هو وجد ۾ اچي چوڻ لڳو تہ "سبحاني ما اعظم شاني" يعني "ساراهہ جڳائي مون کي ڪيڏو نہ وڏو آهي شان منهنجو". جڏهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مريدن اها ڳالهه سندس ڌيان تي آندي. تڏهن چيائين ته "جڏهن مون کي اهي لفظ چوندا ٻڌو تڏهن هڪدم خنجر هٿي ماري ڇڏجوم." هڪ دفعي وري اهي ساڳيا لفظ سندن وات مان نڪتا. مريدن هڪدم خنجرن جو وار ڪيو. پر ڪيس ڪجهه ڪونه ٿيو. الٽو خنجر هڻندڙ خود گهائجي مري ويا. جڏهن انهي عجيب روئداد جو ڪارڻ پڇيائون ته وراڻي ڏنائين ته. "وجد جي حالت ۾ منهنجو سينو آرسيءَ وانگر اوجل ٿي ويو ۽ مريدن جو جسم منجهس پٺي بڪيو. جڏهن انهن مون تي خنجر جو وار ڪيو ته گويا. انهن پنهنجي ئي جسم سان اها ڪار ٿي ڪئي." (15)

شاهه سائين فرمائي ٿو:

داستان ستون

هـاري! حـق رکيـج، سـانپارا سـاهڙ جـو
خواب، خيـال، خطره تـن کـي تـرڪ ڏئيـج
انـدر آئينـو ڪـري، پـر ۾ سـو پسيـج
انهـر راه رميـج، تـه مشـاهدو مـاڻيين

(گريخشائي - ص 274 - بيت 12)

"اندر آئينو ڪري الخ. دل کي آرسيءَ جهڙو صاف ۽ اوجل ڪري، ڪجهه ٿي ڪجهه منجهس دوست جو ديدار ڪج." (16)

ان بعد داستان نائين ۾ بيت نمبر 22 ۾ شاهه سائين هڪ ٻي تشبيهه جو استعمال ڪيو آهي. فرمائي ٿو.

ڏٺي ڏيهه ٿيام، ڪـه چاڻان ڪهڙا پريـن
وکـن جئـن وريـام، گـندر غـم پريـنءَ جـا

(گريخشائي - ص 279 - بيت 22)

"سجڻ جا سانگا ۽ سور مون کي ولين وانگر وڪوڙي ويا آهن. هيءَ تشبيهه شاهه سائينءَ سر ساموندي؛ جي وائيءَ ۾ به استعمال ڪئي آهي.

"گندر مٿا چنڊڙي وريا ولن جي."

مٿي چوي ٿو ته پرينءَ کي ڏٺي ڪئين ڏينهن لنگهي ويا آهن. خبر ناهي ته ڪيئن هوندا. انهن جا غم فڪر مون کي ايئن ته ويڙهي ويا آهن. ايئن ته وري ويا آهن جيئن وليون پير ۾ ٻيٺل وڻن. ٻوٽن تي وري انهن کي ڍڪي ڇڏينديون آهن. يا انهن سان ويڙهجي وينديون آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - سر سھڻي

1. قاسمي غلام مصطفيٰ (مرتب) "شاھ جو رسالو". بشير احمد اينڊ سنز، جھونا مارڪيٽ ڪراچي 1951ع - ص 26.
2. گربخشاڻي ھوتچند مولچند (مھتمر) "شاھ جو رسالو". ٽن جلدن ۾ شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد ص 391.
3. شيخ محمد ابراھيم "خليل". مضمون نگار، "شاھ عبداللطيف ڀٽائي چونڊ مضمون" ص 137 - 138.
4. گربخشاڻي ھوتچند مولچند، "شاھ جو رسالو" ٽن جلدن ۾ ص 394.
5. ساڳيو ص 397.
6. ساڳيو ص 399.
7. ساڳيو ص 403.
8. ساڳيو ص 403.
9. شھواڻي غلام محمد "شاھ جو رسالو" ص 316.
10. گربخشاڻي ھوتچند مولچند "شاھ جو رسالو" ٽن جلدن ۾ ص 415.
11. ساڳيو ص 417.
12. ساڳيو ص 398.
13. ساڳيو، ص 399.
14. "الفرائد الدرية في الفتين العربيہ والانڪليريۃ" عربيڪ انگلش ڊڪشنري طبع في البيروت 1915ع ص 17.
15. گربخشاڻي ھوتچند مولچند، "شاھ جو رسالو" ٽن جلدن ۾ ص 32.
16. ساڳيو ص 401.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ث) سر سسئي آبريءَ ۾ استعارا ۽ تشبيهون

"آبري" ابري لفظ جي بدليل صورت آهي. جنهن جي معنيٰ آهي ڪمزور يا ضعيف، ۽ جيئن تہ هن سر ۾ شاهه سائين سسئي جي ابري هئڻ جو ذڪر ڪيو آهي. تنهن ڪري ئي اهو نالو پيو اٿس." (1)

هن سر جي نالي بابت غلام محمد شهوانيءَ جو بہ اهو ئي خيال آهي. "هن نالي تي ڪابہ راڳڻي هندستاني موسيقيءَ ۾ ڪانهي. هن سر جو نالو مضمون مطابق رکيو ويو آهي." (2)

"آبري – ث صفت (سن. ابلا – ا = نہ + بل = ٻل) = بي زور – هيڻي. ابلا. ابري. ضعيف. اجايل (آب + ري) ذ – شاهه جي رسالي ۾ هڪ سر جو نالو – شاهه جي راڳ ۾ هڪ راڳڻيءَ جو نالو." (ج.س.ل. جلد پهريون – ص 7)

شاهه سائينءَ جي ڪلام جي مطالعي مان اهو پليءَ پت ظاهر ٿئي ٿو تہ پاڻ پنهنجي مڙني سورمين کان وڌيڪ سسئيءَ کي ڳايو اٿس. ان جي درد کي پنهنجو سمجهي شاهه سائينءَ ان جو وستار پنجن مختلف سرن ۾ ڪيو آهي. ان جي اڻٿڪ جدوجهد ۽ منزل پائڻ جي اٽل عزم کي آئيڊيل بنائي ان کي زوردار نموني بيان ڪيو اٿس ۽ انهن پنجن سرن مان هي پهريون سر آهي.

هن سر بابت ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ شيخ عبدالعزيز صاحب لکن ٿا تہ "آبري" عوامي يا علائقائي راڳڻين منجهان آهي. شيخ صاحب لکي ٿو:

"سسئي پنهونءَ جي داستان متعلق معذور ۽ ڪوهياري ڪان علاوه آبري بہ شاهه صاحب جو ڪلام آهي. جنهن جي گائيڪي عمومن ڪوهياري ۾ ڪئي ويندي آهي پر دراصل "آبري" پنهنجي سر هڪ الڳ راڳڻي آهي. جا بلاول ٺاٺ مان معلوم ٿئي ٿي ۽ ٽيپ استان جي راڳڻي آهي." (3)

يعني شاهه سائين پنهنجو ڪلام ڪجهہ تہ باقاعده مشهور ڪلاسيڪي راڳن جي بندشن مطابق چيو آهي ۽ ڪجهہ وري مقامي طور تي رائج راڳڻين تي ٻڌل آهي ۽ هي سر بہ انهن ئي مقامي راڳڻين مطابق چيل آهي. هن سر ۾ بيان ٿيل قصي کي شاهه سائينءَ تمثيلي انداز ۾ بيان فرمائي روحاني نڪتہ بيان ڪيا آهن. مشاهدي مان اها ڳالهہ بلڪل پڌري ٿئي ٿي تہ ڪنهن بہ قصي بيان ڪرڻ وقت شاهه سائينءَ جو مقصد قصہ خواني يا ان رومانوي ڪهاڻيءَ جي تشهير يا تشريح هرگز نہ آهي. ايئن ضرور آهي تہ ڪجهہ بيت خالص ان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪهاڻيءَ بابت بہ آهن. پر حقيقت ۾ انهن واقعن جي اوٽ ۾ شاهہ سائينءَ نهايت ڳوڙها ۽ پيچيده روحاني راز سمجهايا آهن. مثال طور داستان پنجين ۾ فرمائي ٿو:

هوت تهجي هنج ۾، پڇين ڪوه پهي؟
"وفي انفسكم افلا تبصرون"، سوجهي ڪر سهي
ڪڏهن ڪانہ وهي، هوت ڳولڻ هٿ تي
(بيت 12)

ووڙيو سڀ وڻاڻ، يار ڪارڻ جت جي
"الله بكل شيءِ محيط". اي آرياڻي اهڃاڻ
سڀ ۾ پنهو پاڻ، ڪينهہ پيو ٻروچ ري
(بيت 14)

هنن بيتن مان صاف ظاهر آهي تہ هيءَ هوت، جت، آرياڻي، پنهون، ٻروچ، مشهور عشقيہ داستان وارو پنهون نہ آهي. بلڪ هتي پنهون الله پاڪ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي. جيڪو هر هنڌ موجود آهي ۽ پوري ڪائنات جو احاطو ڪندڙ آهي. پنهونءَ کان علاوه هن قصي جا ٻيا ڪردار بہ ان روحاني تمثيل ۾ مستعار ڪيا ويا آهن. جناب دائود بلوچ پنهنجي مضمون "سر آبريءَ جو مطالعو" ۾ لکي ٿو. "سسئيءَ پنهونءَ جي مجازي عشق ۾ حقيقي عشق جو راز سمايل آهي. هتي سسئي مان مراد سالڪ يا طالب ۽ پنهونءَ مان مراد آهي حقيقي محبوب." (4)

سر سسئي آبريءَ ۾ رکيل هن روحاني تمثيل ۾ شاهہ سائينءَ جيڪي استعارا ۽ تشبيهون استعمال ڪيون آهن. انهن جو تفصيلي بيان هت پيش ڪجي ٿو.

(i) سر سسئي آبريءَ ۾ استعارا

هن قصي جي روحاني تمثيل مطابق ڪجهہ استعاراتي استعمال تہ اڳ بيان ٿي چڪو آهي. ان کان علاوه بہ ڪجهہ استعارا استعمال ٿيل آهن. مثال طور داستان پهرين جي بيت نمبر 12 ۾ شاهہ سائين فرمائي ٿو.

مهند محتاجي ڪري، پني پير ڪٽيج
ڪيلياڻي! ڪيچ ڏي، حج م هلائيج
پاٽا ڏار پريٽون، سسئي ساڻ ڪٽيج
اوڏي عزازيل کي، ويجهي تان م وڃيج

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تـــاميدي نيــج، تـــ اوڏي ٿيـــن اميـــد کـــي
(گربخشاڻي - ص 285 - بيت 12)

عزازيل = شيطان (نفس) (5)

شاهه سائين سچي سالڪ کي منزل مقصود حاصل ڪرڻ لاءِ مختلف هدايتون ڏني ٿو مثلا عجز ۽ نياز اختيار ڪريو. حجتون ڦٽي ڪريو خودي يا پاڻپڻو ترڪ ڪريو ۽ عزازيل کي ويجها نه ٿيو. يعني پنهنجي نفس اماره کان جان ڇڏايو. ان جي گرفت ۾ نه اچو. هت عزازيل يعني شيطان (جنهن جو تفصيل سر يمن ڪلياڻ جي بيت، "عاشق عزازيل پيا مڙيئي سڌڙيا" ۾ درج ٿي چڪو آهي) کي نفس لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي. هنن ٻنهي نفس ۽ شيطان جي وچ ۾ وجـــــه جامع آهي برايون يا بچڙايون پيدا ڪرڻ ۽ انهن ڏانهن انسان کي راغب ڪرڻ.

داستان ٻئي ۾ شاهه صاحب چوي ٿو:

هتـان ڪٽـي هـت، جـن رکـئـو سـي رسـيـون
سـاڃـڻ سونـــــهه، سـرت، وکـائي ويجهـو گهـٽـو
(گربخشاڻي - ص 216 - بيت 2)

"هتان ڪٽي هت - جن هن دنيا کان منهن موڙي، آخرت موچاري ڪرڻ لاءِ خيال ڪيو، سي وڃي منزل مقصود تي رسيا." (6)

يعني "هتان" مستعار ٿيو هن دنيا لاءِ، "هت" مستعار ٿيو آخرت لاءِ، جن هن دنيا تان دل ڪٽي هن دنيا سان رکي، سي ٿي منزل تي رسيا.

اهيو ساڳيو بيت دنياوي معنيٰ ۾ پڻ سمجهائي سگهجي ٿو جنهن جو مفهوم اهو ٿيندو ته جن پنهنجا قدم اڳتي وڌايا، وک هتان کان ڪٽي هت رکي اهي ٿي پنهنجي منزل مقصدو تي پهتا.

واقـف جـي وٺـڪـار جـا، وڻ تـنـي جـي سـڌ
سـائين سـان سـيد چـي، لـڌو لـڏي گـڏ
نيـڻـي نمـائي نجهـرو، انيـن پاسـي اڏ
سڪ پنيور جا ڇڏ، ته ڪاهي رسين ڪيچ کي
(بيت 11)

وٺڪار: ج وٺڪارون: ٺ وٺن جي ڇان، ٿڏڪار، وٺن جو جهڳٽو، وٽراهه. لسبيلي ۾ هڪ جبل جو نالو: جتان سسئيءَ کي پنهونءَ جي ڳولا ۾ لنگهڻو پيو هو. "جيڪس يا ڪٿاس، ور وڃي وٺڪار ۾" (سر سسئي آبري شاهه) (ج.س.ل. جلد پنجون - ص 2769)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"واقف جي وڻڪار جا = طريقت جي راہ جا صاحب، مرشد" (7)

سسئي پنهونءَ جي مضبوط ۽ مقبول ڪهاڻيءَ تي ٻيهاريل هن روحاني تمثيل ۾ شاهہ سائين وڻڪار (وڻراہ، لس ٻيلي جي هڪ جهنگ جو نالو) جا واقف مستعار ڪيو آهي حقيقي رهبر يا مرشد لاءِ جيڪو طريقت جا ڏکيا لڪ ۽ لانگها پنهنجي رهنمائي ۽ ڄاڻ ذريعي سالڪ کي پار ڪرائي ٿو.

سرتيون! سيوئي ٿيو، اندر آريائي
وِيئي پسان پاڻ ۾، ڏونگر ڏهائي
هيس هوتن هائي، تي ڪيچي ڳڏيم ڪهہ ۾

(گربخشاڻي - ص 294 - بيت 16)

"ڪهہ : ج. ڪهون. ث. (س - ڪرش = ڇڪڻ گهلڻ) محنت. ڪشالو. ڏولائو ڏاکڙو جاکوڙ. سفر. مسافري وغيرہ (جامع سنڌي لغات. جلد چوٿون - ص 2175).

هن بيت ۾ ٻہ استعارا آهن. هڪ ڪيچي ۽ ٻيو ڪهہ ڊاڪٽر گربخشاڻي انهن کي هن طرح سمجهائي ٿو.

"ڪيچي - ڪيچ جا رهاڪو. يعني طريقت جا ڄاڻو. عارف
ڪهہ - ڪاهہ پنڌ يعني طريقت" (8)

شاهہ سائين سسئيءَ جي زباني فرمائي ٿو تہ سرتيون منهنجو پنهل تہ اڳ ئي منهنجي اندر ۾ آباد هو. پوءِ ڪيچي بہ ان جي تلاش واريءَ واٽ تي ڳڏيا. ان مان مراد آهي تہ عاشق حقيقي يا سالڪ جي وجود ۾ حقيقي محبوب رليو مليو پيو آهي ۽ ان جي تلاش ۾ طريقت جي راہ تي. ڪيس الله پاڪ جي معرفت حاصل ڪيل ٻانها مليا جيڪي ان کي پرينءَ جو پيچرو سونهائين ٿا.

داستان ڇهين ۾ شاهہ سائين پهرئين کان ڇهين بيت تائين لڳاتار "ڪاڪل" لفظ جو استعمال ڪيو آهي:

جدائيءَ جو جام ڏنائون ڏکيءَ کي
منگل مهجي من ۾، ٻارئو هوت حمام
ارک ٿيو آرام، ڪاڪل پسي ڪاند جو

(گربخشاڻي - ص 295 - بيت 1)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

درد نــه لهــي دارئيــن، زلــف زور ڏنـــوم
ڪاڪل ڪال ڏنوم، رخساري تي روپ سين

(گربخشاڻي - ص 295 - بيت 2)

پنهــو جــو پنهــور ۾، ڪــاڪل ڏنــر ڪــال
هي تنين جي حــال، زلــف جــي زاف ڪيــون

(گربخشاڻي - ص 295 - بيت 3)

پرينــده پــاڻ وٺــو، زلــف ڪيــس زاف
سندو ڪاڪل ڪاف، مــاري معذوريــن ڪــي

(گربخشاڻي - ص 295 - بيت 4)

هــاڻ نــه جيــان جيــڏيون! زلــف زاف ڪيــاس
ڪاڪل آئون ڪئيـاس، پنهــو جــو پنهــور ۾

(گربخشاڻي - ص 295 - بيت 5)

ڪــاڪل ڪنــي جــا، ڪفــن تــه ڪيــن ٿيــي
منجهــه شــهادت ســا، لــڏي ۽ لاڏ ڪــري

(گربخشاڻي - ص 295 - بيت 6)

"ڪاڪل" لفظ جي جي لفظي معنيٰ آهي "وارن جي چڳ"، پر صوفين جي اصطلاح ۾ زلف يا ڪاڪل خدا جي جلال جي نشاني آهي." (9)

استعاري جي قسمن واري باب ۾ بيان ٿي چڪو آهي ته "مجاز" جيڪو استعاري جو بنياد آهي ان جون چار صورتون آهن. انهن مان هڪ قسم آهي "مجاز عرفي خاص"، هن مان مراد آهي ڪنهن خاص گروهه طرفان، ڪنهن لفظ جي ڪيل مخصوص معنيٰ، جيئن لفظ "حقيقت". عام زبان ۾ ڪنهن ڳالهه جي اصليت يا سچ بابت بيان ڪي چيو ويندو آهي پر صوفين وٽ "حقيقت" جو جدا مطلب آهي. بلڪل اهڙي ئي طريقي سان هت "ڪاڪل" کو عام زبان واري مطلب يعني "وارن" لاءِ استعمال نه ٿيو آهي پر مجازي مطلب ۾، استعاري طور خدا جي جلوي ۽ جلال لاءِ استعمال ٿيو آهي. انهن ۾ وجـــه جامع اها آهي ته جهڙيءَ طرح دنياوي زندگيءَ ۾ عاشق، محبوب جا ڪاڪل يا زلف ڏسي بي حال ۽ بي چين ٿي ويندو آهي، اهڙي طرح حقيقي عاشق به خدا جو جلوو ۽ جمال پسي، ان جي سڪ ۽ طلب ۾ بي آرام ٿيو پوي ۽ اها سڪ ۽ تڙپ هنن کي جيئري ئي ماريو وجهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇهين بيت ۾ شاهه سائين ان ڪاڪل جي ڪنل (رب پاڪ جي جلال ۽ جلوي جي طلب ۾ وصال ڪندڙن) کي شهيد قرار ڏيئي ٿو. ڊاڪٽر گربخشاڻي ان جي تشريح ڪندي لکي ٿو:

"محبوب جي ڪاڪل جو ڪنو، يعني خدا جي جلوي ۽ جلال جو جليل شخص شهيدن جي مرتبي ۾ شمار ڪيو ويجي ٿو. رواجي طرح جڏهن ڪو ماڻهو مرندو آهي تہ ان کي وهنجاري سهنجاري، ڪفن ويڙهي، دفن ڪندا آهن پر شهيدن کي سندن خون آلوده ڪپڙن ۾ ئي دفن ڪندا آهن، ڇو تہ هُن خدا جي واٽ ۾ سر ڏيئي، پنهنجي خون جو ئي غسل ڪيو آهي، تنهن ڪري بنا ڪنهن ظاهري طهارت جي هو خدا جي مشاهدي ماڻڻ جو مستحق آهي. اهڙي طرح عشق (حقيقي، الاهي) جي شهيدن کي بہ ڪفن جي ضرورت نہ آهي." (10)

داستان ستين جي 15 بيت ۾ شاهه سائين هن دنيا کي ڏوڙ جو ڍڳ ڪوٺي ٿو.

منجهان پنءِ پروڙ، سڀ ۾ پڇج سسئي
ويهي وڏي ڍڳ مان، ڏٺي وڃج ڏوڙ
تہ تون ساٿين سوڙ، جي پند اهائي پارين
(گربخشاڻي - ص 297)

"ويهي وڏي ڍڳ مان الخ دنيا جي خاڪي ڍڳ مان ڏوڙ کي ڇنڊي ڇاڻي جڏ تہ باقي وڃي تت رهي. هيءَ تشبيهه "ڏوڙ ڌوين" جي ڌنڌي مان ورتي وئي آهي. ڏوڙ ڌويا، سونارن جي ڦلهيار ۽ ندين جي پيٽ مان واري ڪڍي ڇاڻ ڪندا آهن. انهيءَ لاءِ تہ واري ۽ ميل نکري وڃي ۽ نج سون جا جزا وڃي رهن. اهڙيءَ ريت سالڪ لاءِ بہ هي دنيا جا ڏوڙ مثل آهي، ان سا نفي ڪرڻ گهرجي تہ سون جهڙو محبوب باقي وڃي رهي." (11)

هتي شاهه سائين هن فاني ۽ بيت وقت دنيا لاءِ ڏوڙ جي ڍڳ جو استعاراتي استعمال ڪري ٿو. انهن استعارن کان علاوه، جيئن هن سر جي تعارفي بيان ۾ لکيو ويو آهي تہ شاهه لطيف جبل، تکر، تتل ڏرتي، ڪوسيون لکون، نيلا نانگ وغيره سڀ سلوڪ جي راهه ۾ عشق حقيقي ۽ معرفت الاهي جي حصول ۾ پيش ايندڙ رڪاوٽن ۽ مشڪلاتن لاءِ مستعار ڪيا آهن. هت جيئن تہ سسئي جي تمثيل ۾ شاهه سائين صوفيانہ نڪتن جو وستار ڪيو آهي، ان ڪري قصي جي مناسبت سان ئي استعارا بہ استعمال ڪيا اٿس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ii) سر سسئي آبريءَ ۾ تشبيھہ نگاري

داستان پھريون - وائيءَ جو ٿلھ:

تن من منجھہ تـوار، ھـو! يـار! سـدا آھـي سـڪ جـي
مصرع، تِنَ چِڪِنِ چت ۾، جيئن سا گـھنڊيءَ لار
(گريخشائي - ص 286)

"تِنَ چِڪِنِ الخ. جِئَن چِڙيءَ جي لار ٻرندي آھي، تئن منھنجا محبوب بہ منھنجي من اندر پيا ھرن." (12)

"لار"، لوھ جي ان تار يا سنھڙي سيخ يا سنھڙي نوس ٽڪري کي چوندا آھن جيڪا گھنڊيءَ يا چڙيءَ جي وچ ۾ لٽڪندي آھي ۽ ان سان ٽڪرائجي آواز پيدا ڪندي آھي. لار جي جسامت، ان جي گھنڊيءَ يا گھنڊ ۽ چڙي وغيرہ جي جسامت مطابق ٿي ھوندي آھي. جڏھن ڪنھن جانور جي ڳچيءَ ۾ چڙا يا گھنڊيون ٻڌبيون آھن تہ اھي ان جانور جي چرڻ پرڻ ڪري ھر وقت پيون وڄنديون آھن. شاھ سائين ان ڳالھہ کي ھت تشبيھہ ۾ استعمال ڪيو آھي تہ جئن اھا لار ھر وقت گھنڊيءَ سان ٽڪرائجي پئي ٻرندي آھي، بلڪل تئن منھنجي سڄڻ جي سار ۽ ياد منھنجي من ۾ پئي ھري ۽ ٻري.

داستان ٽئين ۾ آھي تہ:

متـان منـي چـڏيين پريتڻـون پاڻـان
ڇاپن جنہ ڇاڻا، تـون پـڻ ھوئـج تـن جـنہ
(گريخشائي - ص 289 - بيت 17)

"ڇاپن جنن. الخ. پريتڻون ۽ تون ھئي اھڙا ڳوڙھا ڳنڍيا وتجو، جھڙا جاڙا ٻار" (13)

ھت ڳڏ ڳڏ ھجڻ ۽ جڙيل رھڻ لاءِ شاھ سائينءَ ماءُ جي پيٽ ۾ سرجيل جاڙن ٻارن جي تشبيھہ استعمال ڪندي سالڪ کي چوي ٿو تہ انھن جيان (جاڙن ٻارن وانگر) تون بہ پنھنجي پريتڻي، محبوب حقيقيءَ سان ڳنڍيل رھج.

متـان منـي! چـڏيين، پاڻـا پريتڻـون
ڪٿـوري ڪٿـون، مڙھـي مڙھـج مـــــہ ۾
(گريخشائي - ص 289 - بيت 18)

شاھ سائين سسئي کي تنبيہ ٿو ڪري تہ متان تڪليفن ۽ آزمائشن کان ڊڄي يا تنگ ٿي، عشق تان ھٿ کڻي وڃين، بلڪ اھو عشق ڪٿوريءَ جو ڪٿو سمجھي پنھنجي منھن سان مھٽي ڇڏ. ھت عشق کي مشڪ يا ڪٿوريءَ سان تشبيھہ ڏني وئي آھي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جـاڻي سـڃاڻي، وهـان ڪـنءَ مـاٺ ڪـري؟
انـــدر آڳ عشـــق جـــي، اپـــر اڏاڻـــي
"العشق نـار الله الموقدت". ڪـوري جـنءَ ڪـاڻي
آهي آرياڻي، پيو سرتيون، سڄي ڪين ڪـي
(گربخشاڻي - ص 294 - بيت 15)

قرآن پاڪ جي (104) سورت الهمزہ جي آيت نمبر 7 ۾ آهي:

نار الله الموقدت التي تطلع علي الافئده

ترجمو: الله جي ٻاريل باهہ آهي، جا دلين تي پهچندي. (مترجم مولانا تاج محمود امروٽي)

هت شاهہ سائين ان آيت سان "عشق" لفظ ملائي بيان ڪيو آهي تہ عشق، سالڪ يا عاشق حقيقيءَ جي دل ۾ الله پاڪ طرفان ٻڙڪايل باهہ آهي، جنهن ۾ عاشق ايئن ئي ڪامي ۽ پچري جيئن ڪوري ۾.

ابيات متفرق :

هن عنوان هيٺ درج ٽيل وائي نمبر 6 ۾ شاهہ سائين فرمايو آهي:

ٽل: پانڌي پرين جو، اي! مان ڪو پسان!

مصرع : منداڻتي مينهن جنءَ ويلو ويل ٿي وسان.

(گربخشاڻي - ص 307)

هن مصرع ۾ استعارو بہ آهي ۽ تشبيهہ بہ. هت روئڻ کي مينهن سان تشبيهہ ڏني وئي آهي تہ ان لحاظ کان روئڻ لاءِ لفظ وسان يا وسڻ مستعار ڪيو ويو.

منداڻتي مينهن جيان روئڻ جي تشبيهہ شاهہ سائينءَ اڳ سر ساموندي‏ءَ جي وائي ۾ بہ آندي آهي، "منداڻتي مينهن جيان ويرو تار وسو" ۽ "ويرو تار" جي معنيٰ ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ٻيا شارح لکن ٿا "هميشہ دمبدم" پر هت آهي "ويلو ويل" معنيٰ وقت بہ وقت. سسئي چوي ٿي تہ پنهنجي پرينءَ جي ديدار خاطر ۽ ان جي سڪ ۾، منداڻتي مينهن وانگر منهنجا نيڻ گهڙي گهڙي پيا وسڪارا ڪن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - سر سسئي آبري

1. شاهواڻي غلام محمد، "شاهه جو رسالو". آفتاب پرنٽنگ پريس حيدرآباد سنڌ، 1950ع - ص 327.
2. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو" ٽن جلدن ۾، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي، حيدرآباد ص 437.
3. شيخ عبدالعزيز (مضمون نگار). "شاهه عبداللطيف ڀٽائي چوند مضمون". شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه - ص 455.
4. بلوچ داؤد، "سر سسئي آبريءَ جو مطالعو "شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه حيدرآباد سنڌ 1976ع - ص 31.
5. ساڳيو، ص 250
6. ساڳيو، ص 455
7. ساڳيو، ص 257
8. ساڳيو ، ص 257
9. ساڳيو، ص 459
10. ساڳيو، ص 465
11. ساڳيو، ص 446
12. ساڳيو، ص 456
13. ساڳيو، ص 450.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ٿ) سر معذوريءَ ۾ استعارا ۽ تشبيهون

هيءُ سر سسئي پنهونءَ جي قصي تي ٻڌل پنجن سرن مان هيو تعبير سر آهي. "معذوري عربي لفظ آهي جنهن جي معنيٰ آهي بيحال يا ضعيف. هن سر ۾ سسئي جي عاجزيءَ جو احوال آيل آهي." (1)

شاهه سائينءَ جي هن سر بابت ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي تحقيقي مقالي ۾ لکي ٿو ته هيءُ سر به انهن 17 راڳڻين مان آهي جيڪي حضرت شاهه عبداللطيف "عوامي موسيقي" مان چونڊيون ۽ هي سر "معذور" جي نالي سان لس ٻيلي جو ديسي سر يا نغمو آهي ۽ اڄ ڏينهن تائين اتي مقبول آهي. (2)

شاهه سائينءَ جي سموري ڪلام جو بنيادي نڪتو آهي مقصد جو حصول، لوڇڻ ۽ لهڻ. ان کان علاوه سندس ڪلام جو هيو حسن ۽ خوبي آهي جامعيت. يعني سندس ڪلام هرويرو جي لفاظي ناهي. بلڪ ان ۾ هڪ اعليٰ مقصد آهي ۽ هر سر موضوع ۽ بيان جي لحاظ کان جامع آهي ۽ ان سان گڏوگڏ ان ۾ شاعرائين خوبين ۽ راڳ جي بندشن جو به پورو پورو خيال رکيو ويو آهي. سسئي پنهونءَ جو داستان جيئن اڳ به لکيو ويو آهي ته شاهه سائينءَ گهڻي کان گهڻو ڳايو آهي. جنهن مان ثابت ٿو ٿئي ته سسئي سندن پسنديده سورمي يا ڪردار هو. ان پسند ۽ توجهه جو سبب سسئي جو بي ڊپو ۽ سچو عشق ۽ ان جي حصول لاءِ ان جي اڻٿڪ جدوجهد، مستقل مزاجي، همت ۽ جاکوڙ ٿي هوندو. "روحاني راز" نالي پنهنجي مضمون ۾ محترم عابد بلوچ لکي ٿو: "هن سر ۾ طالب کي اهو ذهن نشين ڪرايو ويو آهي ته جڏهن هڪ معذور ۽ اٻري عورت پنهنجي ڪيچي ڪانڌ ڪارڻ هيڏا ڪشالا ڪڍي ٿي، پنهور جا پاڻ ڦٽا ڪري پنهونءَ کي پهچڻ لاءِ جبل جهاڳي ٿي، ته پوءِ حق جي طالب کي به پنهنجو محبوب ماڻڻ لاءِ، مطلوب تائين رسڻ لاءِ، اهڙي ريت لوڪ سان لاڳاپا لاهي، عشق جي راهه ۾ وڙهڻ کپي. (3)

سر معذوريءَ ۾ بيان ٿيل روحاني تمثيل جي وضاحت لاءِ لطيف سائين جيڪي استعارا ۽ تشبيهون استعمال ڪري ٿو اهي هيٺ بيان ڪجن ٿا.

(i) سر معذوريءَ ۾ استعارا

داستان پهرئين ۾ شاهه صاحب فرمايو آهي:

ڪتو ڪريٽي هڏيون، جوانمرد جگر کاءِ،
"الدنيا جيفته وطلابها کلاب" اي هيين سين لاءِ،
(گربخشاڻي - ص 309 - بيت 9)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن بيت ۾ شاهہ سائين حديث پاڪ جو حوالو (صنعت اقتباس جو استعمال) ڏيندي، دنيا جي حرص و حوس رڪندڙ بندي کي استعاري طور ڪتو سڏيو آهي ۽ الله پاڪ جي طالب کي جيڪو پنهنجو جگر ٿو ڪائي يعني پنهنجي نفس کي ماري مات ٿو ڪري، ان کي جوان مرد سڏي ٿو. حديث شريف ۾ پاڻ سڳورن صلعم هن دنيا کي ڍونڍ ۽ ان جي طلب رکندڙ کي ڪتي سان تشبيھ ڏني آهي.

داستان ٻيءَ جي 8 ۽ 10 بيت ۾ شاهہ سائين "ڪين" ۽ "هوند" جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي ۽ ان کان علاوہ "خچر" کي "نفس" لاءِ مستعار ڪيو اٿس. فرمائي ٿو:

لائي خنجر "لا" جو هڻي! خچر کي هڻ
سڌن جون سيد چي، وٺون سڀ وڪڻ
پير پروڙي ڪڻ، تہ هلڻ ۾ هوري وهين

(گربخشاڻي - ص 311 - بيت 8)

لطيف سائين هدايت ٿو ڪري تہ سڀ کان اول تہ پنهنجي نفس تي "لا" (يعني الله کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ناهي) جو خنجر وهاءِ ۽ ان جي سڌن ۽ خواهش کي پاڙئون پٽ پوءِ ٿي هن راهہ ۾ توکي آساني نصيب ٿيندي.

هورن هاڙهو لنگهيو، ٿيءِ جريدي جوءِ
"هوند" جنين سين هوءِ، هوت نہ هوندو تن سين

(گربخشاڻي - ص 11 - بيت 9)

هورن هاڙهو لنگهيو، متي موسٽ چڏ
"لا" سين اٿي لڏ، "ڪين" رسائي ڪيچ کي

(گربخشاڻي - ص 311 - بيت 10)

"هوند" مستعار ٿيو پنهنجي هستيءَ جي وجود مجڻ لاءِ
"ڪين" مستعار ٿيو پنهنجي هستيءَ جي نفيءَ لاءِ

هورن هاڙو لنگهيو، ڳوريون پاسي ڳوٺ
ڪيچ تنين کي ڪوٺ، "ڪين" جنين جي ڪڇ ۾

(گربخشاڻي - ص 311 - بيت 11)

شاهہ سائين نائين بيت کان تيرهين بيت تائين "هورن" ۽ "ڳورين" جو ذڪر ڪيو آهي. اهي ٻئي لفظ استعاري طور استعمال ڪيا آهن. "هورين" يعني

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هلڪڙين. مان مراد آهي اهي ٻندا جن دنيا جون سڀ لوڀ لالچون ترڪ ڪيون. نفساني خواهش کي نابود ڪيو ۽ پنهنجي وجود جي نفي ڪئي. اهي ٻانهيا پوءِ نهايت سولائيءَ سان منزل تي وڃي پهتا ۽ مقصود حاصل ڪيائون. ڳورين عورتن مان مراد اهي ٻندا جن پنهنجي لاءِ دنيا جا جنسار پيارا ڪيا. نفس جا غلام بڻيا. هٺ، غرور ۽ هستيءَ جي هوڏ کي قائم رکيائون.

(ii) سر معذوريءَ ۾ تشبيهہ نگاري

وصل تہ وجائيو، سينڌ سرمي سينءَ
سالوٽي ليلا جنءَ، مٺيو جهہ مٺيو

(گربخشاڻي - ص 311 - داستان 2، بيت 6)

"سالوٽي ليلا الغ جا زال مٺئي ۽ زيورن جي شائق آهي. تنهن کي ليلا وانگر پنهنجي محبوب کان محروم ٿيڻو پوندو." (4)

هت هار سينگار، زر ۽ زيورن جي شوقين عورتن کي ليلا سان تشبيهہ ڏني وئي آهي جنهن هار جي شوق ۾ پنهنجي ڪانڌ جو سودو ڪري ڇڏيو هو.

ولاڙئو وٽين چڙهي، ڏٺو پٽولي لانگ
تاري تاري چانگ، سسئي مور ٻچن جنءَ

(گربخشاڻي - ص 321 - داستان 7 - بيت 13)

شاهہ سائين هن بيت ۾ سسئي کي مور جي ٻچن سان تشبيهہ ڏني آهي. وجهہ تشبيهہ بيان ڪندي لکي ٿو تہ جيئن مور جي ٻچڙن کي بہ هڪ هنڌ ويهڻ نہ ايندو آهي. هڪ ٽاريءَ کان ٻي ٽاريءَ ٽاپين پيا ٽينگ ٽپا ڏيندا آهن. تيئن سسئي بہ پنهل جي وصل ۽ ديدار جي خاطر بي قراريءَ ۾ وڻ وڻ ولاڙون ڏيندي ٿي وتي.

رڃن ۾ رڙ ٿي، ڪر ڪرول جي ڪوڪ
ولولو ۽ ووڪ، اي تان آهي عشق جو

(گربخشاڻي - ص 321 - بيت 17)

ڪرول = ڪوئل

هتي رڃن ۾ سسئي جي ڪيل درد ڀريل دانهن ۽ ڪوڪن کي ڪوئل پکيءَ جي درد انگيز ڪوڪ سان تشبيهہ ڏنل آهي.

رڃن ۾ رڙ ٿي، ڪر چتونءَ جي چانگار
اي عشق جي ابڪار، نعرو آهي نينهہ جو

(گربخشاڻي - ص 321 - بيت 18)

"ابڪار - آواز، پڪار، نعرو" (5)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رڻ پٽ ۾ سسئي پنهونءَ جي نينهن جا نعرا پئي هڻي ايئن پئي پڪارون ڪري، جيئن طوطو پنهنجي سائين کي اطلاع ڏيڻ لاءِ زور زور سان پڪاريندو (ٻوليندو) آهي.

رڙن ۾ رڙ ٿي، ڪر ڪرڪي ڪونج
نعرو منجهه نڪونج، اي تان آهي عشق جو
(گربخشاڻي - ص 321 - بيت 20)

"نڪونج - چشمو جنهن جي چوڌاري سبزو ۽ وڻ ٽڻ هجن." (6)

هن بيت ۾ سسئيءَ جي درد ڀريل آهن ۽ دانهن کي ڪونج جي ڪوڪن سان تشبيهه ڏني وئي آهي جو تہ ڪونج بہ سائين جي وڇوڙي سببان نهايت درد ڀريل آواز ۾ ڪرڪندي آهي.

رڙن ۾ رڙ ٿي، ڪر سارنگيءَ ساز
اي عشق جو آواز، ماڙهو رکن منڊ تي
(گربخشاڻي - ص 321 - بيت 21)

هت سسئيءَ جي دکدائڪ پڪارن کي سارنگيءَ جي آلاپ سان تشبيهه ڏنل آهي.

شاهه سائين فرمايو آهي تہ سسئي پنهنجي محبوب ڪانڌ پنهل جي وڇوڙي جي ڏک ۾ رڻ پٽ ۾ اهڙيون دانهون ڪري ٿي جهڙو سارنگيءَ جو درد ڀريو آواز هوندو آهي.

حوالا - سر معذوري

1. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهه جو رسالو" مڪتبہ برهان، اسحاقيہ پرنٽنگ پريس، اردو بازار ڪراچي 1976ع ص 103.

2. بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر (مضمون نگار)، "شاهه عبداللطيف ڀٽائي - چونڊ مضمون". شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه ص 445 - 446

3. بلوچ عابد، (مضمون نگار) سر معذوري جو مطالعو، شاهه عبداللطف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه حيدرآباد، 1397هه - 1977ع ص 17.

4. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو" ٽن جلدن ۾، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد - ص 473.

5. ساڳيو.

6. ساڳيو - ص 480.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ث) سر ديسيءَ ۾ استعارا ۽ تشبيهون

لفظ "ديسي" جي لغوي معنيٰ آهي پنهنجي ديس جي يا ڏيهي. راڳ ودا مطابق، "سر ديسي" هڪ راڳڻي آهي، جيڪا ديپڪ راڳ جي پنجن استرين مان هڪ آهي." (1)

ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو تہ "ديسي"، سنسڪرت لفظ "ديشي" جي پراڪرت صورت آهي ۽ معنيٰ اٿس. ڏيهي. سر ديسي هڪ راڳڻيءَ جو نالو آهي، جا ديپڪ راڳ جي پنجن پاريائن (زالن) مان شمار ڪئي وڃي ٿي. (گربخشاڻي معنيٰ ۽ شرح - 481)

مضمون جي لحاظ کان هي سر بہ "سسئي پنهون" جي مشهور لوڪ داستان تي ٻڌل آهي.

دنيا غفلت ۽ آرام ڪرڻ جو ماڳ نہ آهي، هي ڪشمڪش ۽ جدوجهد جي جاءِ آهي جتي بازي اهو کٽندو جيڪو هوشيار ۽ هميشہ تيار رهندو." (2)

هن سر ۾ لطيف سائين، انسان کي هدايت ٿو ڪري تہ هڪ گهڙيءَ لاءِ بہ غافل ۽ بي اونا نہ ٿيو ورنہ توهان جي مقصد ۽ مقصود توهان کان ڪوهين ڏور هليو ويندو. ان نڪتہ جي وضاحت لاءِ شاهہ سائين سسئي جو مثال ڏنو آهي، جنهن غفلت جي ننڊ ڪري پنهنجو محبوب پنهل وڃايو. هن سر ۾ شاهہ سائين نهايت پر اثر ۽ زوردار انداز ۾ سسئي جي ان سخت جدوجهد جو بيان ڪري ٿو، جيڪا ان کي پنهونءَ جي ديس تائين پهچائڻ لاءِ، بي حد مشڪل ۽ اڙانگي جابلو علائقي مان لنگهندي ڪرڻي پئي ۽ هڪ ڪمزور ۽ بي سهارا اڪيلي عورت هئڻ جي باوجود بہ ڍڄي ويهي نہ رهي پر همت ۽ مردانگيءَ سان پنهنجي محبوب پنهل تائين پهچڻ لاءِ، ڌانڌن جهڙي ڌتل ڏينهن، توڙي ڪاريءَ باٽ اونداهي ۾ بہ ان پٽرائين پنڌ کان نہ ڏٽي. اها اڻ ٿڪ جدوجهد زندگيءَ جي هر اهم مقصد جي حصول لاءِ شرط آهي ۽ هڪ حقيقي عاشق کي پڻ پنهنجي محبوب حقيقي جو قرب ۽ وصل حاصل ڪرڻ لاءِ اهڙا ئي جسماني توڙي روحاني ڪشالا ڪڍڻا پوندا. جنهن جو سبق شاهہ سائين پنهنجي ڪلام ۾ بار بار ڏئي ٿو.

حضرت شاهہ عبداللطيف هن سر ۾ جيڪي استعارا ۽ تشبيهون استعمال ڪيون آهن سي نہ صرف سندس ذاتي ايجاد آهن پر خالص سنڌي ٻوليءَ ۾ هجڻ ڪري پڙهندڙ آڏو مضمون کي وڌيڪ اثرائتو ۽ چٽو بنائين ٿيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(i) سر ديسيءَ ۾ استعاري نگاري

داستان پهريون

هي جي آيا هير، مون اڱ نہ ڏٺا ڪڏهين
آئون ترسان، هو تڪوا، پٽ نہ لائين پير
پنهوليس پرن ۾، پسي پيندين پير
آڏ آرياڻي اسري، ٿي واهر جي وير
هيءَ ڪميڻي ڪير، تون پارس رسج پهپ ۾
(گربخشاڻي - ص 324 - بيت 21)

پارس ج پارس (ل). (سن. سپرش) (پٿر جو هڪ قسم جو لوهہ سان گسي ان کي سون ڪري وجهندو آهي. ماهرين جي تحقيق موجب هي ناياب پٿر آهي) (صفت) نهايت عمدو، نفيس، قابل، لائق، استاد ڪامل."
(جامع سنڌي لغات، جلد پهريون ص 743)

يعني پارس، اهو قيمتي پٿر جنهن سان لوهہ کي ڇهيو تہ اهو سون ٿي پوندو. هت سسئي پنهونءَ لاءِ هي لفظ استعاري طور استعمال ڪري ٿي. "محبوب بہ ڪيميا جي پٿر وانگر، سالڪ جي لوهي طبيعت کي بدلايو سون ڪريو ڇڏي." (3)

لڏيندي لباس، جتن جيڏو ٿي ڪيو
اچي آريءَ ڄام جو، وڌ وڌ منجهان واس
مرون ڪينر ماس، هڏ هلندا هوت ڏي
(گربخشاڻي - ص 324 - بيت 26)

لباس = پوشاڪ، ڊڪ، ويس، ڪپڙا - پر هتي شاهہ سائينءَ اهو لفظ استعاري طور ڊونگ، حرفت، لڪ يا چالاڪيءَ لاءِ استعمال ڪيو آهي.

داستان ٽيون - وائيءَ جو ٽل:

هوت نہ پائيم هي، آئون جا ماري سڄڻ! تهجي نيہ
ورا ڇڏي تون کو ڇپر ويندين
مصرع - ولهي هت وسائيا، سندا محبت ميہ
(گربخشاڻي - ص 330)

مسلسل روئڻ ۽ هنجون هارڻ لاءِ محبت سندا ميہ استعاري طور استعمال ٿيو.

داستان چوٿون

وارو ور وٺي ويا آريچا اظلام
آنداءُون آريءَ جا پنهوءَ ڏي پيغام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهه کياڻون پاڻ ۾ منها مخفي مام
سنيوڙا سات ڪٺي، ويساهي وريام
ڪاڪيون، رات قيام، جيڏيون جت ڪري ويا
(گربخشاڻي - ص 330 - بيت 1)

وارو، ور وٺي ويا، جابر ڪري جور
بيدي ٿيو پنهور، حشر ڪري هٿا
(گربخشاڻي - ص 330 - بيت 2)

وارو، ور وٺي ويا، ڪري ڏير ڏمر
هاٿي ٿيو حشر، پنا قول قيام جا
(بيت 3)

وارو ور وٺي ويا، ڏير ڪري ڏورو
ساجن ري سرتيون، آتڻ اڏورو
نـي سين نسورو، حشر ڪري هلٿا
(گربخشاڻي - ص 331 - بيت 4)

* قيام = قيامت، روز محشر، حساب ڪتاب جو ڏينهن
حشر = قيامت، ماتم (4)

سسئيءَ ڪان سندس پنهون کـي ڏيرنيڪو سالس هاجو ڪيو ۽ ان جا سک آرام ڦٽائي ڌرتي ٽانڊن جهڙي ڪياڻونس. ان حالت لاءِ شاهه سائينءَ قيامت ۽ حشر لفظ استعاري طور استعمال ڪيا آهن. پنهونءَ جي جدائي هن لاءِ قيامت برابر هئي، ”هاٿي ٿيو حشر، پنا قول قيام جا“. ڇوي ٿي تـه مون لاءِ تـه حشر ٿي ويو، قيامت جون سڀ نشانيون ظاهر ٿي ويون. داستان ڇهين ۾ آهي:

ماڻڪ مٽ سندوم، اونداهيءَ ۾ سوجهرو
حشر ويل حساب ۾، ڇڏي نه ويندوم
ساريو سڏ ڪندوم، ڪوهيارو ڪيچ ڌڻي
(گربخشاڻي - ص 336 - بيت 15)

ماڻڪ اصل ۾ تـه هڪ قيمتي پٿر يا موتي هوندو آهي پر هتي سسئيءَ جي واتان پنهونءَ لاءِ ماڻڪ لفظ استعاري طور ڇورايو آهي پر روحاني معنيٰ جي لحاظ کان هتي ماڻڪ ۽ ڪيچ ڌڻي پاڻ سڳورن صلعم لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي. جيڪي روز قيامت پنهنجي امتين جي شفاعت فرمائيندا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ii) سر ديسيءَ ۾ تشبيهن جو استعمال

داستان پهريون

اگهڻ مٿي اوپرا جڏھ ڏاگها ڏٺہ ڏيـــــــهہ
وٺي سڙڪ سسئي، ويهہ وهائيءَ سيءَ
چوٽي سين چانگن کي، جڙ زنجيرن جيءَ
تہ هوت تهجو هيءَ، پنهو نيائون نہ پاڻ سين
(گربخشاڻي - ص 322 - بيت 5)

شاھ سائين سسئي کي ٿو چوي تہ تون ڏيرن جي چانگن کي پنهنجي چوٽيءَ سان اهڙي نموني جڙي، ڪسي يا ٻڌي سوگهو ڪرين هان. جيئن ڪا شيءِ زنجيرن سان ٻڌي سوگهي ڪبي آهي. سوگهو ڪرڻ يا ٻڌڻ کي زنجيرن سان جڪڙڻ جي تشبيھ ڏني وئي ۽ تشبيھ هن بيت جي پس منظر ۾ ئي وڌيڪ واضح لڳي ٿي. آخري مصرع ۾ فرمائي ٿو تہ جي ايئن ڪرين ها (زنجيرن وانگر چوٽيءَ سان چانگن کي ٻڌين ها) تہ هوند تنهنجو هوت پنهون ڪڏهن بہ ڪيچي نہ وڃي ها. ان لاءِ تہ جيئن سر ۾ بيان لڳي ٿو تہ پنهونءَ جي ڀائرن جڏهن پنهونءَ کي اغوا ڪري، اٺ هاڪاريا تہ ايترو آنڪل سان جو انهن ڪيچيو بہ ڪونہ ۽ ڪنهن کي خبر بہ ڪانہ پئي پر جي خبرداري ڪري سسئي انهن کي پنهنجي چوٽيءَ سان ٻڌي ها تہ يقينن انهن جي چڙڻ ۽ روانگيءَ جي ڪيس خبر پوي ها ۽ پنهونءَ کي روڪي وٺجهي ها. داستان ٽئين ۾ چوي ٿو:

مزمانن مهري، آئي جهرڪئا جهوڪ ۾
چائي چنبن ۾ وٺا، جئن باز سنّي بحري
ڪوهيارو قهري، وٺو نهوڙي ننڊ ۾
(گربخشاڻي - ص 329 - بيت 13)

"جيئن بحري باز پکين کي چنبن ۾ ڪٺي سٽيندو ويندو آهي، تيئن منهنجا مهمان ڏير، منهنجي پنهون کي اڏائي ويا." (5)

بحري باز جيڪو شڪار ڪرڻ جو ڏاڍو تيز هوندو آهي، اک ڇنڀ ۾ شڪار چنبن ۾ پڪڙي گر ڻي ويندو آهي. سسئي هن بيت ۾ پنهنجي ڏيرن کي بحري باز سان تشبيھ ڏني آهي تہ اهي بہ مهمان ٿي آيا ۽ اهڙيءَ صفائيءَ ۽ تيزي سان پنهونءَ کي کڻي کڻي ويا، جو سسئيءَ کي خبر نہ پئي. داستان پنجون.

جيئن سو هرڻ هماءِ، سر گردان سنسار ۾
هي پڳ نہ ڪوڙي پٽيين، هو ڏڙ سر ڏري نہ ساھ
جيڪس تن ملاءِ، سسئي سور پرائيا
(گربخشاڻي - ص 333 - بيت 1)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو ته، "هرڻ (سن هرڻ) ختن جي ملڪ ۾ هڪ قسم جو يڪ نريو هرڻ ٿيندو آهي جنهن جي دن ۾ مشڪ جو پيڙو ٿيندو آهي پر کيس خبر ڪانه هوندي آهي ته اها خوشبو ڪٿان ٿي اچي تنهن ڪري پنهنجي ٻيڙي جي ڪٿوري پٺيان حيران پريشان ٿيو پيو ڊوڙندو آهي." (ص 492)

شاهه لطيف هن بيت ۾ سسئيءَ جي بيچينيءَ ۽ حيرانيءَ کي ٻن تشبيهن ذريعي واضع ڪيو آهي. پهرين تشبيهه آن هرڻ سان ڏني وئي آهي جنهن جي دن مان مشڪ جي خوشبو ايندي آهي پر هن کي اها خبر نه هوندي آهي. تنهن ڪري اِن خوشبو پٺيان حيراني ۽ پريشانيءَ ۾ جهوتون ڏيندو وتندو آهي. ٻي تشبيهه هما پکيءَ سان ڏني وئي آهي جيڪو بقول ڪلياڻ آڏواڻي جي عقاب جهڙو هڪ وهمي پکي آهي ۽ هميشه هوا ۾ اڏامندو وتندو آهي. (6)

شاهه سائين فرمائي ٿو ته سسئي به شايد انهن ڪان اهو رولي ۽ ڏولائي جو سبق سکيو آهي، هوءَ به ان پنهل جي تلاش ۾ ٽڪر ٽاڪيندي ٿي وتي جيڪو سندس اندر موجود آهي.

هن بيت ۾ هنن ٻن سهڻين تشبيهن ذريعي شاهه سائينءَ صوفياڻي رمز سمجهائي آهي ته محبوب حقيقي ته پنهنجي ئي وجود ۾ آهي، بس ان کي ڳولي لهڻ ۽ حاصل ڪرڻ لاءِ خودي ختم ڪرڻي آهي.

بيت 11 ۽ 12 "ڪانيو" ۽ "ڪارو" جيڪي نهايت اڙانگا ٽڪر آهن جو مثال آهي ۽ جن جي اوچائي ايتري آهي جو ڪڪرن سان پئي لڳي. سسئي محبت جي جوش ۾ انهن کي ڪڪرن، ڌنڌ يا غبار سان تشبيهه ڏئي چوي ٿي ته مان انهن ڪان خوفزده ٿي ويهي نه رهنديس پر پنهل لاءِ اڳتي وڌندي وينديس. يعني پنهل تائين پهچڻ جي عزم ۽ تڙپ منجهس ايتري همت ۽ بهادري پيدا ڪئي آهي جو هوءَ اهڙن خطرناڪ ۽ نهايت مشڪل پهاڙن کي گرد و غبار يا ڪڪر سان تشبيهه ڏيندي انهن کي پار ڪرڻ جو عزم ڪري ٿي.

چپر چمر پانئيان، ڪانيو ۽ ڪارو
پب وجهنديس پٽ تي، صبح سوارو
وڃڻ مون وارو، ڪين وهنديس وچ ۾
(گربخشاڻي - ص 334 - بيت 11)

"چمر = ڪڪر، غبار. ڪانيو ۽ ڪارو ٻن ٽڪرن جا نالا. جن مان سسئيءَ کي لنگهڻو پيو." (8)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - سر ديسي

1. آڏواڻي ڪلياڻ، شاهه جو رسالو، مڪتبهِ برهان، اسحاقيه پرنٽنگ پريس، اردو بازار ڪراچي 1976ع - ص 167.
2. شاهواڻي غلام محمد، "شاهه جو رسالو"، آفتاب پرنٽنگ پريس شاهي بازار حيدرآباد سنڌ 1950ع - ص 695.
3. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو"، ٽن جلدن ۾، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد سنڌ ص 484.
4. ساڳيو، ص 490.
5. ساڳيو، ص 489.
6. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهه جو رسالو"، ص 167.
7. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو" ص 492
8. ساڳيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ب) سر کوهياري ۾ استعاره ۽ تشبيهہ نگاري

لفظ "ڪوه" جي معنيٰ آهي جبل يا پهاڙ. "ڪوهياري" معنيٰ جبل واري يا پهاڙي. هن سر ۾ جيئن تہ پهاڙي پيچرن ۽ ڏونگرن جي ڏاڪڻن جو بيان آهي تنهن ڪري سر ۾ آيل ان مضمون جي مناسبت سان مٿس اهو نالو رکيو ٿو ڏسجي. ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"هيءُ سر اصل جابلو قومن جو رچيل آهي. سنڌ ۽ پنجاب ۾ گهڻو ڳائڻ ۾ ايندو آهي." (1)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ شاهہ لطيف جي راڳ تي تحقيقات ڪرڻ بعد ان نتيجي تي پهچي ٿو تہ "ڪوهياري" بہ انهن 17 راڳڻين مان هڪ آهي جيڪي شاهہ لطيف عوامي موسيقي مان ڪنيون ۽ شيخ عبدالعزيز بہ ان کي علائقائي راڳڻين ۾ شمار ڪري ٿو ۽ لکي ٿو تہ هيءُ راڳڻي ڳائڪيءَ ۾ بلاول ٺاٽ (سب سر شڌ) سان لڳي ٿي. (2)

سر "ڪوهياري" سسئيءَ پنهونءَ جي متعلق لکيل لطيف سائينءَ جو چوٿون سر آهي شاهہ صاحب سسئيءَ کي انسان لاءِ مستعار ڪندي، کيس تنبيهہ ڪري ٿو تہ محبوب کي ماڻڻ لاءِ ۽ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ چاهي اڳيان کهڙا بہ مشڪل ۽ پرپيچ رستا اچن، ڏک ڏاکڙا ملن پر ڪنهن بہ حالت ۾ همت هارڻي نہ آهي ۽ نہ ئي غفلت ڪرڻي آهي پر هر گهڙيءَ منزل طرف ڪاهڻو آهي.

سسئيءَ جي اوٽ ۾ روحاني تمثيل جي وضاحت لاءِ شاهہ سائينءَ جيڪي استعارا ۽ تشبيهون استعمال ڪيون آهن تن جو تفصيل هيٺ بيان ڪجي ٿو.

(i) سر ڪوهياريءَ ۾ استعارا

داستان پهرين ۾ بيت آهي:

ڏونگر ڏکوين کي، ڳل سڪا ڳوڙها
هو جي پهڻ پٻ جا، پچي ٿيا پورا
گندر جا گهوڙا، وجن جان جدا ڪٿو

(گربخشاڻي - ص 344 - بيت 11)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهوڙا. مشهور چوپائي جانور جو نالو ۾ هت "لشڪر يا انبوهه" (3) يعني ڏکن. غمن جي سختي ۽ گهڻائي لاءِ لفظ گهوڙا مستعار ٿيو.

وري داستان چوٿون ڏسو:

مون کي جنين ماريو، سجاتم سيئي
پنهوءَ پيڪان پچنڊئا، پلن تان پيئي
ويچنشون ويئي، تي وهيئي سچڻين
(بيت 7)

"پلن. واحد پلو اک جو تارو. پيڪان = تير. پاڻ. پچنڊئا = ورڪا ڪرڻ. وسڪارو ڪرڻ" (4)

سسئي هن بيت ۾ پنهونءَ يعني محبوب جي گهورن يا نظرن لاءِ تيرن جي بارش جو اصطلاح استعاري طور استعمال ڪندي چوي ٿي تہ انهن نيڻن مان وسايل تيرن اهڙو گهائل ڪيو آهي جو ويچن ڪان بہ هن جو علاج چڙهي ويو آهي. هاڻي تہ سڄڻ ئي پنهنجي گهايل جو علاج ڪري سگهن ٿا. ان بعد بيت 9 ۽ 10 ۾ شاهه سائين سلوڪ جي راهه ۾ ان منزل جو بيان ڪيو آهي جنهن ۾ سالڪ کي محبوب حقيقيءَ جو تجلو نظر ايندو آهي. ۽ وري گم ٿي ويندو آهي.

(ii) سر ڪوهياريءَ ۾ تشبيهون

هن سر ۾ شاهه سائين ڪجهه منفرد قسم جون تشبيهون بہ استعمال ڪيون آهن مثال طور غافل ۽ بي اوني ٿي سمهڻ کي مثل ماٿهوءَ جي سمهڻ سان پيٽيو اٿس. داستان پهرئين جو بيت آهي.

ستينءَ سنجهيئي، مـــه ويڙهي مٿن جئن،
اوجاڳو اکين کي، جاتوءَ نہ ڏيئي
هٿان تو پيئي، ٿي ڪچو ڪيچين کي ڪرين
(گربخشاڻي - ص 342 - بيت 12)

بيت 11 ۽ 12 ۾ سسئيءَ کي مخاطب ٿيندي شاهه سائين فرمائي ٿو تہ تون سويل ئي مثل ماٿهوءَ وانگر منهن کي ڪپڙو ويڙهي سمهي پئين، اوجاڳو پاڻ نہ ڪيئي ۽ ڏوهه وري ڪيچين کي ٿي ڏين. داستان ٻئي ۾ فرمائي ٿو:

ڏونگر تون ڏاڍو، ڏاڍا، ڏاڍايون ڪرين
مون تن اندر تن وهين، جئن وڻ وڍي واڍو
اي ڪرم جو ڪاڍو، نات پٿر ڪير پنڌ ڪري
(گربخشاڻي - ص 343 - بيت 1)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ محبوب جي جدائي، ٻيو ڏونگر جو اٽانگو پنڌ. اهي ٽڪر ٽاڪيندي، جبل جهاڳيندي سسئي کي جيڪي تڪليفون پيش اچن ٿيون انهن لاءِ هت شاهه سائينءَ ڪيڏي نه من ۾ چيندڙ تشبيهه ڏني آهي. سسئيءَ ڏونگر سان مخاطب ٿي چوي ٿي ته اي ڏونگر تو مون سان ڏاڍيون جاڙون ڪيون آهن. هي جو مون کي نصيب پنڌ ڪرايو آهي پنهنجي پرينءَ پنهل تائين پهچڻ لاءِ. ان ۾ تنهنجون اڙڏايون ۽ ڏاڍايون، منهنجي جسم کي ايئن ٿيون وڍين، جيئن واڍو وڻ وڍيندو آهي. داستان چوٿين ۾:

پرتــوو پنهــوءَ جــو، جهــڙ جئــن جهـــالا ڏي
آئــون تـــــه آريءَ ڪـي، ونئـو راهه رڻـان گهٽـو

(گربخشاڻي - ص 347 - بيت 11)

هن بيت ۾ محبوب جي جلوي کي جهڙ ۾ ليندڙ کنوڻ جي چمڪاٽ سان تشبيهه ڏيندي چوي ٿو ته منهنجي پنهل (محبوب حقيقي) جو جلوو ۽ جمال ان جو تجلو مون تي ايئن ٿو ظاهر ٿئي جيئن ڪڪرن مان کنوڻ جو چمڪاٽ ٿئي.

داستان ڇهون - وائي 1 - ٿل -

زاري سا زاري، الو، پلو، ڪوهياري سانڻ
آئون جا ڪنديس زاري

مصرع: هندوئن جئن هولي ڪري، مون ڏوڙ مٿي تان واري.
(گربخشاڻي - ص 351)

هن وائيءَ ۾ سسئي پنهونءَ جي جدائي تي بيحد غم ۽ صدمي کان آهه و زاري پئي ڪري. ٽڪرن تان لنگهندي هن جا پير پٿرن ٿي ويا آهن. ان صدمي جي شدت ۽ پنهنجي بي وسيءَ واري حالت تي ماتم ڪندي هوءَ ڌوڙ مان ٻڪ ڀريو پئي پاڻ تي هاري ۽ چوي ٿي ته جئن هوليءَ تي هندو پنهنجي ۽ هڪ ٻئي مٿان مٽي (رنگ برنگي) وسائيندا آهن. تئن مان به پئي وسايان. داستان ٻئين ۾:

ڏونگر ٻوٽئين ڪير، سڄڻ ميخون ڏونگرين
هڙا سين سڏير، ڪيـن لهنديـن ڪـي ٻيـا

(گربخشاڻي - ص 344 - بيت 14)

هن بيت جي تشريح ڪندي ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڪلياڻ آڏواڻي وغيره قرآن پاڪ جي سورت الانبياء جي ڇهين آيت جو حوالو ڏين ٿا.

"الم نجعل الارض مهادا و الجبال اوتادا."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ترجمو: ڇا اسان زمين کي هموار نہ بڻايو ۽ ان تي جبلن کي وانگر نہ کوڙيوسين.) (5)

هن بيت ۾ ان آيت جي حوالي سان شاھ سائين فرمائي ٿو تہ زمين کي هموار ۽ مستحڪم بڻائڻ لاءِ رب پاڪ ان تي جبلن کي ڪلن وانگر کوڙيو ۽ منهنجو سڄڻ تہ وري اهو ساري علم کي قائم رکندڙ پرين آهي جيڪو انهن جبلن کي ميخن وانگر قابو ڪري بيٺو آهي.

"سڄڻ ميخون ڏونگرين"

يعني جبلن کي ڪلن سان تشبيھ ڏني وئي جنهن جي وجہ تشبيھ آهي سوگهو جهلي بيهڻ. ڪوڪو يا ڪلو بہ ڪنهن شيءِ کي هڪ هنڌ سوگهو ڪري رکڻ لاءِ هنيو ويندو آهي ۽ جبل بہ ڌرتيءَ کي سوگهي جهلڻ لاءِ ڪلن يا ڪيرن وانگر کوڙيا ويا آهن. ان بعد وري انهن جبلن (جن ڌرتيءَ کي قابو ڪيو آهي) کي "قائم رکڻ" مضبوط ۽ مستحڪم رکڻ واري طاقت آهي منهنجو سڄڻ. جنهن کي انهن بيان ڪيل وجوهات جي بنياد تي ميخن سان تشبيھ ڏني وئي آهي.

حوالا - سر ڪوهياري

1. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاھ جو رسالو"، ٽن جلدن ۾، شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڪميٽي، حيدرآباد سنڌ ص 496.
2. "شاھ عبداللطيف ڀٽائي چوند مضمون"، شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاھ 1418ھ - 1997ع -ص 445 ۽ 454.
3. آڏواڻي ڪلياڻ، شاھ جو رسالو، مڪتبہ برهان، اسحاقيہ پرنٽنگ پريس اردو بازار ڪراچي ص 190.
4. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاھ جو رسالو." ص 499
5. ساڳيو، ص 500

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ج) سر حسينيءَ ۾ استعارا ۽ تشبيهون

"حسيني اسم خاص (ع) فارسي راڳ جي ٻارهن نغمن يا سرن مان هڪ نعبير سر جو نالو." (ج.س.ل. جلد ٽيون ص 1112)

هن سر بابت عالمن ۽ محققن جي اها متفقه راءِ آهي تہ هي مشهور عربي ۽ فارسي سر جو نالو آهي. جنهن ۾ ماتمي شاعري هوندي آهي ۽ خاص طور تي سر حسينيءَ ۾ سيد الشهداء حضرت امام حسين ۽ سندس پيارن سائين شهداءِ ڪربلا جي درد انگيز شهادت جي باري ۾ مرثيہ چيا ويندا هئا. (1)

سسئي پنهون جي قصي ۾ رئيل روحاني تمثيل ۾ ڇيل سرن ۾ هي پنجون ۽ آخري سر آهي. شاهه سائينءَ جي هن سرن ۾ بيان ڪيل تمثيل ۾ جن نڪتن تي خاص طرح سان زور ڏنو ويو آهي سو آهي مقصد جي حصول لاءِ اڻٿڪ جدوجهد. سور سختيون ۽ مشڪلاتون ڏسي همت هاري ويهي نہ رهڻ. پنهنجي غفلت ۽ عيبن تي پردي وجهڻ بدران انهن جو ڪفارو ادا ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ وغيره.

ان رومانوي داستان جي مک ڪردار سسئي کي عام انسان توڙي عاشق حقيقيءَ لاءِ مستعار ڪندي ڪيس مختلف هدايتون ۽ تنبيهون ڪري ٿو تہ سستي ڇڏي، تني هجي يا ٿڌي منزل طرف ڪاهيندا رهو. ڇو تہ هيءَ دنيا ويهي رهڻ جو ماڳ نہ آهي.

(i) سر حسينيءَ ۾ استعارا

داستان ٽئين جو هڪ بيت آهي تہ:

پنهور جي سڪن، مون کي ساٽا ڪاريو
هاڻ ساڻ ڏکن، تان ڪيئن ڏونگر ڏوريان

(گربخشاڻي - ص 356 - بيت 2)

يعني هن دنيا جي رشتن ناتن. ڏيک ويک. عيش عشرت. انسان کان ان جو اصل مقصد بہ وساري ڇڏيو آهي. پوءِ جڏهن انسان کي ڏکن ۽ تڪليفن کي منهن ڏيڻو ٿو پوي تہ هو پريشان ٿو ٿي وڃي تہ هاڻ ڪيئن اهي ڏونگر ڏوريا. مقصد تہ انسان کي هر وقت مشڪلاتن کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار رهڻ گهرجي هن بيت ۾ استعارا آهن پنهور جا سک ۽ ڏونگر جا ڏک.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ ان جو مطلب اهو ناهي تہ هٿ هٿ تي رکي ويهي رهبو. يا بي فکر ٿي سمهي پئبو تہ پنهل (محبوب حقيقي، مقصود) پاڻهي اچي ملندو. بلڪل نہ. ان حالت تي پهچڻ لاءِ جو محبوب اچي دل ۽ روح ۾ وسي، وڏي جدوجهد ڪرڻي پوي ٿي. سور پرائڻا پون ٿا. ڪاٽي هيڻان گذرڻو پوي ٿو ۽ سچ ۾ ڪشالا ڪڍڻا پون ٿا. اهي سور ۽ فراق جا درد ٿي انسان کي منزل طرف وڌڻ جو حوصلو ڏين ٿا. سر حسينيءَ جي ڇهين داستان ۾ لطيف سائين فرمائي ٿو.

پيـڙي پيـڙي پنـڌ سـوراڻي سـندرو
ڪيچ اڳاهون پنڌ، متان لڪن سين لڳي مرين
(گربخشاڻي - ص 363 - بيت 22)

ڏک سکن جي سونهن، گهورڻا سک ڏکـن ري
جنيـن جـي ورونهـہ، سـڄڻ آيـو مـان ڳـري
(گربخشاڻي - ص 363 - بيت 24)

"سسئي پنهون" جي وڇوڙي واري درد ڀرئي داستان ۾ سسئي جي ان کي ڀيهر حاصل ڪرڻ واري جدوجهد کي مثال بنائيندي، شاهہ سائين متعلق پنجن سرن ۾ اهڙي انسان جو بيان ڪيو آهي جيڪو پنهنجي نادانستہ غفلت جي ڪري محبوب جو حاصل ٿيل قرب وڃائي ٿو ويهي ۽ پوءِ ان جي ڀيهر حصول خاطر مسلسل جهد ۽ ڪشالا ڪڍي ٿو.

ڊاڪٽر درشهوار سيد لکي ٿي تہ سفر ۽ ان جا ڪشالا ۽ تڪليفون پوڳڻ وارو مضمون گهڻن ئي صوفي شاعرن پنهنجي ڪلام ۾ آندو آهي جيڪو سالڪ جي ان روحاني سفر جي علامت بڻجي ٿو، جنهن ۾ مختلف منزلون طئي ڪري، آخر هو محبوب حقيقي سان وصال حاصل ڪري ٿو. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر اينيميري شمل جي تصنيف "Mystical Dimentions of Islam" جي حوالي سان مشهور صوفي شاعرن سنائيءَ جي "سير العباد الي الميعاد" جو ۽ فريد الدين عطار جي مشهور مجموعہ ڪلام "منطق الطير" جو ذڪر ڪندي لکي ٿي تہ "منطق الطير" ۾ فريد الدين عطار، پکين جي سفر جي باري ۾ لکيو آهي، جيڪو هد هد جي اڳواڻيءَ ۾ هو پنهنجي بادشاهہ جي ڳولا لاءِ ڪن ٿا. ان سفر ۾ پکين جي اوٽ ۾ هو سالڪ جون اهي ست منزلون ترتيب وار بيان ڪري ٿو جيڪي پار ڪري هو مقصد ماڻي ٿو يعني محبوب حقيقيءَ جي وجود ۾ پاڻ کي فنا ڪري ڇڏي ٿو. اهي منزلون اهن.

1. طلب 2. عشق 3. معرفت 4. استغنا 5. توحيد 6. حيرت ۽ 7. فنا (2)

عطار ان مقصد لاءِ فارسي شاعريءَ جي . مقبول روايت کي سامهون رکندي

"پکين" جي سفر ۾ سلوڪ جي منزل ۽ سالڪ جي روحاني سفر جي تمثيل رٿي آهي. پر شاهه سائينءَ اها ساڳي ڳالهه هن خطي (برصغير) جي شعري روايتن جي پاسداري ڪندي هڪ عورت جي ذريعي بيان ڪئي آهي. اومن. جي سي جي ڪتاب "The Mystics, Ascetics & Saints of India" جو حوالو ڏيندي ڊاڪٽر درشهوادر لکي ٿي ته : "هندي (يوگا) فلسفي مطابق انسان جو روح هڪ عورت وانگر آهي. جيڪا پنهنجي حق ۾ڏي مڙس کان وڇڙي وڃي ٿي، جيڪو آهي "برهما". عظيم روح (الله تعاليٰ) ۽ هو ان سان ٻيهر ميلاپ لاءِ جدوجهد ڪري ٿي." (3)

هن علائقي جي صوفيانه شاعريءَ ۾ عاشق ۽ طالب روح جو ڪردار هميشه عورت کي ڏنو ويو آهي. خصوصن هندي ۽ سنڌي شاعريءَ جي اها روايت تمام پختي ۽ ڪجهه حد تائين اڄا به رائج آهي. جنهن جو سبب عورت جي محبت ۾ سچائي پاڻ ارپڻ ۽ پاڻ ڪمزور هستي سمجهڻ آهي. شاهه سائينءَ جي متقدمين. شاهه ڪريم، ميون شاهه عنايت وغيره به اهو طريقو اختيار ڪيو آهي ۽ شاهه سائين به سالڪ لاءِ عورت کي پيش ڪيو آهي ۽ ان مقصد لاءِ هن سنڌ ۾ رائج مختلف رومانوي قصن جي سورمين کي استعاري طور پيش ڪيو.

داستان ٻئي جي وائيءَ جو ٿل آهي:

شاديءَ جو سينگار آيل، آيل. مرڪ مهجو مون پرين

مصرع: آهي ڳهه ڳچي جو. ڏي هالورا هار.

(گربخشائي - ص 355)

سسئي پنهنجي محبوب پنهل کي پنهنجو هار سينگار ڪرڻي ٿي ۽ استعاري طور ڪيس ڳچيءَ ۾ پاتل چمڪاٽ ڪندڙ هار چوي ٿي.

داستان چوٿين جي وائيءَ جو ٿل آهي:

وائي ٿل - هوت، هوت، اي هوتا. ڏينڊس ماه مرن کي

مصرع: جندڙي پايو جان ۾ ڏکي ڏک ڏري

(گربخشائي - ص 358)

"جندڙي پايو الخ سسئي ڏکن کي پنهنجي اندر ۾ پٺي ڏري. يعني سور سدائين سندس اندر ۾ پيا چڪن (4)

يعني سسئي ويچاريءَ جي جان جڻ ته اهڙو جنڊ بڻجي پيئي آهي جيڪا اندر ئي اندر ۾ ڏکن کي پيئي ڏري.

ساڳي وائيءَ جي هڪ ٻي مصرع آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

توڪي تـوءِ نـہ چـڏيان جـي وڃـان پـونہ تـري
(گربخشاڻي - ص 358)

پونہ تري = زمين جي تري، هت قبر لاءِ هي لفظ مستعار ڪيا ويا.

داستان ڇهين ۾:

سـورن سـانگهارو، ڪـڏهـ تـان ڪيـن ڪيـو
آيـل، اوپـارو، بـاڙودو پـوڙ وهـي
(گربخشاڻي - ص 358 - بيت 8)

سـانگهارو سـورن، ڪـڏهـ تـان ڪونـہ ڏنـو
بـاڙو پـوڙ وهـن، ڪالوڻـا اڄ گهڻـا
(گربخشاڻي - ص 362 - بيت 9)

"سانگهارو = سوس، گهڻتائي، ڪالوڻا = ڪلهه ڪان، اوپارو = پاڻيءَ جو چاڙهه، باڙودو = باڙ پڌو، باڙ پڌو تار تمام گهڻو پاڻي ڪيندو آهي، جو تہ باڙ سان پڌل مالهه ڦيرو جلد پورو ڪندي آهي." (5)

هنن بيتن ۾ سسئي پنهنجي سورن ۽ ڏکن جي گهڻجڻ بدران ڏينهون ڏينهن واڌاري کي باڙودي يا باڙ پڌل تار ذريعي ڪيل تارون تار پاڻيءَ سان مستعار ڪري ٿي.

هنن استعارن کان علاوه شاهه لطيف هن سر ۾ تشبيهه جي صنعت جو بہ نهايت موزون ۽ سيباڻتو استعمال ڪيو آهي، جنهن مضمون کي وڌيڪ جاذب، واضع ۽ پر اثر بنايو آهي.

(ii) سر حسينيءَ ۾ تشبيهه نگاري

داستان ٻئي جون تشبيهون ڪيڏيون خوبصورت آهن:

مٿي منجها ميهہ، پسو پـاڻيءَ جـڻ وهـي
مـون پـانيو نيهہ، ڇپـون، ڇـري سـنديون
(گربخشاڻي - ص 354 - بيت 3)

هن بيت ۾ شاهه سائين بہ تشبيهون استعمال ڪيون آهن. پهرين مصرع ۾ روئڻ کي مينهن سان مستعار ڪري ٿو ۽ زاروزار روئڻ کي مينهن جي پاڻيءَ سان تشبيهه بہ ڏئي ٿو ۽ ٻي مصرع ۾ عشق کي باهه جي الن، ڇپي يعني ساڙيندڙ شعلن سان پيٽ ڪرائي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منجها مهجي روح، جي وجي ساڄن وسري
سر تہ لڳي لوهہ، تہ ٻاٻيهو ٿي مران

(گربخشاڻي - ص 354 - بيت 4)

جامع سنڌي لغات مطابق: ٻاٻيهو، ج. ٻاٻيها.، ذ (هير. پيٿيو. پپيهو. پرا. ٻپيهہ. هہ. پپيها) چاتڪ پکي. گيري جو هڪ قسم وغيرہ (ج.س.ل. جلد پهريون - ص 446)

ٻاٻيهو ٽڙ جو هڪ پکيئڙو آهي. جنهن بابت ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب لکي ٿو تہ ان جو گذران مينهن جي ڦڙن تي هوندو آهي ۽ ذري بہ گرمي سهي نہ سگهندو آهي. (6)

هن بيت ۾ سسئي پنهنجي لاءِ اها سزا تجويز ڪري ٿي تہ جيڪڏهن منهنجي روح مان سڄڻ جي ياد وسري وڃي تہ اهڙي طرح ڦٿڪي ڦٿڪي مران جيئن ٽڙ ٻاٻيهو، لڪ لڳڻ تي ڦٿڪي مرندو آهي. چوٿين داستان ۾ چوي ٿو:

سالي نہ پسان سي، جي هشر هيين ٽوٽيون
هالي ڪنين جي، وڃئو اڱڻ اپيان؟

(گربخشاڻي - ص 357 - بيت 8)

ٽوٽيون واحد ٽوٽي، ٿنڀو، آذار ٽيڪ (7)

دل جي سهاري يا ٽيڪ لاءِ پنهونءَ کي سسئي ٽوٽيءَ سان تشبيهہ ڏني ٿي. "ٽوٽي" ڪاٺ جو اهو ٿنڀو هوندو آهي، جنهن تي منهہ ڪڙو ڪبو آهي. جڏهن ٽوٽين تي اهو بيٺل هوندو آهي جيڪڏهن ٽوٽيون هٽائجن تہ منهہ اجي پٽ پوندو. ان لحاظ کان سسئي بہ پنهونءَ کي ٽوٽي سان تشبيهہ ڏني ٿي جنهن جي آذار يا ٽيڪ تي هن جي زندگي بيٺل هئي ۽ هن جي هاڻ کي آئت هو. چوي ٿي تہ انهن کان پوءِ هاڻ ڪنهن جي سهاري بيهان:

آن کي سالي ڏٺ؟ جي مون ويڙهہ وڃائيا،
رتان رت مجٺ، هاڻ تن پرين کي

(گربخشاڻي - ص 358 - بيت 9)

مجٺ هڪ قسم جو وڻ جنهن جي پاڙ مان ڳاڙهو رنگ نڪرندو آهي. ڳاڙهو لعل "(8)

هن بيت ۾ شاهہ سائين رتاتون ڳوڙهن کي مجٺ سان تشبيهہ ڏني آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”مچڻ“ جي ڳاڙهي رنگ جو تشبيهي استعمال سنت ڪبير بہ پنهنجي هڪ ساکيءَ ۾ ڪيو آهي:

ست گروهي رنگريج، چنر سوري رنگ واري
سياهي رنگ ڇڙائي ڪي ري، ديئو منجيٺو رنگ
ڌوئي تي ڇوٽي نهين ري، دن دن هو وت سرنگ

(سنت ڪبير - ص 292)

داستان ڇهون پڻ اهڙ آهي:

سور م ڏي ڌوڻ، آئون اڳيئي ڪاهري
جا پر پاڻي لوڻ، سا پر منهنجي جندڙي

(گربخشاڻي - ص 361 - بيت 6)

ڪيڏي نہ چٽي ۽ دل ڇهائيندڙ تشبيھ هن بيت ۾ شاھ سائين ڏني آهي. سسئيءَ جي زباني ڏکن سورن سان مخاطب ٿي چوي ٿي تہ مون کي وڌيڪ نہ ڌوڏيو، ستايو. اڳيئي مان هيٺي آهيان ڇو تہ سورن منهنجي جند کي ايئن ڳاري فنا ڪيو آهي، جيئن لوڻ پاڻيءَ ۾ ڳرندو آهي يا جيئن پاڻي لوڻ کي ڳاري ختم ڪري ڇڏيندو آهي. داستان اٺين ۾ چوي ٿي:

ڄاڻي سڄاڻي، منکي ڇڏي هلئا
اديون آريچن لاءِ آئون ڪوري جئن ڪاٺي
پاهڻ ۾ پاڻي، هاريون! هارڻ آئيو

(گربخشاڻي - ص 366 - بيت 6)

سسئي پنهنجي محبوب پنهل جي ڪسجي وڃڻ تي سرتين سان مخاطب ٿي چوي ٿي تہ هو جي آريچا پنهل ڪٽي هليا ويا. انهن لاءِ مان اندر ئي اندر ائين ٿي ڪامان ۽ ڇجران جئن ڪورو پيو ڪامندو آهي. داستان نائين ۽ ڏهين ۾ تہ خيال ئي نرالو آهي:

ڪاٺي م ڪانيو مني منگر م ڏيو
هيڪر اجهايو، ڏيئي ٻر لهار جئن

(گربخشاڻي - ص 369 - بيت 13)

”منگر (ع.منقل)باھ، آگ. ٻر = ٻوند، ڇنڊو، ڦڙو. لهار تتل لوھ کي پاڻيءَ جو ڇنڊو هڻي ٺاريندو آهي. هت مراد آهي وصال جو ٺار.“ (9)

سسئي چوي ٿي تہ مون ہريل، ڪاميل کي وڌيڪ نہ ساڙيو، اي پرين هڪوار تہ مون کي بہ ايئن وصال جو ڇنڊو هڻي ٺاريو، جئن لوهار لوھ کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تپائي تپائي پوءِ ۾ يعني چنڊبو ڏئي ناريندو آهي.

داستان ڏهون

کوهيارو ٿـي کـات، ميـون مـارڻ آيـو
هـوءِ مـر هـوت حيـات، آئـون ميـائي گهـوري

(گريخشائي - ص 370 - بيت 5)

هتي سسئي کوهياري کي کات سان تشبيهه ڏيندي چوي ٿي ته هي کوهيارو پنهنجي وصل جي مانڊين کي مارڻ لاءِ چڻ کات بنجي آيو آهي. محبوب حقيقي، عاشق يا سالڪ کي سخت آزمائشن ۾ مبتلا ڪري ٿو. پر منهنجو هوت شل سدائين حيات هجي. مان مٿس ته ان تان صدقو ٿيس.

داستان ڏهون

سـورن سـانڊياس، پـورن پـالي آهيـان
سـکن جـي سـيد چـي، پکـي نـه پيـاس
جڪـس آئـون هيـاس، گـري، گنـدر ول جـي

(گريخشائي - ص 371 - بيت 16)

سسئي مسلسل ڏکن، ڏوجهرن ۾ رهڻ ڪري پاڻ کي چوي ٿي ته چڻ ته مان ڪا ڏکن جي ول جي گري آهيان جو سدائين سورن ۾ پٺي گذاريان. سکن جي ته چن ڪٿي ۾ ٿي نه پٺي آهيان. شاعريءَ ۾ imagination يعني تخيل جو وڏو عمل دخل هوندو آهي. هت شاهه سائين پنهنجي نهايت powerful imagination يعني سگهاري تخيل جو مظاهرو ڪيو آهي. حالانڪ ڏکن جو ڪو وڻ يا ول نه ٿيندي آهي پر سسئي جي ڪردار جي گهرائيءَ ۾ ويندي ان جي ئي زبانيءَ فرمائي ٿو ته مون کي سورن ۽ فکرن ئي سانڊي، پالي وڏو ڪيو. سک ته ڪو سنيران ئي ڪونه. ائين ٿو لڳي چن ته آئون ڪا ڏکن سورن جي ول جي گري آهيان جو پٺي ئي سور پوڳيان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - سر حسيني

1. هوتچند مولچند گربخشاڻي - "شاهہ جو رسالو"، ٽن جلدن ۾، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڪميٽي، حيدرآباد سنڌ 1399هہ - 1979ع - ص 502
2. سيد در شهوار "The Poetry of Shah Abdul Latif" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو - حيدرآباد 1988ع - ص 153 - 158.
3. ساڳيو
4. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهہ جو رسالو" ص 505.
5. ساڳيو، ص 507.
6. ساڳيو، ص 503.
7. ساڳيو، ص 505.
8. ساڳيو، ص 505.
9. ساڳيو، ص 510 - 511.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ج) سر ليلا چنيسر ۾ استعاره ۽ تشبيهہ نگاري

حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائيؒ جيڪو سنڌي ٻوليءَ جو محسن ۽ بي مثال الهامي شاعري آهي پنهنجي مطلب ۽ مقصد کي سمجهائڻ لاءِ سنڌ ۾ عام مروج لوڪ داستانن کي تمثيل طور اختيار ڪري نهايت سهڻي ۽ سباجهي ٻوليءَ ۾ هدايت جا سخن پيش ڪيا آهن. انسانن جي اصلاح لاءِ هن انهن داستانن جي ڪردارن ذريعي نهايت سنجيده راز سمجهايا آهن. سر ليلا چنيسر بہ انهن منجهان هڪ آهي ۽ داستان جي مناسبت سان مٿس نالو بہ اهو رکيو ويو. ليلا رام وطن مل لکي ٿو:

"This is one of the most pathetic and sublime surs of our poet. It is based on the story of Laila, Chanesar and Konru" (1)

رومانوي داستان جي ڪردارن جي نالن تي رکيل هن سر کي شيخ عبدالعزيز علائقائي راڳڻين ۾ بہ شمار ڪري ٿو. (2)

بظاهر تہ هن سر ۾ شاهہ سائين ليلا چنيسر جي وچ ۾ ٿيندڙ جدائي، ان جي سببن ۽ ليلا جي آهہ و زارين جو بيان ڪيو آهي، پر اصل ۾ هن داستان ۾ رٿيل تمثيل ۾ "تصوف" جو پڻ نڪتو بيان ٿيو آهي.

پروفيسر عنايت الله خان زنگيجو، پنهنجي مضمون، "سر ليلا چنيسر ۾ روحاني راز" ۾ لکي ٿو تہ، "سر ليلا چنيسر" جي مطالعي ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي تہ هن سر ۾ ڀٽ ڌڻي اسان کي پنج حقيقتون سمجهايون آهن.

1. نياز ۽ نوڙت اختيار ڪرڻ، غرور ۽ تڪبر کان بچڻ.
2. دنيا جي چمڪ تي انسان جو موهجڻ ۽ ان جو نتيجو.
3. شيطان جو پنهنجي مالڪ سان سينو ساهڻ ۽ انهي حجت بازيءَ جي ڪري تڙجڻ.
4. ٻنديءَ جون مالڪ جي در تي التجائون ۽ صدائون.
5. انهن التجائن جي موٽ ۾ مالڪ طرفان مهر ڪرڻ ۽ مدايون معاف ڪرڻ. (3)

"سالڪ کي طريقت جي واٽ ۾ مڪاشفا ۽ مشاهدا حاصل ٿيندا آهن. جي گهڻو وقت جٽا؛ نہ ڪندا آهن ڪي سالڪ انهن تي ئي هرڪجي. حق جي تلاش ڇڏي ڏيندا آهن ان ڪري خدائي غيرت جنبش ۾ اچي ٿي. ۽ سالڪ کي ڦوڙائي جو فلق لڳي ٿو. (4)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ليلا ان ڪچي سالڪ لاءِ مستعار ٿي آهي، جيڪو سلوڪ جي راهه ۾ اڃا پختو نہ ٿيو آهي اڃان ان تي دنياوي چاهه غالب اچي ٿو وڃي، اڃا هو عشق ۾ اهڙو پڃي پختو نہ ٿيو آهي جو ان کي محبوب جي آڏو هر چيز چاهي اها ڪيتري بہ حسين ۽ قيمتي هجي، بي وقعت ۽ غير اهم لڳي. هن رومانوي داستان ۾ بہ اهو بيان آهي تہ توڙي جو ليلان کي چنيسر سان بيحد محبت هئي ۽ چنيسر کي بہ ساڻس تمام گهڻي محبت هئي ۽ هو سندس بي حد لاڏلي راڻي هئي پر اڃان بہ سندس محبت ۾ ڪوٽ هئي جو هڪ معمولي هار کي پنهنجي محبوب کان مٿانهون سمجهي، ان تي پنهنجي محبوب ڪانڌ جو سودو ڪيائين. ان جو سبب اهو بہ هو تہ هن کي پنهنجي محبت تي ايڏو غرور هو جو هن سمجهيو تہ سندس ان حرڪت جو چنيسر تي اثر نہ ٿيندو ۽ اهو سندس ٿي رهندو. پر چنيسر هن جي ان بيوقوفانہ سڪڻاٽپ واري سودي جي ڪري کيس هميشہ لاءِ ڌڪاري ڇڏيو جو تہ راڻيءَ جي حيثيت سان وٽس ڪنهن هار ۽ هيري جي ڪمي نہ هئي پر هن جي دل اڃا بہ ان جنسار کان نہ پري هئي.

هي سر شاهہ سائينءَ جي چيل ٽنڊن سرن مان آهي پر مضمون جي لحاظ کان نهايت اهم آهي ۽ انساني نفسيات کي نهايت قريب سر ليلا چنيسر ۾ استعمال ٿيل استعارن ۽ تشبيهن جو وچور هن ريت آهي.

(i) سر ليلا چنيسر ۾ استعارا

داستان پهرئين جا استعارا ڏسو:

چنيسر چوُ رنگ، برنگو لوڪ ٻئو
تہ سين چنيو سنگ، وڃئو هار هٿ ڇهين

(گربخشاڻي - ص 523 - بيت 4)

چوُرنگ، چئن رنگ وارو پر هتي هي لفظ هوشيار، سمجهدار، چوطرف نگاهہ رکندڙ اهڙي سياڻي هستيءَ لاءِ مستعار ڪيو ويو جنهن کي ڪوبہ برغلائي يا ڀنيلائي نہ سگهي.

برنگو ٻن رنگن وارو هت هي لفظ مڪاري، منافقيءَ ۽ بيائيءَ لاءِ مستعار ٿيو آهي.

هار گچيءَ ۾ پائڻ جو سهڻو گهہ هتي دنياوي عيش و آرام سونهن ۽ جنسار لاءِ استعمال ٿيو.

هن قصي ۾ رتيل رومانوي تمثيل جي مطلب جي لحاظ کان هن بيت ۾ انهن ٽنهي لفظن جو مٿي بيان ڪيل نموني سان استعاراتي استعمال ٿيو آهي. مٿين لفظن جي اها ساڳي معني ۽ مطلب ڊاڪٽر گربخشاڻي هن سر جي تشريح

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ لکي آهي ۽ ڪلياڻ آڏوائي پڻ بيت جو مطلب بيان ڪندي، ان جي اها روحاني معنيٰ ڪئي آهي. (5)

مٿيسي تسي موھجسي، هساري ڳيسڙ، هسار
ڪوڙيسن ڪيا ڪيتسرا، انهيسن خسر خسوار
پسري ويسو پتسار، آيئسہ ڏنءُ ڏهساڳ جسو

(گربخشاڻي - ص 523 - بيت 6)

"خر (سن. ڪر. ف. خر) گڏھ. بيوقوف (سن ڪل) ڪريل لچ. بدمعاش يعني شيطان. هت هار ڪي انهيءَ نالي سان سڏيو ويو آهي، جو هار ٻہ شيطان وانگر ليلا ڪي ڏتاري خوار خراب ڪيو. (6)

هتي لفظ "خر" پنهنجي لغوي معنيٰ جي بدران هار يا دنياوي سينگار لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي.

هئينءَ تہ گهڻو هشيار، ڪل پہ هيئہ ڪانڌ جي
تسو پسانيو موحساري ٿيسان، ڳجسيءَ پسائي هسار
ڪانڌ ڪوڙي جو تہ وٺي، سئين پتين سينگار
وهسر لهسي وينجهسار، دليسون پرکسي داسڙو.

(گربخشاڻي - ص 525 - بيت 3)

هن بيت ۾ "ونجهار" ۽ "داسڙو" لفظ مستعار ڪيا ويا آهن، الله پاڪ جي ذات لاءِ جن جو تفصيل هن ريت آهي.

"ونجهار = وينجهار (سن. وڌ = سوراخ ڪرڻ) سوراخ ڪيندڙ.

وينجهار هيرن ۽ لعلن ڪي پرکي تنگ ڪيندا آهن، جو نهايت نازڪ ڪم آهي. هتي وينجهر جي معنيٰ آهي قابل، هوشيار ۽ دانا (7) ۽ داسڙو اصل ۾ تہ چنيسر جي ذات هئي، پر هت شاھ سائين فرمائي ٿو تہ اهو اندر جا ڳجهہ ۽ دلين جا راز ڄاڻندڙ آهي. يعني هت "داسڙو" ٻہ الله پاڪ لاءِ مستعار ٿيو. ڊاڪٽر گربخشاڻي هن بيت سان ٺهڪندڙ آيت جو حوالو ڏئي ٿو. ترجمو: خدا تعاليٰ اکين جي چور نگاهن ۽ سينن ۾ لکل رازن کي ڄاڻي ٿو. هو لکي ٿو تہ ان لحاظ کان چنيسر مان مراد آهي خدا تعاليٰ، جو دلين جو مالڪ آهي ۽ جنهن کان انسان جون ڳجهايون توڙي پڌرايون مخفي نہ ٿيون رهن (8).

هن سر ۾ استعاري جو استعمال اهم ڪردارن کان علاوہ گهٽ ٿيو آهي، جنهن جو سبب هن جو اختصار آهي جيڪو شروع ۾ بيان ٿي چڪو آهي ۽ تشبيھ ڪٿہ نہ آئي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - سر ليلا چنيسر

1. لالواڻي ليلا رام وطن مل "The Life, Religion & Poetry of Shah Latif" سنگ ميل پبليڪيشن لاهور 1987ع - ص 64.

2. "لطيف سالگره مخزن 209 ورسي"، ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد، پاڪستان 1961ع - ص 68 - 69.

3. "شاهہ عبداللطيف ڀٽائي - چونڊ مضمون"، ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ 1418هہ - ص 218.

4. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهہ جو رسالو"، ٽن جلدن ۾، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڪميٽي، حيدرآباد ص 614 - 615.

5. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهہ جو رسالو" اسحاقيہ پرنٽنگ پريس ڪراچي، 1976ع - ص 225.

6. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهہ جو رسالو" ص 523

7. ساڳيو، ٽن جلدن ۾ ص 625.

8. ساڳيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ڇهه) سُر مومل راڻو ۾ استعاره ۽ تشبيهه نگاري

هي سُر شاهه سائينءَ سنڌ جي مشهور رومانوي قصي "مومل راڻو" بابت چيو آهي. شاهه سائينءَ جي ڪلام تي گهري نظر وجهي ڏسبي تہ پليءَ پٽ معلوم ٿيندو تہ پاڻ ڪڏهن بہ انهن رومانوي قصن کي باقاعده داستان گو شاعرن وانگر واقعاتي ترتيب سان بيان نہ ڪيو اٿس. پر ان جا اهم واقعاتي حصا کڻي تمثيل طور پنهنجي پڙهندڙن کي ڪو نہ ڪو سبق ڏنو اٿس ۽ ڪٿي وري صوفيانہ نڪتا انهن تمثيلن ذريعي آسان ڪري سمجهايا آهن. سر مومل راڻي جي صوفيانہ مطلب بابت، عبدالڪريم لغاري پنهنجي مضمون "سر مومل راڻي جو راز" ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي حوالي سان لکي ٿو:

"ايڏن وڏن بزرگن ۽ صوفي شاعرن جي باري ۾ اهو ئي چيو ويندو آهي ۽ جا حقيقت آهي، تہ سندن ڪلام ۾ هڪ تہ آهي ان جي ظاهري معنيٰ ۽ ٻي باطني معنيٰ. دراصل ان باطني معنيٰ ۾ بہ بہ معنائون آهن هڪ صفاتي معنيٰ ۽ ٻي ذاتي يا حقيقي." (1)

محترم ڪلياڻ آڏواڻي سر مومل راڻي جي باري ۾ لکي ٿو:

"هن سر ۾ شاهه پنائي تمثيل رکي آهي. ڏٿيءَ جي انسان لاءِ ڳولا ۽ انسان جي ڏٿيءَ لاءِ ڳولا." (2)

ڊاڪٽر گربخشاڻي بہ اهڙن خيالن جو اظهار ڪري ٿو ۽ ان کي "التي طلب سڏي ٿو. ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو تہ "ڪن ٻين سرن ۾ بہ ان "التي طلب" ڏي اشارا موجود آهن. جهڙوڪ سر ڪلياڻ (13،3) ۾،

تو جنين جي تات، تن پڻ آهي تهجي
"فاذڪروني اذڪر ڪم"، اي پروڙج بات

سر سهڻي (1، 31) ۾

پيچن جي ميهار کي، پيچي سي ميهار

سر سسئي آبري (1، 8) ۾

اندر جنين اڄ، پاڻي اڃيو ان کي (3)

هت هڪ ڳالهه بعيد از فهم ٿي لڳي جيڪا آهي "ڏٿيءَ جي انسان لاءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳولا" ان ڪري جو ڏٺي ٻي نياز ۽ بي پرواہ آهي، جنهن کي ڪنهن جو بہ غرض ۽ غايت ناهي پر جيڪو ان جي قريب ٿيڻ چاهي ٿو، ان سان لنءُ لڳائي ٿو ۽ ان جي ذڪر ۽ فڪر کي پنهنجو مقصد حيات بنائي ٿو، ان کي اهو پاڪ ۽ بي پرواہ رب بہ ياد ڪري ٿو پنهنجن پيرن ۾ شمار ڪري ٿو ۽ پنهنجو قرب عطا ڪري ٿو هو جنهن کي چاهي تنهن کي پنهنجي عشق ۽ محبت، قرب ۽ وصال جو انعام عطا ڪري. حقيقت ۾ جيئن اڳ بہ بيان ٿي چڪو تہ شاهہ سائينءَ جي ڪلام جون بہ معنائون آهن. هتي اهوئي نقطو اڀري ٿو. ڪلياڻ آڏواڻي ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي جنهن ڳالهہ کي "ڏٺي جي انسان لاءِ ڳولا" چون ٿا. اهو اصل قصي ۾ راڻي جي مومل لاءِ ڳولا آهي.

شاهہ سائين انسان لاءِ سبق رکيو آهي تہ باوجود انهيءَ جو ان کي محبوب جو قرب ۽ وصال حاصل هجي، پوءِ بہ ان کي بي حد خبردار رهڻ کپي ۽ صرف ان جي عشق ۽ فڪر ۾ هجڻ گهرجي. اگر ان جي محبت تان هٽي عارضي طور ٿي سهي، ڪنهن ٻي چيز جي طلب ڪئي يا اوڏانهن رغبت ڪئي تہ محبوب کيس هميشہ لاءِ پنهنجي محبت کان محروم ڪري ڇڏيندو. سر ليلا چنيسر ۾ بہ شاهہ سائين اهو ئي روحاني نڪتو بيان ڪيو آهي.

رحيمداد مولائي شيدائي پنهنجي مضمون "مومل راڻو" ۾ شاهہ سائين جي شاعريءَ جي حوالي سان هڪ ٻئي پهلوءَ تي روشني وڌي آهي:

"شاهہ سائين پنهنجي شاعريءَ ۾ نہ رڳو هن رومان آفرين سر زمين جي حسن ۽ عشق کي آشڪار ڪيو آهي. پر سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌين جي تمدني شعور جي جيڪا تصوير پيش ڪئي آهي. سو اسان جي انقلابي شاعر جو ڪمال آهي. مومل راڻي جي سر ۾ شاهہ سائين ان دور جي تاريخي، تمدني، تهذيبي ۽ ثقافتي پهلوءَ ۽ رسمن رواجن کي خوب اجاگر ڪيو آهي ۽ قصي سان تعلق رکندڙ خطي جي جاگرافيائي بيهڪ تي پڻ روشني وڌي آهي. (4)

شاهہ سائين پنهنجي هن سر ۾ ان جي ڪهاڻي ۽ پس منظر جي ضرورتن مطابق استعارن ۽ تشبيهن جو جيڪو استعمال ڪيو آهي انهن جو تفصيل هت پيش ڪجي ٿو.

(i) سر مومل راڻي ۾ استعارا

داستان پهريون

سج سياڻي جا ڪري، سامي سائي ونڪ
سهي نہ سگهان سات سٽن تہ جي راسين جي رونق

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪ رتائين لاڪ ۾؟ ڪ ڏنائين پائن پڪ
سنڌي سوڊل سڪ، ڪپر ڪورون جهليون

(گربخشاڻي - ص 531 - بيت 8)

"ڪپر ڪورون جهليون (سنڌي اصطلاح) جڏهن پاڻي مٿي چڙهي ڪپر جي مٿئين ڪني سان لڳ وهندو آهي، تڏهن چئبو آهي تہ "ڪپر ڪورون جهليون آهن". يعني پاڻي ٽمٽار پيو وهي." (5)

۾ هن بيت ۾ شاهہ سائينءَ هي اصطلاح محبت ۾ ٽمٽار ٿي وڃڻ لاءِ يا عشق ۾ ٿهن ڪان چوٽيءَ تائين رڱجي وڃڻ واري ڪيفيت لاءِ استعاري طور استعمال ڪيو آهي. پاڻ ساميءَ لاءِ چوي ٿو تہ هو سوڊل يعني مومل جي سڪ ۾ ائين ڀڙل هو ائين ٽمٽار هو جيئن درياهہ ۾ پاڻي ڪپرن سان لڳي ٽمٽار پيو وهندو آهي.

وائي - ٿل

تان تون وہ سنبهي ساٿي! ميان پانڌي ميان!
ڪاڪ هلير ڪڏهن
ڪوناٺو ڪرير جو، آئيو پهي پريان ٿي ميان

(گربخشاڻي - ص 531)

هن داستان ۾ شاهہ سائينءَ روحاني تمثيل پڻ رکي آهي ان لحاظ کان هت "ڪاڪ" مان مراد آهي قبر يا هي دنيا جا قبر مثل آهي. "ڪوناٺو ڪرير جو."

ڪوناٺو معنيٰ سڏيندڙ يعني عزرائيل يا ملڪ الموت ۽ "پهي" يعني پانڌيڙو يا قاصد هت ملڪ الموت. ان لحاظ کان هت "ڪاڪ"، قبر يا موت ڪان پوءِ واري جهان لاءِ، ڪوناٺو ڪرير جو ۽ پهي حضرت عزرائيل لاءِ مستعار ٿيا.

وائيءَ جي ٿل ۾ هن مصرع ۾ شاهہ سائين - بندي کي هوشيار ڪري ٿو تہ تون پنهنجي تياري ڪري رک، سنبري ويهہ جو تہ ڪنهن مهل بہ هن فاني دنيا مان روانو ٿيو. ڪرير جو ڪوناٺو يعني حضرت عزرائيل اچهو ٿو قاصد بنجي اچي. داستان ٻئي ۾ چوي ٿو:

گجر ڪي گجميل جون، تارن ۾ تبرون
هٽي حاڪمن ڪي، زور پريون زبرون
ڪاڪ ڪنڌيءَ قبرون، پسو پرڏيهين جون

(گربخشاڻي - ص 531 - بيت 2)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گجميل هن لفظ جي معنيٰ ڪلياڻ آڏواڻي، ڊاڪٽر گربخشاڻي غلام محمد شاهواڻي - "رڪ، فولاد" لکن ٿا.

۽ ليلا رام وطن مل گجميل لفظ جي معنيٰ لکي ٿو "حسن، خوبصورتي"

"The meaning appears to be beauty"

۽ لفظ تبرون جي معنيٰ لکي ٿو:

" = تبرون Axes, Pl : of تبر which is a Persian word." (5)

"تبرون" لفظ جي معنيٰ متي بيان ڪيل عالمن ۽ محققن بہ اهائي يعني ڪهاڙيون لکي آهي.

هن بيت ۾ شاهه سائين مومل جي گهائل ڪندڙ گهورن يا نظرن کي رڪ جون ڪهاڙيون سڏي ٿو، جن سان هو پرديسين تي اهڙ وار ڪري ٿي جو هو قبرن پيڙا ليون وجن يعني ڪهاڙيون مستعار ڪيون ويون گهرن يا نگاهن لاءِ.

گجـــر گـــاروڙين ڪـــي، اچـــو آڏي اپيـــي

متـــا پيئـــي تـــن، پـــڌا پـــاڻ هٿـــن جـــي

(گربخشاڻي - ص 532 - بيت 3)

مرزا قليچ بيگ گاروڙيءَ جي معنيٰ لکي ٿو (موليٰ مست نشئي) (لغات لطيفي ص 240)

۽ جامع سنڌي لغات مطابق گاروڙي، ج. گاروڙي. ذ. صفت (سن. گارو هہ. گاروڙيکهہ > گارودِڪ = گاروڙي. نانگ جي چڪ تي ڦيڻو يا منتر وجهندڙ. جهاڙو جهندڙ. نانگن کي منڊ هٽي جهليندڙ بازيگر. اٽڪلي. حرفت باز. نشو واپرائيندڙ. مست وغيره.

(جامع سنڌي لغات، جلد پنجون - ص 2280)

"گاروڙين = وڏي سڪ وارن ستايلن، گهڻو سهندڙ سڪايلن" (6)

گاروڙين واحد گاروڙي، هن لفظ جي معنيٰ ٿيندي جوڳي جو مرليءَ سان نانگ ڦاسائي، هت معنيٰ آهي حرفت باز، بانڪو، بهادر." (7)

پر هت شاهه سائينءَ "گاروڙي" لفظ مستعار ڪيو آهي انهن چالاڪ ۽ حرفت باز عاشقن لاءِ جيڪي مومل کي پنهنجي پنهنجي حرفت سان ڦاسائڻ آيا هئا. ان کي شڪار ڪرڻ آيا هئا پر مومل انهن کي خود شڪار ڪيو ڇڏي.

مومـــل ڪـــي مجـــاز جـــا اکيـــن ۾ الـمـــاس

نـــہ ڪـــا عـــام نـــہ خـــاص، وٺاســـي وڍٿـــا

(گربخشاڻي - ص 532 - بيت 4)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مومـــل کـــي مجـــاز جـــا اکيـــن ۾ انبـــور
هٿـــي حـــاڪمن کـــي پـــٽ نهـــاري پـــور
گهـــوٽ پهـــري گهـــور، جـــي وٺاســـي وڍيـــا
(گربخشاڻي - ص 532 - بيت 5)

"الماس" هيرا Diamond (8)

انبور هڪ لوهي اوزار، جيڪو سيخ وانگر هوندو آهي ۽ هڪ چوٽي نوڪدار ۽ مڙيل هوندي اٿس. انبور سان ڪوڪا، ڪليون وغيرہ ڇڪي ڪڍيا آهن.

هن بيتن ۾ هي ٻئي لفظ يعني "الماس" ۽ "انبور" مومل جي گهورن يا تيز نگاهن لاءِ استعاري طور استعمال ٿيا. پهرين ۾ الماس کي مستعار ڪندي شاهہ سائين فرمائي ٿو تہ هو پنهنجي انهن هيري جهڙين نگاهن سان پنهنجي ديدار جي پياسن کي وڍي يعني قتل ڪري ٿي ڇڏي ۽ ٻئي بيت ۾ فرمائي ٿو تہ پنهنجي انهن اکين جي انبورن يعني نگاهن سان وڏن وڏن حاڪمن جون دليون پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿي وٺي.

هلـــو هلـــو ڪـــاڪ تڙيـــن، چـــرو جـــت چڙهـــن
ڪوڙيـــن رنـــگ، رچـــن، پـــانوڙيءَ پـــڪ ســـين
(گربخشاڻي - ص 512 - بيت 10)

"چرو = ديگيون. (9)

هن ڪان اڳ وارن بيتن ۾ شاهہ سائينءَ ان ڳالهہ جو وستار ڪيو آهي تہ هلو تہ ڪاڪ تي هلون جتي بي انداز، اڻ ميو نينهن تہ سرجي ۽ جتي نينهن جي پلٽ لڳي پئي آهي. هن بيت ۾ هو ان بي انداز عشق لاءِ استعاري ۾ فرمائي ٿو تہ هلو تہ ڪاڪ (محبوب جو ماڳ) هلون جي عشق جون ديگيون ٻي ٽيون چڙهن يعني تمام گهڻو عشق ٻي تہ ورهائجي.

داستان ٽيون

رچـــي جـــي رتـــو ٿـــيا، ڪيـــن اهـــائجن اوءِ
ڪنهن نہ ڪاري تـــــہ ڪـــي، جـــو هـــالاري هـــوءِ
تـــوڙي ڌوبـــي ڌوءِ، تـــہ لاٿـــي تهيـــن نـــہ لهـــي
(گربخشاڻي - ص 534 - بيت 6)

"هالاري، هالار جو رنگيل ڪپڙو، جنهن جو رنگ بلڪل پڪا وارو ٿيندو آهي ڦاٽڻ ڦاٽي ويندو آهي پر رنگ نہ ڇڏيندو آهي." هالار ڪاٺياواڙ ملڪ جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ ضلعو آهي جو اڳاٽي زماني ۾ ڪپڙن رڱڻ جي هنر کان مشهور هو ۽ اتي جا ڪپڙا سنڌ ۾ عام جام ايندا هئا.

"کنڀ. ڌوٻي جي ديڳ، جنهن ۾ کار ۽ مصالحو وجهي ڪپڙا ٽهڪائيندو آهي." (10)

شاهہ لطيف جن بہ قصن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ رچيو آهي ان ۾ سندس اهو طريقو رهيو آهي تہ ڪجهہ ڪلام ان قصي سان ٺي تعلق رکندو آهي ۽ ڪجهہ ۾ قصي جي واقعن کي تمثيل طور اختيار ڪري روحاني مطلب بيان ڪيو اٿس. مثال طور اگر هن ٺي قصي ۾ ڏسون تہ ڪافي بيت اهڙا آهن جيڪي داستان ٺين ۾ پهريان بہ بيت جن ۾ موصل ۽ سندس سهيلين سرتين جي سونهن ۽ سينگار جو تفصيلي بيان آهن. پر مٿي بيان ڪيل بيت خالص روحاني مطلب رکندڙ آهي. هت پاڻ فرمائي ٿو جيڪي بانها الاهي عشق ۾ رچي رتا ٿين ٿا. تن تي رب پاڪ پنهنجي محبت جو اهڙو پڪو رنگ چاڙهي ٿو جو ڪڏهن بہ لهڻ جو نہ آهي جيئن قرآن پاڪ ۾ ارشاد رباني آهي.

"صبغۃ اللہ ج ومن احسن من اللہ صبغۃ" (سورت البقرت - آيت 138)

(ترجمو: اهڙو آهي خدا جو رنگ ۽ رڱڻ ۾ خدا کا وڌيڪ بهتر ڪير آهي)

هت ان خدا پاڪ طرفان رنگيل رنگ لاءِ شاهہ سائين "هالاري" لفظ مستعار ڪيو آهي ۽ دنيا جي سخت آزمائشن لاءِ "کنڀ" استعاري طور استعمال ڪيو آهي. يعني ان ماڻهوءَ تان رب پاڪ جو چڙهيل رنگ دنيا جي ڪابہ ٺڏي ڪوسي لاهي نہ سگهندي. اڻ ڦِيندڙ رنگ جو ذڪر ڪبير بہ پنهنجي شبد ۾ ڪيو آهي جنهن کي "سنت ڪبير" نالي سندس شاعري جي مجموعي ۾ "ڪلمہ الاهي جي رنگ" عنوان هيٺ درج ڪيو ويو آهي. ڪبير چوي ٿو:

رام نام رنگ لاگو، ڪ رنگ نہ هوٺي
هر رنگ سو رنگ، اور نہ ڪوٺي

(سنت ڪبير - ص 169 - بيت 1)

يعني رام جي نالي جو ٺي رنگ پڪو آهي. جيڪو چڙهڻ کان پوءِ سيني رنگن کي ڪاٽي ٿو ڇڏي ۽ هر رنگ کي پنهنجي رنگ ۾ رنگي ٿو ڇڏي.

روءِ راٺي جي ناهہ ڪو، سوڊو سوائي
لبوٺا لطيف چي، لالي نہ لاٺي
ڪانهہ ٻي واٺي، ٺيو مڙوٺي ميندرو

(گربخشاٺي - ص 535 - بيت 10)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

روءِ راڻي جي ناهه ڪو، سوڍو سين سونهه
لاڻائين لطيف چي، مٿان دلين دونهه
ڪانهي ٻي ورونهه، ٿيو مڙوئي مينڌرو
(گربخشاڻي - ص 535 - بيت 11)

روءِ راڻي جي ناهه ڪو، سوڍا ٻيا ٻه سڄان
نسورياڻي نيهه جي، ڪسيائين ڪمان
ڇڏي ويا ڇوه ۾، دعائون ديوان
ٻي رهيائي ڪانه، ٿيو مڙوئي ميڌرو
(گربخشاڻي - ص 535 - بيت 12)

ڪاڪ ڇڏيائون ڪنڌ تي، پاڻا ويا پهي
لوڊيڙن لطيف چئي، سوڍو ڪشو سهي
مومل ماڳ رهي، ٿئو مڙوئي مينڌرو
(گربخشاڻي - ص 535 - بيت 13)

ڪاڪ ڇڏيائون ڪنڌ تي، پاڻا وڻا پري
تن کي ناتر ڪوه ڪري، جي لبوڙيا لنگهي ويا
(گربخشاڻي - ص 535 - بيت 14)

مٿي ڏنل سڀني بيتن جي مضمون ۽ معنيٰ جي گهرائيءَ ۾ وڃڻ سان اهو بلڪل صاف ظاهر آهي تہ ان مان مراد مومل راڻي واري مجازي عشق جي قصي سان ڳنڍوڳنڍ تمام ڳوڙهي روحاني معنيٰ نڪري ٿي.

سچ ۽ حق جي هدايت ڏيندڙ تہ ٻيا بہ رهبر ۽ الله پاڪ جا عارف ۽ صالح ٻانها آهن. پر خود خدا پاڪ جي هستي ئي اها واحد لا شريڪ هستي آهي، جيڪا ماڻهن جي دلين تان دنيا جي حرص و حوس جي ڪاراڻ لاهي ٿي (لاڻائين لطيف چئي مٿان دلين دونهه) ۽ جڏهن اها هستي ڪنهن کي پنهنجي رنگ ۾ رنگڻ چاهي ٿي ۽ پنهنجي عشق ۾ مبتلا ڪرڻ گهري ٿي تہ تنهن جو ڪمان ڪشي ان کي عشق جو تير هڻي ٿي ۽ پوءِ اهو ٻندو پنهنجو وجود ميساري، دنيا جون رنگينيون ڇڏي صرف ان جو ٿي وڃي ٿو. هن کي هر طرف صرف الله پاڪ جو وجود ئي نظر اچي ٿو (ٻي رهيا ئي ڪانه. ٿيو مڙوئي (مينڌرو) هنن بيتن ۾ شاهه سائينءَ جيڪو استعارن جو استعمال ڪيو آهي سو هن ريت آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

1. راڻو، سوڍو ۽ مينڌرو مستعار ٿيو ذات حقيقي الله پاڪ لاءِ
2. مومل سالڪ يا انسان لاءِ
3. ڪاڪ، هيءَ رنگين دنيا
4. لڏوڻو = آخرت، اڳلو جهان
5. دونهہ = دنيا جي حرص حوس جي ڪارنهہ
6. ناتر = نفس اماره

داستان پنجون پڻ ساڳي تمثيل وارو آهي:

سگَ ڪري سين سيهہ، ڪنڌ مَ ڦيرج ڪڏهين،
رمج راڻي پٽ ۾، نرتشون منجها نيهہ
ايئن م وسج عام تي، جنءَ مومل وسن ميهہ
سنڌي حشر ڏينهہ، سوڍو ساريندينءَ گهڻو

(گربخشاڻي - ص 538 - بيت 1)

"سيهہ = شينهن" (11) راڻي لاءِ مستعار ڪيو ويو.

شاهہ سائين مومل (انسان) کي تنبيهہ ٿو ڪري تہ جڏهن تو راڻي جهڙي شينهن مڙس (محبوب حقيقي ۽ واحد) سان ناتو ڳنڍيو آهي تہ پنهنجي پوري محبت ۽ وفاداري سان صرف ان جي پٺ وٺ. هر ڪنهن تي مينهن وانگر پنهنجي پيار جي پالوٽ نہ ڪر. جي راڻو ڪاوڙيو تہ حشر واري ڏينهن ڏاڍي ڏکي ٿينديءَ. (الله پاڪ وٽ شرڪ ناقابل معافي گناهہ آهي جيئن سورت لقمان ۾ ارشاد ٿئي ٿو. ان الشرڪ لظلم عظيم (آيت 13) ترجمو: بيشڪ شرڪ وڏي بي انصافي آهي.)

داستان ائين جو موضوع ٿورو مختلف آهي:

ڍولي ڍڪي آهيان، هيس اگهاڙي
ڏيئي لک لاڙي، ڪکر ڪيائر ڪاڪ جو

(گربخشاڻي - ص 546 - بيت 8)

ڍولي ڍڪي آهيان، هيس اگهاڙي اگ
جوڙي وڃان جڳ، ڪکر ڪيائر ڪاڪ جو

(گربخشاڻي - ص 546 - بيت 9)

ڍولي ڍڪي آهيان، هيس اگهاڙي آءٌ
رکي پنهنجو نانءُ، ڪکر ڪيائر ڪاڪ جو

(گربخشاڻي - ص 546 - بيت 10)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪڪر ڪيائر ڪاڪ جو ڏيئي لاڙي لڪ
هاڻي مٿي ڏڪ، چڙهيو تي چاڳ ڪريان
(گربخشاڻي - ص 547 - بيت 11)

ڪڪر. ج. ڪڪر. ذ (سن. پاڻي + ڪڪر = ڪنڌڙ . بادل. ميگهه. ابر. ملهار. ڇانو. ڀاڄو. رحمت. مهرباني. ديا . احسان وغيره.

(ج.س.ل. جلد چوٿون - ص 2086)

"هتي ڪڪر مان مراد آهي ڇانو. ساٻو. رحمت" (12)

هنن بيتن ۾ مومل راڻي جي بي حد شڪر گذاري ڪري ٿي ۽ چوي ٿي تہ مان جيڪا بيحد عيبدار هيس. مون کان تمام گهڻيون ڪچايون ۽ ڪوتاهيون ٿيون پر راڻي مون تي وڏو ڪرم ڪيو جو منهنجا عيب نہ اگهاڙيائين. بلڪ منهنجي عيبن تي پردو وجهي، پنهنجو پاڪ نانءُ مون سان ڳنڍي، مون کي ڪاڪ ورن لاءِ رحمت جو سايو بنائي ڇڏيائين.

سودا صبر تهجي، ماڙهو ڪئي مومل
ڪپر منجها ڪل، پيم پرين تهجي
(گربخشاڻي - ص 547 - بيت 16)

ماڙهو = ماڻهو (اشرف المخلوقات)

۾ هتي هي لفظ سڌري وڃڻ لاءِ يا فضيلت اختيار ڪرڻ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي. ان ئي مطلب ۾ هي لفظ اڄ بہ استعمال ڪيو وڃي ٿو. جڏهن ڪو اڻنگي روش اختيار ڪندو آهي تہ ان کي تنبيهہ ڪئي ويندي آهي تہ "ماڻهو ٿيءُ ماڻهو" هت بہ اهو لفظ شاهہ سائين مومل جي واتان ان ئي مطلب ۾ جوڙائي ٿو. مومل چوي ٿي تہ اي راڻا! تو جو منهنجي بڇڙاين تي صبر ڪيو. منهنجا عيب ڍڪيا. تنهنجي ان روش راڻا مون کي بہ ماڻهو ڪري وڌو يعني مان بہ سڌري پيس. هدايت نصيب ٿيم:

جنين سندي مـــــه ۾، نيهائيون نڪن
تئان وڃئون هيڪڙو، تہ کهڙو ٿورو تن
سي مر سجا ٿي سونهن، جن پلي پينگ پرم جي
(گربخشاڻي - ص 548 - بيت 24)

"نيهائين = جنهن ۾ ڪنير ٽانو پچائيندو آهي." (13)

نڪ نرجائيءَ ۽ بي لڄائيءَ لاءِ لطيف سائين فرمائي ٿو تہ انهن بي لڄن ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نڪ نرجن تي هڪ نڪ جي وڍجڻ جو ڪهڙو اثر ٿيندو. هنن جي منهن ۾ ته نڪن جون نهائيون پيون پچن. هڪ وڍيو ته ٻيو نڪرندو. هن بيت کان اڳ وارن ڇهن بيتن ۾ اهو ذڪر اچي ٿو ته ڪي ٻندا ته اهڙا آهن جيڪي پنهنجي مالڪ جي ڪمال صبر ۽ رحم و ڪرم واري عطا تي پنهنجي بڇڙاين ۽ گناهن تي لڄي ٿي توبه تائب ٿين ٿا، سڌري پون ٿا. پر هڪڙا اهڙا به ناسودا ۽ نڪ نرجا آهن. جن تي ڪنهن به چڱائيءَ جو يا هدايت جو اثر نٿو ٿئي. انهن جي ان اٿاسي ۽ نڪ نرجائيءَ واريءَ هلت لاءِ شاهه سائين استعاري طور چوي ٿو ته انهن جي مهن ۾ "نڪن جون نهائيون" پچن پيون ٿيون.

داستان نائون

راڻي جي رهاڻ مان، ڪو آديسي آيو
چوڏهين ماهه چنڊ جئن، ڪئو سامي سهائو
لڌو اونداهو، جوڳي سندي جوت سان

(گربخشاڻي - ص 548 - بيت 1)

هن بيت ۾ جيڪا روحاني رمز بيان ڪئي وئي آهي، ان بابت لکڻ کان اڳ مختصر لفظن ۾ هن داستان جي مضمون ۾ سمايل ڳوڙهو روحاني راز سمجهجي.

مومل (ٻندو.سالڪ) کي جيئن ئي پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿيو (جنهن ڏانهن نهايت صبر ۽ ضبط سان راڻي ڌيان ڇڪايس) ته هن فورن اها تسليم ڪري راڻي کي ٻاڏائڻ، معافي گهرڻ ۽ ان آڏو آزيون نيزاريون ڪرڻ شروع ڪيون ڪنهن ڪنهن مهل هو ڪجهه وڏائيءَ ۾ به پنجي وڃي پئي، پر پوءِ ڪيس ان ڳالهه جو احساس ٿيو ته ڪيڏي صبر ۽ تحمل، ماٺ ۽ بردباريءَ سان راڻي سندس عيب ڏٺيو جو ڪائنس علاوه ڪنهن کي به خبر نه پئي. تڏهن هن کي ان جي اعليٰ ظرفي ۽ اعليٰ شان جو احساس ٿيو ۽ هوءَ مسلسل ان کي منٿون ۽ آزيون ڪندي رهي. ان حالت ۽ محسوسات جي عالم ۽ تصور ۾ هن کان هر چيز وسري وئي ۽ صرف راڻو ئي ڪيس ياد رهيو. آخرڪار سندس اها آزي ۽ عاجزي قبول پئي ۽ راڻي ڪيس پنهنجي وصال جو نياپو موڪليو. حالانڪ حالات ۽ واقعات جي لحاظ کان اهو واقعاتي بيان مومل راڻي سان به لاڳو ٿئي ٿو. پر شاهه سائينءَ جيڪا ٻولي استعمال ڪئي آهي اها ان جي روحاني مطلب ڏانهن به اشارو ڪري ٿي. هن سان گڏ ٻين بيتن ۾ به مومل مستعار ٿي آهي محبوب حقيقي طرفان قبوليت عطا ڪيل سالڪ لاءِ. راڻو محبوب حقيقي لاءِ، قاصد يا آديسي بابت ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ لکيو ته ان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان مراد آهي اندر جي روشني، "بسط" يا "ڪشف" جي حالت ۽ اونداهو يعني "قبض" يا استتار جي حالت (14)

بيت جي ٽين مصرع ۾ آهي، لٺو اونداهو جوڳي سندس جوت سان

انسان جڏهن پنهنجي اندر مان وهم ۽ وسوسا، اجايا ۽ گندا خيال ڪڍي ڇڏي ٿو ڪري ۽ مالڪ وٽ دل جي سچائيءَ سان توبهه تائب ٿئي ٿو تہ ان جي اندر ۾ اها الاهي جوت جرڪڻ لڳي ٿي جيڪا هن جي دنيا کي منور ڪري ڇڏي ٿي ۽ ان نور پرٽي سوجهري ۾ هر هنڌ، هر طرف ان کي محبوب جو وجود ۽ جلوو نظر اچي ٿو. هن سچي مضمون کي ڳجهه ۾ بيان ڪرڻ لاءِ شاهه سائينءَ هن قصي جي مختلف ڪردارن ۽ واقعن کي استعاري طور بيان ڪيو آهي.

(ii) سر مومل راڻو ۾ تشبيهه نگاري

داستان پهريون

ڪال ڳنڍيو سين ڪاپڙي، جهڙو ماهه منير
فيض، فراق فقير، جوڳي جاڳائي ويو

(ڳريخشالي - ص 530 - بيت 2)

*ماهه = چنڊ، منير =منور، روشن، چمڪندڙ (لغات لطيفي ص 241)

سر مومل راڻو جي پهرين داستان ۾ شاهه سائين ان جوڳيءَ يا ساميءَ جو ذڪر ڪري ٿو. جيڪو پاڻ مومل جي حسن جو جلوو پسي چڪو آهي ۽ ان جي سڪ ۽ محبت ۾ هو پنهنجو سڀ ڪجهه وڃائي رت جا ڳوڙها پيو ٿو ڳاڙي. هن بيت ۾ شاهه سائينءَ ان جي چهري کي روشن چنڊ يعني ماهه منير سان تشبيهه ڏني آهي.

سچ سياڻي جا ڪري، ساميءَ سائي روءِ
اچي ٿي عطر جي، منجها مگت بوءِ
سا ڏيکاريهون جوءِ، جتان لاهوتي لال ٿيو

(ڳريخشالي - ص 530 - بيت 7)

سچ سياڻي جا ڪري، سامي سائي ونڪ
سهي نہ سگهان ساٿ سنءَ، تہ جي راسين جي رونق
ڪ رتائين لاڪ ۾؟ ڪ ڏنائين پانن پڪ
سنڌي سوڙل سڪ، ڪپر ڪورون جهليون

(ڳريخشالي - ص 531 - بيت 8)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

°ونگ (سن. ورڻ + ڪ) رنگ. ڍول

°سج سياڻي جا ڪري الخ. جڏهن سج صبح جو اڀرندو آهي، تڏهن سندس روشنائي لالاڻ ڏي مائل ۽ نهايت ڪومل هوندي آهي. تنهن ڪري شاهه تشبيهه ڏيندي چوي ٿو تہ "سامهيءَ جي منهن جو رنگ اهڙو سرخ هو جهڙو سج جي روشنيءَ جو پرهہ ڦٽل مهل." (15)

جوڳيءَ تي جڙاءُ، تسورو ٿي نيهہ جو
پتنگ جنءَ پيدا ٿيو، سامي سج وڙاءُ
آيو ڪاڪ تڙاءُ، ڪنارن ڪڪوريو

(گريختائي - ص 531 - بيت 9)

هن بيت ۾ شاهه سائينءَ ان جوڳيءَ لاءِ، جيڪو مومل جي محبت ۾ رنگجي چڪو هو، بہ تشبيهون استعمال ڪيون آهن. پهرينءَ تشبيهه ۾ هو سامهيءَ کي پتنگ سان تشبيهه ڏيندي چوي ٿو تہ هو عشق جي نور ۽ تجلي تي قربان ٿيڻ لاءِ پتنگ وانگر پيدا ٿيو يعني جيئن پتنگ يا پروانو روشنيءَ تي ڇڪجي ايندو آهي ۽ ان مٿان پنهنجي جان نثار ڪندو آهي ۽ ٻي تشبيهه ۾ شاهه سائين ان عشق جي رنگ ۾ رتل سامهيءَ کي سج سان تشبيهه ڏني آهي.

داستان ٽئين ۾ آهي:

جهڙا گل گلاب جا، تهڙا مٿن ويس
چوٽا تيل چنبيلئا، هاها! هو هميش
پسڻو سو نہ سيد چي، نہ اڇن تا نيش
لالن جي لبيس، آتڻ اکر نہ اڇهي.

(گريختائي - ص 533 - بيت 11)

هن داستان جي شروعاتي بيتن ۾ مومل، سندس ڀينرن ۽ سهيلين جي حسن، سينگار ۽ پوشاڪ وغيره جو ذڪر ڪيل آهي. اڳتي هلي پوءِ بيا موضوع بہ اچن ٿا، جن ۾ راڻي جو مومل سان سڱ ٿيڻ، راڻي جو رسڻ ۽ مومل طرفان انتظار جا بيت شامل آهن.

مٿي بيان ڪيل بيت ۾ مومل ۽ سندس سرتين کي پاتل ويس وڳن کي گلاب جي گلن سان تشبيهه ڏني وئي آهي.

جهڙا پانن پن، تهڙيون سالون مٿن سايون
عطر ۽ عنبير سان، تازا ڪيائون تن
مڙهئا گهٽو مشڪ سين، چوٽا ساڻ چندن
سنهن ربي سون سين، ڪامڻ سندا ڪن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيائين لال لطيف چي، وڏا ويس ورن
منجهه مرڪٽس من، "سوڍي سين سڱ ٿئو"

(گريختشالي - ص 534 - بيت 2)

پهريان شاهه سائينءَ اهو بيان ڪيو تہ مومل ۽ سندس سهيلين ڪي گلاب جي گلن جهڙا ويس ڍڪيل آهن ۽ هت هو ٻڌائي ٿو تہ انهن ويسن مٿان هنن پان جي پن جهڙيون ڇهڇ سايون شالون اوڙهيون آهن هت انهن تشبيهن ذريعي رنگن جو ڪيڏو نہ حسين امتزاج پيدا ٿيو آهي ۽ ان کان علاوه وري انهن جا پيا هار ۽ سينگار بيان ۾ ايتري وضاحت ۽ زور پيدا ڪن ٿا جو مومل ۽ سندس سهيلين جا سراپا انهن حسين ويسن ۾ اکين اڳيان اچيو بيهن.

سون ورنيون سوڍيون، رپي رانديون ڪن
اگر اوطاقن ۾، ڪٿوريون ڪنّن
اوتيائون عبير جا، مٿي طاق تڙن
ياتن پيلون ٻڌيون، پٽو سونهہ سڙن
ٿئا لاهوتي لطيف چي، پسڻ لاءِ پرين
اجهي ٿا اچن، ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي.

(گريختشالي - ص 534 - بيت 3)

هن کان اڳ آيل بيتن ۾ شاهه سائينءَ ڪاڪ جي حسينائن جي وسن ۽ هار سينگار جو بيان ڪيو ۽ هن بيت ۾ هو سوڍين يعني مومل ۽ سندس ڀينرن جيڪي "گجر" ذات سان تعلق رکندڙ راجا ننڊ جون ڌيون هيون (مومل سميت نو ڄڻيون هيون) (16) تن جي اجري سونهري رنگ کي سون سان تشبيهه ڏني ٿو.

"سون ورنيون، سوڍيون، رپي رانديون ڪن."

ورن معنيٰ رنگ روپ هنن سوڍين جن جو رنگ روپ سون جهڙو آهي، سي چانديءَ سان رانديون ٿيون ڪن.

لڌوٽئا لوڙي ٿئا، وتن منجهہ وصال
اچ ارٿو اکين، ڪاڪ پيتائون ڪال
ويٺي ويچارن وسري، صباح جي سنپال
پري ڪان پري ٿئا، مامورين مثال
جانب جي جمال، رڱي پس ريٽا ٿئا

(گريختشالي - ص 534 - بيت 5)

"پري ڪان پري ٿئا، مامورين مثال"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر گربخشاڻي هن سٽ جي پهرين لفظ تي هن طرح اعرابون ڏنيون آهن، "پِري". اڳتي معنيٰ ۽ شرح" واري حصي ۾ هو ان لفظ جي معنيٰ لکي ٿو. پري يعني مومل (17) يعني هو هت فارسي لفظ "پري" وٺي ٿو پر جيستائين شاهه جي ڪلام ۾ استعمال ٿيل ٻوليءَ جو تعلق آهي تہ اهو لفظ (پري) هت بلڪل اوپرو ٿو لڳي ۽ ان جي بدران پري يعني پرين، جنهن جو مطلب آهي محبوب يعني هتي مومل، سو وڌيڪ بهتر ۽ مناسب لڳي ٿو.

شاهه سائين فرمائي ٿو تہ جن کي مومل جو ديدار نصيب ٿيو آهي، تن کان دنيا جهان جا سڀ ڪم وسري ويا آهن ۽ پرينءَ کان جدائيءَ ۾ هنن جو ماموين جهڙو حال ٿي ويو آهي.

ماموئي فقيرن جو احوال، سنڌي شاعرن جي اوائلي دور ۾ ايندو آهي. هتي ڊاڪٽر گربخشاڻي "ماموين" تي تفصيلي روشني وڌي آهي، جيئن ان تشبيهه جي گهرائي ۽ مقصد کي سمجهي لکي ٿو.

"ماموين واحد ماموئي ف موميا مِيڻ جو پتلو. قديم مصر جا ماڻهو مردن کي مصالحو ڏيئي، ڪفن ۾ ڦاٻو ڪري رکندا هئا، جنهن ڪري انهن جو بدن سالم ۽ تازو توانو رهندو هو.هتي ماموين مان مراد آهي مردا يا لاش." (18)

۽ هن لفظ جو ٻيو مطلب ڊاڪٽر گربخشاڻي سنڌ ۾ رائج مشهور قصي ڏانهن ڪيو آهي. هن قصي مطابق ملتان جو مشهور ولي ۽ عارف مخدوم بهاؤ الدين هڪ دفعو ٺٽي ۾ پنهنجن مريدن وٽ آيو. ساڻس گڏ سندس وڏو خليفو شيخ جيئو بہ هئو جاهل مريدن پاڻ ۾ اها سٽ سٽي تہ جو نہ مرشد کي ڪهي کائجي تہ جيئن اهو هميشہ سندن جيءَ جان ۾ موجود هجي. هنن جي ان منصوبي جي خبر مخدوم جي خليفي شيخ جيئي کي پئجي وئي، سو مرشد کي پاسائتو ڪري، پاڻ ان جي هنڌ تي سمهي پيو. مريد جو آيا سو هن کي ڪهي ڳترا ڳترا ڪري ڪٽي ڪني ۾ وڌائون ۽ رڌي تيار ڪيائون. پر پوءِ هنن ڏاڍو پڇتايو ۽ کائڻ تي دل نہ ٻڌائون سو ڪني جو ڍڪڻ سوگهو ٻڌي ان کي درياهہ ۾ ڪٽي وڌائون. اهو ڪنو سٽن مهاڻن جي ور چڙهي ويو سو ڏاڍو مزي سان کاڌائون. کائڻ شرط هو ولي ٿي ويا ۽ ڪرامتون ڏيکارڻ لڳا. آخر ٺٽي ۾ ڄام تماچيءَ جي دربار ۾ پهتا ۽ ان کي بہ پنهنجي ڪرامت سان فيضياب ڪري، پنهنجي چٽي ۾ آندائون. پر ماڻهن جي ڪلڻ تي ڄام تماچي هنن جي ڳالهين مڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ الٽو حڪم ڪيائين تہ هنن سٽن ئي جڻن سميون ڏڙ کان ڏار ڪيون وڃن. جڏهن ست ئي فقير شهيد ٿي ويا تہ هر هڪ ڌڙ پنهنجي سسي ڪٽي، سنڌ جي آئيندي بابت اڳڪٿي وارو بيت چوندو اوير طرف اڏاڻو ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پرڻ درياھ جي ڪپ تي آمري وڻ لڳا. سندن ٿبرون اچ ڏينهن تائين اتي ڏسڻ ۾ اچن ٿيون.

هن بيت ۾ شاھ سائين مومل جي عاشقن جو ذڪر ڪندي انهن کي ماموين سان تشبيهہ ڏني ٿو يعني مومل جي عشق ۽ سڪ هنن جا بہ سر ڌڙ کان جدا ڪري ڇڏيا. انهن کي مست بنائي ڇڏيو.

ستين داستان ۾ چوي ٿو:

راڻــي ســندو روح ۾، پســوا پڳهــہ پئــوم
پيـڙي جڏـن پـڏي وٺـو، ســوڍو ســاھ ســندوم
وهـڻ وهــہ لٿـوم، جـاڳيو تــي جــر هاريــان

(گربخشاڻي - ص 545 - بيت 16)

تن باغنئون بس، جي ڪنڌيءَ ڪاڪ ڪڪوريا
ســوڍي ري ســرتيون، ڪــاڪ نــہ اچــي ڪــس
راڻــي پــائي رس، تــن پيــڙي جــنءَ تــائيو

(بيت 17)

" پڳهہ " "The rope by which a boat is tied down to the shore" (19)

يعني اهو رسو يا نوڙ جنهن سان ٻيڙي کي ڪناري تي لنگر سان ٻڌبو آهي ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ بہ "پڳهہ" جي ان معنيٰ تي متفق آهن. (20)

مٿين ٻنهي بيتن ۾ مومل، راڻي سان پنهنجي قرب قرابت ۽ محبت جي شدت کي بيان ڪرڻ لاءِ تشبيهہ ڏيندي چوي ٿي تہ راڻو منهنجي روح ۽ جسم کي پنهنجي نينهن جي رسي سان اهڙو ٻڌي سوگهو ڪيو آهي، جيئن مهاڻا ٻيڙي کي لنگر سان ٻڌي سوگهو ڪندا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - سر مومل راڻو

1. "يادگار لطيف". لطيف يادگار ڪائونسل حيدرآباد سنڌ 1960ع ص 6.
2. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاھ جو رسالو". مڪتب برهان، اسحاقيہ پرنٽنگ پريس ڪراچي - 1976ع - ص 235.
3. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاھ جو رسالو". ٽن جلدن ۾. شاھ عبداللطيف ڀٽائي ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد. ص 645.
4. "نذر لطيف. محڪمہ اطلاعات سنڌ 1954ع - ص 182.
5. لالوڻي ليلا رام وطن مل "The Life, Religion & Poetry of Shah Latif" سنگ ميل پبليڪيشن لاهور 1987ع - ص 177.
6. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاھ جو رسالو". ص 651.
7. ساڳيو. ص 653.
8. ساڳيو. 659 ۽ 660
9. ساڳيو. ص 657
10. ساڳيو. ص 676
11. ساڳيو. ص 678
12. ساڳيو. ص 643
13. ساڳيو. ص 664 - 635
14. ساڳيو. ص 658
15. ساڳيو. ص 634 - 635
16. ساڳيو. ص 658
17. ساڳيو. ص 658
18. ساڳيو. ص 658 - 659
19. لالوڻي ليلا رام وطن مل "The Life, Religion & Poetry of Shah Latif" ص 59.
20. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاھ جو رسالو" (ٽن جلدن ۾) ص 657

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ج) سر مارئي ۾ استعاره ۽ تشبيهون

هن سر ۾ سنڌ جي مشهور ۽ لوڪ پسند ڪهاڻي بيان ٿيل آهي. جنهن جا مکيه ڪردار آهن عمر ۽ مارئي. ٻين ڪهاڻين وانگر هن لوڪ ڪهاڻيءَ کي به شاهه لطيف باقاعده بيان نه ڪيو آهي. پر ان کي تمثيل طور پيش ڪيو آهي. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو.

"آکاڻيءَ کي تمثيل طور آڻڻ عالمي ادب جو هڪ بنيادي قدر آهي ۽ هر شاعر ۽ مفڪر ڪنهن نه ڪنهن نموني ان جو پابند رهيو آهي. اسان جي عظيم شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو شعر به آکاڻين ۾ اڻيل آهي." (1)

اسان جي هن برصغير ۾ توڙي ايران جي صوفياڻي شاعريءَ ۾ وڏن وڏن شاعرن اهو طريقو اختيار ڪيو. فارسي شاعرن ۾ حافظ، جامي، عطار ۽ مولانا روم وغيره ڪهاڻين کي تمثيلي انداز ۾ پيش ڪري پنهنجو مطلب بيان ڪيو. انهن مان ڪن مروج ڪهاڻين ۾ تمثيلون رٿيون جيئن جاميءَ جو "يوسف زليخا"، خواجه فريد الدين عطار پنهنجي هڪ ڪهاڻي ٺاهي جيڪا پکين جي باري ۾ هئي "منطق الطير" ۽ مولانا روم به گهڻي ڀاڱي پنهنجون ٿي ننڍيون وڏيون آکاڻيون ٺاهي، انهن جي تمثيل ۾ صوفيانه تعليم ڏني.

سنڌ ۾ شاعريءَ ۽ راڳ ذريعي مختلف مروجه قصن ڪهاڻين جي بيان ڪرڻ ۽ ڳائڻ جو رواج ته اڳي ئي هو جن کان عوام پلي پٽ واقف ٿي چڪو هو تنهن ڪري هتان جي صوفي شاعرن انهن رومانوي ڪهاڻين کي ئي پنهنجي صوفياڻين رمزن جي تشريح لاءِ منتخب ڪيو. شاهه لطيف به اهو طريقو اختيار ڪيو پر مروجه ڪهاڻيءَ ذريعي پنهنجو گهربل مقصد حاصل ڪرڻ جو سندس انداز بلڪل نرالو آهي. هو ڪهاڻيءَ جي ڪردارن ۽ واقعن ۾ رٿيل تمثيل ذريعي تصوف جا نڪتا، استعارن ۽ تشبيهن وغيره جهڙين شعري صنعتن وسيلي بيان ڪري ٿو.

تحقيق هر ڪنهن کي پنهنجي سوچ جي اظهار جي آزادي آهي ۽ ان ذريعي ئي تحقيق کي مختلف رخ ملن ٿا ۽ جدا جدا ذهنن جي اخذ ڪيل نتيجن تي ئي متعلقه مضمون بابت مستند معلومات جو بنياد رکيو ويندو آهي پر هتي شاهه سائينءَ جي سرمارئيءَ ۾ چيل ڪجهه بيتن ۾ بلڪل واضح ۽ چٽو اشارو ان تمثيل بابت ملي ٿو. جنهن جو ذڪر ٻهرين گروهه وارا عالم ۽ محقق ڪن ٿا. هڪ ٻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳالهه کي به ڌيان ۾ رکڻ ضروري آهي ته سنڌس سرن ۾ بيان ٿيل پوري ڪلام تي، روحاني تمثيل جو ٽپو هڻي نه ٿو سگهجي. ڪجهه بيت قصي بابت به آهن، جن جي ذريعي اڳتي هلي شاهه سائين روحاني دنيا ۾ داخل ٿئي ٿو ۽ پوءِ اصل قصي جي اهم واقعن کي بنياد بڻائي، ان ۾ تمثيلي ڪلام چوي ٿو. هن سر جي ان روحاني تمثيل جي شاهدي به خود سنڌس ڪلام مان بلڪل صاف ۽ ظاهر ملي ٿي. مثال طور سر مارئيءَ جي پهرين داستان جو پهريون بيت:

"السـت بربكـم" جـڏهه ڪـن پيـوم
"قـالو بلـيٰ" قلـب سـين تـڏهه تـت چيـوم
تهيـن ويـر ڪيـوم، وچـن ويڙهيچـن سـين

(گريخشائي - ص 550)

ان مضمون جو ڪجهه بيتن ۾ لڳاتار بيان آهي، ان بعد ڪن فيڪون جو وستار ٿئي ٿو مثال طور داستان پهرين ۾

بيت 2 : جڏهن "ڪن فيڪون" من تڏاهڪون مارئين.

بيت 5 : نڪا "ڪن فيڪون" هئي، نڪا هنگ نه هون

بيت 7 : نڪا "ڪن فيڪون" هئي نڪا مورت ماه

هن ئي داستان ۾ اڳتي هڪ بيت ۾ عربي زبان جي هڪ صوفيانه قول جو استعمال ڪندي (صنعت اقتباس طور) شاهه سائين فرمائي ٿو:

هي هنڌ پيٽيـون هـاڻ، سـاڙيان سـپ ڏيهيـن ري
"كل شي يرجع الي اصله" ٿي جهجان جهانگين ڪاڻ
پـري پهچـي پـاڻ، پسـان ملـڪ مليـر جـو

(گريخشائي - ص 551 - بيت 14)

هي ۽ اهڙا ٻيا ڪيترائي بيت هن سر ۾ بيان ڪيل سنڌن روحاني تمثيل جي شاهدي ڏين ٿا. شاهه سائينءَ تي لکندڙ ڪجهه اديبن اهو اعتراض ورايو آهي ته آخر سنڌن ڪلام کي ڪيترائي گهيرائي ان مان صرف روحاني مطلب ڪڍي ان کي محدود ڇو ٿو بڻايو وڃي؟ پر ائين هرگز نه آهي. شاهه سائين جي ڪلام ۾ ايتري ته گهرائي آهي جو ان مان دنيا جي مختلف حالتن مطابق مختلف مطلب به ڪڍي سگهجن ٿا. مثال طور علامه آءِ آءِ قاضي صاحب لکي ٿو.

"مارئي مان مراد هڪ طالب علم جي آهي، جو جيڪو خود جهالت جي اونداهه ۾ پاڻ کي قائل ٿو سمجهي. تاهم اها ڪوشش ڪري ٿو ته هو ان مان نڪري ۽ علم جي روشنيءَ سان مالا مال ٿئي ۽ هن اونداهه جي قيد مان ڇٽي." (2)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محترم جي ايم سيد لکي ٿو:

"جيڪڏهن ان جي سياسي معنيٰ وٺبي تہ مارئي کي محب وطن، عمر کي ظالم حاڪم، عمر ڪوٽ کي غلاميءَ جي زندگيءَ ۽ ملير کي آزاديءَ جي دنيا سان تشبيهہ ڏيئي سگهجي ٿي." (3)

سر مارئي شاھ سائين جي تفصيلي سرن مان هڪ آهي. هن ۾ پاڻ نہ صرف هن قصي ذريعي اعليٰ ترين انساني اخلاقي قدرن ۽ وصفن جي اپٽار ڪئي اٿس پر "ڪل شي يرجع الا اصلہ" يعني "هر شيءِ پنهنجي اصل ڏانهن موٽي ٿي" جو تفسير بہ بيان ڪيو اٿس.

هن سر ۾ مٿي بيان ڪيل تمثيلاتي بيان لاءِ شاھ سائين عمر ۽ مارئي جي علائقائي، سماجي ۽ ثقافتي قدرن ۽ چيزن کي ٿي استعاري ۽ تشبيهہ جي صنعتن ۾ استعمال ڪيو آهي. جنهن جو تفصيل اڳتي پيش ڪجي ٿو.

(i) سر مارئيءَ ۾ استعارا

داستان ستين جا بيت آهن:

سنهيءَ سٽي سبئو، مون مارو‌ءَ سين ساھ
وينئي ساريان سومرا، گولاڙا ۽ گاھ
هنيون مهجو هت ٿئو، هت مٿي ۽ ماھ
پکن منجهہ پساھ، قالب آهي ڪوٽ ۾

(گربخشاڻي - ص 564 - بيت 12)

سنهيءَ سٽي سبيو، مون مارو‌ءَ سين من
هٿي ڪڻ حلم جا، تہ وڌائين تن
ڪن ٽوپايان ڪن، اباڻي ابري

(گربخشاڻي - ص 564 - بيت 13)

سنهي سٽيءَ سان ڪيل سلائي يا ڏنل ٽوپو تمام گهڻو مضبوط ۽ گهاٽو ٿيندو آهي. ڪپڙو ڀلي ڇڙي ڦاٽي وڃي پر ٽوپو نہ ٽٽندو ۽ نہ ئي اڌڙندو. ان ڳالھ کي مدنظر رکندي شاھ سائين مارئيءَ کان چورائي ٿو تہ منهنجو جسم، جان، من ۽ ساھ منهنجي مارو‌ءَ سان محبت جي سنهي سٽيءَ سان سبيل آهي. (گهاٽو جڙيل يا مضبوط ڳنڍيل آهي).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هتي تمام گهري ۽ اڻٽوٽ لاڳاپي ۽ محبت کي سنهي سٽيءَ سان سبجڻ سان مستعار ڪيو ويو آهي.

داستان ڏهون ڏسو:

ڌرڻـــائين ڌار، جـــي ورچي وڻ جـــدا ڪـئــا
تن سڪن کهڙي سار، تہ ڪ اناـــه مـلير ۾

(گريخشاڻي - ص 569 - بيت 2)

هن داستان جي پهرئين بيت ۾ اهو بيان ٿيو آهي تہ مارئيءَ جي ديس ۾ بارش ٿي آهي ۽ مارو ماڻهو هڪ ٻئي کي خوش ٿي اُن جون مبارڪون پيا ڏين وٺن. پر هن شعر ۾ مارئي (جيڪا عمر جي ماڙين ۾ قيد آهي) پنهنجو پاڻ ڏانهن اشارو ڪري چوي ٿي تہ اهي وڻ جن کي پاڙئون پٽي ڌار ڪيو ويو، تن سڪن کي کهڙي سڌ سنڀال تہ ڪو ملير ۾ مينهن اٿو آهي.

هت مارئي پاڻ لاءِ پاڙئون پٽيل سڪل وڻ کي استعاري طور استعمال ۾ آڻي ٿي. هتن ٻنهي ۾ (مارئي ۽ پاڙئون پٽي ڪڍيل وڻ ۾) وجـــه جامع آهي پنهنجي وطن پنهنجي ڌرتي ۽ پنهنجن اباڻن کان ڇني ڌار ڪرڻ.

سڪر سي ٿي ڏينـه جي مون گهاريا بنـد ۾
وسـايـر وڏ ڦـڙا، مـتـي مـاڙن مـيـــــه
واجهـائيس وصـال کـي، ٿـيـس تهـوارون تيـشـن
نيـر مهجـي نيـــه، اجـاري اچـو ڪـئـو

(گريخشاڻي - ص 10 - داستان 11 - بيت 8)

"وسايـر وڏڦڙا الخ. جيڪو وقت ماڙين ۾ بند هيس سو سڀ وڏ ڦڙا لڙڪ پئي ڳاڙيم." (4)

هت مارئيءَ جي قيد واري زماني ۾ زاو قطار، وٺڻ لاءِ وڏ ڦڙو مينهن استعاري طور استعمال ڪيو ويو آهي.

"نير مهجي الخ نير مان مراد آهي نفس جا سنبند ۽ تعلقات. مارئي چوي ٿي تہ منهنجي سچي پيار نيٺ منهنجا سڀ نفساني سنبڌ ٽوڙي، منهنجي روح کي اجاري صاف ڪري ڇڏيو." (5)

نير لفظ جي معنيٰ آهي زنجير پر هتي شاهه سائين "نير" نفساني زنجير يا تعلق لاءِ مستعار ڪيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ابيات متفرقہ)

اڄ پڻ چڪيم چاڪ، وهين ويڙهيچن جا
سورن اڃي سومرا، اندر ڪئي اوطاق
ماروءَ جي فراق، هڏ مهجا ڪپيا

(گربخشاڻي - ص 559 - بيت 53)

مارئي، مارن کان جدائيءَ ۾ پنهنجي حالت جو بيان ڪندي چوي ٿي تہ ايئن ٿو لڳي تہ سورن ۽ دردن منهنجي اندر ۾ پنهنجي اوطاق ٺاهي ڇڏي آهي، جنهن ۾ هو ديرو ڄمائي ويٺا آهن.

پنهنجي اندر ۾ مستقل ڏک سور کي محسوس ڪرڻ، پيڙا پوڳڻ لاءِ شاهہ لطيف، "اوطاق ڪري رهڻ" جي اصطلاح کي مستعار ڪيو.

(ii) سر مارئيءَ ۾ تشبيهون

ارمر هڏ مر اوديان، پٽولا پٽ چير
پانڌوٽا پن ڏيان، ارغچ ۽ عنبير
ماروءَ سين شل ماٿيان، ڪٽيون جهڙيون ڪير
اندر اڄ اڪير، من کي پرين پهنوار جي

(گربخشاڻي - ص 554 - داستان 3 - بيت 2)

"ڪٽيون جهڙيون ڪير"

ٿر جي پاسي ڪٽيون هڻن سان اٿيون وينديون هيون ۽ اڄ ڏينهن تائين بہ اٿيون وڃن ٿيون. جي نہ صرف خوبصورت ٿين ٿيون پر موسم آهر بهترين اوڇڻ بہ آهن: ڪٽي گهيڻ جي ان مان ٺاهي ويندي آهي جا اڇي بہ ٿيندي آهي ۽ ڪاري بہ. هن بيت ۾ اڇين ڪٽين جو ذڪر ڪيو ويو آهي. مارئي عمر کي مخاطب ٿي چوي ٿي تہ تنهنجن اُنهن ريشم ۽ پٽ پٽيهر ويس وڳن کي آئون ڇا ڪيان. خدا ڪري جو شل پنهوارن ۾ پهچي پنهنجي مارو سان اڇيون ڪير جهڙيون ڪٽيون اوڍيان.

هت پنهنجي ڪٽيءَ جي مٿانهين مان ۽ صاف سٿري اڇيءَ رنگت کي ڪير سان تشبيهہ ڏني وئي.

سون برابر سڱڙا، ماروءَ سندا مون
پٽولا پنهوار کي، عمر آڇ مر تون
ور لوئيءَ جي لون، ڏاڏاڻن ڏنيام جا

(گربخشاڻي - ص 554 - بيت 3)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سـون برابـر سـڳڙا، لـون لـون برابـر لک
رِيو جـــي رد ڪئي، ڪوڙ تهين ڪي ڪک
سون ماروءَ جو مک، تيل نـه لائيان تهجـو
(گربخشاڻي - ص 554 - بيت 4)

سون مـاروءَ سين لڏيـون، لوئـيءَ ۾ لائـون
سون برابر سـڳڙا، سـون کـي پـاهن پڏائـون
عمر جـو آئـون، پٽ ڪيئن پرهيـان؟ سـومرا!
(گربخشاڻي - ص 554 - بيت 6)

"سون برابر سڳڙا = سون جهڙا سڳا يا ڌاڳا"

"سون برابر الخ ماروءَ جيڪي مگڻي جا ڌاڳا منهنجي ڳراين ۾ ٻڌا آهن، سي مون کي سون برابر آهن. هندن ۾ رسم آهي تـه مگڻي يا پرڻي وقت ڪنوار کي گهوٽ جي طرفان ڳراين ۾ سڳڙا ٻڌبا آهن." (6)

عمر بادشاهه طرفان سونا زيور ۽ پٽ پٽهير آڇڻ تي مارئي ان کي جواب ڏئي ٿي تـه منهنجي لاءِ منهنجي محبوب ماروءَ جا پانهن ۾ ٻڌل سڳڙا ئي سون جهڙا آهن. يعني سون جهڙا قيمتي آهن ۽ تنهنجي پٽولن، ريشم جي ساڙهين کان منهنجي ڏاڏاڻن جي پهرايل لوئي وڌيڪ بهتر آهي. هت وجـه تشبيهه آهي قدر و قيمت جنهن تحت هو پانهن ۾ ٻڌل سڳن کي سون جهڙو سمجهي ٿي.

سونهن وڃايم سومرا! سـکر جهـڙي سـونهن
دل ۾ ڏکـي ڏونهـن، مهنجـو منهـن ميرو ٿئـو
(گربخشاڻي - ص 559 - داستان 5 - بيت 3)

"سکر جهڙي سونهن"

"سکر (سن. شکر = لعل) چون ٿا تـه جڏهن ڄام تماچيءَ جي زال پنهنجي ڏير ڄام اوڍي تي منجهس بجڙيءَ اک رکڻ جو ڪوڙو الزام مڙهيو. تڏهن هو سنڌ ڇڏي ڪڇ طرف هليو ويو. اتي هن هڪ نهايت حسين عورت هوٿل پدمڻيءَ سان شادي ڪئي. ڪين هڪ ڏيءُ ڄائي جا سونهن ۽ سوڀيا ۾ بي نظير هئي. انهن کي "سکر" يعني لعل جي نالي سان سڏيندا هئا. (7)

سکر جي معنيٰ غلام محمد شاهواڻي بـه "لعـل" لکـي ٿـو. (8) يعني جيڪڏهن ايئن ڄڻجي تـه مارئي پنهنجي سونهن کي ڄام اوڍي جي حسين ڌيءُ سکر سان تشبيهه ڏني آهي، تـه بـه صحيح آهي ۽ جي ان جي لفظي معنيٰ لعل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کي ان تشبيھہ ۾ آڻجي تہ بہ صحيح ٿيندو. چو جو لعل ھڪ ڳاڙھي رنگ جو نھايت قيمتي، حسين ۽ شفاف پٿر ھوندو آھي ۽ مارئي چوي ٿي تہ مون لعل جھڙي پنھنجي سونھن ۽ صاف رنگت وڃائي ڇڏي آھي، چو جو منھنجي اندر ۾ ماروئڙن کان جدائيءَ جي درد جي جيڪا دونھين پئي دکي تنھن ۾ منھنجو منھن بہ اباڻجي (ميرو ٿي) يا ڪاراڻجي ويو آھي.

جانڪين ستين سير، تان ڪين وھنديس ڪوٽ ۾
سـپ سمـنـدين سـپجي، نـدي پيـي نـہ نيـر
جـنءَ ھـوءَ ابـر آسـري، تـئـن مـون مـن مليـر
ڪـائـر پيـن ڪيـر، جـي امـانـت اُت وڃـي.

(گربخشاڻي - ص 571 - داستان 10 - بيت 12)

جـــر ۾ ســپون جــنءَ، آھيـــن ابـــر آســـري
جنءَ ڪونجون سارين روہ کي، مون تن اندر تئن
ھـت واعــدا وڃـڻ جـا، ھـت نـہ پـائيـم ھـنءَ
ڪوليين وھان ڪيئن، جي نظربندياڻي نہ ھئان

(گربخشاڻي - ص 571 - بيت 13)

ھنن ٻنھي بيتن ۾ شاھ سائين مارئيءَ کي سپن ۽ ڪونجن سان تشبيھہ ڏني آھي.

بيت 12 ۾ آھي، "جنءَ ھو ابر آسري، تيئن مون من مليـر."

شاھ لطيف فرمائي ٿو تہ سپون جيڪي سمنڊ ۾ پيدا ٿينديون ۽ رھنديون آھن، پر نہ سمنڊ جو پاڻي پين ۽ نہ ڪنھن نديءَ جو. ھو ھميشہ ڪڪرن لاءِ پيون واجھائينديون آھن تہ جيئن اتان وسڪارو لٿي، چو تہ ھنن جو گذارو مينھن جي پاڻيءَ تي ھوندو آھي.

سپن سان مارئيءَ کي تشبيھہ ڏيندي شاھ سائين فرمائي ٿو تہ جيئن اھا سمنڊ ۾ رھندي بہ پئي جھڙ جو (پاڻي پيئڻ لاءِ) انتظار ڪندي آھي، تيئن مارئي بہ محلن ماڙين ۾ ھوندي پئي مليـر ۾ پنھنجن ڪکاون گھرن ۽ مارن کي ساري.

بيت 13 جي مصرع آھي، "جنءَ ڪونجون سارين روہ کي، مون تن اندر تيئن"

ڪونج ھڪ پرڏيھي پکي آھي، جنھن بابت ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"سنڌ ۾ سارين جي ڏينھن ۾ اينديون آھن ۽ سارين ڪاٽي سگھو ئي پنھنجي وطن روہ ڏي موٽي وينديون آھن. (9)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ھت شاھ سائين مارئيءَ کي ڪونج سان تشبيھ ڏني آھي. ڪونج پنھنجو گھر ۽ ٻار ٻچا روھ يعني جبل پاسي ڇڏي سنڌ ۾ پيٽ گذر لاءِ ايندي آھي ۽ هميشہ ولر سان ھوندي آھي. ڪونجون ھر وقت پنھنجي وطن روھ کي پيون ياد ڪنديون ۽ ھنجون ھاريندڀون آھن. نھايت درد انگيز آواز ۾ ڪرڪنديون رھنديون آھن. انھن ڪونجن وانگر مارئي بہ سدائين پٺي پنھنجي وطن ملير جي حب ۽ سڪ ۾ تڙپي ۽ ھنجون ھاري.

(ابيات متفرق)

جنءَ ڳنڍيون منجھ ڳنڍير، تنءَ مون من ماروئڙن سين
سي ماروئڙا تر ٿيا، جي ڳڻن جا ڳھير
تين ريءَ ھمير، گھنگھر گھاريان ڏينھڙا

(اگريخشائي - ص 577 - بيت 35)

جنءَ ڳنڍيون منجھ ڳنڍير، تنءَ مون من مارن جيون
ڏنيون لس لطيف چي، ھيڙي ڪي ھمير
وڃي منجھ ملير، سڀ ڇوڙينديس سومرا!

(اگريخشائي - ص 577 - بيت 6)

"ڳنڍير : ھڪ قسم جو گاھ آھي. جو ڪانڌيري وانگر زمين تي پکڙيو ويندو آھي. سندس ڪاٺيون ڳنڍيدار ٿينديون آھن." (10)

ھنن بيتن ۾ مارئي پنھنجي اٿوڻ محبت کي، ڳنڍير جي ڳنڍين سان تشبيھ ڏيندي چوي ٿي تہ ماروئڙن منھنجي من ۾ پنھنجي محبت جون اھڙيون مضبوط ڳنڍيون ڏنيون آھن، جھڙيون ڳنڍير جون ڳنڍيون، جيڪي ڪڏھن بہ ڇڙي نہ سگھن. جو تہ ڳنڍير جي ڳنڍ کي بہ جي ھٽائڻ يا کولڻ جي ڪوشش ڪبي تہ ان جي ڪاٺي ٽٽي پوندي. تيئن مارئيءَ جي من مان بہ جي مارن جي محبت مٽائبي تہ ھوءَ پاڻ بہ مري پوندي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - سر مارئي

1. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر، لطيف جو پيغام، مهراڻ اڪيڊمي، ڪراچي، 1989 - ص 117.
2. علامہ آءِ آءِ قاضي - سر مارئي - ص 5
3. سيد جي ايم، پيغام لطيف، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 1988
4. گربخشاڻي هوتچند مولچند، (ٽن جلدن ۾) حوالو ڏنل ص 727.
5. ساڳيو، ص 727.
6. ساڳيو، ص 696.
7. ساڳيو، ص 704
8. شهواڻي غلام محمد، شاھ جو رسالو آفتاب پرنٽنگ پريس حيدرآباد 1950ع - ص 794.
9. گربخشاڻي هوتچند مولچند، شاھ جو رسالو، ٽن جلدن ۾، ص 725.
10. ساڳيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ج) سر ڪاموڏ ۾ استعاره ۽ تشبيھون

شاھ لطيف ھن سر ۾ سنڌ جي مشھور رومانوي قصي نوري ڄام تماچيءَ جو ذڪر ڪيو آھي. ڄام تماچي "سمہ" گھراڻي جو مشھور حاڪم ٿي گذريو آھي. ان جي ڪينجھر جي مھاڻي "نوري" سان محبت ۽ شادي جو احوال ۽ ان ڪان علاوه ڄام جي اعليٰ ڪردار، سخا ۽ سڄاڻ ۽ نوريءَ جي نياز نوڙت ھن سر ۾ شاھ سائينءَ جا خاص موضوع آھن.

ھن سر جي نالي "ڪاموڏ" بابت ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"ڪاموڏ" سنسڪرت لفظ "ڪامودا" جي بگڙيل بناوت آھي جنھن جي معنيٰ آھي ڪام وھيڻي. ھندستاني گوين مطابق ڪاموڏ ھڪ راڳڻيءَ جو نالو آھي جا ديپڪ راڳ جي پارياڻ (زالن) مان ھڪ آھي." (1)

"ڪاموڏ" جي سر يا راڳ سان وابستگيءَ جي باري ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو تہ سنڌ ۾ نوري ڄام تماچيءَ جي ڪھاڻيءَ بابت جيڪي ڪافيون ڳايون وينديون ھيون يا اڄا بہ ڳائجن ٿيون تن کي "سنڌي سر ڪارايل" جيڪو شاھ سائينءَ جي "سر ڪارايل" کان الڳ آھي. ۾ شمار ڪيو ويندو ھو ۽ جيڪو جماعتي راڳ ٿيندو ھو. ان ۾ ان موضوع وارو ڪلام، "سر گنڌري" جي نالي سان سڏبو ھو. جيڪو سر ڪلياڻ سان ملندڙ جلندڙ آھي. شاھ جي راڳ تي تحقيق ڪندي معلوم ٿيو تہ سر ڪاموڏ ڪجھ فرق سان ھندستان جي "راڳ ڪدارا" سان ملي جلي ٿو. (2)

ليلا رام وطن مل جو بہ ڪجھ اھڙو ئي خيال آھي.

"Kamud is the name of a Hindi Ragni" (3)

ھي سر شاھ سائينءَ جي ڪلام ۾ خوبصورت منظر نگاري جو اعليٰ مثال آھي. جنھن ۾ ھن وقت بوقت بيحد سھڻيون ۽ بيان کي وڌيڪ چٽو بنائڻ واريون تشبيھون ۽ استعارا استعمال ڪيا آھن. جن جو تفصيل ھيٺ درج ڪجي ٿو.

(i) سر ڪاموڏ ۾ استعارا

تون سمون، آئون گندري، مون ۾ عيبن جوءِ
پسي راڻيـن روءِ، متان ماڳر مٽيين

(گربخشاڻي - ص 580 - داستان 1- بيت 1)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جوءِ = ماڳ، جڳهه، آستانو

داستان پهرين جي لڳاتار ستن بيتن ۾ نوري ڄام کي مخاطب ٿي سنڌس وڏ گهرائي ۽ حاڪم هجڻ جو اقرار ڪري ٿي ۽ پاڻ کي بي حد ڪمتر ۽ عيبدار ظاهر ڪري ٿي. هن بيت ۾ شاهه سائين نوري جي بي انداز ۽ گهڻن عيبن لاءِ جوءِ لفظ مستعار ڪيو آهي. نوري ڄام کي چوي ٿي ته مون ۾ ڪو هڪ به عيب ناهي، پر اي سردار مان ته سراپا عيبدار آهيان. مون ۾ عيبن جو آستانو آهي.

ڪوءِ سميون، ڪن سومريون! جي اڇن اوچي ڳات
ورسي ڪنجهر ڄائيون! جن تماچيءَ تات
راڻن ملارات، ماڻڪ مَي پرائيو
(گربخشاڻي - ص 582 - بيت 26)

"ماڻڪ" بي بها موتي (4) استعارو ڄام تماچي

هن بيت ۾ ماڻڪ پنهنجي لغوي معنيٰ ۾ نه پر مجازي معنيٰ ۾ ڄام تماچيءَ لاءِ استعاري طور استعمال ٿيو آهي. شاهه لطيف فرمائي ٿو ته سميون ۽ سومريون پنهنجي ور ڄام تماچيءَ کي ماڻڻ لاءِ ۽ پاڻ وڻائڻ لاءِ سوين هار سينگار ڪري، نهايت هٺ منجهان آيون. پر ڄام انهن کي ڏڪاري ڇڏيو ۽ نوري نهايت نياز ۽ نوڙت سان وڏ گهرائين راڻين منجهان اهو املهه ماڻڪ يعني ڄام تماچي حاصل ڪيو.

وائي - داستان پهريون

ٿل، هيري هٿ وڏائين، ويهي سائين وچ ۾

هيرو = بي بها ۽ خوبصورت جواهر، املهه ماڻڪ

پر هتي هيرو، نوريءَ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي يعني توڙي جو هوءَ انهن جو اولاد آهي،جن لاءِ شاهه صاحب فرمائي ٿو.

ڪکيءَ هاٿيون ڪاريون، ڇڇيءَ هاٿا ڇڇ
پاند جنين جي پابند سين، لڳو تني لڇ

۽ اهڙي ماحول ۾ رهندي پلجندي به نوري ۾ نه انهن جهڙين عادتون هيون ۽ نه انهن جهڙا افعال. تڏهن لطيف سائين ان کي هيري سان مستعار ڪيو آهي. جيڪو به اصل ڪوئلي جي پيداوار آهي، ۽ ڪوئلي جي کاڻين ۾ لڀندو آهي.

ساڳي وائيءَ ۾ اڳتي هڪ مصرع آهي:

"پسو جو پيدا ٿيو جوهري جتائين"
(گربخشاڻي - ص 582 - 583)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٿي بيان ڪيو ويو تہ نوري کي هيرو سڏيو ويو آهي ۽ صاف ظاهر آهي تہ هيري جي پرک اهو ڪندو جيڪو جوهري هوندو. جنهن جو واسطو هيرن سان پوندو ۽ هن بيت ۾ اهو جوهري يا هيرن جو پارکو آهي ڄام تماچي. يعني "جوهري" ڄام تماچيءَ لاءِ مستعار ڪيو ويو جنهن نوري جهڙي هيري کي پرکي پنهنجو ڪيو.

نہ ڪـہ ڄـائو ڄـام ڪـي، نڪـو ڄـام ڄـياءِ
تنـيدي وڏي ڳنـدري، سـين آه سـياءِ
"لم يلـد ولم يولـدءِ اي نجـابت نيـاءِ
ڪبـر ڪبريـا" تخـت تمـاچي ڄـام جـو

(گربخشاڻي - ص 584 - داستان 2 - بيت 10)

هن سر ۾ شاهه سائين جيڪا تمثيل سمائي آهي ان کي واضع ڪرڻ لاءِ هي بيت هڪ بلڪل چٽو مثال آهي. هن بيت ۾ لطيف سائين ڄام تماچي مستعار ڪيو آهي الله پاڪ لاءِ جيڪو بي نياز بادشاهه آهي. هو نہ ڪنهن مان ڄائو آهي ۽ نہ ڪنهن کي ڄڻيو اٿائين. هو واحد ۽ لاشريڪ آهي ۽ ان جو شان شوڪت وارو تخت سڀ کان اعليٰ ۽ عظيم آهي. شاهه سائين فرمائي ٿو تہ ان واحد لاشريڪ رب جي حڪومت ۽ سلطنت ۾ هر ننڍي وڏي بندي جو خيال رکيو وڃي ٿو. جنهن وٽ ڪنهن کي ان جي ظاهري رتبي سان نہ پر ان جي عملن سان قبوليت ۽ عزت ملي ٿي.

(ii) سر ڪاموڏ ۾ تشبيهون

هئين پيرين، آرڪئين، مـہ تـہ مهاڻي
جنءِ سڳو وچ سرنڊڙي، تئن راڻن ۾ راڻي
اصـل هئـي ان ڪـي اهـل ڄاماڻي
سمـي سـڃاڻي، پـڙو پـڌس پانهـہ ۾

(گربخشاڻي - ص 582 - داستان 1 - بيت 23)

"جنءِ سڳو وچ سرنڊڙي تئن راڻن ۾ راڻي"

"سرنڊي جي تارن سان گڏ وچ ۾ هڪ وڏيل سڳو بہ هوندو آهي جو سيني تارن ۾ مکيہ آهي، جو جو ستن مول سرن مان پهريون سر "سا" هن سڳي مان نڪرندو آهي، ۽ ٻين سڀني سرن جو دارومدار مٿس ئي آهي. (5)

شاهه سائين جيئن تہ پاڻ راڳ ۽ موسيقي جو عاشق هو هي تشبيهہ سندس راڳ سان ان محبت جو دليل آهي. هت هو نوريءَ جي باري ۾ چوي ٿو تہ هوءَ منهن مهانڊي، آرين پارين ۽ لڇڻن ۾ ڪنهن بہ ريت مهاڻي نہ ٿي لڳي، بلڪ جهڙي طرح سرنڊي جي وچ ۾ وڏيل ڏاڳو، ان جي سيني تارن ۾ اهم ۽ مٿاهون هوندو آهي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تيئن نوري بہ سپن راڻين ۾ مٿانهين آهي. ان جي اهڙي پاڪ پوتر ۽ شاهي خاندان جهڙي هلت چلت، سمي سچائي صحيح ڪئي ۽ کيس پٽ راڻي بنايائين.

(واڻي داستان پهريون)

ٿل: هيري هٿ وڏائين ويهي سائڻ وچ ۾

مصرع: موتي مڃي هٿ تي ڪوڏن جنءِ ڪڍيائين،

مصرع : ماڻڪ مياڻن تي چلرن جنءِ چنيائين

(گربخشاڻي - ص 583)

جيئن مٿي بيان ڪيو تہ نوري جي سهڻي صورت ۽ خاص طور تي سهڻن لڇڻن ۽ نياز نوڙت، سمي ڄام ڪي ايترو تہ متاثر ڪيو جو هن نهايت چاهہ مان مهاڻن ڪان نوري جو سڱ ورتي شادي ڪئي ۽ ان کي پنهنجي پٽ راڻي بنايائين. هت شاهہ سائين نوري کي هيرو ڪوٺيو آهي (تفصيل استعاري واري بيان ۾ اچي چڪو) ۽ اڳتي فرمائي ٿو تہ ان هيري هٿ ڪرڻ کان پوءِ ڄام تماچي خوشيءَ منجهان نوري جي ماٽن جي راضپي لاءِ موتي، مهاڻن جي هٽن تي ايئن واريا ڄڻ تہ ڪوڏيون هجن. مياڻين (اها جاءِ جتي مهاڻا مڇيون ماري آڻي ڍير ڪندا آهن تي ماڻڪن جي ڇٽ ايئن چنيائين ڄڻ تہ اهي ڪي ٻي ملهيا چلر هجن. نوريءَ جهڙو هيرو هٿ ڪرڻ کان پوءِ هن کي موتي ۽ ماڻڪ، ڪوڏين ۽ چلرن جهڙا خسيص ۽ بيڪار لڳا.

هيٺ جـر مٿـي مڇـر، پاسـي ۾ وٿـراهہ
اچـي وچـي وچ ۾، تمـاچيءَ جـي سـاءِ
لڳـي اتـر واءِ، ڪينجهـر هنـدورو ٿئـي
(گربخشاڻي - ص 583 - داستان 2، بيت 4)

هيٺ جر، مٿـي مڇـر، ڪنـڌي ڪوٽـر ٽـڙن
ورئـي واهونـدن، ڪنجهـر ڪٽـوري ٿئـي
(گربخشاڻي - ص 583 - بيت 5)

هنن ٻنهي بيتن ۾ شاهہ سائين بي حد خوبصورت منظر نگاري ڪئي آهي. ٻنهي بيتن ۾ هڪ سحر انگيز حسن سمايل آهي. پهرين بيت ۾ پاڻ ڪينجهر کي هندوري يا پينگهي سان تشبيهہ ڏئي ٿو. نوري ۽ ڄام ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي ڪينجهر جو سير ڪري رهيا آهن. ٻيڙي جي هيٺان ڪينجهر جو پاڻي پيو وهي ۽ مٿان ڪناري تي ٻيلن وڻن جا جهڳٽا نمي اچيو ٿا ٻيڙي تي پون. مٿان وري جو اتر جي هوا لڳي ٿي تہ پاڻي ۾ پيدا ٿيل لهرن مٿان ٻيڙي ائين پئي جهولي ڄڻ سڄي ڪينجهر هندورو ٿي پئي هجي. ٻئي بيت ۾ ان رومانوي منظر کي اڃا بہ وڌيڪ حسين بنايو ويو آهي. جڏهن ڪينجهر ۾ ٻيڙي پئي تري جنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٿان وڻن جا جهڳٽا پيا نمن ڪنڌي تي ڪنول جا حسين گل ٽڙيا بيٺا آهن ۽ جڏهن واهوندا (بهادر جي هوا) ٿا ورن تہ گلن جي خوشبو سان سڄي ڪينجهر اٿين واسجي ٿي وڃي جڻ تہ سڄي ڪينجهر ٿي ڪٿوري ٿي پئي آهي.

هنن بيتن ۾ محاڪات ۽ تخيل جي تمام اعليٰ پرواز ملي ٿي. هن قصي تي ٻين شاعرن بہ شعر چيو آهي، پر هيڏي حسين منظر نگاري ۽ تشبيهون ڪنهن وٽ بہ نہ ٿيون ملن.

هر سر شاهہ سائين جي ننڍين سرن مان هڪ آهي، جنهن ۾ صرف ٻن داستان ۾ ڪلام ورجيل آهي. پر مضمون ۽ موضوع جي لحاظ کان توري بيان ۽ منظر نگاري جي لحاظ کان تمام خوبصورت ۽ جامع سر آهي ۽ وري استعاري ۽ تشبيهہ جي استعمال تہ جڻ هن جي حسن کي ٻوبالا ڪري ڇڏيو آهي. داستان پهرين جي بيت نمبر 12 ۾ شاهہ سائينءَ ماحول جي مطابقت سان هڪ نهايت سهڻي تشبيهہ استعمال ڪئي آهي فرمائي ٿو:

چاريون، ڪاريون، ڄڄ، ڇيريون، جن جي محبت مڇيءَ ساڻ
رهن، وهن سر پاڻڏيين، سيپيٺي بدبو هاڻ
لڏڙن جنءَ لطيف چي، پاٽيءَ وجهن پاڻ
تن ملاحن جو ماڻ، سمي سر ڪٿو پاهجي

(اگريخشائي – ص 518)

"لڏڙن جنءَ لطيف، پاٽي وجهن پاڻ"

"لڏڙن". واحد لڏڙو هي مشهور پاٽيءَ جو جانور آهي، جو ڊيگهہ ۾ اٽڪل 3 فوٽ ٿيندو. مڇي تي گذران ڪندو آهي." (6)

هن داستان ۾ شاهہ سائين لڳاتار، ڪينجهر ۾ رهندڙ مهاڻن جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ ۽ عادات و اطوار کي بيان ڪيو آهي. چوي ٿو تہ هنن جو ڪم ٿي آهي مڇي مارڻ ۽ وڪڻڻ. مڇي پڪڙڻ لاءِ هو پاٽيءَ ۾ ائين تہ لهي ٿا پون. جيئن لڏڙو پاٽيءَ ۾ پاڻ ڪٽي ڇڏيندو آهي.

پاٽي ۾ ٻي ڊپو ۽ ٻي اونهو لهڻ ۽ تڙڳڻ جي ڪري شاهہ سائين مهاڻن کي لڏڙن سان تشبيهہ ڏني.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - سر ڪاموڏ

1. گربخشاڻي هوتچند مولچند، شاھ جو رسالو، ٽن جلدن ۾، پٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد 1399ھ / 1979ع ص 733

2. بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر، "شاھ جو رسالو: شاھ جو ڪلام"، جلد پنجون، علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد 1997ع - ص 39

3. لالواڻي ليلارام وطن مل، "The Life, Religion & Poetry of Shah Latif" سنگ ميل پبليڪيشن لاهور 1987ع - ص 69.

4. آڏواڻي ڪلياڻ، شاھ جو رسالو، مڪتبہ برهان، اسحاقيہ پرنٽنگ پريس ڪراچي، 1976ع - ص 289.

5. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاھ جو رسالو" ٽن جلدن ۾ ص 741

6. ساڳيو - ص 788.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ج) سر سورٺ ۾ استعاره ۽ تشبيهون

هن سر ۾ شاهه لطيف، ڪاٺياواڙ جي مشهور شهر، "جهونا ڳڙهه" جي حاڪم ۽ ان جوءِ جي ناميارِي سخي سردار راءِ ڪنگهار جنهن کي سندس سخاوت جي ڪري "راءِ ڏياچ" يا "ڏياس" به سڏيو ويندو هو، جي راڳ سان محبت ۽ ان جي عيوض پنهنجي سر جو دان ڏيڻ، وارو قصو بيان ڪيو آهي. سورٺ راءِ ڏياچ جي ونيءَ هئي جنهن جي نالي تي هي سر سڏجڻ ۾ آيو.

هن سر تي ان نالي بابت وضاحت ڪندي ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو.

"سورٺ سنسڪرت لفظ "سوُراشٽر" جي بگڙيل بناوت آهي. هندستاني گوئين موجب سورٺ هڪ راڳڻيءَ جو نالو آهي جا "پشرو" راڳ جي ٽئين پٽ دنني پريا جي زال آهي. هي راڳڻي سوُراشٽر ۾ عام جام ڳائي ويندي هئي، تنهن ڪري مٿس اهو نالو پيو آهي." (1)

ليلا رام لکي ٿو:

"This Sur is based on the tale of Sorath and Rai Diach. Like Suhni, Sorath has become the name of a very sweet Hindi Ragni." (2)

(هي سر سورٺ ۽ راءِ ڏياچ جي ڪهاڻيءَ تي ٻڌل آهي. سهڻي وانگر هڪ بي حد مٺڙي هندي راڳڻيءَ بنجي ويل آهي.)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جنهن شاهه جي راڳ تي باقاعده تحقيق ڪئي آهي لکي ٿو تہ 1959ع ۾ شاهه جي راڳ بابت ڪيل تحقيق مطابق "سر سورٺ" . هندستاني راڳ "ديس" سان ملندڙ معلوم ٿيو." (3)

سر سورٺ هڪ نهايت اثرانگيز ۽ دل پڃائيندڙ سر آهي، جهن ۾ درد ئي درد آهي.

هن سر بابت ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي تحقيقي ۽ تشريح ڪيل شاهه جي رسالي ۾ لکي ٿو تہ :

"شاهه صاحب هن ڳالهه ۾ سمايل هڪ سلسلي يعني "راجا جو راضي ٿيڻ، مڱڻي کي مٿي محل ۾ اڪيلو گهرائڻ ۽ وڏا ڏان ڏيڻ" کي تمثيلي طور، نبي صلعم جي معراج تي وڃڻ وارو ماحول تصور ڪري ٿو. نبي صلعم سان سندس عشق واري جذبي ۽ احساس سان گڏ، اها سندس تخيل جي اڏام." (4)

ڊاڪٽر گربخشاڻي مطابق، "هن سر ۾ شاهه انهي مرادوند مريد جو ذڪر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيو آهي، جو طريقت جي راهہ ۾ نفس ڪي نهوڙي، مرشد جي اشاري تي، نہ فقط پنهنجو تن، من ۽ ڌن ۾ پنهنجي سر ڏيڻ کان بہ نہ ٿو گسي" (5)

محترم جي ايم سيد ان تمثيل بابت لکي ٿو:

"اهل طريقت وارن انهي جو مطلب اهو ڪڍيو آهي تہ ٻيجل مرشد حقيقي آهي جو جڏهن حق جو ذڪر ٿو تنواري تہ سندس سچو مريد راءِ ڏياچ سر سوڊو قربان ٿو ٿئي. ان ۾ سورٺ نفس اماره آهي، جو ان ڪم ڪرڻ کان کيس روڪي ٿو ۽ انيراءِ الستي آواز آهي، جنهن جي اشاري تي ٻيجل تند تنواري کيس آزمائش ٿو گهري، جهوناڳڙهہ هي سڌن واري دنيا آهي. (6)

هتي ٻيجل مرشد ڪامل لاءِ مستعار ٿيو آهي، جيڪو راءِ ڏياچ جي هدايت لاءِ اچي ٿو ۽ آخر پنهنجي ذڪر ۽ فڪر جي زور تي راءِ ڏياچ کي پنهنجي مريديءَ ۾ آڻي، ڪانئس سندس خودي ۽ پاڻپڻي جي قرباني گهري ٿو، ڇو جو اهو ئي هڪ رستو آهي محبوب حقيقيءَ تائين رسائي حاصل ڪرڻ جو ۽ راءِ ڏياچ يعني مريد يا سالڪ جيڪو دنيوي عيش و عشرت، نامر ۽ عزت جو مالڪ آهي، تنهن لاءِ اها قرباني ڪيتري قدر مشڪل بہ آهي ۽ سندس دنيوي عياشين تي پليل نفس (سورٺ) بہ کيس ان قرباني کان جهلي ٿي، پر آخر هو ان تي قابو پائي پنهنجي "سر" يعني خودي ۽ پاڻ پڻي کي مرشد آڏو قربان ڪري، حق ۽ سندس وچ ۾ ان رڪاوٽ کي دور ڪري وڃي ٿو حق سان هڪ ٿئي.

ان روحاني تمثيل جي لحاظ کان ڪردارن ۽ ماڳن جو بہ شاهہ سائينءَ استعاراتي استعمال ڪيو آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ٿي چڪو. ان کان علاوه ڪجهہ استعارا ۽ تشبيهون هن ريت آهن.

(i) سر سورٺ ۾ استعارا

ڪنين ڪنين ماڙهين، پيئي ڪل ڪائي
رسيا جي رمز ڪي، تن پارسي پائي
"الانسان سري وانا سره" ورتي اي وائي
راجا راڳائي، هر دور ٿي هيڪ ٿيا

(گربخشاڻي - ص 590 - داستان 2 - بيت 5)

"رسئا جي رمز ڪي، تن پارسي پائي"

پارسي يعني فارسي بولي، هي ڌارين بولي سنڌي ماڻهن لاءِ جيئن تہ ڏاڍي مشڪل ۽ ڳجهي هئي، يعني هن جو سمجهڻ هڪ عام سنڌي ڳالهائيندڙ لاءِ ڪنهن ڏکي ڳجهارت کان گهٽ نہ هو. بلڪ اڄ ڏينهن تائين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بـ ڪنهن ڏکي يا منجهيل يا ڳالهه لاءِ لفظ "فارسي" کي استعاري طور استعمال ڪيو ويجي ٿو. مثال طور: "هن ڳالهه ۾ ڪهڙي فارسي آهي جو توکي سمجهه ۾ نـ ٿي اچي."

هن سر ۾ شاهه سائين جيڪا روحاني تمثيل پوشيده رکي آهي ان بابت فرمائي ٿو تـ ڪن ٿورن ماڻهن ٿي ان ڳالهه جو راز يا ڳجهه (پارسي) ڳولهي لڌو. جيڪو حديث پاڪ ۾ الله تعاليٰ بابت فرمايو ويو تـ. انسان منهنجو ڳجهه آهي ۽ آئون ان جو ڳجهه آهيان. داستان چوٿين ۾ آهي.

گــل چنــو گرنــار جــو، پتــڻ تيــون پتيــن
سهــين ســورٺ جهڙيــون، اپيــون اوســارين
جوتــا چــارڻ هــٽ ۾، ســر ســينگاريو ڏيــن
نــاريون نــاڏ ڪريــن: "راجــا رات رمگيــو"

(گربخشاڻي - ص 596 - بيت 12)

"گل چنو گرنار جو"

هتي راءِ ڏياچ کي گرنار جو گل، استعاري طور چيو ويو آهي جنهن جي سر ڏيڻ تي ان جي ملڪ (گرنار) ۾ روح پتڪو پئجي ويو آهي.

داستان چوٿون

ري مصلحــت مگڻــا، قــصر ڪيــن اچــن
نــور تجلــو نــور ســين، تمثــو نيــڻ پســن
خيمــي ۾ ڪنگهــار جــي، چاندوٽــا چمڪــن
لڌائيــن لطيــف چــي، ســندا ڏاڻ ڏســين
تيــلاه ملــڪ ڏٺيــن، مجثــو مگڻهــار کــي

(گربخشاڻي - ص 595 - بيت 1)

"خيمي ۾ ڪنگهار جي، چاندوٽا چمڪن"

"خيمو" تنبو، محلات، هتي جسم يا وجود"

"خيمي ۾ الخ، اندر جي روشنيءَ ڪري راءِ ڏياچ جو سارو جسم الاهي نور جي شعائن سان پيو چمڪي." (7)

هتي راءِ ڏياچ يا ڪنگهار جي جسم يا وجود لاءِ لفظ خيمو مستعار ڪيو ويو ۽ چاندوٽا يعني چنڊ جا ڪرڻا يا تجلا مستعار ٿيا الاهور نور جي تجليءَ لاءِ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ii) سر سورٺ ۾ تشبيهون

داستان ٻئي جو بيت آهي:

ساري رات صاحب کي، ڳـڙهه پـر ڳايـائين
انـس مـاڻڪ مـيـه جـڻءِ، هـٿ نـہ چنـائين
تـي لائـق لڌائيـن، جڻـن هـو ميراثـي مڱڻـو

(گربخشاڻي - ص 590 - بيت 2)

"انس ماڻڪ ميه جڻءِ"

"انس ماڻڪ الخ. مٿانئس ڪوٽ منجهان موتين ماڻڪن جون ورڪائون ٿي ويون پر هن انهن کي هٿ نہ لاتو." (8)

اڳئين زماني جي بادشاهن جو اهو رواج هوندو هو تہ هو جڏهن ڪنهن جي علم ۽ هنر کان متاثر ٿيندا هئا تہ ان کي هيرا موتي انعام ۾ ڏيندا هئا. هت بہ ان بادشاهي داد واري انداز کي نپائيندي راءِ ڏيئچ تي موتين جي بارش ڪئي، پر ٻيجل بہ اصلي نسلي مڱڻو هو، ڪو ٽڪر ٽڪو پينو نہ هئو ۽ هو هن سخي سردار وٽان وٺڻ لاءِ "دان" سوچي آيو هو، تنهن قيمتي موتين کي ڇهيو بہ ڪين.

حوالا - سر سورٺ

1. گربخشاڻي هوتچند مولچند. شاهه جو رسالو ٽن جلدن ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد سنڌ 1399 ھ / 1979ع ص 754.
2. لالواڻي ليلا رام وطن مل "The Life, Religion & Poetry of Shah Abdul Latif" سنگ ميل پبليڪيشن لاهور 1987ع - ص 62.
3. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر (محقق ۽ شارح) "شاهه جو رسالو - شاهه جو ڪلام" جلد پنجون. علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ 1418ھ/1997ع مقدمہ ص 42.
4. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر. "شاهه جو رسالو شاهه جو ڪلام"، جلد پنجون مقدمہ ص 38
5. گربخشاڻي هوتچند مولچند. شاهه جو رسالو. ص 766.
6. سيد جي ايم. "پيغام لطيف". روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 1988ع - ص 188 - 189
7. گربخشاڻي هوتچند مولچند. "شاهه جو رسالو" ص 780.
8. گربخشاڻي هوتچند مولچند. "شاهه جو رسالو" ص 770

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(خ) سر ڪيڏاري ۾ استعمال ٿيل استعارا ۽ تشبيهون

هن سر جي نالي بابت ليلا رام وطن مل لکي ٿو:

"Kedaro is the name a of Hindi Ragni" (1)

"ڪيڏارو سنسڪرت لفظ "ڪيدار" جي بگڙيل بناوت آهي جنهن جي معنيٰ آهي "جنگ جو ميدان". هندستاني گوين موجب "ڪيداري" هڪ راڳڻيءَ جو نالو آهي، جا ديپڪ راڳ جي پنجن پارياڻن (زالن) مان هڪ آهي." (2)

"ڪيڏارو.ج.ڪيڏارا.ذ (ع.ڪيد = مڪر فريب > ف. جنگ لڙائي > سن. ڪيد + وارو = ڪيڏارو) جنگ، لڙائي، جهيڙو، قتلام (اسم خاص) هڪ سر يا راڳڻيءَ جو نالو. جنگ جو سر، درد پريو راڳ. (جامع سنڌي لغات، جلد چوٿون، ص 2184)

هن سر ۾ شاهه لطيف 61 هجري مطابق 680ع ۾ ظهور پذير ٿيندڙ اسلامي سن جي ان المناڪ واقعي جوبيان ڪيو آهي جيڪو ميدان ڪربلا ۾ پاڪ اهلبيت کي پيش آيو. ان المناڪ جنگ جو بيان جنهن ۾ حق ۽ سچ جو رتبو بلند ڪرڻ لاءِ، رب پاڪ جي سچي ۽ پسنديده دين جي سربلندي خاطر الله پاڪ جي محبوب نبي سڳوري صلعم جن جو ڏوهٽو حضرت امام حسين رضہ) پنهنجي جان، مال ۽ اولاد قربان ڪري پنهي جهانن ۾ پاڻ کي سرخرو ڪري، شهيدن جو سردار بڻيو ۽ دين اسلام کي پنهنجي رت جو ريج ڏيئي سر بلند ڪري ويو ۽ سندس مخالف جيڪي حق ۽ سچ جا دشمن ۽ اسلام جا ويري هئا دنيا توڙي آخرت ۾ خوار خراب ۽ لعنت ملامت جا حقدار ٿيا.

"هن سر ۾ شاهه صاحب، حق جي راه تي هلندڙن جي سورن ۽ سختين جو بيان ڪيو آهي. ڏٺي پنهنجن پيارن کي سختيون ٿو سهائي. سچا انسان ڪڏهن بہ ظلم ۽ ستم اڳيان نہ ٿا جهڪن ۽ پنهنجي جان سائين تان صدقو ڪرڻ ۾ سعادت ٿا سمجهن." (3)

هن سر ۾ جهڙي قسم جو مضمون ۽ بيان آهي ان لحاظ کان هن ڪلام کي رزميہ شاعري (جنهن شاعريءَ ۾ جنگي واقعن جو ذڪر هجي) ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. هن ۾ شاهه سائين لڙائيءَ جو ميدان، لشڪرن جي آمهون سامهون لڙائي، بهادريءَ جا واقعا، جنگي سازو سامان وغيره جو ذڪر ڪيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي ۽ ان موضوع ۽ مضمون جي مناسبت سان استعارن ۽ تشبيهن جو استعمال
ڪيو آهي جيڪي اڳتي درج ڪن ٿا.

(i) سر ڪيڏاري ۾ استعارا

ڪامل ڪربلا ۾، آيا سيد شير
ماري مصرين سين، ڏنڊ ڪيائون ڍير
ڍهليا اٿ دلير، پسي حملو مير حسين جو

(گربخشاڻي - ص 600 - داستان 2 - بيت 6)

"آيا سيد شير"

ميدان ڪربلا ۾ جنهن جوانمردي، بي جگري ۽ دليري سان حضرت امام
حسين ۽ سندس آل عيال مقابلو ڪيو. ان لاءِ لطيف سائين سيد سڳورن لاءِ شير
(شينهن) لفظ مستعار ڪيو آهي (وجه جامع بهادري) ۽ شير لفظ ان سلسلي
۾ ٻين ٻه بيتن ۾ استعمال ٿيو آهي. مثال طور:

ڪوفين ڪهر ڪئو، لٿا جماتي يزيد جا
پليتن ڪي پڙ ۾، ورنهي ور پيو
سنڌر هون سهو، شير شهادت رسئو

(گربخشاڻي - ص 603 - داستان 2 - بيت 5)

ڪربلا ڪڪوري، دلدل رتا پير
سنون ڏيندي شير، مٿا سچ مرڪئو

(داستان 5 - بيت 11)

ڪربلا ۾ جنگ جي ميدان لاءِ فرمائي ٿو:

ڪاري ڪڪر هيٺ، مون جهيڙيندي ڇڏئا
ڪارا ڪند هٿن ۾، ارل چيرا هيٺ
ٿي تنين سين ڏيٺ، موٺڻ جنين ميهٺون

(داستان 3 - بيت 2)

"ڪاري ڪڪر، جنگ جي ميدان ۾ ماڻهن ۽ گهوڙن جي ڊوڙڻ ڪري ڊوڙ
جا ڪارا ڪڪر ٺهي پيا هئا." (4)

يعني ميدان جنگ ۾، دوران جنگن پيادن ۽ سوارن جي هڪ ٻئي تي هلان
ڪرڻ، ڊوڙڻ ڀڄڻ سان جيڪا دز اڏائي آهي سا اتي ئي ميدان ۾ مٿانئڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چانئجي وٺي آهي جڻ تہ ڪارو ڪڪر هجي. ان منظر لاءِ شاهه سائين هي لفظ ڪارا ڪڪر مستعار ڪيو آهي.

(ii) سر ڪيڏاري ۾ تشبيهون

سختي شهادت جي، سڻ شادي جو ڏينهہ
ذرو نـاهہ يزيد کـي، نسـورو ٿـي نينهہ
مـرگ آهـي مينهہ، علـي جـي اولاد کـي
(گربخشاڻي - ص 598 - داستان 1 - بيت 8)

هن بيت ۾ شاهه سائين ٻن تشبيهن جو استعمال ڪيو آهي:

1. "سختي شهادت جي سڻ شادي جو ڏينهہ"

"اي پڙهندڙ ٻڌ، اسين جنهن کي شهادت جي سختي چئون ٿا، سا امامن واسطي شاديءَ جي ڏينهن جي خوشيءَ ۽ فرحت مثل هئي ڇاڪاڻ تہ هنن خدا تعاليٰ جو فرمودو بجا ٿي آندو" (5)

شاهه لطيف فرمائي ٿو تہ امامن سڳورن کي جيڪي شهادت جون سختيون يا تڪليفون پوڳجڻ ۾ آيون سي انهن لاءِ شاديءَ جي ڏينهن برابر هيون. جو تہ شاديءَ جو ڏينهن معنيٰ وصل جو ۽ خوشيءَ جو ڏينهن ۽ هنن رب پاڪ جي محبت جي اقرار ۾ پنهنجو پاڻ ان مالڪ کي پيش اربيو. هو هميشہ خدا پاڪ جا پيارا ٿيڻ وارا هئا.

2. "مرگ آهي مينهہ، علي جي اولاد کي"

پهرين مصرع ۾ امامن سڳورن جي شهادت ماڻڻ واري سختيءَ کي شادي جي ڏينهن سان تشبيهہ ڏني وئي ۽ هن آخري مصرع ۾ ٻڌائي فرمائي ٿو تہ حضرت علي ڪرم الله وجہ جن جي اولاد لاءِ موت مينهن مثل آهي جو تہ جيئن مينهن سڪا وڻ ساوا ڪريو ڇڏي، تيئن (سبيل الله) ۾ موت بہ انسان کي نئين حياتي يعني ابدي هستي بخشتي ٿو. (6)

سـختي شـهادت جـي، مڙوئـي مـلار
ذرو نـاهہ يزيـد کـي، اي عشـق جـو آثـار
ڪسـڻ جـو قـرار، اصـل امـامن سـين
(گربخشاڻي - ص 599 - بيت 9)

سـختي شـهادت جـي، مـلار مڙوئـي
ذرو نـاهہ يزيـد کـي، آثـار اهوئـي
ڪسـڻ هـو ڪرئـي، اصـل امـامن سـين
(گربخشاڻي - ص 599 - بيت 10)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنن بيتن ۾ بہ لطيف سائين امامن سڳورن جي شهادت جي سختيءَ کي "ملار يعني جهڙ يا مينهن" (7) سان تشبيھ ڏني آهي. اللہ پاڪ کين ايتري همت ۽ حوصلو عطا ڪيو هو. جو هو پنهنجي ۽ پنهنجن ٻچن جي قرباني ڪري سرخرو ٿيا. شاھ سائين فرمائي ٿو تہ اهو تہ عشق الاهي جو جذبو هو. وصل الاهي جي تڙپ هئي. پر يزيد کي ان اعزاز جي ڪا خبر نہ هئي.

ڪلي وير ڪٽڪ ۾، هئي جي حسن هو
پيڙو پيڙو پاءُ ٿي، پتنگ جئن پڙو
آهي ڪير پڙ، جو ڪري هلان مير حسين تان

(گربخشائي - ص 604 - داستان 5 - بيت 3)

ڏاڙهي رت رتياس، ڏند تہ موتين ڳتيا
چوڏهين ماہ چنڊ جئن، پڙ ۾ پيشانياس
"اللہ نور السماوات". جلوو زميناس
"سيماهم في وجوههم" مہ ۾ منڊ ڳتياس
ڦٽن تان رت ڦڙا، عليءَ ٿي اگهياس
مڙئي معاف ڪياس، خالق بدلي خون جي

(بيت 10)

هن بيت ۾ ڪجهہ وڏيڪ تشبيهن جو استعمال ڪندي، شاھ سائين امامن سڳورن جي شهادت جو منظر وڌيڪ پر جوش ۽ دردناڪ بيان ڪيو آهي. فرمائي ٿو تہ شهادت بعد سندن پاڪ سونهاري رت ۾ رڱجي ڳاڙهي ٿي وئي آهي. ڏند مبارڪ ايئن آهن جڻ موتي هجن. سندن پرنور پيشاني ميدان جنگ ۾ ايئن پئي ٻهڪي جيئن چوڏهين جو چنڊ اونداهي رات ۾ ٻهڪندو آهي ۽ پنهنجي نور سان هر طرف اونده کي مات ڏيندو آهي. امامن سڳورن شهادت ۾ قرب الاهي حاصل ڪرڻ ڪان پوءِ هن ڌرتيءَ کي ايئن منور ڪيو آهي. جيئن رب پاڪ زمين ۽ آسمان کي پنهنجي نور سان منور فرمايو آهي (آيت سڳوريءَ جو حوالو) ۽ سندن پاڪ پيشاني تي سجدن ڏيڻ جو جيڪو نشان آهي اهو بہ ايئن ٿو چمڪي جڻ تہ ڪو موتي مڙهيل هجي.

داستان ڇهين ۾ جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ ميدان جنگ جو منظر بيان ٿئي ٿو. شاھ سائين فرمائي ٿو تہ ماس ڪائيندڙ ڳجهون جن کي بهادرن ۽ مانجهي مڙسن جو ماس ڪائيندي ڪٿي ورهيہ لنگهي ويا هئا. سي اڄ اچي ميدان تي لٿيون آهن. هو بہ چونديءَ چونديءَ سورمن جو ماس ٿيون ڪائين. بزدلن، گيدين جا لاش اتي پيا ڪنا ٿين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داستان ڇھون

ڇپر جن ۽ پھون، تڻن رڻ ڳجھن رانئيو
ونڪا ونڪن گڏيا، ٻوڙيو ڏين ڍھون
مھاين وھون، نير مھانگو ڪنديون

(گربخشاڻي - ص 606 - بيت 3)

"ڇپر جن پھون، تڻن رڻ ڳجھن رانئيو"

ميدان جنگ تي جڻن ڳجھون اچي مڙيون آھن، تن لاءِ شاهه سائين تشبيھ جو استعمال ڪندي فرمائي ٿو تہ جيئن ڇپر يعني جبل تي(ساوڪ ۽ گاهه ھجڻ ڪري) ٻڪريون مڙي جوندي اچي گڏ ٿينديون آھن. جنگ جي ميدان تي (سورھين جا لاش ڏسي) اچي ڳجھون گڏ ٿيون آھن. شاهه سائينءَ جي مشاھدي جو تمام سھڻو مثال آھي. يقينن پاڻ سير و سفر دوران ساون جبلن تي رڏن. ٻڪرين جا ڌڻ گڏ ٿيندا ڏٺا ھونداٿين. ان منظر کان متاثر ٿي ھي تشبيھ ڏني اٿس.

حوالا - سر ڪيڏارو

1. لالواڻي ليلا رام وطن مل "The Life, Religion & Poetry of Shah Latif" سنگ ميل پبليڪيشن لاھور-1987ع ص 62
2. گربخشاڻي ھوتچند مولچند، "شاهه جو رسالو" ٽن جلدن ۾ شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪميٽي، حيدرآباد سنڌ 1399ھ / 1979ع ص 786.
3. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهه جو رسالو"، اسحاقيہ پرنٽنگ پريس ڪراچي 1976ع - ص 314.
4. گربخشاڻي ھوتچند مولچند، شاهه جو رسالو (ٽن جلدن ۾) ص 797.
5. ساڳيو
6. ساڳيو
7. ساڳيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(د) سر سارنگ ۾ استعمال ٿيل استعارا ۽ تشبيهون

سارنگ هڪ هندي راڳڻيءَ جو نالو آهي، جيڪا گهڻو ڪري مينهوڳيءَ جي موسم ۾ ڳائي ويندي آهي. هن راڳ بابت اهو چيو ويندو آهي تہ اگر هن کي باقاعده صحيح سر ۽ تال ۾ ڳايو وڃي تہ جهڙ ٿي ويندو ۽ مينهن وسڻ لڳندو. ڪلياڻ آڏواڻي لکي ٿو:

"سارنگ، ميگهہ جي اٺن پٽن مان هڪ آهي ۽ ملهار، ميگهہ جي پنجن استرين مان هڪ ميگهہ، ملهار ۽ سارنگ ٻوليءَ جي لحاظ کان ساڳي معنيٰ رکن ٿا ۽ انهن کي ترتيب ۾ ڳائڻ سان جهڙ ٿي وڃي ٿو ۽ مينهن وسڻ لڳي ٿو." اڳتي لکي ٿو، "ڪجهہ ماڻهو ان خيال جا بہ آهن تہ سارنگ هڪ پکيءَ جو نالو آهي، جنهن جي مٺن ۽ درديلن الاپن مان هي سر ورتو ويو آهي." (1)

ڊاڪٽر نواز علي شوق "سر سارنگ" بابت هڪ مضمون ۾ لکي ٿو تہ "سارنگ سنسڪرت زبان جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "مور جي ٻولي" سنپورڻ راڳ جي قسمن مان هڪ آهي. شاسترن ۾ هي پلارو راڳ ڄاڻايو ويو آهي. هنديءَ جي مشهور ڊڪشنري "شبد ساگر" ۾ سارنگ جي معنيٰ ميگهہ، بادل ۽ ڪنوڻ پڻ ڄاڻايل آهي." (2)

مضمون جي لحاظ کان هن سر ۾ آسمان تي ڪڪرن جو سنبري اچڻ، گوڙ ۽ ڪنوڻ سان وسڪارو ٿيڻ، وسڪاري کان پوءِ ويران پٽن ۽ پوٺن تي هڪدم ساوڪ ڦٽي نڪرڻ (هن ۾ ٿر جي علائقي جو منظر چٽيل آهي) ۽ انسانن توڙي ٻين جاندارن جي خوشين ۽ خوشحالين جو ذڪر ڪيل آهي. ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي، پنهنجي مضمون "سر سارنگ جو تهذيبي ۽ سماجي پس منظر" ۾ لکي ٿو:

"ان سر ۾ سنڌي زندگيءَ جو جيڪو روپ بيان ڪيو ويو آهي، سو مينهن جي آمد سان واسطو رکي ٿو. شاعر ان دور جي معاشري ۾ رهندڙ مختلف فردن، سنڌن سوچ ۽ رغبتن کي نهايت ڪمال خوبيءَ سان چٽيو آهي. صبح ساجهر گهرڙياڻين جو ڇاڏين ۾ ڏڌ ولوڙڻ، جام وسڪاري جي ڪري ڳاهہ بہ جام ٿيندا آهن، جيڪي ڪاٺي مال بہ ميرو متارو ٿيندو ۽ مينهون بہ آل جال کير ڏينديون. سنگهاريون هار سينگار ڪيون پيون خوش ٿينديون تہ وري غريب ۽ بي واهيون عورتون پنهنجي ڪمزور ڇنن جي پريشانيءَ ۾ هونديون." (3)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن سر ۾ شاهہ لطيف صرف پنهنجي منڙي سنڌ کي نہ سنڀاليو آهي، پر سڄي عالم جي بہ آبادي جي دعا ڪري ٿو. هن سر جو وڏي ۾ وڏو بيت جيڪو يارنهن مصرعن تي مشتمل آهي ان جون آخري بہ مصرعون آهن:

داستان چوٿون

سائينمر! سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار
دوست مٺا دلدار! عالمر سڀ آباد ڪرين

(شاهوائي - ص 700 - بيت 12)

سر سارنگ ۾ شاهہ لطيف جيڪا روحاني تمثيل رکي آهي، ان جو ڏس داستان پهرين جي وائيءَ ۾ ٿي ملي ٿو.

ٽل: "منهنجي سيد سار لهندو، مون کي آهي اميد الله ۾"

۽ داستان ٽئين جي وائي:

ٽل: اکيون ميگهہ ملار، صورت تنهجيءَ سڀ جڳ موهيو"

جي مضمون ۾ بلڪل واضع ۽ پڌرو ملي ٿو.

غلام محمد شهوائي لکي ٿو تہ جهڙي طرح برسات کان اڳ ملڪ جي حالت هوندي آهي، جنهن ۾ هر شيءِ جو ڏکر ۽ اڻ هوند هوندي آهي، پر بارش کان پوءِ هر طرف سک، خوشيون ۽ خوشحاليون اچي وينديون آهن. بلڪل ائين ئي اسلام کان اڳ عربستان جي حالت هئي، جتي هر طرف ظلم، بي انصافي ۽ بداخلاقي ڇانيل هئي، نيڪين جو قحط هو. پر اسلام آئي کان پوءِ اتان جون حالتون يڪسر تبديل ٿي ويون. اسلام جي رحمتن پرٺي ڪکر عرب ۾ پنهنجون رحمتون وسائڻ کان پوءِ سڄي دنيا کي بہ پنهنجين رحمتن سان نوازي ڇڏيو. (4)

سر سارنگ جي روحاني تمثيل بابت ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جا بہ تقريبن ساڳيا ئي ويچار آهن لکي ٿو:

"هن سر ۾ شاهہ صاحب اسلام جي فيض جو ذڪر تمثيلي انداز ۾ ڪيو آهي. جهڙيءَ طرح برسات وسڪارو ڪري ، ويران، خشڪ ۽ پڙپانگ زمين کي سيراب ڪري، سرسبز ۽ شاداب بنائيندي آهي، اهڙي طرح نبي ڪريم صلعم جي آمد سبب دنيا ۾ خوشبختي ۽ روحانيت جي پالوٽ ٿي، انسان کي پنهنجو حقيقي شرف ۽ شان مليو. ذهني ۽ فطري آزادي ملي، انسانيت جو شعور حاصل ٿيو. مادي توڙي ذهني خوشحالي نصيب ٿي، ثقافت هڪ نئون رخ اختيار ڪيو ۽ اسلام جي روحاني ۽ اخلاقي فيض سان ماڻهن جون دليون روشن ٿيون." (5)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر نواز علي شوق لکي ٿو:

”ھي حقيقت آھي تہ شاھ لطيف ڀٽائيءَ جو ڪلام گھڻي ڀاڱي تمثيلي آھي. ھن سر ۾ شاھ صاحب مينھن جا مثال ڏيندي اسلامي تعليم طرف نہ صرف اشارا ڪيا آھن پر ڪن ھنڌن تي تہ ظاھر ظھور اسلام جون ڪي اھم ڳالھيون بيان ڪيون آھن.“ (6)

سر سارنگ، شاھ سائينءَ جي سرن ۾ خوبصورت زندگيءَ سان ڀرپور منظر نگاريءَ جو ھڪ بي مثال شاھڪار آھي. ھن ۾ پاڻ زندگيءَ جا بي شمار روپ پيش ڪيا اٿس. بارش ۽ ان کان پوءِ جي منظرن کي وڌيڪ چٽو، پراثر ۽ دلڪش بنائڻ لاءِ خوبصورت ۽ نيون تشبيھون ۽ استعارا استعمال ڪيا آھن. جن جي تفصيلي اپٽار ھيٺ ڪجي ٿي.

(I) سر سارنگ ۾ استعارا

(نوٽ ھن سر کان وٺي آخري سر بلاول تائين داستانن ۽ بيتن جي ترتيب ۽ پڙھڻي غلام محمد شھوانيءَ جي مرتب ڪيل ”شاھ جو رسالو“ مطابق رکي وئي آھي.)

داستان پھريون

ڪکر منجھہ ڪپار، جھڙ نيڻئون نہ لھي،
جھڙا منھجا سپرين، تھڙا ميگھہ ملھار،
ڪڻ اکيون ڪل يار! وڃن سور سنڌا ڪٿو.

بيت 21

جھڙ نيڻئون نہ لھي، ڪڪر ھون نہ ھون،
ساريو سپيرين کي، لڙڪ ڳلن تي پون،
سي مر رويو رون، جن مسافر سپرين:

(شاھواڻي - ص 688 - بيت 22)

ھن سر جي شروع وارن بيتن ۾ شاھ سائين رحمتن ڀري برسات جو ذڪر ڪيو آھي، جن مارن، سنگھارن جون تڪليفون لاھي ڪين ارزن رزاق فراھم ڪيو آھي. سنڌن زمينون فصل اپائڻ لڳيون، مال ڍوُ تي ڪاڏو ڪاڻ سبب اڻ ميو ڪير ڏيڻ لڳا. انھن حالتن ۾ وري اھي سنگھاريون جن جا پرين پرديس ويل آھن. انھن جي حالت ۽ ڪيفيت جو بيان ڪندي شاھ سائين، انھن آسائتين جي انتظار، سڪ ۽ اوسيڙي ۾، ھر وقت ڳوڙھن ڀريل نيڻن کي جھڙ سان مستعار ڪري ٿو. فرمائي ٿو تہ ڪڪر ھجن نہ ھجن (يا مٿين شعر ۾ چوي ٿو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ جھڙ يا ڪڪر بہ منھنجي ترڙ تي بيٺا آھن) پر منھنجي نيڻن مان جھڙ لھڻ جو ڪرنھي. يعني ڳوڙھن جو غبار چانيو ٿي چانيو پيو آھي.

داستان پيو

اڄ رسيلا رنگ، بادل ڪيئا برجن سين
ساز، سارنگيون، سرندا، وڄائي برجنگ
صراحيون سارنگ، پلٽيون رات پڏام تي

(شاھوائي - ص 693 - بيت 5)

"پڏام - پٽ جي پرسان ھڪ ھنڌ" (7)

مينھن جي موسم ۾ ڪڪر جھڙيءَ طرح مٿي چڙھندا ايندا آھن تہ انھن جي شڪل قبن وانگر ھوندي آھي. ان لاءِ شاھ سائين منظر ڪشي ڪندي لفظ "برج" ٿو ڪم آڻي. جھڙ ڇانئجي وڃڻ ڪانپوءِ، ان ۾ پيدا ٿيندڙ گوڙ کي (خوشيءَ جي اظھار طور) مختلف سازن جي سنھن. ٿلھن آوازن سان مستعار ڪري ٿو ۽ "پڏام" تي وقفي وقفي سان ٿيندڙ بارش جي وسڪارن لاءِ استعاري طور چوي ٿو تہ پڏام تي سارنگ رات صراحيون اوتيون آھن.

ميھان ۽ نيھان، ٻئي اڪر ھيڪڙي
جي وسڻ جا ويس ڪري، تہ ڪڪر ڪن ڪيھان
بادل ٿي بيھان، جي آگر اڄڻ جا ڪرين

(شاھوائي - ص 693 - بيت 6)

ھن بيت جي ٽين مصرع ۾ شاھ سائين سڄڻ سان مخاطب ٿي چوي ٿو تہ. جي تون آگر اڄڻ جا ڪرين يعني مون ڏانھن اچڻ جي تياري ڪرين يا سنبرين تہ ھوند خوشيءَ منجھان مان بادل ٿي پوان. يعني ڳوڙھن جي برسات برسايان (بي حد انتظار ڪان پوءِ مليل خوشيءَ جي حالت ۾ اکين مان ڳوڙھا وھڻ لڳندا آھن). سڄڻ جي اچڻ لاءِ تيار ڪرڻ کي "آگر ڪرڻ" سان مستعار ڪيو ويو.

(II) سر سارنگ ۾ تشبيھ نگاري

داستان پھريون

وسڻ اڪڙين جنءَ، جي ھوند سڪيين مينھن
تہ ھوند راتو ڏينھن، پس بوندينئون نہ ڪرين

(شاھوائي - ص 688 - بيت 20)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وسڻ اڳڙيـن جنءَ، جـي هونـد سگهيـن مينهـن

هن بيت جي تشريح ڪندي محترم ڪلياڻ آڏواڻي لکي ٿو:

"اي مينهن! تون (عاشقن جي) اکين وانگر وسڻ سکين ته جيڪر ساري رات ۽ سارو ڏينهن بوندون وهائڻ بند نه ڪرين (عاشق راتون ڏينهان عجيب لاءِ روئڻ پيا.)" (8)

ڪڪر منجهه ڪپار، جهڙ نيڻئون نـه لهـي
جهـڙا منهجـا سـپرين، تهـڙا ميگهـه ملهـار
ڪڻ اکيون ڪل يار، تـه وجن سـور سـنڌا ڪٺـو

(شاهواڻي - ص 688 - بيت 21)

پرينءَ کي ميگهه ملهار سان تشبيهه ڏني وئي آهي ڇو تـه جهڙي طرح ميگهه ملهار يعني وسڪاري سان ماروئڙن جا ڏک سور لهيو وڃن، انهن وٽ خوشيون ۽ خوشحاليون ڇانئجيو وڃن. تيئن پرين بـه جي ڪلي، پاڻ منجهان پنهنجي نظر ڪرم ڪري تـه جيڪر عاشق جا سڀ ڏک سور ختم ٿي وڃن.

داستان ٻيو

سـارنگ سـائي سـٽ، جهـڙي لالـي لاک جـي
اي سـي اڀـن انگيـا، جـنءَ سـي چنـيءَ ڇـٽ
برسـيو پاسـي پـٽ، پرـيائين ڪـن ڪـراڙ جـا

(شاهواڻي - ص 692 - بيت 1)

هن بيت ۾ ٻن تشبيهن جو استعمال ٿيو آهي، پهرين آهي:

"سارنگ سائي سٽ، جهڙي لالي لاک جي"

هت ڪڪرن ۾ ٿيندڙ ڪنوڻ جي ڳاڙهي روشنيءَ کي لاک جي لال رنگ سان تشبيهه ڏنل آهي، ٻي تشبيهه آهي:

"اي سي اڀن انگيا، جنءَ سي چنيءَ ڇٽ"

چني يا چنري، خواتين جو مٿي تي پهرڻ جو اوڍڻ آهي ۽ ان جي سڄي تر تي خاص طور تي اڇا ڇٽ هوندا آهن. يعني ان جو تر ڪنهن بـه گهري رنگ جو هوندو آهي ۽ ان تي اڇن ڇٽن جون قطارون هونديون آهن يا مختلف ڊزائنن ۾ هوندا آهن. هت جهڙ ۽ مينهن جي سنبت جو ذڪر ڪيو پيو وڃي ۽ شاهه سائين آسمان تي ننڍڙن ننڍڙن اڇن ڪڪرن جي ڇانئجڻ کي چنيءَ جي ڇٽن سان تشبيهه ڏني ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پـري پـٽ تـي آئـيـو، سـارنگ سـهـج منجهـا،
ڪرڙيـون ڪنٽهــار جـن، وڄـون اتــر واءِ
ســرها ســبزا ٿـئـا، ڊامـڻ ڊپ ڪـئـا
ڀـــري پـنـنـشـا، پريـائين ڪـــن ڪـــراڙ جـا

(شاهوائي - ص 692 - بيت 2)

ڪنٽهار - هڪ ڇـٽـي سفيد رنگ جو گل هوندو آهي.

هن بيت ۾ شاهه سائين ڪنوڻ جي چمڪاڻ کي ڪنٽهار سان تشبيهه ڏيندي فرمائي ٿو تـ اتر جي هوا لڳڻ تي ڪنوڻ ڪڪرن منجهان ايئن ٿي چمڪاڻ ڪري ڄڻ ڪنٽهار جو گل ٿو ڪڙي.

داستان ٽيون

آگر ڪيو اڄـن، سـڄـڻ ســانوڻ مينهــن جـن،
پاسـي تـن وسـن، جـي سـڀ ڄمـار سـڪيا

(شاهوائي - ص 696 - بيت 8)

سڄڻ سانوڻ مينهن جن، جهڪـن پاسي جهوڪ
ڏيـنـدا پـاهه پـٽـن کـي، منجهـان مينهـن مـوڪ
لـس پـيـاري لـوڪ، آگر ڪيـو اڪيـن سـيـن

(شاهوائي - ص 697 - (داستان چوٿون) بيت 1)

هنن ٻنهي بيتن ۾ شاهه سائينءَ سڄڻ کي سانوڻ جي مينهن سان تشبيهه ڏني آهي ۽ فرمائي ٿو تـ اهي سڄڻ جي ديدار جي سڪ ۽ انتظار ۾ سڪي ٺوٺ ٿي ويل اکين جي آبياري ڪرڻ لاءِ اتان ٿي بادل ڪنيو پيا اچن ۽ اچي آسائتن تي پنهنجن محبتن ۽ ديدارن جو وسڪارو ڪندا. هت سڄڻ ۽ سانوڻ جي مينهن ۾ جيڪا "وجه تشبيهه" آهي اها آهي، "اڃ اجهائڻ". ان کي ئيئن، زندگي جون رونقون بخشيندو آهي، تيئن سڄڻ جو ديدار بہ. ان سان ميل ملاقات جي آسائتن ۽ سڪايلن جي آس پڄائي سندن ديدار جي اڃ اجهائيندو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - سر سارنگ

1. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاھ جو رسالو" مڪتبہ برھان، اسحاقيہ پرنٽنگ پريس ڪراچي 1976ع - ص 327.
2. سنڌي حميد (مرتب) "سر سارنگ" شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاھ حيدرآباد 1419ھ / 1998ع - ص 51.
3. "شاھ عبداللطيف ڀٽائي - چونڊ مضمون"، شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاھ 1418ھ / 1997ع - ص 162، 163.
4. شاھواڻي غلام محمد، "شاھ جو رسالو" سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 1993ع - ص 662.
5. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 1996ع - ص 428.
6. سنڌي حميد (مرتب) "سر سارنگ"، ص 53
7. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاھ جو رسالو"، ص 335
8. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاھ جو رسالو"، ص 331

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ڏ) سر آسا ۾ استعاره ۽ تشبيهه نگاري

شاهه سائينءَ جي هن سر ۾ نه ته ڪو تاريخي واقعو ۽ نه ئي ڪو لوڪ داستان بيان ٿيل آهي. هن سر جي نالي "آسا" بابت چيو وڃي ٿو ته ان نالي جي راڳڻي سنڌ ۾ ڪافي اڳاٽي وقت کان هلندڙ آهي. هندستاني راڳ "آسا" سان ڪافي ملندڙ جلندڙ آهي ۽ ان جي "شڌ آسا" مان آهي. ليلا رام به هن کي هندي راڳڻي ڪوٺيو آهي. جيڪا صبح جو سوير ڳائبي آهي. (1)

محترم ڪلياڻ آڏواڻي هڪ ٻي راءِ ڏانهن ڌيان ڏياريندي لکي ٿو:

"ڪي صاحب فرمائين ٿا ته "آسا" هڪ راجڪماريءَ جو نالو آهي جا پريات جو ڏٺي سڳوري جي ساراهه ۾ گيت ڳائيندي هئي. جنهن سر ۾ هوءَ ڳائيندي هئي ان جو "آسا" نالو پئجي ويو. (2)

"جامع سنڌي لغات" مطابق آسا ج. آسائون. ث(سن. آشا) آس. اميد. آسرو. آرزو مراد. تمنا. غرض. حاجت. آشا. هڪ راڳڻيءَ جو نالو. مڇيءَ جو قسم (ڪ)

(ج.س.ل. جلد پهريون . ص 51)

مضمون جي لحاظ کان هن ۾ مجازي توڙي حقيقي عشق جي باري ۾ وڏو فڪر ۽ فلسفو سمايل آهي. تصوف جي گوناگون نڪتن جي اپٽار آهي ۽ سلوڪ جي راهه تي هلندڙ سالڪن جي مختلف منزلن ۽ رتبن جو احوال ڏنل آهي.

سر "آسا" جو روحاني راز بيان ڪندي غلام محمد شهواڻي صاحب لکي ٿو ته:

هن سر ۾ شاهه حرص ۽ هوس کان پناهه پني آهي ۽ نفس کي ڏاوڻ ڏئي قابوءَ ۾ رکڻ جي رمز ٻڌائي آهي. ان کان علاوه پاڻپڻي يا خوديءَ جي خاتمي جي تنبيهه ڪئي اٿس. (3)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو ته هن سر ۾ جن داستانن ۾ عشق حقيقيءَ جو بيان آهي. تن ۾ اهو ٻڌايو ويو آهي ته عاشق کي محبوب حقيقيءَ جي وصال حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيڏا ڪشالا ڪڍڻا پون ٿا ڪهڙيون منزلون طئي ڪرڻيون پون ٿيون. سالڪ کي ترڪ، طلب، تحقيق ۽ ڪل جهڙن نازڪ تصوف جي مسئلن کي سمجهڻو پوي ٿو. محبوب حقيقيءَ خاطر ان کي تسليم و رضا، اطاعت ۽ تواضع جا طريقا سکڻا پون ٿا ۽ انهن سيني منزلن ۾ صبر، حوصلي، نهٺائي ۽ نماڻائيءَ سان پار پوڻ کان پوءِ هو محبوب حقيقيءَ سان واصل ٿئي ٿو. (4)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٿين محققن ۽ عالمن جي راءِ مان ظاهر ٿئي ٿو ته سر آسا نهايت ڳوڙهو ۽ معنوي سر آهي ۽ بغير ڪنهن تمثيل جي اهڙي اونهي فلسفي ۽ فڪر کي سولي ۽ پراثر طريقي سان بيان ڪرڻ لاءِ شاهه سائينءَ ڪجهه استعارن ۽ تشبيهن جو استعمال ڪيو آهي جن جو جائزو هيٺ پيش ڪجي ٿو.

(I) سر آسا ۾ استعاره نگاري

داستان پهريون

ڪي جو وجي ڪال، اکيون پسي آئيون
لالون ڪيون لطيف چي، جانب جي جمال
ٿئا نيڻ نهال، جنين دلبر ديکئو

(شاهوائي - ص 710 - بيت 10)

لالون، واحد لال يا لعل - قيمتي ڳاڙهو پٿر (5)

هنن بيتن ۾ شاهه سائين خماريل ڳاڙهيسرن نيڻن لاءِ "لعل" لفظ مستعار ڪيو آهي. فرمائي ٿو ته سڄڻ جي ديدار ڪرڻ کان پوءِ اکيون ڄڻ ته لعلون ٿي پيون آهن، يعني انهن تي جانب جي جمال جو خمار چڙهي ويو آهي.

داستان ٽيون

وائي، ٿل: منهن منجهه خليل، اندر آذر آهيين

(شاهوائي - ص 719)

خليل - دوست، حضرت ابراهيم جو لقب

آذر - حضرت ابراهيم جو والد جيڪو بت پرست هو

هت انهن ٻنهي ڪردارن يعني خليل ۽ آذر کي استعاري طور پيش ڪيو ويو آهي. ابراهيم، سچي، موحد، مومن لاءِ ۽ "آذر" مشرڪ، ڪوڙي ۽ منافق لاءِ. شاهه سائين فرمائي ٿو ته ظاهر ۾ ته تون الله پاڪ تي ايمان رکندڙ موحد ۽ مومن ڀانئجن ٿو لڳين ۽ اندر ۾ يعني ڳجهه ڳوهه ۾ ڪوڙو، ڪوڙو، منڪر ۽ مشرڪ آهين.

داستان چوٿون

محروم ٿي مري ويا، ماهر ٿي نه مٿا
چڙيءَ جنءَ ڇهنج هٿي لڏياٿون لٿا
جباب ٿي هٿا، انهي واديءَ وچ ۾

(شاهوائي - ص 721 - بيت 3)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهہ سائين هت وڏن وڏن عارفن ۽ عالمن لاءِ فرمايو تہ اهي بہ ڪائنات جو ڳجهہ پروڙي نہ سگهيا ۽ محروم ٿي رهجي ويا. انهن کي شاهہ سائين آن جهرڪيءَ سان تشبيهہ ڏني ٿو. جيڪا آن جي انبار ۾ چهنب هڻي داڻو ڪڍي ٿي، پر آن جي انت ۽ گهرائي کي ڇاڻي نہ سگهي.

هي عالم بہ وڏين ڪوششن ۽ جهدن کان پوءِ هن وسيع و عريض ڪائنات جي ڳجهہ مان ڪنهن هڪ اڌ راز جي ڄاڻ بہ مس حاصل ڪري سگهيا.

آخري مصرع ۾ هو انهن کي پاڻي ۾ اپريل ڦوٽو سڏي ٿو ۽ هن ڪائنات کي وادي. هن بيت ۾ شاهہ سائين "استعارا" ۽ "تشبيهہ" ٻنهي جو استعمال ڪندي انسان کي جهرڪيءَ سان تشبيهہ بہ ڏئي ٿو ۽ استعاري طور ان کي پاڻي جو ڦوٽو بہ چيو آهي.

ان پر نـہ ايمان، جنءَ ڪلمي گـو ڪوٺائيين
دغـا تنهنجـي دل ۾، شــرڪ ۽ شـــيطان
منهـــ ۾ مســـلمان، انـــدر آذر آهيـــن

(شاهوائي - ص 623 - بيت 14)

داستان ٽئين جي بيان ڪيل وائيءَ وانگر هن بيت ۾ بہ شرڪ ڪندڙن، منافقن ۽ غير الله سان چاهہ رکندڙن لاءِ آذر (حضرت ابراهيم جو مشرڪ بت پرست ۽ بت ٺاهيندڙ والد) نالو مستعار ڪيو ويو آهي.

(II) سر آسا ۾ تشبيهہ نگاري

داستان پهريون

تن نيڻن کي نيران، جن ساجهر سڄڻ سانپيڙيا
جيءَ جسـي ۽ جـان، ڪـر حضـوري حـج ڪئـو

(شاهوائي - ص 710 - بيت 6)

"حضوري حج - وڏو حج، حج اڪبر." (6)

هن بيت ۾ بہ ٻہ تشبيهون استعمال ٿيون آهن.

پهرين مصرع: "تن نيڻن کي نيران، جن ساجهر سڄڻ سانپيڙيا"

نيرن - ناشتو، صبح جو ڪاڌو. جيڪو سڄي رات گذرڻ ڪانپوءِ خالي پيٽ تي صبح ساڻ ڪاڌو وڃي.

هت شاهہ سائين فرمائي ٿو تہ هي اکڙيون جن صبح ساڻ سڄڻ جو ديدار ڪيو، تن ديدار جي بکايل ۽ اڃايل نيڻن کي ڄڻ تہ اها نيرن نصيب ٿي. اڳتي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻي مصرع ۾ مثلئين بيان کي جاري رکندي فرمائي ٿو:

جيءُ، جسي ۽ جان، ڪـر حضـوري حـج ڪئـو

يعني دلبر جي ديدار سان اکين جي تہ گويا نيرن ٿي پر عاشق جي، جسم، جان ۽ روح کي ڇڻ تہ حج اکبر نصيب ٿيو يعني انھن لاءِ اھو ديدار ايترو تہ عزت ۽ اعزاز وارو آھي جو ھو ان ديدار کي حج اکبر سان تشبيھ ڏئي ٿو.

اکيـن کـي آھيـن، وڏا وجھـــ وڙھـڻ جـا
منـدي بينيـون مـامرو، جھيـڙو نـــ لاھيـن
جـنءُ سـي ڪڪـر اڀ ۾، آگميـون آھيـن
جھڙ ڦڙ نـہ لاھيـن، وسـن سـانوڻ مينھن جان

(شاھوائي - ص 712 - بيت 17)

ھن بيت ۾ اکين جي ڳوڙھن سان ڀريل ھجڻ، روئڻ لاءِ تيار ھجڻ کي ڪڪرن ۽ سانوڻ جي مينھن سان تشبيھ ڏني وئي آھي. ھيءَ تشبيھ شاھ سائينءَ پنھنجي ڪلام ۾ ڪافي ھنڌن تي استعمال ڪئي آھي. سر سارنگ ۾ بہ ان جا مثال اڳي ڇڪا آھن ۽ سر سھڻيءَ جي ھڪ وائيءَ ۾ بہ اکين کي مينھن وانگر وسڻ سان تشبيھ ڏنل آھي.

ھت شاھ سائين فرمائي ٿو تہ جھڙي طرح آسمان ۾ ڪڪر وسڪاري لاءِ پاڻي سان ڀرجيو تا اڇن. تيئن منھنجن اکين ۾ بہ سدائين آگم يعني ڪڪر ڀريا پيا آھن (ڳوڙھن سان ڀريل آھن). سانوڻ جي مينھن وانگر رڳو پيون وسن ۽ جھڄن (جھڙ ڦڙ کان بس ئي نہ ٿيون ڪن).

داستان چوٿون

منھـ تـہ موسـيٰ جھـڙو، عـادت ۾ ابليـس
اھـڙو خـام خبيث، ڪـڏي ڪوھـ نـــ چـڏيين

(شاھوائي - ص 723 - بيت 16)

منھـ تـہ موسـيٰ جھـڙو، سـيرت شـيطاني
بــازي بيرانـي، ڪـڏي ڪـوہ نـــ چـڏيين

(شاھوائي - ص 724 - بيت 17)

ھن ٿي سر ۾ پوئتي شاھ سائين سچي ۽ ڪوڙي يا موحد ۽ مشرڪ لاءِ حضرت ابراھيم ۽ آذر جي تشبيھ استعمال ڪري ڇڪو آھي. ان ظاھريءَ سچي ۽ اندر جي ڪوڙي يا منافقي ڪندڙن لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ ھڪ چوڻي بہ مشھور آھي تہ: "ٻاھر ٻولي ھنچ جي اندر ڪارو ڪانءُ"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنن بيتن ۾ شاهه سائينءَ ٻه اهڙن اندر هڪڙي ۽ ٻاهر ٻي ٻولي ٻولڻ وارن جو بيان ڪيو آهي. پاڻ ظاهري نيڪي ۽ نيڪوڪاري ڪرڻ ۽ اندر ٻي ايماني ڪرڻ وارن لاءِ فرمائي ٿو تہ ظاهر ۾ تہ حضرت موسيٰ جهڙا نيڪ خصلت ۽ رب جي ايڪتا کي مڃيندڙ ٿا لڳن. پر اندر ۾ تہ نسور شيطان ٿي شيطان آهن. جني سڀ عادتون شيطان واريون رکن ٿا. انهن کي چوي ٿو تہ پنهنجي اندر مان ان مردود شيطان کي تڙي ڇو نہ ٿا ڪيو.

ڪوڙي ڪچ ۾ ڪنّهين، لڳي پائنج ڦـانگ
سـاري سنياسين جـنءَ، لاٿـي رکـج لانـگ
تـہ چارڻي چنـيءَ پـاند، اوسـا ڳنهي اڪريـن

(شاهوائي - ص 728 - بيت 41)

هن بيت کان اڳ آيل بيتن ۾ شاهه سائين هڪ طالب جي زباني فرمائي ٿو تہ منهنجي محبوبن پاڻ ٿي مون کي هن حرص و حوس ۽ گند سان ڀريل دنيا ۾ موڪليو آهي ۽ وري مٿان اهو بہ چون ٿا تہ متان ان گند ۾ پنهنجا پلئہ خراب ڪيا اٿئي.

مـون کـي مـون پريـن پـڏي وڌو پـار ۾
اپـا ايئـن چـون، متـان پـاند پسـائيين

(شاهوائي - ص 728 - بيت 38)

ان پريشانيءَ جي جواب ۾ شاهه سائين طالب کي هيءَ هدايت ٿو ڪري تہ دنيا جي ڪوڙي رنگ روپ تي نہ هرکج ۽ سنياسين وانگر تون بہ پنهنجي نفساني ۽ حيواني خواهشن تي سختيءَ سان قابو رک. جيئن سنياسي ڪسي لانگوٽ ٻڌندا آهن تيئن تون بہ پنهنجي پاڻ تي ضابطو رک تہ پوءِ چارڻي چنيءَ پاند صاف سٿرا ڪٽي پار پونديِن. بيت 38 ۾ شاه سائين هن دنيا کي پار "اونهو پاڻي" سڏيو آهي. استعاري جو استعمال ڪندي شاهه لطيف فرمائي ٿو تہ "الله پاڪ، انسانن کي دنيوي حرصن جي سمنڊ ۾ اڇليو آهي ۽ پوءِ کيس هدايت ٿو ڪري تہ متان پاڻ کي آلودو ڪيو اٿئي."

تـن تسـبيح، مـن مڻيـو. دل دنبـورو جـن
تنـدون جـي طلـب جـون. وحـدت سـر وڄـن
وحـده لا شـريڪ لـہ. اهـو راڳ رڳـن
سـي سـتا ئـي جـاڳن. ننـڊ عبـادت ان جـي

(شاهوائي - ص 729 - بيت 46)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن بيت ۾ شاهه لطيف، الله پاڪ جي پهتل يعني عارف ۽ عاشق ٻانهن جو بيان ڪندي، ڪجهه تشبيهن جو استعمال ڪيو آهي. هي ٻانها جيئن ته پنهنجي ظاهري وجود جي نفي ڪري، "فنا في الله" واري منزل تي رسيل هوندا آهن، پنهنجي وجود تي رب واحد لا شريڪ لہ جي وجود کي حاوي ۽ طاري ڪري ڇڏيندا آهن، ان ڪري هاڻ هو ان منزل تي رسيل آهن جو شاهه سائين فرمائي ٿو تہ انهن جو جسم تسبيح مثل ٿيو پوي ۽ من وري تسبيح جو داڻو، يعني هو سراپا عبادت ٿيو پون. پاڻ عارفن جي دل کي ان دنبوري سان تشبيهه ڏئي ٿو جيڪو پنهنجي تندن تي هر گهڙيءَ الله پاڪ جي هيڪڙائيءَ جو راڳ آلاپيندو رهي ٿو. اهي ٻانها، ان حد تي وڃي پهچن جو پوءِ انهن وٽ ننڊ ۽ سجاڳيءَ جو فرق بہ ختم ٿيو وڃي، ستل هجن تہ بہ سجاڳ رهن ٿا تہ ننڊ بہ انهن جي عبادت ۾ شمار ٿئي ٿي.

حوالا - سر آسا

1. لالواڻي ليلا رام وطن مل، "The Life, Religion & Poetry of Shah Latif" سنگ ميل پبليڪيشن لاهور 1987ع -ص 66.
2. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهه جو رسالو"، مڪتبہ برهان اسحاقيہ پرنٽنگ پريس ڪراچي، 1976ع - ص 343)
3. شاهواڻي غلام محمد، "شاهه جو رسالو" سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 1993 - ص 703.
4. بلوچ نبي بخش خان، "شاهه جو رسالو شاهه جو ڪلام" حوالو ڏنل ص 44، 48.
5. شاهواڻي، غلام محمد، "شاهه جو رسالو"،
6. ساڳيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ڏ) سر رپ ۾ استعارا ۽ تشبيهه نگاري

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، هن سر جي نالي "رپ" بابت لکي ٿو. "رپ جي معنيٰ آهي- سخت، ڳرو، زوردار يا سخت ۾ سخت زمين، هي سر به معنوي لحاظ کان ڳرو، زورائتو ۽ سخت زمين وارو آهي، ڇاڪاڻ ته هن ۾ گوندر ۽ غم، سوز ۽ درد جو سمان سٽيل آهي." (1)

"رپ" لفظ جي اها ئي ساڳي معنيٰ محترم ڪلياڻ آڏوائيءَ ۽ غلام محمد شاهوانيءَ به لکي آهي.(2)

هن سر ۾ بنيادي طور تي جيڪو موضوع آهي، سو آهي وڇوڙي، فراق جو، چو جو محبوب کان جدائي يا فراق کان وڏيڪ ڳري آفت يا مصيبت عاشق لاءِ ٻي ڪا نٿي ٿي سگهي. ان وڇوڙي جي غمن ۽ گوندرن ۾ عاشق سان جيڪي وهي واپري ٿو، ان جي اپٽار ٿيل آهي. ان کان علاوه عاشق کي خصوصي نصيحتون ۽ هدايتون به شاهه سائينءَ ڏنيون آهن. ته پنهنجي، سِک، محبت، انتظار ۽ تڙپ مطلب ته پرينءَ جي وڇوڙي ۾ جيڪي به اندريون حالتون يا ڪيفيتون ٿين ٿيون. انهن جو بيان ڪنهن سان نه ڪري، ان عشق جي باهه جي ٻاڦ ٻاهر نه ڪڍي.

"رپ" سر جي ڪنهن راڳ جي بنياد هجڻ بابت غلام محمد شهواڻي لکي ٿو ته "رپ" نالي ڪا به راڳڻي ڪانهي." (3) پر ڊاڪٽر بلوچ شاهه سائينءَ جي راڳ تي تحقيق ڪندي هي نتيجو اخذ ڪري ٿو ته. "شاهه جي راڳ ۾ "رپ" به وڏو راڳ ڪري ڳايو ويندو هو. شاهه جي هڪ راڳيءَ سيد غلام شاهه کان جڏهن رپ راڳ ڳارايو ويو ته معلوم ٿيو ته رپ راڳ ڪلياڻ سان لاڳو آهي." (4)

هن سر ۾ رکيل روحاني راز بابت غلام محمد شاهواڻي لکي ٿو:

"هن سر ۾ هڪ سالڪ سالڪ جو روح، رب کان ڌار ٿيڻ تي آه و زاري ڪري ٿو. هو وڇوڙي جون جيڪي درد پريون دانهون ڪري ٿو ۽ هنجهون ٿو هاري، سي پڙهندڙن کي نه صرف گهائينديون، پر منجهن مخفي الاهي عشق پڻ پڙڪائينديون." (5)

سر رپ ۾ عشق جو جيڪو درد بيان آهي. ان کي اڃا به وڌيڪ پر اثر ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زوردار بڻائڻ لاءِ شاھ سائين اھڙا تہ نھڪندڙ ۽ اثرانگيز استعارا ۽ تشبيھون استعمال ڪيون آھن جو پڙھندڙ جو ھانءُ ئي ڳاريو ڇڏين.

(I) سُر رپ ۾ استعارا - داستان پهريون

ڪڪر منجهہ ڪپار جهڙ نيڻئون نہ لهي
اڄ منهنجي چتّ ۾ انا پرين اپار
آءُ سڄڻ لهہ سار، ورهہ ويڙهي آهيان

(شاهوائي - ص 736 - بيت 17)

جيئن پوئتي بيان ڪيو ويو آهي تہ شاھ سائين روئڻ ۽ ڳوڙها ڳاڙڻ لاءِ برسات ۽ جهڙ يا ڪڪرن کي استعاري طور استعمال ڪيو آهي. ٻہ هت ٻيءَ مصرع ۾ فرمائي ٿو:

"اڄ منهنجي من ۾، انا پرين اپار"

يعني سڄڻ جي بي حد گهڻي چاھ ۽ ياد لاءِ لفظ انا مستعار ڪري ٿو، جيڪو اصل ۾ بارش پوڻ لاءِ ڇڻبو آهي. "انو" لفظ معنيٰ وسيو. فرمائي ٿو تہ پرينءَ جي ياد ڪڪرن وانگر منهنجي دماغ تي ڇانئيل آهي. اکين تان جهڙ لهي ئي ڪونہ ٿو (ڳوڙها سڪن ئي ڪونہ ٿا). اڄ تہ منهنجي من تي محبوب جي سڪ ۽ سار جي بي انت بارش ٿي آهي.

مون منجهيئي مينهن، ڪ ڪرينديس ڪڪرين
سرلو سارو ڏينهن، مون پريان جو نہ لهي

(شاهوائي - ص 736 - بيت 18)

"سرلو = جهڙ. ملار (يادگيري) (6)

سرلو = جهڙ. (غم جو انبار) (7)

سڄڻ کي ساريندي اندر جا اڌما بيان ڪندي شاھ لطيف عاشق جي زباني چورائي ٿو، "مان انهن ڪڪرن کي ڇا ڪندس. منهنجي پنهنجي اندر ۾ ئي مينهن پيو لو پوي. انئي پهر سڄڻ جي جدائي ۽ ان جي ياد ۾ غم جا ڪڪر مون تي ڇانئيا پيا آهن ۽ اندر ئي اندر پيا وسن. هن بيت ۾ "سرلو" يعني "جهڙ". غمن جي گهڻائيءَ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي.

داستان ٻيو

سڄڻ سان نہ پيت، ڳجهہ ڳرهيان ڪن سين
ڳالهيون انهي ريت، سلا ٻڌي موريون

(شاهوائي - ص 639 - بيت 1)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"ريٽ = درياھ جي پير ۾ ڪچي جي زمين"، "موريون = اپريون، ڦٽيون" (8)

هت شاھ سائين سجڻ جي سار ۽ سڪ جو ڏاڍو دل پچائيندڙ بيان ڪيو آهي ۽ ان لاءِ بلڪل منفرد قسم جا استعارا استعمال ڪيا اٿس. عاشق جي زباني چورائي ٿو تہ سجڻ سان ميل ملاقات ٿئي ٿي ڪانہ ٿي، مان پنھنجي اندر جا ڳجھہ، محبت جا راز ڪنھن سان سليان. منھنجي اندر ۾ (ڳالهيون انهي ريٽ) اهي ڳجھيون ڳالهيون ايئن تہ سلا ڪري بي شمار انداز ۾ وٺي اپريون آهن. جيئن درياھ پاڻ ڪان پوءِ ڪچي واري زمين ۾ اوپڙ ڦٽندا آهن. شاھ سائين انساني فطرت جو ڪيڏو نہ سچو تجزيو ڪيو آهي. هر انسان جو ڪونہ ڪو همدرد، همراز، محبوب يا معشوق هوندو آهي، جنھن جي ياد ۾ هن کي طرحين طرحين جا خيال ايندا آهن ۽ هو اهي ڳالهيون ۽ اهي جذباتي وارداتون صرف ان هڪ شخصيت سان ئي ڪرڻ جو خواهشمند هوندو آهي. ظاهر آهي تہ جيترو ان محبوب سان ملاقات ۾ دير ٿيندي، اندر ۾ اوتريون ئي ڳالهيون بہ گڏ ٿينديون وينديون. ان لحاظ کان شاھ سائين هت "ڪچي جي زمين" يعني "ريٽ" مستعار ڪيو آهي. عاشق جي دل لاءِ بي انداز ڳالهين لاءِ سلا (ڪچي جي زمين جي مناسبت سان) مستعار ڪيا آهي.

ڳالهيون پيٽ ورن ۾، وڏي وڻ ٿيون
پر سان مون نہ ڪيون، گوشي پرين نہ گڏيا

(شاهواڻي – ص 739 – بيت 2)

هن بيت ۾ بہ عاشق ساڳي شڪايت ڪري ٿو. پهرين بيت ۾ ڳالهيون اجا سلا هئي موريون هيون يعني ڦٽيون هيون، پر هاڻ تہ اهي وڏي وڻ ٿي ويون آهن، يعني وقت گذرڻ سان ڳالهين جي ذخيري ۾ اجا بہ گهڻو واڌارو اچي ويو آهي. "وڏي وڻ ٿيڻ" انتها کي پهچڻ، بي حد گهڻيون ٿي وڃڻ لاءِ مستعار ٿيو. عاشق چوي ٿو تہ محبوب جون ڳجھہ جي ڳالهيون، منھنجي پيٽ ۾ (اندر ۾ دل ۽ دماغ ۾) وڏي وڻ ٿي ويون آهن، پر ڪنھن غير سان مون نہ ڪيون آهن ۽ پرين مون کي مليو يا اڪيلائي ۾ گڏيو ئي ناهي. ڪجھہ شارحن "پيٽ ورن" بدران "پيٽ ورن" لکيو آهي، پر پيٽ ورن ئي وڌيڪ صحيح لڳي ٿو يعني اندر ۾، هونئن بہ جيڪو راز جو هلڪو هوندو آهي، يا هتي جي ڳالھہ هتي ڪرڻ جو عادي هوندو آهي. سنڌيءَ ۾ ان لاءِ چيو ويندو آهي تہ "هن جي پيٽ ۾ تہ ڪا ڳالھہ ٽڪي ئي ڪانہ ٿي يا فلاڻو پيٽ جو هلڪو آهي."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(II) سر رپ ۾ تشبيھ نگاري

داستان پھريون

انــي جـــڻ مـــورن، اوبـــڙ ولھـــارن ۾
پـــر گوندر ڪـــن، جــــــھ ڦوڙائـــو ســـڄڻين

(شاھوائي - ص 733 - بيت 4)

"مورن = ڦُٽن، ولھارن، سڪل پوٺن، پٽن." (9)

نهايت سهڻي ۽ سيباتي تشبيھ جو استعمال ڪندي شاھ سائين عاشق جي زباني چورائي ٿو تہ جيئن بارش ٿيڻ تي سڪل پٽن، پوٺن تي اوبڙ وٺي ايرندا آھن، تيئن سڄڻ جي جدائي ۾ غمن ۽ گوندرن منهنجي اندر ۾ ڦوٽهڙو ڪيو آھي.

ڪيڏي چٽائي ۽ منظر ڪشي آھي هن تشبيھ ۾ تقرياً هر ڪو ڄاڻي ٿو (خاص طور تي ٻهراڙي وارا) تہ مينهن ڪان پوءِ فورن پوٺن تي ڪيئن گاھ، ٻوٽا خودبخود ۽ بي انداز ڦٽي پوندا آھن. هن تشبيھ سان تہ لڳي ٿو ڄڻ عاشق جي اندر ۾ ٿيل غمن ۽ ڳڻتين جو بي انت ڦوٽهڙو اکين اڳيان اچي وڃي ٿو. سادي زبان ۾ جيڪڏهن ڪير چوي تہ مون کي "پرينءَ جي جدائيءَ جو ڏاڍو غم آھي تہ ان طرف ڌيان بہ ڪير مس ڏيندو پر هن تشبيھ، درد جي بيان کي اهڙو پرتاثير بنايو، جو نہ صرف هر ڪنهن جو ڌيان ويندو پر ان کي اهو درد اندر محسوس ٿيندو ۽ دماغ ۾ ان جو تصور ايرندو. ان مان تشبيھ جي اهميت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

ڳــرُ مَ ڳجهــو رو، پــڌر وجهــہَ مَ پريـــنءَ وري
ســورن ســير هـــوءِ، هينـــڙا! ڪـــر ڪنـــن جـــڻءَ

(شاھوائي - ص 734 - بيت 10)

"ڪر= نيلوفر يا پبڻ جي پاڙ، سير = ڏاڍو، مضبوط، ٿلهو" (10)

هت عاشق پنهنجو پاڻ کي سمجهائي چوي ٿو تہ اي منهنجا سورن ستايل هينئڙا! پرينءَ کان سواءِ پنهنجو درد ڪنهن تي بہ ظاهر نہ ڪجانءِ. سڄڻ جا سور سهڻ لاءِ ۽ ان جي ورتل آزمائشن تي پورو لهڻ لاءِ، پاڻ کي اهڙو مضبوط بناءِ جهڙيون اونهي پاڻي ۾ پبڻ جون پاڙون مضبوط ۽ سگهاريون هونديون آھن.

جـاءِ نـــہ ســـڄو ڏيهـــہ، هينـــڙو اولـــي وڳ جيئـــن
مون پريان سين نينهن، چپنڻ ڪارڻ ڪوڻ ڪٺو

(شاھوائي - ص 735 - بيت 14)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"منهنجو هنيو ائن جي ولر وانگر هڪ هنڌ (قرار) ناهي. (ائن جي ولر وانگر پيو پنڪي) مون پريشان سين محبت ٽوڙڻ لاءِ نہ ڪٿي هٿي." (11)

ائن جي وڳ کي ڪڏهن بہ هڪ هنڌ آرام نہ هوندو آهي جهنگن ۾ ڏسبا تہ سڄو ڏينهن هتان ڪان هت پيا پٽڪندا وڻ وڻ ۾ وات وجهندا ۽ هلندا رهندا پر ڪٿي آرام سان ڪو وقت ويهي نہ رهندا. شاهه سائين ائن جي اها بيقرار ۽ اتاولي هلت يقينن پنهنجي اکين سان ڏٺي هوندي تنهن ڪري هن بيت ۾، عاشق جي وياڪل ۽ بي قرار دل کي ائن جي پٽڪندڙ ۽ بي آرام وڳ سان تشبيهه ڏني اٿس.

چتـر رهي نــہ چـت، ويئيـن واڳيــو نــہ رهـي
رتـي لتّجـي لـت، هينئـڙو واٽ ورڪ جـــڻءَ

(شاهوائي- ص 737 - بيت 23)

"ورڪ ج ورڪ : ڏ (سن. ور(ي) ڪش = وڻ) وڻ. آسماني برج جو نالو ورش. ٿوهر. هڪ ننڍو وڻ وغيره. (ج.س.ل.جلد پنجون. ص 2942)

"منهنجو هنيو واٽ تي بيٺل وڻ جيان هميشہ دز (غم جي غبار) سان پيو لتّجي (12)

هيءَ تشبيهه بہ شاهه سائينءَ جي گهري مشاهدي جي آئينہ دار آهي. رستن تان گذر تہ ڪيترن ئي ماڻهن جو ٿيو هوندو پر ڪنهن بہ مٽيءَ يا دز سان پريل وڻ ڏانهن غور نہ ڪيو. هڪ عام رستي، جنهن تان تمام گهڻي اچ وڃ ٿيندي هجي، ان تي جيڪي وڻ بيٺل هوندا آهن. اهي ان آمدرفت جي ڪري اٿيل دزيءَ يا رٽيءَ سان هميسہ لتّيا پيا هوندا آهن. هت شاهه سائين تشبيهه ڏٺي تو تہ منهنجو هينئڙو بہ غمن جي غبار ۾ ايئن لتّيو پيو آهي، جيئن واٽ تي بيٺل وڻ رٽيءَ سان لتّيل هوندو آهي.

چيتاريـــان چٽڪـــن، وســاريان نـــہ وســـن
ويــرو تــار ڏڪــن، ســجڻ پڳــي هـڏ جـــڻءَ

(شاهوائي - ص 737 - بيت 27)

"چيتاريان = ساريان. چٽڪن = هنئين ۾ وسن" (13)

سر رپ ۾ شاهه لطيف غمن ۽ ڏک، درد ۽ وڇوڙي جي ايڏي تہ گهري ۽ چٽي تصوير ڪشي ڪئي آهي، جو پڙهندڙ کي اهو درد پنهنجي اندر ۾ محسوس ٿيڻ لڳي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن بيت ۾ پريئن جي وڇوڙي ۽ سڪ جي درد کي ڀڳل هڏ جي درد ۽ تڪليف سان ڀيٽيو ويو آهي. شاهہ صاحب چوي ٿو تہ سڄڻ جي ياد جو يا ان جي وڇوڙي جو درد مون کي هر وقت ائين پيو ٿو ڏکوئي، ائين پيو ٿو تڙپائي، جيئن ڀڳل هڏ جو درد سڄي جسم کي پيو ڏکوئيندو آهي ۽ هر وقت مالڪ جو ڌيان پاڻ ڏانهن متوجهہ رکندو آهي.

داستان پيو

گونـــي ۽ گونـــي، پريـــن پٽـــائين گـــج جٿـــن
جي مـــن مجونـــي، ســـي ڪٿـــن وڃـــن وســـري

(شاهوائي - ص 740 - بيت 9)

"گوني = رڱيل يا چريل، گوني = من مجوني = من مست ڪندڙ." (14)

پريئن جي طرح طرح جي نازن اندازن واري مزاج لاءِ هن بيت ۾ بہ شاهہ سائين هڪ بلڪل نئين ۽ انوکي تشبيهہ ڏني آهي. فرمائي ٿو تہ پرين، رنگ برنگي ريشم يا پٽ سان پريل گج وانگر، مختلف ناز و انداز ۽ متجندڙ مزاجن وارو آهي. اهڙو من مست ڪندڙ ۽ رنگين ادائن وارو محبوب مون کي ڪيئن ٿو وسري سگهي.

داستان پهرين جي بيت 22 ۾ فرمائي ٿو:

جـــہ سي سنيرجن، ســـــہ تنين سين اوريان
لـــنءِ لـــنءِ هيـــٺ وڃـــن، رڳـــون ربـــابن جـــنءِ

(شاهوائي - ص 737)

لنءِ لنءِ = بدن جو هر هڪ وار.

پريئن جي ياد کي عاشقن پنهنجي مٿان اهڙو تہ طاري ڪيو آهي جو انهن جي جسم جي نس نس، وار وار، انهن جي ياد ۽ ذڪر ۾ ائين پيو وڄي يا تنواري جيئن رباب جون تندون پيون تنوارينديون آهن.

داستان پيو

انـــدر اندريـــون، جـــنءِ ســـي وانجهـــي لـــٺ ۾
مـــون تـــنءِ تيتريـــون، تـــہ ڪيئـــن ملبـــو سڄڻين؟

(شاهوائي - ص740 - بيت 10)

اندريون = گردشون (15)

ٻيڙي هلائڻ مهل جڏهن ونجهہ واري ڪاٺي پاڻيءَ ۾ زور سان هڻي، پاڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پکي ڏکيو آهي تہ ان زور تي پاڻيءَ ۾ ڪوڙ لهرون ۽ گردشون پيدا ٿينديون آهن. هن بيت ۾ ان منظر جي تشبيھ ڏيندي شاھ سائين عاشق جي من ۾ پيدا ٿيندڙ اوسيئڙا ۽ ولوڙون بيان ڪري ٿو. فرمائي ٿو (عاشق) تہ جيئن وانجهي لٺ پاڻي ۾ هڻڻ سان ان ۾ لهرون پيدا ٿينديون آهن تيئن منهنجي اندر ۾ بہ اها اڻ تڻ ۽ انتظار هر وقت گردشون پيدا ڪندو ٿو رهي تہ آخر ڪهڙيءَ پر سجڻ سان ميل ملاقات ٿيندي.

جنءَ سي ڪوهي نار، وهن واريءَ گاڏئان
هينئڙو پريان ڏار، تيئريانس نہ ٿيئري

(بيت 11)

جهڙي طرح ڪوھ تي چاڙهيل نار مان واري گاڏڙ پاڻي نڪرندو آهي ۽ ان واري ۽ پاڻي کي هڪ ٻئي کان ڌار ڪري نہ سگهبو آهي. تيئن شاعر چوي ٿو تہ منهنجو من يا هينئڙو بہ پرينءَ سان رلي ملي ويو آهي ۽ جدا ڪرڻ سان جدا نٿو ٿي سگهي.

هي سڀ تشبيهون جيڪي ان طور طريقي ۽ مطلب سان شاھ سائينءَ کان اڳ ڪنهن بہ شاعر استعمال نہ ڪيون هيون. سي سندس اٿاھ ۽ گهري مشاهدي جو دليل آهي ۽ سندس ذهانت، گهري سوچ ۽ فڪر جي غمازي ڪن ٿيون. حالانڪ اهي سڀ عام زندگيءَ سان تعلق رکندڙ نهايت ساديون سوديون تشبيهون آهن، جيڪي عام رواجي منظرن يا ڪمن مان ورتيون ويون آهن ۽ تقريبن هر هڪ جي نظر ۽ چاڻ مان گذريون هونديون. پر ان کي conceive ڪرڻ جو طريقو هر ڪنهن جو پنهنجو هوندو آهي. مثال طور، "نهائين" ٿي ڏسو جنهن ۾ ڪنير ڌانو پچائي ٿو. ان کي شاھ سائينءَ ڪهڙي طرح پنهنجي ڪلام ۾ آندو.

تہ نهائينءَ جان، ڍڪيو ڪوھ نہ ڍڪيين
جر جيري جڏي، تہ ڪيئن پچندا ٿان
سندي ڪنيارن، ڪن ڪريجا ڳالهڙي

(شاهواڻي - دص 741 - بيت 15)

تہ نهائين جنءَ، ڍڪيو ڪوھ نہ ڍڪيين
جر جيري جڏي، تہ رچ پچندا ڪيئن
تون پڻ ڪرچ تيئن، جنءَ ڪنيار ڪرن ڪم سين

(شاهواڻي - ص 741 - بيت 16)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نهائينءَ کان نينهن، سک منهنجا سپرين
سڙي سارو ڏينهن، ٻهر ٻاڦ نه نکري

(شاهواڻي - ص 742- بيت 17)

"نهائين ج نيهائيون: ث : ڪنڀر جي ڪچن ٿانون پچائڻ جي ڪوري، نهائين، آوي" (ج.س.ل .جلد پنجون. ص 2867)

هن سيني بيتن ۾ شاهه سائين، عشق ۾ پاڻ کي پچائي پختو ڪرڻ ۽ عشق جون سختيون عام سان نه سلڻ بلڪ ڍڪي رکڻ لاءِ ڪنڀر جي نهائينءَ جو مثال ڏنو آهي. عاشق کي تنبيهه ٿو ڪري ته جهڙي طرح ٿانون کي پچائي پختو ڪرڻ لاءِ نهائين سڄو وقت پٽي اندرون اندر ٻرندي ۽ دکندي آهي ۽ ان مان ٻاڦ به ٻاهر نه نڪرندي آهي جو ته جي ٻاڦ ٻاهر نڪتي تيئن جهڪو ٿي ويو ته ٿانو صحيح طرح سان نه پچي سگهندو. تهڙي طرح اي عاشق تون به عشق جي چري پنهنجي سيني ۾ ٿي سانڍ. جي ان تپش جو ذرو به ظاهر ڪيئي ته عشق ۾ پچي پختو ڪيئن ٿيندين؟ اي عاشق نينهن سکڻو اٿئي ته نهائينءَ کان سک. ان بعد بيت نمبر ارڙهن ۾ وري نهائينءَ جي تشبيهه ٿورو مختلف انداز ۾ استعمال ڪري ٿو. هت عاشق پنهنجي محبوب کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته مان به پنهنجا نيڻ ته لوڪ لقاءَ جي سمهڻ مهل ٿي نهائين وانگر ڍڪي يعني پوري ٿو ڇڏيان، پر پوءِ اي سڄڻ توکي سارڻ اندر ئي اندر نهائينءَ وانگر پيو ٿو اجهامان ۽ ٻران (نهائين جي باهه ۾ ڪنڀر. ٿانون جي گهرج آهر ڏري تيز ۽ ڏري گهٽ ڪندا آهن.)

هن بيتن بابت ليلا رام پنهنجا خيال بيان ڪندي لکي ٿو:

"There the poet says that, love should be concealed in the core of the heart, as vessels are concealed in potter's klin. if the klin is not covered up, the vessels will never become baked. True love should, therefore, be concealed in the heart which should be fired up from within, and not even allowed to emit its smoke" (16)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - سر رپ

1. بلوچ نبي بخش خان(محقق ۽ شارح) "شاهہ جو رسالو - شاهہ جو ڪلام" جلد ڇهون علامہ قاضي رسالو رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ 1418ھ /1977ع ص - مقدمہ 4
2. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهہ جو رسالو" اسحاقيہ پرنٽنگ پريس ڪراچي 1976ع - ص 361.
3. شاهواڻي غلام محمد، "شاهہ جو رسالو"، آفتاب پرنٽنگ پريس حيدرآباد - 1950ع - ص 1029.
4. بلوچ نبي بخش خان "شاهہ جو رسالو - شاهہ جو ڪلام" جلد ڇهون مقدمہ ص 4.
5. شاهواڻي غلام محمد "شاهہ جو رسالو" ص 1030
6. ساڳيو.
7. ساڳيو.
8. ساڳيو.
9. ساڳيو.
10. ساڳيو.
11. ساڳيو.
12. ساڳيو.
13. ساڳيو.
14. ساڳيو.
15. ساڳيو.
16. لالواڻي ليلا رام وطنمل، "The Life, Religion & Poetry of Shah Latif"، سنگ ميل پبليڪيشن لاهور 1987ع - ص - 64.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(د) سُر ڪاموڏيءَ ۾ استعارا ۽ تشبيهون

عام ماڻهوءَ جي لحاظ کان هن سُر ۾ انهن جفاڪش ۽ سخت جان ڪردارن جا اهڃاڻ ڏنل آهن. جيڪي ڪشالا ڪڍي، جهنگ جبل ووڙي، وڏي همت ۽ حوصلي سان ڏٿ گڏ ڪن ٿا. "ڪاموڏي" لفظ جي معنيٰ آهي "ڪاهي" يا "کهي" وارو ڪاهو يا کهو. ڍڳهي ڳئن سان رنبي مثل سوڙهي ڦر واري چڻ هڪ ڪوڏر آهي، جنهن سان ڪنبن، ڪانديرن وارو ڏکيو جهنگ وڍجي." (1)

محترم ڪلياڻ آڏواڻي لفظ "ڪاموڏي" جي معنيٰ لکي ٿو ته جبلن ۾ ڏٿ ڏوريندڙ" (2)

لغت مطابق،

"ڪاموڙي.ج. ڪاموڙي.ذ. صفت (سن.شاب = نالو لڱدار وڻ جو) ڦيٽائي. منترباز. جهاڙائي.

منڊ رکندڙ (نانگ جي چڪ تي). ڏٿ تي گذران ڪندڙ. جبلن تي ڏٿ ڳوليندڙ. ڏوٿي (هڪڙا ڪيتيءَ وارا، ٻيا مال وارا. ٻيان ڪاموڙي ۽ چوڻان بکياري). محنتي. اورچ."

(ج.س.ل.جلد پنجون. ص 2206)

ڏٿ ڇا آهي، تنهن بابت تفصيل سان بيان ڪندي ڪاڪو ڀيرومل مهرچند آڏواڻي لکي ٿو.

"ٿري ماڻهو پنهنجا گهر ٺٺ ڇڏي ڇلاون پٽن ڏانهن ويندا آهن "ڏٿ" ڏورڻ لاءِ قسمين "ڏٿ" تي گذران ڪندڙ کي "ڏوٿي" ڏٿ ۾ نه رڳو جهنگلي ان. پر جهنگلي ميوا ۽ ٻاڄيون به اچي وڃن ٿيون." (3)

هن سر تي اهو نالو ڪيئن پيو؟ تنهن بابت محترم غلام محمد شاهواڻي لکي ٿو ته "هن نالي سان ڪا به هندستاني راڳڻي ڪانهي تنهن ڪري پاڻنجي ٿو ته مٿس مضمون مطابق نالو پيو آهي." (4)

پر ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجي مضمون، "شاهه عبداللطيف، راڳ ۾ هڪ نئين تحريڪ جو باني" ۾ ۽ محترم شيخ عبدالعزيز "سنڌي موسيقيءَ ۾ شاهه جي جدت" نالي مضمون ۾ اهو لکي ٿو ته ڪاموڙي عوامي يا علائقائي راڳڻين مان هڪ آهي (5)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يعني اهي سر يا راڳ جيڪي مشهور هندستاني راڳن جي بنياد تي نہ پر مقامي طور تي رائج راڳن ۽ سرن مطابق هجن.

سر ڪاهوڙيءَ ۾ لطيف سائينءَ انهن سيلانين جو ذڪر ڪيو آهي جيڪي جبلن ۽ ٽڪرن تي راتو ڏينهن سفر ڪندا، ڏٽ ڏوريندا ڦرندا وتن، هو اندر ئي اندر ڏٽيءَ جو ذڪر ڪندا ٿا رهن، نہ هنن کي ڪنهن اوڄي ۽ لذيذ طعام جي طمع آهي ۽ نہ لباس جي پرواھ. پيرن ۾ هميشہ پراڻا ڪيترا پاٽل اٿن. ڪاهوڙي ٽولن جا ٽولا ٿيو ٽڪرن ۽ ڏونگر ڏوريندي، اتي وڃيو نڪرن جتي بشر تہ ڇا پر ڪنهن پکي پکڻ جو بہ گذر نہ آهي.

جت نہ پکيءَ پير تت تمڪي باهڙي
پيو هاريندو ڪير ڪاهوڙڪيءَ ڪير ري

(شاهواڻي - ص 754)

هنن پنهنجي نفس کي بلڪل ماري مات ڪري ڇڏيو آهي هر وقت سندس نيڻن مان حبيبن جي حب ۽ ياد جا ڳوڙها ڳڙندا رهن ٿا.

شاھ صاحب پنهنجي سير و سياحت دوران سامين (جوڳين) جي ساٿ ۾ گنجي ٽڪر کان هنگلاج تائين جو طويل سفر ڪيو هو. اهي جوڳي هنگلاج پنهنجي "تيرٿ يا ترا" لاءِ وڃي رهيا هئا ۽ شاھ سائينءَ انهن سان ان سفر ۾ گڏ رهي، انهن جو ويجهڙائيءَ کان تمام گهرو مشاهدو ڪيو هو. جنهن جو وستار پاڻ هن سر ۾ ڪن ٿا. تہ ڪيئن سچو عشق رکندڙ لاءِ هي دنيا وڃ ٿيو پوي. هو هر وقت پنهنجي محبوب جي تلاش ۾ رهي ٿو. هنن دنياوي ڏنڌن سان پوري طرح رشتو ٽوڙي، روحاني راھ اختيار ڪئي آهي.

"سر ڪاهوڙيءَ ۾ انهن جو ذڪر آهي، جيڪي زندگيءَ جي فلسفي کي حقيقي صورت ڏيڻ لاءِ عملي جدوجهد ڪن ٿا." (6)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ڪاهوڙين بابت لکي ٿو:

"انسان ۽ خالق جي رشتي ۾ اعليٰ مرتبي حاصل ڪرڻ جي لحاظ کان، هن جهان ۾ ڪاهوڙي اهي حق جا طالب جيڪي ظاهري اسبابن ۽ انعامن کان بي نياز ٿي، زهد ۽ عبادت ۾ وڏي فڪر ۽ فهم سان پنهنجو اندر اجارين. الاهي ياد ۾ پنهنجي وجود کي وڙين ۽ حق حقيقت واري منزل ماڻين."(7)

شاھ سائين هن سر ۾ "ڪاهوڙين" کي محبوب حقيقي جي متلاشي يا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طالبن طور پيش ڪيو آهي ۽ ڪاهوڙيءَ جي ذات ڏورڻ واري سفر کي مستعار ڪندي هن حقيقي محبوب سان وصال حاصل ڪرڻ واري اڙانگي ۽ بي حد صبر آزما سفر جو بيان ڪيو آهي، جنهن ۾ سچو سالڪ راهه ۾ آيل مڙني روڪ رڪاوٽن کي پار ڪري، مسلسل جدوجهد ۽ ڪشالا ڪڍي، آخر منزل مقصود تي پهچي ٿو. يعني آخر ڪار پنهنجي مقصد ۽ مطلب جو ذات حاصل ڪري ٿو.

ڪاهوڙين ۽ انهن جي سفر جي ان بيان ۾ روحاني تمثيل ۾ شاهه سائينءَ جيڪي استعارا ۽ تشبيهون استعمال ڪيون آهن سي هت درج ڪن ٿيون.

(I) سر ڪاهوڙي ۾ استعارا

داستان پهريون

ڪاهوڙين خفي سين سوجهي لڌو سبحان
عاشق اهڙي اڪرين، لنگهيا لامڪان
هوءِ ۾ ڳڏجي هوءِ ٿيا، بابو جي بريان
سپوٽي سبحان، آيو نظر انهن جي

(شاهوائي - ص 746 - بيت 1)

پهرين بيت ۾ ئي شاهه سائينءَ "ڪاهوڙي" جي استعاراتي استعمال کي واضع ڪيو آهي.

"ڪاهوڙي = جبلن ۾ ذات ڏوريندڙ. بريان = پڪل، پڳل" (8)

شاهه سائين فرمائي ٿو ته هنن ڪاهوڙين يعني حق ۽ حقيقي محبوب جي متلاشي، سچن فقيرن، اسم پاڪ جي ڳجهي ذڪر (خفي) ذريعي محبوب کي ڳولي لڌو آهي، هو عشق جي باهه ۾ پچي ڪباب ٿي ويا آهن ۽ هاڻ هو ان منزل تي وڃي رسيا آهن جت هر طرف انهن کي سبحان ٿي سبحان نظر اچي ٿو.

ڏيهه ڏيهائي ناهه، جتي پيرو نه پکيان
تتي ڪاهوڙيان، ور ڏيٺي وڃ چونديا

(شاهوائي - ص 747 - بيت 8)

هتي شاهه سائين صوفين جي منزل لاهوت جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو ته هي ڏيهه ڪنهن جي ڏينهن جهڙو نه آهي، پر هيءَ ته اهو ملڪ آهي، جتي ڪنهن پکيءَ جو به پيرو (نالو نشان) ڪونهي. اتي وڃي ڪاهوڙين "ور ڏيٺي وڃ چونديا" مطلب ته پنهنجي مقصد جو ذات ور ور ڏيٺي، يعني گهڻي مقدار ۾ حاصل ڪيو. يعني هن مان مراد آهي ته "لامڪان" واري ڏيهه ۾ الاهي عاشقن (ڪاهوڙين) محبوب حقيقي جي وصال جو اعلى روحاني خزانو (ذات) حاصل ڪيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داستان ٽيون

سونهپ ۾ سپ گهڻا، منجهڻ ماڪي هوءِ
پرو تنهين پوءِ جو اجهي پوءِ ان تان

(ڪلياڻ آڏواڻي، شاهه جو رسالو - ص 375 - بيت 4)

۽ ساڳيو بيت ڪجهه مختلف پڙهڻيءَ سان غلام محمد شهواڻي واري رسالي ۾ هن ريت آهي.

"سونهپ ۾ سپ گهڻا، منجهه نہ ماڪي هوءِ"

پهرين پڙهڻي ۾ ڪلياڻ آڏواڻي انهن لفظن جي تشريح ڪندي لکي ٿو.

"سونهپ = رهبري، سپ = نانگ مصيبتون"

رهبري هيٺ هلڻ ۾ گهڻا نانگ (ڏکن جا ڏنگ) آهن، منجهي پوڻ ۾ ماڪي جهڙو مزو آهي، پتو انهن کي پوي ٿو جو، انهن ٻنهي راهن کان اڪريو وڃن (9)

جڏهن تہ غلام محمد شهواڻي، سونهپ جو مطلب ظاهري ڏيک سهڻائي، حسن، لکي ٿو. ۽ سپ جي معنيٰ نانگ، ان لحاظ کان پهرين مصرع جي معنيٰ وڃي ٿيندي تہ حسن يا ظاهري ڏيک ويک ۾ مصيبتون آهن، انهن ۾ ڪو ماڪي جهڙو مزو ڪونهي. (10)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ بہ هن مصرع ۾ ڪلياڻ آڏواڻي واري ئي پڙهڻي ڏني ٿو (11)

۽ مناسب بہ اها ئي لڳي ٿي. هن بيت ۾ شاهه سائينءَ جن استعارن جو استعمال ڪيو آهي، سي آهن، تڪليفن يا مصيبتن مشڪلاتن لاءِ سپ يعني نانگ ۽ آساني، بي خبري ۽ اڻ ڄاڻائي سبب حاصل ٿيل آساني يا خوشي لاءِ ماڪي.

جهنگل هلڻا، سي نہ پلڻا، راهه هلڻا قرجن
اوجهڙ سي نہ پون، ٻڻي جنين ڇڏيون

بيت 8

ٻڻي ڇڏڻ = ٻڻي دنيائون، هيءَ دنيا بہ تہ عقبيٰ بہ

ٻنهي جهانن جون تمنائون ترڪ ڪرڻ لاءِ مستعار ليو ٻڻي ڇڏڻ.

هن سر جي ٻڻي داستان ۾ لڳاتار نون بيتن ۾ گنجي ٽڪر جو ذڪر ڪيل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. لاهوت تائين رسڻ واري رستي ۾ گنجو ٽڪر جوڳين جي پهرين منزل هو. اِن کي بـہ شاهه سائينءَ "روحاني راهه" لاءِ مستعار ڪيو آهي. جنهن تان لنگهي حقيقي عاشق، محبوب حقيقي جي قرب ۽ وصل جي منزل پائين ٿا. خود شاهه سائين بـہ پهريون پيرو گنجي ٽڪر تي ئي جوڳين جي ٽوليءَ سان گڏيو هو، جن سان گڏ هو بـہ هنگلاج ويو هو. (12)

(II) سر ڪاهوڙيءَ ۾ تشبيهون

هن سر ۾ شاهه صاحب تشبيهه جو استعمال گهڻو گهٽ ڪيو آهي مثال طور:

داستان پهريون

ٿل، وسائيندي ميهه، مان ملان ڪي سڄڻين

مصرع: اکين آگر لائيا، ڪر، منداڻتا ميهه

واٽي

هت شاهه سائين روئڻ لاءِ تيار اکين، يا ڳوڙهن سان ڀريل اکين کي جهڙ ۽ منداڻتي مينهن جي وسڪاري سان تشبيهه ڏني آهي. هي تشبيهه شاهه سائينءَ جي ڪافي سرن ۾ استعمال ٿي آهي.

حوالا - سر ڪاهوڙي

1. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر (محقق ۽ شارح) شاهه جو رسالو - شاهه جو ڪلام، جلد ڇهون علامہ قاضي رسالو رٽنا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ 1418هه /1977ع - ص مقدمہ 8.
2. آڏواڻي ڪليان، "شاهه جو رسالو" مڪتبہ برهان، اسحاقيہ پرنٽنگ پريس ڪراچي 1976ع - ص 70.
3. آڏواڻي پيرومل مهر چند آڏاڻي، "لطيفي سر"، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه حيدرآباد 1989ع - ص 112.
4. شاهواڻي غلام محمد، "شاهه جو رسالو" آفتاب پرنٽنگ پريس حيدرآباد 1950ع - ص 1049.
5. "شاهه عبداللطيف ڀٽائي - چوند مضمون"، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه، 1418هه / 1997ع ص - 445 ۽ 453.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

6. تنوير عباسي، "شاهہ لطيف جي شاعري" ٽن جلدن ۾. نيوفيلڊس پبليڪيشن، ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد سنہ 1989ع - ص 45.
7. بلوچ نبي بخش، ڊاڪٽر - شاهہ جو رسالو
8. شاهواڻي، غلام محمد، شاهہ جو رسالو
9. آڏواڻي، ڪلياڻ، شاهہ جو رسالو
10. شهواڻي غلام محمد، شاهہ جو رسالو
11. بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر، شاهہ جو رسالو، شاهہ جو ڪلام - جلد ڇهون
12. ساڳيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ڍ) سر بروو سنڌيءَ ۾ استعارن ۽ تشبيھن جو استعمال

"بروو: ھڪ راڳڻيءَ جو نالو. ھڪ قسم جو پکي، وڻ جو ھڪ قسم."

(ج.س.ل. جلد پھريون ص 375)

"ھندستاني گائڻ وديا موجب بروو ھڪ راڳڻيءَ جو نالو آھي جنھن کي شاھ نج سنڌي رنگ ڏنو آھي." (1) اڪثر عالمن جو ھن سر بابت اھوئي رايو آھي، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو:

"سر بروو سچوئي معنوي سر آھي. يعني تہ ان ۾ ڪنھن افساني يا نيم تاريخي روايت جي اھجاڻن بدران فقط سڪ ۽ محبت جو مضمون سمايل آھي. البت ھن جو پيو داستان سنڌ ۾ مجازي محبت واري ماحول ۽ روايت جو آئينہ دار آھي. شاھ پھريون پيرو سنڌ جي مقامي راڳڻي "سنڌي بروو" کي پنھنجي اعليٰ راڳ جي نظام ۾ ھڪ راڳ طور شامل ڪيو. ڪانئس اڳ ميين شاھ عنايت جي ڪلام ۾ سر بروو موجود ناھي. البت شاھ صاحب کان پوءِ واردور جي ڪن وڏن شاعرن جي رسالن ۾ سربروو سنڌي ۽ ھندي جدا موجود آھن." (2)

ان بيان ۽ تحقيق مان اھو ظاھر ٿو ٿئي تہ شاھ سائين جنھن کي راڳ سان نھايت گھڻو چاھ ھو ۽ ان جو علم بہ رکندو ھو. تنھن ھن راڳڻيءَ (بروو سنڌي) کي باقائدہ طور تي پھريون پيرو (سنڌي شاعري ۾) پنھنجي ڪلام ۾ متعارف ڪرايو ۽ ڪانئس پوءِ جي شاعرن ان روايت جي پوئواري ڪئي.

ھن سر بابت ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو تہ:

"عام طور تي چاتو ويندو آھي تہ سر تي راڳڻيءَ جي لحاظ کان ئي نالو پيو آھي ۽ ھن سان ڪو داستان وابستہ نہ آھي. "پر ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو تہ ڪيس ان بابت ھڪ ڪھاڻي ملي آھي. جيڪا سندس ڪتاب ۾ بيان ٿيل آھي، جنھنجو مکيہ ڪردار ھڪ نوجوان بروو نالي آھي. (3)

ان ڪھاڻي جي لحاظ کان ڏسجي تہ جيئن شاھ سائين بين رومانوي داستانن تي انھن جي سورمين ۽ سورمي جا نالا رکيا آھن. تيئن ئي ٿي سگھي ٿو تہ ھتي بہ اھو نالو ان لوڙائو نوجوان عاشق برووي جي ڪري ئي رکيو ويو ھجي. ان قصي جي ثابتيءَ لاءِ ھن سر ۾ ڪجھہ اھڙا بيت بہ ملن ٿا جيڪي ان جي شاھدي ڏين ٿا. مثال طور جڏھن بروو عشق جي باھ ۾ پيو پچندو ھو ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محبوب جي ديدار لاءِ محلات جي دريءَ ۾ اکيون وجهيو پيو واجهائيندو هو تڏهن سندس اندر مان هي آلاپ نڪري ٿو:

ڪڏهن طاقيون ڏين. ڪڏهه ڪلن در دوستن جا
ڪڏهه اچان اچڻ نہ لهان. ڪڏهه ڪوٺيو نين
ڪڏهه سڪان سڏ کي. ڪڏهه ڳجهاندر ڳرهين
اهڙا ٿي آهين. صاحب مهجا سپرين

(شهواڻي - ص 1085)

جانب مهجي جيءَ ۾ تهجي طمع پوءِ
وٺ ڪاتي وڍ انگڙا. ادب ڪرم ڪوءِ
پانيا پال سندوءِ. جي ساڄن سنٿون نهارين

(شهواڻي - ص 1087)

ساڄن ايئن نہ ڄڳاءِ. جڻءِ ماريو. موٽيو نہ پڇين
رتي رت نہ سنجري. سڪ تهجي ساءِ
اسان توڻي لاءِ. ٿي پر ۾ پچارون ڪيون

(شهواڻي - ص 1087)

ڪٺان سڪيين سپرين! ڪاسائڪي ڪار
تکي ڪاتي هٿ ڪري. مڏيءِ سين م مار
چوري چاڪ نهار. سورن سانگهيڙا ڪٺا

(شاهواڻي - ص 1095)

آخر ٻروي جي قربانين ۽ تانگهہ بہ هٿي وجي هنڌ ڪيو ۽ شهزاديءَ جي دل ۾ بہ سندس عشق جي باهہ ڀڙڪي اٿي. ٻروي جي وڇوڙي تي ڪيس ياد ڪندي چوي ٿي.

وٺو ڏيهہ ڦلات جو. مون لوڙائو پسئا
جڻ هٿ ڪنون ڪنوٺيون. تڻ هٿ ٻرهہ سندي ٻات
وڏي ڪنهن ولات. مارو ملڪ مٽي ويا

وهلو ور وريا پرين. آءُ ڪانگا ڪرلات
ويا جي ڦلات. سي اڌامي آڻ تون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن قصي ۾ ڪيتري سچائي آهي، ان کي هڪ پاسي رکي، جوڻيجو صاحب به لکي ٿو. "اهو صحيح آهي ته بروو هڪ راڳڻي آهي." (4)

هن سر ۾ شاهه سائينءَ هڪ سچي عاشق جي محبت ۽ سڪ وارن جذبن کي نهايت گهرائيءَ سان بيان ڪيو آهي. مجازي محبت جي اڌمن، امنگن، دردن ۽ اوسيڙي جو بيان تمام زوراڻي نموني ڪيو اٿس ۽ سنڌ جي روايت مطابق ڪانو کي پرين ڏانهن نينهن نياپا پهچائڻ لاءِ قاصد طور پيش ڪيو اٿس ۽ ان کي پرين اڳيان آڏو نهايت عجز ۽ نياز سان پيش اچڻ جي تلقين ڪري ٿو.

سر بروو سنڌيءَ ۾ شاهه سائين پرينءَ جي صورت ۽ سيرت جي بيان کي استعاري ۽ تشبيهه ذريعي وڏيڪ پراثر ۽ سهڻو ڪري پيش ڪيو آهي، جيئن "ڳاڙها ۽ ڳوڙها سجڻ ڊراک چڳن جئن". "سجڻ سرها ايئن جيئن عطر ساڻ امل."

ان کان علاوه بين استعارن ۽ تشبيهن جو سلسليوار بيان اڳتي پيش ڪجي ٿو.

(I) سر بروو سنڌيءَ ۾ استعارا

داستان پهريون

پروس ڏيـر پـراڻ، پريـن وس نـه پنهنجـي
لڳـو ڪـنءِ لطيـف چـي، چپـر چـاتي سـاڻ
پرين ڏيکاري پاڻ، خوش ڪري ويا خواب ۾

(شاهواڻي- ص 763 - بيت 5)

"خبر نه آهي ته جدائيءَ جي غم جو جبل ڪيئن ڇاتيءَ تي سهيو ويٺي آهيان."

هت غمن ۽ سورن جي گهڻائيءَ کي چپر يعني جبل جي استعاري ۾ ظاهر ڪيو ويو آهي. شاهه سائين فرمائي ٿو ته نه پساهه منهنجي وس ۾ آهي ۽ نه پرين. بس الائي ڪينءِ محبوب جي دوريءَ جو جبل يعني اٿاهه درد ۽اوسيڙا هانءَ تي سهيو ويٺي آهيان.

لڳي جـو لطيـف چـي، نڪـو قـال نـه قيـل
لڳيـي لامـون ڪوڙيـون، نيڻـن وهـي نيـر
هينـڙا ٿـي سـڏير، ڪـال قريبـن لـڏيو

(شاهواڻي - ص 763 - بيت 8)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لکي لامون ڪوڙيون = قسمت آڻ مڃي

نهايت معنيٰ خيز ۽ منفرد استعاري جو استعمال ڪندي شاهه سائين فرمائي ٿو تہ محبت يا دل جي لڳي جا ڪهڙا مذڪور ڪيان. بس قسمت جي لکئي هٿي هنڌ ڪيو (لامون ڪوڙيون استعارا. پيش پوڻ. آڻ مڃڻ) هاڻ تہ نيڻن مان نير جاري آهي. اي هينئڙا! سرت ڏار. هوش ڪر. پرين ڪالهہ لڏي ويا.

جـڏهان ڪـر ليـام، سـاجاه سـپرين سـين
تـڏهان ڪـر تـر جيتـرو، ويـر نـہ وسـريام
انـدر روح رهيـام، سـجڻ اوطـاقون ڪـري

(شاهوائي - ص 765 - بيت 16)

(اوطاقون ڪري رهڻ، استعارو ديرو ڄمائڻ ، رهي پوڻ، آستانو ناهڻ)

جڏهن کان محبوبن سان ڏيٺ ويٺ ۽ جاڻ سڃاڻ ٿي آهي، تڏهن کان هو مون کان هڪ پل بہ نہ وسريو آهي. منهنجو سڄڻ هاڻ تہ منهنجي اندر ۾. منهنجي روح ۾ آستانو ناهي ويهي رهيو آهي.

داستان ٻيو

فـاني ڙي فـاني، دنيـا دم نـہ هيڪـڙو
لـٿـي لوڙهـہ لـٽـن سـين، جوڙينـدءِ جـاني
"ڪـوڏر ۽ ڪـاني آهـي سـر سـپ ڪهيـن."

(شاهوائي - ص 768 - بيت 8)

ڪوڏر ۽ ڪاني، قبر کوٽڻ ۽ ميت جو قد ماپڻ لاءِ استعمال ٿيندا آهن. پر هن بيت ۾ شاهه سائين انهن کي موت لاءِ مستعار ڪيو آهي. فرمائي ٿو تہ هي دنيا ۽ دنيا جي زندگي ٻئي فاني آهن. هر انسان جي سر تي ڪوڏر ۽ ڪاني تيار آهن يعني موت هر انسان لاءِ تيار بيٺو آهي.

داستان ٽيون

آدميـن اخـلاص مـٿـائي مـالو ڪئـو
هـاڻ ڪـائي سـپ ڪـو مـاڻهوءَ سـندو مـاس
دلبـر هـن دنيـا ۾ وجـي رهنـدو واس
ٻـي سپ لوڪ لباس، ڪو هڪ دل هوندو هيڪڙو

(شاهوائي - ص 771 - بيت 4)

واس = سڳند استعارو نيڪين جي خوشبو. يا يادگيريون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لباس = ويس، پوشاڪ ڪپڙا استعارو ڀھروپ، دولاب، ڀپائي

انسانن جي منجھندڙ اخلاقي قدرن بابت شاهہ سائين فرمائي ٿو تہ ماڻھن منجھان خلوص ۽ سچائي ڇڙ تہ ختم ٿيندي پئي وڃي. هر ڪو ھٿي جي رت جو پياسي ٿي پيو آهي. اي سچڻ! هن دنيا ۾ تہ باقي صرف نيڪين جي خوشبو وڃي رھندي سواءِ ڪن ھڪ ٻن جي باقي سڀني ماڻھن ۾ دولاب ۽ ڀپائي گھر ڪندي پئي وڃي. بيت 8 آهي:

منھنجي مدايـن جـي ڪـل پريـان پيئـي
ڪـڏھ ڪوسـا نــہ ٿيـا، ڏوراپــو ڏيئـي
ســاڄن ســپيئي ڍڪيــر ڍول ڍلائيـــون

ڪوسو ٿيڻ - استعارو ناراض ٿيڻ، ڏمرجڻ

منھنجي پرينءَ کي منھنجي عيبن ۽ اوڻاين جي سڀ خبر ھئي، پر ڪڏھن بہ نہ ڏمريو ۽ نہ ڏوراپو يا مھڻو ڏنائين. منھنجي محبوب منھنجي سڀني ڪمين ڪوتاهين تي پردو وجھي، منھنجو ڍڪ ڍڪيو.

واڻي، ٿل، وڻا وڃ ۾ مون، مھجو تون ئي تون، ڪوڙ سٽي ڪو ڀيو

مصرع، اهڪي رسع احدا، اڳيان سوڙھي پونءِ

سوڙھي پونءِ = تنگ زمين استعاري طور قبر

طالب پاڻ سڳورن صلعم کي ٻاڏائيندي عرض ٿو ڪري تہ اي پاڪ نبي جڏھن ان سوڙھي پونءِ يعني قبر ۾ داخل ٿيون تہ ات اوکيءَ ويل اچي اسان جو واھر وسيلو ٿجانءِ

غلام محمد شاھواڻي پونءِ جي استعاراتي معنيٰ لکي ٿو:

"قيامت ڏينھن صراط المستقيم جيڪا ترار کان تکي ۽ وار کان سنھي هوندي." (5) ان صورت ۾ "سوڙھي پون" مستعار ڪيو ويو پل صراط لاءِ.

(II) سر بروي ۾ تشبيھہ نگاري

داستان پھريون

جنءَ ڪا ڪاني ڪانھہ، لسندي لاتيون ڪري
اچـي پيئـي ارڄتـي، درد پريـان جـي دانھــن
ويچ ڏنيين ڪــہ ٻانھن؟ درد ھنين کي سامھان

(شاهواڻي - ص 762 - بيت 2)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"ڪانھ = سر. ڳاھ جو قسم. لسندي = وڍجندي، لٽجندي.

جڏهن نڙ يا بانسري، سر ڪان ڏار ٿي ڌاڻهون ڪندي آهي." (6)

بانسري جي درد پرين ڌاڻهن جو وستار رومي بہ پنهنجي مثنوي ۾ تمام گهڻو ڪيو آهي ۽ پنهنجي شاعريءَ جي شروعات ئي بانسري جي درد ۽ فراق پريل آلاپن سان ڪئي اٿس. (تفصيل مولانا رومي ۽ شاھ جي شاعريءَ جي تقابلي جائزي ۾ بيان ٿي چڪو آهي)

شاھ سائين بہ هت ڪانھ جي ڪاني جي پنهنجي اصل ڪان ڪٽجي ڏار ٿيڻ تي ڪيل ڌاڻهن کي تشبيھ طور استعمال ڪيو آهي ۽ فرمائي ٿو تہ پرينءَ کان جدائيءَ جي درد ۾ مون کان بہ اهڙيون ئي درد ڀريون ڌاڻهون نڪرن ٿيون ۽ ويچ کي ڪهڙي خبر تہ انهن جدائيءَ جي سورن منهنجو ڪهڙو حال ڪيو آهي، هو وري ٻانهن تي پيو ٿو ڏنڀ ڏي.

ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين
ڪي سنيهرجن نہ ڪڏهين، ڪي وسرن نہ مور
جنءَ مينهن ڪنديءَ پور، تنءَ دوس وراڪو دل سين

(شاهوائي - ص 764 - بيت 11)

"پور = سڱن جو ور. وراڪو = ور. پيچ (7)

هن شعر ۾ سچي ۽ اٽوٽ محبت لاءِ اول تہ شاھ سائين فرمائي ٿو تہ ان محبت لاءِ ڪنهن بہ قسم جي فاصلي جي ڪا قيد نہ هوندي آهي. محبوب هر وقت دل ۾ سمايل هوندو آهي. آخري مصرع ۾ ان محبت جي اڻ ٽٽ ۽ پختي رشتي لاءِ ڪنديءَ مينهن جي وريل سڱن جي تشبيھ ڏيندي فرمائي ٿو تہ منهنجو، پرين جي دل سان يا پرين جو منهنجي دل سان اهڙو پختو پيچ پاتل آهي، پنهي جو پاڻ ۾ اهڙو وراڪو ڏنل آهي، جهڙو ڪنديءَ مينهن جي سڱن جو پيچ يا وراڪو جيڪو ڪڏهن بہ کلي نہ سگهندو.

هتي ڪليان آڏوائيءَ واري "شاھ جو رسالو" جي نسخي مان تشبيھ جي استعمال جا بہ شعر درج ڪجن ٿا. غلام محمد شهوائي واري رسالي جي نسخي ۾ اهي نہ آهن بيت هي آهن.

داستان پهريون

ڏرتي دونہ جڻن، سر پر سپيرين ڏي
لڳو آهي لطيف چئي، تن پريان ڏي تيڻن
حاصل ٿئي هيئڙن، قربو قريب جو

(ڪليان آڏوائي - ص 380 - بيت 3)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"ڏرتي = ڏرتي تي، دونھ = سونڌ" (8)

ھت جيڪا تشبيھ استعمال ٿي آھي اھا آھي محبوب جي حضور ۾ حاضر ٿيڻ جي طور طريقي بابت شاھ لطيف جن فرمايو آھي تہ جيئن ھاٿي جي سونڊ ھلڻ مھل ڏرتي ڏانھن ھوندي آھي تھڙي طرح محبوب ڏانھن ويندي پنھنجو سر بہ ڏرتي ڏانھن نوائي ھلجي. يعني آڪڙ يا بي پرواھي نہ ڪجي پر بنھ نياز نوڙت اختيار ڪجي. عام چوڻي بہ آھي تہ پرينءَ ڏي وڃڻ مھل سر پير ڪري ھلجي. يعني ھيٺاھين ڪجي.

صورت گھڻا سھڻا، ٿاٿا سندن ٿوھ
ريلو ڏيئي روح، جو ڪائي سو ڪامي مري

(ڪلياڻ آڏواڻي - ص 382 - بيت 9)

ٿوھ ھڪ قسم جي جھنگلي ول جو ڦل ٿيندو آھي. جيڪو رنگ روپ ۾ نھايت سھڻي پيلي رنگ جو ۽ ننڍڙي گدري جيترو ٿيندو آھي. ھي ول ڌرتيءَ تي پکڙجي ويندي آھي ۽ ٿوھ ڏسڻ ۾ ڏاڍا سھڻا لڳندا آھن. پر سخت ڪوڙا ۽ تاثير ۾ زھريلا ھوندا آھن." تنھن ڪري اگر ڪو ھنن جي حسن تي ھرڪين کائيندو تہ ويچارو ڪامي مرندو.

ھت شاھ سائين، ٿوھ جي تشبيھ، ظاھر جي سھڻن ۽ اندر جي بچڙن لاءِ استعمال ڪئي آھي، فرمائي ٿو تہ جيڪڏھن ڪو ظاھر جي سھڻن کان متاثر ٿي، ان جي افعالن ۽ ڪردار تي غور ڪرڻ کان سواءِ ٿي انھن جي محبت ۽ صحبت ۾ گرفتار ٿيندو تہ آخر اوجھڙ ۾ پوندو. داستان ٻيءِ ۾ چوي ٿو:

ڪڙو منجھہ ڪڙي، جنءَ لھار لپيٽيو
مھجو جي جڙي، سيپريان سوگھو ڪيو

(شاھواڻي ص 767 - بيت 5)

پرينءَ جي دل سان پنھنجي دل جي واڳجي وڃڻ لاءِ شاھ سائين ڪيڏي نہ سھڻي تشبيھ ڏني آھي. فرمائي ٿو تہ تہ جيئن لھار زنجير ٺاھڻ مھل ھڪ ڪڙو ٻئي ڪڙي ۾ نھايت مضبوطيءَ سان ڳنڍيندو ويندو آھي. منھنجو جيءُ يا من بہ سڄڻ پاڻ سان ايئن ئي ڳنڍي سوگھو ڪري ڇڏيو آھي. جيڪو ڪڏھن بہ الڳ نہ ٿي سگھندو.

نيڻ سنقيلا، پوئَر پرون پالا
چکيا ڦٽ فراق جا، اندر ۾ الا

(شاھواڻي - ص 768 - بيت 9)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سقيلا جي معنيٰ آهي ڏکيون تراڙون

سو يار ميڙين يا الا، جــــــه جي صحبت ڪاڻ سڪي هنيون

هن بيت جي پهرين مصرع ۾ لڳاتار ٻه تشبيهون ۽ هڪ استعارو استعمال ڪيو ويو آهي پهرين شاهه سائين، محبوب جي گهائل ڪري ڇڏيندڙ نيڻن ڪي تيز تراڙن سان تشبيهه ڏني آهي. ان بعد سڄڻ جي گهري ڪاري رنگ جي پرن لاءِ پوتن، جيڪو ٻه چمڪندڙ ڪاري رنگ جو اڏامندڙ جيت آهي، کي مستعار ڪيو آهي ۽ وري انهن ئي پرن کي ڀالن سان ته تشبيهه ڏي، جيڪي عاشق جي دل تي وارو وار ڪيو، ان کي زخمي ڪيو ڇڏين.

اڄ پـــڻ انگيـــر انـــگ، هـٿـــان حبيبـــن جـــي
جـــا پـــر سونٽي ســنگ، ســـا پـــر ســورن ســين

(شاهوائي - ص 769 - بيت 11)

شاهه سائين، عام ڪار وهنوار جي واقعن مان پنهنجي مشاهدي ۾ آيل مختلف واقعن کي نهايت سهڻي ۽ برجستي نموني تشبيهه توڙي استعاري ۾ استعمال ڪيو آهي. هت ٻه هڪ اهڙي ئي ڪم يا واقعي جو تشبيهاتي استعمال آهي، اهو ڪم يقينن الاهي ماڻهن /شاعرن جي نظرن مان گذريو هوندو، پر ان مناسبت سان ڪنهن نه سوچيو.

شاهه سائين فرمائي ٿو ته اڄ وري سڄڻ جي سڪ ۽ ياد، مون کي گهايل ڪري ڇڏيو آهي. منهنجي اندر سان ٻه سورن اها ڪار ڪئي آهي، جيڪا سوٽي سنگن سان ڪندي آهي، يعني جيئن سوٽي سنگن کي ڪٽي سٽي داڻو داڻو الڳ ڪري ڇڏيندي آهي. تيئن منهنجي اندر کي ٻه صدمن، سڄڻ جي سورن سٽي ڪٽي ڇيهون ڇيهون ڪري ڇڏيو آهي.

اڄ پـــڻ جڙيـــر جـــوڙ، دوس پيهـــي در آئيـــو
ســـڪن اڃـــي ڏڪـــن ڪـــي، محڪـــم ڏنـــي مـــوڙ
جـــا پـــر ڪٽـــي ڪـــوڙ، ســـا پـــر ســـورن ســـان ٿـــي

(شاهوائي - ص 769 - بيت 12)

ڪوڙ جي معنيٰ آهي ڍڳ، انبار.

شاهه سائين چوي ٿو ته اڄ ته ڪو منهنجو ڀاڳ وريو، مراد پوري ٿي آهي، منهنجي جوڙ جڙي آهي، جو سڄڻ پاڻ مون وٽ هلي آيو آهي، ان ڪري منهنجي اندر ۾ جيڪي سورن اڃي ڏيرا دمايا هئا، انهن جو سڪن ايئن ته صفايو ڪري ڇڏيو، جيئن ڪٽي ڪپڙن جي ڍير جو ڪندو آهي يعني جيئن هو ڪپڙن جي ڍير

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کي سٽي ڪٽي صاف ڪري، ڳهنج ڪيئي، سنوان سڌا ڪري رکندو آهي. تيئن سڪن يا خوشين ڀـ منهنجي اندر ۾ پيٺل ڏکن کي سٽي ٻاهر ڪيئي من کي سورن کان آجو ڪري ڇڏيو آهي

داستان ٽيون

ڪٽـان سـڪيين سـپرين، ڪاسـائڪي ڪـار
تکي ڪاتي هـٿ ڪـري، مـڏيءَ سـين مَ مـار
چـوري چـاڪ نهـار، سـورن سـانگهيڙا ڪـٽـا

بيت 10

هت محبوب جي قاتلاڻ ادائن ۽ ظالماڻ رويي کي ڪاسائڪي ڪار سان تشبيھ ڏني وئي، شاھ سائين سڄڻ کي چوي ٿو تہ اي سڄڻ اها ڪاسائين وارو ڪم تون ڪٽان سکيو آهين. جي مارڻو اٿئي تہ ڪا تکي ڪاتي هٿ ڪر، مڏيءَ سان تہ نہ مار. اي سڄڻ! منهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڏس تہ ڪيئن تنهنجي سورن منهنجي اندر ۾ سوراخ ڪري ڇڏيا آهن يعني ڳاري ڇڏيو آهي.

حوالا - سر بروو سنڌي

1. آڏواڻي ڪلياڻ، شاھ جو رسالو، مڪتبہ برهان، اسحاقيہ پرنٽنگ پريس ڪراچي 1976ع - ص 379.
2. بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر، "شاھ جو رسالو شاھ جو ڪلام."
3. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ." روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1994ع - ص 93.
4. ساڳيو.
5. شاهواڻي غلام محمد، "شاھ جو رسالو" سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 1993ع.
6، 7 ۽ 8 . ميان محمد حسن حڪمي، "فرهنگ جعفري" (پنج حصا گڏ) ڪتب خانہ، شاهي بازار شڪارپور سنڌ (ڇاپي جو سن لکيل نہ آهي) ص - 1089.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ذ) سر رامڪلي ۾ استعارا ۽ تشبيهون

هيءُ سر موضوع ۽ مضمون جي لحاظ کان سر "پورب" سان ڪافي ملندڙ جلندڙ آهي. هن سر ۾ شاهه سائين حقيقي عاشق ۽ سلوڪ جي منزل جي راهي سالڪ لاءِ جوڳين جي مختلف نالن جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي. مثلا سناسي، آديسي، ڪاپڙي، ڪن ڪٽ، ڪن ڦاڙ، سامي وغيره. هنن جي منزل مقصود پورب آهي، يعني محبوب حقيقيءَ جو ماڳ. سر پورب جو به تقريبن ساڳيئي پس منظر آهي ۽ ماڳ مڪان جو به ساڳيو ئي استعاراتي استعمال آهي پر ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو:

"معنوي لحاظ کان، سر رامڪلي، سر پورب کان وڌيڪ وسيع معنيٰ وارو سر آهي، جو ان ۾ سچن فقيرن جا وڌيڪ اهڃاڻ ڏنل آهن ۽ ناقص جوڳين کي تنبيهه ڪيل آهي ۽ ڪين سچي پڪي ڏيڻ جا سبق سيکاريل آهن." (1)

هن سر تي رکيل ان نالي بابت کوجنا ڪندي ته آيا اهو ڪو مروج راڳ يا سرهو، يا ڪنهن لوڪ ڪهاڻيءَ جي پس منظر ۾ چيل آهي، محترم ڪلياڻ آڏواڻي لکي ٿو.

"رامڪلي" هندول راڳ جي پنجن استرين مان هڪ آهي هن سر ۾ جوڳ ۽ ويراڳ جو خيال سمايل آهي." (2)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو ته چوڏهين ۽ پندرهين صدي عيسوي ۾ سنڌ ۾ سماع جي محفلن ۾ ذاڪر ۽ قوال "جوڳ ۽ ڀڳتي" جي موضوعن تي هندي راڳن "رام ڪريءَ" ۽ "جوڳيا" کي سنڌي نغمن جي ميل ميلاپ سان ڳايو ۽ انهي ميل مان "سنڌي رامڪلي" ۽ "سنڌي جوڳ" راڳ اسريا. سورهين صدي ۾ راڳ، "سنڌي رامڪلي" هندستان ۾ مشهور ٿي چڪو هو. ارڙهينءَ صديءَ ۾ شاهه جي وقت ۾ اهو راڳ سنڌ ۾ هلندڙ هو جو ان کي "شاهه جي راڳ" ۾ سر رامڪلي واري موضوع جي بيتن ۽ واين ڳائڻ لاءِ منتخب ڪيو ويو (3)

هن سر بابت ليلا رام لکي ٿو:

"Ramkali is the name of a sweet Hindi Rangni, sung early in the morning." (4)

هنن عالمن ۽ محققن جي بيانن مان ظاهر ٿو ٿئي ته هن سر تي اهو نالو راڳ جي مطابقت سان رکيو ويو آهي.

"سر رامڪلي،" شاهه لطيف جي وڏن سرن مان هڪ آهي، غلام محمد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهواڻي ۽ ڪلياڻ آڏواڻي جي مرتب ڪيل رسالي جي نسخن ۾ هي سر ٽن داستانن ۾ ورهايل آهي ۽ هر داستان ۾ بيتن ۽ واين جو وڏو انگ موجود آهي. پروفيسر زيب پٺي پنهنجي مضمون، "جي رتا وجن روح ۾" لکي ٿو:

"فقير امداد سرائي شاهه لطيف جا جيڪي بيت هندستان مان هٿ ڪري، "املهه اٿوريا" نالي ڪتاب ۾ ڏنا آهن، انهن ۾ سر رامڪلي جا 76 نوان بيت پڻ مليا آهن. تن مان هڪ خوبصورت ۽ فڪرانگيز بيت پيش آهي.

جن ڪي عشق اندر ۾، تن ڪي اڄ نہ ٻڪ
وحدت جي وصال ۾، سيد چشي تن سڪ
ڏور ڏيئن ڏک، جي رتا وتن روح ۾

(5)

هن سر ۾ شاهه سائينءَ جنهن مضمون کي پنهنجي فڪر ۽ فهم ذريعي بيان ڪيو آهي، سو آهي سچي سڪ ۽ محبت سچي عاشق کي پاڻ جوڳين جي مختلف نالن سان مستعار ڪري ٿو. اهي جوڳي ڪي عام رواجي جوڳي نہ آهن پر توحيد ۽ ايڪتا جا پرچاري ۽ پرچاري آهن. دنيا جي لڳ لاڳاپن ۾ پاڻ کي نہ ٿا ڦاسائين، پنهنجي وجود جي نفي ڪري، حقيقي ۽ واحد وجود کي پاڻ تي حاوي ڪن. پنهنجي عبادتن ۽ رياضتن کي عوام آڏو پڌرو نہ ڪن بلڪ ڳجهه ڳوهه ۾ دل جي حضور سان واحد ۽ قادر رب کي تسليم ڪن. ان ڳالهه جو ذڪر هو جوڳين جي مشقن ۽ عبادتن مان ور ور ڏئي ڪري ٿو تہ هي رب جا سچا عاشق هر وقت نهايت ڳجهي نموني پنهنجي محبوب جي ذڪر ۽ عبادت ۾ محو آهن. ان دوران ڪين جيڪي لقاءُ نصيب ٿين ٿا يا جيڪي الاهي اسرار مٿن منڪشف ٿين ٿا. انهن کي بہ هو پنهنجي اندر ۾ ٿا سانديين ۽ ٻاهر ٻاڦ نہ ٿا ڪڍن ۽ نہ ئي وري پنهنجي ان ولايت واري منزل تي فخر يا غرور ڪن ٿا ڇو تہ فخر ۽ غرور يا هٺ ۽ تڪبر سچي ڪئي ڪمائي چٽ ڪيو ڇڏي.

جوڳين جوڳ ڄڳاءُ، جوڳ پڻ سونهي جوڳيين
جوڳين سندي جان ۾، ڳجهہ ڳجهائدر آهہ
هاءِ، مونهين کي واءُ جا آڏ جوڳ نہ سڪي

(ڪلياڻ آڏواڻي، شاهه جو رسالو ص 599)

شاهه سائين، انهن جوڳين جي وصفن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ انهن جو مان مرتبو بيان ڪيو آهي. هن انهن حالتن ۽ اهڃاڻن جو بہ ذڪر ڪيو آهي جيڪي سلوڪ جي راهي فقيرن سان لاڳو ٿين ٿيون. انهن مڙني ڳالهين کي واضح ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صاف ڪري بيان ڪرڻ لاءِ پاڻ حالتن ۽ پس منظر جي مناسبت سان استعارن ۽ تشبيهن جو استعمال ڪيو اٿس. طالبن کي هدايت ڪري ٿو تہ انهن جي صحبت ۾ ويهي ڪجهہ لاڀ پرايو. جوڳو اهي املهہ ماڻڪ جي هليا ويا تہ وري نہ ملندا. شاهہ سائين پاڻ هنن جوڳين سان گڏ ٽي سال گذاريا ۽ انهن سان گڏ انهن جي مختلف تيرٿن ۽ ٽڪين تي بہ ويو. هو سندس محبوب حقيقيءَ جي تلاش ۾ آن کي پاڻ اربي ڇڏڻ ۽ دنيا سان الڳ لاڳاپا ٽوڙڻ واري جذبي کان تمام گهڻو متاثر آهي، سندن روحاني سونهن ۽ گڻن جو ذڪر ڪري ٿو ۽ انهن کي ياد ڪندي هنجون ٿو هاري.

اڄ نہ اوطاقن ۾ سندي جوڳين جوڙ
ساري سنياسين کي، ڪامي ڏيس ڪوڙ
من جنين سين موڙ، سي لاهوتي لڏي ويا

(شاهواڻي - ص 815)

ڊاڪٽر يعقوب مغل لکي ٿو. سر رامڪلي ۾ لطيف سائين سامين، سنياسين ۽ جوڳين سان گڏ رهي سندن خانگي زندگيءَ جو مشاهدو ڪرڻ بعد هڪ نئون فڪر ۽ فلسفو پيش ڪيو آهي. اهو فلسفو فنا في الله جو فلسفو آهي.

هن سر ۾ شاهہ سائين ساڳي وراڻ (ڪجهہ لفظن يا اڌ مصرعن جي) وارا بيت بہ ڪافي چيا آهن ۽ آخري مصرع جي پوئين اڌ جي وراڻي. "آءُ نہ جيندي ان ري" جي وراڻ شاهواڻي واري نسخي مطابق 36 ۽ علامہ قاضي جي نسخي مطابق 43 بيتن ۾ ڏنل آهي. شاهہ جي ڪلام ۾ هي سڀ کان طويل وراڻ آهي.

(i) سر رامڪليءَ ۾ استعارا

داستان پهريون

نوري ۽ ناري جوڳيشڙا جهان ۾
بري جن بهاري، آءُ نہ جيئندي ان ري

(شاهواڻي - ص 778 - بيت 1)

"نوري = نور وارا، نور جي پيدائش، آسماني (سچا)
ناري = (عشق جي) باهہ وارا، جهنمي (ڪوڙا)."(6)

ڪلياڻ آڏواڻي مطابق:

"نوري = نوراني (جمالي)، ناري = باهہ وارا (جلالي)." (7)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر سورلي "The Holy Men" ۾ هن بيت جي ترجمي ۾ لکي ٿو:

"In the World are Jogis who worship light, in the world are Jogis who worship fire, without the holymen who lit the fire, the holy men, I cannot live" (8)

ان لحاظ کان ڊاڪٽر سورلي نوري ۽ ناري جوگين کي نور ۽ باهه جي پوڄا ڪندڙ سڏيو آهي ۽ پنهنجي تصنيف "Shah Abdul latif of Bhit" ۾ سنڌ جي صوفين بابت براٽون جي تصنيف "The Dervishes" جو ۽ برٽن جي History of Sindh جو حوالو ڏيندي لکي ٿو ته:

"The Sufi fakirs of Sindh belonged to the two great orders of Jelali and Jemali darwishes. They underwent courses of initiation which followed more or less the discpline of Muslim darwishes about whom much recondite information can be gleaned from Brown's great work on "The Dervishes". The Jelali fakirs of Sindh wore of felt hat like a fool's cap called "Taj", a coat of black wool with white threads like a shroud without sleeves called "Kafni" professional beggars and part of their stock in trade consisted of a "tasbih" or a rosary, an "asa" or staff of ebony or black wood, a "beragan" or forked stick used to support the forehead for meditation or repose, a "gabri" or wallet to contain food and a "tumbi", used for collection alms and as a drinking vessel. The sindhi Jamali fakris belonged to four orders, the Kadri, the Nakshbandi, the Suherwardi and the Chishti"(9)

"سنڌ جا صوفي مکيه طور تي ٻن خاص سلسلن سان لاڳاپيل هئا. هڪوا "جلالي" ۽ ٻيا جمالي هو اڳوڻن مسلم درويشن جي پوئواري ڪندا هئا. براٽون مطابق، جلالي فقير مٿي تي ملنگن واري ٽوپي، بدن تي بنا ٻانهن جي ڪاري اُن جو ڪوٽ جنهن کي "ڪفني" چوندا آهن. ۽ هڪ گودڙي، هي ماٺهو حقيقت ۾ پينو فقير هئا. وٽن هڪ تسبيح، هڪ لٺ، بيراڳڻ، گبري ۽ خيرات وٺڻ لاءِ تنبي هوندي هئي ۽ سنڌ جا جمالي فقير چئن گروهن ۾ ورهايل آهن. قادري، نقشبندي، سهروردي ۽ چشتي."

براٽون جيڪا جلالي فقيرن جي تعريف لکي آهي سا ڪنهن بہ طرح سان اصلي جلالي فقيرن سان لاڳو نہ ٿي ڪري سگهجي. هي اهي فقير آهن (جيڪي براٽون بيان ڪيا آهن). جيڪي اصل درويش فقيرن وارو روپ ڌاري، لوڪ ۾ انهن جي عزت ۽ ناموس جو ناجائز فائدو وٺندي. پن ۽ خيرات تي گذارو ڪن ٿا ۽ براٽون کي بہ اهي ئي جوڳي نظر اچي سگهيا هوندا. انهن جي باري ۾ هن سر ۾ شاهه سائينءَ فرمايو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳـولا جـي ڳراهـ جـا، جوڳـا سـي جوڳـي
ڦـٽـل سـي ڦوڳـي، جـن شـڪـر سـانديا

اصل فقير تہ هن دنيا جا سڳ سياپا ٽوڙي، طمع ۽ تعلق کي ڇڏي، ماڻهن جي هجومن کان دور پنهنجي زندگي گذارين ٿا. هنن کي دنيا جو ڪو سماءُ نہ رهندو آهي. ان استغراق واري حالت ۾ مٿن جيڪو القاءُ ٿيندو هو، ان ڪري هو جلال يعني جوش ۽ جذبات ۾ اچي ويندا هئا. جلالي بزرگن ۾ مشهور صوفي بزرگ بايزيد بسطامي (جنهن نعرو هنيو سبحاني ما اعظم شاني)، حضرت منصور حلاج (ان االحق جونعرو هڻي سوري سزا وار ٿيو). سنڌ جو سچل سرمست (نوري ناري ناهيان آهيان رب جبار) وغيرہ اچي وڃن ٿا. هي اهي بزرگ هئا جن جلال واري ڪيفيت ۾ اچي، ان حالت يا واردات کي بيان ڪري وڌو جيڪا حقيقي محبوب سان وصال واري يعني استغراق واري حالت ۾ مٿن ٿيندي هئي ۽ جمالي بزرگ اهي آهن جيڪي الله پاڪ جي عشق ۽ عبادت ۾ جڏهن پوري طرح مستغرق ٿي ويندا آهن ۽ مٿن محبوب حقيقيءَ جي وجود جو پرتو يا جلوو جمال طاري ٿيڻ لڳندو آهي تہ ان وقت مٿن جيڪو وهندو واپرندو آهي يا محبوب حقيقيءَ سان جيڪو رابطو يا تعلق قائم ٿيندو اٿن، ان ۾ محو ٿي ويندا آهن ۽ اندر ٿي اندر ۾ ان کي جذب ڪري ڇڏيندا آهن پر ان ڪيفيت کي وات تي نہ آڻيندا آهن. حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جن جو شمار بہ انهن بزرگن ۾ ٿئي ٿو. پاڻ پنهنجي ڪلام ۾ بہ ڪيترن ئي هنڌن تي بار بار اها تنبيهہ ۽ تاڪيد ڪري ٿو تہ اها عشق حقيقي جي باھ اندر ۾ ساندي، انجا احوال لوڪ لقاءُ اڳيان ظاهر نہ ڪر، ان ڪري جو پاڻ ڄاڻائين پئي تہ هنن ماڻهون جي ذهني استعداد ۽ روحاني اڏام اوتري ناهي، تنهن ڪري هو ان ڳالهہ جو ڳجهہ سمجهي نہ سگهندا. شاهہ سائينءَ اهي معشوق حقيقي جي وصل ۽ القاءُ جون ڳالهيون ڳجهہ ۾، استعاري ۽ تشبيهہ جي صنعتن کي استعمال ڪندي بيان ڪيون آهن. جيئن سر سسئي ۾ يا سر مومل راڻي ۾ هو سسئي ۽ مومل واتان چورائي ٿو.

جـان پيهـي ڏنـر پـاڻ ۾، ڪـري روح رهـاڻ
تان نڪو ڏونگر ڏيـهہ ۾، نڪا ڪيچين ڪاڻ
پنهـو ٿيـس پـاڻ، سـسـئي تـان سـور هـئا

سر سسئي آبري، داستان ٽيون

۽ مومل چوي ٿي:

ڪيـڏاهہ ڪاهيـان ڪرهـو؟ ڄـڻـائو ڄـوڏار
منجهين ڪاڪ ڪڪوري، منجهين باغ بهار
ڪانـــہ ڀـي تـوار، ٿـو مڙوئـي ميـڙرو

بيت 7

ڪيڏاهه ڪاهيان ڪرهو؟ چوڙس چٽاٽو
منجهين ڪاڪ ڪوري، منجهين لڏاٽو
راٺوڙي راٺو، ريءَ راٺي پيو ناهه ڪو

(سر مومل راڻو، داستان ٽائون بيت 9، 7)

"نوري" ۽ "ناري" لفظن جي معنيٰ بابت مٿين عالمن کان علاوه ٻہ ڪجهہ خيالن جا عالم آهي، بدر ابڙو، پنهنجي مقالي، "سر رامڪلي جا نوري ۽ ناري جوڳي،" ۾ لکي ٿو تہ "جيئن ڪجهہ محققن "نوري ۽ ناري" مان "بهشتي ۽ دوزخي" معنيٰ ڪئي آهي، پر جيڪڏهن "ناري" جهنمي هجن ها تہ شاهہ شاهہ صاحب ايئن ڪيئن فرمائي ها "آءٌ نہ جيئندس ان ري" مان سمجهان ٿو تہ ان بيت ۾ نوري مان مراد آهي مسلمان فقير ۽ ناري هندو سنياسين لا استعمال ڪيو ويو آهي جو جو اهي پرڄاپاڻ مهل باهہ جو مچ ٻاريندا آهن، جنهن کي هو "اگني ڪنڊ" چون ٿا." (10)

ڪلياڻ آڏواڻي هي مصرع، "ٻري جن ٻاري" آءٌ نہ جيئندي ان ري"، جي تشريح ڪندي لکي ٿو، "ٻري = روشن ٿئي (عشق جي باهہ ۾)، ٻاري = جماعت، جن جي ڪچهري نينهن جي نور سان پئي ٻهڪي، ان کان سواءِ مان نہ جيئندس." (11)

هتي شاهہ سائين "ٻري جن ٻاري" پهرين مصرع ۾ بيان ڪيل ٻن قسمن جي جوڳيئڙن لاءِ چوي ٿو. يعني اهي جن پنهنجي پاڻ کي محبوب حقيقي جي عشق ۾ ٻاري، ساڙي ٻين لاءِ روشني پيدا ڪئي ۽ عشق جي راهہ ڏانهن رهبري ڪئي. پهرين داستان ۾ آيل ڪل ڇٽيهن ئي بيتن ۾ (غلام محمد شهواڻي واري نسخي ۾ داستان اول ۾ 36 بيت آهن) آخري مصرع "آءٌ نہ جيئندي ان ري" تي ختم ٿئي ٿي. شاهہ سائين پهرين مصرع ۾ جوڳين جي مختلف خصوصيتن، عادتن، عبادتن، سفر جي طور طريقن وغيره جو ذڪر ڪرڻ کانپوءِ چون ٿا تہ آءٌ نہ جيئندي ان ري." يعني آئون انهن کان سواءِ جي نہ سگهنديس.

نوري ۽ ناري جوڳيئڙن مان مراد اها بہ ٿي سگهي ٿي تہ نوري يعني نور جا نهيل، جيڪي آهن فرشتا يا ملائڪ ۽ ناري يعني باهہ جا نهيل جيڪي آهن جنّ!

شاهہ سائين هن سر ۾ جن جوڳين يا سامين کي عاشق حقيقيءَ لاءِ استعاري طور پيش ڪيو آهي، اهي اهڙا انسان آهن جن پنهنجي نفساني خواهشن تي تمام سختيءَ سان قابو پاتو آهي. هنن گويا پنهنجو پاڻ جلائي، ٻين لاءِ روشني ڪئي آهي، ان لحاظ کان هن بيت جو مطلب اهو ٿيندو تہ هن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جھان ۾ الله پاڪ نوري ۽ ناري ٻانھا خليقيا پر اھي جن پاڻ ڀاري سوجھرو ڪريو، آءٌ انھن ڪان سواءِ نہ جي سگھنديس. ھن تسلسل جي اڳتي اينڊڙ بيتن ۾ بہ جوڳين جي نفس ڪشي ۽ جي عشق جو بيان ڪيو اٿس.

مذڪورہ بيت لاءِ مٿين معنيٰ ورتي وڃي، تہ پوءِ اھو استعاري ۾ شمار نہ ٿيندو. پر جي ڪلياڻ آڏواڻي جي معنيٰ تسليم ڪجي تہ پوءِ نوري ۽ ناري، جمالي ۽ جلالي بزرگن لاءِ استعاراتي طور استعمال ڪيا ويا.

جوڳيڙا جھان ۾ ھٿا منجھہ حمام،
آرام ارڳ ڦٽا، اوڏا نہ آرام،
ڪياڻون قيام، آئون نہ جيندي ان ري.

(شاھواڻي - ص 779 - بيت 2)

"حمام = وھنجڻ لاءِ گرم پاڻي جي جاءِ. گرمي، ٻاھ" (12)

"حمام معنيٰ تابش (عشق جي) "حمام" فارسي ٻوليءَ جو لفظ آھي ۽ ان جاءِ کي چيو ويندو آھي جتي وھنجڻ لاءِ گرم پاڻ مھيا ھجي. حمام، ايران ۽ ترڪي جي تمام سخت سرد موسم مطابق اتان جي ضرورت بہ آھي ۽ اتي جي امير طبقي لاءِ عيش و عشرت جو ھنڌ جيئن پوئتي مولانا روم ۽ شاھ سائينءَ جي شاعريءَ جي تقابلي جائزي ۾ بيان ٿي چڪو آھي. پر شاھ سائين ھت اھو لفظ ان معنيٰ ۾ استعمال نہ ڪيو آھي بلڪ عشق (حقيقي) جي آڙاھ يا نينھن جي مچ لاءِ مستعار ڪيو آھي. فرمائي ٿو تہ اھي عاشق حقيقي ھن جھان ۾ پاڻ کي عشق جي آڙاھ ۾ پچائين ٿا. ھنن پنھنجو پاڻ لاءِ آرام ۽ آسائشون حرام ڪري ڇڏيون آھن.

تدم ڪاپڙين جا لڳا ۾ لاھوت
جنين سي ياقوت، آءٌ نہ جيندي ان ري

(شاھواڻي - ص 779 - بيت 7)

"ياقوت.ج.ياقوتو.ذ (ع). جواھر جو ھڪ قسم. قيمتي پٿر. چمڪندڙ ڳاڙھي رنگ جو ھڪ جواھر. لعل (نٿن ۾ پوندڙ). موتي. ماڻڪ" (ج.س.ل. جلد پنجون. ص 3082)

ياقوت = قيمتي ڳاڙھو پٿر. املھ ماڻڪ. (استعارو) روحاني خزانو

شاھ لطيف ھتي انھن سالڪن جو ذڪر ڪيو آھي، جيڪي آخرڪار لاھوت کي وڃي رسيا آھن. ھنن سچن عاشقن، جوڳيئڙن دنيا کي تياڳ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏيئي، بن بن پٽڪي، جھنگ جبل جھاڳي، تن کي تسا ڏيئي، من کي ماري مات ڪرڻ کان پوءِ آخرڪار اھو عشق حقيقيءَ جو املھ خزانو حاصل ڪري ورتو آھي.

بـابو بيڪـاري ٿـيا، پڇـي ڇـڏيائون پـاڻ
نـسوروئي نينھـن جـو، نـانگن وٽ نـداڻ
سـر ڪنڊ جنيـن سـاڻ، آءُ نـہ جينـدي ان ري

(شاھوائي - ص 783- بيت 24)

"سر ڪنڊ.ج.سر ڪنڊ: (سن. شري = لڇمي + ڪنڊ = ٽڪر) ھڪ قسم جو سرھو ڪاٺ.چندن.صندل"

ج.س.ل. جلد چوٿون. ص 1612

نانگو = اگھاڙو، جنھن کي بت تي ڪو ڪپڙو نہ ھجي. ھت جوڳي يا سچن عاشقن لاءِ مستعار ڪيو ويو جن وٽ عشق حقيقيءَ جو خزانو آھي. يعني انھن عاشقن جي ھستي، محبوب جي ڇايا جي ڪري ۽ ان جو قرب حاصل ٿيڻ ڪري سراپا "سر ڪنڊ" ٿي پئي آھي يعني عشق جي مھڪ ۾ پئي مھڪي.

داستان ٻيو

جوڳين ڏيہ ڇوڳان ۾ ڪـــہ جو پـــہ پـتا
وھـم پريـان جـي وڌـا، تـن ۾ ڪـوڙ ڪھـا
انـــدر آديـــن ڪـــي اڇـــن جـــوش جھـــا
ســامي ســون ٿـيا، لڳـا پٽـن لـوڪ ۾

(شاھوائي - ص 787 - بيت 4)

سر رامڪلي جي ھن داستان ۾ شاھ سائين جوڳين جي جوڳ پچائڻ جي يارھن منزل جو ذڪر ڪيو آھي. ھن بيت ۾ ھو سندس جوڳين ڏينھن جي جوڳ پچائڻ جي وارتا بيان ڪري ٿو تہ ھو محبوب جي سوچ ۾ ڪنھن اھڙي تہ گوڙھي خيال ۾ ھليا ويا آھن، جو پنھنجو اندر بہ ان سڪ ۽ سوز ۾ پچائي ڇڏيو اٿن. ھو اھڙي منزل تي وڃي پھتا آھن جو سون ٿي ويا آھن.

ھتي شاھ سائين سامين کي استعاري طور "سون" سڏيو آھي ھڪ تہ ان جي قيمتي ھجڻ ڪري ۽ ٻيو ان جي نج ۽ سچي ھجڻ جي ڪري جو تہ سامي پنھنجي اندر مان غير ڪڍي، بنھ سچ ۽ نج ٿي پيا آھن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيا ڪنھن پرياڻ ۾، ڇھين ڏينھن ڇڻي
اندر آديسن ڪي ڌريان ٿي ڏٺي
ٻري ٻاجھارا ڪٿا، ڪانئي خاڪ ڪٽي
پنيو پنج ڪٽي، لڪا پٽن لوڪ ۾

(شاھواڻي - ص 787 - بيت 6)

ڇڻي پوڻ عام طور تي وڻن مان پنن يا ميوي جي هيٺ ڪرڻ کي چئبو آهي. يا البت ٻي جان چيز جي مٿان کان هيٺ ڪرڻ کي چئبو آهي.

ڇڻڻ: مصدر. ڪرڻ. ڇڻڻ. ٽٽڻ (وڻ مان ميوو. پن وغيره) (ج.س.ل. جلد ٽيون. ص 1081)

۾ هتي شاھ سائينءَ هي لفظ جوڳين جي ڪنھن اونهي خيال ۾ مستغرق ٿي وڃڻ لاءِ مستعار ڪيو آهي. جو تہ هو بہ پنھنجا ڪنڌ لاڙي ٻي حس و حرڪت اهڙو تہ ان حالت ۾ هلڻا ٿا وڃن جو ڄڻ تہ انهن جا ڪنڌ. ڌڙ تان ڇڻي پيا هجن.

ستين ڏينھن سيد چئي، ڏاجا ڌوتائون
اپي الڪ سامهون، ٻانهون ٻڌائون
وڏي ڪـــــه ولات جا اهج آندائون
روح پهجو رام سين، پر ۾ پوتائون
ڪٽيو ڪڍائون، لڪا پٽن لوڪ ۾

(شاھواڻي - ص 788 - بيت 7)

پوئڻ : ڳلن، مر وتين يا منين کي ڌاڳي يا تار ۾ پوئبو آهي يعني انهن ۾ سوراخ ڪري، ان مان اهو ڌاڳو يا تار لنگهائي سوڱهو ڪيو وڃبو آهي. اهڙي طرح ڳلن جا هار يا موتين، مڻين وغيره جا هار ۽ تسبيحون تيار ٿينديون آهن. پوئجن کان پوءِ اهو موتي يا مڻيو اتان الڳ نہ ٿيندو. هت هي لفظ شاھ سائين ڏاڍي سهڻي هنڌ تي مستعار ڪيو آهي. فرمائي ٿو تہ هي سچا عاشق جوڳي جيڪي انتهي پهر ادب. سڪ ۽ عشق منجهان مالڪ آڏو ٻانهون ٻڌيو. سسي نرايو بيٺا آهن. تن پنھنجي الڳ هستي مٽائي، پنھنجو روح رام (رب) سان پوئي ڇڏيو آهي. يعني ڳنڍ ٻڌي ڇڏيو آهي يا سوڱهو ڪري ڇڏيو آهي. هن بيت ۾ پوئڻ ڳنڍي ڇڏڻ يا رب سان پنھنجي تمام ويجهي روحاني رشتي قائم ڪرڻ لاءِ مستعار ٿيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داستان ٽيون

سامي ڪامي پرينءَ لهءِ، ڪسي ٽنا ڪباب
نڪو ڏسن ڏوهه ڪي، نڪو ڪن ثواب
اوتن ارتي گاڏئون، منجهان اکين آب
سندو ذات جواب، تون ڪيئن پڇين تن کي

(شاهوائي - ص 792 - بيت 11)

ڪباب، گوشت مان قيمو ڪري، ان جون ٽڪيون ٺاهي پچائبا آهن هن بيت ۾ شاهه سامين (سچن عاشقن) لاءِ فرمائي ٿو تہ انهن پنهنجي پرينءَ جي قرب ۽ وصل حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي وجود کي عشق جي آڙاهه ۾ پچائي ڪباب ڪري ڇڏيو آهي. نفس کي ماري مات ڪرڻ لاءِ هتي "ڪباب ٿيڻ" استعاري طور بيان ٿئي ٿو.

داستان چوٿون

جي پائين جوڳي ٿنان، تہ مه ۾ مندا پاءِ
ڪنين ڪين وجائيو، جن ۾ ڪوڙين ڪکر وڏا
ڇڏ چادر ۽ چمڙا، جتي تو نہ جڳاءِ
تہ ساميڙا سنڌياءِ، گر وٺ گلا نہ ٿئي

(شاهوائي - ص 795 - بيت 8)

"مندا = چلا (منهن ۾ مندا پائڻ = صبر اختيار ڪرڻ) (13)

مندا يعني وڏا والا يا چلا جيڪي جوڳي ڪن چيري انهن ۾ پائيندا آهن پر هتي شاهه سائين صبر ۽ خاموشي اختيار ڪرڻ لاءِ "منهن ۾ مندا پائڻ" استعاري طور ڪم آندو آهي. هو جوڳين کي چوي ٿو تہ ڪنن ۾ تہ گهڻيئي چير ڪرائي چلا پاتئي پر ان جو تہ توتي ڪو اثر ڪونہ ٿيو. هاڻ جي سچو جوڳي ٿيڻ چاهين ٿو تہ منهن ۾ مندا پاءِ (صبر اختيار ڪر)

داستان پنجون

ناميدي آجڪو، اوجهڻ آديسين
ڪڏهن تازي پٽ تي، ڪڏهن هيٺ هلن
ساميڙا سمونڊ ۾، تنبي جن ۽ ترن
جي واڳونءَ وات وجن، تہ ڪسن ڪجهن ڪين کي

بيت 11

"ڪڏه تازي پٽ تي ڪڏه هيٺ هلن"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاھ سائين جوڳي جي لاطمع طبيعت جو ذڪر ٿو ڪري تہ انهن ھن دنيا سان سڀ لڳ لاڳاپا ٽوڙي ڇڏيا آھن. اميد ۽ نااميديءَ جا سنڌا ختم ڪري ڇڏيا آھن. ھنن لاءِ تازي گھوڙي جي سواري بہ ڪا اھميت نہ ٿي رکي ۽ پنڌ ھلڻ بہ عيب نہ ٿا سمجھن. ھتي اھو (تازي گھوڙي جي سواري ھيٺ ھلڻ) ناز ۽ نياز لاءِ مستعار ٿيو آھي. اڳتي چوٿين مصرع آھي.

"جي واڳوءَ وات وڃن تہ ڪسن ڪڇن ڪين ڪي"

"واڳوءَ وات وڃڻ" مستعار ڪيو ويو ڪنھن مصيبت ۾ گرفتار ٿيڻ لاءِ، ڪنھن ھاجي ۾ ھجي وڃڻ لاءِ. ھي الله جا عاشق ھر تڪليف ۽ مصيبت ۾ صبر ڪن ٿا.

لالنوئشـــي لال ٿـئــا، لال لنگھشـــو جــــن
عــدم جـــي اوڙاھـــ تـــي، ڪـئـا آســڻ اڏوتـــن
گردائشـو گنگن، گـــرداب ڪـــي گيــان ســين

(شاھوائي - ص 802 - بيت 12)

پھريـن مصرع ۾ لال ٿئا، ڪاميـاب ٿيـڻ لاءِ، "لال" مستعار ڪيو ويو محبوب حقيقيءَ لاءِ ۽ آخري مصرع ۾ "گرداب = ڪن نفس لاءِ استعاري طور استعمال ٿيو.

شاھ سائين فرمائي ٿو تہ اھي نيڪ بخت لعل ڪان بہ لال ٿيا يعني سرخرو ٿيا، ڪامياب ٿئا. (لال لنگھشو جن = استعارا) يعني جن ڪي پرينءَ پاڻ پسايو. ھنن پنھنجو وجود عدم موجود يعني نيست و نابود ڪيو. ھنن صابر بندن (استعاري ۾ گنگن) پنھنجي اوڙاھ يا ڪن جھڙي خطرناڪ ۽ ٻوڙي مارينڊڙ نفس (استعاري ۾ گرداب) ڪي ڏيان، معرفت ۽ گيان سان ماري مات ڪيو.

داستان ڇھون

ويٺــي جــن ورھيـــ ٿـئــا، مٿـــي ميـــري ســـاڻ
ڪاراڻـئـا ڪـڪـا ٿـئـا، ڇيـــري وجھـــي ڇـــاڻ
خـــودي ڪـــانئي ھلـئـا، پنـتــي ڇـــڏي پـــاڻ
سي ڪنءَ ٻاھر ھٿن ٻاڻ، جن گر ڳنڍئو گريان ۾

(شاھوائي - ص 805 - بيت 6)

گريـان = "گريبـان گريبـان.ج.گريبـان: ذ (ف. گـري = ڳچي + بـان = رکندڙ) پھراڻ جي ڳچي. ڪنڌ. ڳلو. ڳچي. پٽو

(ج.س.ل. جلد پنجون . ص 2317)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ هتي گريان (گريبان) استعارن طور قلب يا دل لاءِ استعمال ٿيو. شاھ سائين فرمائي ٿو تہ جن الله پاڪ جي عاشقن کي پنهنجو محبوب ۽ مقصود پنهنجي من اندر ملي ويو، سي ٻاهر ڇو ان کي ڳولين.

نہ کي نمن ناٹ کي، ناٹ نہ نمائين
جاٹا کن نہ جوڳ کي، جوڳ نہ جهارين
آديسي آئين، اهڃاڻيون الماس جيون

بيت 8

الماس = هيرا . استعارو. روحاني جوت يا روشني

"جوڳي، سچن هيرن (آتمڪ يا روحاني جواهرن) جا نشان ٿا آئين." (14)

ياد گرو کن گودڙيا، پر بازار بيٺا
پڙهي سور سبحان جي، پين تہ پيٺا
جيلاہ مہ ميٺا. تيلان تشا چاڙهياٿون نينهن جا

(شاهواڻي - ص - بيت 12)

بازار = سودي سلف وٺڻ ۽ وڪڻڻ جو هنڌ ۽ استعاري طور هي دنيا . يعني جوڳي هن موہ ڀري دنيا ۾ رهندي ڪندي بہ هر وقت پنهنجي گروءَ (مالڪ، محبوب حقيقي) کي ٿا ياد ڪن.

داستان ستون

پنن ڪين پٽ ڪٽي، گهرن ڪين گهران
مهيسي مخلوق جي، اپن دور درا
پڇن ڪوہ شرعا، جہ اندر عدالت ان جي

(شاهواڻي - ص 808 - بيت 4)

عدالت = عدل ۽ انصاف جا فيصلا ڪرڻ واري جڳهہ ۽ هتي استعاري طور "ضمير" کي عدالت چيو ويو. اهي الله پاڪ جا سچا عاشق ۽ طالب جن دنياوي لذتن کان پاڻ پلي ڇڏيو آهي. انهن جو نيڪ ضمير ئي انهن جو قاضي بڻيو ويٺو آهي، هنن کي ڪنهن ٻئي جي فتوي جي ڪهڙي ضرورت.

ڪشي ساڻ ڪشن، ڏيل ڪياٿون ڏٻرا
پيٽ نہ هيرياٿون پاهجا، چوري ساڻ چسن
اهڙي راہ رسن، ڪاپڙي ڪابول ڪي

(شاهواڻي - ص 819 - بيت 9)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪابول = ڪابل. افغانستان جو هڪ وڏو شهر ۽ ان جي گاديءَ جو هنڌ. استعاري طور روحاني منزل.

شاهه سائين فرمائي ٿو تہ هنن جوڳيئڙن پنهنجي جسماني ۽ نفساني خواهشن تي تمام سختيءَ سان قابو پاتو آهي يا ضابطو ڪيو آهي ۽ آخر وڃي پنهنجي منزل مقصود (ڪابل) تي رسيا.

داستان نائون

جــابراد بتــن جــي، ســا اچ بــڪ آديســين
روزا رنــد رکــن، عيــد نـــہ اوڏا ڪـاپڙي

(شاهوائي - ص 819 - بيت 9)

بت = مٽي مان يا ڪنهن ٻي شيءِ مان ٺاهيل ماڻهن جهڙا پتلا. جسم. بدن پر هن بيت ۾ هي لفظ عام ماڻهن لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي. فرمائي ٿو تہ عيدن برادن جي ڳنڍتي ۽ خوشي تي عام ماڻهن کي ٿئي ٿي پر حقيقي عاشقن (آديسي) لاءِ عيد براد جو تصور ڪونهي. هو تہ روزا ئي رکندا رهن ٿا. عيد جي طمع نہ ٿا ڪن.

ڏورڻ گهڻــو ڏاڪـــڙو، ڏورج ري م ڏئـــي
تـان تـان هٿج هجري، جـان سـين يـار جڻـي
جـڏهـ پاسـي پـاڻ ٿـئـي، تڏهـ چـڏج تڪـڙو

بيت 19

ڏور م ڏئـــان ڏار، ڏورڻ گهڻـــو ڏاڪـــڙو
ڪوڙيـن لک هـزار، هـن اونداهـي انـڌا ڪـئـا

بيت 20

(ڏيو/ڏئو = بتي، چراغ هتي استعاري طور مرشد يا ڪامل رهبر)

لطيف سائين هنن بيتن ۾ ڏيو مرشد ڪامل لاءِ مستعار ڪيو آهي، جو جو جيئن ڏيئو اونده انڌوڪار ۾ روشني ڪري واٽهڙن کي دڳ ٿو ڏيکاري، تئن گرو يا مرشد بہ هن اونداهي دنيا ۾ حق جي راهہ تي هلڻ ۽ محبوب حقيقي تائين پهچڻ لاءِ رهبري ڪري ٿو. شاهه سائين سالڪ کي سختيءَ سان تاڪيد ڪري ٿو تہ مرشد ڪامل جي رهبري ۽ رهنمائي ڪان سواءِ سلوڪ جي راهہ تي قدم نہ رکجان، نہ تہ ڀٽڪي ۽ ڀلجي ويندين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(II) سر رامڪليءَ ۾ تشبيهہ نگاري

داستان ٽيون

سامي مڙهي سنديا، سامهين مون سيلهہ ٿي
سا تان ڪوہ اڏيا، جان نانگا وڃين نڪري

(شاهواڻي - ص 792 - بيت 13)

سيلهہ = ٻير جو ڪنڊو، جنهن جي چڀڻ جي سخت تڪليف ٿئي ٿي.

هن بيت جي مضمون مان ايئن ٿو ظاهر ٿئي تہ شاهہ سائين شايد ڪنهن جوڳيءَ سان ملڻ خاطر ان جي مڙهيءَ ۾ ويو آهي، پر جوڳي تيستائين اها مڙسي ڇڏي رمندو ٿيو آهي. تڏهن شاهہ سائين پنهنجي ان وقت جي جذباتي ڪيفيت بيان ڪندي جوڳيءَ کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ اي سامي! تنهنجي اها خالي مڙهي مون کي سيلهہ ڪندي وانگر ٿي ايذائي يا چڀي جيڪڏهن توکي اتي رهڻو نہ هو تہ پوءِ اها چو اڏي هيئي.

شاهہ سائين اذيتناڪ يا تڪليف دہ ڪيفيت کي سيلهہ ڪندي سان تشبيهہ ڏني آهي.

واڃڻ ويراڳين جا، مون وٽ وڏي وٿ
سون سيڻي سڱيون، پسي ڪين مَ ڪٿ
ويساهي ويل ڪنهين، پورب ويندو سٿ
هل! ڪنياتون هٿ، آئون نہ جيندي ان ري

(شاهواڻي - ص 779 - 1 بيت 8)

"سون سيڻي سڱيون"

هن بيت ۾ شاهواڻي صاحب لفظ "سڱيون" جي بدران "سڱيون" لکيو آهي. ۽ معنيٰ لکي اٿس "تونڙيون جيڪي جوڳي مٿي کي ٻڌندا آهن پر ڪلياڻ آڏواڻي لفظ "سڱيون" ئي لکيو آهي ۽ علامہ آءِ آءِ قاضي بہ "سڱيون" لکيو آهي ۽ هت سڱيون لفظ ئي صحيح ۽ مناسب لڳي ٿو. سڱي جانورن جي سڱن مان خاص طور تي ڍڳن يا مينهن جي سڱن مان ٺاهي ويندي آهي، جنهن ۾ سڱ جي ڇهنب وٽان سوراخ ڪيو ويندو آهي تہ جيئن ڦوڪ ڏيڻ سان آواز نڪري. ٻهراڙيءَ ۾ مرد توڙي عورتون چيلهہ ۽ پٽن جي سور ڪان بہ سڱي هڻائيندا آهن. هتي شاهہ سائين جوڳيڙن جي سڱين جي ڳالهہ ڪئي آهي. هو جڏهن پنهنجي سٿ سان منزل طرف روانا ٿيندا آهن تہ سڱيون وڄائيندا. سڄي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سٽ کي هوشيار ڪندا ويندا آهن. انهن سگين کي پاڻ ايتري تہ اهميت ڏني اٿس ايترو تہ ملهائتو ۽ شانائتو قرار ڏنو اٿس جو هو انهن کي سراپا سون سڏي ٿو. يعني هت سگين کي سون سان تشبيهه ڏني آهي.

داستان پنجون

مونـــا طـــور ســـينا، ســـندا سنياســـين
ســـجدي ۾ ســـيد چـــي، گـــوڏا گودڙيـــن

بيت 1

"الله ولي ولي الذين آمنو يخرجهم من الظلمات الي النور" اهڙي ڀر ڀرن
"خـر موسـيٰ صعقـا" جوڳـي جنـگ جلـن
"مـازاغ البـصر ومـاطغيٰ" اهـڙي روش رون
"كـل مـن عليهـا فـان" بـاقي ڪيـن بچـن
"فكان قاب قوسين او ادنيٰ" تا نانگا ايئن نمن
مشـاهدو محبـوب جـو اتـي آديسـين
"بي يبصر وبي يسمع"، بـي وصـال وهـن
"بـي يمشي بـي ينطـق" اهـڙي چـال چلـن
سيد چي سندين، ڪـل پڇيـن تـون ڪهـڙي

مونـــا طـــور ســـينا ســـندا سنياســـين
پـورب ڪنيـو نـہ پـاڻ سـين، بغـض بيراڳيـن
ردا آهـــي راز جـــي، اوجـــڻ آديســـين
قـــرب ڪـــاپڙين، نـــہ چوتـــي ســـين ڍڪيـــو

بيت 2

مونـــا طـــور ســـينا، ســـندا سنياســـن
"طالب المولىٰ مذڪر" اي ڪلام ڪيائون ڪن
سـڪڻ ڪـي سـپين پريـن، بجهـي ڏنـائون ٻـن
الـــف آديســـين، چونـــدي رکـئـــو چـــت ۾

(شاهوائي - ص 800 - بيت 3)

"طور سينا = سينا جبل جنهن وٽ موسيٰ خدا جو ديدار ڪيو." (15)

هتي لڳاتار ٽن بيتن ۾ شاهه سائينءَ هونئن تہ حق جي عاشقن جا ڀيا ۽ اهڃاڻ ٻڌائي ٿو پر خاص طور تي انهن جي گوڏن کي جبل سينا سان تشبيهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏني ٿو. جبل طورسينا اهو جبل آهي. جنهن تي چڙهي موسيٰ الله پاڪ جو ديدار ڪرڻ ويو هو. هن تشبيهه جو سبب اهو آهي تہ هي حقيقي عاشق جڏهن لوڪ لقاءُ سان لڳ لاڳاپا لاهي ڪنهن سڪون ۽ سانت واري هنڌ تي پنهنجي رب سان روح رهاڻ ڪرڻ لاءِ پنهنجا گوڏا اڀا ڪري، منهن نوڙائي گوڏن ۾ وجهي چڏيندا آهن ۽ مالڪ حقيقيءَ جي ذڪر ۽ فڪر ۾ محو ٿي ويندا آهن تہ هنن مٿان بہ نور الاهي جي پالوٽ ٿيڻ لڳندي آهي يعني پنهنجي مونن منجهہ ئي انهن کي محبوب حقيقيءَ جو جلوو نصيب ٿيندو آهي ان ڪري شاهہ سائين هنن جي مونن يعني گوڏن کي جبل طور سينا سان تشبيهہ ڏني آهي. مونن ۾ منهن وجهي گيان ۾ هليو وڃڻ کي صوفيانہ زبان ۾ مراقبي ۾ ويهڻ بہ چئبو آهي.

مونا جن محراب، جسو جامع تن جو
قبلي نما قلب ڪري، تن کي ڪياٿون تراب
تحقيق جي تڪبير هٿي، جسر ڪئاٿون ڪباب
تن کهڙو ڏوهہ حساب، جن هيڙو هادي حل ٿيو

(شاهوائي – ص 800 – بيت 4)

"محراب = مسجد ۾ قبلي طرف ڪمان. جامع = وڏي مسجد (سجدي جي جاءِ)"

"تراب = مٽي" (16)

هن بيت جي پڙهڻين ۾ مختلف نسخن ۾ ڪجهہ فرق آهي جيئن ٻي مصرع جي آخر ۾ شهوائي "تراب" لکي ٿو ۽ ڪلياڻ آڏواڻي "طواف" لکيو آهي اهڙي طرح ٽين مصرع جي آخر ۾ شاهوائي "ڪباب" لکيو ۽ علامہ قاضي ۽ ڪليان آڏواڻي "جواب" لکيو ۽ چوٿين مصرع ۾ ڪلياڻ ۽ شهوائي "حساب" لکن ٿا ۽ علامہ قاضي "ثواب" لکيو. هن بيت ۾ شاهہ سائين الله جي عاشق ۽ عارف بنديءَ لاءِ مختلف تشبيهن جو استعمال ڪيو آهي. مثال طور ذرتيءَ تي گوڏا اڀا ڪري ويهڻ وقت انهن جي گوڏن جي پوزيشن کي مسجد جي محراب سان تشبيهہ ڏني ٿو سندس جسي يعني جسم کي "جامع" يعني وڏي مسجد سان ۽ سندس قلب کي قبلي سان تشبيهہ ڏني ٿو. يعني هي عاشق جڏهن پنهنجي هستي ۽ وجود کان بيخبر ٿي گهري گيان ۽ ڌيان ۾ هليا وڃن ٿا تہ محبوب حقيقيءَ جو آستان ڪعبو قبلو خود منجهن ئي موجود ٿيو پوي. يعني محبوب کين پنهنجي قلب ۾ نظر اچي ٿو. جن پنهنجو تن، پنهنجو وجود، مٽي ڪري ڇڏيو آهي يعني پنهنجي هستي مٽائي سلوڪ جي ان منزل تي وڃي پهتا آهن جو هادي سندس هينئين ۾ حل ٿي ويو. ان حالت ۾ لطيف سائين فرمائي ٿو تہ هاڻ انهن کان ڪهڙو پڇاڻو ٿيندو. انهن تان سڀ حرف حساب جا لهي ويا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داستان پنجون

ناامیدي آجڪو، اوجهڳ آديسين
ڪڏهن تازي پٽ تي، ڪڏهن هيٺ هلن
ساميڙا سمونڊ ۾ تنبي جئن ترن
جي واڳوءَ وات وجن، تہ ڪسن ڪچن ڪين ڪي

(شاهوائي - ص 801 - بيت 11)

"ساميڙا سمنڊ ۾ تنبي جئن ترن

تنبو.ج.تنبا: صفت، وڏي پيٽ وارو ڦوڪيل، ڦيڦو، ٿلهو، نڪمو

(ذ) سڪل ڪدو (جنهن تي پاڻي ۾ ترجي يا جنهن مان يڪتارو وغيره ٺاهجي)

(ج.س.ل. جلد ٻيو. ص 626)

سامي يعني جوڳي (استعاري طور الله جا ٻانها) هن جيو ساگر ۾ تنبي وانگر ترندا رهن ٿا.

يعني جهڙيءَ طرح پوروڊو (تنبو) بہ سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ چاهي ڪيترو بہ زور ۽ چوهہ هجي، لڙ ۽ لهرون هجن پر ترندو رهندو آهي، ٻڏندو نہ آهي، تيئن الله پاڪ جا نيڪ ٻانها بہ هن آزمائش پريءَ دنيا کان مرعوب ٿي نفس جا غلام نہ ٿا ٿين، پر انهن آزمائشن مان پار پون ٿا.

مـــہ محراب پرينءَ جو، جامع سڀ جهان
اڏامـــي ات ويـــو، عقـــل ۽ عرفـــان
ســـيوئي ســـبحان، ڪـــاڏي وجـــي نيتيان

(شاهوائي - ص 800 - بيت 5)

شاهه سائين عاشق حقيقيءَ جي زباني فرمائي ٿو تہ هي پورو جهان ڄڻ هڪ وڏي جامع مسجد آهي ۽ منهنجي محبوب جو منهن مبارڪ ان جي محراب وانگر پاڻ فرمائي ٿو تہ هي اهڙي منزل آهي جت عقل ۽ عرفان بہ اڏاميو وڃي. هاڻي جڏهن هي سارو عالم ئي پرينءَ جي پرتوو آهي تہ ڪهڙي پاسي منهن ڪري نماز نيتيان جو هر طرف صرف پرين ئي پرين آهي ٻيو ڪجهہ نہ آهي.

پرينءَ جي چهري کي محراب سان ۽ هن دنيا کي وڏي مسجد سان تشبيهہ ڏني آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داستان ڇهون

جهڙا ڪــڙڇ ڪڪــرا، تهــڙا جــائُن ڦــل
تن سامين جي سڏ مران، جن جي گودڙين ۾ گل
انــدر مــل امــل، ٻهــر ڪرڃهــا ڪــاپڙي

(شاهوائي - ص 806 - بيت 11)

"جائو: اسم خاص. ٻرڙي جو هڪ قسم. لئي جو وڻ."

(ج.س.ل.. جلد ٻيو. ص 895)

ڪڙڇ = ڪچرو. ڪک ڪانا" ڪڪرا = ڏيرون يا ڏگيون (17)"

جوڳي برپٽ بيابان جهاڳيندي جت گهوڙي سوا ساهي پٽيندا آهن اتي هو ڪانيون ڪانا گڏ ڪري ڏيرڙي ناهي ٻاهه ٻاري ويهندا آهن. جن ۾ ٻاهه وسامي وڃڻ ڪان پوءِ ٽانڊا ايئن پيا ٽمڪندا آهن. جهڙا جائو ٻوٽن يا وڻن جا ڳاڙها گل. هت ٽانڊن کي ڳاڙهن گلن سان تشبيهه ڏني وئي.

داستان ستون

ويراڳـــــي واري، الا! اڱــــڻ آئيـــــــــن
ڏک لاهينديـــس ڏيـل مـان تهـن جـنءِ تـاري
اينـدم اوتـاري، ڪيـنءِ جيـون ڏينـدم خبـرون

(شاهوائي - ص 811 - بيت 16)

جوڳين جي جدائيءَ تي شاهه سائين دعا گهرندي چوي ٿو تہ يا الله مون کي وري انهن سچن عاشقن جي محبت نصيب ڪر تہ مان پنهنجي اندر مان ڏکن کي ايئن ڪڍي ڦٽو ڪيان. جيئن ان ڏوئڻ مهل مٽي تري آيل تهن کي ڪڍي ڦٽو ڪبو آهي. هي تشبيهہ بہ سادڙي سوڌڙي هئڻ جي باوجود شاهه سائينءَ جي ذاتي مشاهدي جو دليل آهي. يقينن پاڻ اهو منظر ڏٺو هوندو جنهن ۾ ان ڏوئڻ وقت تهہ پاڻي ۾ مٽي تري بيٺا هوندا ۽ انهن کي ڪڍي اڇلايو ويو هوندو.

داستان ستون

ٿل، مڙينئون موڪل، ڪال ڪندا وٺا ڪاپڙي

مصرع: چيري چندن ڪاٺ جنءِ، سور ڏنائون سل

(شاهوائي - ص 812 - وائي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جوڳي فقيرن جي جدائيءَ ۾ پنهنجي دردن جو احوال ٻڌائيندي شاهه صاحب چوي ٿو تہ جوڳين پنهنجي جدائيءَ جي سرن سان منهنجي اندر ۾ وڍ ڪري ڇڏيا آهن. جيئن چندن جي ڪاٺ تي چيربو ۽ وڍبو آهي تيئن منهنجو اندر وڍيو ۽ ٽڪيو پيو آهي.

داستان اٺون

ٿل. جوڳي جڳ ڳهٽا لاڙا مون وه ويراڳين سين

مصرع: ويٺي واٽڙين تي پٽن جئن پٺان. الا

(شاهواڻي - ص 817 - وائي)

"پٽ = پينون. فقير. گداگر" (18)

شاهه چوي ٿو تہ جوڳي جڳ ۾ ڳهٽا ٿي آهن. پر منهنجو لاڙو. منهنجي محبت ويراڳين سان آهي. انهن کي ڳولڻ لاءِ آئون واٽن تي ايئن پيو ڦران ۽ پڇائون ڪيان جئن پٽ فقير در در ۽ گهٽيءَ گهٽيءَ ڦرندا آهن.

داستان نائون

ٻـڪ وڌائـون ٻـڪرين. جوڳـي ڪـنـدا ڇـج
طلـب رکـن نـہ طعـام جـي. اوتيـو پيـن اڄ
لاهوتيـن لطيـف چئـي مـن مـاري ڪـئـو مـڄ
سـامي جهـاڳي سـڄ. وسـنـئن کـي ويجهـا ٿيـا

(شاهواڻي - ص 818 - بيت 1)

"مڄ = سر يا گاهه جنهن مان رسيون ٺاهيندا آهن. پائمال" (19)

"مڄ هڪ قسم جو سر ٿئي ٿو. جن جون موڙيون ھڏي انهن کي آلو ڪري، ڪاٺ تي رکي مٿان هٿوڙي سان ڪٽيندا نرم ڪندا ويندا آهن ۽ پوءِ انهن کي پاڻي ۾ وٽي نوڙيون وغيره ٺاهيون آهن. جن سان کٽون بہ واڻيون آهن ۽ پيون ڪمن ۾ بہ ايندڙيون آهن.

هن بيت ۾ شاهه. لاهوتين يعني سچن پنهنجي عاشقن جي پنهنجي نفس کي مارڻ لاءِ اها تشبيهه ڏني آهي. چوي ٿو تہ انهن پنهنجي ارڏي ۽ بد عادت نفس کي مڄ وانگر سٽي ڪٽي اهڙو سنوت ۾ آندو. جو اهو هاڻ هنن جي مرضي تي جئن ورائين تيئن وري ٿو. هن بيت ۾ شاهه سائين بہ لفظ استعاري طور بہ ڪم آندا آهن. تين مصرع ۾ چوي ٿو.

"سامي جهاڳي سڄ. وسئن کي ويجها ٿيا"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"سچ" مستعار ڪيو ويو. هن ظاهري ۽ فاني دنيا لاءِ ۽ "وسنڻ" مستعار ڪيو ويو حقيقي، روحاني دنيا يا محبوب جي ماڳ مڪان لاءِ.

جئن ٿا پڇن ان ڪي، تيئن جي پڇن پنڌ
تہ رڙهي لڏائون رند، لٿين لڪ لطيف چي
(شاهواڻي - ص 818 - بيت 4)

جئن ٿا پڇن ان ڪي، تئن جي پڇن الله
تہ رڙهي لڏائون راهہ، لٿين لڪ لطيف چي
(شاهواڻي - ص 818 - بيت 5)

هن بيتن ۾ شاهہ سائين سائين عام ماڻهن بلڪ پيٽ پوڄارين جي ڪائڻ واري شوق ڪي ٿي تشبيهہ ۾ استعمال ٿو ڪري. فرمائي ٿو تہ جيتري شوق ۽ اڻ تڻ منجهان هي ڪاڌي جي پڇا ڪن ٿا. اوتري حب ۽ سڪ منجهان جي هو پنهنجي رب جي پڇا ڪن. ان لاءِ ايترو اتاولا يا بيقرار ٿين. تہ جيڪر هنن کي مقصد جي راهہ نصيب ٿي پوي. يعني هو الله پاڪ جا مقرب بنجي وڃن ۽ سندس سڀ دنياوي ڳڻتيون ۽ تڪليفون لهي وڃن.

حوالا - سر رامڪلي

1. بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر (مرتب ۽ شارح) "شاهہ جو رسالو. شاهہ جو ڪلام". جلد ڇهون. عالمہ قاضي جو رسالو رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ 1418هہ / 1997ع. (مقدمہ ص - 22)
2. آڏواڻي ڪلياڻ. "شاهہ جو رسالو". مڪتبہ برهان. اسحاقيہ پرنٽنگ پريس ڪراچي 1976ع - ص 387.
3. بلوچ نبي بخش ، "شاهہ جو رسالو شاهہ جو ڪلام"
4. لالواڻي ليلا رام وطن مل "The life, Religion & Poetry of Shah Latif" سنگ ميل پبليڪيشن لاهور - 1987ع - ص 63.
5. حميد سنڌي (مرتب) "سر رامڪلي". شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ /حيدرآباد 1993ع - ص 198.
6. شهواڻي غلام محمد. "شاهہ جو رسالو". سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 1993ع - ص 778.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

7. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهه جو رسالو"

8. Sorley, H.T, "Shah Abdul Latif of Bhit", Oxford University Press (Pakistan Branch) Civil & Military Press Karachi, reprinted 1966. P: 349

9. IBID

10. اڄڙو بدر، حميد سنڌي، (مرتب) رامڪلي.

11. آڏواڻي ڪلياڻ، شاهه جو رسالو

12. شاهواڻي غلام محمد، شاهه جو رسالو

13. ساڳيو

14. ساڳيو

15. ساڳيو

16. ساڳيو

17. ساڳيو

18. ساڳيو

19. ساڳيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ر) سر ڪاپائتي ۾ استعمال ٿيل استعارا ۽ تشبيھون

"ڪاپائتي" لفظ جي معنيٰ آھي. "ڪپھ ڪتڻ واري" يا "ڪاتار". ھن سر ۾ ائٽ يا چرخي ڪتڻ وارين ۽ آتڻ جو ذڪر ڪيو ويو آھي.(1)

ھن سر جي نالي بابت غلام محمد شاھواڻي جو خيال آھي تہ "ڪاپائتي" نالي ڪابہ ھندستاني راڳڻي ناھي ۽ اھو نالو مٿس ھن سر ۾ ڪيل ڪاپائتي جي ذڪر ڪري پيو آھي. (2)

ليلا رام وطن مل لکي ٿو:

"The word Kapaiti means a cotton spinning woman. This name is given to this Sur, as it contains an allegorical description of a spinning woman. In this world we are but spinners and God is a Saraf (Banker), who before purchasing our threads, will examine them most scrutinizingly and pay us according to what our labour is worth" (3)

(لفظ ڪاپائتي معنيٰ "ڪپھ ڪتيندڙ عورت" ھي نالو سر تي ان لاءِ رکيو ويو آھي، جو ھن ۾ ڪتيندڙ عورت جي تمثيلي ڪھاڻي بيان ڪئي وئي آھي. ھن دنيا ۾ اسين سڀ ڪتيندڙ آھيون ۽ ڌڻي پاڪ "صراف" آھي جيڪو اسان جو سٽ خريد ڪرڻ کان اڳ ان کي تمام گھرائيءَ سان جاچي پرکي، توري تکي پوءِ اسان جي پورھئي جو ملھ مقرر ڪري ٿو)

ھن سر ۾ ڪاپو ڪندڙ عورت، ان جي اوزارن ۽ ڪم جو ذڪر ڪيو ويو آھي، ان جي معرفت پورھيي جي عظمت، سون ساريڪن ھٿن جي تعريف ۽ جذبي جي سچائيءَ ۽ خلوص نيت ذريعي ڪيل عملن جي ساراھ ڪئي وئي آھي. پر جيئن اڳ بہ بيان ٿي چڪو آھي تہ شاھ جي ڪلام جو تاڃي پيٽو تصوف ۽ عشق الاھي آھي، ان لحاظ کان ھن سر ۾ بہ شاھ سائين ڪاپائتي جي تمثيل ۾ ڪئي ڪئي تصوف جا راز سمجھايا آھن.

ھي سر شاھ سائينءَ جي ننڍن سرن مان آھي، جنھن ۾ صرف ھڪ داستان آھي. ڪاپائتيءَ جي تمثيل ۾ شاھ سائينءَ جيڪي استعارا ۽ تشبيھون استعمال ڪم ۾ آنديون آھن، انھن جو تعلق بہ ڪاپي ڪرڻ ۽ ڪتڻ بابت لفظن سان آھي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(I) سر ڪاپائتي ۾ استعارا

هن سر ۾ لفظ "صراف" جو ڪافي بيتن ۾ استعمال ٿيو آهي. صراف جي اصلي معنيٰ آهي: "صرافَ ج صرافَ : ذ. صفت(ع.صراف) صرف = مٽا سٽا ڪرڻ) دولت ۽ مٽاسٽا ڪندڙ. پارکو. سچائيندڙ. سون چاندي پرکيندڙ. نقدي يا زيور جي ڏيتي ليتي ڪندڙ سونارو. سمجهو. تيزفهم. قاضي. منصف. امين. نياڪڙ"

(ج.س.ل. جلد چوٿون. ص 1802)

هنن بيتن ۾ صراف پنهنجي اصل معنيٰ ۾ بہ استعمال ڪيل آهي تہ صوفيانہ تشريح موجب الله تعاليٰ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي. جيڪو پنهنجن ٻانهن جي نيتن، محنتن ۽ عبادتن جو پوڪيندڙ ۽ اجر ڏيندڙ آهي. ان بابت ڊاڪٽر سورلي لکي ٿو.

"In the beautiful poem of the spinning woman, which has a deep mystical meaning, god is the banker, the Saraf or merchant, who weighs out the spun yarn and rewards the righteous spinners acording to their merits. (4)

(ڪاپائتي جي سهڻن بيتن ۾ بہ تصوف جي گُوڙهي معنيٰ رکيل آهي ان ۾ خدا تعاليٰ "صراف" آهي جيڪو ڪتيل سٽ کي توري ٿو ۽ سچائي سان ڪتيندڙن کي سندن گڻن موجب ملھ ڏئي ٿو).

"صراف" کان علاوه هن سر جي روحاني تمثيل ۾ ٻيا بہ لفظ مستعار ٿيا آهن جيئن:

داستان پهريون

توٽي تون ڪاتار، جر هيڪلي پيرين
ڏني ڪا ڏٿار، صراف انهي سٽ ۾

(شاهواڻي - ص 829 - بيت 1)

"ڏٿار = بيماري، مرض." (5) ۽ ڪلياڻ آڏواڻي "ڏٿار" جي معنيٰ لکي ٿو "اوڻائي" (6)

هن بيت ۾ "ڪاتار" يعني سٽ ڪتيندڙ، کي پورهيت لاءِ، توڙي سالڪ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي ۽ "سٽ" مستعار ٿيو پورهيي يا عبادت لاءِ.

شاهہ سائين فرمائي ٿو تہ اي پورهيو ڪندڙ تون چاهي ڪيترو بہ پنهنجي خيال سان، سچائي ۽ دل جي حضور سان پورهيو ڪرين ٿو. پر جيستائين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنهن استاد يا ڪنهن رهنما کان رهنمائي نہ وٺندين، ان ۾ ڪا اوڻائي رهجي سگهي ٿي. ساڳي ڳالھ ڪنهن عبادت ۽ رياضت ڪندڙ لاءِ بہ سچي آهي تہ ان کي ڪنهن گروءِ يا مرشد ۽ رهبر جي رهبري ضرور وٺڻ گهرجي نہ تہ گمراھ ٿيڻ جو انديشو آهي.

جـان ڪتيـن تـان ڪـت، هـي هـڏ وهـاڻي
ڪـو پهجـي عيـد لاءِ، پيـري ڪـج پـرت
متـان روئيـن رت، صبــاح وچ ســرتيين.

(شاهواڻي - ص 829 - بيت 5)

ڪتـڻ جـي ڪـان ڪريـن، سـتي سـاهيين هـڏ
سـپان اينديئـي ارڃـي، عيـد اگهـاڙن گـڏ
جت سرتيون ڪنديئي سڏ، ات سڪنديئن سينگار کي

(شاهواڻي - ص 830 - بيت 6)

جيڪڏهن ظاهري مضمون کي ڏٺو وڃي تہ ڪاپائتي کي کهڙي نہ سهڻي هدايت ڪيل آهي تہ متان عيد اچي پهتي آهي، اتي پنهنجي عيد لاءِ ڪپڙن تي ڪو پرت توپيو ڪر. ايئن نہ ٿيئي جو سستي ۾ وقت وڃائي ڇڏين ۽ سپاڻي عيد جي ڏينهن تي سهيلين سرتين آڏو لڄي ٿين.

۾ روحاني لحاظ کان اها تنبيھ ٻڌي کي ڪئي پئي وڃي تہ جي رب کي راضي ڪرڻو اٿئي ۽ حساب ڪتاب جي ڏينهن تي سرخرو ٿيڻو اٿئي تہ وقت جو قدر ڪر ۽ الله پاڪ جي عبادت ۽ رياضت ڪري وٺ.

هن کان اڳتي آيل بيتن ۾ بہ شاھ سائين "ڪاتار" کي چوي ٿو تہ تون پنهنجو ڪتڻ وارو وقت وڃائيندي ٿي رهين ڪڏهن پلجي بہ ارٽ اوڏي نہ ٿي ٿين. آخر توکي ڪانڌ ڪيستائين معاف ڪندو رهندو. هنن بيتن ۾ "ڪانڌ" ۽ "عجيب" يعني پرين، الله پاڪ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي.

اڄ پڻ اجهڻ کي مرين، نکي ڪتڻ ڪال
پوري! توسين پال، ڪانڌ ڪرينـدو ڪيتـرا

(شاهواڻي - ص 830 - بيت 9)

سي تو ويهي وڃائيا، جي ڪتـڻ سندا ڏيهـ
ارٽ اوڏي نـہ ٿيـن، پوري! پوري سـينءَ
ڪنـڌ ڪتنديـن ڪيئـن، اگـڻ عجيبـن جـي

(شاهواڻي - ص 830 - بيت 10)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو بار بار ڪاپاٽيءَ کي يعني انسان کي خدا جي حضور ۾ حاضر ٿي پنهنجي قبوليت (محبوب حقيقي، صراف، خدا وٽ) حاصل ڪرڻ جي تاڪيد ڪري ٿو. سر ڪاپاٽي جو هڪ هڪ بيت ڄڻ هڪ انمول موتي آهي، جنهن ۾ هدايت جو گنج يا خزانو ڇپيل آهي، هن بيت ۾ شاھ سائين فرمائي ٿو.

ٿوڙي ٿون وڏي ٿيين، تو اٿي آتڻ آ
ٿي پيڙي پيرم ورايين، ٻي هڏ ڪر م ڪا
ته صراف تو صباح، ڪوئي ڪاتارن سين

(شاهواڻي - ص 831 - بيت 11)

اگر اي بندا تنهنجو وقت گذري ويو آهي، پيرسنيءَ کي اچي پهتو آهي، تڏهن به اٿي الله پاڪ جي عبادت ۽ زاهد پانهن جي اچي پر وٺ. انهن ڪان ڪي ڪجهه پرائي وٺ. ته جيئن صبح، صراف توکي به ڪاتارن ۾ شمار ڪري، نيڪن جي صحبت ۾ ويهڻ سان توبه نيڪن ۾ شمار ٿيندين.

صباح مستعار ٿيو يوم حساب لاءِ ۽ ڪاتار مستعار ٿيو الله پاڪ جي عبادت گذار پانهن لاءِ.

پيريئن ۽ پانئيين، اين وڏوڻو ڪانڌ
ويٺي اور ارٽ سين، ڳچيءَ پايو پاند
ته تهجو ٿي وٺواند، ڪتو وتو ٿي نه لٿي

(شاهواڻي - ص 831 - بيت 14)

هن بيت ۾ به شاھ سائين ڪاپاٽي جي تمثيل ۾ انسان کي ڏاڍو گهرو نڪتو سمجهايو آهي، جيڪو آهي تڪبر يا وڏائيءَ جو نقصان. غلام محمد شهواڻي لکي ٿو ته، "علم نفس جي اصولن موجب جيڪو گهٽو پورهيو ڪندو آهي، سو انهيءَ تي اوترو ٿي ناز به ڪندو آهي، اها هڪ انساني اوڻائي ۽ عيب آهي (7)

چاٽت پائي چت ۾، سنهو ڪتيو جن
تن جو صرافن دڪو داخل نه ڪيو

(شاهواڻي - ص 832 - بيت 16)

"دڪو = تولو، ٿوروٽي انداز" چاٽت / چاوت (شهواڻي) = ڪينو بدخواهي، ساز، پيچ" (8)

هن بيت جي عام معني به ڏاڍي خوبصورت آهي ته دل ۾ دغا رکي ڪو ڪم ڪرڻ وارن جي محنت کي قبوليت ڪانه ملندي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رب پاڪ پنھنجن ٻانھن جون دليون ۽ نيتون پرکيندڙ آهي ۽ انهن مطابق اجر بہ ڏئي ٿو. جيئن حديث پاڪ آهي. انما العمال بالنيات (عملن جو دارومدار نيتن تي آهي).

ٻئي طرف صوفياڻي مفهوم ۾ شاھ سائين فرمائي ٿو تہ جنهن دل ۾ هٺ ۽ غرور رکي رب پاڪ جي تمام گھڻي عبادت ڪئي، تنهن جي انهن عملن ۽ عبادتن جو ذرو بہ رب وٽ قبول نہ پيو. پر.

محبت پائي من ۾ رنديا روڙيا جن
تن جو صرافن، اڻ توريو اگھايو

(شاھوائي - ص 832 - بيت 17)

"رنديا روڙيا. ٿلهو ۽ سادو ڪتيو." (9)

ٻئي طرف ساڳيءَ محبت واري محنت. پيار وارو پورهيو. خلوص نيت سان ڪيل ڪم ۾ ڪا ڪچائي بہ هوندي تہ بہ ان جي نيڪ نيتي ان جو قدر ٻنجي ويندي آهي. صوفياڻي معنيٰ ۾ جن ٻانهن مالڪ جي محبت ۽ سڪ پنھنجي من ۾ سمائي پوءِ ان جي عبادت ڪئي. ان آڌو پورهيو ڪيو. پوءِ اهو ٿورو ۽ سادو ٿي سهي پر دليون پرکيندڙ رب (صراف) اهو ڪتيو ٿي ڪونہ ۽ ان جو انهن کي سندن نيت آهر بي حساب اجر ڏنائين. اڳتي شاھ سائين انهن ڪاپاٽين جو ذڪر ڪيو آهي. جيڪي صرافن جو خوف دل ۾ ڌاري ڪتين ٿيون.

ڪر جو وہ ڪاپاٽين، ڪنبن ۽ ڪتن
ڪارڻ سود سواريون، آتڻ منجهہ اچن
ان جي سونهہ سيد چي، صراف ٿي سکن
اگھيا سٽ سندين، پائي تارازي نہ توريا

(شاھوائي - ص 832 - بيت 18)

سٽ انين جو سٿرو، جي پر ۾ پڄائين
آواز ارٽ جو، ساھ نہ سڻائين
لڪايو لطيف چي، ڪنبيو ڪتائين
جي ماٽڪ موٽائين، تپ مل مهانگو ان جو

(شاھوائي - ص 832 - بيت 19)

مٿي اهو بيان ڪيو ويو تہ رب کي هٺ وڏائي پسند ناهي، ان ڪري جن عملن ۽ عبادتن ۾ ان جي ملاوٽ هوندي، انهن کي رب پاڪ قبول نہ ڪندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنن بيتن ۾ شاهه سائين محنتي، اورچ ۽ دل ۾ صراف جو خوف رکي ڪتيندڙ ڪاپائتين جو ذڪر ڪيو آهي رب پاڪ جي راضپي ۽ قبوليت حاصل ڪرڻ لاءِ محبت ۽ محنت مکيه شرط آهي ۽ ان پورهئي يعني عبادت ۾ عجز ۽ نياز هجڻ ضروري آهي، نيت جو صاف هجڻ ضروري آهي، پوءِ ته اهو مالڪ (صراف) وڏ ڪري بندي جون غلطيون معاف ڪري، ان جا عيب ڍڪي، ان جي محبت جو اجر بيشمار عطا ڪري ٿو.

جا سنهو نه سڪي، سا مر رنڍائي روڙي،
سٽ تنين جو سڦرو، وٺا ترازي توري.
ٿلهي ۽ ٿوري، ويچاري سان وڙ ٿئو.

بيت 27

چرڪو پهجي چت سان، پني پيرئو جن،
توڙي ڪي نه ڪتن، تپ ڪانڌ تنين جو ڪوڏئو.

بيت 30

تاجي توريائون، ته عيب نڪتا اڳيان،
ڪوني ڪاپائتن ڪي پر ۾ پڇيائون،
جي، "اڳلوڙي آئون، مون ڪان پڙ پڳا نه ٿيا."

(شاهوائي - ص 834 - بيت 31)

(II) سر ڪاپائتيءَ ۾ تشبيهه جو استعمال

نه سي ووڻ وٽن ۾، نه سي ڪاتاريون
پسئو بازاريون، هينئڙو مون لوڻ ٿيي

(شاهوائي - ص 833 - بيت 25)

هن بيت ۾ شاهه سائين ملڪ جي بدحالي جو ذڪر ڪري ٿو، ته اهڙو ته ڪو واءُ گهليو آهي جو نه ته وونڻن ۾ اوتري ڪپهه پيدا ٿي آهي ۽ نه اهي ڪاتياريون ئي رهيون آهن، جيڪي صبح ساڻ اچي آتڻ وسائينديون هيون ۽ سڄو ڏينهن سٽ ڪتينديون هيون. سنڌ ۾ هي پورهيو آل جال ٿيندو هو، تقريبن هر گهر ۾ ائٽ يا چرخو هوندو هو، جت زالون (اڪثر عورتون ئي اهو ڪم ڪنديون هيون) ڪپهه منجهان سٽ ڪنديون هيون. باقاعده "آتڻ" هڻا جتي اجتماعي طور تي پورهيت عورتون گڏجي ڪاپو ڪنديون هيون ۽ تمام وڏي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مقدار ۾ سٽ ڪٽينديون هيون. جنهن مان آڌائڻ تي ڪپڙو تيار ٿيندو هو، جيڪو اندرون ملڪ ضرورتن جي پورائيءَ کان پوءِ پرڏيهه به موڪليو ويندو هو.

روحاني تمثيل مطابق شاهه سائين هن بيت ۾، دنيا مان سچن ماڻهن ۽ نيڪ بندن جي ناپيد ٿي وڃڻ تي هنجون هاري ٿو ۽ انهن کان سواءِ جيڪو دنيا جو حال آهي تنهن لاءِ فرمائي ٿو ته اهو ڏسي منهنجو هينئڙو لوڻ وانگر ڳريو ٿو وڃي.

"پسي بازاريون هينئڙو مون لوڻ ٿئي."

بي انتها ڏکي حالت ۾ دل جي ڪيفيت بيان ڪندي، شاهه سائين اُن کي پاڻي ۾ لوڻ جي ڳري وڃڻ سان تشبيهه ڏئي ٿو ته منهنجو هينئڙو به اها صورتحال ڏسي ائين ٿو ڳري جيئن لوڻ پاڻيءَ ۾ ڳري ٿو.

هن سر ۾ تشبيهه جو ڪو گهڻو استعمال نه ٿيو آهي. گهڻي ڀاڱي استعاري جو استعمال ٿيل آهي.

حوالا - سر ڪاپائتي

1. آڏواڻي ڪلياڻ. "شاهه جو رسالو". مڪتب برهان. اسحاقيه پرنٽنگ پريس، ڪراچي 1976ع - ص 421.
2. شهواڻي غلام محمد. شاهه جو رسالو. سنڌيڪا اڪيڊمي 1993ع - ص 827.
3. لالواڻي ليلارام وطن مل. "The Life, Religion & Poetry of Shah Latif" سنگ ميل پبليڪيشن لاهور 1987ع - ص 65.
4. سورلي ايچ ٽي ڊاڪٽر. شاهه عبداللطيف آف ڀٽ. "آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس (پاڪستان برانچ) ڪراچي. ٻيو ڇاپو 1966ع - ص 255.
5. امداد علي امام علي قاضي. رسالو (پيغام) شاهه عبداللطيف جو سنڌي ادبي بورڊ. ڪراچي حيدرآباد. پاڪستان 1380هه 1961/ص 843.
6. آڏواڻي ڪلياڻ. شاهه جو رسالو حوالو نمبر ص 422.
7. شهواڻي غلام محمد. "شاهه جو رسالو" ص 1180.
8. آڏواڻي ڪلياڻ. "شاهه جو رسالو" ص424.
9. آڏواڻي ڪلياڻ. شاهه جو رسالو. ص 424.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ڙ) سر پورب ۾ استعاره ۽ تشبيهه جو استعمال

سر پورب جي پهرين داستان ۾ شاهه لطيف سنڌ جي ڳوناٺي سماج ۾ رائج ان رسم يا تصور کي بيان ڪيو آهي، جنهن مطابق ڪانگل کي پرينءَ جي پار جو قاصد سمجهيو ويندو آهي (اڄ تائين بہ) ۽ ان جي مختلف حرڪتن ۽ آوازن مان مختلف اشارن جو مطلب ورتو ويندو آهي. هن داستان ۾ مجازي محبت جي جذبات کي بہ بيان ڪيو ويو آهي عاشق، ڪانگل کي قاصد بنائي، ان کي طرح طرح جون هدايتون ڏيئي پنهنجي پريتم ڏانهن موڪلي ٿو. محبوب جو ڌيان ڇڪائڻ ۽ متاثر ڪرڻ لاءِ ڪانگ کي پنهنجي دل ڪڍي ڏيڻ لاءِ بہ چوي ٿو تہ هو اها ڳالهہ وڃي محبوبن اڳيان ڪائي تہ من اهو پچنس تہ اها ايڏي وڏي قرباني ڪنهن ڏني آهي.

ڪـڍي ڪانگا تـو ڏيـان، هيـون سـانڍ هٿـن
وڃـــي ڪـــا ولات ۾، اڳيـــان عجيبـــن
پريـن مـان پڇـن، تـہ هـنءَ قربـاني ڪيـر ٿـي

بيت 12

ڪڏهن ڪانگ جي دير سان واپسي تي مٿس ڇڙ ڪئي وڃي ٿي، ٻرو پلو چيو وڃي ٿو ۽ جڏهن وري پريشن جو پيغام ۽ پيار پريو جواب ڳالهي ٿو اچي تہ ڪيس اکين تي رکيو ٿو وڃي.

هن داستان جو مضمون، سر رامڪليءَ جي مضمون سان تمام گهڻي مشابهت رکي ٿو. شايد ان ڪري ئي غلام محمد شهواڻي لکي ٿو. "هي داستان حقيقت ۾، سر رامڪلي جو حصو ٿيڻ گهرجي." (1)

سر پورب ۾ آيل جوڳين تي تحقيق ڪندي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو تہ "سر پورب" ۾ جن جوڳين جو ذڪر شاهه ڪيو آهي، انهن جا نشان تقريبا 13 کان 16 صدي عيسوي واري دور ۾ ملن ٿا ۽ مذهبي لحاظ کان هي بت پرست نہ پر وحدانيت ۾ ويساهه رکندڙ ۽ ايڪانت پسند جوڳي هئا. (2)

هن سر تي اهو نالو ڪيئن پيو؟ ان بابت ليلا رام وطن مل چوي ٿو:

"Purab is the name of a Hindi Ragni (3)

۽ ڪلياڻ آڏواڻي لکي ٿو:

"هنڊول راڳ جي ائن پٽن مان هڪ جو نالو "پوربي" آهي. هن سر ۾ شاهه پورب پريشن جي ديس ۽ آديسين جي آتمڪ منزل (روحاني ولايت) کي ٿو سڏي. جوڳين کي پوربيا سڏي ٿو، جو تہ سندن پنڌ، پورب ڏانهن آهي. انهي لحاظ کان ئي هن سر تي اهو نالو رکيو ويو آهي. (4)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاھ سائينءَ جي اڪثر سرن جا نالا راڳن پٺيان رکيل آھن. ان لحاظ کان جيستائين سر پورب کي پرکڻ جو سوال آھي تہ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو تہ شروع ۾ "پورب" شاھ جي راڳن ۾ خاص راڳ طور ڳايو ويندو ھو پر پوءِ ان جو ڳائڻ فقير گھٽائيندا ويا ۽ آھستي آھستي بلڪل ڇڏي ڏنائون (5)

(الف) سر "پورب" ۾ استعارا نگاري

ھي سر شاھ سائينءَ جي ننڍن سرن مان آھي، ھن ۾ شاھ سائين جيڪو استعاراتي استعمال ڪيو آھي، ان جو بيان مٿي ٿي چڪو آھي تہ جوڳيءَ جي مختلف نالن جو پاڻ سچي ڳولاڪندڙ انسان لاءِ استعاراتي استعمال ڪيو آٿس، مثال طور ھن بيت ۾ ھو سگھن تان ھٽ ڪڻ ۽ "گر" يعني حقيقي محبوب تائين پھچڻ لاءِ مسلسل جدوجھد ڪرڻ جو ڏس ڏئي ٿو.

داستان پيو

سامي چايين، سک طلبين، سڪيين نہ سامي
اجا اوريين پنڌ ۾ وينيين وسامي
گر کي تون نہ گڏيين، چايين انامي
دائم مدامي، پورو رھج پري سين

(شاھوائي - ص 844 - بيت 4)

اھي سچا سالڪ، جن محبوب حقيقي جي وصال لاءِ ان پار روانگي اختيار ڪئي آھي، ھن دنيا جي واسطن کان آجيو حاصل ڪيو ائن، انھن ۾ ان پار جي سڳنڌ پيدا ٿي وئي آھي.

پوربيا پوري ويا، آسڻ اڄ صبوح
خستوري خشبوءِ، آھي آديسين ۾

(شاھوڻي - ص 845 - بيت 7)

(ب) سر پورب ۾ تشبيھ نگاري

داستان پھريون

اڏر لڳ الله، ويلو ڪر مَ وچ ۾
آئون جي ڏيان سنيھا، ساڻيرا برساھ
سندي ڳجھاندر ڳاھ، کھج م قريبن ري

(شاھوائي - ص 837 - بيت 2)

ساند برابر ساھ = ساہ وانگر سنڀالي رکجان

عاشق ڪانگ ھٿان (ذريعي) محبوبن ڏانھن سنيھو موڪليندي ان کي پارت ڪري ٿو تہ ان کي پيغام جي بہ ايئن حفاظت ڪجانءِ ايئن سنڀال ڪجانءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيئن ساهه جي سنڀال ڪبي آهي يعني اهو سنيهو بہ ساهه جهڙو قيمتي آهي. هتي سنيهي ۽ ساهه وچ ۾ تشبيهه ٿي قيمتي هجڻ

پارانيا پچار، مٿي لام لطيف چي
قير ۾ فضيلت تون، جا ڪر اوان جي ڪار
جي ڏني ۾ ڏينار، سي اڏامي آڻ تون.

(شاهواڻي - ص 838 - بيت 4)

ڏينار = روز روشن مثل ڀهڪندڙ" (6)

محبوب جي حسن کي روز روشن سان تشبيهه ڏني وئي آهي ڪانگ کي منٿ ميڙ ڪئي وڃي ٿي تہ منهنجا پرين جيڪي ڏينهن جهڙا روشن آهن، تن سوجهرو آهن تن کي ڪنهن پر اڏامي اسان وٽ وٺي آءُ.

ڪر ڪنيو ڪانگ لنئي، منئي تي مضبوط
آڻيو ڏي آتڻ ۾ سنيها ثابوت
ڪانگل، اتون قوت، پيغام پرين جا

(شاهواڻي - ص 839 - بيت 10)

"قوت.ج.قوت. ذ(ع) ڪاچ. کاڌو.خوراڪ. روزي. رزق. توشو"
(ج.س.ل. جلد چوٿون. ص 1951)

پرين جي پار جي پيغامن کي عاشق پنهنجي لاءِ کاڌ خوراڪ سان تشبيهه ڏني ٿو. يعني جئن کاڌ خوراڪ کان سواءِ ماڻهو جي نہ سگهندو. هيئو ۽ تبل رهندو تيئن پرينءَ جي پيار ۽ خير عافيت وارن پيغام کان سواءِ عاشق جو جيئڻ محال آهي.

حوالا - سر پورب

1. شهواڻي غلام محمد. "شاهه جو رسالو". سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 1997ع ص 836.
2. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر. "شاهه جو رسالو - شاهه جو ڪلام" جلد ڇهون مقدمہ ص 4
3. لالواڻي ليلارام وطن مل The Life, Religion and Poetry of Shah Latif سنگ ميل پبليڪيشن لاهور. 1987ع - ص 68.
4. آڏواڻي ڪلياڻ "شاهه جو رسالو" مڪتبہ برهان اسحاقيہ پرنٽنگ پريس ڪراچي. 1976ع ص 427.
5. بلوچ نبي بخش خان "شاهه جو رسالو - شاهه جو ڪلام" جلد ڇهون، ص 8.
6. آڏواڻي ڪلياڻ "شاهه جو رسالو" ص 428

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ز) سر ڪارايل ۽ ان ۾ استعاره ۽ تشبيهه نگاري

"ڪارايل ناليءَ ڪا بہ هندستاني راڳڻي ڪانهي، هن سر تي نالو مضمون مطابق رکيل ٿو ڏسجي، ڇاڪاڻ جو منجهس ڪارايل (مور يا هنج) جو ذڪر ڪيل آهي. پکين جو سرتاج مور يا پکيهہ ڪيئن بين پکين کان نرالو طريقو اختيار ڪري ٿو، تنهن جو ذڪر هن سر ۾ ڪيل آهي." (1)

هن سر جي نالي بابت ڪلياڻ آڏواڻي بہ مٿي درج ڪيل غلام محمد شهواڻي جي راءِ سان اتفاق ڪندي لکي ٿو:

"ڪارايل لفظ جي معنيٰ آهي مور يا هنج (هنس). هن سر ۾ هنج جي ڳڻن جي ساراهہ ڪيل آهي، تنهن ڪري ئي ان تي اهو نالو رکيو ويو آهي".(2)

هن سر تي نالو، جيئن ان مضمون مان ظاهر آهي تہ هنج جي نيڪ خصلتن بيان ڪرڻ ڪري، ان جي پنيان "ڪارايل" رکيو ويو آهي، پر مٿي بيان ڪيل عالمن ۽ محققن لفظ "ڪارايل" جي معنيٰ لکي آهي: "مور يا هنج". ۽ شهواڻي صاحب تہ ايستائين بہ لکي ٿو تہ:

"پکين جو سرتاج مور". حالانڪ مور ۽ هنج بہ بنهہ الڳ نسلن جا پکي آهن. پکيهہ پکي پاڻيءَ جي پکين ۾ شمار ٿئي ٿو ۽ اڪثر ڍنڍن ڍورن تي وڏي تعداد ۾ نظر ايندو آهي. جڏهن تہ مور جهنگلي يا برپٽ بيابانن ۽ وارياسن علائقن جو پکي آهي. جيئن هت سنڌ ۾ ان پکيءَ جو باقاعده ماڳ مڪان ٿر آهي. پنجاب ۾ چولستان يا مٿي "ڪلر ڪهار" مورن جو خصوصي مسڪن آهي. لاهور ۽ پنڊيءَ درميان موٽروي تي ايندڙ هي علائقو "ڪلر ڪهار" جيڪو بنيادي طور تي جابلو ۽ بي حد سرسبز علائقو آهي ۽ اتي هڪ ڍنڍ بہ آهي ۽ چشمو بہ. پر اهو اڪين ڏٺو احوال آهي تہ مور وڻن تي يا جبلن جي سبزيءَ ۾ ٽلندا ۽ گهمندا وتندا آهن پر ڪڏهن بہ ان ڍنڍ يا چشمي تي انهن ڪي پاڻيءَ جي پکين واريون حرڪتون ڪندي يا انهن سان گڏ نہ ڏٺو ويو آهي.

پکين جو سرتاج اسين هنج کي چئي سگهون ٿا جو هو پاڻي جو معزز پکي آهي (پکيت ڪبير، هنج کي منسروور ڍنڍ جو رهواسي سڏي ٿو) پر مور جو تہ انهن سان پري جو بہ ڪو تعلق نہ آهي.

هن سر ۾ ڪلام ٻن داستانن ۾ ورهايل آهي. پهرين داستان جي مڙني

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيتن (شهواڻي مطابق 30 ۽ علامه آءِ آءِ قاضي 32) ۾ هنج جو ذڪر آهي ۽ انَ جي ٻڪهن سان پيٽ ڪري ان جي اعليٰ خصلتن کي چٽو ڪيو ويو آهي. هنس يا هنج پکي پاڻيءَ جو هڪ سهڻو پکي آهي ان لاءِ چيو وڃي ٿو تہ اهو پاڻي جي هيٺ پکين يعني ٻڪهہ ۽ ڪنگ وغيره وانگر مڇيون يا گند ڦٽ نہ کائيندو آهي، پر ان جي غذا سچا موتي آهي. جيڪي اونهي پاڻي منجهان ملي سگهندا. ان ڪري هن جي نظر هميشه عميق يا اوڙاهه تي هوندي آهي.

حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي جن کان اڳ، سنڌي شاعريءَ ۾ هنج جو علامتي استعمال شروع ٿي چڪو هو. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪلاسيڪي ۽ اساسي شاعرن، قاضي قاضن ۽ شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جي ڪلام ۾ هنج جو ذڪر ملي ٿو.

مثلن قاضي قاضن چوي ٿو:

درپور گرسي گهران، حقيقتا هنجهہ
ڪوڙين هنڌان ڪڻ چڳن، سر پاڻي جي منجهہ.

بيت 14

هن سر سندا هنجڙا، اتي ٿي آهين
ڳالهيان رب پرتيان، جو منگي سو ڏين.

(قاضي قادن جو ڪلام (هيرو ٺڪر) ص - 7 - بيت 16)

۽ حضرت شاهه ڪريم بلڙي واري چيو:

هنجهہ تتشين هوءِ، اونهي ۾ اوڙاهہ جو
اي ڪانيرو ڪوءِ چاچر ۾ چيرون ڪري.

(شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام ص - 18 - بيت 45)

اوائلي هندي شاعرن تلسي داس، ڀڳت ڪبير وغيره بہ هنج جو استعمال ڪيو آهي (اهو بيان پوئتي "هندي شاعري جو شاهه تي اثر" نالي باب ۾ اچي چڪو آهي).

سر ڪارايل جي ٻئي داستان ۾ شاهه سائينءَ مور پکي ۽ نانگ جو ذڪر ڪيو آهي. مور جي نالي سان صرف بہ بيت آهن. جن مان هڪ پهرين داستان ۾ آهي:

ويا مور مري، هنج نہ رهيو هيڪڙو
وطن ٿئو وري، ڪوڙن ڪانيرن جو.

بيت 29

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ٻيو بيت، ڀٽي داستان ۾ آهي:

ڪــه ڪــه ڪاري ذات ڪي مور بہ مٺائين
جي ڇترا ڇڪيا ڪـري تـہ وڳ وراڻـي ڏيـن
ساڻ سمورا نيـن، جي مٺـي پاڻـي موٽيـا.

بيت 7

پروفيسر علي نواز جتوئي پنهنجي مضمون، "سر ڪارايل جي اندروني اپٽار" ۾ لکي ٿو:

"سر ڪارايل ۾ شاهه صاحب پاڻيءَ جي پکين جو خاص طرح سان ذڪر ڪيو آهي ۽ آخر ۾ "مور پکي" بيان ڪيو اٿس. جنهن جو نانگن سان نزاع ۽ واسينگن جي ويائن سان خاص وٺاءُ آهي. (3)

غلام محمد شهواڻي جي نسخي ۾ داستان ڀٽي جو بيت نمبر 2 آهي:

ڪارايل جي ڪوڏ، مون ڪنجهر سڀ نهاريو
وري واهيـري نـہ وريـا، لـلا لاڪيڻـي لـوڏ
هيين جنين سين هوڏ، سي هنجڙا سڀ هلي ويا.

ڪارايل" جي معنيٰ شهواڻي صاحب لکي ٿو

"مور (رهبر، مرشد، رسول ڪريم صلعم)" (4)

ڏنگين ۾ لکيل معنيٰ تہ ان جي استعاراتي معنيٰ آهي پر اصل معنيٰ لکي اٿس "مور" جڏهن تہ سڄي بيت ۾ هنجهہ جو ڪر آهي، جنهن لاءِ ڪينجهر تي انتظار ڪيو پيو ٿو وڃي، ٻي مصرع ۾ آيل لفظ "للا" بہ هنجهہ پکي جو ٿي پيو نالو آهي ۽ آخري مصرع ۾ "هنجڙا" (هنج جو اسم تصغير) استعمال ٿيو آهي يعني ٽنهي مصرعن ۾ هنج جا ٽي مختلف نالا آيا آهن، جيئن ڪنيات ۾ شاهه سائين هڪ ٿي بيت ۾ اٺ جا مختلف نالا استمال ڪري ٿو.

هنج پکي بہ انهن ڪيترن پکين منجهان هڪ آهي جيڪي سياري جي موسم ۾ سخت سرد ملڪن مان هجرت ڪري سنڌ ۾ ايندا آهن ۽ سنڌ جي ڍنڍن، هاليجي، ڪينجهر ۾ منڇر تي اچي لهندا آهن ۽ وري جيئن ئي موسم مٽبي آهي تہ پنهنجي ديس واپس روانا ٿي ويندا آهن. بقول شاهه صاحب جي "هيين جنين سين هوڏ، سي هنجڙا سڀ هلي وٺا"

هت هن بيت ۾ بہ ڪارايل يعني هنج جو ذڪر آهي، نہ مور جو ڇوجو مور جو ڪينجهر سان ڪهڙو ڪم.

ڊاڪٽر تنوير عباسي لکي ٿو تہ هن بيتن ۾ مور، هنج، ڪانيرا، وطن، سر، پکي، پاڙهيري سڀ اهڃاڻ آهن. هنن بيتن ۾ انهن مڙني جو اصلي ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي حيثيت وارو نه پر تصوراتي استعمال ٿيو آهي. مور سونهن سوڀيا جو. هنج سٺين عادتن جو ڪانيرا اجائي ٽر ٽر، بڪ بڪ، ٻچڙائيءَ ۽ بدصورتي جو اهڃاڻ آهن. (5)

هت اها ڳالهه پليءَ پٽ ظاهر ٿئي ٿي ته اهي مٿي بيان ڪيل ساهوارا، سڀ پنهنجي هڪ مخصوص سڃاڻپ رکن ٿا ۽ ان سڃاڻپ يا خصوصيتن جي بنياد تي ئي شاهه سائين انهن جو استعاري ۽ تشبيهه طور استعمال ڪيو آهي، جنهن جو بيان اڳتي ايندو.

(1) سر ڪارايل ۾ استعارا

هن سر ۾ شاهه سائينءَ تمام گهري معنيٰ لڪائي رکي آهي ۽ هنج، ٻگهه، مور، نانگ، سپن وغيره جو پنهنجي اصلي خصوصيتن، عادتن ۽ جبلتن جي پيش نظر استعاراتي استعمال ڪيو آهي. ڪلياڻ آڏاڻي لکي ٿو.

"حقيقت ۾ چڱن انسانن کي هنجن سان، عام ماڻهن کي ڪنگن سان ۽ دنيا کي لڙاتيل پاڻي سان مشابهت ڏني وئي آهي". (6)

ان استعاراتي استعمال بابت علي نواز جتوئي پنهنجي راءِ بيان ڪندي لکي ٿو.

داستان پهريون

هن داستان جي شروع وارن بيتن ۾ هنج کي ان سالڪ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي، جنهن "هڪ الله" جو نعرو هڻي سلوڪ جي وادي ۾ قدم رکيو. هن دنيا جي ظاهري حسن، رونقن، حرصن ۽ حوسن ۾ مبتلا ماڻهن کان دوري اختيار ڪئي ۽ ان منزل طرف رخ رکيو جتي سندس پرين کيس مليو. هنج کي هدايت ڪئي پئي وڃي ته تنهنجو چوڻو پاڻي پاتار ۾ آهي تنهن ڪري ڪنڌيءَ تي، ڪنگن جي گندي ڪيل پاڻي ۾ نه ويهه. کيس اها به هدايت ڪئي وڃي ٿي ته صرف هنجن سان ئي دوستي رکي ۽ ٻگهن يا ڪنگن سان ڪو به تعلق نه رکي. هتي ڪنگ ۽ ٻگهه، دنياوي حرص و حوس ۾ ڦاٿل انسانن لاءِ مستعار ٿيو آهي. انهن بابت ڪجهه بيت هيٺ درج ڪجن ٿا. جيڪي ان استعاراتي استعمال کي واضح ڪن ٿا.

داستان ٻارهون

"وحده" واڻي، چڙهندي جيائين
سو لڙ لنگهيائين، جتي پارڪ پکيا.

(شاهه جو رسالو..ص 848 - بيت 1)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لڙا..لڙائيل، ميرو يا گندو پاڻي استعاري طور هي دنيا جيڪا اهڙن سالڪن لاءِ امتحان جي يا پرک لهڻ جي جڳهه آهي.

ٿيو حضوري هاڻ، سوجها پيس سَرَ جي
ڪنڌي لڌي ڪاڻ پکيئڙي پاتار ۾
(شاهواڻي.. ص 849 - بيت 6)

"سر.. وسندي، جاءِ، ڏوري" (7) استعاري ۾ روحاني ولايت، ڪاڻ.. خزانو. استعاري ۾ روحاني موتي، روحاني راز، ڪنڌي..ڳولي

اچو پاڻي لڙ ٿئو، ڪالوريو ڪنگن
ايندي لڄ مرن، تنهن سر مٿي هنجڙا
(شاهواڻي.. ص 849 - بيت 7)

ڪنگ.. پاڻي جو پکي استعاري طور دنياوي حرص و حوس ۾ ڦاٿل انسان يعني هنن گندي ذهن ۽ سوچ وارن ماڻهن، روحاني محفلن ۽ مجلسن ۾ به اچي اهڙو گند ڦهلايو آهي، اهڙو ڪوڙ ۽ ڏوکي جو واهپو شروع ڪيو آهي جو الله جا نيڪ بندا (هنجڙا) انهن هنڌن تي ايندي به لڄي ٿين ٿا.

شاهه سائين هنن بيتن ۾ هنج کي هوشيار ٿو ڪري ته پاڙهيري تنهنجي تاڪ ۾ آهن، تنهن ڪري انهن کان خبردار رهجان ته وجهه وٺي توکي پنهنجو شڪار نه بنائين.

آءِ اڏامي هنجڙا! سر ۾ سارينٺي
متان مارينٺي، پاڙهيري پهه ڪري.
(شاهواڻي.. ص 851 - بيت 17)

ڪسر ڪنگن ڦيرون، سسر ساڱاهيج
هنج هتيجي ڳالڙي، پکهن م ٻوليج
ماڻي تون مڙيج، چڻج م ڪهين ڇهنج سين
(شاهواڻي.. ص 850 - بيت 15)

ڪسر.. خراب سر جتي گندو پاڻي هجي استعارو - حرص و هوس جي دنيا ۽ سسر... سٺو سر، جتي پاڪ ۽ صاف پاڻي هجي، استعارو اهڙي دنيا جتي ظاهري طور دنيا جو ڪو به گند ۽ بڇڙائي نه آهي.

پکهه ۽ ڪنگ مستعار ليا دنياوي ماڻهن لاءِ

شاهه سائين جيئڻ هت تمثيل هنج پکيءَ جي پيو پيش ڪري، تنهن ڪري خطرا به اهي بيان ڪيا اٿس جن جي ذريعي شڪاري، پکين کي ڏوکو ڏئي پڪڙيندا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دلبــو منجهــ دريـــاهہ، پکـــي پســـي آئيـــا
ويچـــارا ويســــاهہ، آڻـــي ات اڙائيــــا

(شاھواڻي...ص 851 - بيت 19)

پکي جـــہ پچائيا، تـــہ ۾ ســاهہ نـــہ مـــاهہ
منجهہ ڪرنگهہ ڪــاٺ جــو، مٿي پکن گـــاهہ
ويچــــارن ويســــاهہ، مٿـــي پکـــن آئيـــو

(شاھواڻي..ص 851 - بيت 22)

شڪاري پکين سان ويساهہ گهاتي ڪري، انهن جهڙو پکي، گاهہ ۽ ڪنين مان ٺاهي پاڻي ۾ ڇڏيندا آهن ۽ پکي ويچارا ان کي پنهنجو سمجهي هيٺ لهندا آهن ۽ شڪار ٿي ويندا آهن. هت انسان کي انهن ڳجهن خطرن کان آگاهي ڏني وڃي ٿي، جن سان اهي ويساگهاتي هٿ ٺوڪيا پير فقير ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ۽ پنهنجي ولايت مچرائڻ لاءِ مختلف دولاب ڪندا آهن. انهن ٺڳ ڪوڙن ۽ فريبي ماڻهن جي چال بازين کان بيزار ٿي سچا انسان مورڳو اهو ماڳ ٿي ڇڏيو هليا ٿا وڃن.

هيٺين بيتن ۾ "هنج" ۽ "مور" (پاڻي ۽ خشڪيءَ جا ٻہ حسين ترين پکي) مستعار ڪيل آهن نيڪ ۽ الله جي پيارن ٻانهن لاءِ ۽ "ڪانيرو" مستعار ڪيو ويو، بدعادت ۽ نفس جي غلام انسان لاءِ.

ويـــا مـــور مـــري، هنـــج نـــہ رهيـــو هيڪـڙو
وطـــن ٿيـــو وري، ڪـــوڙن ڪـــانيرن جـــو

(شاھواڻي..ص 853 - بيت 29)

ســـرهو ســـر وڃـــائيو، ڪـــوڙن ڪـــانيرن
رڻا رو وڃن، ڪـــــہ هيڏانئي ڪان هنجڙا

(شاھواڻي... ص 853 - بيت 30)

داستان ٻئي ۾ لطيف سائين مور ۽ نانگ کي تمثيل طور بيان ڪيو آهي، جنهن مطابق "مور" نيڪ ٻانهن لاءِ ۽ "نانگ"، نفس، شيطان، ۽ گناهہ ڪبيرہ لاءِ مستعار ڪيا ويا ۽ سپ يعنيٰ نانگ جا ٻچا گناهہ صغيرہ لاءِ مستعار ڪيا ويا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيت 3

سنها پاڻ ۾ سپ، سڪا جنين پيٽ
جنين جي جهوپ، هاٿي هنڌان نہ چري

(شاهوائي... ص 854)

سنها پاڻ ۾ سپ، سڪا جنين پيٽ
تنين جي جهپيٽ، جنگن کي جوکو ٿئي

(شاهوائي.. ص 855 - بيت 4)

انسان کي هدايت ڪئي وڃي ٿي تہ ننڍا ننڍا گناهہ (استعاري ۾ سپ) تون معمولي سمجهين. اهو سوچجان تہ آخر اهي گناهہ ڪبيرہ (استعاري ۾ واسينگ) جو ئي نسل آهن. اهي ننڍا گناهہ جيڪي بظاهر تہ اهڙا ماٺيڪا نہ هوندا آهن پر انهن جي گرفت اهڙي بچوي آهي جو وڏا وڏا ڪامل ۽ نفس ڪش بزرگ ۽ ولي بہ انهن جو شڪار ٿي ويا. اهي گناهہ صغيرہ ئي گناهہ ڪبيرہ انهن وٽي وڃن ٿا.

هن داستان ۾ شاهہ سائين مور ۽ نانگ جو مثال ڏنو آهي. جيتوڻيڪ مور نانگ جو ازلي ويري هوندو آهي. جيئن نانگ تي نظر پوندي اٿس تہ ان کي ماري ٿي دم پٽيندو آهي. پر پوءِ بہ نانگ جو ڪو ڪو نسل اهڙو تہ خطرناڪ ٿئي ٿو جو مور بہ انهن کان ٽري ٽارو ڪري ٿو. بلڪ اهو ماڳ ئي ڇڏي ٿو وڃي.

هت مور نيڪ انسان لاءِ نانگ شيطاني خواهشن لاءِ مستعار ٿيا آهن.

ڪہ ڪہ ڪاري ذات کي، مور بہ مٿائين
جي چترا چکيا ڪري تہ وڳ ورائي ڏين
ساٿ سمورا تين، جي مٿين پانئين موٽيا

(شاهوائي..ص 855 - بيت 7)

پر آخري بيت ۾ شاهہ سائين ان خطرناڪ ۽ زهريلي نانگ يعني پٽڪيل نفس کي چتائي ٿو تہ هاڻ تنهنجو موت اچي ويو. ڇو تہ تو انهن سان اٽڪايو آهي. جيڪي حقيقي عشق ۾ رڱجي لال ٿي چڪا آهن چوي ٿو.

ڪپرا! گاروڙين سين وڏو وڌءِ وير
نانگ! نہ ويندي نڪري، تو ڏر مٿي پير
هي تنين جو ڏير، جن جهونا ڳڙهہ جلائيو

(شاهوائي...ص 856 - بيت 9)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪپر.. نانگ جو هڪ تمام زهريلو قسم. استعارو پٽڪيل آوارہ نفس، شيطاني خواهشون. "گاروڙي.. منڊيندڙ جوڳي". (8) استعارو رهبر ڪامل، عارف الاهي. ڪلياڻ آڏواڻي لکي ٿو تہ جهونا ڳڙهہ جي جهنگلن ۾ نانگن جا ويڙهن جا ويڙها آباد هئا پوءِ انهن جوڳين (گاروڙين) پنهنجي ہل سان اهي جهنگ ئي ساڙي خاڪ ڪري ڇڏيا تہ نانگ بہ سڄي ختم ٿي ويا. (9)

شاهہ سائينءَ جهونا ڳڙهہ شيطاني وسوسن ۽ نفس جي خواهشن جي ڳڙهہ لاءِ مستعار ڪيو آهي.. جنهن کي ڪامل ولي _گاروڙي ساڙيو ختم ڪيو ڇڏين.

سر ڪارايل ننڍو سر آهي، پر شاهہ سائينءَ هن ۾ نهايت ڳوڙهيون رمزون بيان ڪيون ۽ انسان کي نهايت سهڻيون ۽ سيباڻيون هدايتون ڏنيون اٿس.

حوالا- سر ڪارايل

1. شاهواڻي غلام محمد، "شاهہ جو رسالو" سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 1993ع - ص 847.
2. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهہ جو رسالو" مڪتبہ برهان اردو بازار ڪراچي 1976 - ص 433.
3. "يادگار لطيف". لطيف ميموريل ڪائونسل حيدرآباد 1961 - ص 21.
4. شاهواڻي غلام محمد "شاهہ جو رسالو" ، ص 854
5. عباسي تنوير، "شاهہ لطيف ٽن جلدن ۾ نيو فيلڊس پبليڪيشن ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ 1989ع - ص 165.
6. ڪلياڻ آڏواڻي "شاهہ جو رسالو" حوالو ڏنل ص 433
7. شاهواڻي غلام محمد "شاهہ جو رسالو" ص 849
8. آڏواڻي ڪلياڻ شاهہ جو رسالو ص 438
9. ساڳيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(س) سر پرڀاتيءَ ۾ استعارا ۽ تشبيھون

مضمون جي لحاظ کان هن سر ۾ شاھ سائينءَ لسبيلي جي سخي حاڪم "سپڙ" جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ان جي سخاوتن ۽ نوازشن جو بيان ڪيو آهي. "لسبيلي جو حاڪم سپڙ سخي، سخاوت ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. هن هڪ ڏڏ مڱڻهار کي هڪ سؤ تازي گهوڙا انعام ۾ ڏنا". (1)

ان کان علاوہ پانن يعني مڱڻهارن بابت بہ ڪلام آهي جنهن ۾ ڪين مختلف هدايتون ڏنيون ويون آهن تہ اهو نہ توهان جو خانداني رواج آهي ۽ نہ توهان جو وڙ جو سڄيون راتيون سرندو مٿن کان رکي ننڊون ٿا ڪيو. جيڪڏهن توهان جو اهو طريقو رهيو تہ سڀاڻي توهان کي مڱڻهار ڪير مڃيندو. شاھ سائين مڱڻهار کي صلاح ڏئي ٿو تہ جي ڪو مونجهارو يا ضرورت پيش اچي اٿئي تہ سپڙ سخي وٽ چو نہ ٿو مدد لاءِ عرض ڪرين.

مڙهـو پٺيـن مڱڻـا، ڪيـڏاھ هٿيـن ڪـال
لنگھـا! ڇڏ لطيـف چـي، اڄهڻ جـا افعـال
سـپڙ در سـوال، ڪـر تـہ قيمـت آڻيـن.

(شھواڻي - ص 859 - بيت 5)

هن سر جي نالي بابت ڪلياڻ آڏواڻي لکي ٿو:

"پرڀاتي هڪ راڳڻيءَ جو نالو آهي، جا پرڀات يعني اسر جو ڳائبي آهي. هن سر ۾ شاھ انسان کي بندگيءَ جو تاڪيد ڪري ٿو. ۽ ڌڻي جي اپار سخاوت کي ٿو ساراهي. هتي سپڙ سخي مان مراد ڌڻي تعاليٰ آهي جو رب العالمين آهي ۽ سڀ کي روزي ٿو رسائي". (2)

سر پرڀاتي ۾ شاھ سائينءَ جيڪا سپڙ سخي جي شان ۾ شاعري ڪئي آهي، تنهن بابت شھواڻي صاحب لکي ٿو تہ هنن بيتن کي سنڌي ۾ قصيدہ جو ابتدائي دور چئي ٿو سگهجي. (3)

قصيدہ بنيادي طرح عربي ۽ فارسي شاعريءَ جي هڪ نهايت اهم صنف آهي. پر عربيءَ ۽ فارسيءَ شاعرن شاھ لطيف جي قصيدہ خواني ۾ تمام وڏو فرق آهي جو تہ شاعر اڪثر اميرن، ڪبيرن، حاڪمن، سردارن ۽ بهادر سپاهين جي باري ۾ قصيدہ خواني ڪندا هئا ۽ انهن جي تعريف ۾ زمين ۽ آسمان ملائي ڇڏيندا هئا. جيئن متعلق ماڻهو پڙهي خوش ٿين ۽ انهن شاعرن کي وڏا وڏا قيمتي انعام ۽ اڪرام ڏين حتيٰ کي ڪڏهن ڪڏهن من گهريو داد نہ ملڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي فورن ساڳي ماڻهو جو "هجو" يعني گلا غيبت وارو شعر لکي انهن کي بليڪ ميل ڪندا هئا. (4)

۽ شاهه سائين جي مديحي شعر جو انداز ان کان مختلف آهي هن ڪڏهن ڪنهن مجتا يا انعام اڪرام جي لالچ ۾ قصيده خواني نه ڪئي جو ته جن به عظيم ۽ اعليٰ صفت انسانن جي گڻن کي شاهه سائينءَ ساراهيو آهي، اهي ڪانئن گهڻو اڳ وفات ڪري چڪا هئا.

هنسر ۾ روحاني طور سائين جيڪا تمثيل بيان ڪئي آهي ان مطابق "سپڙ چارڻ". الله پاڪ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي، جيڪو سڀ جو رزق رسان آهي ۽ مڱڻو، پان يا چارڻ بنديءَ لاءِ مستعار ڪيا ويا آهن. ان کان علاوه ٻيو استعاراتي استعمال هيٺ تفصيل سان بيان ڪجي ٿو.

(1) سر پرڀاتيءَ ۾ استعارا

شاهه سائين هن سر ۾ مڱڻهار ۽ پان جو ٿي گهڻي ڪان گهڻو استعاراتي استعمال ڪيو آهي، ۽ ان ذريعي وڏا ڳجهه ڳرهيا آهن.

داستان پهريون

اي نـه پـانن پيـر، جـئن ڪيـنر ڪيـري تنگـنـو
سـنهاري صبـوح سـين، وجهـي ويـئـن ويـر
توڪـي چونـدو ڪيـر، ڪيـرت ڏاران مڱڻـو.

(شاهوائي - ص 858 - بيت 1)

سـتو ڪـنءُ تنـدون ڪريـن، رو وهـائي روءِ
سـپان سـاز سـندوءِ، پٺـو هونـدو پـٽ ۾.

(شاهوائي - ص 858 - بيت 2)

هنن بيتن ۾ پان، رب جي ٻانهن لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي، "ڪيرت" يعني راڳ، ذڪر الاهي لاءِ ۽ ساز، انساني جسم لاءِ مستعار ٿيو.

شاهه سائين فرمائي ٿو ته اي ٻندا، تو پنهنجي روح ۽ جان سان سئو وڙ نه ڪيو آهي، جو صبح جو قدر نه ڪيئي، جڏهن تون سڄيون راتيون رڳو تندون ڪندين ۽ الله پاڪ جو ذڪر نه ڪندين ته تنهنجو شمار رب جي در ٻاڏائيندڙن ۾ ڪيئن ٿيندو. وقت گذرندو ويندو ۽ سپائي تنهنجو اهو خاڪي جسم بي حس و حرڪت ڌرتيءَ تي پيو هوندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موڙھو پڻيـن مڱڻـا، کيـڏا ھئيـن ڪـال؟
لنگھـا چـڏ لطيـف چـي، اجھـڻ جـا افعـال
سـپڙ در سـوال، ڪـر تـہ قيمـت آٿيـن.

(شاھوانئي - ص 859 - بيت 5)

"سپڙ: اسم خاص، لسبيلي جو ھڪ سخي سردار

"سپڙ در سوال ڪر تہ قيمت آٿين" شاھ.

(ج.س.ل. جلد چوٿون _ 1581)

اي بندا (استعاري ۾ مڱڻا) ڪٿي تو پنڪندو وتين. ھيڏانھن ھوڏانھن سوال ڪرڻ بدران جڳ جي والي ۽ رزاق (استعاري طور سپڙ) ڪان گھر تہ تنھنجو خالي جھول پرجي. اڳتي نائين ۽ ارڙھين بيت ۾ بہ سالڪ يا پانھي جو خود ان رب رزاق جو خطاب آھي تہ صرف مون ڪان گھرو تہ مان توھان کي ڏيان جڏھن منھنجو در ڇڏي ٻين وٽ سوالي ٿئو ٿا تہ پوءِ ٿي ڏکيا ڏينھن ڏسو ٿا. قرآن پاڪ ۾ بہ آھي "والله خير الرازقين" يعني ۽ الله ئي سڀ کان بهتر رزق رسائيندڙ آھي.

اتـو اپرچھـا، سـپڙ جـو سـڏ ٿئـو
جن اٿين ڪيرتن نـہ سـکڻا، تنءِ پاٽا ريڏو راءِ
"مڱـو مـون مـلاءِ، آئـون اوان جـو آھيـان".

(شاھوانئي _ ص 859 - بيت 9)

ڏاتـار ڏک ڪئـا، پـاڻ مٿـي مڱتـن
"مـون در ڇـڏئو مڱڻـا، مڱيـن ڪـوہ ٻئـا؟
تـڏہ تـو پئـا، وڃـان ولھـا ڏيھـوا

(شاھوانئي _ ص 861 - بيت 18)

مڱڻي کي يعني حاجتمند انسان کي ھدايت ڪندي شاہ سائين فرمايو.

ٻـڱ تھيـن ڪـان مڱڻـا! جـو ڏيھـاڙي ڏي
ڪـوڙا در دنيـا جـا، جـاجڪا! مڱيـن جـي
سـيان تھيـن کـي، موتـي ڏيندا مـ ـہ ۾.

(بيت 19)

يعني اي بندا ان ڪان گھر جو روز ڏئي نہ ٿو پڇاري. دنيا وارن ڪان گھرندين تہ سپائي توکي ان جي مدد جا مھڻا ڏيندا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن سر ۾ جيئن تہ تمثيل مڱڻهارن ۽ چارڻ سپڙن جي ورتي وئي آهي. بلڪ گهڻو ذڪر مڱڻن جو آهي، ان ڪري استعاري جو استعمال بہ ان بنسبت ٿيو آهي.

جيڪي ڏڏن ڏي، ڳجهيائين ٿي ڳجهہ ۾
سي جي سٽن ڪڍهين، ڪيرت وارا ڪي
تہ ساز مڙوئي سي، هوند مٿون ڪن پلڪ ۾.

(شاهواڻي _ ص 859 - بيت 7)

ڏڏ= بي هنر، نڪما، استعارو الله پاڪ جا بي ثمر، گنهگار بندا جن وٽ الله پاڪ جي ذڪر ۽ عبادت جو ڪو بہ ثمر نہ آهي.

ڪرت وارا= ماهر راڳي، (استعارا) ذڪر الاهي ۾ مصروف عبادت گذار بندا.

شاهه سائين فرمائي ٿو تہ رب پنهنجي هر ٻانهي لاءِ ڏاتار آهي، هر بندي کي سنڀاليندڙ، ان جا عيب ڍڪيندڙ ۽ ان کي معاف ڪندڙ آهي. هو پنهنجي گنهگار ۽ بي ثمر بندن کي بہ انهن جي ٻاڏائڻ تي ڳجهہ ٿي ڳجهہ ۾ بخشيو ڇڏي، انهن کي بہ نعمتن سان نوازيو ڇڏي. اهي عطاونديون جيڪڏهن ڪيرت وارا (هميشہ ذڪر الاهي ۾ مصروف بندا) ڏسن تہ هوند اهي بہ حسرت ڪن تہ جيڪر اسان بہ انهن جهڙا هجون ها. يعني جي انسان خطا جو گهر آهي تہ رب پاڪ ان کان ڪئين دفعا وڌيڪ مغفرت ڪرڻ ۽ بخشڻ وارو آهي. ان ئي لحاظ کان بيت (8) ۾ ٻانهي کي استعاري طور لوهہ ۽ ڌڻي کي پارس سڏيو ويو آهي، يعني انسان جيڪو سراپا ڏوهہ آهي، گندو آهي، لوهہ جهڙو بي ملهيو آهي، ان کي اگر رب پنهنجي مغفرت سان نوازي تہ جيڪر اهو لوهہ ڌڻيءَ جي پارس جهڙي ڇهاءَ سان سچو سون ٿي پوي:

ات ڪرت وارا ڪيترا، ڪرت ڪبو ڪوهہ
جيڪي بندو ڪم ڪري، سو ڌڻو ٿي ڏوهہ
تون پارس آئون لوهہ، سچي تہ سون ٿيان.

(شاهواڻي _ ص 859 - بيت 8)

هن شعر ۾ وري رب پاڪ جي هڪ ٻيءَ صفت کي واکاڻيون آهي. شاهه سائين فرمائي ٿو:

ٻاجهائو ٻيلي ڌڻي، ٻجهان ٻاجهہ لئي
سيڙ سا سئي، جيڪا چارڻ چت ۾

(شاهواڻي _ ص 860 - بيت 13)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيلي ڏٺي = سپڙ چامر جو لقب جو تہ هو لس پيلي جو حاڪر هئو.
استعاري ۾ ڏٺي پاڪ. قرآن پاڪ ۾ ارشاد ٿئي ٿو.

"ان الله عليم باالذات الصدور"

(بيشڪ الله پاڪ دلين جا ڳجهہ ڄاڻيندڙ آهي)

جيئن شاه فرمائي ٿو تہ: "سپڙ ساسئي، جيڪا چارڻ چت ۾"

هن سر جي سترهين بيت ۾ بہ مڱڻي ۽ سپڙ جي اوٽ ۾ تمام گهري ڳالهہ چيل آهي.

پيو ليٽين لٽ، سچيون راتيون سمهين
اٿي آڌي نہ ڪرين، سپڙ سان سهڻ
رونجهي رات اپٽئا، پيتنئون پاٽيڻ
ميڙي تئان مت، چندي پرٽا چارڻين

(شاهوائي - ص 861 - بيت 17)

"سهڻ = رهاڻ، سلوڪ. رونجهو = حاڪر سپڙ جي ذات. پاٽيڻ = آبدار موتي" (5)

شاهہ لطيف بندي کي هدايت بلڪ تنبيهہ ٿو ڪري تہ تون سچيون سچيون راتيون ننڊ ۾ الوٽ لڳو پيو آهين. آڌي رات جو اٿي رب (استعاري ۾ سپڙ) سان رهاڻ جو نہ ٿو ڪرين. اي بي خبر رات بہ رب پاڪ. پنهنجي رحمتن، نعمتن ۽ نوازشن جا دروازا کولي ڇڏيا هئا. جن مان اهي بندا (استعارو چارڻ) مالا مال ٿي ويا. جيڪي ان وقت رب جي حضور ۾ حاضر رهيا.

تون سپڙ آئون سيڪڙو، تون صاحب آءُ سڳ
پڇي تهجو پڳ، ڪلهي پاتر ڪيترو

(شاهوائي _ ص 862 - بيت 23)

سڳ (سگ پارسي لفظ) = ڪتو ۽ پڳ = پير، ڏس" (6)

بندو الله پاڪ کي مالڪ يا آقا ۽ پاڻ کي ان جو ڪتو سڏي ٿو.

ايرٿو تارو، اٿي ور وهاڳ ڏي
سپڙ ريسارو، چت پرکي چارڻين

(شاهوائي _ ص 863 - بيت 27)

ور = ڪانڌ. استعاري ۾ ڏٺي پاڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"وھاڳ = صبح جو راڳ. پرڀاتي" (7) استعاري ۾ ذڪر الاھي. يعني اي ٻندا! پرھ ڦٽي آھي، تنھن ڇڏي الي پنھنجي رب جو ذڪر ڪر جيڪو ٻندن جون ڏليون يعني نيتون ٿو پرڪي.

ھن سر ۾ شاھ سائين جيڪو ظاھر ۾ بيان ڪيو آھي يعني سخي حاڪر چام سپڙ ۽ ان جي سخا جي سنواريل ۽ آسائين مڱڻن جو. ان کي ٻہ پاڻ خوب نڀايو ائن. ھن تمثيل ذريعي ھو بار بار حاجتمندن کي چوي ٿو تہ دنياوي در نہ کڙڪايو. ماڻھن کان امداد نہ طلبيو جو سپاڻي ھو منھن تي توھان کي پنھنجي امداد جو طعنو ڏئي وٺن. پنھنجي ھر حاجت جي لاءِ ان واحد ۽ قادر رب کي پاڏايو. جو ڏئي نہ پچاري ۽ جنھن جون نوازشون بي انت ۽ اپار آھن. صرف توھان کي انھن جي گھرڻ جو ڏانءُ اچڻ گھرجي.

حوالا - سر پرڀاتي

1. آڏواڻي ڪلياڻ. "شاھ جو رسالو" مڪتبہ برھان اردو بازار ڪراچي 1976ع _ ص 439.
2. آڏواڻي ڪلياڻ "شاھ جو رسالو" مڪتبہ برھان اردو بازار ڪراچي، 1976ع ص 43
3. شھواڻي غلام محمد، شاہ جو رسالو، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 1993ع _ ص 857.
4. نعماني شبلي، (مؤلف) "شعر العجم" جلد اول، نيشنل بڪ فائونڊيشن اسلام آباد پاڪستان _ ص 55 _ 135.
5. آڏواڻي ڪلياڻ "شاھ جو رسالو" ص 443
6. ساڳيو.
7. شاھواڻي غلام محمد "شاھ جو رسالو" ص 863

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ش) سرڏھر ۾ استعارا ۽ تشبيھون

”ٿر ۾ ٻن پٽن جي وچواري ماٿري، يا ڍاڍي زمين واري سڌي ميدان کي ”ڏھر“ چوندا آھن. ھن سر تي اھو نالو ان ڪري پيو، جو ھن ۾ اھي خيال ۽ ويچار آندل آھن، جيڪي ڏھر مان لنگھندي شاھ صاحب جي دل ۾ آيا. اھو فڪر ۽ فلسفو ان ٿر جي تاريخي ۽ جغرافيائي پسمنظر ۽ قدرت جي نظارن جي مشاھدي جي آڌار تي بيان ڪيو ويو آھي“. (1)

ڪلياڻ آڏوائي بہ ھن سر جي نالي بابت ساڳئي متئين راءِ سان سھمت آھي. (2)

غلام محمد شاھوائي لکي ٿو تہ ڊاڪٽر ٽرمپ واري نسخي ۾ سر جو نالو ”ڏاھر“ آھي. (3)

جامع سنڌي لغات مطابق:

”ڏھرُ جڏھرَ ذ سنڌي راڳڻيءَ جو نالو. بيتن جو ھڪ قسم. سريلا بيت جي دعا يا ذڪر خاطر ملتان جي غوث بھاؤ الدين ۽ مخدوم نوح جا مريد وڏي آواز سان پڙھن. ٻن واريءَ جي ڊڙن ۾ ٺھيل ماٿري يا ميدان وغيرہ“. (ج. س.ل. جلد ٽيون ص 1348)

مخدوم محمد زمان طالب المولي، پنھنجي ھڪ مقالي، ”سروري جماعت جو ڏھر ۽ اويسي طريقو“. ۾ لفظ ”ڏھر“ جي ڪافي ڇنڊ ڇاڻ ڪري ان جي لحاظ ڪان تفصيلي اپٽار ڪئي آھي. مرزا قليچ بيگ جي، ”سنڌي لغات قديمي“ جو حوالو ڏيندي لکي ٿو تہ ”ڏھر“ لفظ ”ڏاھر“ جو مخفف آھي، ڏاھر جو اشتقاق، لفظ ”ڏاھ“ آھي جنھن جون معنائون آھن: ”خبر، ڏس، پتو، پرولي ڳجھارت پر ان لفظ جون معنائون ”سڌ“ ۽ اطلاع وغيرہ بہ آھن. عوام ۽ خواص کي سڌ ڪري يا اطلاع ڏئي، الله ۽ ان جي آخري رسول ڏي رجوع ڪرائڻ جو ھڪ بھترين ۽ آسان طريقو ۽ ذريعو آھي، ”ڏھر“. اڳتي لکي ٿو تہ سنڌي شاعريءَ جي جيترن بہ صنفن جو ذڪر، سنڌ جي ادبي تاريخن ۾ ٿيو آھي انھن ۾ ”ڏھر“ کي شامل نہ ڪيو ويو آھي. ڏھر سنڌي شاعريءَ جي ھڪ غير عروضي صنف آھي ۽ اھا صنف ايتري تہ مقبول ھئي جو شاھ عبداللطيف ڀٽائي عليہ رحمت جن بہ پنھنجي شاعريءَ ۾ ان کي جاءِ ڏني.

ٻي امڪاني معنيٰ بيان ڪندي مخدوم صاحب لکيو آھي تہ ممڪن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آھي. ھي لفظ دراصل عربيءَ جو لفظ "دھر" جي تبديل ٿيل صورت ھجي، جنھن جي معنيٰ ٿيندي زمانو. اھڙو زمانو جنھن جو ڪو ڇيڙو نہ ھجي. يعني جڳ، عرصو، مدت، سمو، دنيا، سنسار وغيرہ ۽ شاھ سائينءَ جي رسالي ۾ ڏنل سر ڏھر جو اصل موضوع بہ اھو ئي آھي يعني ان ۾ ڪنھن دور يا زماني جي ڳالھ ڪئي پئي وڃي.

ڍور نہ اڳئين ڍار، مھند ملاحن لکيو
مورڙي ڇورڙي مڪڙا، پسي پاڻي پار
جسو ڏن جھا يار، پيڙا ويرو وماس ۾.*

(3)

سر ڏھر، ڇھن داستانن تي مشتمل آھي، جن ۾ مختلف موضوعن تي ڪلام چيل آھي. پھرين داستان ۾ ڪنھن زماني ۾ آباد ان علائقي جو ذڪر آھي، جتان ڪنھن زماني ۾ درياھ وھندو ھو، جنھن ڪري اتي ماڻھن جي تو‌ڙي وڻج واپار جي وڏي رونق ھئي، پر ان جي ڦٽي وڃڻ ڪري، ان جو سڀئي رونقون بہ ختم ٿي ويون، جن جو احوال ان درياھ جي ڪناري تي بيٺل ڪنديءَ جي وڻ کان پڇيو ٿو وڃي ۽ ھن داستان جي آخر ۾ مانگر مڇ جو ذڪر آھي، جيڪو بہ ان جالاري پاڻي جي فريب ۾ اچي ٿو وڃي. ٻي داستان ۾ پاڻ سڳورن صلعم کي نھايت عاجزانہ سڏڙا ڪيا وڃن ٿا تہ ھن آزمائشن ڀري زندگيءَ ۾ مددگار ٿي پار اڪاري ۽ رب کي ٻاڏايو وڃي ٿو تہ اي رب جيڏو تون سگھارو ۽ ٻاجھارو سائين آھي، تنھنجي رحم ۽ ڪرم جو بہ اوڏو ئي آسرو آھي.

وڏي سگھ سنديا، ٻاجھن ڀريو آھيين
مون تان مھر م لاھ، آءٌ تنھنجي آھيان

(شاھوائي - ص 875 - بيت 21)

مٿو جنءَ نالوءَ تنءَ مون وڏو آسرو
ڪو در ناھ جھوءَ، مون ٻيا در گھڻا نھاريا

(شاھوائي - ص 875 - بيت 22)

ٽئين داستان ۾ ھڪ وڻي پنھنجي سونھاري ور جي تعريف ڪري ٿي ۽ انسان سان گڏ قادر جي قدرت بابت بہ بيت آھن. چوٿين ۽ آخري داستان ۾ ڪونج پکي بابت ۽ لاکي ڦلاڻي جي ارڏاين جو بيان آھي ۽ آخر ۾ ڏنل وائي ۾ شاھ سائين ھن دنيا ۽ ان جي بي بقا زندگيءَ جو وستار ڪيو آھي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سر ڏھر جي ان گھڻ موضوعي شاعريءَ کي، لطيف سائينءَ نھايت مناسب تشبيھن ۽ استعارن سان آراستہ ڪيو آھي جن جو تفصيل ھيٺ درج ڪجي ٿو.

(1) سر ڏھر ۾ استعارا

ھن داستان جي شروعاتي بيتن ۾ شاھ سائين ھن دنيا جي بي ثباتيءَ لاءِ ان ڍوري يا پاڻي جي جل ٿل درياھ جو مثال ڏئي ٿو. جيڪو ڪنھن زماني ۾ تار وھندو ھو، جنھن ڪري اوسي پاسي ان، ميوا، اناج ٿيندو ھو، جنھن جي سوداڱر لاءِ ناليوارا واپاري ٻيڙا ڪاھي ايندا ھئا. جن ڪان محصول اڳاڙڻ جا بہ ناڪ نھيل ھئا. ۾ زماني اھڙو پاسو ورايو جو اھو ڍورو بہ سڪي ختم ٿي ويو ۽ ان سان گڏ سڀ رونقون بہ ھليون ھيون ۽ چوڌاري سڄ واڪا ڪرڻ لڳي. اھو احوال شاھ داستان پھرين ۾ ھن طرح بيان ڪري ٿو.

سڄ ڪ سڪو ڍور، ڪنڌي اڪ ڦلاريا
جنگن ڇڏئو زور، سر سڪا، سونگي گيا

(شاھوائي - ص 869 - بيت 7)

سڪي ڍور ڍيون ٿئو، ڪنڌي ڏنو ڪائو
پاڻي پٽيھل ۾، اڳيون نہ آيو
ماڙھن ميڙائو، کھين کھين پيٽين

(شاھوائي - ص 869 - بيت 9)

ڍور نہ اڳئين ڍار، مھند ملاحن لنگھئو
موڙي چوڙي مڪڙا، پسي پاڻي پار
جسودن جھا يار، پٺڙا وير ماس ۾

(شاھوائي - ص 869 - بيت 10)

جڏھن ڍورو پاڻيءَ سان تار وھندو ھو تہ اتي مانگر مڇ بہ ڏاڍو بي اونو ٿيو پيو شڪار ڪندو ھو، پر جڏھن پاڻي سڪڻ لڳو تہ بہ بي خبر رھيو ۽ ملاحن ھٿان شڪار ٿيو.

ھن بيتن ۾ شاھ صاحب "وقت" جو قدر ڪرڻ ۽ زندگيءَ جو اصل مقصد سمجھڻ جي تلقين ڪئي آھي. انسان کي ھن دنيا ۾ پنھنجو مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ وقت سر عمل ڪرڻ جو درس ڏنو آھي ھو ظالم کي بہ ھدائي لو تہ گھٽي مستي ڇگي ڪاڏ ائي، تنھنجي ظلم جو بہ آخر انت ٿيڻو آھي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنن بيتن ۾ مڇ استعاري طور انساني نفس لاءِ پڻ استعمال ٿيو آهي، جيڪو بہ دنيا جي مزن ۽ رونقن ۾ محو ٿي وڃي ٿو، جو ان کي دنيا ۾ اچڻ جو مقصد ئي وسري ويو ۽ جڏهن وقت گذري ويو، موت اچي مٿان بيٺو، پنهنجي مالڪ جي حضور مان بخشش حاصل ٿيڻ جا سڀ رستا بند ٿي وڃن ٿا تہ پوءِ ذلت ۽ خواري ان جي پلئہ پوي ٿي.

جان واهڙ ۾ وهہ، تان تون مڇ نہ موٽيين
ڪاٺي ۾ ڪوهہ ڪرئين، پوءِ موٽڻ جو پہ
سر مٿي سہ، مهميزون ملاحن جون

(شاهواڻي - ص 870 - بيت 11)

جان جر هٿڙو جال، تان تون مڇ نہ موٽيين
پوندي اڄ ڪہ ڪال، سانپيون سانگين جون

(شاهواڻي - ص 870 - بيت 12)

متو آهين مڇ، تلهو ٿو لونا هڻين
جا تو ڏني اڄ، تہ پاڻي پنا ڏيهڙا

(شاهواڻي - ص 870 - بيت 13)

داستان ٽئين جي شروع وارن بيتن ۾ شاهہ سائين هڪ عورت جي واتان پنهنجي ور جي تعريف بيان ڪئي آهي. هوءِ چوي ٿي تہ ور تہ پين بہ گهڻين جا هوندا، پر ور اهو آهي، جيڪو منهنجا عيب ٿو ڍڪي، ڏک ويل جو آڌار آهي، هو ڏٺا وائتا عيب پنهنجي پاند سان ڍڪيو ڇڏي ۽ بين آڏو ظاهر نہ ٿو ڪري.

هنن بيتن ۾ شاهہ سائينءَ عورت کي هڪ گنهگار بندي لاءِ مستعار ڪيو آهي ۽ ور يا ڪانڌ رب ستار لاءِ، جيڪو پنهنجي بندن جو واهر وسيلو بہ آهي، انهن جو مشڪل ۾ مددگار بہ سندن مديون معاف ڪندڙ بہ آهي ۽ عيب ڍڪيندڙ بہ آهي.

جئن تون قائم ڪاندا تئن آءٌ ورا ولهي نہ ٿيان.
پکي چنا پاند، ڳنڍ نہ ڇاڙي ڪو ڪنو.

(شاهواڻي - ص 877 - بيت 2)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪانڌ هيــن ڪيتــرا، مــون ور وڏي ڪانڌ
پاڻان ڍڪي پاند، جي ڏسي ڏوه اکيــن سيــن

(شاهوائي - ص 878 - بيت 5)

ڪانڌ هيــن ڪيتــرا، مــون ور وڏي ذات
لوڪ نـ آڻي وات، جي ڏسي ڏوه اکيــن سيــن

(شاهوائي - ص 878 - بيت 6)

داستان ڇوٿين جي شروع ۾ لڳاتار سترهن يا ارڙهن بيتن ۾ ڪونج پکيءَ جو ذڪر آهي. ڪونجڙيون جيڪي پنهنجو اصل وطن ڇڏي پيٽ گذران لاءِ پرديس وڃن ٿيون. تن کي اتي پنهنجو ديس، پنهنجا ٻچا ۽ پيارا پرين پيا ياد اچن. جن کي ساري هو ڏک وچان ڪرڪن ٿيون. ٻئي طرف شڪاري وري سدائين سندن تاڙ ۾ هوندا آهن ۽ انهن کي شڪار ڪري، سندن پيارن جي وچ ۾ هميشه جو وڇوڙو پيدا ڪيو ڇڏين.

هنن بيتن ۾ شاهه سائين وطن کان ۽ پنهنجن پيارن کان وڇوڙيل ڪونج جو بيان ڪيو آهي پر اهو تمثيلي بيان آهي. شاهه سائين هڪ انسان جي زندگيءَ جي سفر ۾ ايندڙ مشڪلاتن جو ذڪر ڪيو آهي. پنهنجن کان وڇڙي اڪيلي رهجي وڃڻ جو ڏک جو بيان ڪيو آهي. واڻ جي ويري ۽ دشمنن جو احوال ڏنو آهي جيڪي ڪنهن شڪاريءَ ۽ ماريءَ وانگر گهات لڳائي ويٺا آهن.

وڳـر اڪيـري، سـر ساريو، سـور ڇـري
جهـري جهڄنـدي ڏي، سـنهيا ڪـي سـڄڻين

(شاهوائي - ص 881 - بيت 2)

وڳـر ويـا وهـي، ڪـال تهجـا ڪونجـڙي
ڪنديئـن ڪـوه رهـي، سـر ۾ سـپيرين ري

(شاهوائي - ص 882 - بيت 4)

قسمت آنديـون ڪونجڙيـون، وطـن سـندن روه
ڪهجـو ڪرنهـي ڏوه، رزق رازق هـٿ ۾

(شاهوائي - ص 882 - بيت 5)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪونج نہ پسين ڪڪ، ڏِپ جــــہ سين ڏِيــو
مــاري مــاري لڪ، وڳــر هٽــي ويــچــون ڪـئــا

(شاهواڻي - ص 884 - بيت 16)

هن سر جي آخر ۾ شاهه سائين لاکي ڦلاڻي جو ذڪر ڪيو آهي. جنهن بابت ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو تہ هو سمن جي سخي سردارن مان هڪ هو هن جو دور اندازن 1200ع کان 1350ع تائين تي گذريو آهي. هو جوان هو تہ سنڌ جي سرحد تي ڌاڙا هڻندو هو. خاص ڪري اوناوڳ هڻندو هو پر پيءُ جي وفات کان پوءِ راڄ جو چڱو مڙس ٿيو. اهي ڪم ڇڏي ڏاڍو سخا جو صاحب ٿي پيو. غريبن ۽ مسڪينن جي پر گهور رهندو هو. پر سندس مامي راءِ ڪنگهار جيڪو ڪڇ جو راءِ هو. تنهنجي صاحبيءَ ۾ اتان جي ربيباري قوم جي ماڻهن لاکي جا ٻہ سائي ماري وڌا لاکي پنهنجي مامي کان انصاف گهريو پر هن کي موٽ نہ ملي. جنهن تان هي وري جوش ۾ اچي ويو ۽ پنهنجي هوڙيءَ تي سوار ٿي وڃي راءِ ڪنگهار جي ملڪ تي ڪڙڪيو. واڻ تان لوڙهيون هڻندو آيو. ربباري هن جي حشمت ۽ تاءَ کان ڊڄي رڻ پٽ ۾ پڇي وڃي لڪا. ان تان راءِ ڪنگهار جي ربباڻ محبوبا راءِ کي طعنا ڏنا. راءِ هڪ سازش تيار ڪري لاکي ڏي صلح جو پيغام موڪليو ۽ لاکو مامي جي حضور ۾ ادب سان حاضر ٿيڻ ۽ لوڙهين تان دستبردار ٿيڻ جي علامت طور ٻانهون ٻڌرائي مامي وٽ پيش ٿيو جنهن ترار سان ڪيس ماري وڌو ۽ سندس گهوڙي کي بہ راءِ جي ماڻهن ماري ڇڏيو. بعد ۾ راءِ ڪنگهار کي وري ربيارين ئي ماريو جو تہ هن انهن جي قبيلي جي عورت کي سريت بنايو هو". (4)

ڪجهہ بيتن ۾ لاکو، نفس اماره لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي ۽ سما ڄاڙيجا جيڪي وڏي مال ۽ ملڪيت وارا هئا. اهي هتي صاحب ايمان ۽ نيڪ انسانن طور مستعار ٿيا آهن. انهن کي خبردار ڪيو پيو وڃي تہ سجاڳ رهجو لاکو (نفس اماره) توهان جي پاسي پيو ڌاڙا هڻي.

جــاڳو ڄاڙيجــا! سمــا ســکَ ۾ سمهــو
پســر آن پاريــا، لاکــو ٿــو لوڙيــون ڪــري

(شاهواڻي - ص 878 - بيت 34)

ان بعد لاکو سڌري وڃي ٿو. "هو مسڪينن پرور هو ۽ اوڏن جو آسرو. هو اوڏڙين جي سار ڪڍندو هو ۽ منجهن بري نظر رکندڙن تي پنهنجو ڏمر وسائيندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو. هو هوند وارن کي لٽي، اڻ هوند وارن کي نوازيندو هو. (5)

لاکي لــــــــــج ڪنئـــي، اســـان اوڏڙيــن جـــي
ڪنـــدو ڪانـــــ ڀـــي، اڳ وســـوڙيل آهيـــون

(شاھوائي - ص 889 - بيت 47)

(2) سر ڏهر ۾ تشبيھ نگاري

داستان پهريون

وائي. ٿل. لائيءَ جا ورن کي، سا ڪانڊ! مهجي ڪورا

مصرع: اچن پرين پڪيا ڪر پاپيهو جڻ مورا

(شاھوائي - ص 871)

"پڪڻ: مصدر. ڪلڻ. خوش ٿيڻ. "اچڻ پرين پڪيا، ڪرپا پيهو جڻ مورا" شاھ

(ج.س.ل. جلد (2) ص 764)

خوشيءَ مان ڪلندي ڪڏندي اچڻ کي مور ۽ پاپيهي جي نچڻ ٽپڻ سان تشبيھ ڏني وئي. شاھ سائين چوي ٿو تہ منهنجا پرين مون ڏانهن خوشيءَ منجهان ايئن پيا ٽلندا اچن جيئن مور يا پاپيهو پکي خوشيءَ ۾ نچندو ۽ ٽلندو آهي.

داستان ٻيو - وائي

ٿل: مون کي ننڊ نہ نيڻين نيڻين، ڪالهون پوءِ لکن ۾

مصرع.

هيڙو ڏاڙهونءَ گل جنءَ، روئي رتڙو نيڻين نيڻين

(شاھوائي - ص 877)

رت جا ڳوڙها ڳاڙي منهنجو هينئڙو بہ ڏاڙهون جي گل وانگر ڳاڙهو ٿي ويو آهي. هتي رت جي ڳاڙهاڻ کي ڏاڙهون جي گل سان تشبيھ ڏني وئي آهي.

داستان ٽيون

ور سان وجهنو ڪاڻ، ڪـر سين ڪلڻ پـانئيين
پـوري منڌ اڄاڻ! ڪڻ ڇڏئو تـــــہ ميڙئيـــن

(شاھوائي - ص 878 - بيت 7)

ڪڻ = ان. مغز. ڳپ. تهہ = بيڪار ڪک. ٻهہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوئتي استعاري ۾ بيان ٿي چڪو آهي تہ ور يا ڪانڌ. الله پاڪ لاءِ مستعار ٿيو آهي ۽ هت ڪر يعني رقيب غير. ڌارئون. مستعار ٿيو غير الله لاءِ.

۾ تشبيھہ جي لحاظ ڪان هتي ور کي ڪڻ يعني ان يا ڳپ يعني قيمتي ۽ ڪارگر شيءِ سان تشبيھہ ڏني وئي ۽ ڪر کي ٿهن. يعني بي ڪار ککن سان پيٽيو ويو ۽ استعاري طور "منڊ اڇاڻ" استعمال ٿيو نادان بندي لاءِ جيڪو الله کي ڇڏي وڃي غير الله جي قدمن تي پوي ۽ تشبيھہ جي لحاظ ڪان عورت کي ڇتايو ويو تہ اي نادان. تون پنھنجي املھہ ڪانڌ سان ڪاوڙ ڪيو وتين ٿي غيرن سان خوش ٿيندي.

قريا پسي ڦيڻ. ڪرين ڪير نہ چکٺو
دنيا ڪارڻ دين. وڃائي ولھا لٺا

(شاھوائي - ص 880 - بيت 20)

ڦيڻ = ڪير تي جيڪا ڏهڻ مهل ڳجي ٿيندي آهي. (6)

هت دنيا کي ڦيڻ سان ۽ آخرت کي ڪير سان تشبيھہ ڏني وئي. شاهہ سائينءَ فرمائي ٿو تہ اهي نادان ۽ بيوقوف آهن جيڪي ڦيڻ تي ٿي هرکجي ويا ۽ ڪير چکيائون ٿي ڪو نہ. يعني دنيا جي موهہ ۾ اهڙا ڦاٿا جو آخرت جي پچار ٿي ڪان ڪين.

ڪي سمهہ ڪي جاڳ. تند نہ ڪجي ايتري
اي مانجهاندي جو ماڳ. جو تو ساٿيھہ پانئيو

(شاھوائي - ص 878 - بيت 9)

"مانجهاندو = ٿوري دير آرام ڪرڻ. ساٿيھہ = وطن" (7)

هن بيت ۾ شاهہ سائين هن دنيا کي مانجهندي جي هنڌ سان تشبيھہ ڏني آهي ۽ سالڪ کي هدايت ٿو ڪري تہ بي فڪر ٿي سمهي نہ رهہ ۾ اٿي پنھنجي سفر آخرت جي تياري ڪر چوتہ هي دنيا تہ صرف مانجهاندي جو ماڳ آهي يعني ايئن آهي. جيئن سفر ۾ ساهہ ڪڻ لاءِ ٿوري دير ماڻهو ڪٿي ويهي آرام ڪري ۽ وري منزل طرف روانو ٿئي.

حوالا - سر ڏهر

1. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "شاهہ جي رسالي جو سر ڏهر". نسيم بڪ ڊيو فوجداري روڊ حيدرآباد 1976ع - ص 21.
2. آڏواڻي ڪلياڻ. "شاهہ جو رسالو". مڪتبہ برهان اردو بازار ڪراچي 1976 ع - ص 445.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

3. مخدوم محمد زمان "طالب المولي". سه ماهي مهراڻ نمبر 1990ع.، سنڌي ادبي بورڊ، اسٽيشن روڊ ڄامشورو سنڌ ص 33، 34، 41.

4. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي. "لطيف جو پيغام". مهراڻ اڪيڊمي ڪراچي 1989ع - ص 140، 141، 142.

5. شاهواڻي غلام محمد. "شاهه جو رسالو". سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 1993ع - ص 880.

6. شاهواڻي غلام محمد "شاهه جو رسالو" سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 1993ع - ص 880

7. ساڳيو - ص 878

(ص) سر بلاول ۾ استعارا ۽ تشبيهون

"سر بلاول، هندول راڳ جي پنجن استرين مان هڪ آهي، جيئن رامڪلي آهي. هن سر ۾ ڏٿي، پيغمبر صاحب ۽ سخي حاڪم ڄام ڄکري جي ساراهہ آيل آهي. شاهہ صاحب ڏٿي کي ڄام جي صورت ڏني آهي ۽ سنڌس بي حد دريا دلي ۽ فيض جي واکاڻ ڪئي اٿس". (1)

هن سر تي اهو نالو راڳ جي بنسبت رکيل آهي. جيئن ليلا رام ۾ لکي ٿو.

"Bilawal is the name of a Hindi Ragni, of which there are several kinds" (2)

"بلاول: ذ. شاهہ جي رسالي ۾ هڪ سر جو نالو، راڳ جي اصطلاح ۾ هڪ ٺاٺ جو نالو: هڪ راڳڻيءَ جو نالو". (ج.س.ل. جلد پهريون - ص 394)

هن سر ۾ شاهہ سائين، رب پاڪ، پاڻ سڳورن ۽ مشهور سخي دلير ۽ سورهيہ سردارن جي واکاڻ ۾ شعر چيو آهي. داستانن تي مشتمل هن سر جي شروع ۾ رب پاڪ جي حمد و ثنا ۽ پاڻ سڳورن جي ساراهہ بيان ٿيل آهي ۽ ان کان پوءِ جن ڪردارن کي واکاڻيو اٿائين. انهن کي مختلف نالن سان پڪاريو ويو آهي، جيئن سمو سردار، هالا ڏٿي، ابڙو، راهو، ڪڇ ڏٿي، ڏونگر راءِ ۽ ڄکرو آخري داستان ۾ شاهہ سائين پنهنجي خاص فقير وگنڌياوروءَ سان چرچي يوڳ وارا بيت بہ چيا آهن. شاهہ سائين هن سر ۾ انهن هستين جي تعريف لاءِ، ڪجهہ استعارا ۽ تشبيهون بہ ڪم آنديون آهن.

(1) سر بلاول ۾ استعارا

جيئن مٿي درج آهي تہ مختلف ڪردارن جو استعاراتي استعمال ٿيو آهي، جيئن ڪلياڻ آڏواڻي بہ لکيو تہ ڄام کي استعاري طور الله پاڪ لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي، جيڪو جڳ جو پالينڌڙ آهي. صوفيانہ شاعريءَ ۾ استعاري جو تمام گهڻو استعمال ٿئي ٿو. ان بابت ڊاڪٽر تنوير عباسي ايڊمنڊ ولسن جي حوالي سان لکي ٿو.

"اهڃاڻي شاعري خيالن جي پيچيده لاڳاپي جي ذريعي ڪن استعارن جي مدد سان ڪن انوکن ذاتي احساسن کي communicate ٿي ڪري" (3)

ڏٺو وڃي تہ هر انسان جي ڪنهن شيءِ کي محسوس ڪرڻ ۽ متاثر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿيڻ جو هڪ الڳ احساس يا طريقو يا ذهني قبوليت ۽ پهچ ٿئي ٿي ۽ شاعر عام انسانن کان وڌيڪ حساس ۽ ذهين ٿئي ٿو. هو ڪنهن واقعي، ڪنهن منظر، ڪنهن شخصيت کي ڪيئن ٿو محسوس ڪري، ان جي اظهار لاءِ هو علامتي شاعري ڪري ٿو ۽ مختلف اهڃاڻن جي ڄاڻائيءَ لاءِ هو تشبيهه جو ۽ خاص طور تي استعاري جو وڏو سهارو وٺي ٿو. انهن معنوي صنعتن جي استعمال ذريعي هو پنهنجي بنهه ذاتي ۽ اندروني محسوسات کي ظاهر ڪري ٿو. سر بلاول جي پهرين داستان ۾ بيت نمبر 3 ۾ شاهه سائين فرمائي ٿو،

پسي م ٺهورا، وان، اورانگي اوريان
وڃان جي وصال کي سپ اجورا
حاصل حضورا، سمي جي سپ ٿئي

(شاهوائي – ص 893 – بيت 3)

هت "سمو" ذاتي پاڪ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي. عاشق حقيقي کي تاڪيد ڪيو ٿو وڃي ته جنت جي شراب تي ئي راضي ٿي ويهي نه رهه، پر تنهنجي منزل اڃان اڳتي آهي. اهي سڀ نعمتون تنهنجي نيڪ عمل جو اجر آهن. باقي سڀ ڪجهه نه توکي تڏهن حاصل ٿيندو جڏهن ذاتي پاڪ جي حضور ۾ حاضر ٿيندين.

هيٺ درج ڪيل بيتن ۾ "سمو" ۽ "هالا ذاتي" پاڻ سڳورنصلي الله عليه وآله وسلم لاءِ مستعار ٿيو آهي، ڇو ته جهڙي طرح سمو سردار پنهنجي راڄ جي هر ڏک سک ۾ سار سنڀال لهڻ وارو حاڪم آهي.

تئين پاڻ سڳورنﷺ به پنهنجي هن پوري امت جا سنڀاليندڙ آهن. يوم حساب، جڏهن ڪروڙها امتي گڏ ٿيندا ۽ پنهنجي افعالن تي لڇي ٿيندا. تڏهن پاڻ سڳورنﷺ پنهنجن امتين وٽ پهچندا ۽ رب پاڪ وٽ انهن جي آجپي ۽ مغفرت لاءِ ٻاڏائيندا. ڪجهه بيتن ۾ راهو، ابڙو، سردار به پاڻ سڳورنﷺ لاءِ استعاري ۾ استعمال ٿيا آهن.

شاهه سائين فرمائي ٿو،

سما تو سر ڇت، نه ته پاڳارا پرس ھٿا
گهڻ تهجي گجڙي، اڃي جال جڪت
جن جيهائي پت، تن تهائي بڪيا

(شاهوائي – ص 893 – بيت 4)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمو تن سڏ ڪري، جن تي وڏو وير
توري پيو ڪير، سرڻين جا سونا ڪٽي

(شاھوائي - ص 894 - بيت 6)

جو چلون پسي نہ چڪنو تہ واڪاڻو وڪ
لڏي ڪين لطيف چئي، لکن اڳيان لک
پير نہ موڙي پاھجو، تڪيءَ پنجي تڪ
سرڻين ڏئي سڪ، هڪل سين ھالار ڏئي

(شاھوائي - ص 894 - بيت 8)

"سرڻ. ج. سرڻيون (ٺ): ٺ (سن. شرڻ) پناھ جي جاء. بچاءَ جي جاءِ. آسرو. پروسو. تڪيو. وس. دامن. ڏمي." (ج.س. ل. جلد چوٿون. ص 1616)

سرڻيون = سامون. جيڪي عورتون پناہ ۾ اچن. هت هي لفظ امت لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي ۽ پاڳارا يعني پڳدار يا سردار ھين سڳورن لاءِ "سما تو سرڇٽ" مان مراد پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآلہ وسلم جي نبين جي سردار هجڻ يعني سيد المرسلين هجڻ آهي، جن جي ئي پناري هي ساري امت آهي. انهن جي ئي شفاعت جي اميدوار آهي.

داستان ٽيون

الا جنگ جين، جنين اجهي گهاريان
شال! م سڪي ويري، جئان پي پين
مرڪڻ اڪرين، تو ڏني مون ٿئي

بيت 11

ايندي لٿي اڄ، پير پرينديءَ ٿريا
منجهہ ويري سڄ، ڪر لڏي رڻ اڪارين

(شاھوائي - ص 904 - بيت 12)

"ويري .. ڪوهي يا ڪڏ" (4)

هت هي لفظ انهن سخاوت جي صاحبن جي ماڳ مقام لاءِ استعاري طور استعمال ٿيو آهي جو تہ جئين ڪوهي اجايلن جي اڄ اجهائي ٿي تيئن هي سخي سردار بہ گهرجائن ۽ محتاجن جون ضرورتون پوريون ڪن ٿا. شاھ سائين فرمائي ٿو تہ شل اها ويري يا ڪوهي يعني اهي سخا جي صاحبن جا ٿاڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪڏهن بـہ ويران نـہ ٿين. جيڪي حاجتمندن لاءِ وڏو آسرو آهن. سخاوت جا آستان بہ ايئن آهي، جيئن رڻ پٽ بيابان ۾ ڪا کوهي هجي جيڪا رڃ ۽ سڃ پار ڪندي اڃايلن کي اوچتي ملي وڃي ۽ انهن جي اڃ اجهائي ۽ ڏک تڪليفون دور ڪري.

هن داستان ۾ شاهه سائين سمن جي حاڪم ۽ سخي سردار جادم جکري جو پاڻ سڳورن صلعم لاءِ استعاراتي استعمال ڪيو آهي.

جکرا جيئـن شال، تنهنجو مـدو ڪيـن سڻان
جيئـــن تـــو اچـــي ڪـــال، نـــالائق نوازئـــا

(شاهوائي- ص 897 - بيت 2)

جکـــرو جـــس کـــرو، ٻيـــا ســـڀ انيـــرا
جتـائين گهڙيـو جکـرو، تتـائين نـــہ ٻيـــا
متـــي تـــہ ماڳـــا، اصـــل هئـــي ايتـــري

(شاهوائي - ص 899 - بيت 4)

ڏنـي جـادم جکـري، چـت نـــہ ٻئـا چڙهـن
تـہ ڪـي کـوه کڇـن، جـنـــه سـر ليـي سـيرو

(شاهوائي - ص 899 - بيت 5)

هتـــان جـــادم جکـــري، وتـــي پـــوءِ م وڃ
"اچـــو، آيـــا نـــچ" سمـــي وائـــي وات ۾

(شاهوائي - ص 897 - بيت 7)

جکـري جهـو جـوان، ڏسـان کـو نـہ ڏيهـہ ۾
مهـڙ مڙنـي مرسـلين، سـرس سـندس شـان
"فکان قاب قوسين او ادنيٰ" اي ميسر ٿي مکان
اي اگي جو احسان، جنـــه هـادي ميڙيم مهڙو

(شاهوائي - ص 900 - بيت 10)

جامع سنڌي لغات مطابق، "جادم جکرو: اسم خاص، سمي خاندان جو هڪ مشهور سخي حاڪم جو نالو".

شاهہ سائين فرمائي ٿو تہ سخا ۽ ڪرم جو سردار، ڄام جکرو (استعارص ۾ پاڻ سڳورا). الله پاڪ جنهن مٿي مان خلقيو سان هئي ٿي ايتري يعني ان مان ڀيو ڪير بہ نہ ٿهيو سنڌس ڪو مٽ ناهي، هو سخا جو صاحب آهي. جنهن نالائقن ڪي بہ اڃي پنهنجي نوازش ۾ ورتو، دشمنن سان بہ ڀال ڀلايا.

شاهہ سائين هن تمثيل جي ڪجهہ بيتن ۾ ڄام جکري جي بہ تعريف ڪئي آهي. ڄام جيڪو پنهنجي سخا واري گڻ ڪري دور دور تائين مشهور هو. ان جي ان مخصوص سڃاڻ جي ئي بنياد تي ان جو استعاراتي استعمال بہ ٿيو آهي جيڪو ڪجهہ بيتن ۾ بلڪل واضع آهي. جيئن مٿي درج ڪيل بيت نمبر 10 ۾ ان استعاري ۾ ڪو شڪ باقي نہ ٿو رهي. هن بيت ۾ شاهہ سائين فرمائي ٿو تہ پاڻ سڳورن صلعم جهڙو جوان (جکرو استعاري ۾) هن ڏيهہ ۾ ٻيو نظر نہ ٿو اچي جنهن کي رب نبين جو سردار بنائي سندس عزت ۽ شان وڌائي. ڪيس معراج تي گهرايو جت الله پاڪ ۽ سندن وچ ۾ ڪمان جي ٻن سرن يا ان کان بہ گهٽ جو فاصلو باقي رهيو (قرآن شريف جي آيت) ۽ اهو اسان محتاجن تي يعني امتين تي اهو مالڪ جو احسان آهي. جنهن ههڙو شان و شوڪت هدايت رسان پيغمبر اسان کي نصيب ڪيو.

(2) سريلاول ۾ تشبيهہ نگاري

داستان پهريون

ابـــڙو اڳـــاهن ۾ ســـير جـــنءَ ٻيلـــي
سي پٽ ڪـــــہ نہ پرڻا، جي ٿـو پڙ پيلي
سڄڻ سـانوڻ مينهن جنءَ، رڄـون ٿـو ريلي
اڄـڻ جي ويلي، تـن بـور بخشـي پـٽ ڏنـي

(شاهوائي - ص 897 - بيت 17)

"اڳاهن... سردارن" سير... ڀريور وڻ، وڏو وڻ، شاهي درخت (5)

ابڙي سردار جي همت، دليري، سار سنڀال ڪرڻ، ڇپر ڇانو ڏيڻ جي ڪري، هن بيت ۾ شاهہ سائين ان کي ٻيلي جي وڏي ۾ وڏي، گهاٽي ۽ شاهي درخت سان تشبيهہ ڏني، جنهن جي پناهہ ۾ ڪئين ننڍا وڏا ۽ ڪمزور وڻ ٻوٽا پلجن ٿا. اڳئي ٽيئن مصرع ۾ شاهہ، هن کي ساوڻ جي مينهن سان تشبيهہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏئي ٿو، جيڪو برپٽ بيابان سيراب ڪيو ڇڏي، هي بـ ننڍي وڏي کي پنهنجي سخا جي پالوٽ سان ڍاپو ڇڏي.

داستان پيو

جڪــرو جــوڙي پــاڻ، ڏئــيءَ پيــدا ڪيــو
ڪيهر جنءَ ڪـر ڪٽـي، مچـون ملهـ مـروڙي
سمونڊ جئن سير ڪيو، ٿـو ٻـار جيئن ٻوڙي
گهـوٽ چڙهئـو گهـوڙي، پيچيـن لائـي پيچـرا

(شاهوائي - ص 898 - بيت 1)

(نـوٽ: ٽيـن مصرع ڪليـاڻ آڏوائـي جي نسـخي ۾ آهـي(ص 463) شهوائي واري نسخي ۾ نـ آهي (ص 898) ۽ علامـ قاضي واري نسخي ۾ نـ آهي (ص 244)).

هن بيت ۾ شاهه سائين جکري سردار جي ڏيا، شان وشوڪت ۽ حشمت جي بنياد تي ان کي ڪيهر شينهن سان تشبيهه ڏني آهي ۽ ان جي سخا ۽ ڪرم کي سمنڊ جي سير سان يعني هو سوالين کي پنهنجي سخا جي پالوٽ ۾ ائين ڍاپو ڇڏي جيئن سمنڊ پنهنجي سير ۾ يا گهري پاڻي ۾ ٻوڙيو ڇڏي.

داستان ٽيون -

پانـڊپ سـين نـ پاڙيـان، سـوين ٻئـا سـردار
آهـي مثـل ميـــهـ جـي، سـخي تهجـي سـار
حـاتم هـزده هـزار، جهــڙ تهجـــي جهپٽـا

(شاهوائي - ص 903 - بيت 5)

جهــڙ تهجـــي جهپٽـــا، هزاريـــن حـــاتم
ڪونهن سـندا ڪـم، ڪـامل ري ڪيـر ڪـري

(شاهوائي - ص 903 - بيت 6)

هنن بيتن شاهه سائين جادم جکري سردار جي سخاوت کي مينهن سان تشبيهه ڏني آهي.

"جهڙ = جهڙ، جهڙپ، لپيٽ
جهپٽا = مات ڪيا، جهڪا ڪيا" (6)

فرمائي ٿو تـ سخا جا صاحب تـ ٻيا بـ آهن، پر تنهنجي سخا تـ مينهن مثل آهي، جنهن جي لپيٽ ۾ اچي هڪ حاتم (عرب ملڪ جو سخي سردار ۽ بادشاهه) تـ ڇا پر هزارين حاتمن جي سخا بـ ماند پئجي ٿي وڃي، جهڪي ٿي ٿي وڃي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - سر بلاول

1. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهه جو رسالو" مڪتبہ برهان، اسحاقيہ پرنٽنگ پريس ڪراچي 1978ع - ص 459.

2. لالواڻي ليلا رام وطن مل، "The Life, Religion and Poetry of Shah Latif" ، سنگ ميل پبليڪيشن لاهور 1987ع - ص 64.

3. عباسي تنوير، "شاهه عبداللطيف جي شاعري" ٽن جلدن ۾، نيو فيلڊس پبليڪيشن ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد سنڌ 1989ع - ص 175.

4. شهواڻي غلام محمد، "شاهه جو رسالو" سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 1993ع - ص 904.

5. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهه جو رسالو"، حوالو ڏنل - ص 462.

6. قاضي امداد علي امام رسالو (پيغام) شاهه عبداللطيف جو ص - 828

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀاڱو چوٿون

استعاره ۽ تشبيهه جي استعمال جي لحاظ کان شاهه لطيف ۽ سندس متقدمين، معاصرين ۽ متاخرين جي ڪلام جو تقابلي جائزو

باب پهريون

شاهه لطيف جي متقدمين جو مٿس اثر

(الف) سومره ۽ سمہ دور جا اوائلي شاعر (1050ع - 1520ع)

(ب) قاضي قاضن (63 - 1458ع - 1551ع)

(ت) شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو (1536ع - 1623ع)

(ج) شاهه لطف الله قادري (1611ع - 1679ع)

(ح) ميون شاهه عنايت رضوي (25 - 1620ع - 15 - 1710ع)

پاڃو چوٿون

باب پهريون

شاهه لطيف جي متقدمين جو استعاره ۽ تشبيهه نگاري جي استعمال ۾ مٿس اثر

(الف) سومره ۽ سمه دور جا اوائلي شاعر (1050ع - 1520ع)

شاعريءَ جو تعلق انساني شعور ۽ فڪر سان آهي ۽ ان جي ارتقا جو دارومدار به انساني ۽ سماجي شعور جي اوسر تي آهي. انسان جنهن کي سماجي جانور سڏيو ويو آهي، تنهن جو پنهنجي معاشري ۾ رهندڙ ٻين انسانن کان الڳ ٿلڳ ڪو وجود ڪونهي. هو اڪيلي سر يا ٻين سان لهه وچڙ ۾ اچڻ کان سواءِ يا، ٻين تي اثر انداز ٿيڻ ۽ ٻين جي اثر قبول ڪرڻ کان سواءِ رهي ڪونه سگهندو.

شاعر سماج جو هڪ نهايت حساس ۽ باشعور فرد ٿئي ٿو ۽ هن کي پنهنجي سماج جي هر پهلوءَ جي واقفيت هوندي آهي، جهڙيءَ طرح معاشري جا ٻيا هنرمند ماڻهو پنهنجي پنهنجي هنرن جي ڏي وٺ ڪندا آهن ۽ پاڻ کان اڳ گذري ويل، ساڳئي هنر ۽ فن جي ماهرن جي نه صرف فني ڪاوشن ۽ مهارتن کان آگاهه هوندا آهن، پر انهن جو اثر وٺي پنهنجي فن ۽ هنر ۾ اضافو ڪرڻ ۽ نواڻ پيدا ڪرڻ جا به جتن ڪندا آهن. شاعر جو به اهو ئي طريقو ٿئي ٿو. شاعري هڪ خداداد لياقت، ڏات يا هنر آهي. هر دور ۾ هر قوم وٽ بي شمار شاعر هوندا آهن، پر انهن مان ڪي چند ئي ماڻهن جي يادن ۾ محفوظ رهندا آهن يعني "سرمو ته هر ڪا پائي، پر اک اک جو ڦير آهي". جي مصداق شعر تي گهڻائي چوندا آهن پر اثر ۽ قبوليت ڪن چند شاعرن جي پاڳي ۾ ايندي آهي.

ڊاڪٽر تنوير عباسي لکي ٿو.

"شعري ادب جي اوسر هڪ مسلسل عمل آهي. هڪ وهندڙ ڌارا آهي. شعري ادب شروع کان وٺي تسلسل سان ارتقا پذير رهيو آهي. هر ٻوليءَ جا عظيم شاعر، ان ارتقا جي ڏاڪڻ جو هڪ اهم ڏاڪو هوندا آهن." (1)

سنڌي شعري ادب به اوسر جي ان فطري عمل مان گذريو آهي ۽ هر شاعر ان ارتقا ۾ پنهنجو ڪردار نڀايو آهي. ڊاڪٽر دائود پوٽو لکي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"عام طور تي اھو خيال ڪيو ويندو ھو تہ شاھ صاحب کان اڳ شاعريءَ جو ميدان سڃو سکڻو ھو ۽ پڙھندڙ شاھ جي ڪلام جو حسن ڏسي ائين ڀائيندا ھئا تہ اھو جمال لازوال ھوند ھنئين حاصل ٿيو آھي ۽ ان جي خط و خال سينگارڻ ۾ ڪنھن ٻئي مشاھدي جو ھٿ نہ ھو، پر ائين نہ آھي. شاھ صاحب کان اڳ ڪيترائي باڪمال شاعر ٿي گذريا آھن". (2)

يعني شاھ عبداللطيف تائين پھچندي پھچندي سنڌي شاعري پنھنجي اوسر جون ڪافي منزلون طئي ڪري چڪي ھئي. ادبي تاريخن جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ سنڌي شاعري، شروع ۾ ڳاھن ۽ بيتن جي صورت ۾ ھئي، جيڪا پوءِ زباني روايتن مان تحريري شڪل ۾ آئي. اھو سومرہ دور ھو ۽ پٽ پان يا سگھڙ، مختلف واقعن کان متاثر ٿي ڳاھون (تمام گھڻا سلسليوار بيت، جيڪي ڪنھن ھڪ ئي واقعي بابت ھجن) جوڙيندا ھئا. انھن ۾ تاريخي واقعا، عشق جون ڪھاڻيون، سخاوت جا بيان، وغيرہ ھوندا ھئا. اھي روايتون نسل درنسل منتقل ٿينديون ھيون. ھن قسم جي شاعريءَ ۾ سڀ کان زيادہ مشھور ۽ "ان سلسلي جي ڀھرين ڪڙي "دودي چنيسر" جو قصو آھي. ھن قسم جي شاعريءَ ۾ جيڪي روايتون ملن ٿيون، انھن ۾ غلطين جي بہ گھڻي گنجائش آھي". (3)

سگھڙن ۽ پٽن پانن جي ان قديم شاعريءَ کان پوءِ ٻيو سلسلو سنڌ ۾ اسماعيلي فرقي سان تعلق رکندڙ مذھبي رھنمائن جي شاعريءَ جو آھي، جنھن کي (گنان) چئجي ٿو. ھن سلسلي ۾ مختلف شاعر حضرات اچن ٿا. پر خصوصي شھرت ۽ مقبوليت پير صدرالدين جي گنانن کي ملي.

پير صدرالدين

ھيءُ بزرگ ڏھينءَ صديءَ ۾ اسماعيلي فرقي جو داعي بنجي، سنڌ ۽ بمبئي جي علائقن ۾ آيو ھئو. (4)

"پير صاحب وڏو عالم ۽ شاعر ھو. سندس ڪلام سنڌي، ھندي، گجراتي ۽ ملتانيءَ ۾ آھي. سندس ڪلام ۾ زبان جي چاشني ۽ بيان جون خوبيون ملن ٿيون. سندس فصيح بياني ۽ تشبيھون ھڪ طرف تہ تخيل جي اڏام ٻئي طرف متاثر ڪن ٿيون". (5)

ڊاڪٽر تنوير عباسي لکي ٿو تہ قديم شاعرن ۾ پير صدرالدين ئي اھو اڳاٽو شاعر آھي، جنھن جو شاھ لطيف جي شعر تي اثر پيو. (6)

ان کي ھٽ ھن ليسز جي موضوع مطابق تشبيھ ۽ استعاري جي لحاظ کان پرکيو ويندو، جن جو استعمال ھن شاعر نہ صرف تمام خوبصورتيءَ سان ڪيو آھي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ مقامي ماحول منجهان انهن کي ڪتيو آهي ۽ ان جو اثر شاهه سائينءَ جي ڪلام تي بہ نظر اچي ٿو. سرُ ڪاپائتي واري مضمون ۾ سندس هڪ بيت آهي.

ڪپاهه جنين ڪتيو، جڏهن ستو لوڪ
تنين پانجو ڪتي، وڌو ڳچيءَ ڳاڙهو ٽوڪ.

(7)

هن شعر ۾ پير صاحب، ڪپهه ڪتڻ يا سٽ ڪتڻ کي عبادت ڪرڻ يا رب پاڪ جي قرب ۽ رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ پورهيو ڪرڻ جي مفهوم ۾ مستعار ڪيو آهي. چوي ٿو تہ جن پنهنجو ڪتيو، تن ان ڪمائيءَ مان ڳچيءَ ۾ ڳهڻا پاتا. (سون ۾ ڳاڙهو ٽيڻ اڄ بہ اصطلاحا استعمال ٿئي ٿو) يعني انهن کي ڪاپي جو سٺو اجر مليو.

شاهه سائين "سر ڪاپائتي" ۾ اهو ئي استعاراتي استعمال ڪيو آهي. هو ڪاپائتيءَ کي نصحيت ڪري ٿو تہ ڪاپي جو وقت اجايو نہ وڃاءِ متان پڇتائڻو پوئي. مٿئين بيت ۾ پير صاحب چوي ٿو تہ انهن ڪاپائتين ان مهل يعني رات جو ڪتيو، جڏهن لوڪ ستو پيو هو. يعني اڪيلائيءَ ۾. سانت ۾ رات جو انهن رب جي ٻانهن (ڪاپائتين - استعاره ۾). ان جو ذڪر ۽ عبادت ڪئي (ڪتيو، ڪاپو ڪيو - استعاري ۾) . ۽ هت شاهه سائين انهن جي اسرويل اڇيو آڻ وسائڻ ۽ ڪاپي جو ذڪر ڪري ٿو. ۽ انهن جو پورهئو صرافن کي بہ ايترو پسند اچي ٿو جو هو ان کي بنا تڪ طور جي قبول ڪن ٿا. شاهه سائين فرمائي ٿو.

ڪر جو وه ڪاپائتين، ڪتن ۽ ڪنبن
ڪارڻ سود سواريون، آتڻ منجهہ اچن
ان جي سوتهن سيد چئي، صراف ٿي سڪن
اگهيا سٽ سندن، پائي تارازي نہ توريا

سٽ انين جو سڱرو، جي پر ۾ پچائين
آواز ارٽ جو، ساهه نہ سڱائين
لڪايو لطيف چئي، ڪنبئو ڪتائين
جي ماڻڪ موٽائين، تب مل مهانگو ان جو

(شهواڻي - ص 1187 - 1189ع)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو تہ پير صدرالدين جون ڪيتريون ئي تشبيهون شاهه سائين جي ڪلام ۾ بہ آيون آهن. سندس استعمال ڪيل ٻوليءَ جي ڪري ڪلام عوام ۾ ايترو مشهور ۽ مقبول نہ ٿي سگهيو. پر اسماعيلي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فرقي وارن وٽ مقبول ۽ محفوظ آھي. "ڪاپاٽي" ۽ "ڪپھ جي ڪاپي" جي استعاراتي استعمال کان علاوہ "ھنجھ يا ھنس" جو بہ سالڪ يا عارف لاءِ استعاراتي استعمال ٿيو آھي، جن جو کاڌو موتي آھن:

"لڳ ھنس بہ پٽوترا، ڏسي ايڪ ورڻ
او چري من مانيون، او موتي چرڻ"

(8)

شاھ سائينءَ جو ھنس يا ھنج جي نيڪ خصلتن وارو بيان سر ڪرايل جي پھرين داستان جو اچي ٿو. مٿين بيت وارو ساڳيو مطلب بيان ڪندي شاھ سائين فرمائي ٿو:

مانڪ چوڻو جن جو، ھنج حضوري سي
ڇلر ۾ ڇھنب ھڻي، مڇي ڪين نہ اي
لوڪ نہ لکنا تي، جيلاہ پوڻن ڳھن ڳڏنا

(شھوائي - ص 1217)

ھنن صنعتن جي استعمال کان علاوہ موضوع ۾ بہ ھن بزرگ شاعر جو شاھ سائينءَ تي اثر آھي.

سومرہ دؤر کان پوءِ سمہ دور (1350ع کان 1520ع) ۾ سنڌي شاعريءَ ڪجھ فڪري ۽ فني پختگي حاصل ڪئي. جيڪا ھن دؤر جي شاعرن جي ھٿ آيل ڪلام مان ظاھر ٿئي ٿي. پر افسوس جو انھن شاعرن جي ڪلام جو ڪو گھڻو ذخيرو ھٿ نہ آيو آھي. جيئن شيخ حماد، اسحاق آھنگر، پير مراد، ساموئي فقير وغيرہ. انھن مان پھرين جو تہ ڪو ھڪ يا ٻہ بيت ٿي ملن ٿا ۽ ساموئي فقيرن جا ست مختلف بيت ملن ٿا. البتہ ھن دور جي عشقيہ ڳاھن مان ھڪ ڳاھہ ۾ "ٿر ٻاٻيھي" جي تشبيھ بيان ٿيل آھي. جيڪا اندازاً ڏيڍ ٻہ صديون پوءِ شاھ سائين پنھنجي ڪلام ۾ استعمال ڪئي آھي ان مان اھو بہ ثابت ٿئي ٿو تہ اھا تشبيھ ان معني ۾ سنڌي سماج ۾ رائج ھئي. ھي ڳالھہ ڄام اوڍو ۽ ھوٿل پريءَ جي باري ۾ آھي. جنھن ۾ شاعر (جنھن جي نالي جو ذڪر نہ آھي) ھوٿل پريءَ جي زباني چوي ٿو.

اڙا توسين آر، ڪر وسرين نہ سپ ڄمار
شل ٿر - ٻاٻيھي ٿي مران.

وساريان نہ وسرن، وسرن نہ سيڻ
جي نہ ڏسن نيڻ، ٿر ٻاٻيھي ٿي مران.

(9)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساڳي تشبيھ استعمال ڪندي شاھ لطيف رح سر حسينيءَ ۾ سسئي جي واتان چورائي ٿو.

منجهان منهنجي روح جي وڃي ساڄن نڪري
تہ مر لڳي لوھہ. تہ پاپيھو ٿي مران

(شھوائي - ص 588)

اڳتي ساڳيءَ ڳالھ ۾ اڏوهيءَ وانگر ڪاٺيءَ کي اندرئون اندر ڪاٺي ختم ڪرڻ واري تشبيھ اچي ٿي.

"ڪاٺي ڪاءِ ڪينئون، جئن سرو سانگهيڙيون ڪري
منهنجو تئن هنيو، اچ ادي ڪاڏئو"

(10)

سُرُ ساموندي جي وائيءَ ۾ شاھ سائين، وڻجاري جي وڻيءَ کان ساڳي تشبيھ ڏياري آهي. هوءَ اها شڪايت ڪري ٿي تہ وڻجارو ڪيس انتظار جي اوڙاھ ۾ وجهي هليو ٿو وڃي. ان جي وجوڙي ۾ ڏکڻ هن جي اندر کي اڏوهيءَ وانگر نهن کان چوٽيءَ تائين ڪاٺي پورو ڪري ڇڏيو آهي.

وائي، ٿل. آيل ڪريان ڪيئن مهجو نہ اپلٿو نہ رهي.

مصرع. اڏوهيءَ جنءَ، ڏکڙا چڙهئا چوٽيَ سِيَ

(شھوائي - ص 255)

هن دؤر جي بزرگ مخدوم احمد پٽيءَ جا بيت (ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو تہ اهي بيت ڊاڪٽر داؤدپوٽي کي مخدوم صاحب جي پوٽيٽرن وٽان مليا) جيڪي ادبي تاريخن ۾ محفوظ آهن انهن مان هڪ بيت ۾ لفظ "ڪلال" جو استعاري ۾ استعمال ملي ٿو جيڪو ڪانئڻ اڳ نہ ٿو ملي ۽ اهو بہ ذڪر اچي ٿو تہ هن بيت کي سماع جي محفل ۾ مخدوم صاحب جي آڏو پڙهيو ويو تہ ان دم پنهنجا پساھ پورا ڪيائون. بيت هن ريت آهي.

" سر ڏيئي سٽ جوڙ، ڪنهن پر ڪلالن سين
مرٽا منهن مَ موڙ، اچ وٽي ٿي وڏ لهي".

(11)

هن صوفيانہ ڪلام ۾ شاعر طالب يا سالڪ کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ ڪلالن (شراب چڪائيندڙ يا شراب جا واپاري، استعاري ۾ مرشد ڪامل) سان سر جي بدلي ۾ بہ جي اهو سودو طئي ٿئي تہ ڪر، ۾ پوئتي نہ موٽ. چو جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شراب جي ان وٿيءَ جو ملهہ تہ "سر" کان بہ گهٽ آهي. "ڪلال ۽ منڌ" جو اهو ئي استعاراتي استعمال شاهہ سائين سُرَ يمن ڪلياڻ ۾ ساڳي مضمون ۽ موضوع ۾ ڪيو آهي.

وَٽَ وَٽَ وٿـي ۾، مـَـٽَ مـَـٽَ منڌ ہٿو
قـدر ڪيـف ڪـلاڙ جـو، پيـاڪن لٿـو
اچـن درس دڪـان تـي، ڪنڌ قبـول ڪئـو
سـرها سر ڏئـو، چکـن سـرڪ سيد چئـي

وَٽَ سـر گهـرن وٿيـون، در سـر ڏجـن
اچي جـي عبداللطيـف چـي، وٿـي وڏ گهـرن
پکيـن نـہ پرچـن، مـٽ تکيـائون منجهيـان

(شهوائي - ص 119 - 120)

سماع جي محفل ۾ پڙهندڙ مٿيون بيت بہ ورچئين مصرع جي اضافي سان شاهہ جي رسالي ۾ موجود آهي يعني:

سـرُ ڏيئي سٽ جوڙ، ڪنهن پر ڪلالن سين
ڪـاتي ڪـرڻ ڪپـار ۾، خنجـر آئـي ڪـوڙ
مرٿـا منهـن مَ مـوڙ، اچ وٿـي تـي وڏ لهـي.

(شهوائي- ص 118، 119)

ممڪن آهي تہ مٿيون بيت شاهہ سائين ڪنهن موقعي تي پڙهيو هجي ۽ سندس فقيرن اهو سندس ڪلام ۾ لکي ڇڏيو هجي يا وري ٻئي مصراعون ڪٽي ورچين مصرع پاڻ چئي هجين. بهرحال هڪ ڳالهہ واضع آهي تہ "ڪلال" واري موضوع جو استعاري ۾ استعمال هن دؤر ۾ شروع ٿي چڪو هو. جنهن کان بعد ۾ شاهہ سائين بہ اثر ورتو.

هن ئي دور جي هڪ ٻئي شاعر سيد علي ثانيءَ جو هڪ بيت سسئيءَ جي باري ۾ آهي:

"سرتين سانگ سکن جو، مون کي رويو رهائين
آءُ ٿي هلان هوت ڏي، تان هو واريو ويهارين
وريتيـون ورن سـين، ويئيـون گهـر گهـارين
پندان ٿيون ڪارين، ڪا نـہ هلائي ڪيچ ڏي"

(12)

سڀ کان اول تہ هي بيت ان ڳالهہ جو ثبوت آهي تہ چئن مصرعن ۾ بيت چوڻ بہ ان زماني ۾ شروع ٿي چڪو هو. ان کان اڳ پير صدر الدين جو تن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مصرعن وارو بيت بہ ادبي تاريخن ۾ درج آهي. يعني فني سٽاءَ جي لحاظ کان بہ شاعري ارتقا جا مرحلا طئي ڪري رهي هئي. ان ڪان علاوه هن بيت ۾ سسئي پنهونءَ جو بيان ٿيل آهي ۽ اهو ئي مضمون شاهہ سائين" سر سسئي آبري" ۾ بيان فرمايو آهي. جنهن ۾ سسئي سهيلين ۽ سرتين کي چوي ٿي تہ توهين ورن وارين پنهنجن ورن. گهرن ڏانهن موٽي وڃو. نہ مون سان گڏ هلو ۽ نہ ئي مون کي وڃڻ کاريو.

وڃو سڀ موٽي، اٿيئن جي ورن واريون
ڪا نہ هلندي ڪيچ ڏي، ڪرهوم ڪوٽي
ڪڍير ڪاڇوٽي، وڏم جوڳ جتن لاءِ

(شهوائي ص - 399)

مٿي بيان ڪيل ٻيا شاعر. جن جو هڪ يا ٻہ شعر دستياب ٿيا آهن. تن جي پختي فني گهاڙيٽي تورڙي موضوع ۽ مضمون جي باريڪيءَ مان اهو سمجهڻ مشڪل نہ آهي تہ هنن وڏيڪ بہ شعر چيو هوندو پر اهو اسان جي ادب جو سانحو آهي جو اهو محفوظ نہ رهيو.

هنن شاعرن ڪان پوءِ. شاهہ سائينءَ جي بزرگ شاعرن ۾ جنهن جو نالو وڏيڪ مشهور ٿيو سو آهي قاضي قاضن. هيءُ بہ سمن جي دور جي آخري عرصي جي نامور ۽ قداور شخصيت آهي ۽ سندس شعر جو شاهہ سائينءَ گهڻو اثر قبول ڪيو آهي.

حوالا (الف)

1. عباسي، تنوير، "شاهہ لطيف جي شاعري" ٽن جلدن ۾. نيوفيلڊ پبليڪشن، ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ - 1989 - ص 209

2. دائوپوٽو عمر بن محمد، (مضمون نگار) "شاهہ کان اڳ جا شاعر" ماهوار نئين زندگي، جنوري 1951ع. پاڪستان پبليڪيشنس ڪراچي - 12

3. جوڻيجو، عبدالجبار، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ". روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1994 - ص42.

4. قاضي سجاد حسين (مترجم) "مثنوي مولوي معنوي" (جلدي اول) اردو بازار لاهور - ص 5.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

5. جوڻيجو عبدالجبار سنڌي ادب جي مختصر تاريخ روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 1994 - ص 47
6. عباسي تنوير "شاهہ لطيف جي شاعري" - ص 217
7. جوڻيجو عبدالجبار "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ" - ص 47
8. عباسي تنوير "شاهہ لطيف جي شاعري" - ص 217
9. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي "سندهي ادب کي مختصر تاريخ" مترجم حافظ خير محمد اوحدي سنڌالاجي 1983 - ص 64
10. ساڳيو - ص 65
11. ساڳيو - ص 70
12. جوڻيجو عبدالجبار "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ" ص 50

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ب) قاضي قاضن (1458ع - 1463 کان 1551ع)

سمہ دؤر جي نامور ڪنھن شاعر جي ولادت يا وفات جي ڪا بلڪل پڪي تاريخ نہ ملي سگھي آھي البت سنڌ جي پراڻي تاريخ جيڪا مير معصوم شاھ بکريءَ "تاريخ معصومي" نالي فارسي زبان ۾ لکي ۽ ان کي ڪافي مستند بہ سمجھيو وڃي ٿو. ان ۾ مير معصوم شاھ، قاضي قاضن بابت ڪجھ احوال درج ڪيو آھي. اندازن ۽ تاريخي واقعن جي شھادتن پٽاندڙ قاضي قاضن جي ولادت سن 865ھ کان 870ھ وارن سالن ۾ ٿي ھوندي ۽ وفات 958ھ مطابق 1551ع ۾ ٿي.

قاضي قاضن جي تعليم بابت مير معصوم شاھ لکي ٿو:

"طرحين طرحين علمي فضيلتن سان سينگاريل ھو، قرآن مجيد ياد ھوندو ھوس، قرائت جو علم ڄاڻندو ھو. حديث، تفسير، اصول، فقھ، تصوف ۽ آلي علمن ۾ ڪافي دخل رکندو ھو" (1).

"آلي علمن" جي تشريح ڪندي مترجم "تاريخ معصومي" ساڳئي صفحي جي فٽ نوٽ ۾ لکي ٿو تہ "اھڙا علم جن جي ذريعي بين مقصودي علمن ۾ ڪمال پيدا ڪري سگھجي، جھڙوڪ صرف ونحو وغيرہ" ۽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو:

"علم آلات (ڪلن، اوزارن جو انجنيئري علم يا ٽيڪنالاجي) ۾ اڪابر ھو". (2)

ڊاڪٽر دائودپوٽو صاحب لکي ٿو تہ:

"علم آلات (ڪلن ناھڻ جو ھنر) ۾ چڱو عبور ھئس". (3) بھرحال قاضي صاحب جي علمي حاصلات ۾ ڪنھن بہ قسم جو شڪ شبھو نہ ٿو ڪري سگھجي. پاڻ وڏن کان وٺي زماني جي رائج علمن سا سينگاريل ھئو. وقت جي لحاظ کان اعليٰ تعليم يافتہ ھو. جنھن ڪري عوام ۾ سندس وڏي عزت ۽ پھچ ھئي. قاضي صاحب جي زماني ۾ سنڌ ۾ بہ وڏيون وڏيون علمي درس گاھون موجود ھيون. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو:

"اھا اعليٰ تعليم، سنڌ ۾ گھڻو ڪري سيوھڻ ۽ ٺٽي ۾ سنڌ کان ٻاھر گجرات جي شھر نھرواڙ (پٽڻ) يا احمد آباد ۾ حاصل ڪئي ھونديائين. فارغ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

التحصيل ٿيڻ کان پوءِ ڄام نظام الدين کيس بکر جو قاضي مقرر ڪيو ۽ هو 899هہ ۾ اتي جو قاضي هو". (4)

قاضي قاضن جي شاعري

ادبي لحاظ کان قاضي قاضن کي سنڌ ۾ "سمہ راڄ" جي آخري دؤر جو شاعر چيو وڃي ٿو. "ان وقت تعليم جي ٻولي عربي ۽ ڪاروباري ڪمن ۾ فارسي استعمال ٿيندي هئي". (5)

قاضي صاحب ان دؤر جي رائج تعليم حاصل ڪئي هئي ۽ بکر جي قاضي القضات جي اهم عهدي تي فائز هو. ان کان علاوہ سنڌ تي سمہ دور کان پوءِ حڪمراني ڪندڙ فارسي دان حڪمرانن سان بہ سندس تمام سٺا ۽ قريبي تعلقات هئا. اهي سڀ ڳالهيون ثابت ڪن ٿيون تہ بنا ڪنهن شڪ شبهي جي، کيس فارسي زبان تي مڪمل عبور حاصل هوندو.

قاضي صاحب جي طبيعيت جو لاڙو جيئن تہ شاعريءَ طرف هئو. سو يقيناً پاڻ فارسيءَ ۾ بہ شعر چيو هوندائين. پر جڏهن هن پنهنجي اندر جو آواز، پنهنجي قلب جي ڪوڪ عوام کي ٻڌائڻ چاهي تہ ان لاءِ هن اظهار جي ذريعي طور سنڌيءَ کي منتخب ڪيو. حالانڪ تاريخ شايد آهي تہ ان زماني جي فارسي دان حاڪمن جهڙو ظلم ۽ نفرت جو سلوڪ پنهنجي محڪوم ۽ مفتوح سنڌي قوم سان رکيو هو سو انهن جي ٻوليءَ سان بہ لاڳو هو. پر ضمير جو آواز ڪنهن بہ منافقت ۽ غير فطري اظهار کي قبول نہ ٿو ڪري ۽ سنڌي زبان جيڪا باوجود نامساعد حالتن جي ان وقت بہ هڪ نهايت وسيع ۽ ڪامل ٻولي هئي. قاضي قاضن بہ ان صوفيانہ ڪلام چيو ۽ نهايت سهڻين تمثيلن ۽ تشبيهن ذريعي تصوف جو فلسفو ۽ باريڪيون بيان ڪيائين.

"قاضي قاضن زباني روايتن تائين محدود. اڻ ڳهڙيل سنڌي شاعريءَ کي نئين سوچ، محاورا، نئين محاڪات ۽ نئين عبارت ڏني. اهي حقيقتون قاضي قاضن کي سنڌي شاعريءَ جي باني ۽ پٽڪندڙ سنڌي شاعريءَ کي نئين ڏسا ڏيکاريندڙ جو درجو ڏيارين ٿيون. سندس سوچ، محاوري، محاڪات ۽ عبارت کان، ڪانئس پوءِ وارا ڪيترائي شاعر متاثر ٿيا جن ۾ شاهہ ڪريم ۽ شاهہ لطيف جهڙا عظيم شاعر بہ شامل آهن". (6)

ان ڳالهہ جي شاهدي اسان کي ٻنهي بزرگن جي ڪلام مان ملي ٿي. شاهہ ڪريم جي ملفوظات "بيان العارفين" ۾ قاضي صاحب جا ست بيت مليا آهن، جيڪي نالو وٺي بيان ڪيا ويا آهن. ان مان ظاهر ٿئي ٿو تہ قاضي صاحب جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪلام جو ان وقت وڏو چرچو هو. جنهن شاهہ ڪريم کي ايترو متاثر ڪيو جو ان جا ڪيترا شعر ڪيس زباني ياد هئا. جيڪي وقت بوقت، پنهنجن مريدن آڏو بيان ڪيا اٿس ۽ مريدن اهي سندس ملفوظات ۾ محفوظ ڪري ڇڏيا.

شاهہ لطيف جي ڪلام تي بہ قاضي صاحب جو اثر نمايان نظر اچي ٿو. پاڻ ڪافي اهڙا بيت چيا اٿس جي يا تہ قاضي صاحب جي بيتن کي تضمين طور وٺي يا ان جي پيران چيا اٿس. شاهہ لطيف تي ان ڪلام جي اثر جو سرچشمو بيان العارفين، يعني شاهہ ڪريم جي ڪلام جو نسخو هوندو، جيڪو (شاهہ لطيف جي سوانح نگارن مطابق) هميشہ وٽس موجود رهندو هو.

جيستائين هندستان جي هرياڻي مان قاضي صاحب جي سنڌي ڪلام جو ديوناگريءَ ۾ لکيل نسخو هٿ نہ آيو هو، تيستائين سندس ڪلام جا ست شعر جيڪي بيان العافين ۾ درج هئا. تن نہ صرف سندس نالو زنده رکيو پر اهي بيت سنڌي ادب لاءِ بہ وڏو سرمايو هئا. ان کان علاوه ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو تہ سندس تعارف ۽ ڪجهہ بيت برصغير جي ڪجهہ ٻين قديم ۽ مشهور ڪتابن ۾ بہ درج آهن. مثال طور "تذڪره قطبيہ" نالي ڪتاب ۾ آيل هڪ بيت:

جو گهڙي سو نہ ٿي، ڪو جو قهر ڪلاچ ۾
خبر ڪو نہ ڏي، رچ ڪڇاڙي رنڊيو

بابت ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو تہ حالانڪ ان تي ڪنهن جو نالو ڪونهي، پر مضمون ۽ اسلوب بيان جي لحاظ کان قاضي قاضن جو آهي. هن بيت جو موضوع انسان جي اندر واري سرڪش نفس آهي، جنهن کي قاضي صاحب ڪلاچيءَ جي ڪُنَ ۾ ويٺل مانگر مڇ سان تشبيهہ ڏني آهي. (7)

قاضي قاضن جي شاعريءَ ۾ استعمال ٿيل ٻوليءَ جو تجزيو ڪجي تہ صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ اُن تي مٿين سنڌ (سري) ۾ رائج ٻوليءَ جو اثر بلڪل نمايان ۽ ان ۾ لاڙي لهجو يا لفظ استعمال نہ ٿيا آهن، جيئن شاهہ ڪريم يا شاهہ لطيف ڪيا آهن. ان لحاظ کان لفظ "ڪڇاڙو" خالص لفظ آهي. ان صورت ۾ اهو فيصلو پوري يقين سان صادر نہ ٿو ڪري سگهجي تہ اهو قاضي قاضن جو آهي.

ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ هن بيت بابت لکي ٿو تہ سمہ دور ۾ حضرت شيخ عبدالجليل چوهڙ، جيڪو نائين صدي هجريءَ ۾ هوءِ مبارڪ ضلع رحيم يار خان جو وڏو درويش ٿي گذريو آهي، ان وٽ سماع جي محفل ۾ ڪنهن سنڌي مريد هي بيت پڙهيو جيڪو موڙي جي تمثيل ۾ آهي. (8)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"پيو ڪتاب جنھن ۾ قاضي صاحب جو ڪلام مليو آھي، سو آھي "گلزار ابرار". جنھن جو مصنف محمد غوثي شطاري مانڊوي آھي. ھن ڪتاب ۾ سنڌ ۽ ھند جي ڇھہ سوَ پارھن عالمن ۽ صوفين جو ذڪر آھي. انھن ۾ سنڌ سان تعلق رکندڙن ۾ قاضي قاضن بہ آھي. ھن ڪتاب ۾ قاضي صاحب جا چار بيت آھن، جن مان بہ "بيان العارفين" ۾ بہ آھن. پر ٻن بيتن بابت اھو چاٿايل نہ آھي تہ قاضي صاحب جا آھن". (9)

شاھہ جي رسالي ۾ قاضي صاحب جي بيتن جو موجودگيءَ بابت ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو. شاھہ جي رسالي ۾ ڪجھہ اھڙا بيت بہ آھن جيڪي شاھہ جا پنھنجا نہ آھن پر ھن خود ڪن موقعن تي اھي چيا ۽ سندس مريدن اھي رسالي ۾ شامل ڪري ڇڏيا. انھن ۾ قاضي قاضن جا بيت بہ شامل آھن. پر اھو ڪٿي بہ چاٿايل نہ آھي تہ اھي قاضيءَ جا آھن.

ان ڪان علاوہ "حڪايتہ الصالحين". جنھن جا بہ قلمي نسخا موجود آھن.

(الف) سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتبخاني وارو.

(ب) ڊاڪٽر نواز "شوق" وارو.

انھن نسخن ۾ قاضي صاحب جا 25 بيت مليا آھن. جن مان ڪجھہ ٻنھي ۾ موجود آھن ۽ ڪجھہ "دادو ديال جي گرنٿن" ۽ سنتون ڪي واڻي" جي شاھديءَ مطابق آھن". (10)

انھن مشھور آڳاٽن ڪتابن ۾ چار بيت "ملفوظات خزائت الحڪمت" ۾ بہ آھن. انھن ڪان علاوہ قاضي صاحب جي ڪجھہ بيتن جي موجودگي "دادو ديال جي گرنٿن" ۾ ملي آھي.

قاضي قاضن جي شاعريءَ جوسڀ ڪان وڏو ذخيرو ماضي قريب ۾ ھندستان جي صوبي ھرياڻہ ۾ "راٿيلا جي مٺ" مان ھٿ آيل ان گرنٿ مان مليو آھي جيڪو ساڍن ست سوَ صفحن تي مشتمل آھي ۽ سڄو پراڻي ديوناگري لپيءَ ۾ لکيل آھي. ھن گرنٿ ۾ قاضي صاحب ڪان علاوہ 69 ٻيا بہ سنت ڪوي شامل آھن ھيرو ٺڪر لکي ٿو تہ. "قاضي قاضن جي بيتن شروع ٿيڻ ڪان اڳ ڳاڙھيءَ مس سان لکيل آھي. "ڪاجي ڪادن" جي ڪي ساکي (سنڌي) اوربي ساڌان ڪي ساکي ايڪني". ۽ بيتن پوري ٿيڻ تي ھڪ سو اٺويھين بيت بعد لکيل آھي. "ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکي سمپورڻ سماپتہ". (11)

محترم ھيري ٺڪر وڏي محنت ۽ محبت سان. "ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکي (سنڌي)". کي ديوناگري لپيءَ مان سنڌي صورتخطي ۾ آندو ۽ ھر بيت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو سولي سنڌي ۾ ترجمو ڪري 1978ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. هن ڪلام ڪان اڳ قاضي قاضن جا صرف چند شعر ئي موجود هئا. "پر اڄ جڏهن اٽڪل پنج سؤ سالن جي طويل عرصي کان پوءِ ان شاعر جا هڪ سؤ ٻارهن بيت اوچتو دستياب ٿيا آهن ته اها ڳالهه سولائي سان ويساهه ۾ نه ٿي اچي ته ڪا ساڀيان آهي. (12)

جوڙجڪ جي لحاظ کان سندس ڪلام هندي چند - ودِيا مطابق رچيل آهي. جنهن ۾ ٻن ۽ ٽن مصرعن وارا ڏوهيڙا. سورٺا ۽ ان کان وڌيڪ مصرعن وندي ستن تائين، جو ٻه هڪ بيت آهي.

قاضي صاحب جي استعمال ڪيل ٻوليءَ جو تجزيو ڪرڻ سان خبر پوي ٿي ته سندس ٻوليءَ تي سرائڪي، پنجابي ۽ هندي ٻولين جي گرامر، لفظ ... توڙي اچارن جو وڏو اثر آهي. ان جو سبب اهو ٿي سگهي ٿو ته پاڻ ... اتر سنڌ (بکر) ۾ رهيو هو ۽ اهو علائقو پنجاب جي ڏاکڻي سرحد سان لڳي ٿو. جن جي ٻولي سرائڪي آهي. تاريخي لحاظ کان سنڌ ۽ ملتان جا پاڻ ۾ صديون پراڻا ناتا رهيا آهن بلڪ اهو علائقو ڪافي عرصو سنڌ ۾ شامل رهيو آهي. ان ڪري اتر سنڌ جي ماڻهن جو سرائڪي ڳالهائيندڙن سان تمام گهرو ميل جول رهيو آهي جنهن جو اثر ٻولين تي به پيو آهي.

قاضي قاضن جي شاعري جو شاهه لطيف تي اثر

(هن تقابلي جائزي لاءِ هيري ٺڪر جي مرتب ڪيل "قاضي قادن جو ڪلام" مان بيت کنيل آهن).

قاضي صاحب سنڌ جي اساسي شاعريءَ جو پيڙهه جو پٿر آهي. سندس فڪر ۽ فن جو، موضوع ۽ مضمون جو، تخيل ۽ اسلوب جو مطلب ته هر لحاظ کان سندس متاخرين تي اثر نظر اچي ٿو. ڪانئس پوءِ جي نامور شاعرن ۾ شاهه ڪريم، شاهه لطف الله قادري، شاهه عنايت کان پوءِ شاهه لطيف جو نالو اچي ٿو جنهن هن بزرگ شاعر جي شاعرانه فن جو اثر قبول ڪيو.

قاضي صاحب ۽ شاهه سائينءَ جي شعر جو تقابلي جائزو وٺندي اسان جي سامهون جيڪا اهم ڳالهه اچي ٿي، سا آهي موضوع جي هڪجهڙائي. جيئن ته هنن بزرگن جي ڪلام جو خاص موضوع "تصوف" رهيو آهي، تنهن ڪري انهن جي بيان ۽ موضوع ۾ هڪ جهڙائي ڪو بعيد از قياس نه آهي. مثال طور قاضي صاحب چوي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنز قدوري ڪافيہ، ڪي ڪين پڙهيام
سو ڏيهہ ئي ٻيو، جتان پرين لڌام

بيت 3

پڙهندو پئي ويو، ڪوڙين لک قرانءِ
لکي لوڪ نہ سگهئو، پاڻي اندر پانءِ

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 2 - بيت 4)

مٿين بيتن ۾ قاضي صاحب چوي ٿو تہ اهي جيڪي ظاهري علم جا ذريعا ۽ وسيلا آهن، سي ڀلي ماڻهو ڪيترا بہ ڪٿي پڙهي پر انهن سان محبوب حقيقي جو قرب نہ ملندو، ڇو تہ اهو پار ئي ٻيو آهي، علم ۽ ذهني استطاعت ئي ٻي آهي، جنهن سان پرين تائين ٿو پهچجي.

اهو ساڳيو مضمون شاهہ لطيف رح سريمن ڪلياڻ جي پنجين داستان ۾ لڳاتار سورهن بيتن ۾ دهرايو آهي تہ ڪتابن پڙهڻ ۽ ورق ورائڻ مان محبوب جو قرب ۽ وصال نہ ملندو ڇو تہ ان جي حصول جو طريقو ئي ٻيو آهي.

جن کي دور درد جو، سبق سور پڙهن
فڪر ڦرهي هٿ ۾، مات مطالع ڪن
پنون سو پڙهن، جنهہ ۾ پسن پرين کي

بيت 17

سا سٽ نہ سارين الف جنهہ جي اڳ ۾
ناحق نهارين، منا پنا پرينءَ لاءِ

بيت 20

ڪيو مطالع مون، هو جو ورق وصال جو
تہ ۾ تون هي تون، ٻي لات نہ لحظي جيتري

بيت 24

پڙهئو تا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾
پاٺان ڏوهہ چڙهن، جي ورق ورائن وترا.

بيت 27

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اکـر پڙهـ الـف جـو، ورق سـڀ وسـار
انـدر تـون اجـار، پنـا پڙهنديـن ڪيتـرا.

(شهوائي - ص 126 کان 129 - بيت 29)

قاضي صاحب چيو،

اکـر هڪـا وسـار، الـف اڳهـون يـاد ڪـر
سـو تـون ڏيئـو ٻـار، جـو نـه اجهڻـ ڪـڏهين

(قاضي قادن جو ڪلام ص - 4 - بيت 7)

محبوب جي وصل ۽ ديدار حاصل ٿيڻ جي باري ۾ قاضي صاحب چوي ٿو ته ڪڏهن محبوب جلوو پسائين ٿا، راضپو ڏيکارين ٿا ۽ ڪڏهن ته وري انهن جي سڏ لاءِ ٻه سڪندا ٿا وتون،

ڪـڏهين ٻيـري ٻـور، ڪـڏهن ڦـل نـه هيڪـڙو
ڪڏهين ٻريان جا ٻور، ڪڏهين سڪان سڏ کي

(قاضي قادن جو ڪلام ص 25 - بيت 50)

سر برو سنڌيءَ ۾ شاهه صاحب ساڳين جذبن جو ذڪر هن ريت ڪري ٿو،

ڪڏهن طاقيون ڏين، ڪڏهن ڪلن در دوس جا

ڪڏهن اچان اچڻ نـه لهـان، ڪـڏهن ڪرنيـو نيـن
ڪڏهن سڪان سڏ کي، ڪـڏهن ڳجهاندر ڳرهيـن
اهـڙا ٿـي آهيـن، صـاحب مهجـا سـپرين

(شهوائي ص - 1085)

وري قـاضي صاحب پاڻ سڃاڻڻ ۽ پنهنجي اندر ئي پرينءَ پسڻ واري صوفيانه نڪتي کي هن طرح بيان ڪري ٿو،

نـه سـو لاهـو نـه سـرو، نـه آر نـه پـار
موڙهو وتين تـن کـي، سـو مـن منجهـه نهـار.

بيت 11

ليهـان لک ڪيـام، پسـڻ کـي پاٿـان پريـن
سـوجهي سـيڻ لـڌام، مـن منجهيئـي سـپرين

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 6 ۽ 22 - بيت 44)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه سائين سر يمن ڪلياڻ جي پنجين داستان ۾ فرمائي ٿو تہ جيڏانهن بہ نظر ڪجي ٿي تہ هر هنڌ پرينءَ جو وجود آهي. مون اڄاڻ کي اها خبر نہ پئي تہ محبوب منهنجي پنهنجي من ۽ ماهہ ۾ موجود آهي.

سيڪــــہ ڏاهہ سامهر، ڪو هنڌ خالي نـاهہ
احدا جي ارڪ ٿيا، سـي ڪـاٿر ڪبا ڪـوهہ
محب منجهين من ماهہ، مـون اڄـاڻندي اجهـڻو

(شاهوائي - ص 181 - بيت 35)

اهو ئي ساڳيو بيان شاهہ لطيف رح سر سسئي ۾ بہ ڪري ٿو. پهريان سسئي پنهنجي پنهل کي اڙانگن جابلو رستن تي ڳوليندي ٿي وتي پر پوءِ هوءَ ان منزل تي پهچي ٿي جو چوي ٿي تہ جنهن محبوب کي مون ٻاهر پئي ڳوليو، جهنگن جبلن ۾ پئي جهوتون ڏنم، سو تہ منهنجي اندر ۾ ئي موجود آهي.

قاضي صاحب پنهنجي ڪلام ۾ ان ڳالهہ جو بيان ڪيو آهي تہ پرينءَ جون ڳالهيون پنهنجي دل ۾ سانڍجن، ٻاهر نہ ڪيجن.

پريـان سـندي ڳـالهڙي، مـر منجهيئـي هــوءِ
ٻڌائيـــن ٻيــن کـي، ڪيهـو ڪـاڄ سـريوءِ

بيت 47

وڄـاران وي پـٽ، تـون جهــل ٻــاهر نڪـري
اسان هنجڻون هٽ، ڪامڻ، لوسـڻ منجهہ ٿيو.

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 24 - بيت 48)

محبوب جـو ڳجهہ انـدر ۾ سـانڍڻ ۽ پنهنجي عشـق جـون وارداتـون ۽ محبوب جون ڳالهيون سيني ۾ سانڍڻ ۽ عام سان نہ ڪرڻ جو مضمون شاهہ سائين "سر يمن ڪلياڻ" ۾ پتنگ جو مثال ڏيندي ۽ "سر رپ" ۾ نهائينءَ جو مثال ڏيندي سمجهايون آهن.

سر رپ داستان ٻيو

نهـائينءَ کـان نيـمـــہ، سـک مهجـا سـپرين
سڙي سارو ڏيـــہ، ٻـاڦ نـہ ٻـاهر نڪـري.

بيت 17

قاضي صاحب فرمائي ٿو تہ روزو ۽ نماز بہ اهين آهي جهڙي انسان لاءِ قلڙ، پر محبوب تائين رسائيءَ جو اجا بہ ٻيو ڪو رستو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيئن ڦلڙ ماهہ ۾، ائين روزا عيد نماز
اجا آهي ڪا ٻي، الله سندي حاج
(قاضي قادن جو ڪلام - ص 29 - بيت 58)

۽ شاهہ لطيف رح فرمايو:

روزا نمازون، اي پڻ چڱو ڪم
اوءِ ڪو ٻيو فهم، جهہ سين پسجي پرينءَ کي

مضمون ۽ موضوع جي لحاظ کان شاهہ سائينءَ تي اثر جي ان عمومي جائزي کان پوءِ هن بزرگ شاعر جي ڪلام ۾ استعاري ۽ تشبيهہ جي استعمال جي اثر جو تفصيلي جائزو پيش ڪيو ويندو.

(الف) استعاري جي لحاظ کان قاضي قاضن جو شاهہ لطيف تي اثر

قاضي قاضن پنهنجي شاعريءَ ۾ استعاري ۽ تشبيهہ جي صنعتن جو ڪافي استعمال ڪيو آهي سندس متاخرين ان جو اثر قبوليو ۽ پنهنجي شاعريءَ ۾ انهن جو اهڙي ئي طريقي سان استعمال ڪيو. حالانڪ جهڙيءَ طرح شاعري هڪ اهڙو فن يا قدرتي ڏات آهي جيڪا ازل کان هلندي پئي اچي ۽ ان ۾ تشبيهہ ۽ استعاري جو استعمال بہ ناگزير آهي. تنهن ڪري هر شاعر پنهنجي محسوسات جي عالم کي چٽو ڪري بيان ڪرڻ لاءِ انهن صنعتن جو استعمال پنهنجي پنهنجي فطري تقاضا ۽ ماحول جي پس منظر ۾ ڪيو آهي، پر هر زبان جي ادب ۾ نثر هجي يا نظم. اديب هجي يا شاعر. پنهنجي متقدمين کان ضرور ڪجهہ نہ ڪجهہ پرايو آهي ۽ انهن جو اثر قبوليو آهي. ان لحاظ کان شاهہ سائينءَ بہ پنهنجي هن متقدم. بزرگ شاعر جي ان صنعتي استعمال جو اثر قبوليو آهي.

قاضي قاضن پنهنجي شاعريءَ ۾ هنجهہ يا هنس پکيءَ کي استعاري طور بيان ڪيو آهي. مثال طور:

در پورا گرسي گهران، حقيقتا هنجهہ
ڪوڙين هنڌان ڪڻ چگن، سر پاڻي جي منجهہ
بيت 14

هن سر سندا هنجهڙا، اتي ئي آهين
ڳالهيان رب پرتيان، جو منگي سو ڏين
(قاضي قادن جو ڪلام - ص 7 - بيت 16)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنن بيتن ۾ قاضي صاحب هنجهه کي هڪ حقيقي طالب طور مستعار ڪيو آهي. "سر" وحدت جي وادي يا محبوب حقيقي جي دربار لاءِ مستعار ٿيو آهي. هنجهه جو اهو استعاراتي استعمال قاضي قاضن کان گهڻو اڳ ڏهين يا يارهين صدي عيسوي جي شاعر پير صدرالدين جي گنانن ۾ ملي ٿو. جنهن مان اهو لڳي ٿو ته هنجهه جو ان طرح سان استعاراتي استعمال سنڌي شاعريءَ ۾ تمام پراڻو آهي. شاهه سائينءَ به سر ڪارايل ۾ هنجهه جو تمثيلي بيان ڪيو آهي ۽ ساڳئي استعاراتي استعمال ۾ ان کي آندو اٿس ۽ وڌيڪ تفصيل ۾ ويندي هنجهه جي ضد ۾ ڪانگ ۽ پکهه پکيءَ کي دنياوي حرس و هوس ۾ ڦاٿل، خواهش جي غلام ۽ هن فاني دنيا ۾ دلچسپي رکندڙ لاءِ مستعار ڪيو آهي.

شاهه سائين فرمائي ٿو. سر ڪارايل داستان پهرئين ۾

اڪرين اوڙهه ۾، اپو تکي تار
پٿون جي پتار، هنجهه تنهين جو هيرئون

هنجهه مڙيئي هنجهه، ميرو منجهن ناهه ڪو
جتي رهن سنجهه، سو سر ڪن سرهو

(شاهوائي - ص 209 ۽ 1217)

اٽ کي ان جي برين عادتن جي ڪري نفس لاءِ مستعار ڪندي قاضي صاحب چوي ٿو.

علت وڃئيس نا، عادت ڪڏهن نه جاءِ
اٽ ڪٽڪ ڇڏيئي، چڻ جواسا ڪاءِ

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 31 - بيت 64)

اٽ پنهنجي عادت کان مجبور آهي جو ڪٽڪ ڇڏيو جو ٿو کائي. يعني نفس نيڪ ڪمن کي ڇڏي برايون ڪري ٿو. قاضي صاحب جو ان موضوع تي اهو ئي هڪ ئي بيت ملي ٿو. پر شاهه سائين سر ڪنيات جي ٻئي داستان ۾ بيت نمبر 11 کان 57 تائين لڳاتار ان موضوع تي بيت چيا آهن ۽ اٺ جا به مختلف نالا استعمال ڪري ٿو.

آئي پڌر وڻ جاءِ، مان مکڙيون چري
ڪڌاتورو ڪرهو، لکيو لائي ڪاءِ
ان ميي سنڌي ماءِ، مون کي ڳالڙن ڳوڙها ڪيو

(شهوائي - ص 175 - بيت 18)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چانگي چٺي چڪياس، مٿاءِ اڪ نہ الهي
جہ ول گهٽا وهائيا، ان سين آر لڳياس
چوڏاري چندن وڻ، پڇي پوچ پياس
راڙي رت ڪياس، هن ڪڏاتوري ڪرهي

(شهوائي - ص 1819 - بيت 37)

تمام گهڻين ڪوششن، بندشن ۽ رياضتن کان آخر اهو ڪرهو لائي ۽ اک جي چسڪيءَ کي ڇڏي سڌير ٿئي ٿو.

جئان ڪوڙ ۾ ڪانيون، پنجين لکين پاءِ
ميو تہ ماڳاءِ، ڏيهائي ڏار چري

(شهوائي - ص 183 - بيت 46)

اهو ئي ڪرهو جنهن تي سوار ٿي سڄڻ ڏانهن وڃڻ لاءِ اجا پلاڻجيس پيو تہ پاسو ڪوڙي پنجي پيو رهي.

پلاڻيان پيو، اولاڻئو نہ ٿئي
جيڏاه وڳ ويو، اپر ترسي اوڏهر

(شهوائي - ص 173 - بيت 12)

سو ساڳيو هاڻ ايڏو مطيع ٿي ويو آهي، جو پلاڻ جي دير آهي تہ سڌو پرين وٽ ٿو پهچائي.

لک لاڪيٺو ڪرهو، ڪوڙين ڏيٺي چوڙ
اها ست سيد چٺي، جهين تهين جوڙ
ترت رسائي تورڙ، جہ پلاڻئو تہ پرين مڙي

(شهوائي ص - 185 - بيت 57)

قاضي قاضن ٻيڙين، ٻيڙياتن ۽ ساموندي سفر جو مضمون ٻہ پنهنجي ڪلام ۾ آندو آهي ۽ انهن جو نهايت سهڻو استعاراتي استعمال ڪيو آهي.

ستو ڪي هٿ ساءِ، تو مٿي ڪپر ڳڙي
وهڻ تنائين ڪاءِ، جتي تهنجو تڪيو

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 41 - بيت 79)

"(اي ٻيڙيءَ ۾ سفر ڪندڙ) تون سمهي ڪيئن پيو آهين. اڳيان ڪناري تي ڪن ڪڙڪا ڪري رهيا آهن. ويهڻ اتي ئي سونهي جت تنهنجي منزل آهي". (قاضي قادن جو ڪلام - ص 41)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان ساڳئي تمثيل کي شاھ سائينءَ سر سريراڳ ۾ بيان ڪيو آھي. قاضي صاحب واري مٿي بيان ڪيل مضمون کي وڌيڪ وضاحت سان بيان ڪندي، ٻيڙياتن کي ڪنن جي ڪڙڪن ۾ سمهڻ بدران خبردار رهڻ جي تلقين ٿو ڪري، سر سريراڳ داستان ٽيون:

بندر جان پٺي، تہ سڪاڻيا مَ سمهو
ڪپر ٿو ڪن ڪري، جتن مائيءَ منجھ مهي
ايڏو سور سهي، تند تہ ڪجي ناڪئا

(شهوائي ص - 215 - بيت 18)

قاضي قاضن چيو،

جان جان ڪنڌي ڪاءِ، تان تون ترهي تات ڪر
ڪپر سندي ٻاھ، مت اوڇتي الهئ

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 42 - بيت 18)

جيستائين تون ڪناري تي آهين، تيستائين پيو ٻيڙيءَ جي سار سنڀال لهہ (ان جي پڳ تٽ کي درست ڪري، سفر لاءِ تيار رکينس). ڪناري تي ڪنن ۾ جيڪا ٻاھ ٻري پئي آهي اها اوچتو تنهنجي سمجھ کي جلائي رکندي. (متيون منجهائي ڇڏيندي) (قاضي قادن جو ڪلام - ص 42) ۽ لطيف سائينءَ ٻيڙياتن کي هدايت ڪري ٿو.

تون ننڊو آءِ، مک ڏيهاڻي مکوي
ساناهي سمونڊ جي، متان مور مر لاءِ
اڄ ڪ سنجھ صباح، اهرندي اتانگ تڙين

(شهوائي ص - 211 - بيت 8)

هن تمثيل ۾ ٻيڙي، مکوي، جهاز وغيرہ انساني جسم لاءِ مستعار ڪيا ويا آهن، سامونڊي سفر، سفر آخرت لاءِ، ناکئيون، ٻڍياتو، ملاح وغيرہ طالب يا سالڪ لاءِ جنهن کي پنهنجو نفس ماري، آخرت جي سفر لاءِ هر وقت مال ۽ اسباب تيار رکڻو آهي جيڪو اڳتي قبول پئيس ۽ معلم مستعار ڪيو ويو آهي ڪامل مرشد يا روحاني رهبر لاءِ، جنهن جي صحيح رهبري ۽ نيڪ هدايتن سان، سمنڊ مثل هن دنيا جي ڪنن ۽ خطرن، يعني دنيا جي طلسمي ٽڪساٽن ۽ نفس جي حملن مان ڪاميابي سان پاڻ بچائي، پار پهچجي ٿو. قاضي صاحب، سالڪ کي هدايت ٿو ڪري تہ،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جان تون تارو پاڻ، تان پي پچ تلگان ڪل
ٿو تو گهٽا سڄاڻ، وڃي ڪپر آھلي

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 43 - بيت 84)

(جيڪڏھن تون ترڻ ڄاڻيندو ۽ ھجين تہ بہ تون ھنن ڪان (ماھر تارن ڪان) ڄاڻ وٺ. تو ڪان وڏيڪ ڄاڻ وارن کي ڪناري جا ڪن ليٽايو ڇڏين) (قاضي قادن جو ڪلام - ص 43).

اڳتي بيت 86 ۾ چوي ٿو

جنگيئون جوکيئون جت، پوهٽ پاٽاڙا ٿيون
مھر تهجي تت، مڪريان پي پون

(جت وڏيون ٻيڙيون خطرو محسوس ڪن ٿيون، ۽ جتي پوهٽن (ٻيڙين) جي حالت خراب ٿيو وڃي، (اي ڌٽي!) اهڙي هنڌ تي تنهنجي ديا ٿيڻ سان ننڍيون ٻيڙيون پار پئجيو وڃن).

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 44)

وچ بادل ۽ واءُ، دچ نہ لهريون لڳيو
سڌر سونهان جان، ٻيڙيءَ ٻڏڻ ناهي پوءُ

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 45 - بيت 88)

(وچ ڪنوي رهي آهي، بادل ڇانيا پيا آهن، هوا ڇڙي پئي آهي (اهڙي حالت ۾) لهرن کان نہ ڊڄ، جنهن سان گڏ هوشيار رهبر آهي تنهنجي ٻيڙيءَ ٻڏڻ جو ڊپ ئي نہ آهي).

انهن بيتن جي مضمون ۽ استعاراتي استعمال کي سرسري راڳ جي ٽئي داستان ۾ شاھ سائينءَ بہ بيان ڪيو آهي. چوي ٿو تہ جن سان قابل معلم گڏ آهن ۽ سامونڊي سفر جو سامان ساري سنڀالي ڪنيو اٿن، سي طوفان پار ڪري وڃي عدن (منزل حقيقي) تي رسيا.

ناکئو نگهبان، معلم منجهي خبرون
جن ساري ڪنيو سمونڊ تي، سفر جو سامان
لطف ساڻ لطيف چئي، تن لنگهئو طوفان
سنياري سبحان، وڃي عادنئون اڪتا

(شهرائي - ص 215 - بيت 17)

بيت 18 ۾ شاھ سائين ملاحن کي خبردار ٿو ڪري تہ ڪپر تي ڪن ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏو مانڊاڻ متل آهي ۽ اهڙيءَ حالت ۾ ننڊ ڪرڻ نه جڳائي. ”ڀر وري 19 بيت ۾ شاهه سائين قاضي صاحب جي بيت 88 جي مضمون موافق فرمائي ٿو ته اي ناڪئو جڏهن اهڙو لائق فائق معلم ذميداري کڻي ٿو ته پوءِ لهرن لوڏن جو ڪهڙو خوف. سو توهان ڀلي سمهي رهو.

ستا سپ پيٽي، سندي معلم آسري
اٿين پڻ سمهو، ناڪئا! بندر ناه پٽي
جن جي سيد لڄ ڪنٽي، سي سپ لنگهيندا لڪيون

(شهوائي - ص 215 - بيت 19)

قاضي صاحب فرمايو

پوري پڳيءَ جت، ماڻڪ اساري پيو
ڪوه نه ڊونيءَ تت، تون بي اونگهيو هٿ ڪر.

بيت 96

پوري پڳيءَ جاوَ، ماڻڪ اساري پيو
سري صرافن آوُ، تون بي اونگهيو هٿ ڪر

(قاضي قادن جو ڪلام ص - 49، 50 - بيت 99)

هنن بيتن جي مضمون، خيال ۽ استعاري کي شاهه سائينءَ پنهنجي ڪلام ۾ آندو آهي ۽ ٻنهي جي بيتن ۾ تمام گهڻي هڪجهڙائي آهي. ٿي سگهي ٿو ته اهي بيت اصل ۾ قاضي صاحب جا هجن ۽ شاهه لطيف رح بعد ۾ تضمين طور اختيار ڪيا هجن، يا مثال طور فقيرن چيا هجن ۽ انهن رسالي ۾ گڏي ڇڏيا هجن.

هنن بيتن ۾ ”پوري“ يعني بي عقل يا نادان عورت مستعار ڪئي وئي آهي. بي خبر ۽ نادان ٻندي لاءِ. جيڪو پنهنجي هيري جهڙي املهه ضمير (ماڻڪ) کي پنهنجي نادانين ۽ بيوقوفين سان ٽوڙي ٽڪر ڪيو ڇڏي. هت قاضي صاحب ان مورک عورت کي هدايت ٿو ڪري ته جي غفلت ۾ تو ڪان اهو ڀڃي پيو آهي ته اي نادان! فورا ان کي سڃي ڪرڻ جو علاج ڪر. جيڪو صرف صراف (ڪامل مرشد، رهبر) ئي ڪري سگهي ٿو. تنهن ڪري انهن وٽ هلي وڃ.

شاهه لطيف رح سر سريراڳ جي چوٿين داستان ۾ فرمائي ٿو.

امل اساري پٽي، پوري پڳئه جنءِ
وانءِ صرافن سنءِ، پٽي اڏ هٿ ڪري

(شاهوائي - ص 224 - بيت 18)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قاضي قادن "همہ اوست" جي صوفيانہ مڪتبہ فڪر جي ترجماني ڪندي هن ڪائنات کي هڪ اهڙي محل سان مستعار ڪري ٿو، جيڪو تمام گھڻو وسيع ۽ عريض آهي، جنهن ۾ لکين در، ڪروڙين دريون آهن، پر جنهن طرف ڪان ڏسجي ٿو اوڏانهن پرين ٿي سامهون نظر اچي ٿو.

عين قصر، در لک، ڪروڙين سهسين ڪوڪيان
جان ٿي ڪريان پرک، تان ٿي سڄڻ سامهان

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 16 - بيت 31)

شاهه صاحب جي سر ڪلياڻ جي داستان پهرين ۾ تقريباً ساڳين لفظن سان اهو بيت آيل آهي. انهن ٻنهي بيتن ۾ ٿورڙو اترادي ۽ لاڙي بوليءَ جو فرق آهي:

ايڪ قصر، در لک، ڪوڙين ڪئس ڳڙکيون
جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏاهه صاحب سامهون

(شهوائي - ص 68 - بيت 25)

يعني هن ڪائنات جا لکين ڪروڙين مظهر آهن، جن مان هر هڪ ۾ ان جي خالق جو ئي وجود سمايل آهي. قاضي قادن جا ٻہ بيت درج ڪجن ٿا جن ۾ هن "راڃيا" يا "وڏا راڃيا"، هن ساري جڳ جي مالڪ ۽ رازق، واحد راڄ ڌڻيءَ لاءِ استعاري طور استعمال ڪيا آهن.

بيت 104 ۾ قاضي صاحب فرمايو:

(انان ٿي پنان ڪرين، پنا ان منجهانو

راڄ تهنجوراڃيا، ٻيا راوئي راوَ)

"هي ڌڻي! تون پنن کي ڦيري ان ٻٽايو ڇڏين ۽ ان کي چاهين تہ پن ٻٽايو ڇڏين. اي راڃيا (دنيا تي) تنهنجو ئي راڄ آهي، ٻيا تہ راو ٿي راو (ڇوٽا راجائون) آهن". (قاضي قادن جو ڪلام - ص 53)

توڙي نہ ڏيئين، تو، تهنجو آسرو
تو در ڇڏان ڪيئن، اي وڏا راڃيا

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 55 - بيت 107)

شاهه لطيف رح اهو استعارو سر سورٺ ۽ سر پرڀاتيءَ ۾ آندو آهي. سر سورٺ ۾ ٻيجل جي زباني چورائي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داستان پهريون

"تُو در آيس راڄيا! جاچڪ وٺي جيءَ
ڪنا "نار حاميه" هاڻ بڄائج هيءَ
والي ڏيارج ويءَ، جت آهي "جنات عدن"

(شاهواڻي - ص 890 - بيت 9)

سر پرڀاتيءَ ۾ ان مقصد لاءِ يعني جڳ جي سوالن اگهائڻ واري رب رازق لاءِ شاهه سائين سمه سردار سپڙ ڄام ڪي استعاري طور استعمال ڪري ٿو.

ڏاتار تـه تون، ٻيا مڱڻ مڱتا
ميـه تـه منداٺتا وسـڻا، سدا وسين تون
جي گهر اچين مون، تـه ميرياڻي مان لهان

(شاهواڻي - ص 1233 - بيت 26)

قاضي صاحب فرمايو،

راڄ تنهنجو راڄيا، ٻيا راو ٿـي روا

يعني دنيا جي حاڪمن کي هن اصل راڄا کان گهٽ درجو ڏئي راءِ (راوَ) سڏيو ۽ شاهه سائين جڳ جي ڏاتار کان علاوه دنياوي سخين کي مڱڻو ٿو ڪوٺي جو تـه اهي خود ان وڏي ۽ واحد ڏاتار جي سخا جا محتاج آهن.

(ب) تشبيهه نگاريءَ جي لحاظ کان قاضي قاضن جو شاهه لطيف تي اثر

استعاري کان علاوه هن بزرگ شاعر جي تشبيهه نگاريءَ جا بـه ڪجهه اثر شاهه جي ڪلام تي نظر اچن ٿا. مثال طور قاضي صاحب فرمايو،

پيڙان سڀ ڏهيليان، ايهي پيڙ نـه ڪاءِ
جيئن وڃن واڃو ٿـي، ڄاڻـڻ هڪ خداءِ

"پيڙائون سڀ تڪليف ڏيندڙ آهن. پر اهڙي پيڙا ڪابـه نـه آهي، جو خدا تو ڄاڻي تـه مون کي واڃي وانگر ٿي وڃائي". (قاضي قادن جو ڪلام - ص 40 - بيت 77)

واڃي وانگر وڃڻ يا واڃٽ ڪرڻ جي تشبيهه شاهه سائين سر ڪلياڻ جي ٻئي داستان ۾ هن ريت استعمال ڪري ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهريــن ڪــاتي پــاءِ، پڇــج پــوءِ پريتڙــون
ڏک پريــان جــو ڏيــل ۾ واجــٽ جــنءِ وڄــاءِ
سيخن ماہ پڇاءِ، جي نــالو ڳيــڙءِ نيهــہ جــو

(شهوائي ص - 71، 72 - بيت 10)

قاضي صاحب چوي ٿو تہ درد يا پيڙا منهنجي سرير ۾ يا. جسم مَ ايئن ٿي وڃي جئن واڄو وڄي ۽ شاهہ سائين انسان اها هدايت ٿو ڪري تہ عشق حقيقيءَ جي طلب ڪرين ٿو تہ پنهنجي ڏيل يعني جسم ۾ محبوبن جي سوز ۽ درد کي ايئن وڄاءِ جئن واڄو وڄي جو ان سواءِ ٻيو ڪو آواز تنهنجي اندر مان تہ نڪري.

قاضي قاضن چوي ٿو تہ:

ستو سجي رات، مهــ ڊڪــي مثــن جيئــن
نـ تــہ سنبل تــات، نـــ جهوري تــو آهـــ ڪــا

تون سجي رات مٿلن وانگر منهن ڍڪي سمهيو رهين. توکي نہ (سفر لاءِ) توشو ڌاڻ جي ياد رهي آهي ۽ نہ ڪائي چنتا آهي. (قاضي قادن جو ڪلام - 14 - بيت 80)

مٿئين بيت ۾ قاضي صاحب، بي فڪر يا بي اونو ٿي سمهي پوڻ کي مثل ماٺهوءَ وانگر منهن ڍڪي سمهڻ سان تشبيهہ ڏني آهي. اهڙي ساڳي تشبيهہ شاهہ سائينءَ "سرڪوهياريءَ" ۾ سسئي لاءِ ڏني آهي.

داستان پهريون

ستيئن سنجهي ٿي مـــــہ ويڙهي مٿــن جــنءِ
اوجـــاڳو اکيـــن کـــي جـــاتوءِ نـــہ ڏيئـــي
هٿان تو پيئي، ٿي ڪڇو ڪيچين کي ڪرين

(شاهوائي ص - 555 - بيت 12)

سيلهہ ڪنڊي (يعني ٻير جي وڻ جو تمام تکي ۽ تيز نوڪ يا چهنب وارو ڪنڊو. جيڪو چڀڻ سان تمام گهڻي تڪليف ۽ درد ڏيندو آهي) سان تشبيهہ قاضي صاحب بہ ڏني آهي ۽ شاهہ سائينءَ بہ. قاضيءَ صاحب ظاهري علم کي سيلهہ سان تشبيهہ ڏيندي چوي ٿو تہ جيڪو ظاهر جو علم پنهنجي لاءِ (دنياوي مقصدن لاءِ پڙهيم سو مون لاءِ سيلهہ ڪنڊي وانگر ٿي پيو آهي. يعني منهنجي اندر ۾ پيو چڀي ۽ ڪڪي. اهي اکر واڳن وانگر مون کي اڳيان قريو پيا اچن. يعني اندر جي پيڙ يا درد لاءِ هن اها تشبيهہ استعمال ڪئي اهڙي ٿي احساس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاءِ شاهه صاحب ٻہ سيلهه کنڊيءَ جي تشبيهه استعمال ڪئي آهي. قاضي قاضن چوي ٿو تہ:

ضميمو

سيئي سيل ٿئام، پرهئام جي پاڻ لاءِ
اکر اڳيان ايري، واڳو ٿي ورتام

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 58 - بيت 3)

۽ شاهه سائين سر رامڪليءَ داستان ٽئي ۾ فرمائي ٿو.

سامي مڙهي سنديا، سامهين مون سيلهه ٿي
سا تان کهه اڏيا، جان نانگا وڃين نڪري

بيت 13

شاهه سائين سامي جي خالي مڙهيءَ کي سيلهه سان تشبيهه ڏيندي چوي ٿو تہ. اي سامي جي توکي هليو وڃڻو هئو تہ پوءِ مڙهي جو ناهيئي. تنهنجي خالي مڙهيءَ مون کي ڏاڍو درد ۽ تڪليف ڏني آهي (سيلهه کنڊي وانگر).

قاضي قاضن ۽ شاهه لطيف جي مٿي ڏنل شعري تقابلي جائزي مان اهو پليءَ پٽ پڌرو ٿئي ٿو تہ شاهه سائينءَ کي پنهنجي هن بزرگ شاعر جي ڪلام جي چڱيءَ پر ڄاڻ آهي، جو تہ پاڻ، قاضي صاحب جي ڪلام جي مضمون، موضوع توڙي صنعتي استعمال مان ڪافي اثر ورتو اٿس. شاهه سائين ڪن بيتن ۾ سندس ڪجهه لفظ، مصرع ۽ اڌ مصرع تضمين طور ورتي آهي،

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏور ٿي ولها
هوئي جر سالور، لٺي نہ ڪنو لاڀهہ ڪرَ

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 10 - بيت 19)

شاهه سائين سر بروو سنڌي جي داستان پهرين ۾ فرمايو:

ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور ٻہ اوڏا سپرين
ڪي سنيرجن نہ ڪڏهين، ڪي وسرن نہ مور
جڻ ميهه ڪنڊي پور تڻ دوس وراڪو دل سين

(شهوائي ص - 1083 - بيت 1)

قاضي صاحب ۽ شاهه سائينءَ جي هيٺين بيتن ۾ ڪيڏي نہ لفظي هڪجهڙائي آهي، حالانڪ مطلب ۽ مضمون الڳ الڳ آهي. قاضي قاضن چوي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پٽــو ڦٽـــو پيـــٽ ۾، وڏي مـــلان ماھـــ
ڏوئيـــــــن ڏتـــــــي ڏوڙ ۾، الله اوري آءِ

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 30 - بيت 59)

۽ شاھ لطيف رح، سر يمن ڪلياڻ جي داستان پنجين ۾ فرمائي ٿو.

ملئين منـو، مـاءِ! جـــھ پٽـو ڦٽـو پيـٽ ۾
ســـبحاني الله، تبـــي ڏنـــائون ڏوڙ ۾

(شاھوائي - ص 132 - بيت 39)

قاضيءَ ڪي پنھنجي علم تي پڙھڻ ۽ واعظن تي زور رکڻ تـي تنبيھـ ڪندي، قاضي قاضن چوي ٿو.

قـاضي ڪـٺ ۾ ايتـرو، مـت ڪيـرو ٿـي پيـر
پلاڻيــندو، پوتلـــي مٿـــي ڪيـنـدو ڪيـــر

(قاضي قادن جو ڪلام - ص 30 - بيت 60)

۽ شاھ سـائين سـاڳي مضمون ۽ موضوع تـي سـر يمـن ڪليـاڻ داسـتان پنجين ۾ فرمائي ٿو.

اکـر پڙھـ اياڳيـــا! قـــاضي ٿئيـــن ڪٺـــاءِ
پيريـــــــن ۽ پـــــانئيين، ايـــــڏا اي م آءِ
ان سـرڪيءَ سـندو سـاءِ، پڇـج عزازيـل کـي

(شاھوائي - ص 127 - بيت 21)

شاھ سائينءَ جو ھي بزرگ شاعر، شاھ کان لڳ ڀڳ 235 يا 237 سال اڳ پيدا ٿيل آھي. (قاضي سن پيدائش 865ھ - 870ھ ۽ شاھ سائين 1102ھ). سندس ڪلام جي شاھ تائين (ايڏي وڏي عرصي گذرڻ جي باوجود) پھچڻ جو ھڪ ذريعو تہ شاھ ڪريم جو ڪلام آھي. پر ان ۾ تہ قاضي صاحب جا صرف ست بيت ملن ٿا ۽ بين جن ڪتابن جو ذڪر ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب ڪيو آھي. انھن ۾ بہ ڪي چند بيت ٿي وڌيڪ ملن ٿا نہ تہ گھڻو ڪري ساڳيا ئي بيت آھن. لحاظا ھنن ھيترن بيتن جو سر چشمو يا زباني روايتون ھونديون. جن ذريعي اھي شاھ تائين پھتا. يا تہ ڪو ٻيو قلمي مسودو ھوندو. جنھن مان شاھ سائينءَ فيض حاصل ڪيو ھوندو . بھرحال ھڪ ڳالھ روز روشن جيان پڌري آھي تہ شاھ سائينءَ جي ڪلام ۾ اڃا انھن شعري صنعتن کي وڌيڪ سونھن ملي آھي. اھي وڌيڪ پراثر بلڪ سچو سون ٿي پيون چمڪن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - ب:قاضي قاضن

1. بکري مير محمد معصوم، "تاريخ معصومي" ص 243.
2. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر "قاضي قادن جو رسالو"، ص 18.
3. دائود پوٽو عمر بن محمد، مضمون نگار "قاضي قاضن سيوهاڻي" ماهوار نئين زندگي سيپٽمبر 1950ع - ص 19.
4. بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر (تحقيق ۽ ترتيب) "قاضي قادن جو رسالو" انسٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو 1420هه بمطابق 1999ع - ص 37، 38.
5. ٺکر هيرو ڇيتانند "قاضي قادن جو ڪلام" پوڇا پبليڪيشن 1978 - ص 7
6. ساڳيو ص - 17
7. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر "قاضي قادن جو رسالو" ص 34 - 35
8. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي "سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس" روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 1996.
9. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر "قاضي قادن جو رسالو" ص 37 - 38
10. ساڳيو - ص 191 ۽ 192
11. ٺکر هيرو "قاضي قادن جو ڪلام" ص 36 ۽ 237
12. ٺکر هيرو قاضي قادن جو ڪلام ص 38

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ث) حضرت شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ وارو (1536ع - 1623ع)

شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو نالو بہ شاهہ لطيف رح جي ناميارن متقدمين ۾ شمار ٿئي ٿو. سندس شعر جو شاهہ سائينءَ تي مختلف طريقن سان اثر ٿيو آهي. شاهہ جا تقريباً سڀئي سوانح نگار ان ڳالهہ تي متفق آهن تہ وٽس ٽن ڪتابن جا نسخا هميشہ موجود رهندا هئا. هڪ قرآن شريف ٻيو مثنوي مولانا جلال الدين رومي ۽ ٽيون شاهہ ڪريم جي ڪلام جو نسخو. (1)

ان مان اها ڳالهہ بلڪل پڌري ٿئي ٿي تہ شاهہ سائينءَ کي شاهہ ڪريم جي ڪلام سان ڪيتري محبت ۽ عقيدت هئي. ٻهرين ٻن ڪتابن جو اثر جيڪو پاڻ قبوليائين ۽ سندس ڪلام مان بہ صاف ظاهر آهي تہ شاهہ سائينءَ کي شاهہ ڪريم جي ڪلام سان ڪيتري محبت ۽ عقيدت هئي. سو پوئتي بيان ٿي چڪو آهي. هت شاهہ ڪريم جي ڪلام جي اثر جو جائزو ورتو ويندو.

"حضرت شاهہ ڪريم 20 شعبان 943 هہ (مطابق 20 جنوري 1538ع) تي تولد ٿيو. سندن والد سيد لعل محمد شاهہ پنهنجي وقت جو ناميارو بزرگ ٿي گذريو آهي. شاهہ ڪريم رح، شاهہ لطيف جو تڙ ڏاڏو هو. يعني شاهہ سائين سندس چوٿين پيڙهيءَ مان آهي. (2)

حضرت شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي شاعري

(نوٽ: هن سڄي بيان ۾ شاهہ ڪريم جا جيڪي بيت درج ڪيا ويا آهن انهن جو حوالو، نمبر ۽ صفحو نمبر، ڊاڪٽر دائود پوٽي جي مرتب ڪيل "شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" مان ورتل آهي).

شاهہ ڪريم جي وقت ۾ شاعري، گهڻي ڀاڱي سينہ بسينہ ماڻهن تائين منتقل ٿيندي هئي. تنهن ڪري ان دور جي شاعري لکيل حالت ۾ تمام گهٽ مقدار ۾ محفوظ ملي ٿي. شاهہ ڪريم کان اڳ وارو شعر بہ سندس زباني، سندن ملفوظات ۾ لکت ذريعي محفوظ ٿي سگهيو آهي.

"ٻهرين تحريري شعر جيڪو اسان تائين پهتو، سو آهي قاضي قاضن جو. هن جا ست بيت "بيان العارفين" ۾ موجود آهن. ان کان علاوه مخدوم نوح هالن واري جا بہ بيت ملن ٿا. جنهن کان پوءِ "سنڌي ادب جي چاسر" شاهہ ڪريم جا بيت سنڌي ادب جو هڪ بي بها خزانو آهن". (3)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حضرت شاھ ڪريم جي شاعري ۽ اقوال ڪي سنڌن ھڪ مريد ميان محمد رضا. "بيان العارفين" نالي ڪتاب ۾ قلمبند ڪيو. شاھ ڪريم کان علاوہ ھن ڪتاب ۾ انھن مختلف شاعرن جا بيت بہ آھن جيڪي وقت بہ وقت شاھ ڪريم انھن جو حوالو ڏيندي چيا. "بيان العارفين" ۾ جيڪي سنڌي بيت آھن انھن مان 92 بيت شاھ ڪريم جا. 8 قاضي قاضن جا ۽ 6 ٻين شاعرن جا آھن. ان کان سواءِ ٽي هندي ۽ ڪجھ فارسي بيت بہ آھن". (4)

بيتن جي تعداد بابت مختلف عالمن ۾ ٿورو اختلاف نظر اچي ٿو. ڊاڪٽر دائود پوٽو لکي ٿو فقط 94 بيت آھن. ٻہ مصرعون (الڳ الڳ) ٽن ٽن ٽڪن وارو بيت ۽ باقي 89 بيت ٻن ٽڪن وارا آھن. جي هندي دوهري سان مشابهت رکن ٿا. (ان وقت جي شعر جو ڍول ئي اھڙو ٺوڏسجي). ان کان سواءِ گمنام شاعرن جا پنج بيت، قاضي قاضن جا ست بيت ۽ ٽي هندي بيت آھن". (5)

جڏهن تہ "ابيات شاھ ڪريم" جو مصنف ڊاڪٽر نجم الاسلام لکي ٿو تہ شاھ ڪريم جي بيتن جو تعداد اصل ۾ 93 آھي، جو تہ ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جي مرتب ڪيل ڪلام ۾ ساڳيو ئي بيت 15 نمبر 81 نمبر تي درج ٿي ويو آھي. (6)

۽ اھا واقعي حقيقت آھي تہ غلطيءَ منجهان اھو ئي بيت "شاھ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" ۾ صفحي نمبر 55 تي 15 نمبر طور درج آھي ۽ صفحي نمبر 117 تي 81 نمبر تي بہ درج آھي ۽ ان کان علاوہ الڳ الڳ مصرعن کان پهريون 69 نمبر تي درج آھي.

(69) ڪھ سر سندا ھنجڙا. ڪٿي ٿا چڻن؟ (ص 105)

اڳتي لکيل آھي تہ ھن مصرع چوڻ بعد مٿس اهڙي حالت طاري ٿي جو ھو زار و قطار روئڻ لڳو ۽ بيت کي پورو ڪري نہ سگھيو ۽ ٻي اڪيلي مصرع 72 نمبر تي درج آھي،

(72) مون پريان جا پکڙا. تهان پري ٿٿا (ص 107)

ھن مصرع لاءِ جيڪا روايت قلمبند ٿيل آھي، ان مطابق اول شاھ ڪريم رحہ هيٺيون بيت چيو جيڪو پاڻ نهايت حال ۽ وجد واري ڪيفيت ۾ چيائين،

ڏھ ڏھائين ناھ، جتي پيہر نہ پکيان
تتي ڪاھوڙيان، ور ڏيئي وڃ چونڊيا

(شاھ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام - ص 107 - بيت 71)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهو بيت ٻڌي سماع ۾ حاضر بزرگن چيو تہ حضرت جن هي بيت چوڻ سان نهايت ڪمال ڪيو آهي. اهو ٻڌي پاڻ وراڻيائين تہ هي بيت تہ آسان آهي بلڪ هيءُ مصرع پروڙڻ گهرجي. ان بعد اها مصرع چيائين:

"مون پريان جا پکڙا، تهان پري ٿيا"

۽ ٿي اڪيلي مصرع 93 نمبر تي درج آهي، جنهن بابت بہ لکيل آهي تہ هو ان وقت جمال الاهيءَ جي بحر ۾ مستغرق هو، جنهن وقت چيائين.

(93) هي گهاتوئن وياءِ، مون ڏوران ٿي لکيا (ص 130)

هنن ٽنهي مصرعن کي بہ ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب بيتن وانگر ئي شمار ڪيو آهي. پر جهڙيءَ طرح انهن جو پس منظر پاڻ "بيان العارفين" تان نقل ڪيو اٿس، ان مان صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ اهي مڪمل بيت نہ پر اڪيليون مصرعون آهن ۽ اهڙي صورت ۾ انهن کي بيتن ۾ شمار نہ ٿو ڪري سگهجي.

بهرحال شاهہ ڪريم جي بيتن جي تعداد يا ڪلام جي ضخامت جي بحث کي ڇڏي اهو ڏسڻ گهرجي تہ ان دور جي سنڌي شعري ادب ۾ هي ڀرپور خزانو آهي، جنهن لاءِ ميان محمد رضا بيشڪ جس لهڻي جنهن جي ڪوشش سان هي ماڻڪ محفوظ حالت ۾ مليا. ورنہ ڪاش اڳ جي شاعرن جو تہ ڪو هڪ بہ بيت ٿي محفوظ رهيو. خود قاضي قاضن جيڪو شاهہ ڪريم کان بہ اڳ جو شاعر آهي، تنهن جا بيت بہ شاهہ ڪريم جڏهن مثال طور پڙهيا آهن تہ اهي بہ هن مجموعي ۾ ٿي ملن ٿا.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد شاهہ ڪريم جي شاعريءَ بابت لکي ٿو:

"نہ فقط قدامت جي لحاظ کان سندن درجو اعليٰ آهي، پر ادبي خوبين ۽ خصوصيتن جي لحاظ کان پڻ سندن درجو مٿانهون آهي. هو پنهنجي وطن جي رسمن رواجن ۽ ڏنڌن ڌاڙين جو گهرو مطالعو ڪري، پنهنجي ڪلام ۾ ان جو ذڪر آڻي ٿو. شاهہ ڪريم جو شعر فصاحت ۽ بلاغت جو اعليٰ نمونو پيش ڪري ٿو. پاڻ تصوف جا اونها راز نهايت سهڻين تشبيهن ۽ استعارن سان بيان ڪري سمجهايا اٿن. خود شاهہ لطيف بہ سندن شعر جي تتبع ڪئي آهي" (7).

تشبيهہ ۽ استعاري جي لحاظ کان شاهہ ڪريم جو شاهہ لطيف تي اثر

شاعري چاهي ڪهڙيءَ بہ زبان ۾ هجي ۽ ڪهڙي بہ دور سان تعلق رکندي هجي، هڪ اهڙو لطيف فن آهي، جنهن جو تعلق انساني سوچ، فڪر ۽ ان جي پيش ڪرڻ جي انداز سان آهي. انهن مختلف سوچن کي لفظن ذريعي بيان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرڻ مهل شاعر ڪي پنهنجي ذهن ۾ رٿيل نقشو واضح ڪرڻ لاءِ تشبيهہ ۽ استعاري جو سهارو وٺڻو پوي ٿو.

شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري بہ ان مقصد لاءِ انهن صنعتن جو نهايت سهڻو ۽ وڻندڙ استعمال ڪيو آهي. حضرت شاهہ لطيف پنهنجي جد امجد جي ڪلام جي انهن خوبين کان بہ واقف ٿيو آهي. شاهہ ڪريم جي ڪلام جو اثر قبولڻ جو سڀ کان اهم سبب آهي ٻنهي صوفي شاعرن جو اهم موضوع يا مک موضوع "تصوف". جيڪو سندن ڪلام تي پوري طرح ڇانيل آهي. تصوف جو مضمون اهڙو تہ نازڪ ۽ پيچيدہ ٿئي ٿو جو ان جي سمجهڻ توڙي سمجهائڻ لاءِ تمام اعليٰ فڪر ۽ بهتر اظهار جي ضرورت پوي ٿي ۽ ان لاءِ استعاري ۽ تشبيهہ جو استعمال اڻ ٽر ٿيو پوي. شاهہ ڪريم جيڪي استعارا ۽ تشبيهون استعمال ڪيون آهن. شاهہ سائين انهن جو نقل نہ ڪيو آهي. پر انهن کي پنهنجي فڪر ۽ انفرادي سوچ مطابق استعمال ڪيو آهي مثال طور.

ڏکين ذات پئو، هينئڙو لوهہ سنداڻ جئن
سنياري ڪي سڄڻين، ورجي تان نہ وٺو

(لوهہ جي سنداڻ وانگر دل کي ڏکن جي عادت پئي تنهن ڪري سڄڻ کي سنياري پگهارجي نہ وٺو) (شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام - ص 40 - بيت 2)

شاهہ ڪريم هينئڙي کي لوهہ جي سنداڻ سان تشبيهہ ڏني آهي ۽ شاهہ لطيف سر يمن ڪلياڻ ۾ فرمائي ٿو.

سر سانداڻ ڪري، پڇج گهر لهار جو
ڏکن هيٺ ڌري، مان گڏينئي رڪ سين

(شاهوائي - ص 110 - بيت 23)

سهين جنءَ ساندڻ، ڏکن مٿي ڏکڙا
وہ وجائي پاڻ، ڏي ڏهائون ڏڱرين.

(شاهوائي - ص 111 - بيت 24)

شاهہ سائين هنن بيتن ۾ عاشق حقيقيءَ کي هدايت ڪري ٿو تہ جي حق سان حق ٿيڻ چاهين ٿو تہ سر کي سانداڻ بنائي وڃي محبوب حقيقيءَ جو گهر پڇا ۽ پنهنجي سر تي سانداڻ وانگر عشق جا ڏکن مٿان ڏک سهہ.

شاهہ ڪريم شراب پيئندڙن ۽ سري يعني شراب جو استعاراتي استعمال ڪندي فرمايو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

متاركا ڳيرو، ڳرٽ نہ ڀڏن ڳوڙ
آئيا اڳڻ هوڙ، سر ڏيو سرو پين

(ملنگ جو ان ڳوڙ ۾ (چيلهہ سان) پيسو نہ ڀڏندا آهن، پر (ڪلاڪ جي) اڳڻ ۾ سر تي هوڙ هٿي شراب پيئندا آهن. (شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام - ص 58، 59 - بيت 18)

هت متارا (متارڪا) الله پاڪ جي طالب لاءِ مستعار ڪيا ويا ۽ سرو عشق الاهي جي خمار لاءِ جنهن خاطر عاشق حقيقي سر جو سودو ڪن ٿا.

شاهہ لطيف سر يمن ڪلياڻ ۾ ان مقصد لاءِ موکي ۽ متارن جي تمثيل بيان ڪئي آهي جنهن ۾ موکي يعني ڪلال يا ڪلاڙ، متارا ۽ سرو استعاري طور استعمال ٿيا آهن. سر يمن ڪلياڻ داستان چوٿين ۾ شاهہ فرمايو:

آئي اتر واءُ، موکيءَ مٽ اپٽيا
متارا تہ ساءُ، اڄن سر سنباهيو

(شاهواڻي - ص 116 - بيت 10)

وٹ سر گهرن وتيون، در سر ڏجن
اڄي جي عبداللطيف چي، وٺي وڌ گهرن
پکين نہ پرچن، مٽ تکيائون منجهئان

(شاهواڻي - ص 120 - بيت 26)

ڪلاڙ، پياڪ، سري ۽ سر جي سودي واري مضمون جو سڀ کان اڳاٽو مثال سمہ دور جي بزرگ شاعر مخدوم احمد ڀٽيءَ جي ڪلام ۾ ملي ٿو جنهن ۾ بہ اهو استعاراتي استعمال مٿي بيان ڪيل نموني ۾ ٿيو آهي.

سهڻي ميهار جي قصي جي اوٽ ۾ بي حد گهرو روحاني نڪتو بيان ڪندي شاهہ ڪريم فرمايو:

جيڪي گهرا مَر وڃ، جيڪي موٽ مَر سهڻي
هيڪڙيائي هٿ ڪر، پيو پاڄوءُ جنءَ پيچ

(شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام- ص- 54، 55 - بيت 14)

شاهہ ڪريم هتي سهڻيءَ کي الاهي عاشق يا طالب لاءِ مستعار ڪري ٿو. ان جي گهر کي دنيا لاءِ، درياءَ جي هن پار کي فنا في الله جي وادي يا محبوب حقيقيءَ جي آستان طور مستعار ڪري ٿو ۽ طالب حقيقيءَ کي تلقين ڪري ٿو يا تہ دنيا جو ٿي رهہ ۽ ان کي نہ ڇڏ ۽ جي دنيا ڇڏين ٿو ۽ عشق جي واديءَ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قدم رکين ٿو تہ پوءِ موٽ نہ کاءِ. محبت ۾ پيائي نہ ڪر. لطيف سائينءَ سر سھڻيءَ ۾ ساڳيو موضوع ۽ روحاني تمثيل بيان ڪئي آھي ۽ ڪردارن توڙي ماڳن مڪانن جو ساڳيو استعاراتي استعمال ڪيو آھي فرمائي ٿو.

مَـــرج وڻ ميھـار، مـتـــان موٽيـــن سـھـڻي!
ســاھڙ جــا ســينگار، متـــان ڏمر ڏيکــاريـن.

(شاھوائي - ص 351)

شاھ ڪريم فرمايو.

ڏورا پسـي ڏور، جـي وٺيــن وھــرو نڪــري
ماڪريــاري مچـڙا، ھنــد تـــہ وڌيــن ھــور

(جيڪڏھن پري کان ٿي ڏور تڪڙو تڪڙو نڪري وڃين ھان تہ اي مچڙا ھوند ڪنڊي توکي ڳِلتيءَ ۾ نہ وجھي ھان)

(شاھ ڪريم بلڙيءَ واريءَ جو ڪلام - ص - 59، 60 - بيت 20)

ھت شاھ ڪريم مانگر مڇ کي دنيا جي طالب ۽ ان جي حريص نفس لاءِ مستعار ڪيو آھي. جيڪو سامھون ايندڙ موت ڏسي بہ دنيا جي حرص و ھوس ۾ مبتلا رھي ٿو.

شاھ لطيف رح، مانگر مڇ جو اھو استعاراتي استعمال سر ڏھر ۾ ڪيو آھي فرمائي ٿو.

جــان واھــڙ ۾ وہ، تــان تــون مــڇ نــہ موٽيـــن
ڪــاٿي ۾ ڪــوہ ڪريــن، پــوءِ موٽڻ جـو پھـہ
ســر متّــي ســـــــہ، مھميــزون ملاحــن جــون

بيت 11

جان جَـرُ ھنڙو جال، تان تون مـڇ نـہ موٽيين
پونديءَ اچ ڪِ ڪـال، سـانيرون سـانگن جـون

(شاھوائي - ص 1246 - بيت 12)

شاھ ڪريم.

پنيـوران ڀـہ ٿـوڪ، ڪنيــن تــہ نيــا پــاڻ ســين
ســڪڻ ســپرين ڪــي، لاڳاپــا ســين لــوڪ

(شاھ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام - ص - 61)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهہ ڪريم سنڌ ۾ رائج لوڪ رومانوي قصن کي بہ تمثيل طور بيان ڪيو آهي ۽ سسئي پنهونءَ جي تمثيل مان ٿي گهٽي ڪان گهٽا يعني 9 بيت چيا اٿس. باقين ۾ ”عمر مارئي“ مان چار. ”سهڻي ميهار“ مان ٻہ. مومل راڻو ۽ ليلا چنيسر مان هڪ هڪ بيت چيو اٿن.

”سسئي پنهون“ جي تمثيلي بيان ۾. ڀنڀور کي هن دنيا لاءِ. سسئي کي طالب يا عاشق حقيقي لاءِ. پنهونءَ کي محبوب حقيقي لاءِ مستعار ڪيو اٿس. هن بيت ۾ پاڻ فرمائي ٿو تہ ڀنڀور (دنيا) مان ڪڏهن بہ ڪنهن بہ فائدا حاصل نہ ڪيا. يعني هڪ ٿي وقت محبوب حقيقيءَ جي محبت بہ ماڻڻ ۽ دنيا ۽ لوڪ سان بہ تعلقات رکڻ. جو تہ جڏهن لوڪ لاڳاپا ٽوڙيا. تڏهن محبوب جو قرب ۽ وصل نصيب ٿيندو.

هن قصي جي اوٽ ۾ شاهہ لطيف رحہ بہ ساڳي تمثيل نگاري ڪئي آهي. سر حسينيءَ ۾ ڀنڀور کي هن دنيا لاءِ مستعار ڪندي سسئيءَ جي زباني چوي ٿو.

ڀنڀور جي سڪن، مون کي ساڻان ڪاريو
هاڻ ساڻ ڏکن، تان کي ڏونگر ڏوريان

بيت 2

پيئرا! ڀنڀورا ڀڄو تہ ابهو
اڳي ان ماڳا، سرتين سور پرائيا

بيت 3

لڳي لاڳاپي، پوري منڊ ڀنڀور جي
پرين وڃايو تي، ڏکي ڏوري ڏونگرين

(شاهوائي - ص 593، 594 - بيت 8)

شاهہ ڪريم.

چاچر چڳيرن، گهور نہ اچي گهاٽئين
اڪيون انين سنديون، ڪڏا ڪرون پڇن

بيت 44

هنجهہ تتئين هوءِ، اونهي ۾ اوڙاهہ جو
اي ڪانيرو ڪوءِ، چاچر ۾ چيرون ڪري

(شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام - ص - 81 - بيت 45)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه ڪريم انهن بيتن ۾ جيڪي استعارا استعمال ڪيا آهن. انهن ۾ چاچر يا تانگهو/ گدلو پاڻي هن دنيا لاءِ، چڳيون، گهاتو، هنجهه الله پاڪ جي سچن طالبن ۽ عاشقن لاءِ، ڪانيرو يا ڪنگ دنيا جي چاهه رکندڙن لاءِ، ڪن يا اوڙاهه، وحدت جي واديءَ لاءِ مستعار ڪيو اٿس.

هنجهه جو اهو استعاراتي استعمال بہ سنڌيءَ جي بنهه اوائلي شاعريءَ ۾، پير صدر الدين جي گنان ۾ پهرين ملي ٿو ۽ صوفي شاعر هي استعارا استعمال ڪندا آيا آهن.

حضرت شاهه عبداللطيف اهو ساڳيو مضمون ۽ موضوع سر ڪارايل جي پهرئين داستان ۾ بيان ڪيو آهي ۽ بلڪل ساڳئي طريقي ٿي استعاراتي استعمال ڪيو آهي.

اڪرين اوڙاهه ۾، ايو تکي تار
پٿون جي پاتار، هنج تنين جو هيرئون
(شاهوائي ص 1209، 1210 - بيت 3)

مٿي بيان ڪيل استعاراتي استعمال کي شاهه سائينءَ جي هن بيت مان بخوبي سمجهي سگهجي ٿو:

ڪنڌين ۾ ڪوهه ڪرين؟ گسن ۾ گذار
وجي وحدت وِيَ ۾، گهتون چنڊي گهار
شريعت جو سرُ لهي، تنُ تشائين تار
حقيقت هنجهن سين، طريقت توار
منجها معرفت سين، اندر تون اُجار
هدايت جي هوءَ ۾، ڇتيو تون چانگار
تہ پاڙهيري ان پار، ڪو نہ ڏسين تون ڪڏهين.
(شاهوائي - ص 1216 - بيت 24)

لس ٻيلي جي حاڪم ۽ سخي سردار سپڙ ڄام جو حق تعاليٰ لاءِ ۽ ڪينرو وڃائيندڙ مڱڻهارن جو حق تعاليٰ جي طالبن ۽ عاشقن لاءِ استعاراتي استعمال ڪندي شاهه ڪريم فرمائي ٿو:

مڃاڪٺا مهان، ڪلينَ مٿي ڪينرا
سپڙا ڄامِ سيٺان، ويهي رات ورنٺو.

(سندن منهن سرها آهن ۽ ڪلهن تي ڪينرا اٿن. ڇاڪاڻ تہ سپڙ ڄام رات سائن ويهي ورونهن ڪئي آهي) (شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام - ص - 104 - بيت 68)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جهوڙيرا جهڪڪن، مٿي مينهن مڱتا
سپڙ رات سمڪتا، ڏڪتا ڏينهن ڏتن
گهر لا گهوٽ وجن، چندا لٿي چارٿين

(شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام - ص - 124 - بيت 88)

شاهہ لطيف رح جن سر پرڀاتيءَ ۾ سپڙ ڄام جي سخاوت جو ذڪر ڪيو آهي ۽ روحاني تمثيل ۾ شاهہ ڪريم واري ٿي ڪردارن جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي. شاهہ سائين اها تمثيل ترتيب وار بيان ڪري ٿو. اول هو مڱڻي کي هدايت ڪري ٿو تہ ننڊن ۾ پنهنجو قيمتي وقت اجايو نہ وڃاءِ. اٿي ڪيرت ڪر. ان جڳ جي ڏاتار ڪان گهر جيڪو ڏيڻي نہ پڇاري ۽ جيڪو ڏيڻ مهل اهو نٿو ڏسي تہ سوالي لائق آهي يا نہ. عجز ۽ نياز سان ان ڪان جيڪو گهري ٿو، ان تي پنهنجي رحمتن ۽ عنايتن جي پالوٽ ڪري ٿو:

موڙهو پٺين مڱتا، ڪيڏاهہ هٿين ڪال؟
لنگها ڇڏ لطيف چي، اجهڻ جا افعال
سپڙ در سوال، ڪر تہ قيمت آٿيين.

(شاهواڻي - ص 1226 - بيت 5)

ٻاجهاٽون ٻيلي ڏٺي، ٻجهان ٻاجهہ ٿئي
سپڙ سا سٿي، جيڪا چارڻ چت ۾.

(شاهواڻي - ص 1229 - بيت 15)

سپڙ ڄام سان رات جي ورونهن جو ذڪر جنن شاهہ ڪريم ڪيو آهي تہ ان ورونهن ۾ سپڙ، سوالين کي دائي ڇڏيو. تنہن هت سر پرڀاتيءَ ۾ شاهہ سائين فرمائي ٿو.

پيو ليٽين لٽ، سچيون راتيون سمهين
اٿي آڏي نہ ڪرين، سپڙ ساڻ سهٽ
رونجهي رات اپٽا، پيٽنيٺون پاٿيٽ
ميڙي ٿشان مٽ، چنڊي پريا چارٿين.

(شاهواڻي - ص 1230 - بيت 17)

شاهہ سائين غافل بندي کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ، تون جو سچيون راتيون ستو پيو آهين، سو الي آڏيءَ رات جو سپڙ (الله پاڪ - استعارو) سان وندر ورونهن (ذڪر ۽ عبارت) چو نہ ٿو ڪرين. ڏس تہ ان سخي سردار رات،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آبدار موتين جي بارش لائي آهي. جيڪي سندس حضور ۾ حاضر چارڻ (سچن طالبن) چونڊي مٺ ڪٽي پريا آهن. يعني رب پاڪ جي رحمتن ۽ نعمتن سان پرپور نموني سان مستفيض ٿيا آهن.

شاهه ڪريم فرمائي ٿو.

ڏيهه ڏهائين ناهه، جتي پير نہ پڪيان
تتي ڪاهوڙيان، وَرَ ڏيئي وڻ چونڊيا.

(هي ڏيهه (يعني وحدت جو مڪان لامڪان) ڏينهن جهڙو ناهي. هتي پکين جو پير بہ پڄي نہ ٿو سگهي. اتي ڪاهوڙين ور ور ڏيئي (وحدت جي باغ) جي وڻن مان ميوا چونڊيا (شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام- ص - 107 - بيت 71)

ڪاهوڙين جو ذڪر شاهه لطيف رح پنهنجي ڪلام جي "سر ڪاهوڙي" ۾ خوب ڪيو آهي. لفظ ڪاهوڙي جي معنيٰ آهي "ڏٺ ڏوريندڙ". پر شاهه ڪريم ان کي سچي سالڪ لاءِ مستعار ڪيو آهي. جنهن جو ڏٺ آهي "الاهي عشق". ۽ هو ان کي ڏورڻ لاءِ عشق جون مشڪل منزلون طئي ڪندو. مجاهدا ڪندو. تن کي تسا ڏيندو. آخر ڪار ان منزل تي وڃي رسي جنهن کي لاءِ مکان (صوفي اصطلاح) چيو وڃي ٿو. هي اهو ڏيهه يا هنڌ آهي. جتي ڪو پکي بہ پهچي نہ ٿو سگهي. اتي پهچي هو پنهنجي مقصد ۽ مطلب جو ڏٺ وَرَ ڏيو پيو ٿو چونڊي.

اهو سچو استعاراتي استعمال شاهه سائينءَ سر ڪاهوڙيءَ ۾ بيان ڪيو آهي. داستان پهرئين ۾ فرمائي ٿو.

جا جوءِ سئي نہ پڌي، ڏوڻي سا ڏورين
پاسا متي پاهڻين، ڪاهوڙي ڪوڙين
وڃا اُت ووڙين، جت نهايت ناهہ ڪا.

بيت 9

مون ڪاهوڙي لڪئا، سمهن ڪين پٽي
سمر ڪيائون سچ، ڏوري ڏٺ لهي
ويا اُت وهي، جت نهايت ناهہ ڪا.

(شاهوائي - ص 1055، 1058 - بيت 20)

سر ڪاهوڙيءَ جي ٻئي داستان جو هيءَ بيت شاهه ڪريم جي مضمون کي تمام ويجهو نظر اچي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جـــتِ نـــ پکـــي پيـــر، تـــت ٽمکـــي بـــاهڙي
بيـــو بـــارينـدو کيـــر، کـــاهوڙکي کيـــر ري.

بيت 10

شاهہ ڪريم ۽ شاهہ لطيف جن جي هن شعري تقابلي جائزي کان پوءِ ان نتيجي تي پهچڻ ۾ ڪا پس و پيش باقي نہ ٿي رهي تہ شاهہ سائين پنهنجي هن بزرگ شاعر جي ڪلام کان ڪيترو متاثر هو. موضوعن جي چونڊ هجي، بيتن جي فني جوڙجڪ هجي، شعري صنعتن جو استعمال هجي خصوصـــاً استعاري ۽ تشبيهہ، مطلب تہ هر طرح سان پاڻ شاهہ ڪريم جي ڪلام کان متاثر ٿيو آهي.

حوالا - ث : شاهہ ڪريم

1. عباسي تنوير، "شاهہ لطيف جي شاعري"، نيو فيلڊس پبليڪيشن ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ 1989ع - ص 220.
2. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس"، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو - 1996 ص 356.
3. دائود پوٽو عمر بن محمد (سوڏيندڙ ۽ سنوارينڊڙ) "شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام"، شاهہ اللطيف ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ 1977 - ص 16.
4. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي "سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس" - ص 356
5. دائود پوٽو عمر بن محمد (سوڏيندڙ ۽ سنوارينڊڙ) "شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام"، شاهہ اللطيف ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ 1977 - ص 19.
6. نجم الاسلام، "ابيات شاهہ ڪريم"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌي ادبي بورڊ پريس ڄامشورو 1987ع - 8.
7. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "سنڌي ادب جي تاريخ"، ڪانياواڙ اسٽورز، بندر روڊ لاڙڪاڻو، اردو بازار ڪراچي، 1993ع - ص 54 - 55.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ج) شاهه لطف الله قادري (1611ع - 1679)

سنڌي اساسي شاعريءَ جي زنجير جي شاهه لطف الله قادري تين اهم ڪڙي آهي. ڪانئس اڳ قاضي قاضن ۽ شاهه ڪريم اچي ويا هئا. شروع شروع ۾ سنڌي ادب ۾ شاعري صرف منظوم قصن ڪهاڻين تائين محدود هئي. پر قاضي قاضن ان روايت کي ٽوڙي سنڌيءَ ۾ صوفيانه ڪلام چيو. جيڪو فڪر ۽ معنويت سان پريل هو ۽ جنهن ۾ هروڀرو جي لفاظي، تڪبندي ۽ من گهڙت قصا ڪهاڻيون نه هئا. هنن ٻنهي صوفي بزرگن ۽ شاعرن کان پوءِ سنڌي صوفيانه شعر جي آسمان تي شاهه لطف الله قادريءَ جو نالو چمڪي ٿو.

شاهه لطف الله قادريءَ جي پيدائش يا حالات زندگي جي باري ۾ ڪا گهڻي معلومات نه ٿي ملي. سندس تصنيفات جي آڌار تي محققن اندازي طور سندن پيدائش سن 1020هه مطابق 1611ع ۾ وفات اندازاً سن 1090هه مطابق سن 1679ع مقرر ڪئي آهي. ايترو معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ "اگهم ڪوٽ" جا رهاڪو هئا. جنهن جا آثار هن وقت حيدرآباد کان 20 - 25 ميل ڏکڻ اوڀر طرف "تعلقه ماتلي" ۾ آهن. اگهم ڪوٽ سندس زماني ۾ علم ۽ عرفان جو وڏو مرڪز هو ۽ اتي وڏا وڏا مدرسا ۽ درسگاهون هيون. جن مان شاهه لطف الله قادري به علمي ۽ روحاني فيض پرايو ۽ پوءِ ان علمي ۽ روحاني فيض جا واهڙ وهايائين. (1)

قادري صاحب جي ڪلام جو اهم موضوع، سندس متقدمين وانگر تصوف ئي رهيو آهي. بقول ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي:

"شاهه لطف الله قادري جي آڏو فقط "سلوڪ ۽ معرفت" جو هڪ مکيه مضمون هو. جنهن جي وضاحت ڪرڻ ٿي چاهيائين ۽ انهي سلسلي ۾ حق ۽ حقيقت جي تلاش ۾ طالبن ۽ سالڪن جي جدوجهد کي تمثيل طور، سامونڊي ناکئن جو منزل مقصود ڏانهن هاڪاري هلڻ ۽ جوڳين ۽ آديسين جو سندن ياترائن خاطر ڪشالا ڪڍڻ سان پيش ٿي تفصيلي سمجهاڻي ڏنائين. جن کي بعد ۾ شاهه عنايت ۽ شاهه لطيف (سر سامونڊي، سر سريراڳ، سر پورب، سر رامڪلي جي عنوانن سان) وڏي ذوق سان ورجايو." (2)

قادري صاحب جي شاعريءَ جي فني سٽاءَ بابت ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو:

"فني سٽاءَ جي لحاظ کان ميين شاهه لطف الله قادري جي ڪلام ۾ ٽوان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تجربا ملن ٿا ورائڻ يا تڪرار پهريون پيرو هن بزرگ جي بيتن ۾ ملي ٿو، جيڪو ڪانئس پوءِ شاهہ لطيف اختيار ڪيو." (3)

هيٺ تي تبصرو ڪندي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو:

"هيئت" توڙي "فني سٽاءُ" جي لحاظ کان پڻ شاهہ لطف الله قادريءَ جي بيتن ۾ اهم ۽ نوان اضافا ملن ٿا. هن جي ڪلام ۾ ڇٽن پنجن مصرعن وارا بيت عام جام ملن ٿا، مگر ڪن بيتن ۾ مصرعن جو تعداد وڌي وڃي ڇهن ۽ ستن تائين پهچي ٿو". (4)

قادري صاحب پنهنجي فڪر ۽ خيال جي وڌيڪ تاڪيد ۽ وضاحت لاءِ ۽ پڙهندڙ جي ڌيان جو تسلسل قائم رکڻ لاءِ پنهنجي ڪلام ۾ پوري يا اڌ مصرع جي ورائڻ جو استعمال ڪيو آهي. اهو طريقو ڪانئس اڳ وارن شاعرن جي ڪلام ۾ بہ ملي ٿو. پر ڪجهہ لفظن جو ۽ شاهہ لطف الله وٽ اڌ مصرع جي ورائڻ بہ آهي تہ لفظن جي ورائڻ ۽ آخري مصرع جي ورائڻ بہ. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو. "ڪيس ان فني سٽاءُ جو موجد قرار ڏيڻي سگهجي ٿو". (5)

قادري صاحب کان پوءِ "ورائڻ" جا اهي ٻئي قسم باقاعدہ حالت ۾ شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ موجود ملن ٿا.

شاهہ لطف الله قادريءَ جو ڪلام مختلف ڀاڱن ۽ حصن ۾ ورهايل آهي ۽ هر حصي کي "قسم" سڏي، پوءِ ان حصي جو موضوع لکيو ويو آهي. هت انهن قسمن مان ڪجهہ لفظي ۽ مصرعي "تڪرار" يا "ولاڻ" جا بيت درج ڪجن ٿا. مثال طور،

قسم اول منجهہ وحدت جي

هن عنوان تحت شروع ٿيندڙ بيتن ۾ "عقل ات اوجون ٿئو" کي ڪجهہ بيتن ۾ پهرين مصرع جي اڌ طور ورجايو ويو آهي.

1. عقل ات اوجون ٿئو. نڪو فڪر پنڌ.

2. عقل ات اوجون ٿئو. ڪا جا ڏسي پت.

3. عقل ات اوجون ٿئو. نڪا فڪر جاءِ.

(شاهہ لطف الله قادري جو ڪلام (متن) - ص 4، 5)

لفظي تڪرار يا ورائڻ ۾. "قسم چوٿون منجهہ وحدت ۾ موحدن" جي عنوان هيٺ مختلف لفظ جيئن "نڪو". "سوئي". "پاڻهين" جو وڌو تڪرار آيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. صرف ڇهن ۽ پنجن مصرعن جي ٻن بيتن ۾ "نڪو" لفظ ٻارهن دفعا ورجايو ويو آهي مثال طور، انهن مان هڪ بيت پيش ڪجي ٿو.

نڪو عرش نـہ ڪرسـي، نڪـو ڏينهـن نـہ رات
نڪو اسر نہ جسـر ڪو، نـہ ڪا طلب نـہ تات
نڪو ڦيل نہ قال ڪو، نـہ ڪا طلـب نـہ تـات
سـڀ هيڪڙائي ذات، ٻيـائي ٻـڙو ناهـ ڪـو

(شاهه لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 33)

لفظ "سوئي" ۽ "سو" جو تمام گهڻو استعمال ٿيو آهي، تقريبـاً پنجانوي دفعا لفظ "سوئي" ورجايو ويو آهي ۽ تقريباً ارڙهن بيت لفظ "سوئي" سان شروع ٿيل آهن، جن مان هڪ هي بہ آهي.

سوئي عـادل، عدالـت سـان، سـوئي نـاز نيـاءِ
سوئي قاضي، سوئي مفتي، سوئي ڪري پرچاءِ
جـي پروڙيـن اتـاءِ، تـہ ٻئـو هـڏهين ناهـ ڪـو

(شاهه لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 39)

هي بزرگ شاعر پنهنجي ڪلام منجهان ظاهر ٿئي ٿو تـہ تصـوف جي "وحدت الوجود" واري نظريي جو مڃيندڙ هو ۽ ان ڳالهہ جو پرچار بـہ نهايت اثرائتي ۽ پرزور نموني سان ڪيو اٿس.

"قسم پنجون منجهہ عشق ۽ حال عاشقن" جي عنوان واري حصي ۾، "جي پيهي سا پروڙين" جي اڌ مصرعي وارڻ سان لاڳيتا نو - بيت آهن. هن قسم جي ورائڻ هڪ طرح سان بيتن ۾ تسلسل قائم رکي ٿي ۽ بيان ۾ بہ جوش پيدا ڪري ٿي:

جـي پيهـي سـو پروڙيـن، عاشـق آهـي حـال
تـہ هوند ڦيل وڃائي قال، نسورو ٿي ناهہ ٿيين

(شاهه لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 45)

ان ساڳئي عنوان تحت اڌ مصرع جي ٻي ورائڻ استعمال ٿي آهي، حسن حبيبن جو / جي، جنهنجا لاڳيتا ايڪٽيهہ بيت موجود آهن.

حسـن حبيبـن جـو پسـين جـي هيڪـار
تـہ توکـي سـڀ ڇمـار، وڃـي اڄ ورهيـن جـي

(شاهه لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 47)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙي طرح بيت جي آخري مصرع ۾ وراڻ وارا بيت بہ سندس ڪلام ۾ موجود آهن. "قسم ستون منجهه پير مرشيد جوڳين" واري باب ۾ لڳاتار نون بيتن ۾ آخري مصرع جي پهرين اڌ ۾ هي وراڻ ڏنل آهي. "آئون گهوريو مٿان تن". مثلاً

* آئون گهوريو مٿان تن، جي پيهي ويا پاڻ

* آئون گهوريو مٿان تن، جن سيوئي ڇڏئو

* آئون گهوريو مٿان تن، هلئا جي هوءِ ۾

* آئون گهوريو مٿان تن، جي ڪهئا ڪارونڀار ۾

(شاهه لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 92 - 95)

هن باب ۾ پاڻ جوڳي فقيرن جي مختلف تيرٿن ۽ ياترائن جو ذڪر ڪيو اٿس ۽ انهن جي "نفس مارڻ" جون مشقون بيان ڪيون اٿس. شاهه سائينءَ جي سر رامڪلي ۾ پڻ اهو ئي ساڳيو موضوع ۽ مضمون آهي ۽ ان جي پهرئين پوري داستان جي بيتن ۾ آخري مصرع جي آخري اڌ "آءُ نہ جيئندي ان ري" جو تڪرار استعمال ڪيو اٿس. مثال طور داستان پهرئين جو بيت پهريون آهي:

جوڳيئـــڙا جهـــان ۾ نـــوري ۽ نـــاري
پـــري جـــن پـــاري آءُ نـــہ جيئنـــدي ان ري

قادري صاحب نہ رڳو وراڻ يا تڪرار جو موجد آهي، پر سندس ڪلام جي هڪ ٻي بہ اهم خصوصيت آهي، جيڪا ڪانئس اڳ جي شاعرن جي ڪلام ۾ ناهي، اها آهي سندس ڪلام جي باقاعده مختلف عنوانن تحت ورهاست. سندس ڪلام ڪل ستن حصن يا بابن ۾ جدا جدا موضوعن ۾ ورهايل آهي جنهن کي پاڻ "قسم" ڪري سڏيو اٿس.

شاهه لطف الله قادريءَ کان اڳ سنڌي عالمن يا شاعرن پنهنجو نظم خواه نثر عربي ۽ فارسيءَ ۾ لکيو. قاضي قاضن ۽ شاهه ڪريم جي سنڌي ڪلام جو مڙئي ڪجهه چڱو مقدار آهي ۽ انهن جي وچ وارن شاعرن جو هڪ يا ٻہ سنڌي شعر دستياب ٿيا آهن. ان لحاظ کان بہ شاهه لطف الله غالبن پهريون سنڌي عالم ۽ شاعر هو جنهن ان ڳالهہ کي محسوس ڪيو تہ عوام سان انهن جي پنهنجي ٻوليءَ ۾ مخاطب ٿجي ۽ مختلف ديني توڙي دنيوي مسئلا سنڌي ۾ ٿي سمجهائجن تہ جيئن هو چڱي طرح سمجهن ۽ هنئين سان هنڊائين. "تصوف تي سنڌن تي تصنيفون ملن ٿيون، "تحفتہ السالڪين"، "منهاج المعرفت" ۽ سنڌي رسالو. انهن مان منهاج المعرفت مان 20 سنڌي بيت مليا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن ۽ سنڌي رسالي ۾ 227 سنڌي بيت آهن" (6)

هنن بيتن ۾ پاڻ تصوف جا مسئلا بيان ڪيا اٿس ۽ خاص طور تي جنهن نڪتي تي گهڻو زور ڏنل آهي سو آهي حقيقي ۽ ذات واحد جي هر هنڌ موجودگيءَ ۽ باقي هن دنيا جي هر چيز، هر منظر ان جي موجود جو مظهر.

قادري صاحب جي ڪلام ۾ استعمال ٿيل ٻوليءَ بابت ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو.

"ٻوليءَ جي لحاظ کان سندس ڪلام سيڪ ۽ سلوڻو آهي. ٺيٺ سنڌي لفظ ڪثرت سان استعمال ڪيا اٿس، جن مان گهڻا هاڻ متروڪ ٿي چڪا آهن". (7)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ان سلسلي ۾ لکي ٿو:

"شاهه لطف الله جي ڪلام ۾ مسئلي جي اپٽار نهايت دقيق انداز سان ملي ٿي هن جي سمجهاڻي ايتري عام فهم نه آهي جيتري شاهه ڀٽائيءَ جي ڪلام جي". (8)

شاهه لطف الله قادري ۽ شاهه لطيف

شاهه لطف الله قادري شاهه جي پيدائش کان ٿورو اڳي يعني 1090هه ۾ وفات ڪئي ۽ شاهه سائين ٻارنهن سال پوءِ 1102هه ۾ پيدا ٿيو. ان لحاظ کان هي بزرگ شاعر، شاهه سائينءَ جي متقدمين منجهان ويجهو شاعر آهي. شاهه سائين جڏهن سمجهه واري عمر کي پهتو هوندو ته سندس والد حبيب شاهه ۽ وڏي ڏاڏي شاهه ڪريم جي شعر ۾ نالي ڪڍڻ ڪري يقينـــا کيس به ان پاسي دلچسپي ٿي هوندي. ان وقت سنڌ ۾ شاهه لطف الله ٿي نامر ڪنيو عارف ۽ شاعر ٿي گذريو هو ۽ شاهه جنهن سنڌ جو خوب سير و سفر ڪيو، سو ضرور هن بزرگ شاعر جي نالي ۽ ڪلام کان چڱي ريت واقف ٿيو هوندو ۽ مسلڪ جي لحاظ کان به ٻئي قادري طريقي سان تعلق رکندڙ هئا ان لحاظ کان به پنهنجي هم مسلڪ بزرگ جي خيالن کان آگاهه رهيو هوندو.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو:

"شاهه صاحب جي رسالي جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ نه فقط شاهه لطف الله جي سبق کان واقف هو، بلڪ انهن جي عارفانه ڪلام سندن اسرندڙ فڪر جي وڌيڪ آبياري ڪئي".(9)

اها هڪ حقيقت آهي ته شاهه سائين هن بزرگ جي ڪلام کان متاثر ٿيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ جهڙيءَ طرح قاضي قاضن ۽ شاهہ ڪريم جي ڪلام ڪان يا بعد ۾ ميين شاهہ عنايت جي ڪلام ڪان پاڻ اثر ورتو اٿس ۽ انهن جا شعر وقت بوقت پنهنجي فقيرن آڏو پڙهيا اٿس جو اهي سندس ڪلام ۾ گڏجي ويا آهن تهڙيءَ طرح شاهہ لطيف ۽ شاهہ لطف الله جا بہ ڪجهہ شعر يا مصرعون گڏجي ويا آهن. ان ڪان علاوه پاڻ شاهہ قادريءَ جي ڪلام جي فني سٽاءَ ڪان پڻ متاثر آهي. خاص طور تي لفظي وراڻ يا ڪنهن مصرع جي مڪرر استعمال ڪي پاڻ بہ پنهنجي ڪلام ۾ ڪافي استعمال ڪيو اٿس.

"شاهہ سائين پنهنجي هن محترم ۽ متقدم عارف شاعر جي عارفانہ فڪر ۽ معنوي حڪمت ڪان گهڻو متاثر آهن. جهڙيءَ طرح شاهہ لطف الله قادري تصوف جي ڳوڙهن نڪتن ۽ رمزن ڪي مختلف تمثيلن ۽ تشبيهن ذريعي سمجهايو آهي. اهو ساڳيو بيان جو طريقو بعد ۾ شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ نظر اچي ٿو". (10)

شاهہ قادريءَ کان اڳ جي شاعرن پنهنجي ڪلام ۾ تصوف جي مختلف منزلن، صوفيءَ جي مختلف حالتن ۽ نفس اماره وغيره لاءِ مختلف ڪردارن ۽ رومانوي قصن مان تمثيلون اختيار ڪري، انهن ذريعي عوام جي اصلاح جي ڪوشش ڪئي جيئن ساموندين، ٻيڙياتن، ناڪئن جا ڪردار، ماڻ جو استعاراتي استعمال نفس اماره لاءِ، هنج جو عارف لاءِ ۽ ڪانو جو جاهل لاءِ،جوڳي، سامي يا ڪاهوڙي عشق حقيقيءَ جي واتهڙن لاءِ، اهڙيءَ طرح مارئي، سسئي، سهڻي، ليلا وغيره سيني جو استعاراتي استعمال ڪيو ويو آهي. اهو تمثيلي طريقو قاضي قاضن ڪجهہ گهٽ مقدار ۾ ۽ شاهہ ڪريم ان ڪان ٿورو وڌيڪ. پر شاهہ لطف الله جو ڪلام ۾ تصوف جا نڪتا گهڻو ڪري ڪنهن تمثيل جي بدران سڌي سنئين ڪلام ذريعي آهن. پر ان جو باوجود قادري صاحب سلوڪ جي راهين لاءِ ساموندين ۽ ناڪئن، جوڳين ۽ آديسين ڪي تمثيل طور بيان ڪيو آهي. انهن تمثيلن جو تسلسل سنڌي شاعريءَ ۾ جاري رهيو ۽ ڪاٿس پوءِ. شاهہ عنايت ان سلسلي جو نامر ڪنيو شاعر ٿيو ۽ پوءِ شاهہ لطيف ان ادبي روايت ڪي پنهنجي ڪلام ۾ عروج تي پهچايو. ڊاڪٽر نبي بخش لکي ٿو:

"ميون شاهہ عنايت ۽ شاهہ لطيف پهريان شاعر هئا جن شاهہ لطف الله قادريءَ کان متاثر ٿي ساموندي ناڪئن ۽ جوڳين فقيرن جي ذڪر ڪي تمثيل طور سرسريراڳ، ساموندي، سر رپ ۽ سر رامڪليءَ جو قالب بنايو. (11)

صوفيانہ ڪرام، تصوف جي روحاني راهہ جون ڪجهہ منزلون مقرر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيون آهن. جن جو ذڪر به صوفي شاعرن پنهنجي ڪلام ۾ ضرور ڪيو آهي.
قادري صاحب به پنهنجي ڪلام ۾ انهن جو بيان ڪيو آهي.

ڪي نگيا ناسوت ڏي، ڪي ملڪوت مڙن
ڪي جنبيا جبروت ڏي، ڪي لاهوتا لڙن
ڪي وه پٺا وتري، هليو هاهوت وڃن
آءٌ تو پڇان پيڙا، سڏيون سالڪن
اوءِ ڪيهي حال هلن، سيڪڙو سبحان جا

(شاهه لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 10)

شريعت جي سوجهري، هليا ڏونهي حق
طريقت تار ڪٺا، وسرئن ورق
حقيقت جي حال سين، ره سوناٺون سابق
هي جو هوءِ رسيا حاذق، معرفت مشاهدو تن ڪي

(شاهه لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 10 - 11)

رهه شريعت هلٺا، تفڪر طريق ٺٿون
حال حقيقت رسٺا، حرڪت حرص وٺون
لٺ لاهوت نگٺا، وحدت وصالون
سي پينا بقايا باغ ۾، فنا فرق پٺون
پسو پنڌ سندون، اوءِ وجودان وهٺي وٺا

(شاهه لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 11)

ان مضمون ۽ اسلوب بيان جو شاهه لطيف تي واضح اثر نظر اچي ٿو.
جيئن سر سهڻي، داستان ڇهين ۾ فرمائي ٿو:

ساري سڪ سبق، شريعت سندو سهڻي
طريقتا تکو وهي، حقيقت جو حق
معرفت مرڪ، اصل عاشقن ڪي

(شاهوائي - ص 231 - بيت 10)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سر آسا - داستان چوٿون

ڪــر طريقــت تڪيــو، شــريعت ســجاڻ
هيون حقيقت هيـر تـون، مـاڳ معرفت ڄـاڻ
هوءِ ثابوتي ساڻ، تـہ پسـڻ ڪـان پـالهو رهيـن

(شاهوائي - ص 728 - بيت 40)

سر رامڪلي - داستان پنجون

راهــ شــريعت هلئــا، تنڪــر طريقــون
حــال حقيقــت رســئا، معرفـــت مـــاڳون
ناسـوت، ملڪـوت، جبـروت، اي انـام لـڌون
پس لاهـوت لنگهيـون، هاهوتـا مٿـي هلئـا

(شاهوائي - ص 801 - بيت 8)

شاهہ سائين جي چيل مٿئين بيتن مان ظاهر ٿو ٿئي تہ ان مضمون ۽ موضوع ۾ شاهہ سائين پنهنجي بزرگ کان ايترو متاثر آهي جو لفظي ۽ مصرعي جوڙجڪ ۾ بہ اهو اثر نظر اچي ٿو. ڪن هنڌن تي ايئن ٿو لڳي تہ ڄڻ شاهہ سائين قادري بزرگ جو شعر پڙهي، ان جي فڪر ۽ بيان کي اڃان بہ وڌيڪ زوراڻي نموني ۾ ۽ اجا بہ اڳتي وارين حدن تائين پهچايو آهي.

مصرعي ۽ لفظي هڪجهڙائي جا بہ بنهي بزرگن جي شاعريءَ ۾ ڪيترائي مثال آهن. جيڪي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب، بنهي بزرگن جي ڪلام کي پيٽائيندي درج ڪيا آهن.

قادري صاحب:

"پرين پـاڻهي پـاڻ سـين، پـاڻهين پـاڻ رهاڻ"

شاهہ لطيف: (سر رامڪلي)

"پـاڻهي ريـڌا پـاڻ ۾، پـاڻهي ڪـن پريـاڻ"

قادري صاحب:

"سـب سـيوئي حـال، پيهـي ڪـن پروڙئـو"

شاهہ لطيف: (سر ڪلياڻ)

"سـو سـيوئي حـال منجهـان ٿـي معلـوم ٿئـي"

(شاهہ لطف الله قادري جو ڪلام - مقدمو ص 34)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڈاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو.

"ڪي ساڳيا شاھ لطف الله جا بيت "شاھ جي رسالي" ۾ موجود آھن، جن بابت ايئن چئي سگھجي ٿو تہ اھي غالباً شاھ صاحب پنھنجي ڪچھريءَ ۾ مثالن طور پڙھيا. فقيرن ٻڌي، قلمبند ڪري ڇڏيا ۽ پوءِ اھي رسالي ۾ شامل ٿي ويا". (12)

شاھ سائين ۽ شاھ لطف الله قادريءَ جي ڪلام جي ان عمومي ھڪجھڙائي وارن چند مثالن کان پوءِ پنھنجي موضوع تحت ھن بزرگ شاعر جي، شاعريءَ ۾ تشبيھ ۽ استعارہ نگاريءَ جي لحاظ کان شاھ سائين تي اثر جو جائزو پيش ڪجي ٿو.

استعاري ۽ تشبيھ جي لحاظ کان لطف الله قادريءَ جو شاھ لطيف تي اثر

ان ڳالھ جو ذڪر شروع ۾ ٿي چڪو آھي تہ شاھ لطف الله قادري پنھنجي ڪلام ۾ تمثيلي بيان کجھ گھٽ ڪيو آھي. ڪانئس اڳ جي بزرگ شاعرن قاضي قاضن يا شاھ ڪريم جو ڪلام مقدار ۾ تہ قادري صاحب کان گھڻو گھٽ آھي، پر انھن صوفيانہ نڪتن جي تشريح، وضاحت ۽ چٽائيءَ لاءِ تشبيھ ۽ استعاري جو ڪافي استعمال ڪيو آھي. ھن بزرگ شاعر پنھنجي عارفانہ فڪر ڪي تمثيلي استعمال بدران سنئون سڌو بيان ڪيو آھي ۽ ھنن ٻنھي صنعتن جو استعمال بہ سندس شاعريءَ ۾ گھٽ ٿيو آھي ان ڪري عام پڙھندڙ کي سندس ڪلام سمجھڻ ۾ ڪافي پيچيدگيون ۽ ڏکيائون پيش اچن ٿيون پر پوءِ بہ اھو ناممڪن آھي تہ شاعري انھن صنعتن کان وانجھيل ھجي. قادري صاحب جي ڪلام ۾ گھٽ ئي سھي پر جيڪو بہ استعاري ۽ تشبيھ جو استعمال ٿيو آھي، ان جو سندس متاخرين تي يقيناً اثر ٿيو آھي.

ڈاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو:

"شاھ لطف الله جي سڄي رسالي ۾ محض معنوي نڪات ۽ رموز جو ذڪر آھي، جن کي ھن مختلف مثالن، تشبيھن ۽ تمثيلن ۾ سمجھايو آھي. شاھ لطف الله کان پوءِ وري شاھ عبداللطيف جي بيتن ۾ اھو سلوب ۽ انداز نظر اچي ٿو". (13)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه قادريءَ صاحب فرمايو.

ڦوٽي جـنءَ ڦسـئو وجـن، کـر هٿـائي نـہ هـاڻ
وجهـ ورهائي پاڻ، هت هنڌ هستي ناه کـو

(شاهه لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 23)

فاني زندگيءَ کي پاڻيءَ جي ڦوٽي سان تشبيهه ڏني وئي آهي تہ انسان جو وجود بہ ايئن آهي جيئن جر ڦوٽو. گهڙيءَ کن وجود هوندس. اک ڇنڀ ۾ ڏسبو تہ ڇڻ هئو ئي ڪين. فاني ۽ بي بقا زندگيءَ لاءِ جر ڦوٽي جي تشبيهه شاهه سائينءَ بہ استعمال ڪئي آهي. قادري صاحب جا ان سلسلي ۾ پيا بہ بيت آهن، جن ۾ هن "ڦوٽو" يا "حباب" لفظ استعمال ڪيو آهي.

ڦوٽـا سـڀ ڦسـي ويـا، لٽـي وڃـان لـڪ
سو سيڪڙو، سا سـڪ، ڳالهہ مڙوئي هيڪڙي

(شاهه لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 34)

حبـاب سـڀ هـوءِ ٿـا، وجـي رهنـو پـاڻ
عقـل ات نـہ آڪـري، وٺـو سـيرڻي ڇـاڻ
حيرت هنيو سڀ کو، تورڙي عاقل عالم هت سڃاڻ
پيهـي پـروڙج پـاڻ، پريـنءَ ري ڪـي نـہ پسـجي

(شاهه لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 34)

پهرين ٻن بيتن ۾ ڦوٽو تشبيهہ طور استعمال ٿيو ۽ پوين پنهي بيتن ۾ "ڦوٽو" ۽ حباب" لفظ عارضي وجود يا فاني هستيءَ لاءِ استعاري طور استعمال ٿيا . شاهه سائينءَ بہ حباب يا جر ڦوٽي جو بلڪل اهو ئي استعاراتي استعمال ڪيو آهي. سر سهڻي جي هڪ وائيءَ جي ٿل. "ڪهڙي منجهہ حساب، هئڻ منهنجو هوت ري". جي هڪ مصرع ۾ فرمايو اٿس.

"هوءِ جي جرڪٿا جر تي، سي تان سڀ حباب"

(شهوائي - ص 294)

سر آسا جي داستان چوٿين ۾ فرمايو اٿس.

محـروم ٿـي مـري وٺـا، مـاهر ٿـي نـہ مٺـا
ڇـڙي جـنءَ ڇهنـج هٿـي، لـڏيائون لٿـا
حبـاب ٿـي هٿـا، انهـي وادي وچ ۾

(شهوائي - ص 721 - بيت 3)

مٿئين بيت ۾ شاهه سائين دنياوي هستين لاءِ انهن جي بي بنياد هئڻ تي ڦوٽي جو استعاراتي استعمال ڪري ٿو ۽ بيو مثال جيڪو معنوي فکر ۽ فهم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان پرپور آهي ان ۾ فرمائي ٿو تہ جيڪي الله جا ٻانها، سچا سالڪ ۽ عارف هئا، تن بہ سندس ڳجهہ پوريءَ طرح نہ پروڙيو ۽ محروم ٿي لاڏاڻو ڪري ويا. انهن جو مثال بہ ايئن هو، جنءَ ڪا جهرڪي ان جي وڏي ڍير ۾ چهنب هڻي جيترو ان ڍير مان هٽ ايندس. هنن عارفن ڪي بہ پنهنجي سڄيءَ حياتي ۾ ايتري پروڙ پئي هوندي، جو تہ هن دنيا ۾ اهي ڄڻ تہ هڪ پاڻيءَ جو ڦوٽو هئا، جيڪو اڀريو ۽ ختم ٿيو.

قادري صاحب محبوب جي حسن يا تجليءَ کي برق يعني کنوڻ سان تشبيهہ ڏيندي فرمائي ٿو.

حسن حبيبن جو، جن ڏٺو جنءَ برق
سي پايو لوڪ فرق، سدا پڻن سڪئا

(شاهہ لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 47)

برق يعني بجليءَ جو تجلو يا چمڪاٽ، لاڳيتو نہ هوندو آهي پر رکي رکي يا وقفي وقفي سان ٿيندو آهي. مٿين مطلب لاءِ شاهہ سائين سر رامڪلي جي چوٿين داستان ۾ فرمائي ٿو.

پرتوو پنهوءَ جو جهڙ جنءَ جهالا ڏي
آڻ تهہ آريءَ کي، ونئو راهہ رڻان گهڻو

(شاهوائي - ص 425 - بيت11)

مٿي ڏنل بيتن ۾ قادري صاحب حبيبن جي حسن کي کنوڻ سان تشبيهہ ڏني آهي، جيڪو کنوڻ وانگر وقفي وقفي سان چمڪاٽ ڪري ٿو ۽ شاهہ سائين بہ ساڳي تشبيهہ استعمال ڪندي فرمايو تہ پنهل جو تجلو جهڙ ۾ ٿيندڙ کنوڻ وانگر چمڪاٽ ٿو ڪري.

فارسي صوفيانہ شاعريءَ (جيڪا سنڌي صوفيانہ شاعري جي محرڪ رهي آهي) ۾ محبوب جي ڏنل تڪليفن آزمائشن مان گذري پڪو ٿي وڃڻ لاءِ، "ڪباب" ٿي وڃڻ، تشبيهہ توڙي استعاري ۾ تمام گهڻو استعمال ٿيو آهي. سنڌن نقش قدم تي هلندي، محبوب جي سڪ ۽ محبت ۾ پاڻ کي پچائي پختو ڪرڻ لاءِ "ڪباب" لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. قادري بزرگ جو بيت آهي:

سڪ تنهنجي سپرين، کهيو ڪري ڪباب
عاشقن اي ثواب، جڻن پچن لئہ پرين جي

(شاهہ لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 53)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ شاهہ لطيف سر سهڻي جي وائيءَ ۾ چوي ٿو.

ٿل: ڪهڙي منجهہ حساب، هِنئڙ مهجو هوت ري
مصرع: فنا وجهي قـر ۾ ڪـارڻ ٿـي ڪبـاب

(شاهوائي - ص 225)

سر رامڪلي جي داستان ٽئين ۾ چوي ٿو.

سامي ڪـامي پريـنءَ لئہ، ڪسـي ٿـا ڪبـاب
نڪـو ڏسـن ڏوهـہ ڪـي، نڪـو ڪـن ثـواب
اوتـن ارتـي گـاڏئون، منجهـان اکيـن آب
سندو ذات جواب، تـون ڪـنءَ پڇيـن تـن ڪـي

(شاهوائي - ص 792)

هنن ٻنهي صوفي شاعرن پنهنجي ڪلام ۾ "ڪباب" جو استعاري ۾ استعمال ڪيو آهي.

قادري بزرگ فرمايو تہ سچو عاشق پنهنجي محبوب جي سڪ ۽ تڙپ ۾ پنهنجي هستي مٽائي، پاڻ عشق جي باهہ ۾ پچي ڪباب ٿي وڃي ٿو. يعني عشق جي آزمائش ۾ پاڻ کي پچائي پختو ڪري ٿو. لطيف سائينءَ بہ ساڳيو ئي بيان ڪندي فرمائي ٿو تہ سالڪ يا عاشق حقيقي پرينءَ لاءِ خاموشي ۽ صبر سان محبت جون تڪليفون سهي پاڻ پچائي پختو ڪن ٿا. سر رامڪليءَ ۾ هو جوڳين بابت (جيڪي حبيب سان هڪ ٿيڻ خاطر مختلف مشقون ڪن ٿا ۽ منزلون طئي ڪن ٿا. اهي پنهنجي خواهشن کي نهوڙي ناس ڪن ٿا) چوي ٿو تہ هو پنهنجي پرينءَ خاطر پاڻ کي کهيو ڪباب ڪيو ڇڏين.

قادري بزرگ پنهنجي ڪلام جو ستون حصو جوڳ ۽ جوڳين جي باري ۾ لکيو آهي، ان ۾ چوي ٿو:

سـامي سـنوان هلـٿـا، وحـدت واهيـرون
اوءِ ڪـن آديـس اڪنديـا، روح ۾ رب رهـٺـون
سڪ جنـہ سناسي ٿيا، الـــــہ سـوائون
رچـان پـاڻ وٿـون، سـي نسورو ئـي نـاهہ ٿيـا

(شاهہ لطف الله قادري جو ڪلام - متن ص 63)

قادري صاحب جي شاعريءَ بابت اڳ ۾ ئي لکجي چڪو آهي تہ شعر چوڻ وقت سندس ذهن ۾ جيڪا ڳالهہ بلڪل واضح هئي ۽ جنهن بابت ڪلام چيو اٿس، اهو آهي "تصوف". سلوڪ جون، طريقت ۽ معرفت جون ڳوڙهيون ڳالهيون پاڻ سنڌي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيتن ۾ ڪيون اٿس. مٿيون بيت به ان جو مثال آهي. هن بيت ۾ بلڪ پوري ستين باب ۾ (قسم ستون منجهه پير مرشيد جوڳين) پاڻ سامي يعني جوڳيءَ کي هڪ سالڪ ۽ عاشق حقيقيءَ لاءِ مستعار ڪيو اٿس. جن جو اجهو يا ٺڪاڻو وحدت آهي. يعني وحدت ۾ پنهنجو پاڻ کي ضم ڪرڻ ئي انهن جي منزل آهي.

شاهه سائين سر رامڪلي ۽ سر پورب ۾ سامين ۽ جوڳين جي جوڳ پچائڻ جي طور طريقن جو احوال ڏنو آهي ۽ جوڳين جي مختلف نالن ۽ انهن جي مختلف قبيلن يا قسمن جو اهو استعاراتي استعمال قاضي قاضن جي ڪلام ۾. ان کان پوءِ مخدوم نوح جو به هڪ بيت ان استعاراتي استعمال جو مليو آهي.

مخدوم نوح چوي ٿو:

نـه سي جوڳـي جوءِ ۾، نــه ســي ســامي واٽ
ڪــاپڙين ڪنــوات، وڏيءَ ويــل پلاڻيــا

سر رامڪلي داستان ٽيون

ســامين سمــر ســور، گونــدر گبريــن ۾
جــڙي پڌائــون جــان ۾، پيغــامن جــا پــور
آديســي، اســور، وڃــائي واٽ ٿيــا

(شاهوائي ص 792 - بيت 12)

داستان انون

تــان ڪــي وٽــن وچ، جــان آهــن اوطــاقن ۾
ســامي ســفر هلئيــا، رائــو چتــائي رچ
اهڙا جــن اهــچ، ســي ڪــرم ملنــدءِ ڪــاپڙي

(شاهوائي ص 814 - بيت 5)

هن موضوع تي شاهه سائينءَ جو تمام گهڻو ڪلام آهي. جيڪو سر "پورب" ۽ "رامڪليءَ" ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

شاهه لطف الله قادري ۽ شاهه لطيف جي ڪلام ۾ استعاري ۽ تشبيهه جي استعمال جي هن تقابلي تجزيي مان ان نتيجي تي پهچجي ٿو ته قادري بزرگ، جيڪو شاهه سائينءَ کان لورو ٿي اڳ جو شاعر آهي ۽ سندس ڪلام جو مک موضوع به "تصوف" ئي آهي، ان اول ته پنهنجي ڪلام ۾ هنن بنهي صنعتن (استعاري ۽ تشبيهه) جو استعمال تمام گهٽ ڪيو آهي (پنهنجي ڪلام جي ذخيري جي لحاظ کان) ۾ جيترو ڪيو اٿس، ان جو شاهه لطيف تي اثر ضرور ٿيو آهي. شاهه لطف الله قادريءَ جو، شاهه لطيف تي مضمون ۽ موضوع جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لحاظ کان تمام گهڻو اثر نظر اچي ٿو. خاص طور تي سندس ڪلام ۾ "قسر
ڇهون منجهه فقر فقيرن" ۽ "قسر ستون منجهه پير مرشد جوڳين" جو اهو اثر
شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ سر "رامڪلي" ۽ سر "پورب" ۾ تمام گهڻو نظر اچي
ٿو. جنهن ۾ ٻنهي بزرگ شاعرن. جوڳين جي مشقن ۽ انهن جي سفر وغيره جي
تمثيلي بيان ۾ استعارن جو استعمال ڪيو آهي ۽ ان کان علاوه مصرعي توڙي
لفظي هڪجهڙائي بہ تمام گهڻي ملي ٿي.

حوالا - (ج) شاهہ لطف الله قادري

1. بلوچ نبي بخش خان. ڊاڪٽر (تحقيق ۽ تصحيح) "شاهہ لطف الله قادري جو ڪلام". انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي. حيدرآباد سنڌ، پاڪستان 1388هه / 1968ع مقدمو - ص 9 - 11.
2. ساڳيو ص - 22.
3. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "سنڌي ادب جي تاريخ". ڪانياواڙ اسٽورز. بندر روڊ لاڙڪاڻو. اردو بازار ڪراچي 1993ع - ص 62.
4. بلوچ نبي بخش خان. ڊاڪٽر. تحقيق ۽ تصحيح. "شاهہ لطف الله قادري جو ڪلام" (مقدمو). ص - 23 - 24.
5. ساڳيو. ص - 24.
6. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي. "سنڌي ادب جو تنقيدي ابياس". روشني پبليڪيشن. ڪنڊيارو 1996ع - ص 366
7. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي. "سنڌي ادب جي تاريخ". ص - 62
8. جوڻيجو عبدالجبار. "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ". روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 1994ع - ص 68.
9. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر. "شاهہ لطف الله قادريءَ جو ڪلام" - (مقدمو) ص 28.
10. ساڳيو. ص 29.
11. ساڳيو. ص 29.
12. ساڳيو. ص 42.
13. ساڳيو. ص 29.

(ان کان علاوه غلام محمد شاهوائي جو تاليف ڪيل "شاهہ جو رسالو" سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 1993ع).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ح) ميون شاهہ عنايت رضوي (25 - 1620ع - 15 - 1710ع)

سنڌي ٻوليءَ جي اوائلي يا اساسي شاعرن ۾ شاهہ لطف الله قادريءَ کان پوءِ جنهن شاعر جو ناماچار ٿيو سو آهي شاهہ عنايت الله رضوي نصرپوري. هن ٻنهي شاعرن جي وچ ۾ هڪ ٻئي شاعر جو جيڪو ڪلام مليو آهي، سو موضوع توڙي مضمون جي لحاظ کان، هن دور جي ٻين صوفي شاعرن واري ئي رنگ ۾ رنگيل آهي. محترم لطف الله بدوي، "تذڪرہ لطفي" ۾ لکيو آهي تہ عثمان احساني اصل پاڳناڙيءَ جو وينل هو ۽ پوءِ 1640ع ۾ لڏي اچي لکيءَ ۾ آباد ٿيو. (1)

هن جا ڪل 12 بيت هن ڪتاب "تذڪرہ لطيفي ۽ ٻاڳو ٻيو" ۾ درج ٿيل آهن، جن مان ڪن ۾ چار مصرعون تہ ڪن ۾ پنج مصرعون آهن ۽ قافيو هر مصرع ۾ آندو اٿائين. سندس شاعريءَ جو خاص موضوع آهي فاني دنيا جو نقشو بيان ڪرڻ ۽ آخرت لاءِ ۽ قبر لاءِ توشو تيار ڪرڻ. هن محترم شاعر جو جيڪو مختصر ڪلام مليو آهي سو بلڪل سنئين ۽ سادي زبان ۾ آهي ان ۾ شاعرانہ ٻولي واريون خصوصي صنعتون ڪجهہ خاص استعمال ڪيل آهن جنهن ڪري هن شاعر کان اڳتي هلي، شاهہ عنايت جو احوال پيش ڪجي ٿو.

"شاهہ عنايت جو تعلق، نصرپور جي "رضوي" سيدن جي هڪ مشهور ۽ معروف پاڙي سان هو، هي خاندان ڇهين صدي هجريءَ ۾ بکر ۾ اچي رهيو هو ۽ ٻن ٽن صدين کان پوءِ انهن مان ڪجهہ سادات "نصرپور" لڏي آيا. جن جي "مبارڪ پوٽا" شاخ مان شاهہ عنايت پيدا ٿيو. ميين شاهہ عنايت جي والد جو شاهہ نصر الدين هو، جيڪو شاهہ خير الدين جو تمام وڏو معتقد ۽ مريد هو. شاهہ عنايت ڪيس پيرسنيءَ ۾ پيدا ٿيو هو". (2)

هن بزرگ سنڌي شاعر جي پيدائش جي ڪا پڪي ۽ مستند تاريخ نہ ملي سگهي آهي البت مختلف واقعن جون ڪڙيون ملائيندي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو تہ پاڻ غالبن 1030هہ کان 1035هہ مطابق 1620ع کان 1625ع واري عرصي دوران ڄائو هوندو. (3)

شاهہ عنايت جي تعليم بابت ڪنهن بہ قديم ادبي يا تاريخي ڪتاب مان ڪا معلومات نہ ٿي ملي، البت ايترو آهي تہ پاڻ جيئن تہ هڪ معزز گهراڻي جو فرد هو، تنهن ڪري وقت جي رائج دستور مطابق مدرسي يا مڪتب ۾ ضرور تعليم بہ پرائي هونداٿين. پر جيئن تہ شاهہ عنايت جي ٻالڪپڻ ۾ ئي سنڌس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

والد گذاري ويو هو ۽ ان کان پوءِ سندس سرپرستي توڙي تعليم و تربيت جو بار سندس وڏي ڀاءُ ميين احمد شاهہ تي پيو جيڪو سندس نگو ڀاءُ هو. ان سلسلي ۾ جيڪي روايتون ملن ٿيون تن مطابق ڪيس پڙهڻ سان ڪا خاص دلچسپي نہ هئي ۽ راڳ رنگ جو شوقين هو. شاهہ عنايت ننڍي هوندي کان ئي آزاد خيال ۽ راڳ ٻڌڻ جو شوقين هو. جنهن ڪري اڪثر لنگهن وٽ ويندو هو، جنهن تان ڀاءُ ڪيس منع بہ ڪندو هو. ان وقت شاهہ عنايت جي عمر تقريبا 17 سال ڪن هئي. (4)

شاهہ عنايت جتي مسلم بزرگن ۽ درويش وٽان روحاني فيض پرايو اتي غير مسلم طبقي وارن مان توحيد يا ايڪانت ڏانهن مائل فقيرن جهڙوڪ جوڳين، ڪاپڙين، آديسين، سناسين سان بہ صحبتون ڪري انهن جي ريتن رسمن ۽ جوڳ يعني انهن جي عبادتن ۽ رياضتن جو بہ چڱيءَ طرح سان مشاهدو ڪيائين ۽ ميون شاهہ عنايت غالبن پهريون سنڌي شاعر آهي جنهن انهن فقيرن جي خاص فرقن جهڙوڪ سيتپوري، راميسري ۽ مهيسي جا اهڃاڻ ڏنا ۽ گروگور ڪنات ۽ سامي سڏنات جا نالا ڪنيا آهن". (5)

ان ڳالهہ ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ ڪاٺس اڳ جي شاعرن قاضي قاضن، مخدوم نوح وغيرہ جوڳين ۽ سامين جو ذڪر تہ ڪيو آهي پر انهن جي مختلف ڌرمي ڀيٽائن يا رسمن رواجن پٺاندڙ مختلف پاڙن جو ذڪر نہ ڪيو آهي. ميين شاهہ عنايت انهن جو وضاحتي ذڪر ڪيو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سندس شاعريءَ بابت لکي ٿو:

"45 سالن کان 60 سالن واري عمر ۾ سندس طبعي شاعري عروج تي پهتي. سروڊناسري جو گهڻو ڀاڱو، مارئي، مومل، سسئي، ليلا، چنيسر، پورب ۽ ڍهر غالبن ان عرصي ۾ ئي چيائون". (6)

شاهہ عنايت جي حياتيءَ بابت سندن خانداني روايتن مطابق پاڻ وڏي عمر کي رسيو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ان آڌار تي سندس پيريءَ جا بہ دور ڪيا آهن لکي ٿو.

"60 سالن کان 75 سالن جي عمر وارو دور سندس پيريءَ جو پهريون دور هو، جنهن ۾ سندس شخصيت هڪ شاعر ۽ درويش طور مسلم ٿي". (7)

شاهہ عنايت جي حياتيءَ جو دور، سنڌ ۾ وڏي سياسي ماڻڌاڻ وارو دور هو. سنڌ ۾ ارغون، ترخان ۽ مغل دور جو خاتمو شروع ٿي چڪو هو. سنڌ جي دروازي تي هڪ نئون سياسي انقلاب دستڪ ڏئي رهيو هو. ڪلهوڙا دور جا بنياد پئجي رهيا هئا ۽ شعري ادب ۾ ان وقت شاهہ عنايت جي رتبي جو ٻيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪو شاعر سنڌ ۾ موجود نہ ھو. شاھ لطيف بہ ھن ئي دور ۾ جائو.

"سندس وفات غالبن 1120ھ - 1125ھ ڌاري ميان يار محمد ڪلھوڙي جي دور حڪومت ۾ ٿي ھوندي. کين پنھنجي والد شاھ نصر الدين جي پر ۾ شيخ موسيٰ جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو". (8)

شاھ عنايت جي شاعري

"ميين شاھ عنايت جي ڪلام کي سمجھڻ ۽ ذھن نشين ڪرڻ لاءِ ضروري آھي تہ ھيٺيون ڳالھيون ڌيان ۾ رکجن تہ ميين شاھ عنايت ھڪ خود خيال ۽ آزاد طبعيت شخص ھو. جوانيءَ ۾ شادي ڪيائين. وڏي اولاد وارو ھو جنھن سان گھڻي محبت ھيس. مريدن ۽ معتقدن سان دوستيءَ ۽ بي تڪلفيءَ وارو برتاءُ ھوس. پنھنجون حويليون ۽ اوطاقون ھيس. وڏي مال متاع وارو ھو. راڄن سا سندس ناتا ھئا. مرشدن لاءِ عزت ۽ عقيدت ھيس ۽ درويشن سان بغير ڪنھن حسب نسب ۽ دين ڌرم جي فرق جي احترام ۽ عقيدت جو رستو رکيل ھئس". (9)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سندس شخصيت جو اھم تعارف ان لاءِ ڪرايو آھي جو اھي سڀ ڳالھيون سندس ڪلام جو پس منظر آھن ۽ ان ۾ جھلڪندي نظر اچن ٿيون. شاھ عنايت ھڪ پختہ ڪار ۽ دنيا جو تجربو رکندڙ بيدار شاعر ھو. شاھ عنايت سنڌي زبان جو پھريون شاعر آھي جنھن جو ڪلام ايڏي وڏي مقدار ۾ محفوظ حالت ۾ مليو آھي. "ميين شاھ عنايت جا 469 بيت، 42 وايون سرود وسر ۽ ٻيا وڏيڪ موقعي وار بيت اسان تائين پھتا آھن". (10)

تاريخي شاھدين مان خبر ٿي پوي تہ سندس ڪلام سندن وفات کان ھڪ سؤ سال کان پوءِ سندن ٽڙپوتي اميد علي شاھ بن قطب شاھ جي ڪوشش سان پھريون ڀيرو سھيڙيو ويو". (11)

يعني ھڪ صديءَ جو وقفو وچ ۾ اچي ويو ۽ ڪافي ڪلام تہ ماڻھن جي ذھنن تان ميسارجي ويو ھوندو ۽ اھڙيءَ طرح سنڌي زبان جو ھي قيمتي شعري اثاثو، زماني جي ھيٺ مٿاھين جي نظر ٿي ويو ھوندو. شاعريءَ جي موضوعن ۽ مضمونن جي گوناگونيءَ جي لحاظ کان بہ شاھ عنايت کي سنڌي ٻولي جي ٻين اساسي شاعرن تي سبقت حاصل آھي.

"ڪاٿڻ اڳ مضمون ۽ معنيٰ جي لحاظ کان سنڌي شاعر ٻن گروھن ۾ ورھايل ھئا. ھڪڙا چارڻ، ڀٽ ڀاٽ ۽ سگھڙ جيڪي عوامي قصا، داستان،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنگي واقعا وغيرہ ڳائي عوام جي دل وندرائيندا هئا ۽ پيا هئا عالم. سالڪ، صوفي ۽ موحد درويش جيڪي تصوف دين ۽ اخلاقيات جي تبليغ لاءِ شعر چوندا هئا. ميين شاهہ عنايت ان لحاظ کان پهريون سنڌي شاعر آهي، جنهن ۾ سنڌي شعر جي هنن ٻنهي دريائن جو سنگم موجود آهي". (12)

ميين شاهہ عنايت کان اڳ سنڌ جي ڪجهہ مشهور لوڪ قصن يا رومانوي داستانن تي سنڌ جي بزرگ شاعرن جو ڪلام ٿوري مقدار ۾ ملي ٿو، جيئن شاهہ ڪريم. پر شاهہ عنايت انهن مڙني رومانوي ۽ لوڪ قصن کي باقاعدہ تفصيل سان ڇيو. سندس ڪلام ۾ مختلف سرن (سرودن) تي ڪلام چيل آهي. جنهن سنڌي شعري ادب جي جهوني پري ڇڏي شاهہ عنايت جي ڪلام مجازي ۽ حقيقي عشق جي موضوعن تي نهايت اعلىٰ ڪلام چيل آهي.

فني جوڙجڪ جي لحاظ کان شاهہ عنايت بہ پنهنجي بزرگ شاعرن قاضي قاضن، شاهہ ڪريم وغيرہ وارو رستو اختيار ڪندي هندي ڇند وديا کي ٿي بنياد بنايو. مٿين شاعرن وٽ اسان کي صرف بيت، دوهو ۽ سورٺو ملي ٿو ۽ اهي سڀ صنفون شاهہ عنايت وٽ بہ ملن ٿيون پر وڌيڪ وٽس مولود ۽ وائيءَ جي صنف بہ ملي ٿي. سندس پوري ڪلام ۾ لغت جي ڳوڙهائي ۽ بيان جي رواني بہ نظر اچي ٿي. ان کان علاوہ جيڪا ٽئين ڳالهہ مٿي بيان ڪيل شاعرن کان الڳ ۽ نئين سندس ڪلام ۾ آيل آهي. سا آهي راڳن جي نالن تي بابن جي ورڇ. ڊاڪٽر نبي بخش لکي ٿو.

ميون شاهہ عنايت کي راڳ جي ڪافي پروڙ ۽ ڄاڻ حاصل هئي. ان ڪري پهريون پيرو پنهنجن بيتن ۽ واين کي سرودن ۾ سموهيائين. جيئن ڪلياڻ، جمن، ڪنيات، سرراڳ، رامڪلي، پرڀاتي، ڌنا سري، جيتسري، پوربي، آسا، بلاول، سورٺ، سرنگ، توڏي ۽ ڪاموڏ. تسليم شدہ راڳ ۽ راڳڻيون آهن". (13)

ميين شاهہ عنايت ۽ سندس شاعريءَ جي ان مختصر تعارف کان پوءِ. هاڻ اهو ڏسجي تہ پاڻ شاهہ لطيف جي شاعريءَ تي ڪهڙا اثر مرتب ڪيائين.

شاهہ عنايت جي شاعريءَ جو شاهہ لطيف تي اثر

شاهہ عنايت، شاهہ لطيف جو وڏو همعصر يا متقدم شاعر هو. شاهہ لطيف جي پيدائش وقت پاڻ پيرسن هو. سندس پوٽو شاهہ بلاول، شاهہ لطيف جو همعصر هو. شاهہ سائينءَ پنهنجي جوانيءَ واري دور ۾ اگر ڪنهن شاعر جو ناماچر ٻڌو هوندو تہ اهو شاهہ عنايت ئي هوندو. جنهن جو ڳوٺ، سندس ڳوٺ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان صرف پندرھن ڪن ميل پري ھو تنھن ڪري پاڻ شاھ عنايت وٽ ويندو ھو.
"شاھ عنايت کين تمام گھڻو پائيندو ھو ۽ شاھ سائينءَ کي سندس لاءِ بي حد محبت ۽ عزت ھئي". (14)

شاھ عنايت جي شاعريءَ جو شاھ لطيف تي مختلف طريقن سان اثر پيو. شاھ عنايت جيئن اڳ بيان ڪيو ويو تہ پھريون شاعر آھي جنھن باقاعدہ "سرن" تحت ڪلام چيو، جيڪو 19 سرن تي مشتمل آھي ۽ انھن کي "سرود" چيو وڃي ٿو. شاھ لطيف بعد ۾ انھن مان گھڻن سرن مطابق شاعري ڪئي. انھن ۾ سنڌ ۾ رائج رومانوي داستان بہ آھن جن تي تمثيلي شعر چيو ويو. شاھ لطيف سندس شاعريءَ مان ايڏو متاثر ھو جو ڪافي مقدار ۾ اھو ڪيس برزبان ياد ھوندو ھو. جيڪو بعد ۾ پاڻ وقت بوقت پنھنجن مريدن معتقدن آڏو چيو اٿس ۽ سندس ڪلام جي ڪاتبن اھو سندس شاعريءَ ۾ شامل ڪري ڇڏيو. ڪيترائي بيت اھڙا آھن جيڪي يا تہ پاڻ شاھ عنايت جي پران چيا اٿس يا وري انھن جي مصرع يا اڌ کي تضمين طور استعمال ڪيو اٿس. ڪي بيت اھڙا آھن جو لڳي ٿو تہ ڄڻ پاڻ ۾ تبادلہ خيالات ڪرڻ ڪان پوءِ جا لکيل آھن. ڪجھ اھڙا بہ آھن جيڪي ڄڻ تہ شاھ سائينءَ سندس بيتن جي جواب ۾ چيا ھجن. ڪجھ بيتن ۾ لفظي ھڪ جھڙائي آھي، ڪجھ موضوع جي مماثلت، ڪجھ ۾ صنعتي ھڪجھڙائي تہ ڪجھ ۾ مضمون جي مطابقت.

بقول ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي:

"ٻئي ھن نئين تحريڪ (صوفيانہ شاعري سرن ۾) جا پائيوار آھن بلڪ ھن تخليق لاءِ فطرت طرفان چيل بہ جاڙا يار آھن. سنڌي شاعريءَ جي فن ۽ ان جي اسرندڙ فڪر جي ارتقائي تقاضا موجب ٻنھي مان ھر ھڪ پنھنجو پنھنجو ڪم ڪيو. ميين شاھ عنايت قالب گھڙيا تہ ڀٽائيءَ اھي سوڌي سنواري پريا. شاھ عنايت ديوارون ڪنيون تہ ڀٽائي صاحب عمارتون اڏيون. ميين شاھ عنايت ڄڻ تہ ڀٽائي صاحب جي آمد لاءِ اڳواڻ ٻڌجي آيو ۽ اڳي ميدان سنواريائين، جنھن ۾ پوءِ ڀٽائي صاحب ڪوتنل ڪڏايا". (15)

لفظي يا مصرعي ھڪجھڙائيءَ ۾ ڪجھ مثال ھيٺ پيش ڪجن ٿا.

"1. شاھ عنايت: سڄڻ سويارا پيچ پني گھر آئيا (ڪنيات 4:1)

شاھ لطيف: سڄڻ سويارو پيچ پني گھر آئيو (ڪنيات 10:1)

2. شاھ عنايت: رات سھائي پونءِ سنئين، تيزين سر جوان. (ڪنيات 8:3)

شاھ لطيف: رات سھائي پونءِ سنئين پٽين وڏو پنڌ (ڪنيات 6:1)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

3.شاهہ عنايت:

قرقـــل، ڦوٽـــا، پارچـــا، پاٽـــائون پڙيـــون
اُنـي کـي عنـات چئـي، ڦيـر نـہ کـن ڦڙيـون
جي ڇهي منجهہ ڇڙيون، سي پيڙيون رکين پاڄهہ سين
(سريراڳ 7:1)

شاهہ لطيف:

قرقـــل، ڦوٽـــا، پارچـــا، پـــاٽيٺ پاٽـــائون،
ڪوڙيـــون قيمـــت ســـنديون تـــر ۾ تاڪيـــائون،
لاڄـــن منجهـــہ لطيـــف چئـــي، پيـــڙا پڌائـــون،
نـــذر نبـــيءَ ڄـــام جـــو، ڇڙهنـــدي ڇيـــائون،
جي ڇهي ڇوڙيائون، سي پيڙيون رکين پاڄهہ سين،
(سريراڳ 19:4)

4. شاهہ عنايت: جي پانئين جوڳي ٿيان تہ پر جوڳي کي پار (رامڪلي 1:2)

شاهہ لطيف: جي پانئين جوڳي ٿيان، تہ پر گروہ جي پار (رامڪلي 3:4)

5. شاهہ عنايت: سرتين ساڻ، اٿي آهر اتهين (مارئي 8:2)

شاهہ لطيف: سرتين ساڻ سمن آهر اٿي مينهڙي (مارئي 18:6)

6. شاهہ عنايت: ڳڻين پرين رنام، اوڳڻ رسي سيڪو، (پورب 3:3)

شاهہ لطيف: اوڳڻ رسي سيڪو، ڳڻين پرين رنام، (آسا 25:4)" (16)

مٿي بيان ڪيل مثالن ۾ ڪٿي تہ پوري مصرع هڪ جهڙي آهي، ڪٿي لفظن جي ڪا بنهہ معمولي تبديلي آهي تہ ڪٿي مصرع ۾ اڳتي پوئتي جو فرق آهي. ان هڪجهڙائيءَ جي ڪري ڪجهہ محققن جو خيال آهي تہ ٿي سگهي ٿو تہ اهي هجن ئي شاهہ عنايت جا پر مريدن شاهہ لطيف واتان ٻڌي، سندس ڪلام ۾ شامل ڪيا هجن. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو:

"ڀٽائي صاحب جي رسالي (بمبئي نسخو) ۾ تقريباً 14 بيت ۽ هڪ وائي عنايت جي نالي سان موجود آهي". (17)

ان هڪجهڙائي کان علاوہ مضمون ۽ موضوع جي لحاظ کان بہ شاهہ سائين پنهنجي هن بزرگ شاعر جو ڪافي اثر قبوليو ٿو ڏسجي. مثال طور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاھ عنايت سرود ديسي فصل پھرئين ۾ چوي ٿو.

ائيـن جـي ورن واريـون، وجـو سـپ موٽـي
ڪانـ هلنـدي ڪيـچ ڏي، ڪرھـو مَ ڪوتـي
پـوءِ مَ وڃوتـي، اسـان سـين عنـات چـي

(ميين شاھ عنات جو ڪلام - ص 178، 179 - بيت - 5)

شاھ سائين جي سر سسئي آبري جي داستان چوٿين ۾ بيت نمبر 9 تہ بلڪل ايئن آهي صرف آخري مصرع تبديل آهي. "ڪديم ڪاچوٽي، وڏم جوڳ جتن لئہ" (شاھوائي ص - 399) باقي ان کان اڳ وارا بہ بيت بلڪل اهو ساڳيو مضمون رکن ٿا.

وريتيـون ورو، آءُ نـہ ورنـدي ورَ ري
جـاڏي هـن جبـل جـو تـانگھينديس تـرو
جتـن سـاڻ ڏرو، نيـھ نبيرڻ نـہ ٿئي

(شاھوائي ص - 398 - بيت 7)

وجـو سـپ وري، ائيـن جـي ورن واريـون
ڦوڙائـي فـراق جـي سـچي ڳالـھ ڳـري
پنيـا جـن پـري، ڏنـگر سـي ڏوريندئـون

(شاھوائي ص - 398 - بيت 8)

سسئي جي باري ۾ اهو مضمون تمام اڳاٽو سمن جي دور جي هڪ شاعر سيد علي ثانيءَ جو بہ ملي ٿو. جيڪو پوئتي بيان ٿي چڪو آهي.

سرود سارنگ، فصل پهرئين ۾ شاھ عنايت فرمايو:

تـاڙي ڪـي تنـوار، پيپهـل پتيـو هنيـون
هـارين هـر سـنياٿيا، سـرها ٿئا سـنگهار
لاهيـن ڏک ڏاتـار، الاهـي عنـات چـي

(ميين شاھ عنايت جو ڪلام - ص 191)

۽ شاھ سائينءَ ساڳيو بيان سر سارنگ ۾ هن طرح ڪيو آهي.

داستان پهريون

اڄ پـڻ اتـر پـار ڏي، تـاڙي ڪـي تنـوار
هـارين هـر سـنياهئا، سـرها ٿئا سـنگهار
اڄ پـڻ منهنجي يـار، وسـڻ جا ويـس ڪيـا

(شاھوائي ص - 960 - بيت 8)

اهڙيءَ طرح سرود سارنگ جا پيا بيت بہ آهن جن ۾ مضمون جي هڪجهڙائي تہ آهي ئي پر ٻنهي بزرگ شاعرن جي بيتن ۾ صرف چند لفظن جو فرق آهي.

سارنگ کي سارين، ماڻهو، مرگهہ، مينهيون
آرون ابـــر آســـري، تـــاڙا تنواريـــن
سپون جي سمونڊ جون، نئيـن سر نهارين
پـلر پيـارين، اجـاين عنـات چئـي
بيت 1

سـارنگ سـار لهيـج الله لـڳ عنـايت چـي
پـاڻي پـوح پٽـن ۾، ارزان ان کريـج
وطـن وسـائيج تـہ سـنگهارن سـک ٿئـي
(مبين شاهه عنات جو ڪلام - ص 195 ۽ 200 - بيت 10)

شاهه سائينءَ جي سر سارنگ جي بيت ۾ ۽ شاهه عنايت جي درج ٿيل فصل ٻئي جي پهرين بيت ۾ صرف هي فرق آهي جو ٻي مصرع ۾ "آرون" بدران "آڙيون"، ٽين مصرع ۾ "نئين سر" جي بدران "نئين سج" ۽ آخري مصرع ۾ "اجاين عنات چئي" جي بدران پوري مصرع هن طرح ٿهي ٿي.
"پلر پيارين تہ سنگهارن سک ٿئي".
(شاهواڻي ص - 965 - داستان پهريون بيت 30)

۽ شاهه عنايت جي مٿي درج ڪيل بيت نمبر 10 ۾ ۽ شاهه لطيف جن جي بيت نمبر 29 ۾ صرف ايترو فرق آهي جو پوئين مصرع جو پهريون اڌ آهي،
"الله لڳ اجين جي". (شاهواڻي ص - 964)

شاهه عنات جي "سرود توڏي" جي فصل پهرين جو پهريون بيت آهي.

جٺان گهڙي تنان گهيڙ، اوتڙئيـن تـڙ ٿئـي
ڏم وٽ جٺو ظـاهر!، مـن ميهـار سـين ميـڙ
سا ندي پاڻئين نيڙ، جنهن اهڙي سـک سيد چي
(مبين شاهه عنايت جو ڪلام - ص 202)

شاهه جي رسالي ۾ ساڳيو بيت پهرين مصرع جي پوئين اڌ. "ڪپرو ٻيجن ڪوڙيون" ۽ آخري مصرع جي پوئين اڌ. جـــہ کي سک ساهڙ" جي تبديليءَ سان موجود آهي. (شاهواڻي ص - 301)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساڳئي مضمون ۽ مطلب وارو بيت شاهہ سائينءَ وٽ اڳتي اچي ٿو.

جتان وهي تتان واٽ، ڪپرو پڇن ڪوڙيون
جن کي سڪ ساهڙ جي، سي گهيڙ نہ پڇن گهاٽ
جن کي عشق اساٽ، سي واهڙ پائن وڪڙي

(شاهواڻي ص - 301 ، 302 - بيت 4)

اهڙا ٻيا بہ ڪئي مثال آهن جن ۾ شاهہ سائين پنهنجي هن بزرگ شاعر جي پيروي ڪندي ساڳيا لفظ يا مصرعون ڪم آنديون آهن. هي ٻئي شاعر ملاقاتن دوران يقينا عارفانہ ۽ سالڪانہ نقطہ نظر تي بہ ڏي وٺ ڪندا هوندا. بلڪ شاهہ سائين تہ بلڪل ننڍو هو. ان جي عمر اٿر ونڻ واري هئي جيئن ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو.

”جڏهن ڀٽائي 13 – 14 سالن جو سمجهدار جوان ٿيو هوندو تہ ميين شاهہ عنايت ان وقت غالباً 80 ورهين کان مٿي هوندو ۽ سندس بزرگيءَ توڙي شاعريءَ جي شهريت عام هوندي“. (18)

ان حالت ۾ شاهہ سائين پنهنجي متقدم شاعر کان هر طرح سان متاثر ٿيو آهي پر هڪ ڳالهہ جنهن شاهہ سائينءَ کي هن شاعر کان وڌيڪ مقبول ۽ ممتاز بنايو، سا آهي سندس تخيل جي اڏام، فڪر جي گهرائي، ٻولي ۽ ادائگيءَ جو انداز. شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ ترنم ۽ موسيقيت بہ وڌيڪ رکيل آهي ۽ ٻوليءَ ۾ فصاحت ۽ بلاغت وغيره جون خوبيون بہ بنا ڪنهن شڪ شبهي جي وڌيڪ آهن.

شاعريءَ جي لحاظ کان انهن عمومي اثرن جو جائزو وٺڻ کان پوءِ پنهنجي خصوصي موضوع استعاري ۽ تشبيهہ جي صنعتي استعمال جو جائزو پيش ڪجي ٿو تہ ان ۾ شاهہ سائين، شاهہ عنايت کان ڪيترو اثر ورتو.

(الف) استعاره نگاريءَ ۾ شاهہ عنات جو شاهہ لطيف تي اثر

شاهہ عنايت ”سرود جمن“ ۾ ضمير لاءِ ”مفتي“ لفظ مستعار ڪيو آهي جيئن چوي ٿو:

اڻ چوندن ڪير چوڻ، چوندن چيو وسار
انئي پهر عنايت چئي، پر اها ئي پار
پايو منهن مونن ۾، غربت ساڻ گذار
مفتي منجهہ ويهار، تہ قاضي ڪاٺيارو نہ ٿيين

(ميين شاهہ عنايت جو ڪلام - متن ص 9)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهہ لطيف جي "سر يمن ڪلياڻ" ۾ اهو بيت صرف هڪ مصرع ۾ "عنات جي" جي جڳهہ تي "ادب سين" جي فرق سان موجود آهي جيڪو يا تہ شاهہ عنات جو ٺهيل آهي، يا شاهہ لطيف سندن بيت جون مصرعون تضمين طور ورتيون. داستان انهن ۾ آهي تہ:

اڻ چوندن مرچڻو، چوندن چيو وسار
انڻي پهر ادب سين پر اها ٿي پار
پايو منهن مونن ۾، غربت ساڻ گذار
مفتي منجهہ وهار تہ قاضي ڪاٺيارو نہ ٿيين.

(شاهوائي - ص 152 - بيت 23)

"موکي ۽ متارن" جو بيان مرشد ڪامل ۽ سالڪ لاءِ استعاري طور ڪندي، شاهہ عنايت سر "جمن" ۾ چوي ٿو.

پروکو پرو ڏٺو موکي متارن کي
تهن پارهين ماہ ٻڌايو تہ هو سپاڻو سرو
ڳالها هون ڳرو، پر ساهہ ڏناٺون سٽ ۾

(اميين شاهہ عنايت جو ڪلام - ص 12)

موکي ۽ متارن جي مشهور قصي ۾ شاهہ سائينءَ بہ روحاني تمثيل رکي آهي جنهن ۾ موکي، مرشد ڪامل يا رهبر طور، متارا يا پياڪ، سچي طالب ۽ سالڪ طور، شراب، عشق حقيقي جي خمار طور مستعار ڪيل آهن. پر اهو استعارو ان سلسلي جي سيني بيتن تي هرگز نہ ٿو لاڳو ڪري سگهجي. شاهہ لطيف فرمائي ٿو.

سر يمن ڪلياڻ

موکيءَ سندي مٽ ۾ سري سپ پٽو
قضا ڪر ڪيو، ڪرنهي ڏوهہ ڪلاڙ جو

موکيءَ سندي مٽ ۾ ڪو جو زهر ذرو
پيشندي پوشيدن کي، پيو ڪو نہ پرو
مٿو مهاين جو ڪيو ڳهر ڳرو
ٽيٽڙن ڪيپ ڪرو، ڪنهن جنهن ڳهر ڳنگاٽشا

(شاهوائي - ص 155)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پتنگ کي سچي عاشق لاءِ مستعار ڪندي شاهہ عنايت چيو.

ڪامي ڪوري وچ ۾، پتنگ ويا پچي
اتين وٽ آتش جي سڀ ڪا سڌ سچي
موٽيو ڪو نہ بچي، ڪامي سڀ خاڪ ٿيا

اچي اجهاءِ آگ کي، پتنگ ڪري پرواز
ڪامي خاڪ ٿين جو اتين وٽ انداز
رمز پروڙيون راز، جيري جي جيي جو

(اميين شاهہ عنات جو ڪلام - ص 13)

ان ساڳئي ئي استعاري ۾ پتنگ جو استعمال ڪندي، لطيف سائين سچي ۽ جانثار عاشق کي تنبيهہ ڪري ٿو.

پتنگ چايين پاڻ کي، تہ اچي آگ اجهاءِ
پچڻ گهڻا پچائيا، تون پچڻ کي پچاءِ
واقف ٿي وساءِ، آگ نہ ڏجي عام کي

پتنگ چايين پاڻ کي، تہ جيري پوءِ چائي،
تان تان تائج تو ڏي، جان آگ نہ اجهائي،
وســــہ وهائي، آگ نہ ڏجي عام کي

(شاهوائي ص 106 - 107)

"سر ڪنيات" ۾ شاهہ عنايت ٻيا موضوع بہ بيان ڪيا آهن، پر انهن کان علاوه "اٺ" کي "انساني نفس" لاءِ استعاري طور استعمال ڪيو آهي، پاڻ اٺ جا مختلف نالا استعمال ڪيا اٿس، جيئن چانگو، گوڙرو، ميو، مهري، ڪرهو وغيره. جيئن اٺ جي اها عادت هوندي آهي تہ اڪ ۽ لائيءَ جهڙا زهريلا ۽ ڪڙا ٻوٽا تہ وڏي شوق سان کائيندو آهي، پر جي چندن يا ڪنڀار جهڙو ماناٿيو ۽ خوشبودار ٻوٽو ڏيس تہ اهو نہ کائيندو. تيئن انساني نفس بہ اهڙي آهي جو نيڪ ڪمن جو اجر ۽ فائدو ڏسندي ۽ سمجهندي بہ بڇڙن ڪمن ڏانهن مائل رهي ٿي. "اٺ" جي استعاري ۾ شاهہ عنايت فرمايو:

اٺ اٺاسو ٿو گهمي، تو ٿورهي ۾ ٿاٺو
جت سچي ٿو جوءِ ۾، جنهن جو گهمي ٿو گهاٺو
تار هٿنـدءِ تڪڙي، ڪنـدءِ سرواڻ سياڻو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميـزل اتـي مهـري، تـون ميـان! چـڏ مـاٺو
آڏوٺـــي عنـــايت چئـــي، ٿينـــدي نمـــاٺو
جـو لـس چنڊ لاٿـو، سـا ويـل ويـنـدءِ وسـري

(ميين شاه عنايت جو ڪلام - ص 21، 22)

"اٺ" جو استعاراتي استعمال شاهه سائينءَ ٻـ سر ڪنيات ۾ ڪيو آهي ۽ آخر ان جي عادتن کان ٻنهه عاجز ٿي هو رب پاڪ کي ٻاڏائيندي چوي ٿو.

ڪرهـي ڪـي ڪنئيـن، وڌم پـٽـنـد پلـڻ جـا
ليـڙو لاٿـي ڪـي چـري، نيـر سـاڻ نئيـن
چانگي سندي چت ۾، صـاحب وجهـ سـنئين
اوبـاهـٺوس ائيـن، لطـف سـاڻ لطيـف چـي

(شاهوائي - ص 179، 180)

شاهه عنايت هن سر ۾، صبح جي اپرنڊڙ سج جي سرخ روشني يا تجلي سان محبوب جي رنگ کي ۽ "سر مارئي" ۾ ٿر جي سنگهارين جي لال لوين سان تشبيهه ڏني آهي چوي ٿو.

سـج سـياٺي جـا ڪـري، تهـڙي لالائـي لگـن
پلـڪ پريـان جـي نـہ پاڙيـان، چنڊ اي سـين تـارن
شمـس سـهائي اگـرو، منهـن ۾ محبوبـن
ڪئيـن قنديلـن اگـري، پيشـاني پريـن
هي جلوو جوت سندين، تنهن تان ڪوڙين قربانيون ڪريان

۽ سرود مارئيءَ ۾ صبح جي اپرنڊڙ ڳاڙهي سج سان لوين جي رنگ کي پيٽايو ويو آهي.

سج سياٺي جـا ڪـري، تهـڙي لويـن وٽـڪ

(ميين شاه عنايت جو ڪلام - ص 20 ۽ ص 65)

اپرندي سج جي لال روشنيءَ سان شاهه سائين "سر مومل راڻو" ۾ ان سامي جي منهن جي رنگ کي تشبيهه ڏني آهي جيڪو مومل جو ديدار حاصل ڪري چڪو آهي فرمائي ٿو.

سـج سـياٺي جـا ڪـري، سـامي سـائي روءِ
اچـي ٿـي عطـر جـي، منجهـان مگـٺ بـوءِ
سـا ڏيـڪـاريهون جـوءِ، جٿان لاهوتـي لال ٿئـو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سچ سپاڻي جا ڪري، سامي ساڻي وٽ ڪ
سهي نه سگهان ساعت سين، تنهن جي راسن جي رونق
ڪ رتائين لاڪ ۾، ڪ ڏنائين پانن پ ڪ
سنڌي سوڍل سڪ، ڪپر ڪورون جهليون

(شاهوائي - ص 707، 708)

"سرود ساموندي" ۾ شاهه عنات ساموندين جي سفر، وڻج واپار ۽ ساموندي خطرن وغيره جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ۾ وڻجاري، ملاح، سڪاڻي وغيره عشق الاهي جي طالب لاءِ، سمنڊ هن دنيا لاءِ، ٻيڙي انساني جسم لاءِ، معلم، ڪامل رهبر لاءِ مستعار ڪيا ويا آهن. شاهه عنايت فرمايو.

سوڙهه پير سڪاڻي، آب اوڙ ڪي
معلم ماڳ منجهه ڪٿو، پسين ٿو پاڻي
سهڻي ڏنم سپرين، روح ۾ رهاڻي
آيل سڪ اڪين ۾، اي مون ڪي نه ماڻي
ستر سي ساڻي، شل ماڳ موٽندا مون پرين

ساموندين کي سفر دوران جيڪي خطرا پيش اچن ٿا، انهن کي بيان ڪرڻ کان پوءِ شاهه عنايت چوي ٿو.

ستا سب پيٺي، سنڌي معلم آسري
اٿين پڻ سمهو ناڪٺا، بندر ناهه پٺي
جنهن جي سيد لڄ ڪنٺي، سي سپ لنگهيندا لڪيون

(ميين شاهه عنايت جو ڪلام - ص 38 ۽ 40)

شاهه سائين "سر سرير اڳ" ۾ ساموندي سفر، ان جي خطرن ۽ وڻجارن جي وڻج واپار بابت شعر چيو آهي ۽ سر ساموندي ۾ انهن وڻجارن جي زالن جي جذبات جو بيان آهي، جيڪي واپار سانگي ڪين ڇڏي وڏن وڏن عرصن لاءِ ساموندي سفر تي اسهن ٿا.

شاهه سائين سريراڳ ۾ سمنڊ، ٻيڙي يا جهاز وغيره، معلم، ٻيڙياتي جو، شاهه عنايت وارو ئي استعارو اڳي استعمال ڪيو آهي. وڻجاري کي سالڪ يا سچي طالب طور مستعار ڪندي ان کي سفر جا آداب سمجهائيندي چوي ٿو.

تن ۾ تراز توهه جي، گهٽو لهه گهوري
ادب ۽ اخلاص جا سوڙهه ٻڌج سوري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وکـــر وينتيـــن جـــو، تنهـــن ۾ پـــاءِ تـــوري
تـــه عـــادتئون اوري، تنهنجـــو توائـــي نـــه ٿئـــي

(شاهوائي - 236)

پاڻ وڻجاريءَ کي سامونڊي خطرن کان به آگاهه ڪري ٿو ۽ هر وقت سجاڳ رهڻ جي هدايت ڪري ٿو. آخرڪار انهن خطرن مان اڪري پار پوڻ جو بيان ڪندي فرمائي ٿو.

ثـابت لنگهيـا سير، لهـرن لوڏيـا ڪيـن ڪـي
وجـي پهتـا پـار کـي، نرتئـون منجهـان نيـر
مـاءِ پهتـا ميـر، پـار لنگهيـائون پاڄهـه سـين

(شاهوائي - ص 230، 231)

"سرود رامڪلي" ۾ شاهه عنايت جوڳيءَ کي ان جي مختلف نالن سان (ڪجهه بيتن ۾) سچي عاشق لاءِ مستعار ڪيو آهي. پاڻ انهن جي سفر ۽ طور طريقن جو به بيان ڪيو اٿس ۽ انهن جا مختلف طبقا ۽ قبيلا به ٻڌايا آهن جن جو بيان پوئتي ٿي چڪو آهي. شاهه عنايت جوڳين جا انهن جي سرگرمين آهر جدا جدا نالا به بيان ڪيا آهن جيئن، ڪاپڙي، آديسي، مهيسي، سامي، ناٿگا، ڪنوڙيا، سنياسي وغيره. شاهه لطيف اهو موضوع سر رامڪلي ۽ سر "پورب" جي پٺي داستان ۾ آندو آهي. هن موضوع تي ڪلام چوڻ جو سبب، مثل تحقيق ڪندڙ عالم اهو ٻڌاين ٿا ته پاڻ لڳ ڀڳ ٽي سال انهن جوڳين ۽ سامي فقيرن سان گڏ رهيو. گنجي ٽڪر تي سندس ملاقات انهن ايڪانت ۽ ويدانت پسند جوڳين سان ٿي، جنهن کان پوءِ پاڻ انهن سان گڏ سفر تي روانو ٿيو. شاهه سائين سندس مشقن کي ايترو ته گهرائيءَ سان پرکيو جو انهن بابت هن "رامڪلي" جي پٺي داستان ۾ نمبر وار سيني مشقن جو وستار ڪيو (ٻارهن بيتن ۾). سڀنيءَ کان پوءِ اگر ڪنهن ڪردار جي "منزل تي رسڻ" جي لاءِ جدوجهد ۽ ڪٺن ڪشالن مان گذرڻ ۽ ثابت قدم رهڻ جو ذڪر شاهه ڪيو آهي ته اهي آهن هي موحد جوڳي.

شاهه لطيف پڻ سر رامڪلي ۽ سرپورب جي پٺي داستان ۾ ڏٺي پاڪ جي عاشق ۽ سچي سالڪ طور جوڳيءَ کي ان جي مختلف نالن سان مستعار ڪيو آهي ۽ انهن جون مشقون، ياترائون ۽ پرارٿنائون بيان ڪيون آهن. شاهه عنايت جي سر رامڪليءَ ۾ به اهو ئي مضمون آهي ۽ عين ممڪن آهي ته شاهه سائين انهن وٽان ئي جوڳين جي ڪردار کان واقف ٿيو هجي.

"سرود مارئي" ۾ روح، نفس، عالم الارواح ۽ هن دنيا لاءِ، مارئي، عمر،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مليرَ ۽ عمر ڪوٽ جو استعاراتي استعمال شاهه عنايت وٽ ملي ٿو ۽ سندن ننڍي متاخر شاهه لطيف جي به ڪجهه بيتن ۾ به ملي ٿو.

مارئي کي روح جي استعاري طور هن پهرئين ٿي بيت ۽ پهرئين داستان ۾ نهايت مدلل طريقي سان پيش ڪيو آهي. جنهن انهن حضرات اعتراض جو به خودبخود جواب ڏنو آهي ته "شاهه لطيف جي سرن مان هرويرو روحاني تمثيل چو ٿي ڪڍي وڃي" فرمائي ٿو:

"الســت بربكــم" جــڏهن ڪــن پيــوم
"قــالوبلي" قلــب ســين تــڏهن تــت چيــوم
تنهيــن ويــر ڪيــوم، وچــن ويڙهيچــن ســين

(شاهوائي - ص 558)

هن سر ۾ شاهه عنايت لڙ چاين سنگهارين جي لوين جي ڳاڙهي رنگ کي ڪڪوريل ڪرڙ سان فرمائي ٿو:

جهڙا ڪرڙ ڪڪوريا، تهڙيون لويون سر لڳن
هيڪانديون ٿـي هليـون، پسـي کـي پکـن
ميڙيـن ڏٽ مليـر ۾، سـدا ســاٿــــه کــن
تنيــن جــي پکــن، عمــرا اکنــدي آهيــان.

(ميين شاهه عنايت جو ڪلام - ص 62)

۽ مارئيءَ جي سونهن سوڀيا کي واکاڻيندي، ان کي ڪنوڻ يا وڄ سان تشبيهه ڏني آهي.

ســڻ ڏيــو ســر جهوپڙيـــن، آيـــي اجوهـــي
اڳــڻ منجهــ عنــايت چــي، پتــي پــاهوهي.
ڪنوڻــي بــانهون ڏي، لوڪــان ليکــي وڃــڙي

ســڻ ڏيــو ســر جهوپڙيــن، ايــي جوهــي جــوءِ
سا وڃون پسي وماسيون، جا سونهن سنڌيامي هوءِ
اوهــس پســڻو اتهيــن، پتنــگ ســپکو پــوءِ
جڏ ماري مٿو ڏوءِ، تڏ سورج سونهن جهڪو ٿئي.

(ميين شاهه عنايت جو ڪلام - ص 72)

وڄ جي شعاع ۽ سورج جي روشني سان شاهه سائينءَ به مارئي کي تشبيهه ڏني آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"پکـــي ۾ پدمڻـــي، کـــر ڏي وراکـــا وچ
جهڙي صورت سچ تهڙي صورت مارئي". (19)

"سرود پريات" ۾ شاهه عنايت مگڻي يا منگهار جي مختلف نالن مثلن جاجڪ، چارڻ وغيره کي ٻانهي ٻندي لاءِ مستعار ڪيو آهي ۽ سخي سپڙ ڄام کي "رونجهن سندو راڄيا"، "راءِ"، "چوٽاٽي" وغيره جي نالن سان رب رزاق لاءِ مستعار ڪيو جيڪو گهرندڙن کي ٻه ڏئي ته اڻ گهرندڙن کي ٻه، لائق ٻه نوازي ٿو ته نالائقن تي به پنهنجي فضل ۽ ڪرم جي پالوٽ ڪري ٿو.

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ان موضوع تي چيل ڪلام واري سر جو نالو"پرڀاتي" آهي ۽ انهن ڪردارن جو اهو ئي استعاراتي استعمال ڪيو اٿس جيڪو سندس متقدم شاعر ڪيو آهي.

شاهه عنايت چوي ٿو:

ڏڏ تــي ڏان گهــر، ات وڃــا تــان نــــ وري
عــاجزيون عنــايت چـــي، اپـــو پـــان پـــري
اتـــان گهـــري گهـــري، چنـــدا لائـــي چـــارڻين

(مبين شاهه عنايت جو ڪلام - ص 74)

شاهه لطيف چوي ٿو:

ڏڏ تـي ڏان گهريـج تـون، چـڏ وڃـا وجـائي
ســـپڙ رات ســـنباهيا، تـــازي تولائـــي
جو چائي نہ ڳائي، تنهين ٻيلي ڏٺي ٻاجهه کـي

(شاهوائي - ص 1229)

شاهه عنايت فرمايو:

مڱڻا مــڱ مَ تـــن کـــي، ڏيـــڻ ڏهلـــو جـــن
سـعيو وانءِ سپڙ در، جـو صـاحب سـر سـخين
ڏيهـــــائيو ڏان ڏي، اوڳــــن اڪـــــاڇن
جـي پـرزو لهـن نـہ پنيـو، تريـون بخشـي تـن
جـــہ اوڙڪـو اڪيـن، تـہ ويلهـہ وجـي وسـري

(مبين شاهه عنايت جو ڪلام - ص 75)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لطيف سائين فرمائي ٿو:

مگَ تهين ڪان مڱڻا جو ڏيهاڙي ٿو ڏي
ڪوڙا در دنيا جا، جاچڪ مڱين جي
سپان تهين ڪي، موتي ڏيندا مُـــــه ۾

(شاهوائي - ص 1231)

سرود "پورب" ۾ شاھ عنايت پورب طرف سفر ڪندڙ جوڳين ڪي سلوڪ جي راھ تي هلندڙ سالڪ لاءِ مستعار ڪيو آهي ۽ شاھ سائينءَ بہ اهو استعارو استعمال ڪيو آهي.

شاھ عنايت فرمائي ٿو:

پوربئا پـــوري وئـــا، آســـڻ آڏيءَ رات
سُـير نہ سنياسين جون، پچارون پريـات
جوڳي ڪا جا ذات، اوءِ مت نہ معذورين جا

(ميين شاھ عنايت جو ڪلام- ص 121)

لطيف سائين فرمايو:

پوربئا پـــوري وئـــا، آســـڻ اڄ صبـــوح
خـــستوري خشـــبوءِ، آهـــي آديـــسين ۾

(شاهوائي - 1205)

هن سر ۾ شاھ عنايت، سڄڻ جي ياد ۾ روئندڙ اکين کي، کوهيءَ جي وهندڙ نار سان تشبيھ ڏني آهي. کوهيءَ جي نار جي تشبيھ شاھ لطيف بہ استعمال ڪئي آهي. پر ٿورو مختلف انداز ۾ شاھ عنايت فرمائي ٿو:

پلپل پـور هـزار، مـون کـي سـندا سـڄڻين
تڻن سي وهن اکيون، جيئن سي کوهي نـار
سـڄڻ سـانگ سـڌائيا، هـٺـا جـي جيـار
باجهـائي بيهـار، مٿـي اگـڻ آئيـا

(ميين شاھ عنايت جو ڪلام - ص 126)

شـاھ سـائين "کوهـي نـار" واري تشـبيھ "سـر رپ" ۾ اسـتعمال ڪـندي فرمائي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيئن سي ڪوهي نار، وهن واريءَ گاڏئان
هينئڙو پريان ڏار، نبيريانس نه نبري

(شاهواڻي - ص 1044)

"سرود ليلا" ۾ شاھ عنايت "ڪڻ ۽ تھ" تشبيھ استعمال ڪئي آهي
جوي ٿو:

ور سان وڌءِ ڪاڻ، تون ڪر سان ڪلون پائين
اهڙي تون اڻڄاڻ، ڪڻ ڇڏئو تھ ميڙين

(امين شاھ عنايت جو ڪلام - ص 128)

هتي ور لاءِ ڪڻ ۽ ڪر لاءِ تھ جي تشبيھ ان مقصد لاءِ ڏني وئي تہ ور يا ڪانڌ ئي عورت جو مقصود، ان جو ڏک، ان جو اصل زيور، ان جي پناھ ٿئي ٿو ۽ ڪڻ يعني اناج بہ ڪارآمد شيءِ آهي باقي تھ يعني بيڪار ۽ بي فائده ڪکن سان ڪر يعني غير، پرائي يا رقيب کي تشبيھ ڏنل آهي جيڪو هڪ وريتيءِ عورت لاءِ ايئن بيڪار ۽ بي فائده شيءِ آهي. هت ليلا کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ اي اياڻي، بيوقوف عورت هيءَ تو ڇا ڪيو جو ور وٽ پاڻ کي ٿو. عيبدار ڪري ۽ خسيس قسم جي هار تي وڻي خوش ٿين. تو تہ اهو ڪر ڪيو آهي جو ڇڻ اناج ڇڏي، تھ ميڙجن.

"تهن" جي تشبيھ شاھ سائين، سر رامڪلي ۾ استعمال ڪندي فرمائي ٿو:

ويراڳي واري، الا! اڱڻ آئيين
ڏک لاهيندس ڏيل مان تهن جنءَ تاري
ايندم اوتاري، ڪينءَ جون ڏيندم خبرون

(شاهواڻي - ص 1145)

يعني جڏهن سڄڻ (ويراڳي) خوشخبريون ڪٺي منهنجي اوتاري تي ايندا تہ مان پنهنجي اندر جي ڏکن سورن کي ايئن ڪڍي ٻاهر ڪنديس جيئن ان صاف ڪرڻ مهل تهن کي ٻاهر ڪڍبو آهي. "سرود ڪاپاڻي" ۾ هن بزرگ شاعر ڪاپو ڪندڙ عورت ۽ ڪاپي، سٽ ۽ صراف کي روحاني تمثيل ۾، سالڪ يا عابد ٻانهي، عبادت يا ذڪر الاهي، نيڪ اعمالن ۽ رب پاڪ لاءِ مستعار ڪيو آهي. مثال طور هنن بيتن ۾ ان تمثيل ۽ استعاراتي استعمال جو تجزيو ڪجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاھ عنايت فرمايو:

کاپـــائتي کتيـــو، ڏلهـــو ۽ ڏـــورو
سنئين پوي صراف کي جيئن ڦولي نہ ڦورو
اگهــائين عنــات چئــي، ڏڏيءَ جــو ڏورو
جت ترنـدو تورو، تـت کاٿـياري کـام ٿئي

(مبين شاھ عنايت جو ڪلام- ص 137)

رنـديا جنـي رهڙيـا، محبـت پـائي مــن
تني سـندي سـٽ کـي، صـراف ڦـي سـکن
سي ڪٽي هٽ نہ وجن، ان جو گهر وٺي ٿي اگهيو

(شاھ عنايت جو ڪلام ص - 138)

شاھ لطيف سر ڪاپائتيءَ ۾ اھا ساڳي تمثيل ۽ استعاري جو استعمال ڪيو آهي. فرمائي ٿو:

جا سنهو نـہ سـکي، سـا مـر رنـديائي روڙي
سـٽ تنيـن جـو سـڳرو، وٺـا تـرازي تـوري
ڏلهـــي ۽ ڏـــوري، ويچـــاري وڙ ڪٿـــو.

محبـت پـائي مــن ۾ رنـديا روڙيـا جـن
تــن جـــو صرافــن اڻ توريوئـــي اگهــائيو

(شاھوائي - ص 1186 ۽ 1189)

"سرود مومل راڻو" ۾ شاھ عنايت مومل، سندس ڀيڻن ۽ سرتين جي سونهن ۽ سوڀيا، لباس ۽ سينگار کي مختلف شين سان تشبيھ ڏني آهي،

گلبـــدن جــــو گجريــــون، ارم اوڊيـــائون
چوٽـا تيـل ڦليـل سـين واسـنگ ويڙهيـــائون
مشـــک محبـــت پـــاڻ ۾ لگيـــن لايـــائون
ڪـوڏان پوتـــائون ڪچئـــان، سـيلا سـنڌيائون
اھـــڙي پـــر عنـــات چـــي، راڻـــو رانيــائون
سو موٽي ڪيئن پاهون، جو وجي ڪاڪ قرارئو.

بــاغ باغيچـا بنگـــلا، راڻيـــون جــت رمــن
اوٺـس اپريـو عنبرين، ڪـر ڪهٽيـون ٽيـون ڪـون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اتــان ٿـي عنبيــر جــا ڇٽــا ٿــا ڇلـــن
عــاقل ڪـي اچـن ڪــاهي انهـيءَ ڪــاڪ تــي

(امين شاهه عنايت جو ڪلام - ص 142 ۽ 145)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو تہ:

"هن سر جي ڪافي بيتن مان ثابت ٿو ٿئي تہ غالباً شاهه عنايت پهريون سنڌي شاعر آهي جنهن عورت جي سونهن ۽ سينگار کي دل کولي ڳايو آهي ۽ سنڌيءَ ۾ مجازي شاعريءَ جو بنياد وڌو". (20)

مومل ۽ سـندس سـهيلين جـي بـاري ۾ چـوي ٿـو:
"ڪوٽن تان ڪر ڪنيائون. تـہ ڪر نانگن جا ننڌاڻ".

(امين شاهه عنات جو ڪلام - ص - 145)

اول تہ مومل ۽ سندس پيٽن، سهيلين سرتين جي وارن جي چوٽن کي واسينگ ۽ ڪاريهر نانگ سان تشبيهه ڏني اٿس. مومل جي حسن جي تجلي کي ڪتوڻ سان. مومل ۽ سندس سرتيون جڏهن ڪوٽن تان ڪر ڪڍي ٿيون ڏسن ٿيون تہ لڳي ٿو تہ ڄڻ نانگ ڦڻ ڪڍيو ڪڪڻ لاءِ تيار بيٺا آهن. بدن تي اهڙيءَ خوشبوءِ ملي اٿس جو سڄو ماحول مشڪ ۽ عنبر جي خوشبوءِ سان واسجي ويو آهي.

شاهه لطيف بہ "سر مومل راڻو" ۾ مومل، ان جي سهيلين سرتين لاءِ، انهن جي حسن ۽ پوشاڪن لاءِ مختلف تشبيهون ڪـم آنديون آهن ۽ انهن کان سواءِ شاهه سائينءَ هنن گجر ذات جي حسيناڻن خصوصـاً مومل جي ڦهري نگاهن ۽ نيڻن کي مختلف تشبيهن ذريعي پڌرو ڪيو آهي.

شاهه سائين فرمائي ٿو:

جهــڙا گــل گــلاب جــا تهــڙا مٿــن ويــس
چوٽـا تيــل چنبيلئـا. هاهــاهوا هميـــش
پسوُ سنـــه سيد چي نيــــه اچـن ٿا نيش
لالـن جـي لبيـس، آئـڻ اڪـر نــہ اجهــي

(شاهوائي - ص 717)

ان کان علاوہ لباس لاءِ:

"جهڙا پـانن پـن. تهڙيون سـالون مٿن سـائيون"

(شاهوائي - ص 717)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌن چمڪندڙ سونھري رنگ لاءِ:

"سون ورنيون سوڍيون، ربي راڻيون ڪن".

(شاھوائي - ص 718)

مومل جي تعريف کان پوءِ شاھ عنايت انھيءَ جوڳيءَ يا ساميءَ جي رنگ روپ کي واکاڻيو آھي، جنھن کان راڻو ۽ ان جا ساٿي، مومل ۽ ان ماڳ مڪان جي باري ۾ معلومات وٺن ٿا ان کي بہ مختلف تشبيھن سان چِٽو ڪيو ويو آھي.

ڪ ڪو ھينڊ منڊ، ڪ سامي! تون سچي ڪرين
جوڳي تيئن جھرڪئو، جئن چوڏھينءَ ماہ چنڊ
سرھو گھٽو سر ڪنڊ، پابو ٿو پريون موٺي.

بيت 5

بيت ڇھين جي ھي مصرع

"جوڳي تئن جھرڪئو، جئن سو سورج صاف"

(مبين شاھ عنايت جو ڪلام - ص 144)

لطيف سائينءَ بہ سر "مومل راڻو" جي پھرين داستان ۾ ان جوڳيءَ يا ساميءَ کي چوڏھين جي چنڊ ۽ صبح جي ايرندي سج جي ڳاڙھي روشنيءَ سان تشبيھ ڏني آھي.

ڪال ڳڏئوسون ڪاپڙي، جھڙو ماہ منير
فيض فراق فقير، جوڳي جاڳائي وٺو

(شاھوائي - ص 705، 706)

سج سياٽي جا ڪري، ساميءَ سائي روءِ
اچي ٿي عطر جي منجھا مڱڻ بوءِ
سا ڏيکاريھون جوءِ، جئان لاھوتي لعل ٿئو

(شاھوائي - 707)

انھن تشبيھن کان علاوہ ھن قصي ۾ رٿيل تمثيل ۾ جن ڪردارن جو ذڪر آيو آھي، جيئن مومل، راڻو، سامي وغيرہ کي شاھ لطيف ان ئي نموني مستعار ڪيو آھي جيئن سنڌس ھن بزرگ شاعر ڪيو.

مٿي بيان ڪيل سرن کان علاوہ، سر بلاول ۾ سمي سخي سردار جي سخاوت کي ساوڻ جي مينھن سان تشبيھ ڏيندي شاھ عنايت چوي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمون سانوڻ مينھن جنءَ، رات وسي ۽ ڏينھن
جيئن گھرجي جن کي، تن ڏياري تيئن
ڏاتر سچي ڏيھہ ۾، تون فرض ڪديين ڪيئن
وچ گنگا جر سيئن تہ سڪي تئين سيد چئي

(ميين شاھ عنايت جو ڪلام - ص 150، 151)

سانوڻ جو مينھن جيڪو ڏينھن رات وسڪارا لائي بريٽ بيابان پاڻيءَ سان پري ڇڏيندو آهي، پاڻي لاءِ اڄايل رڄ کي پاڻي سان خوب پري ان جي اڄ اجهائيندو آهي. تيئن سخي سردار بہ گھرجائن جون، سوالين جون جهوليون پريو ڇڏي انهن جون تنگيون ۽ فڪر دور ڪريو ڇڏي. سخاوت لاءِ سانوڻ جي مينھن جي تشبيھہ، سر بلاول ۾ شاھ سائينءَ بہ استعمال ڪئي آهي. فرمائي ٿو:

ابڙو آڳاهن ۾، سير جئن پيلي
سي پٽ ڪنهن نہ پرئا، جي ٿو پڙ پيلي
سچڻ سانوڻ مينھن جنءَ، رچون ٿو ريلي
اچن جي ويلي تن بور بخشي پٽ ڏٺي

(شاھوائي - ص 1285)

هن بيت ۾ شاھ سائين هڪ ٻي بہ زبردست تشبيھہ ڏني آهي، "سير جنءَ پيلي" يعني ابڙو، سردارن ۾ ايئن آهي جئن پيلي ۾ وڻن ۾ وڏو وڻ. يا شاهي وڻ جنهن جي ڇانو ۾ ٻيا ڪيئن ننڍيا وڏا وڻ ٻوٽا پلجن ٿا. شاھ عنايت جي ڪلام ۾ تشبيھہ جو ڪافي گھٽ استعمال ٿيو آهي. باقي داستان جي روحاني تمثيلن ۾ يا عام بيان ۾ استعاري جو ڪافي استعمال ڪيو اٿس.

سسئي پنهونءَ متعلق چيل "سرود ديسي" ۾ شاھ عنايت متعلق ڪردارن ۽ ماڳن جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي ۽ بعد ۾ سندس ننڍي معاصر يا متاخر شاھ لطيف بہ ڪيو. جيڪو سندس پنجن سرن (سسئي پنهونءَ جي داستان متعلق چيل) ۾ تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي. شاھ سائين پنهنجي ڪلام ۾ گھڻي ڪان گھڻو هن ئي ڪردار قصي جو تمثيلي بيان ڪيو آهي. هن سر ۾ شاھ عنايت جن تشبيھن جو استعمال ڪيو آهي، شاھ سائينءَ جون ان ڪان مختلف آهن. مضمون توڙي بيان جي لحاظ ڪان شاھ عنايت جو شاھ سائينءَ تي ڪافي اثر ڏسجي ٿو.

ان ڪان علاوہ سرود سورٺ"، "سر سارنگ"، "سرود توڏي" وغيرہ ۾ بہ ٻنهي صوفي شاعرن جيڪي روحاني تمثيلون بيان ڪيون آهن، انهن ۾ ڪردارن ۽ انهن جي ڪردارن ۽ انهن جي تعلق ۾ ايندڙ ماڳن جو ساڳيو ئي استعاراتي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

استعمال ٿيو آهي. ”سرود توڙي“ جيڪو شاهه جي ڪلام ۾ ”سر سهڻي“ جي نالي سان آهي. ان ۾ شاهه عنايت فرمائي ٿو.

جڻان گهڙي تڻان گهيڙ، اوتڙئين ٿي تڙ ٿئي
ڏم وڻ جڻو ظاهرا، مــن ميهــار سـين ميڙ
ساندي پاڻئي نيڙ، جنهن اهڙي سڪ سيد چي

(ميين شاهه عنايت جو ڪلام - ص 202)

۽ شاهه لطيف فرمايو:

جڻان وهي تڻان واڻ، ڪپـرو پچـن ڪوڙيـون
جن کي سڪ ساهڙ جي، سي گهيڙ پچن نـﮧ گهاڻ
جن کـي عشـق اسـاڻ، سـي واهـڙ پـاڻئن وڪـڙي

(شاهوائي - ص 302)

شاهه عنايت ”سرود ڪاموڏ“ ۾ نوري ڄام تماچي جو قصو بيان ڪيو آهي. ان ۾ ڪجهه بيتن ۾ روحاني لڪ رکيل آهي، جنهن ۾ نوري عجز ۽ نياز رکندڙ، پنهنجي عيبن کي ياد ڪري بي عيب ۽ بي نياز رب کي ياڏائيندڙ ٻانهي طور مستعار ڪئي وئي آهي ۽ تماچي، عاجزن ۽ عيبدارن کي بخشيندڙ ۽ ڍڪ ڍڪيندڙ رب پاڪ لاءِ. اهو استعاراتي استعمال شاهه سائين بـﮧ ”سر ڪاموڏ“ جي ڪجهه بيتن ۾ ڪيو آهي، جنهن ۾ اها روحاني تمثيل وڌيڪ صاف ۽ واضع نظر اچي ٿي.

”سرود ڪاراڻيڙو“ شاهه سائين وٽ ”سر ڪارايل“ جي نالي سان آهي. ان ۾ شاهه عنايت هنج پکيءَ کي، الله پاڪ جي عارفن ۽ سالڪن لاءِ مستعار ڪيو آهي، جيڪي دنيا جي گندگيءَ کان پنهنجا پلئه بچائي آخرت جو سامان ڪنو ڪن ٿا، محبوب حقيقيءَ جي محبت ۽ رضا حاصل ڪرڻ لاءِ جتن ڪن ٿا. هنج جو استعاراتي ستعمال ڪندي، هن سر جي وائي نمبر 2 ۾ چوي ٿو.

ٿل:جو سر سرهو سوجهرو، هنجهه هتئي هون

مصرع، ذاتي ذڪر جبار جو چت چيتارئو چون

مصرع، امل جت امونگرا، پاڻي تهن پون

(ميين شاهه عنايت جو ڪلام - ص 220)

شاهه لطيف بـﮧ هنج پکيءَ کي ان ئي ڪردار لاءِ مستعار ڪيو آهي. بلڪ ان سان گڏ ”مور“ کي بـﮧ آندو ويو آهي ۽ ”هنج“ ۽ ”مور“ جي ڪردارن کي وڌيڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واضح ڪرڻ لاءِ انهن جي ابتڙ ڪردارن، ڪنگ، ٻگهه (دنياوي حرص رکندڙ انسان، استعاري طور) نانگن جي سپن (ننڍيا وڏا گناهه يا نفساني خواهشون، استعاري طور) کي به پنهنجي ڪلام ۾ آندو آهي.

لطيف سائين هنج جي باري ۾ (مٿي درج ٿيل شاهه عنايت جي استعاري مطابق ۽ مضمون جي ويجهڙائي ۾ چيل) فرمائي ٿو.

ماڻڪ چوڻو جن جو هنج حضوري سي
ڇلر ۾ ڇهنب هڻي، مڇي ڪين نه اِي
لوڪ نه لکنا تي، جيلاهه پوڻن ٻگهن گڏئا
هنج مڙوئي هنج، ميرو منجهن ناهه ڪو
جتي رهن سنجهه، سو سرڪن سرهو

(شاهوائي - ص 1217)

هن سرود ڪان پوءِ شاهه عنايت جي ڪلام ۾ "عام روايتي بيت" جي عنوان هيٺ ڪافي بيت مختلف سرن ۾ درج آهن، جن بابت ڊاڪٽر نبي بخش وڃ لکي ٿو ته انهن بيتن جو ميين شاهه عنايت جي بيتن هئڻ ۾ شڪ آهي. (21)

"اضافا" جي عنوان هيٺ، ڊاڪٽر بلوچ سرود "سر راڳ" ۾ هڪ بيت لکيو آهي، جيڪو لڳي ٿو ته چڻ ته شاهه سائينءَ جي هيٺين ٻنهي بيتن جو گڏيل جواب آهي.

سر سريراڳ

پيڙياتا پيئي تو نه ڦنديون ڳالهڙيون
سڃيون راتيون سميهن، پر سڪاڻ ڏيئي
صباح سيپئي، پار پڇندءِ خبرون

(شاهوائي - ص 213، 214)

بندر جان پئي، ته سڪاڻئا! مَ سمهو
ڪپر ٿو ڪن ڪري، جتن ماٽيءَ منجهه مهي
ايڏو سور سهي، ننڊ نه ڪجي ناڪئا

(شاهوائي - ص 215)

شاهه عنايت جو مذڪوره بيت هيءُ آهي:

اٺين سمهو سائيا! پل سڪاڻ پو ڏيئي
نڪو ڪپر ٿو ڪن ڪري، نڪا ماٽي منجهه مهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اتـي جـا عنـبات چٽـي، ويـا لاڳاپـا لهـي
جنهن آهي لـــــج نٽي، اسين ان جي آسري

(مبين شاهہ عنايت جو ڪلام - ص 221)

"عام روايتي بيت" جي عنوان تحت "سرود ڪارائيڙو" ۾ بہ هڪ بيت ڏنل آهي، جنهن ۾ "رباب" ۽ "ڪباب" جو استعاري ۾ استعمال ٿيو آهي جيڪو شاهہ لطيف وٽ بہ آهي.

شاهہ عنايت فرمايو،

وسـريون تـن ڪتـابتون، ڏٺـو جـن ڪتــاب
"هـــو الاول والاخـــر". آهـــي تـــن ربـــاب
ٿڌا سـي ڪبـاب، اوهہ هڃـي ويـا هـوهہ ۾

(مبين شاهہ عنايت جو ڪلام - ص 236)

شاهہ لطيف سر ڪلياڻ جي داستان ٽئين ۾ "رباب" ۽ "ڪباب" جو استعاري ۾ استعمال ڪيو آهي. اصل ۾ هي ٻئي فارسي لفظ آهن، جن جو فارسي صوفيانہ شاعريءَ ۾ بہ ان ئي مطلب ۾ استعاراتي استعمال ٿيو آهي. "رباب" جيڪو هڪ ساز آهي، سو هت ذڪر الاهيءَ لاءِ ۽ "ڪباب" جيڪو قيمي ۾ مصالحا ملائي تريل ٽڪين جو نالو آهي ۽ ڪاڙو يا طعام آهي پر هت عاشق هٿان عشق حقيقيءَ ۾ پنهنجي هستيءَ کي مات ڪرڻ، نفس کي جلائي ڀسم ڪرڻ ۽ خوديءَ جي خاتمي ڪرڻ لاءِ مستعار ٿيو آهي.

عمومي جائزو

شاهہ عبداللطيف ۽ سنڌس بزرگ شاعرن (متقدمين) جي شاعريءَ ۾ استعاري ۽ تشبيهہ جي صنعتي استعمال بابت هن تقابلي جائزي مان ان نتيجي تي پهچجي ٿو تہ ڪجهہ شين (جاندار ۽ بي جان) کي انهن جي مثبت يا منفي خصوصيتن جي لحاظ کان هنن شاعرن ساڳئي مطلب ۽ مقصد لاءِ استعاري يا تشبيهہ طور استعمال ڪيو. ان هڪجهڙائيءَ جو سبب هنن شاعرن جو مکيہ موضوع "تصوف" آهي مثال طور:

(الف) استعارا

1. سرو، ڪلاڙ / ڪلال (موکي)، ڪکوهہ، پياڪ (متارا)

هنن مڙني شين جو حقيقي معنيٰ بدران مجازي معنيٰ ۾ استعاري طور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

استعمال ڪيل آهي. ان جو قديم نمونو سمہ دور جي دستياب شاعري مان ملي ٿو. هي بيت هڪ سماع جي محفل ۾ پڙهيو ويو ۽ ان جو سن 932ھ (1529ع) بيان ٿيل آهي. ان کان پوءِ اهو استعاراتي استعمال شاهه ڪريم ۽ شاهه عنايت کان ٿيندو شاهه لطيف تائين پهچي ٿو. جنهن ان سلسلي ۾ سر ”يمن ڪلياڻ“ ۾ ڪافي بيت چيا آهن.

(2) ساموندي سفر، سمنڊ، ٻيڙي، وکر، مهاڻا، ناکئا، معلم ۽ ڪير وغيره.

ساموندي سفر ۽ ان سان لاڳاپيل مٿين شين جو، مجازي معنيٰ ۾ استعمال ڪافي اڳاٽو آهي. شاهه لطيف جي متقدمين ۾ اهو استعاراتي استعمال قاضي قاضن ۽ شاهه عنايت جي ڪلام ۾ ملي ٿو. شاهه سائينءَ وٽ اهو استعمال سر ”سريراڳ“ ۾ ڪافي تفصيل سان ملي ٿو. استعاري کان علاوه شاهه سائينءَ پنهنجي بزرگ شاعرن جي بيان جو به ڪافي اثر قبوليو ٿو ڏسجي.

(3) ڪاپو، ڪاپائتيون، سٽ، صراف وغيره

ڪاپي يا سٽ ڪتڻ ۽ ان سان لاڳاپيل ڪردارن، اوزارن، وکر وغيره جي استعاري طور استعمال جو پهريون نمونو قديم دستياب سنڌي شاعريءَ ۾ پير صدر الدين (سومره دور) جي گنانن ۾ ملي ٿو. ان کان پوءِ شاهه عنايت جي شاعريءَ ۾ به آهي ۽ شاهه لطيف هن موضوع تي سر ”ڪاپائتي“ چيو، جنهن ۾ مذڪوره شين جو نهايت واضع ۽ سهڻو استعمال ڪيائين.

(4) هنج، بگهہ، ڪنگ، سر، موتي، مڇي وغيره.

سنڌ جي اوائلي شاعريءَ ۾ هي استعاراتي استعمال پير صدر الدين جي گنان ۾ مليو آهي. ۽ ان کان پوءِ قاضي قاضن، شاهه ڪريم، شاهه عنايت (سر ڪارائڙو) جي ڪلام ۾ به ملي ٿو. شاهه لطيف پنهنجي بزرگ شاعرن جي ان روايت کي قائم رکندي سر ”ڪارايل“ ۾ انهن مڙني شين جو ساڳيو استعاراتي استعمال ڪيو آهي.

هنن مڙني شين جي پنهنجي ظاهري ۽ ذاتي حيثيت کان علاوه هڪ اهڃاڻي حيثيت به ٿئي ٿي جنهن جو بنياد انهن جي واضع خاصيتن تي هوندو آهي. صوفيانہ شاعريءَ ۾ ان سڃاڻي کي ”استعاري“ طور استعمال ڪيو ويندو آهي. جنهن کي استعاري جي فني سٽاءَ ۾ ”وجـــه جامع“ بہ سڏجي ٿو.. جيئن هنجهہ پکي سڻن لڇڻن ۽ پاڪ صاف غذا جي ڪري ڪٿي حقيقي عاشق يا سالڪ لاءِ ۽ ڪٿي مرشد ڪامل لاءِ مستعار ٿيو. ڪنگ / ڪانيرو ۽ بگهہ پکي ٻي ڍنگين عادتن ۽ گنديءَ خوراڪ جي شوقين هجڻ جي ڪري دنياوي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حرص ۽ ھيج ۾ مبتلا ماڻھن لاءِ مستعار ٿيو. ھي استعارو سنڌي کان علاوہ ھندي شاعريءَ ۾ پڻ استعمال ڪيل آھن (تفصيل ھندي شاعري جو شاھ تي اثر جي عنوان تحت درج ٿيل آھي").

مٿين استعارن کان علاوہ ڪجھ ٻيا بہ اھڙا ڪردار يا ماڳ مڪان آھن جن جو شاھ لطيف جي متقدمين پنھنجي شاعريءَ ۾ استعمال ڪيو ۽ بعد ۾ شاھ سائينءَ بہ ڪيو. انھن ۾ جوڳي، سامي، پوربيا وغيرہ جو. محبوب حقيقي جي تلاش ۽ وصال لاءِ ڪوشان طالب حقيقي لاءِ استعاراتي استعمال بہ قديم شاعريءَ کان ھلندو اچي. ان جو باقاعدہ مثال قاضي قاضن جي شاعريءَ ۾ ملي ٿو ۽ ان بعد مخدوم نوح، شاھ لطف الله قادري، شاھ عنايت (ھن پھريون پيرو جوڳين جي مختلف پاڙن ۽ نالن جو تفصيل سان ذڪر ڪيو. سرود رامڪلي ۾ کان ٿيندو شاھ لطيف تائين پھچي ٿو. جنھن سر رامڪلي ۽ پورب ۾ اھو بيان نھايت تفصيل سان ڪيو آھي.

سنڌ ۾ رائج مشھور رومانوي قصن جي ڪردارن ۽ ماڳن کي استعاري ۾ استعمال ڪرڻ جو ثبوت بہ اڳاٽو ملي ٿو. شاھ ڪريم (سسئي ۽ سھڻي ۾) ۽ شاھ عنايت (تقريبا سيني داستانن ۾) کان پوءِ شاھ لطيف بہ ستن ئي رومانوي قصن جو تفصيلي بيان ڪيو آھي ۽ مختلف واقعن، ڪردارن ۽ ھنڌن جو استعاري طور استعمال ڪيو ۽ صوفيانہ رمزون سمجھايون. ھنن خاص استعارن کان سواءِ، فاني زندگي لاءِ "ٻرڦوٽو" يا "حباب"، روح لاءِ "ماڻڪ" ۽ نفس لاءِ "اٺ" بہ شاھ سائينءَ جي ڪجھ متقدمين مستعار ڪيو آھي.

(ب) تشبيھ

ھن صنعت جو استعمال شاھ لطيف جي بزرگ شاعرن ڪافي گھٽ ڪيو آھي. شاھ سائين جي پنھنجي ڪلام ۾ بہ استعاري جي بنسبت، تشبيھ گھٽ استعمال ٿي آھي. سنڌ جي اوائلي شاعريءَ ۾ سمہ دور جي ڪنھن شاعر جي چيل ھڪ عشقيہ ڳاھ ۾ "ٿر ٻاپيھي" ۽ اڏوھي" جون تشبيھون ملن ٿيون. ھن باب ۾ آيل ٻين شاعرن جي ڪلام ۾ جي موجود نہ آھن پر صديون پوءِ پيدا ٿيل شاھ لطيف جي ڪلام ۾ سر سامونڊي (اڏوھي جي) ۽ سر حسيني (ٿر ٻاپيھي جي) ۾ اھي تقريبا ساڳئي مطلب لاءِ استعمال ٿيل ملن ٿيون. ان کان علاوہ سر کي سانداڻ سان تشبيھ، حسن جي جلوي کي ڪنوڻ سان، اندر جي آواز کي واڄٽ سان، تڪليف دہ احساس کي سيلھ ڪنڊي سان، سخاوت کي ساوڻ مينھن سان وغيرہ، جون تشبيھون شاھ لطيف ۽ سندس ڪجھ متقدمين جي ڪلام ۾ ملن ٿيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هتي هي ڳالهہ بہ غور طلب آهي تہ هنن بزرگن جي ان صنعتي استعمال جا شاھ لطيف تي اثرانداز ٿيڻ جا ڪهڙا ذريعا هئا. ڇو تہ انهن مان ڪجهہ تہ شاھ کان ٽن صدين جي وڇوٽي تي بہ آهن. ان جي باري ۾ ٻن نتيجن تي پهچجي ٿو.

(1) مذڪوره شاعرن جو ڪلام تمام گهڻو مقبول، مشهور ۽ عام هو ۽ نسل درنسل منتقل ٿيندو سوين سال (سومره، سمہ دور 1050ع - 1520ع ۽ قاضي قاضن وفات 1551ع) گذرڻ کان پوءِ بہ اهو شاھ لطيف تائين پهتو. يا وري ڪي اهڙا قلمي نسخا شاھ جي زماني ۾ موجود هئا، جن جي ذريعي کيس ان کان واقفيت حاصل ٿي، ڇو تہ موجوده ادبي تاريخن مطابق ان دور جي شاعرن جو ڪو گهڻو ڪلام هٿ نہ اچي سگهيو آهي. ايستائين جو قاضي قاضن جا بہ صرف ست بيت، شاھ ڪريم جي ملفوظات ذريعي ۽ ڪجهہ ٻين ڪتابن ذريعي معلوم ٿي سگهيا هئا. سندس ڪلام جو گهڻو ذخيرو تہ ماضي قريب (1976ع) ۾ هندستان جي هرياڻہ صوبہ ۾ راٺيلا جي مٺ مان مليل هڪ ديوناگريءَ ۾ لکيل قلمي نسخي مان هٿ آيو. جيڪو هيري ٺڪر سنڌي ۾ آڻي، 1978ع ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو. البت پوپان شاھ ڪريم (وفات 1623ع)، شاھ لطف الله قادري (وفات 1679ع)، شاھ عنايت (ولادت 1620- 25) ۽ شاھ لطيف (ولادت 1689) جي وچ ۾ ڪو گهڻو عرصو نہ گذريو هو. شاھ ڪريم جي ڪلام جو نسخو تہ شاھ لطيف جي سوانح نگارن مطابق وٽن موجود رهندو هو. قادري بزرگ جو ڪلام قلمي مسودي يا ماڻهن جي زباني شاھ صاحب تائين پهچڻ عين ممڪن هو. شاھ عنايت جنهن جو ٻين شاعرن جي بنسبت شاھ سائينءَ تي صنعتي استعمال توڙي مضمون ۽ بيان جي لحاظ کان گهڻو اثر آهي، تنهن سان تہ سندس روبرو ملاقاتن جو ذڪر ادبي تاريخن ۾ موجود آهي.

(2) هي نتيجو نڪري ٿو تہ انهن بزرگ شاعرن جي ڪلام ۾ جن جاندار يا بي جان شين، رومانوي قصن جي ڪردارن وغيره جو جيڪو استعاري يا تشبيهہ ۾ استعمال ٿيل آهي، اهو ان حيثيت سان عوامي زبان ۾ ايترو مروج هو، جو شاھ سائينءَ تائين بہ پهتو. اها ڳالهہ تشبيهہ لاءِ تہ ڪري سگهجي ٿي (اڙ ٻاٻيهي وانگر لوساڻجي مرڻ، اڏوهي وانگر ڪاٺي کوکلو ڪرڻ وغيره) پر استعاري جي استعمال ۾ ان اثر يا هڪجهڙائيءَ جو بنياد مذڪوره شاعرن جو خصوصي موضوع "تصوف" آهي ۽ ان جو سر چشمو عوامي زبان نٿي ٿي سگهي. ٿي سگهي ٿو تہ شاھ وٽ موجود، شاھ ڪريم جي ڪلام واري نسخي ۾ قاضي قاضن جي ڪلام جو شاھ وٽ پهچڻ جو ذريعو پٽ ۽ پاڻ هجن جيڪي پيڙهي بہ پيڙهي اهو ڪلام سانڍيندا، عوام اڳيان ڳائيندا رهيا هجن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - ح: ميون شاهه عنايت رضوي

1. بدوي لطف الله، "تذڪره لطفي" (پاڳي ٻي)، آر ايچ احمد اينڊ برادرز حيدرآباد 1963ع - ص 38.
2. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر، (تصحيح ۽ تحقيق)، "ميين شاهه عنايت جو ڪلام"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ پاڪستان 1963ع - ص 22.
3. ساڳيو، ص 33 - 32
4. ساڳيو، ص 107 - 108
5. ساڳيو، ص 41
6. ساڳيو، ص 47
7. ساڳيو، ص 47
8. ساڳيو، ص 63 - 64
9. ساڳيو، ص 67
10. ساڳيو، ص 68
11. ساڳيو، ص 68
12. ساڳيو، ص 69
13. ساڳيو، ص 72 - 73
14. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ڊاڪٽر، "سنڌي ادب جي ادب جي تاريخ"، ڪانياواڙ اسٽورز بندر روڊ لاڙڪاڻو، اردو بازار ڪراچي 1993ع - ص 90.
15. ساڳيو، ص 78
16. ساڳيو، ص 78
17. ساڳيو، ص 79
18. ساڳيو، ص 57
19. ساڳيو، ص 84
20. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر ميين شاهه عنايت جو ڪلام - 57.
21. ساڳيو، ص 84

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڻو چوٿون
باب ٻيو

شاهہ ۽ سندس همعصر شاعرن جي شاعريءَ ۾ استعاري ۽ تشبيهہ جي استعمال جي ڀيٽ

(الف) ميون عيسو فقير

حضرت شاهہ لطيف رح جن جي "گنج" ۾ ڪجهہ بزرگ ۽ همعصر شاعرن جو ڪلام بہ شامل ٿي ويو آهي. انهن مان ميون عيسو فقير بہ هڪ آهي، جنهن جو هڪ بيت سر سارنگ ۾ ڏنل آهي.

ڊٺ ڏري ڀــــٽ ڀيٺــــون، وڄــــن ڪنـــا ورن
اونهــي ٿــي عيســو چــوي، ڇــاڇر ســيڪا ڇــن
جي محب اندر مَنَ، سي پرين پيهي گهر آئيا". (1)

ميين عيسيٰ جي باري ۾ شروعاتي معلومات، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جي ماهوار "نئين زندگي" ۾ لکيل مضمون، "شاهہ کان اڳ جا شاعر" مان ملي ٿي، جيڪو جنوري 1951ع ۾ ڇپيو. ان ۾ ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو تہ اهو نٿو چئي سگهجي تہ آيا اهو ميون عيسو ڪير هو؟ شاهہ کان اڳ جو هو، سندس همعصر هو يا ڪانئس بعد جو هو؟ شاهہ جي ڪلام ۾ سندس صرف هڪ بيت ٿي مليو آهي، جڏهن تہ ٻين جا ڪجهہ وڌيڪ آهن. ان مان ايئن ٿو لڳي تہ ميون عيسو ڪجهہ وقت اڳ ٿي گذريو هئو ۽ جيڪا ان نالي سان "سنڌي" هٿ آئي آهي. ان ۾ شاهہ جي رسالي کان بہ قديم سنڌي ٻوليءَ جا لفظ استعمال ٿيا آهن (2).

سندس دؤر جو تعين ڪندي ڊاڪٽر دائود پوٽو لکي ٿو تہ ميين عيسي جي "سنڌي" ۾ مخدوم نوح (998هہ) شاهہ ڪريم (1032هہ)، مخدوم حيات سنڌي (1163هہ) ۽ ميون عبدالباسط ولد ميون پير محمد هالائي ڏانهن اشارا آهن. جن مان پوئيون شاهہ لطيف جي معتقدن مان هو. مخدوم محمد حيات جو ذڪر ايئن ڪيو اٿن، جئن مماتيءَ وارن جو ڪجي جنهن مان معلوم ٿو ٿئي تہ پنهنجي سنڌي 1163هہ کان پوءِ لکي اٿس. (3)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساڳئي مضمون ۾ حافظ حاجي علي محمد صاحب آخوند جي روايت بيان ڪندي لکي ٿو تہ ميون عيسو اصل ۾ اتر کان آيل آهي. ڪلهوڙن جي راڄ ۾ پنهنجي مرشد سان گڏ درياءَ رستي سنڌ ۾ اچي رهيو هو. جڏهن سنڌن پيڙي "ڪاٺوٽ" وٽ بيٺي تہ مرشد چيس تہ تنهنجي سڪونت هتي آهي. ان کان پوءِ پاڻ ڳچ عرصو اتي ٿي رهيو. بعد ۾ ڪوڪر مريد کيس لڏائي پنهنجي ڳوٺ وٺي ويا جيڪو ملاڪاتيار ۽ سيد پور جي وچ ۾ آهي. ميون عيسو قادري طريقي جو تمام پڪو پابند هو. شاهه سائينءَ جي تنبيهہ ۾ ميين جي مَسَ نظر پئي هئي ۽ چيائين تہ "هن بار مان اهي گل نڪرندا جن جي سڳند ساري عالم کي سرهو ڪري ڇڏيندي". ڊاڪٽر دائود پوٽو لکي ٿو تہ جي هيءَ روايت صحيح آهي تہ پوءِ ميون عيسو، شاهه جو وڏو معاصر هو. (4)

هڪ سال بعد جنوري 1952ع جو "نئين زندگي" رسالي ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي جو هڪ ٻيو مضمون، "ميين عيسيٰ جي تربت جي تلاش"، ڇپيو. جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب، ميين جي زماني بابت لکي ٿو.

ميين عيسي ٻين شاعرن جا بيت پنهنجي واتان چيا ۽ شاهه جو ڪو بہ بيت تضمين طور نہ آندو اٿس. پاڻ سنڌس بہ ٽي بيت رسالي ۾ اچي ويا آهن ۽ خود شاهه صاحب بہ سندس ڪيترن بيتن جو تتبع ڪيو آهي. انهن ثابتين ۽ روايتن مان اها ڳالهہ واضح ٿئي ٿي تہ ميون عيسو شاهه جو وڏو معاصر هو. (5)

پنهنجي هنن ٻنهي مضمونن ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي ميين عيسي جا ڪجهہ بيت بہ ڏنا آهن. ويجهڙي ماضيءَ (1993ع) ۾ محترم ممتاز مرزا، ميين صاحب جو ڪلام، "ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت" جي نالي سان ترتيب ڏيئي ڇپرايو آهي. هن ۾ مختلف بابن جي ورڇ ۾ سندس 230 بيت مختلف موضوعن تي ڏنل آهن. هر باب جو نمبر ۽ عنوان فارسي زبان ۾ ڏنل آهي. بابن کان پوءِ ضميمو نمبر هڪ ۾ ست بيت ڊاڪٽر دائودپوٽي جي مضمون "شاهه کان اڳ جا شاعر" مان کنيل آهن ۽ ضميمو ٻئي ۾ مخدوم نوح، مخدوم جعفر بوبڪائي، شاهه ڪريم ۽ ميون عبدالباسط جي شان ۾ چيل بيت درج ٿيل آهن. (6)

محترم ممتاز مرزا، ميين عيسيٰ بابت لکي ٿو:

"يارهين صدي هجري سنڌي علم ادب توڙي شاعريءَ جو اهو زمانو هو، جنهن ۾شاعري توڙي تعليمي لحاظ کان، سنڌي زبان پنهنجي عروج تي پهتل هئي ۽ اسان جو شاعر ميون عيسيٰ ان صديءَ جي آخر ۾ پيدا ٿيو". اڳتي لکي ٿو:

"تفصيلي مطالعي ۽ تجزئي کان پوءِ ڏسجي ٿو تہ ميين عيسيٰ جي بيتن ۾ ڳوڙهائي ۽ فڪر جي گهرائي، شاعريءَ جي، ٻين لوازمن کان مقدم آهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جاڪاڻ تہ هن بزرگ مختلف ديني ۽ فقهي مسئلن جي اپٽار ڪندي، ڏار ڏار بابن جي خاتمي تي شاهديءَ طور بيت چيا آهن. جيئن پڙهندڙ پچاريل مسئلي کي سنڌي شاعريءَ جي مقبول صنف "بيت" توڙي انهن داستانن جي پس منظر ۾ ڪي ڳالهيون چٽائيءَ سان سمجهي سگهن. سندس بيت نوڙت، عاجزيءَ ۽ نماڻائيءَ جا نمانا آهن". (7)

تشبيهہ ۽ استعاري جي لحاظ کان ميين عيسيٰ جو شاهہ لطيف تي اثر

"ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت. توڙي ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جي اڳ ذڪر ڪيل مضمون ۾ هينين بيتن جو ذڪر ۽ اندراج ملي ٿو.

باب چوٿين ۾ "بيان ڪر سندو رضا رحمانا" لڳاتار ڇهہ بيت هن وراڻ سان ٿا اچن. "رات سهائي پونءِ سنئين".

رات سهائي، پونءِ سنئين، پٽن وڏو پنڌ
هل تہ رسين هوت کي، پسين جانب جت
ڪهڙو رسيوءِ ڪٽ، جئن تون وهين ويسري

بيت 31

رات سهائي پونءِ سنئين، ويسر وهڻ عبث
وانءِ وهلو واٽ تنهين، جتہ ڏنائون ڏس
"وانءِ هذا صراطا مستقيم". بي گمان کہ مرّ گسُ
اي عيسيٰ چنڊ آرس، تہ هونديءِ رات هٿ رسين

(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت ص 31 - بيت 32)

پهرئين بيت ۾ هو سسئيءَ کي مخاطب آهي ۽ ان کي چوي ٿو تہ غافل ٿي نہ ويهہ، وڙڻ. ڳول. هل تہ محبوب پنهل سان ميلو ٿيئي. هتي محبوب حقيقيءَ لاءِ هوت مستعار ڪيو ويو آهي. (شاهہ لطيف پڻ اهو استعاراتي استعمال تمام گهڻو ڪيو آهي. جيڪو سسئيءَ جي پنجن ئي سرن ۾ ملي ٿو) ۽ ٻئي بيت ۾ هو پنهنجو ٽالو وٺي پاڻ کي ان سنئينءِ واٽ تي هلڻ جي تاڪيد ڪري ٿو. جنهن تي هلندي حقيقي محبوب جو قرب ۽ وصل حاصل ٿيندو.

"رات سهائي پونءِ سنئين" جي وراڻ سان شاهہ سائينءَ وٽ "سرّ ڪنيات" ۾ بيت آهي. فرمائي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رات سـهائي پـونءِ سـنئين پٽيـن وڏو پنـڌ
هلنـدي حبيبـن ڏي، ڪرهـا مـوڙ م ڪنـڌ
پنڌڻ سـوئي پنـڌ، جـو پهچـائي پريـنءِ کـي

(شاهوائي - ص 160)

ميين جي هن بيت جي آخري مصرع ۾ آهي، "هونديءِ رات هٿ رسين".
ان اڌ مصرع جو ٻـ ٿوري فرق سان ساڳئي ئي سر (ڪنيات) ۾ بيت آهي:

مثال طور:

ڪسر چـڏ ڪنـواٽ، وڪـون وجهـ وڏنديـون
سـنئين سـپرين جـي، ونگـي پـانءِ م واٽ
ڇڏ جهوري، ڏي جهاٽ، تـ هونديءِ رات هٿ مڙون

(شاهوائي - ص 168)

اهڙيءَ طرح باب "پنجين" ۾ روحاني طبيبن جي باري ۾ هڪ بيت آهي.

ڪـري ڪـن نـ پـاڻ ويجـن سـين واٺـيءِ پٺـا
اگهـا هـن اهجـاڻ، پـسـو سـور سـجهائيا

(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت - ص 46 - بيت 60)

شاهه جي رسالي ۾ صرف پهرين مصرع جي ٻن اڌن جي ترتيب اڳتي پوئتي آهي. سر يمن ڪلياڻ داستان ٻئي جو بيت تيون آهي.

ويجـن سين واٺيءِ پيا، ڪـري ڪـن نـ پـاڻ
اگهـا ان اهجـاڻ، پـسـو سـور سـجهائيا

(شاهوائي - ص 98)

ڊاڪٽر دائود پوٽو لکي ٿو تـ "هيءُ بيت هوبهو شاهه جي رسالي ۾ اچي ويو آهي. (8) ان وراڻ سان شاهه سائينءَ جو هڪ ٻيو بيت بـ آهي.

ويجـن سين واٺيءِ پيا، ڪـري نـ ڪيـائون
جي پنـد پاريـائون تـ سـگهائي سـگها ٿيـا

(شاهوائي - ص 98)

هنن بيتن ۾ ٻنهي بزرگ شاعرن "ويڄ" معشوق حقيقيءَ لاءِ مستعار ڪيو آهي. جيڪو حقيقي عاشقن کي عشق ۾ ڪامياب ۽ سرخرو ٿيڻ لاءِ مختلف پرهيزون ڪرائي ٿو. ميون عيسو فقير ان صوفيانـ نڪتي کي نروار ڪندي چوي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سـگها سـي ٿئـا، جـي ويئـا وٽ ويڄـن
پـر ڪـري ڪيـائون ڪـوڙ منجهـان، جيهـر چيـائن
"ونهي النفس عن الهوي فان الجنة هي الماوي" سالڪ اي سمجهن
بيـا ڪـوہ ٻجهـن ان سـنيهي شـريف مـان

(مضمون ۽ مقالا - ص 36 - بيت 4)

۽ شاهه لطيف رح پنهنجي بزرگ معاصر واري وات ونندي فرمايو.

اگهـائي سـگها ٿئـا، جي ويئـا وٽ ويڄـن
ترسـي طبيبـن، چيئـي هونـد چڱـا ڪئـا

(شاهوائي - ص 99)

مضمون ۽ بيان جي هڪجهڙائيءَ کان علاوہ استعاري ۽ تشبيهه جي استعمال ۾ بہ هن بزرگ شاعر جو شاهه لطيف تي ڪافي اثر نظر اچي ٿو. ميين عيسيٰ پنهنجي ڪلام ۾ سنڌ ۾ مروج رومانوي ڪهاڻين تي تمثيلي ڪلام بہ چيو آهي. "سر سهڻي" ۾ فرمائي ٿو.

(باب دربيان زيارت آن جناب حضرت صلي الله عليہ وسلم) ۾

اورئيـن پرئيـن پـار ۾، سـونهيُن لک هـزار
۾ جنهہ کي سڪ سرير ۾، محبت محض مهار
اک نـہ ڪٿـي عـالم ڏي، ريءَ پنهنجـي يـار
ريءَ هم سا سينگار، سـونهين سـهڻين وچ ۾

بيت 190

مينهـون محب ميهـار جـون، سڦريون سـيپئي
ڪنڌيون، ڪاملون، منهہ موڃاريون، مڙن مڙيئي
"سيما هم في وجوههم" سندن اهڃاڻ اهيئـي
پٺـي نـہ ڪـا پيئـي، سـهڙيون سـپ وٽـاڻ ۾

(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت - ص 81 - بيت 191)

عيسيٰ فقير هن روحاني تمثيل ۾ سهڻي حقيقي طالب لاءِ، ميهار پاڻ سڳورن لاءِ، درياهہ کي هن دنيا لاءِ مستعار ڪيو آهي. اهڙئي استعاراتي استعمال شاهه سائينءَ بہ ڪن بيتن ۾ ڪيو آهي.

ميهـون هـن ميهـار جـون، الاا سـپ جيـن
ڪاريون ڪنڌيون ڪڪيون، وارا ڪيـون ويـن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جوءِ جا جانارن جي، پيلا پھه پھه ڪن
اڇي ريل رهن، مون سانپاران سپرين

(شاهواڻي - ص 316)

سسئي پنهونءَ جي داستان جي تمثيل ۾ ميين عيسيٰ سسئي، پنهون، هوت، ٻروچ، ڪيچ ڀنڀور وغيره جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي. باب ڇهين ۾ بيت نمبر چاليهه آهي.

پوري! سڪ ڀنڀور جا، اي ٻانڙي ڏينهن آهين
جو سيئي سڪان گذريا، تو ماڳهين موڪلائين
وري نه نهارين ته ڪو هيءَ اصليون آدمي

(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت - ص 41)

۽ (باب ٿانڙهر دربيان ذڪر قرآن) ۾ بيت نمبر 170 ۾ فرمائي ٿو:

پيلا پلاڻي پنهنجي، ساڃن سار لهيج
انن سر احساس سين، چڪي ڪي چاڙهيج
چنجون، چاڙهيڪا چوٽيون، لڪڙا لنگهائيج
پيڙي ڪيچ ڪريج، ٻاجهائيج ٻروچ تون

(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت - ص 74)

۽ ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جا گڏ ڪيل بيت جيڪي بعد ۾ "مضمون ۽ مقالا" نالي ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب جن جي مضمونن ۽ مقالن سان گڏ درج ٿيا. انهن مان، هن روحاني تمثيل بابت ٻه بيت درج ڪجن ٿا.

ويهه وسامي ڪيم ڪين، چڪياڻي تون چل
جهڙي تهڙي حال سين، هوتن پني هل
توڻي ويل ڪويل ٿئي، ته پڻ پيئي ره مَ پل
لالن بنا لل، پوري ناهه ڀنڀور ۾

(مضمون ۽ مقالا - ص 32 - بيت 1)

واٽ ارڙي، ورگهٽا، پنڌ اٿائو
سونهون شامل جن سين، تن سهنجو سٿائو
اکيين ڏس نه عيسو چوي، ره ۾ رڃ ۽ رائو
پاٽان محب ميڙائو، تن وينديءَ واٽ ٿئي

(مضمون ۽ مقالا - ص 32 - بيت 4)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن بزرگ صوفي شاعر جو ڪلام جيترٺيڪ ٿوري مقدار ۾ هٿ آيو آهي، پر ان مان بہ سندس اعليٰ ذهني لوچ، فڪر، تخيل ۽ روحاني رتبي جو پورو پورو اندازو ٿئي ٿو. شاهہ سائينءَ تہ هن داستان کي تمام گهڻو بيان فرمايو آهي ۽ ان جي مختلف پهلوئن کي رچيو اٿس. ڪنهن ۾ پاڻ سسئيءَ کي هدايت ٿو ڪري تہ هوءَ پنهونءَ کي ڳولهڻ ۽ ان سان واصل ٿيڻ لاءِ نڪري پئي. چوس ٿو تہ، چاهي ڪيترا بہ ڏک ڏولاوا، اڙانگا پيچرا، مشڪلاتون ۽ مصيبتون اچن پر ڪٿي بہ لڪجي يا ٿانيڪي ٿي نہ ويهہ. ٿڌيءَ ڪوسيءَ ۾ ڪاهيندي رهہ. مٿين درج ڪيل عيسيٰ فقير جي بيتن ۾ بہ اهڙو ئي مضمون آهي، جنهن ۾ هو سسئيءَ کي تنبيهہ ۽ تاڪيد ڪري ٿو تہ ڪهڙي بہ حال ۾ پنهونءَ جي ميڙائيءَ لاءِ ڪاهيندي هل تہ نيٺ محب جو ميلو نصيب ٿيندئي.

"سسئي پنهونءَ" جي قصي ۾ اهڙي تمثيل بيان ڪرڻ لاءِ استعارن جو استعمال سنڌي شاعريءَ ۾ ڪافي قديمي آهي، جنهن جو هڪ مثال سمہ دور جي سيد علي شيرازيءَ جو ملي ٿو، جيڪو متعلق باب ۾ بيان ٿي چڪو آهي، ۽ اها روحاني تمثيل ٿوري گهڻي تہ شاعرن بيان ڪئي آهي، پر جنهن بلنديءَ ۽ انتها تي شاهہ ان کي پهچايو، تنهنجو مثال، نہ قديمي شاعريءَ ۾ ۽ نہ اڄ تائين ڪو ٻيو ملي سگهيو آهي. شاهہ سائينءَ پنهنجي بزرگن جي ان روايت کي نہ صرف زندہ رکيو پر أمر ڪري ڇڏيو. پاڻ سسئيءَ کي هدايت ڪري ٿو تہ اهي سڀ جهد ۽ تڪليفون سهي، عشق جون منزلون طئي ڪندي هل. سر سسئي آبريءَ ۾ فرمائي ٿو:

داستان پهريون

اول آخر آهي، هلڻ منهنجو هوت ڏي
پورهئو سندو پورهيتن، والي! ڪيم وڃاءِ
سو مون ٿورو لاءِ، جنهن جٺري ملان جت کي
(شاهوائي - ص 377 - بيت 1)

مهند محتاجي ڪري، سچ وڃائي هل
عذر خواهيون عاجزيون، سسئي ڪهہ مَ سل
ڏونگر ڏورڻ ڏاڪڙو، لنءَ ري ڪونهي لل
اي پلائيءَ جو پل، جنہ پاسي ليئن پاڻ ڪان
(شاهوائي - ص 381، 382 - بيت 13)

مٿين عيسيٰ فقير "ليلا ۽ چنيسر" جي قصي ۾ بہ تمثيل طور بيت چيا آهن. چوي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هاريا هٿ حرام کان بچي ٿي بيزار
جان پانئين پرينءَ مڙان، پسان سائينءَ جو سنسار
ٻن وجهي مٿئي کي، قريب کر تون يار
سوگهوريو ٿي هار، جنهن تان چنيسر چت کڻي

چنيسر جي چت ۾، تو ڏانهن گهٽي تاڻ
پر جيکي اڏي آڻ، سو هاري توکي هار ٿئو

(مضمون ۽ مقالا - ص 33)

هن تمثيل ۾ صوفيا ڪرامن ان نڪتي کي نروار ڪيو آهي ته رب، جيڪو واحد ۽ لاشريڪ آهي، تنهن کي "شرڪ" ڪنهن به صورت ۽ حالت ۾ قبول ناهي، هن کي اها ڳالهه گوارا نه آهي ته سندس محبت ۽ وحدانيت ۾ ڪنهن ٻئي کي شريڪ ڪيو وڃي. هن روحاني تمثيل مطابق ليلا کي محبوب جو وصال ۽ راضپو حاصل هو. پر نفس جي چنبي ۾ ڦاسي هڪ معمولي هار جي محبت ۾ (نفساني خواهش جي پورائي ۾) چنيسر جي محبت کي پٺي ڏني ۽ ان غيرت ۾ اچي ڪيس هميشه لاءِ پنهنجي قرب ۽ محبت کان محروم ڪري ڇڏيو.

شاهه لطيف ساڳيو ئي استعاراتي استعمال ڪندي فرمائي ٿو:

مٿيون وڃهان مڃ ۾، هائيءَ هٿان هار
سوڍي! سڪ سيد چوي، ڪرين ڪوه قرار
راڄا ريساٺو گهڻو، سڀاٺو سردار
چوڏس چنيسر چام جو، ڏيها ڏيهه ڏهکار
نا ڪر اکين نار، مٿي تي ٿي متيين

(شاهوائي - ص 674)

عيسي فقير، مارئي، مليرِ، پنهوار، مارئڙا وغيره جو به استعاراتي استعمال ڪيو آهي، جنهن کي شاهه لطيف "سر مارئي" ۾ وڏيڪ تفصيل ۽ وضاحت سان بيان ڪيو آهي.

فقير صاحب فرمائي ٿو:

پهر نه پنهوارن جي، وائي نه ڪائي
ساري ساٿيڙن کي، وينيس واجهائي
ڪاڄا ڪير ڪمائي، جڻن هوءِ مليرِ، آءُ ماڙيين

(مضمون ۽ مقالا - ص 34)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ته ڪا رهان هتڙي، جو تون بندين منجهه بند
ماريس مارووئڙن جي، عيسو چوي اکند
ڪوءِ حويليون هي هند، ور پکا پنهوارن جا

(مضمون ۽ مقالا - ص 34)

مارئي جي زباني شاهه سائين فرمائي ٿو:

نڪو اير نه پير، نڪو اوٺي آئيو
مون وٽ آيو ڪونه ڪو، پاٽرئا پري پير
ڪتابتون ڪير، آڻي ڏيندم ان جيون

(شاهوائي - ص 773)

مٿي فقير صاحب مارئيءَ جي زباني چورايو آهي ته عمر جي حويلين کان منهنجي مارن جا پکڙا بهتر آهن. شاهه لطيف مارئيءَ جي زباني چورائي ٿو:

ايءَ نه مارن ريت، جنءِ سيڻ مٽائن سون تي
اڇي عمر ڪوٽ ۾ ڪنديس ڪانه ڪريت
پکن جي پريت، ماڙين سين نه مٽيان

(شاهوائي - ص 782)

شاهه سائينءَ جي هن بزرگ معاصر، ڪونج، هنج ۽ سر جو به استعاراتي استعمال ڪيو آهي.

"باب شانزهم دربيان ذڪر قرآن" ۾ ان بابت بيت آهن:

ڪاجا رمز روهه جي، ڪنجن ڪل پيئي
جٿن راتو ڏورمي چريون، اڪثر سيئي
هنجن هنجون هاريون، تنين لاءِ روئي
سر اصليون اهوئي، پر پکي مهس نه اڳيان

(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت - ص 76)

گـڏجڻ سندي سڄڻين، جي تون ڏيين خبر
ته جڙيان جواهرن سين، پکي تنهنجا پر
سي هينئر هوندم هنڌ کهين، جن جي اکير اندر
ته تنهن رسان سر سير، جنهن ۾ هنجهون ڪونجون هيڪانديون

(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت - ص 76)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه صاحب سُر ڪارايل ۾ هنج کي "ڪامل رهبر" طور مستعار ڪيو آهي ۽ وحدت جي واديءَ جو هي پارکو. پنهنجي روحاني غذا، وحدت جي عميق سر مان حاصل ڪري ٿو. جنهن کي شاهه سائين موتي ۽ ماڻڪ سان مستعار ڪيو آهي. ميين عيسيٰ فقير هنج ۽ ڪونج جو ذڪر گڏي ڪيو آهي ۽ شاهه سائين ٻنهي جو الڳ الڳ بيان ڪيو آهي پر استعاراتي استعمال ساڳيو ئي اٿن. "ڪونج" جو ذڪر شاهه لطيف سر ڏهر ۾ ڪيو آهي.

ڪونج نه پسين ڪِڪ، ڊپ ۾ جنهن سين ڊيو
ماري ماري لِڪ، وڳر هٿي ويچون ڪنا.

ڪونج نه لَڪئو پاڻ، جو ماريءَ سندي من ۾
اوچتي پرياڻ، وڳر هٽي ويچون ڪنا.

(شاهوائي - ص 1265)

هنجن جي باري ۾ لطيف سائينءَ سر "ڪارايل" ۾ فرمايو.

هنجن سين هيڪار، جي ڳڻ ڪري نهارين
پکهن سين پيهار، پيلهه نه پڙين ڪڏهين

(شاهوائي - ص 1212)

ميين عيسيٰ فقير جي ڪلام ۾، "باب ستون - دربيان ذڪر الصلوات" ۾ درج ذيل هن بيت ۾ شاهه لطيف جي سر پرڀاتيءَ وارو مضمون ۽ موضوع بيان ڪيل آهي. هن ۾ ٻنهي شاعرن مڱڻي يا مڱڻهار کي عابد ۽ سالڪ ٻانهي لاءِ، "ڪيرت" يا ڪينري وڄائڻ کي ذڪر ۽ عبادت لاءِ مستعار ڪيو آهي. فقير صاحب چوي ٿو:

ڪلهي پائي ڪينري ويٺو ٿي وڄاءِ
جهڙي تهڙي حال سين، ڳجهو پڌرو ڳاءِ
ڪنهين تند تنوار سين، سڄڻ تون ريجهاءِ
تہ مڱڻان سڀ سنڊياءِ، مدعا مڙائي ٿئي.

(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت - ص 80)

ڪُڙهہ اڱيان ڪپ، ڏيهاڻي ڏاتار جي
لنگها! لاهہ م لِڪ سين، منجها ڇاوت ڇپ
مڱڻهارن مپ، ڪونهي ٻئو ڪيرت ريءَ

(شاهوائي - ص 1231)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميين عيسيٰ جي ڪلام ۾ ستين باب جو بيت نمبر 186 مضمون جي لحاظ کان شاهه سائينءَ جي سر آسا ۾ بيان ڪيل ڪافي بيتن سان ملي ٿو. جنهن ۾ اکين جون عادتون بيان ڪيل آهن.

ميين عيسيٰ فرمايو:

ڪو جو پهه پرائيو، اديون! اکڙين
جنءَ جنءَ پسن پرينءَ کي، ڍاپيون نه ڍاپن
ڪرنه ڏٺائون ڪڏهين، ساعت سپرين
ڪو دم سجڻ نه سهن، پاسي پسڻان پانهنجي

(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت - ص 80)

۽ شاهه صاحب فرمايو:

ڪي جو کهين پار، اکيون پسي آئيون
ڏسون ديوانيون دل ۾، اپر لڳيون آر
ڏان پوءِ قرار، ستيون ڪين سيد چئي

(سر آسا داستان پيو - شاهوائي - ص 997)

وسن ۽ وهسن ڏيهاڻي ڏسڻ لاءِ
ڏسي ڏسي آئيون تپ تلاشون ڪن
ڍاپڻو نه ڍاپن، پسڻ منجهان پرينءَ جي

(شاهوائي - ص 998)

ميين عيسيٰ فقير جو ڪلام، مقدار ۾ بنسبت شاهه سائينءَ جي گهڻو گهٽ آهي، ان ۾ استعاري جي استعمال جا نه ڪافي مثال آهن، جيڪي درج ٿيا، پر تشبيهه جي صنعت جو پاڻ صفا گهٽ استعمال ڪيو اٿس. ان ۾ شاهه سائينءَ جي ڪيل تشبيهه نگاريءَ سان هونئن نه ڪا به هڪجهڙائي نه آهي، البت ڳاڙهي رنگ جي چٽائيءَ لاءِ فقير صاحب ان کي مجٺ سان تشبيهه ڏني آهي ۽ شاهه به رنگ جي وضاحت لاءِ اها پيٽ ڏني آهي، ورنه مضمون ٻنهي بزرگن جو جدا جدا آهي. مثلا ميون عيسيٰ چوي ٿو. باب ڇهين جو 164 نمبر بيت:

جيئن جوڙي گنڍي ٿي، ماڳهين مجٺ رنگ
تيئن سالڪن سنگ، هنيون سواري هار ڪري

(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت - ص 72)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳاڙهي رنگ لاءِ مجيٺ جي تشبيهه هنديءَ جي مشهور صوفي شاعر ڀڳت ڪبير بہ استعمال ڪئي آهي. پنهنجي هڪ ساکيءَ ۾ چوي ٿو تہ منهنجي مرشد، منهنجي نريءَ تان ڪارو رنگ هٽائي ان کي مجيٺ جهڙو (ڳاڙهو) رنگ ڏنو آهي، جيڪو اهڙو پڪو آهي جو ڌوئڻ سان لهڻ بدران ڏينهون ڏينهن وڌيڪ چٽو ٿو ٿئي.

"ست گروهي رنگريج، چنر موري رنگ ڈاري
سياهي رنگ ڇڙائي کي ري، ديئو مجيٺو رنگ
ڌوئي تي ڇوٽي نهين ري، دن دن هووت سرنگ."

(شانتي سيٺي، سنت ڪبير - ص 292)

۽ شاهه لطيف سر حسيني ۾ رت جي ڳوڙهن لاءِ مجيٺ جي تشبيهه ڏني آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي هن لفظ جي معنيٰ لکي ٿو:

"مجيٺ (سن منجشا) هڪ قسم جو وڻ جنهن جي پاڙن مان ڳاڙهو رنگ نهندو آهي" (9)

شاهه سائين فرمائي ٿو:

آن کي سائي ڏٺ؟ جي مون ويڙهہ وڃائيا
رئان رت مجيٺَ، هائي تن پريـنءَ کي

(شاهواڻي - ص 598)

ميين عيسيٰ فقير ۽ شاهه لطيف جي ڪلام جي هن تقابلي تجزئي مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ شاهه جي هن بزرگ همعصر جي ڪلام ۾ بہ عشق حقيقيءَ جي پالوٽ آهي ۽ موضوع بہ "تصوف" ئي رهيو اٿس. هن بزرگ جو شاهه لطيف تي عنوان توڙي بيان، تمثيل توڙي استعاري جي لحاظ کان ڪافي اثر نظر اچي ٿو. استعارن جي استعمال ۾ ٻنهي بزرگن جي ڪلام ۾ هڪجهڙائيءَ جو بنياد صوفيانہ نقطہ نظر جو بيان ڪرڻ آهي. البت تشبيهه جو استعمال فقير صاحب ايترو نہ ڪيو آهي.

حوالا - الف: ميون عيسو

1. ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو (مضمون نگار) "شاهه کان اڳ جا شاعر"، ماهوار نئين زندگي، جنوري 1951ع- ص 14
2. ساڳيو
3. ساڳيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

4. ساڳيو

5. ساڳيو

6. مرزا ممتاز، (مرتب) "ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت". شاه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاه حيدرآباد سنڌ 1993ع / 1414هه، ص 97 - 101.

7. ساڳيو، ص 25

8. خانم خديجه دائود پوٽو (سهيڙيندڙ) "مضمون ۽ مقالا - علامه عمر بن محمد دائود پوٽو." شاه عبداللطيف ڀٽ شهه ثقافتي مرڪز حيدرآباد ڀٽ شاهه 1399هه /1978ع - ص 34.

9. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاه جو رسالو، ٽن جلدن ۾. شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز ڪميٽي - ص 505.

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

(ب) حضرت خواجہ محمد زمان (1713ع - 1774ع)

شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي همعصر شاعرن ۾ خواجہ محمد زمان لنواري شريف جو نالو بہ وڏي عزت ۽ اهميت جو حامل آهي. سندس باري ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"سندن عالي نسب وڃيو حضرت ابوبڪر صديق سان لڳي. ان حقيقت جي تصديق تاريخون توڙي روايتون ڪن ٿيون. نہ فقط ايترو پر چاٽايل آهي تہ حضرت ابوبڪر جي نسل مان ڦٽل شاخن مان سڀ کان معتبر ۽ اصل شاخ هنن بزرگن جي آهي." (1)

خواجہ صاحب جي ولادت بابت ڊاڪٽر دائود پوٽو مخدوم عبدالرحيم گرهوڙيءَ جي تاليف "فتح الفضل" جو حوالو ڏيندي لکي ٿو تہ "خواجہ محمد زمان ولد شيخ حاجي عبداللطيف نقشبندي تاريخ 22 رمضان 1125ھ (1713ع) ۾ ڄاوا." (2)

ان لحاظ کان شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو هي همعصر بزرگ ۽ صوفي شاعر کانئن 23 سال ننڍو آهي ۽ خواجہ صاحب جڏهن پڙهي پرجهي علم ۽ عرفان جي مٿانهين منزل تي پهتو ۽ لنواريءَ ۾ شاھ سائين ساڻن ملاقات لاءِ ويو تہ ان وقت جيڪڏهن پاڻ لڳ ڀڳ 40 سالن کن جا هجن تہ شاھ سائين پنهنجي عمر جي بلڪل آخري دور ۾ 63 سالن جي لڳ ڀڳ هوندا.

خواجہ محمد زمان جو والد هڪ پڙهيل ڳڙهيل ۽ عالم ماڻهو هو. تنهن پنهنجي فرزند جي تعليم تي بہ زور ڏنو. پاڻ خود ئي خواجہ صاحب کي ننڍيءَ عمر ۾ ئي قرآن پاڪ پڙهائي پورو ڪرايو ۽ پوءِ جيئن تہ ان وقت ٺٽو علمي درسگاهن جو سڀ کان وڏو مرڪز هو. تنهن ڪري وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ خواجہ صاحب کي ٺٽي ۾ مخدوم محمد صادق نقشبنديءَ جي مدرسي ۾ داخل ڪرايائون. جيڪو پاڻ شاھ عبداللطيف جو ڪامل مريد ۽ وڏي علم وارو شخص هو. (3).

پاڻ اڃا زير تعليم ئي هئا ۽ فارغ التحصيل ٿيڻ ۾ ڪجهہ وقت باقي هون تہ سندن (خواجہ صاحب جي) ملاقات نقشبندي طريقي جي اڳوڻ شيخ محمد ابو المساڪين سان ٿي. جنهن کين پنهنجي شاگرديءَ ۾ وٺڻ چاهيو. پر خواجہ صاحب کين چيو تہ ظاهري علمن جي تحصيل کان پوءِ طريقت ڏانهن رخ رکندس. (4)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو تہ شروع شروع ۾ پاڻ باطني علم کان ڏاڍو نتاياڻون پر آخر حق جي محبت جي چڻنگ سندس دل ۾ دکي ۽ پوءِ قرب الاهيءَ ۾ اهڙي منزل تي پهتا جو سندن روحاني استاد خواجہ ابوالمساڪين کين بشارت ڏيندي فرمايو تہ "توکي مبارڪ هجي جو تون ان منزل تي پهتو آهين جتي حضرت جنيد بغداديءَ ۽ حضرت بايزيد بسطامي پهتل هئا. پر اهي ان منزل جي ڪماليت تي پهچڻ کان اڳ گذاري ويا ۽ تون ان ڪماليت تي ضرور رسندين. (5)

ڪجھہ وقت نئي ۾ ٿي رهيو ۽ پنهنجن مريدن معتقدن کي فيضياب ڪندو رهيو ۽ پوءِ پنهنجي آبائي ڳوٺ لنواري واپس آيو. لنواريءَ جي ڳوٺ جي زمين ڪلرائي ٿي وڃڻ ڪري گهڻا ماڻهو اتان لڏي هليا ويا هئا پر پاڻ پنهنجي والد سان اتي ٿي رهيو ۽ والد جي وفات، 1149هہ کان سال ڪن پوءِ 1150هہ ڌاري اتان لڏي هڪ نئون شهر ٻڌراياڻون جنهن جو نالو بہ لنواري رکياڻون جتي 1188هہ واري سال ۾ سندس وفات ٿي وئي. (6)

هڪ دفعو شاھ لطيف پنهنجي ننڍي همعصر بزرگ سان ملڻ لاءِ وٽس هلي ويا هئا. ان ملاقات بابت موتي لال جوتواڻي پنهنجي تصنيف، "Shah Abdul Latif, his Life & Work" ۾ لکي ٿو:

"Once he went to meet Khawaja Mohd. Zaman of Lawari village (1713-1774), who received academic instructions from one of his (Shah Latif's) disciples, Muhammad Sadiq Naqshbandi. On reaching Khawaja's hujra or chamber, Shah sent inside his man to take his permission for meeting him. The man came back and said to Shah, "He said that he himself would come in a moment or two to accord hearty welcome to you." Shah Latif asked him, "What was the Khuwaja Sahib doing"? The man replied, "he was engaged in Ziker", Shah said to him, "He who is in comunion with God will hardly remember what you said unto him a little while ago, let us go in."(7)

"ابيات سنڌي" ۾ ڊاڪٽر دائودپوٽي بہ ان ملاقات جو اهو ذڪر ڪيو آهي لکي ٿو تہ شاھ صاحب خواجہ صاحب کان پڇيو تہ. "فنا کان پوءِ بہ ڪو علم آهي ڇا؟ تہ خواجہ صاحب ڪانئن پڇيو تہ فنا کان اڳ پلا ڇاهي؟ اهو ٻڌي شاھ سائينءَ کين عرض ڪيو تہ "ارادو اٿم تہ مريد ٿيان". ۾ خواجہ صاحب جيئن تہ راڳ ۽ ساز سرود جا سخت مخالف هئا ان ڪري شاھ تي ان غير شرعي ڳالھہ کي ترڪ ڪرڻ جو شرط رکيو. شاھ لطيف چيئن تہ. "سڀ ڄمار سماع ۽ سرود ۾ صرف ڪئي اٿم. هينئر انهيءَ کي ترڪ ڪرڻ مون لاءِ محال آهي. "ڳچ وقت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي رهاڻ کان پوءِ جڏهن شاهہ صاحب موڪلائڻ لڳو تہ کين خلعت جي چادر ڏنائون. جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو تہ شاهہ سائينءَ کس وصيت ڪئي هئي تہ. "اها چادر مون کي ڪفن ۾ ڏجو." ان ملاقات کان پوءِ شاهہ سائين، خواجہ صاحب جن جي تعريف ۾ اڪثر هي بيت پڙهندا هئا.

مون سي ڏٺا ماءِ، جنين ڏٺو پرينءَ کي
تنين سندي ڪاءِ، ڪري نہ سگهان ڳالهڙي (8)

حضرت خواجہ صاحب جن زندگيءَ جي آخري ايام ۾ بيمار رهڻ لڳو. حالانڪ بظاهر پاڻ چڱو ڀلو لڳندو هو. پر کين ڪنگهہ، بخار ۽ سنڌن جي سور جو عارضو رهڻ لڳو هو. آخر ۾ ڪجهہ ڏينهن مٿن لقوي جو حملو بہ ٿيو هو. آخر چوٿين ذوالقعد، ڇنڇر ڏينهن صبح جو وصال ڪيائون. ان وقت سندن عمر 63 سال هئي. (9)

خواجہ صاحب جن جي اولاد بابت ڊاڪٽر دائود پوٽو لکي ٿو:

"کين ڪيترين نياڻيون ۽ بہ فرزند هئا جن مان هڪ صاحبزادي عبداللطيف ننڍي هوندي وفات ڪئي ۽ ٻيو صاحبزادو گل محمد. سندن وفات وقت ٻارهن سالن جو هو. صاحبزاديءَ کي مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي خلافت جي مسند تي ويهاري ۽ ان جي بيعت ڪرائي. (10)

خواجہ محمد زمان جو شاعريءَ ۾ حصو

خواجہ صاحب جي شاعريءَ جو ذخيرو ڪو تمام گهڻو نہ آهي. جيترو ڪانئس اڳ بيان ڪيل شاعرن جو آهي. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو:

"خواجہ صاحب جو سنڌي ڪلام ڪل 84 بيتن تي مشتمل آهي. پر فڪر جي گهرائي ۽ متانت جي ڪري هيءُ ڪلام ايترو ڳوڙهو آهي جو ان کي شرح کان سواءِ سمجهڻ البت مشڪل آهي. (11)

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سندس بيتن جو تعداد 85 لکي ٿو.

خواجہ صاحب جي ڪلام جي مجموعي "ابيات سنڌي" جي مترجم ڊاڪٽر دائود پوٽو، سندس ڪلام تي تفصيلي بحث ڪندي لکي ٿو تہ هن بزرگ جي ڪلام کي ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪڙا سندس نثر ۾ چيل صوفياڻا قول جن مان ڪجهہ "فردوس العارفين" ۾، ڪجهہ "مرغوب الاحباب" ۾ ۽ ڪجهہ شيخ عبدالرحيم گرهوڙيءَ جي "فتح الفضل" ۾ آهن جن جو تعداد اندازن 400 کن ٿيندو ۽ ٻيو آهي شعر جو حصو. ڊاڪٽر دائود پوٽو صاحب لکي ٿو تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌس ڪيترا ئي بيت اھڙا آھن، جيڪي باقاعدہ طور تي ڪتابن ۾ درج ٿيل ناھن. مثلن شاھ لطيف سان ملاقات وقت جڏھن ٻنھي بزرگن ۾ بيتن جي ڏي وٺ ٿي، جيڪا مختلف ادبي ڪتابن ۾ درج آھي، ان ۾ ٽن ٽن مصرعن جا ٻہ بيت خواجہ ڏانھن منسوب آھن.

(i)

"ڪين آھين، ڪين ٿيين، وڃي ڪين ڪماءِ
لڳاپا لوڪ جا لا سين سڀ لھراءِ
سامي پوءِ سلنداءِ، ڳالھ پريان جي ڳجھ جي

(ii)

ويھہ وڃي وٽ تن، قلم جني ھٿ ۾
ميٺيو انگ اڳيون، واري ٻيو لکن
پنو سو پاڙھين، جنھن مان پسين پرينءَ کي. (12)

شاھ لطيف ۽ سنڌس ملاقات کان پوءِ مريد ياران پڇيل ھڪ سوال جي جواب ۾ پاڻ ھڪ بيت چيو ائس.

(iii)

جئن چتونءَ کي خزران، تئن مون پاڙو سپرين
ھن وڃائي جان مون نشاني نہ لھي

ان کان علاوہ ھڪ بيت سنڌس حياتيءَ جي آخري ڏينھن ۾ چيل ٻڌايو وڃي ٿو.

(iv)

اوڏڻ اوڏي آءُ، توکي لاکي ڪرڻو
لھي تو مٿاءُ، سندو مٿيءَ مامرو

ھڪ بيت "فتح الفضل" ۾ ۽ ھڪ "فردوس العارفين" ۾ سنڌس نالي منسوب ڪيل آھي.

(v)

ائٿي پھر اوڙاھ جي، مٿي گھر گھاري
وس نہ ويچاري، ڪا ماڳ ڊوٺي مڪڙي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(vi)

پير ڇٽجي تـــه ڪي، جنهـ سڀ ري سري
پر گهر پير نـ وڃڻو، گهرون پـ ڪين گهري
جو ماني ڪاڻ مري، سو سامي گر نـ سامهون

هڪ بيت "ابيات سنڌي" ۾ سنڌي قول ۾ 22 نمبر تي ڏنل آهي.

(vii)

سوئي مـاري، سـو مـرون، سـوئي پڳـو جـاءِ
اوهــي مــاري ان ڪــي، اوهــي ويٺــو ڪــاءِ

انهن بيتن کان علاوه 84 بيت اهي آهن جيڪي "ابيات سنڌي" ۾ درج آهن. جن بابت ڊاڪٽر دائود پوٽو لکي ٿو تـ اهي سڀ خواجہ جا ٿي سمجهيا وڃن ٿا.

"بيت ناهن پر معنيٰ جا موتي آهن هر هڪ ۾ تصوف جا باريڪ نڪتا سمايل آهن. سندس پڙهڻ مان گهڻو رس ۽ مزو ايندو ۽ بيشڪ اهڙيءَ بزرگ هستيءَ جي شان وٽان آهن." (13)

هاڻي جيڪڏهن جدا جدا موقعن تي ڇيل (مٿي بيان ڪيل) ستن بيتن ۽ ابيات سنڌي جي 84 بيتن کي شمار ڪريون ٿا تـ سندس سنڌي بيتن جو تعداد (هن وقت تائين ادبي تاريخ مطابق هٿ آيل) 91 ٿئي ٿو.

خواجہ صاحب جي شاعريءَ جو موضوع تصوف آهي. جنهن جي باريڪين، سلوڪ جي منزلن ۽ مشڪلن جو بيان ڪيل اٿس ۽ پاڻ پنهنجي ڪلام ۾ عام مروج رومانوي قصن کي بـ ڪو خاص تمثيلي بيان لاءِ استعمال نـ ڪيو اٿس. صرف ڪجهہ بيت سسئي ۽ مارئي جي داستانن ۾ چيا اٿس. خواجہ صاحب جو ڪلام "سرن" يا "راڳن راڳڻين" مطابق بہ نـ آهي ۽ نـ ٿي وري ان ۾ ڪا "وائي" آهي، ڇو تـ پاڻ نقشبندي طريقي جو هو ۽ شريعت جو بيحد پابند. ان ڪري راڳ جي سخت ممانعتا ڪندو هو.

خواجہ صاحب جي شاعريءَ جو محدود ذخيرو آهي جنهن ۾ پاڻ ڪنهن بہ ٻي شاعر جو ذڪر يا ان جو ڪو بيت وغيره تضمين طور بہ نـ آندو اٿس، جيئن ٻين شاعرن ڪيو آهي. پاڻ ڪنهن همعصر يا متقدمين منجهان ڪنهن جو ڪو خاص اثر نـ قبوليو اٿس. البت ايترو ضرور آهي تـ فني گهاڙيٽو سندس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شعر جو بہ اهوئي آهي جيڪو معاصر يا متقدمين جو هو. يعني هندي ڇند جي اصولن مطابق ۽ موضوع بہ تصوف ئي آئس.

خواجہ محمد زمان ۽ سندس بزرگ معاصر شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ استعاري ۽ تشبيهہ جي استعمال ۾ جيڪا مماثلت ملي ٿي ان جو تفصيلي جائزو اڳتي پيش ڪجي ٿو.

شاهہ لطيف ۽ خواجہ صاحب جي شاعريءَ ۾ استعاري ۽ تشبيهہ جي ڀيٽ

شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رح. خواجہ محمد زمان (لنواري شريف) جو وڏو همعصر آهي. سندن عمرين ۾ ٽيويهن سالن جو فرق آهي. هتي اهو بيان ڪيو ويندو تہ خواجہ صاحب پنهنجي بزرگ همعصر شاهہ لطيف جو ڪيترو اثر قبوليو ۽ انهن صنعتن جي استعمال ۾ ٻنهي شاعرن جي ڪلام ۾ ڪيتري هڪجهڙائي آهي.

شاهہ سائينءَ جي ڪلام ۾ سسئي پنهونءَ تي تمام گهڻو توجهہ ڏنل آهي. پنجن سرن ۾ ان داستان تي روحاني ۽ تمثيلي ڪلام چيل آهي. انهن سرن ۾ پنهونءَ جي مختلف نالن کي محبوب حقيقيءَ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي. جيئن پنهون، هوت، ڪوهيارو، ڪيچ ڌڻي، آرياڻي، ڀروچ وغيرہ ۽ سسئي، طالب يا عاشق حقيقي لاءِ مستعار ڪيل آهي. ان کان علاوہ ڀنڀور هن دنيا لاءِ ڪيچ محبوب حقيقيءَ جي ماڳ لاءِ مستعار ٿيا آهن.

خواجہ صاحب بہ سسئي پنهون جي روحاني تمثيل ۾ بلڪل ساڳيو ئي استعارن جو استعمال ڪيو آهي. شاهہ سائينءَ جي سر سسئي آبريءَ جو ڀريون ئي بيت آهي.

اول آخر آهہ، هلڻ منهنجو هوت ڏي
پورهيو سندو پورهيتن، والي! ڪيم وڃاءِ
تڪي ٿورو لاءِ، جئن جتري ملي جت کي
(شاهوالي - ص 387)

هل هينئن سين هوت ڏي، پيرين ڪر م پنڌ
راڻي پيچ م رند، رڙهہ، روحاني سسئي
(شاهوالي - ص 394)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خواجہ صاحب فرمايو:

آھــي عشــاقن جــو، مذھــب مشــتاقن
جنءَ ڪڏھن ڪين پسن، ھينئن سين ھوتن ري
(ابيات سنڌي - ص 11 - بيت 13)

سيپ پچـر پـري جـي، سـپـت ھـوت حضـور
ملـڪ سـپ منصـور، ڪھـي ڪھبـا ڪيتـرا
(ابيات سنڌي - ص 121 - بيت 16)

پچين جان ٻروچ، تان پاسـي ڪـر پرھيـز ڪـي
جنين ڏنـو ھـوت، تـن ديـن سـيپئي دور ڪئا
(ابيات سنڌي - ص 17 - بيت 24)

ھونڌا ھـوت پـري، اوڏو نــہ اٿھونـد ڪـي
سـجڻ تـن سـري، "لا ســين لا" لاھيـن جـي
(ابيات سنڌي - ص 46 - بيت 55)

ان کان علاوہ ھن تمثيل ۾ سسئي ۽ پنھونءَ جي ڪردارن جو استعاري طور استعمال شاھ سائينءَ جي ڪلام ۾ تہ تمام گھڻو ملي ٿو. پر خواجہ صاحب وٽ ان جا ٻہ مثال آھن.

ڏنـگر ڏکـا لاھــہ، اڳ مثـي آھـي سسـئي
آرياڻيءَ سين آھــہ، ذاتـي سـگَ ضعيـف ڪـي
(ابيات سنڌي - ص 12 - بيت 18)

سسـئي پنھـونءَ سان، لنگھـہ تـہ لوڏئا ابھيـن
صـاحب تنيـن سـڻ، جنيــن پــاڻ وجـائيو
(ابيات سنڌي - ص 48 - بيت 57)

شاھ صــاحب "سسئي پنھونءَ جي داستان جي ڪجھ بيتن ۾ "پنھور" ۽ "ڪيچ" کي ھن "فاني دنيا" ۽ "وحدانيت جي وادي" لاءِ مستعار ڪيو آھي. شاھ سائين جي ھن استعاراتي استعمال جا تفصيل، متعلقہ سرن ۾ بيان ٿيل آھن. خواجہ صاحب سان پيٽ خاطر ھڪ ٻہ مثال درج ڪجن ٿا:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاھ سائينءَ سر سسئي آبري ۾ فرمايو:

وهـ مَ منـدآ! پنهـور ۾، ڪرڪـو واڪـو وس
ٻـانهي ٻـاروچن جـي، گولـي! ڇـڏ مَ ڳـس
ڏورڻ منجهـان ڏس، پنـڌ هـوت پنهـونءَ جـو

(شاهواڻي -ص 382)

جڪـس يـاد ڪيـاس، ور وڃـي وٽڪـار ۾
جلـد جريـدي پنـڌ ۾، اديـون اڄ ٿئـاس
وڃـي ڪيـچ پنياس، ٻاروچاڻيءَ ٻاجهـ سين

(شاهواڻي - ص 386)

"ڪيچ ۽ پنهور" جو ساڳيو استعاراتي استعمال ڪندي خواجہ صاحب جن فرمايو:

ڇڏيو جـن پنهـور، ڇـر تـن ڪـي ڇـاڙڪي
هـر غـر لٿـن هـور، وڃـي ڪيـچ قراريـون

(ابيات سنڌي - ص 22 - بيت 31)

پيـئر هـن پنهـور ۾، دوزخ جـو دونهـون
سـوارو سـونهون، پڇـي ڪـاهيو ڪيـچ ڏي

(ابيات سنڌي - ص 23 - بيت 32)

خواجہ صاحب سنڌيءَ جي جنهن ٻئي رومانوي داستان ۾ تمثيلي شعر چيو آهي، سو آهي "عمر مارئي." هن قصي جي روحاني تمثيل ۾ شاھ سائين متعلقہ ڪردارن ۽ ماڳن مڪانن جو استعاري طور استعمال ڪيو آهي. خواجہ صاحب بہ ساڳيو استعاراتي استعمال ڪيو آهي. مثال طور ملير يا وطن وغيره جو استعاراتي بيان ڪندي شاھ لطيف داستان ڏهين ۽ ٻارهين ۾ فرمايو:

وطـن ري ويهـي، جـي هـٿ گهـاريم ڏينهـڙا
اوءِ مـارو ڏنـدر مهـ ۾ ڏاڏائـا ڏيهـي
پکـن ۾ پيهـي، شـل محلـن جـي مـر ڏوٿيـان

(شاهواڻي - ص 831 - بيت 18)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تھـ ۾ انـن ميھـڙا، جھـ ۾ گھريـائون
رضـا جـا رحمـان جـي، پچـي پاريـائون
مليـر ماڙيـائون، حڪـم سـاڻ حبيـب جـي

(شاھوائي - ص 834 - بيت 7)

انهن ماڳن جو استعاري طور بيان ڪندي خواجہ صاحب فرمايو:

پـرت ڇڏي پرڏيھـ جي، سـاڻيھـ ڪـر سنڀال
لڪـن سـندي لال، مچـڻ منـت وجـائين

(ابيات سنڌي - ص 7 - بيت 9)

مٿي آيل بيت ۾ خواجہ صاحب "لال" يعني ڳاڙهي رنگ جو تمام قيمتي پٿر، روح لاءِ مستعار ڪيو آهي.

تانسين تون نہ فقير، جانسين سانگ سستي جو
ماڻڻو تن مليـر، جن جـو مـال مباح ڪئـو

(ابيات سنڌي - ص 11 - بيت 14)

هنن بيتن ۾ وطن، مليرَ ۽ ساڻيھہ، عالم الارواح يا وحدت جي واديءَ لاءِ ۽ پرڏيھہ، فاني دنيا لاءِ مستعار ڪيا ويا.

عمر ۽ مارئيءَ کي استعاري طور آڻيندي خواجہ صاحب چوي ٿو.

سـکھي مڙنديـن مـارئي، وطـن ڪيـم وسـار
پاڻھـ ور پنھـار، سـڻ آر عمـر جـي

(ابيات سنڌي - ص 40 - بيت 52)

خواجہ صاحب پنهنجي ڪلام ۾ پنهنجي متقدمين ۽ معاصرين کان متاثر ٿي "سامي" يا "جوڳي" جو استعاري طور استعمال ڪيو آهي. اهو استعاري جو استعمال شاھہ لطيف وٽ سر "رامڪليءَ" ۽ سر "پورب" جي هٿي داستان ۾ ملي ٿو، جنهن ۾ پاڻ نهايت تفصيل سان ۽ جوڳين جي مختلف نالن سان، انهن جي ياترائن، تيرٿن، جوڳ جي مشقن جو ۽ انهن جي مختلف منزلن کي طئي ڪرڻ ۽ رسڻ جو بہ ذڪر ڪيو اٿس جيڪو خواجہ صاحب بہ ڪيو آهي. شاھہ سائينءَ سر رامڪلي جي پنجين داستان ۾ فرمايو:

راھـ شـريعت هلـنا، تفڪـر طريقـون
حـال حقيقـت رسـنا، معرفـت مـاڳون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ناسوت، ملڪوت، جبروت، اي انام لڌون
پس لاهوت لنگھئون، هاهوتا مٿي هلئا

(شاهوائي - ص 1139)

۽ خواجہ صاحب چوي ٿو:

فعل شريعت، حب طريقت، هنيون حقيقت هوءِ
معرفت نالوءِ، آهہ پروڙڻ پارسين

(ابيات سنڌي - ص 19 - بيت 28)

ان کان سواءِ جوڳي يا سامي کي استعاري طور بيان ڪندي خواجہ صاحب چوي ٿو.

سامي ڪنڌ ڪپاءِ، ڪن ڪپايا خير ڪين
هتي تنين جاءِ، جنين هٿي جڳ ڇڏيا

(ابيات سنڌي - ص 13 - بيت 20)

سامي هلن هيڪلا، پاڻ ڇڏياءِ پوءِ
پچن لالن لوءِ، ڪلي ڪينر ڪين جو

(ابيات سنڌي - ص 21 - بيت 30)

بيت نمبر 23 ۾ خواجہ صاحب فرمايو:

سڪ روحاني سامين، جسمي جاهلن
ٻگھن مڇي من، پارس پسن ڪين ڪي

(ابيات سنڌي - ص 13)

هن بيت ۾ خواجہ صاحب تشبيھ جو استعمال ڪندي پهرين مصرع ۾ آيل شين کي ٻيءَ مصرع ۾ بيان ٿيلن سان تشبيھ ڏني آهي. مثلا روحاني سڪ کي پارس سان ۽ جسمي سڪ کي مڇيءَ سان ڀيٽيو اٿس ٻگھ مڇي ۽ پارس جو اهو تشبيھ وارو استعمال شاهہ سائينءَ "سر ڪارايل" ۾ ڪيو آهي، جنهن ۾ هن عاشق لاءِ هنجھ پکيءَ جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي فرمائي ٿو:

ساڻڪ چوڻو جن جو، هنج حضوري سي
چلر ۾ ڇهنب هڻي، مڇي ڪين نہ اي
لوڪ نہ لکنا تي، جيلاهہ پوڻن ٻگھن گڏيا

(شاهوائي - ص 1212)

استعاري ۽ تشبيھ جي هن تقابلي جائزي مان، اها ڳالھہ ظاهر ٿئي ٿي تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خواجہ صاحب ۽ شاهہ لطيف جي استعاراتي استعمال ۾ هڪجهڙائيءَ جا ڪافي مثال آهن. پر تشبيهہ جو خواجہ صاحب تمام گهٽ استعمال ڪيو آهي. ۽ جيڪو ڪيو آهي تنهن ۾ ڪا خاص هڪجهڙائي نہ آهي. البت مضمون، موضوع ۽ فني گهاڙيٽو هڪ جهڙو ئي آهي.

حوالا - ب : خواجہ محمد زمان

1. گربخشاڻي هوتچند مولچند، (مؤلف) "لنواري جا لال". لنواري شريف ادبي ڪميٽي، 1987ع – ص 24.
2. دائودپوٽو عمر بن محمد (مترجم) "ابيات سنڌي". ايجوڪيشنل پبلشنگ ڪمپني ڪراچي 1939ع - ص ح. ط.
3. ساڳيو
4. ساڳيو
5. گربخشاڻي هوتچند مولچند، "لنواري جا لال". ص 60.
6. دائود پوٽو عمر بن محمد، "ابيات سنڌي". حوالو ڏنل – ص "ڪب، عز".
7. جوتواڻي موتي لال، "Shah Abdul Latif, His Lfie and Work" دهلي يونيورسٽي پريس دهلي 1975ع – ص 56.
8. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ". زيب ادبي مرڪز حيدرآباد سنڌ 1983ع – ص 147.
9. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سنڌي ادب ڪي مختصر تاريخ، ص 150.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ث) روحل فقير (1733ع - 1804ع)

سنڌ جي تاريخي شهر ۽ سکر ضلعي جي تعلقي روهڙيءَ ۾ واقع هڪ ننڍڙي ڳوٺ کنڊڙي سان نسبت رکندڙ هن صوفي بزرگ ۽ شاعر جو اصلي نالو روح الله هو ۽ سندس والد جو نالو شاهو فقير هو(1)

ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ لکي ٿو:

"شاها فقير کي ٽي پٽ هئا. جن مان روحل فقير ٻيون نمبر پٽ هو. هي ذات جا زنگيجا هئا ۽ سندس وڏا اصل پنجاب جي هڪ ڳوٺ لونگريہ جا رهاڪو هئا. پر روحل پنهنجي عزيزن ۽ قريبن سان گڏ لڏي اچي سنڌ جي ضلعي ٿرپارڪر ۾ آباد ٿيو. (2)

لطف الله بدوي لکي ٿو تہ فقير صاحب جو اصل وطن ٿر هو. هو عمرڪوٽ جي پرسان ڪنهن پٽ جو رهندڙ هو. (3)

روحل فقير جي سن پيدائش جي ڪا پڪي تاريخ نہ ٿي ملي، البت مختلف واقعن جي آڌار تي سندس پيدائش سن 34 - 1733ع ڌاري لکي وئي آهي. اهڙيءَ طرح فقير صاحب جي تعليم بابت بہ ڪو مستند احوال دستياب نہ ٿيو آهي. البت سندس ڪلام ۾ فڪر جي اڏام ۽ ٻوليءَ جي استعمال ڏسي چئي سگهجي ٿو تہ پاڻ ان وقت جي رائج تعليم يقينن پرائي هوندائين.

روحل فقير سنڌيءَ ۽ سرائڪيءَ سان گڏ فارسي ۽ عربيءَ ۾ سٺي مهارت رکندو هو ۽ ان کان علاوہ ڪيس هندي زبان تي وڏو عبور حاصل هو جيڪو سندس هندي تصنيفن "من پربوڌ"، "انيو" ۽ "پريم گيان" مان صاف نظر اچي ٿو.

جوانيءَ ۾ روحل فقير، ڪلهوڙا حڪمرانن جي دور ۾ سرڪاري ملازمت ۾ آيو. خاص طور تي ميان غلام شاھ ڪلهوڙي سندس نهٺائي ۽ سنجيدہ طبيعت کان متاثر ٿي کيس سرڪاري توشہ خاني جو ناظر مقرر ڪيو، جيڪو ڪافي اهميت وارو عهدو هو. سن 1773ع ۾ ميان غلام شاھ انتقال ڪيو ۽ ميان سرفراز تخت نشين ٿيو. هن شهزادي جي ڪم عمري ۽ سياسي ناعاقبت انديشي جي ڪري دربار سازش جو شڪار ٿي چڪي هئي. روحل انهن ڳالهين کان بيزار ٿي استعفيٰ ڏيئي ڇڏي. (4)

روحل فقير جي دنيا جي عيش و عشرت سان دلچسپي نہ هئي، هو فقيرانہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زندگيءَ کي ترجيح ڏيندو هو. دنيا جي عيش و عشرت کان بيزاريءَ جو اظهار ڪندي چوي ٿو.

دنيا ڊونڊي تي طالب ڪتي، پينا مل عمر تاڻي،
هڏي اتون هوڏ تهاندي، وڙهندي عمر وهاڻي،
انڌيان عشق الله دا چوڙيا، پٽي ولوڙن پاڻي،
"روحل" راه رباني پاجهون، بي سڀ ڪوڙ ڪهاڻي

(ڪنبڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 5)

روحل فقير کي سير و سياحت جو بہ گهڻو شوق هو. هن جوڌپور ۽ بيڪانير وارن علائقن جو گهڻو سير ڪيو هو ۽ جوڌپور جي راجا کي صوفيانہ مسلڪ جي ڄاڻ ڏيڻ لاءِ هنديءَ ۾ "اگر وارتا نالي" ڪتاب لکيو جنهن ۾ هن هندو ڌرم ۽ ويدانيت کي چڱي طرح بيان ڪيو. جنهن ڪان راجا تمام گهڻو متاثر ٿيو ۽ کيس پاڻ وٽ رهڻ لاءِ بہ زور ڀريائين پر فقير صاحب اها آڇ نہ قبولي (5).

ڪلهوڙا حڪومت ختم ٿي ۽ ميرن جي حڪومت قائم ٿي. ميرن جو حڪمران مير سهراب خان روحل فقير جو وڏو معتقد هو ۽ هن کيس آڇ ڪئي تہ فقير جي جتي مرضي ٿئي اتي ويهي ۽ اها جڳهہ کيس جاگير طور ڏني ويندي. روحل فقير جاگير سان تہ ڪا دلچسپي ڪانہ ڏيکاري البت مير سهراب جي علائقي ۾ ڪوٽڏيجيءَ جي پرسان "ڪوٽلي" نالي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ رهائش اختيار ڪئي. فقير صاحب جي وڌندڙ اثر رسوخ ۽ مريدي معتقدي پروارن پيرن ۽ زميندارن کان برداشت نہ ٿي ۽ هنن فقير کي تنگ ڪرڻ شروع ڪيو. جنهن ڪري هو اتان ٻار ٻچا وٺي روانو ٿيو ۽ هڪ جهنگ مان گذرندي سندس پلئہ هڪ ڪنبڙيءَ ۾ اٽڪي پيو جنهن کي پاڻ الاهي امر سمجهي، اتي ئي رهائش اختيار ڪيائين. (6)

روحل فقير پنهنجي آل عيال سميت اتي رهي پيو ۽ ان هنڌ جو نالو ئي "ڪنبڙي" پئجي ويو. هن پرسڪون هنڌ تي فقير صاحب نهايت دلجوئيءَ سان مالڪ جي حضور ۾ حاضر رهيو ۽ آخر 804ع ڌاري وفات ڪيائين.

تشبيهہ ۽ استعاري جي استعمال ۾ شاهہ لطيف جو روحل فقير تي اثر:

هي صوفي بزرگ ۽ شاعر، سنڌي ادب جي شاعرن جي ان دور سان تعلق رکي ٿو جنهن ۾ شاهہ لطيف جهڙو گوهر ناياب بہ ٿي گذريو آهي. شاهہ سائين سن 1752ع ۾ وفات ڪئي ۽ روحل فقير 1734ع يا 1735ع ڌاري ڄائو. ان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حساب سان شاھ سائينءَ جي وفات وقت روحل 18 سالن جو جوان هوندو. روحل، شاھ لطيف جي همعصرن ۾ شمار ٿئي ٿو. هن صوفي شاعر جي گهڻي شاعري تہ هنديءَ ۾ آهي، پر سندس سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام بہ آهي. لطف الله بدوي لکي ٿو: "تصنيفات ۾ چار هندي رسالا، من پربوڌ، اديت گوُ سرپ گيان ۽ آگم وارتا مشهور آهن. ٿورا پڇن بہ چيا اٿس. سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام بہ چيو اٿس. جيڪو ٿورو آهي پر زبان نهايت مدلل سادي پر فصيح آهي." (7)

روحل فقير جي سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام جي مطالعي مان اها ڳالهہ صاف ظاهر ٿئي ٿي تہ هو پنهنجي همعصر ۽ بزرگ شاعرن جي ڪلام کان چڱي پر واقف هو، جو تہ مٿس انهن جي شاعريءَ جو ڪافي اثر آهي. پنهنجي بزرگ همعصر صوفي شاعر شاھ لطيف وانگر، سندس ڪلام جو مکيہ موضوع تصوف آهي ۽ هو بہ وحدت الوجود جو شارح صوفي آهي. بيان توڙي زبان، مضمون ۽ شعري صنعتن جي استعمال ۾ بہ هو شاھ سائينءَ کان ڪافي متاثر آهي.

روحل پنهنجي شعر ۾ تصوف جي باريڪين کي نهايت فصاحت ۽ هنرمنديءَ سان بيان ڪيو آهي. سندس هندي شاعري بہ سراسر ويدانيت ۽ تصوف جي نڪتن جو ڀنڊار آهي. ان موضوع کان علاوہ سندس ڪلام ۾ پاڻ سڃاڻڻ، قلب جي صفائي، اخلاق سنوارڻ، حقيقي ۽ بي پايان محبت جي پرچار پڻ آهي.

روحل فقير جي ڪلام (سنڌي) کي لطف الله بدوي ڇهن عنوانن ۾ ترتيب ڏنو آهي. پهريون عنوان آهي "توحيد جا بيت" جنهن ۾ سورهن بيت آهن. ٻيو عنوان، "پورب جو سر" جنهن ۾ سترهين کان ٽيهن تائين بيت آهن. ٽيون عنوان متفرق آهي جنهن ۾ صرف پنج بيت آهن ۽ چوٿون عنوان آهي سر سهڻي جنهن ۾ ڇهہ بيت آهن. اهڙيءَ طرح هن بزرگ جا سنڌيءَ ۾ صرف 41 بيت مليا آهن. جن مان اڪثر بيت ڇهن مصرعن جا آهن. هڪ بيت "سر پورب" ۾ ٻن مصرعن ۽ هڪ "سر پورب" ۾ ڏهن مصرعن جو آهي. فني سٽاءَ جي لحاظ کان سندس ڪلام هندي ڇند تي ٻڌل آهي. بيتن ۾ پهرين مصرعن ۾ قافيہ آخر ۾ ۽ آخري مصرع جي وچ ۾ استعمال ڪيو اٿس. سندس بيتن ۾ بزرگ ۽ همعصر شاعرن ۽ شاھ لطيف وانگر وراڻ وارا بيت بہ آهن. جيئن سر پورب ۾:

ڪر ڀهہ پيو جوڳيين، تن ڪنيون ڪڙائون

بيت 22

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪو پهه پيو جوڳيئن، پريا تنهين پار

(ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 66 - بيت 23)

سريمن ڪلياڻ ۾ شاهه سائين، عاشق کي عشق ۾ ثابت قدم رهڻ ۽ ان جو آزمائشون برداشت ڪرڻ جي سلسلي ۾ پرواني يا پتنگ جو مثال ڏنو آهي ۽ عاشق حقيقيءَ لاءِ "پتنگ" استعاري طور به استعمال ڪيو آهي.

سر يمن ڪلياڻ داستان ٽيون

پتنگن پهه ڪيو، مڙيا مٿي مچ
پسي لهس نه لڇيا، سڙيا مٿي سچ
سندس ڳچين ڳچ، ويچارن وڃائيا

(شهوائي - ص 108 - بيت 16)

هت روحل فقير به عاشق کي پرواني وانگر پاڻ پچائڻ ۽ قربان ٿيڻ جي هدايت ڪري ٿو:

صحيح سڃاڻج سچ، مڙج م ملامت ڪون
گهڙي پنهنجي گهٽ ۾، پرواني جيان پچ
ماري ڪڍج من مان، ڪوڙائيءَ جو ڪچ
رنگ پريان جي رچ، رات ڏينهان روحل چئي

(ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 61)

اجاين ڪتابن پڙهڻ ۽ ورقن ورائڻ کي شاهه سائين پسند ناهي ڪيو. بلڪ پاڻ هدايت ڪري ٿو ته پڙهو ۽ پروڙيو. "توحيد جا بيت" جي عنوان هيٺ روحل فقير جا لاڳيتا ٽي بيت ملن ٿا جن ۾ هو ظاهري ۽ دنياوي علم جي ڪتابن کي نندينڊي چوي ٿو ته اهي ڪتاب سچ ۽ حق جو ڏس نه ٿا ڏين. حق ۽ سچ جو ۽ حقيقي محبوب جي پار جو ڏس ته اهو علم ڏيندو جيڪو پرجهڻ ۽ پروڙڻ سيکاريندو.

پڙهيا بيد ڪتيب جا، ٿا ڏين ڏورانها ڏس
سي سچ سڃاڻ ڪين ڪي، موهيا پسي مس
رات ڏينهان روحل چوي، رڙهي تنهن کي رس
پير پريان جو پس، نائي ڪنڌ قلوب ۾
بيت 5

پڙهي پرڙو جن، سي عاقل عقل جا ڏٺي
سي "موتوا" لي محبت ۾، پل پل پرين پسن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تن تحصيلون تمام ڪيون، محبت جن جي من
روحل مٿان تن، لٿا حرف حساب جا
(ڪنبڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 62 - بيت 7)

سر يمن ڪلياڻ ۾ شاھ صاحب ان فڪر کي پيش ڪندي فرمائي ٿو.

داستان پنجون

پڙھيو ٿا پڙھن ڪڙھن ڪين قلوب ۾
پاٺان ڏوھ چڙھن، جي ورق ورائن وترا.

بيت 27

سا سٽ سارياٺون، الف جھ جي اگ ۾
"لامقصود في الدارين" ان پر اتاٺون
سگر سوناٺون، ٿيا رسيلا رحمان کي
(شھواٺي - ص 126 - بيت 18)

پورب جي سر ۾ روحل حقيقي عاشقن ۽ سالڪن لاءِ جوڳين جي مختلف نالن کي مستعار ڪيو آھي. جيئن سندس متقدمين ڪيو آھي. شاھ سائين بہ پنھنجن سرن مثلا پورب ۽ رامڪليءَ ۾ اھي نالا استعاري طور استعمال ڪيا آھن نانگا، سامي، لاھوتي، گودڙيا، آديسي، مھيسي، جوڳي اڌوت وغيرہ. روحل فقير نہ صرف اھي استعارا استعمال ڪيا آھن پر ھن جو مضمون بہ شاھ سائينءَ جي مٿين سرن جي مضمون سان بلڪل ملندڙ جلندڙ آھي. شاھ سائين سر رامڪليءَ جي ھڪ داستان ۾ جوڳين جي بارھن ڏينھن جي تپسيا ۽ جوڳ پچائڻ جي مشقن جي وارتا پيش ڪئي آھي. ھتي روحل فقير ڏھن مصرعن جي بيت ۾ سچي عاشق جون نشانيون بيان ڪيون آھن. تصوف جي مختلف منزلن جو ذڪر شاھ سائينءَ پنھنجي مختلف سرن ۾ ڪيو آھي. رامڪليءَ جي داستان پنجين ۾ فرمائي ٿو.

راھ شريعت ھلئا، تفڪر طريقون
حال حقيقت رسئا، معرفت ماڳون
ناسوت، ملڪوت، جبروت، اي انعام لڌون
پس لاھوت لنگھيون، ھاھوتا مٿي ھليا
(شھواٺي - ص 1139 - بيت 8)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

روحل فقير ۾ انهن منزلن جو ذڪر ڪيو آهي:

نائي ڪنڌ ڪماءِ ڪان، جن نهاريو ناسوت
راتيان ڏينهان روحل چوي، اهي ماڻن ٿا ملڪوت
پيـر سـچائي پـر جـو، جتـا ۾ جبـروت
جوڳي جنـائون ڪـري، لنگهـي پيـا لاهـوت
سي آديسي اڏوت، وڃي نانگا ڳڏيا نات کي

(ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 65 - بيت 20)

سچن عاشقن ۽ الاهي طالبن لاءِ مٿي بيان ڪيل جوڳين جي مختلف نالن جو استعاراتي استعمال ڪندي روحل فقير چوي ٿو.

جي تن ۾ تيرٿ ڪن، سي گنگا وڃن نه گودڙيا
تن سامين سندي سڪ جا، ٿا دونها دل دکن
پيـر سـچاتو پريـنءَ جـو، لوچـي لاهوتيـن
ڪوجـي ڪـاهوڙين، وڃي اونهي ۾ آسڻ ڪيا

(ڪنڊڙي وارن جو ڪلام - ص 65 - بيت 18)

شاهه سائين سر رامڪليءَ ۾ فنا في الله سالڪ جي منزل بيان ڪندي فرمائي ٿو ته اهي جڏهن پنهنجي هستي وڃائي رب جي هستيءَ ۾ گم ٿي وڃن ٿا تڏهن هنن جو هر فعل جدا حيثيت وارو ٿيو پوي. گوڏا ايا ڪري جڏهن گيان ۾ ويهن ٿا ته جڻ انهن جا گوڏا جبل طورسينا ٿيو ٿا پون. هتي هنڌ انهن جي اين گوڏن کي مسجد جي محراب سان ۽ جسم کي مسجد سان تشبيهه ڏئي ٿو. انهن جو پنهنجو ئي قلب ڪعبو قبلو ٿيو پوي. اهي منجهئون منجهه سجده ڪن ٿا. منجهئون منجهه طواف ڪن ٿا. هڪ خدا جي هستيءَ کان سواءِ انهن جي فڪر ۾ ٻيو ڪجهه به باقي نه ٿو رهي.

روحل فقير ۾ به مٿيون خيال پيش ڪيو آهي، پر هڪ ته سندس ڪلام تمام گهٽ آهي. ٻيو ته تخيل ۽ تفڪر جي پرواز به شاهه سائين واري نه اٿس. چوي ٿو.

پورب جو سر

عاشق الاهي ايا، جي قضا ڪين ڪرين
نائي ڪنڌ قلوب تان، نمـازون نيتيـن
ڏين طوافون تـن کـي، مڪـو ٿـي منجهين
روحـل روح سـندين، هـر دم هونـدو حـج ۾

(ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 68 - بيت 30)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"متفرقہ" جي عنوان هيٺ روحل فقير مختلف رومانوي قصن جون تمثيلون بيان ڪيون آهن. پهريان ٽي بيت "نوري ڄام تماچي" جي تمثيل ۾ آهن. شاهہ سائين هن تمثيل ۾ "نوري" کي گنهگار ۽ عيبدار بندي لاءِ ۽ تماچي "تڙ ڌڻي" کي ساري جڳ جي مالڪ، عيب ڍڪيندڙ، معاف ڪندڙ ۽ پنهنجي رحمتن ۽ نعمتن جي پالوٽ ڪندڙ واحد رب لاءِ مستعار ڪيو آهي. روحل فقير بہ اهوئي استعاراتي استعمال ڪيو آهي، چوي ٿو:

ڪني ڪوڙهي، ڪوڙي، اتي نيچ نماڻي
سڳ سمي جي سون ڪئي، سڀ جڳ سيباڻي
جنهن راءِ ريجهايو پنهنجو، روحل سا راڻي
سا مرڪي مهاڻي، ڪانڌ جنهين جي ڪڇ ۾

بيت 1

بيت نمبر 2 ۾ روحل "هوت" ڌڻيءَ پاڪ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي جيڪو شاهہ سائينءَ جي ڪلام ۾ بہ ملي ٿو. روحل چوي ٿو:

ڪانڌ جنهن جي ڪڇ ۾ سا ٿي سرون سر
سمي جي سهاڳ سان، جنهن کي آيو نام نظر
سامٺي منجهان ساٿهو ٿي، روحل چڙهي اپر
سا چو گهمي گهر گهر، هوت جنهن جو حمايتي

(ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 69 - بيت 2)

متفرقہ جو چوٿون بيت مضمون، موضوع تورڙي "جوڳي" جي استعاراتي استعمال ۾ بلڪل شاهہ سائينءَ جي ڪلام سان ملي ٿو.

جي پانئين جوڳي ٿيان، ڇڏ جيئڻ جي جنجال
ڪارڻ قوت قرار جي، هٿئون ڏئين حال
راتيان ڏينهان روح ۾، خام ڳڃلي ٿو خيال
اچ سياڻي ڪنڌ تي، ڪڙڪي ايندءِ ڪال
هي مڏيون هي مال، ڪم نہ ايندءِ ڪڏهن

(ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 69 - بيت 4)

روحل فقير جو سر سهڻي مضمون تورڙي موضوع جي لحاظ کان شاهہ سائينءَ کان بلڪل مختلف آهي ۽ ان ۾ ڪنهن بہ استعاري يا تشبيهہ جي هڪجهڙائي نہ آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ڪلام کان پوءِ روحل فقير جو سرائڪي ڪلام آهي جنهن ۾ هن بزرگ شاهه سائينءَ وارو استعارو استعمال ڪندي ۽ تشبيهه استعمال ڪندي، دنيا کي ڍونڍ ۽ ان جي طالبن کي ڪتي سان تشبيهه ڏني آهي. دراصل ۾ هي هڪ حديث پاڪ آهي جنهن جو شاهه سائينءَ بہ استعمال ڪيو آهي. شاهه سائين سر معذوريءَ ۾ فرمايو:

داستان پهريون

ڪتو طالب ڍونڍ جو، اسين ڪتي ڪيڙ
ڇهڻي آهي ڇيڙ ڪارابي جي ڪن ۾

بيت 8

ڪتو ڪرٽي هڏيون، جوان مرد جگر کاءِ
"الدنيا جيفتہ وطلابها ڪلاب" ايءَ هنئين سين لاءِ

(شهوائي - ص 459 - بيت 9)

روحل فقير سرائڪي ڪلام چوي ٿو:

دنيا ڍونڍ تي طالبن ڪتي، سينا مل ڪرتائي
هڏي اتي هوڏ تنهاندي، وڙهندي عمر وهائي
انڌيان عشق الهہ دا چوڙيا، پئي ولوڙن پائي
روحل راه رباني ٻاجهون، ٻي سڀ ڪوڙ ڪهائي

(ڪنبڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 75 - بيت 1)

شاهه سائين سر رامڪليءَ (داستان ستون) ۾ پنهنجي جسم کي ڏکن کان پاڪ صاف ڪرڻ کي ان مان تهہ ڪيڏي صاف ڪرڻ سان تشبيهه ڏني آهي. فرمائي ٿو:

ويراڳي واري، الا! اڳن آئين
ڏک لاهندس ڏيل مان، تهن جڻن تاري
ايندم اوتاري، ڪينءَ جون ڏيندم خبرون

(شهوائي - ص 1154 - بيت 16)

اها ساڳي تشبيهه روحل فقير پنهنجي سنڌي ڪافيءَ ۾ استعمال ڪئي آهي. چوي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪافي ٿل:

سچڻ مون پاڻ پرڪيو، رهيو اندر روح
رهيو اندر روح، سنٺيان سنجهه صبوح
اچو ڪنديس ان جان، تاري مٺان توهه
(ڪنبڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 93)

سندس مطلب آهي ته هاڻ جيئن ته سچڻ روح ۾ ٿو رسي وسي ان ڪري مان پنهنجي روح کي انهن جي رهائش لائق بنائڻ لاءِ دنياوي گند ڪچري کان ڌوئي پوئي ايئن صاف ڪنديس، جئن ان کي صاف ڪرڻ مهل تهه ان مٿان تاري ڪڍي ڇڏبا آهن.

ان کان علاوه سنڌي ڪافين ۾ جوڳين ۽ پنهور جو به استعاراتي استعمال ڪيو اٿائين. مجموعي طور تي روحل فقير جي مختصر يا ٿورڙي شعر جي ذخيري مان به خبر پئي ٿي ته مٿس، استعاري ۽ تشبنيهه جي لحاظ کان شاهه جو اثر واضح آهي.

استعاراتي استعمال ۾ شاهه سائينءَ وانگر هن به سچي عاشق کي پرواني يا پتنگ سان، سلوڪ ۽ معرفت جي راهه رمندڙ سچن عاشقن لاءِ جوڳين جي مختلف نالن سان ۽ وري رومانوي داستانن ۾ هوت ۽ تماچي ڄام کي الله پاڪ لاءِ، نوريءَ کي گنهگار ۽ عيبدار بندي لاءِ مستعار ڪيو آهي.

تشبيهه ۾ هن پورب جي سر ۾ جوڳين يعني ڏٺيءَ جي عشق ۾ فنا جي حد تي پهتا، انهن جي جسم کي مڪي يا ڪعبي سان تشبيهه ڏني آهي ۽ مٿي بيان ڪيل ان تهن واري تشبيهه پڻ استعمال ڪئي اٿس.

حوالا - ث : روحل فقير

1. بدوي لطف الله (مرتب) "ڪنبڙي وارن جو ڪلام، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، پاڪستان - 1964ع - ص 1.
2. بدوي لطف الله (مرتب) "ڪنبڙيءَ وارن جو ڪلام" ص 2
3. ساڳيو، ص 8.
4. ساڳيو، ص 10 - 11
5. ساڳيو، ص - 12
6. ساڳيو
7. ساڳيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ج) حضرت سچل سرمست (1739ع - 1829)

حسب نسب :

سچل سرمست جا وڏا سنڌ ۾ سن 93ھ ۾ آيا. پاڻ حضرت عمر فاروق رضي الله تعاليٰ عنہ جن جي اولاد منجهان آهن.

محترم لطف الله بدوي لکي ٿو تہ ڪلهوڙا حڪمرانن هن فاروقي خاندان جي تمام گهڻي عزت ڪئي. گمبٽ ۽ راڻي پور جي وچ ۾ ڪين جاگيرون ڏنائون. اهي جاگيرون هن فاروقي خاندان آباد ڪرڻ لاءِ پنهنجي ٻن خدمتگارن دراز ونديرِ ۽ ڪاڄن ونديرِ کي ڏنيون. جن اتي پنهنجا ڳوٺ آباد ڪيا. انهن مان دراز ونديرِ وارو ڳوٺ ڏينهون ڏينهن وڌئون وڌ ٿيڻ لڳو ۽ دراز يا درازن جو ڳوٺ سڏجڻ لڳو. (1)

سچل سرمست درازا ڳوٺ ۾ سن 1739ع ۾ ڄائو. سندس والد ميان صلاح الدين سچل سرمست جي ننڍپڻ ۾ ئي (ڇهن سالن جي عمر) ۾ وفات ڪري ويو هو. ان ڪري سندس تعليم ۽ تربيت جي ذميداري سندس چاچي عبدالحق جي ڪلهن تي پئي. (2)

خواجہ عبدالحق کيس قرآن پاڪ جي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ حافظ عبدالله قريشي صديقيءَ وٽ ويهاريو. جنهن وٽان سچل سائين قرآن حفظ ڪيو ۽ پوءِ خواجہ عبدالحق خود پنهنجي پاڻ کي فارسي ۽ عربيءَ جي تعليم ڏني ۽ پڻ تصوف ۽ معرفت جي تڪميل ڪرائي. خلافت جو خرقو ڍڪايائينس. سچل سائين ظاهري توڙي باطني علم پنهنجي چاچي وٽان ئي پرايو. جنهن جو پاڻ شاعريءَ ۾ اظهار بہ ڪيو اٿس.

> هادي هي ميڏا عبدالحق سائين، صوفي صاف جو شهنشاھ ميان
> سڀو علم تنهن تون معلوم ٿيا. اسرار مڙيوئي آگاھ ميان

سچل سرمست جا سوانح نگار لکن ٿا تہ پاڻ طبيعتاً نهايت بردبار ۽ خاموش رهندڙ هو. گهڻو ڪري صبر سانت ۾ گذاريندو هو. عيش و آرام بلڪل پسند نہ ڪندو هو. ايتري قدر جو ڪڏهن کٽ تي بہ نہ سمهندو هو. هميشہ ڪاٺ جي صندل يا ڌرتيءَ تي سمهندو هو.

سچل سائينءَ کي دنياوي عيش و عشرت سان ڪنهن بہ قسم جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دلچسپي نـه هئي. ڪو طالب اگر سندس مريد ٿيڻ لاءِ ايندو هو تـه ڪيس پنهنجي هٿ تي بيعت نه ڪرائيندو هو پر پنهنجي مرشد ڏانهن رجوع ڪندو هئس. (3)

14 رمضان المبارڪ 1242هه بمطابق 1829ع ۾ وفات ڪيائين.

سچل جي شاعري :

سچل سرمست کي شاعريءَ جي ڏات ورثي ۾ ملي هئي. سندس فاروقي خاندان مان ڪانئس اڳ سندس چاچو عبدالحق ۽ ڏاڏو محمد حافظ عرف ميان صاحب ڏنو فاروقي، اهڙا مقبول عام شاعر هئا جن مقامي زبان ۾ تصوف جي موضوع تي ڪلام چئي ماڻهن جون دليون موهي ورتيون هيون. انهن کان اڳ بـه هن خاندان ۾ شاعر ٿي گذريا آهن پر انهن جو شعر فارسيءَ ۾ هو. انهن ۾ ذوقي ۽ حقيريءَ جا نالا مشهور آهن. (4)

پاڻ نـه صرف موروثي طور شاعر هو پر فطرتن بـه شاعر هو. جيڪو ان ڳالهه مان ثابت ٿئي ٿو تـه شعر جي اصلاح يا سکڻ لاءِ ڪنهن جو بـه شاگرد نـه ٿيو. اها ڪيس قدرتي ڏات هئي. سندس ذهن ۽ قلب تي جذبن خيالن جو نزول ٿيندو هو تـه شعر جي صورت ۾ بيان ڪندو ويندو هو. سندس اعليٰ علمي بصيرت ۽ وسيع مطالعي توڙي مشاهدي سندس ان قدرتي ڏات کي توازن ۽ تسلسل بخشيو. سچل علم عروض جي بندش تي بـه ڪلام چيو آهي تـه سنڌي شعر ۾ قديم زماني کان رائج هندي ڇند جي بنياد تي بـه ڪلام چيائين.

سچل جنهن دور ۾ پنهنجي ڏات جا جوهر چمڪائڻ شروع ڪيا ان ۾ توڙي ان کان ڪجهه اڳ سنڌ ۾ وڏا وڏا عالم، فاضل ۽ شاعر پنهنجو نالو روشن ڪري چڪا هئا. مثلن مخدوم معين ٺٽوي، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مير علي شير قانع ٺٽوي، مخدوم ضياءُ الدين، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي، خواجه محمد زمانُ، روحل فقير. ان کان علاوه خود سچل سائينءَ جو ڏاڏو ميان صحب ڏنو فاروقي ۽ خاص طور تي حضرت شاهه عبداللطيف رضہ جن. جنهن جي ڏات ۽ ڏاهه جا ڪرتا ڏور ڏور تائين روشني پکيڙي رهيا هئا. اهڙي پس منظر ۾ سچل سائينءَ جي اندر ۾ لڪل شاعريءَ جي ڏات جو درياهه بـه موجون مارڻ ۽ پلٽجي پاريون پرڻ لڳو هو.

شاعريءَ جي ابتدائي دور ۾ ۽ ايام شباب ۾ پنهنجا شعر پاڻ لکندو هو. جيڪي اڪثر فارسي زبان ۾ هوندا هئا. پر پوءِ مٿس استغراق جي حالت طاري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿيندي هئي ته پوءِ جذبي ۽ جوش جي غلبي ۾ تنبورو هٿن ۾ کڻي ٻاهر ميدان ۾ نڪري ويندو هو ۽ سنڌي، اردو، سرائڪي وغيره ۾ في البديه ڪلام ڳائيندو ۽ نچندو هو. اکين مان لڙڪن جا نار جاري ٿيندا هئس. سندس ڪلام سندس طالب بروقت لکندا ويندا هئا ۽ پوءِ جڏهن پاڻ ان وجود واريءَ حال مان ٻاهر ايندو هو ته مريد کيس ٻڌائيندا هئا ته هي ڪلام توهان چيو آهي ته پاڻ جواب ڏيندا هئا ته "ابا چوڻ واري چيو آهي، مون کي خبر نه آهي. (6)

هڪ دفعي سچل سائينءَ جو ڪلام لکندڙ طالبن سندس ڪلام جو سڄو ذخيرو سندس آڏو پيش ڪيو. پاڻ ان مان ٿورو پڙهي، ان کي اتي ئي ان وقت باهه ۾ ساڙائي ڇڏيائون ۽ طالبن جي ڏک ڪرڻ تي کين چيائون ته. "ماڻهو بي سمجهيءَ ڪان متان شريعت جي واٽ کان گمراهه ٿين." ان کان پوءِ طالبن سندس جيڪو ڪلام گڏ ڪيو سو کيس نه ڏيکاريائون. سندس وفات کان پوءِ جڏهن ان کي شمار ڪيو ويو ته نو لک، ڇٽيهه هزار، ڇهه سو ڇهه شعر ٿيا. جنهن مان ڪيترائي طالبن وٽ رکئي رکئي ضايع ٿي ويا. (6)

سچل جي ڪلام جو اهم موضوع تصوف ۾ وحدت الوجود يا همه اوست جي نظريي جي تشريح آهي. حالانڪ سنڌ جي تقريبن هنڌن جي سيني صوفي شاعرن جو اهو ئي موضوع رهيو آهي. پر هن حساس نازڪ موضوع تي پاڻ نهايت دليرانه ۽ بي باڪانه لفظن ۾ ڪلام چيو اٿس. جيڪو سندس متعلق شاهه سائينءَ جي چيل هن جملي کي بنهه سچو ثابت ڪري ٿو ته. اسان جيڪو کنو چاڙهيو آهي، تنهنجو ڍڪڻ هي ڇوڪر لاهيندو." ۽ ٿيو به ايئن. محبوب حقيقيءَ بابت رازو نياز کي، ان بابت تعلق جي مام کي شاهه سائين لڪ ۽ ڳجهه ۾ بيان ڪيو. اندر ۾ سانڍيو. پر سچل سائينءَ اهو بيان بلڪل برملا ۽ علي الاعلان چئي ڏنو هن ڪا لڪ يا ڪو ڳجهه نه رکيو. هن جي ڪلام ۾ حسن ۽ عشق، هجر ۽ وصال جو بيان اهڙو ته درديلو، ۽ پر تاثير آهي جو مجازي محبت جا اسير، ان مان پنهنجي اندر جو درد محسوس ڪندا ته حقيقي عشق وارا صوفي ۽ موحد ان ۾ عشق حقيقيءَ جون موجون موجزن ڏسندا.

جهڙيءَ طرح شاهه لطيف، سندس همعصرن توڙي پيش رو شاعرن مختلف رومانوي قصن مثلن عمر مارئي، سسئي پنهون، مومل راڻو، سهڻي ميهار وغيره ۾ تمثيلي شعر چيو آهي تيئن سچل به اهوئي بزرگن وارو پيچرو ورتو آهي. البت پاڻ انهن ۾ "هير رانجهي" جي تمثيل جو اضافو به ڪيو اٿس. ان جو هڪ سبب اهو به آهي ته سندس تعلق اتر سنڌ (سري) سان هو. جنهن جو پنجاب سان هر لحاظ کان تمام گهرو ۽ گهاٽو تعلق هو. اٿي ويهڻي، رسم رواج، اچ وڃ وغيره

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان کان علاوه سچل سائين پنجابي، سرائڪي، ملتانيءَ ۾ ڪافي ڪلام چيو آهي. بلڪ سندس سنڌي ڪلام تي بہ انهن ٻولين جو ڪجهہ ڪجهہ اثر نظر اچي ٿو. ان علائقائي تعلق ۽ رابطي جو اثر هو جو پاڻ پنجاب جي هن رومانوي داستان "هير رانجها" کي بہ پنهنجي تمثيلي شعر جو موضوع بنايائين.

سچل سرمست سنڌي زبان کان علاوه ڇهن ٻين زبانن ۾ بہ ڪلام چيو آهي، جنهن جي ڪري کيس "هفت زبان" شاعر بہ سڏيو ويندو آهي. فارسي زبان ۾ ديوان آشڪار، ديوان خدائي ۽ تصوف جي تعليم ڏيڻ لاءِ فارسيءَ ۾ ڪيترين ئي مثنوين بہ لکيائين جن کي بعد ۾ قاضي علي اڪبر درازي سنڌي ۽ اردوءَ ۾ ترجمو ڪري ڇپرايو ۽ ڊاڪٽر عطا محمد حامي انهن جو منظوم سنڌي ترجمو ڪيو. اهي آهن، رهبر نامہ، ۾ وحدت نامہ، تارنامہ، عشق نامہ، درد نامہ، گداز نامہ، راز نامہ ۽ وصلت نامہ. (7)

"سچل سائين سرائڪيءَ جو باڪمال شاعر آهي ۽ سرائڪيءَ جي بلند پايہ شاعر حضرت خواجہ فريد کان متاثر نظر اچي ٿو. سچل بلاشبہ سنڌ ۽ ملتان جي سرائڪي شاعرن جو سرتاج آهي. (8)

سچل جا اردو زبان ۾ پنجاه غزل ملن ٿا جن جو ٿورو گهاڙيٽو ڪافيءَ سان بہ ملي ٿو ۽ انهن جو بہ مضمون صوفياڻو ئي آهي ۽ ان ۾ پراڻيءَ اردوءَ وارا لفظ ۽ محاورا ملن ٿا. سچل سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ "سچو" ۽ "سچل" تخلص ڪم آندو آهي. ۽ شعري صنفن ۾ ڪافيون، بيت، ڏوهيڙا، سي حرفيون، جهولڻا، گهڙولي ۽ غزل وغيره ملن ٿا. (9)

سچل سرمست کي شاهہ سائينءَ جي متاخرين ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. سچل سائين 1739ع ۾ پيدا ٿيو. ان لحاظ کان شاهہ جي وفات وقت پاڻ 13 سالن جو هوندو. شاهہ سائينءَ جو سندس ڏاڏي ميان صاحب ڏني فاروقيءَ سان محبت ۽ عقيدت جو رستو هو ۽ پاڻ ميان صاحب سان ملڻ لاءِ درازا شريف بہ ويندو هو. اتي ئي شاهہ لطيف جي سچل سان ملاقات ٿيل ٿي ڏسجي. ان وقت سچل پاڻ اڃان ننڍو هو جو کيس ڏسندي ئي شاهہ سائين منجهس لڪل مٽيا پرکي ورتي هئي.

تشبيهہ ۽ استعاري جي استعمال ۾ شاهہ لطيف جو سچل سرمست تي اثر

شاعريءَ جي لحاظ کان ڏٺو وڃي تہ سواءِ ان جي تہ ٻنهي بزرگ شاعرن جي ڪلام جو موضوع ساڳيو يعني "تصوف" ۽ "نظريہ وحدت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

الوجود" جي تشريح هو. باقي سچل تي پنهنجي هن بزرگ شاعر جي طرز بيان جو ۽ استعمال ٿيل شعري صنعتن جو ڪو خاص اثر ناهي ٿيو.. رومانوي قصن جي تمثيلي بيان ۾ البت سچل سائين بنهہ انهن ڪردارن جو شاهہ سائينءَ جهڙو ئي استعاراتي استعمال ڪيو آهي ۽ باقي ڪلام ۾ مثس شاهہ لطيف جي استعمال ڪيل تشبيهہ ۽ استعارن جو جائزو پيش ڪجي ٿو جيڪو تمام ٿورو اثر نظر اچي ٿو. مثال طور شاهہ سائين سر رامڪلي داستان پهرئين جي پهرئين بيت ۾ نوري ۽ ناريءَ جي استعاري ڪي استعمال ڪندي فرمائي ٿو:

نـــوري ۽ نـــاري جوڳيئـــڙا جهـــان ۾
بـــري جـــن بـــاري، آءُ نـــہ جيئنـــدي ان ري

(شاهوائي - ص 1103)

نوري ۽ ناري يعني جمالي ۽ جلالي بزرگ

سچل سرمست هڪ عنوان "وحدت" ۾ داستان پهرين جي ڪافي نمبر تيرهن جي هڪ مصرع ۾ چوي ٿو:

نوري ناري ناهيان، آهيان رب جبار.

(رسالو سچل سرمست - ص 9)

حضرت شاهہ لطيف جي مختلف سرن ۾ روئڻ ۾ جهجهڻ محبوب جي ياد ۽ حب ۾ ڳوڙهن پريل اکين ڪي جهڙ آگر، ساوڻ جي مينهن وغيرہ سان ڀيٽيو آهي، جيئن سر آسا - داستان ٻئي جون آخري مصرعون:

جيئـن ســي ڪڪــر اڀ ۾، آڳميــون آهــن،
جهڙ ڦڙ نـہ لاهيـن، وسـن سـاوڻ مينهـن جـان

(شاهوائي - ص 999 - بيت 17)

سر سارنگ - داستان پهريون

ڪڪـر منجهـہ ڪپـار، جهڙ نيڻـون نـہ لهـي
جهـڙا منهنجـا سـپرين، تهـڙا ميگهـہ ملهـار
ڪنڻ اکيـون ڪـل يـار! وجـن سـور سـنڌا ڪشـو

(شاهوائي - ص 962 - بيت 21)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ اهڙا ئي ڪيترا ٻيا بہ شعر رسالي ۾ موجود آهن. سچل سائينءَ بہ اها تشبيهه استعمال ڪئي آهي، داستان ٻئي ۾ بيت پنجين کان چوڏهين تائين لڳاتار هن اهڙو بيان ڪيو آهي.

روئڻ ڪان نہ رهن، آيل اهي اڪيون
سڀ ڪنهن ويل وهن، ائن اٿر اوهيرن جا

" بيت 5

اکين کي آگر مون سدائين سرتيون،
گوندر غم گڏيون، ائن اٿر اوهيرن جا

(رسالو سچل سرمست - ص 32 - بيت 11)

"وحدت" ۽ "حقيقت" جي عنوانن کان پوءِ سچل سرمست رومانوي قصن کي روحاني تمثيلن ۾ بيان ڪيو آهي. سڀ کان پهريون ۽ سڀ کان گهڻو ڪلام سسئي پنهون جي داستان ۾ چيل آهي. هن ۾ سچل ٻارهن داستانن ۾ شعر چيو آهي، جنهن مان هر داستان ۾ تقريبن 30 کان 35 تائين بيت ۽ 20 کان 25 ڪن ڪافيون چيل آهن. شاهه لطيف جو بہ هن تمثيل ۾ گهڻي ۾ گهڻو ڪلام چيل آهي.

شاهه لطيف سسئيءَ جي هن تمثيل ۾ مختلف صوفيانہ ۽ روحاني نڪتا سمجهائڻ لاءِ سسئيءَ جي غفلت، پوءِ جي پڇتاءَ جي اظهار ۽ ان جو پنهور ڇڏي پنهونءَ لاءِ جبل جو انتهائي مشڪل پنڌ جهاڳڻ لاءِ، نهايت برجستہ ۽ عام فهم استعارا ۽ تشبيهون استعمال ڪيون آهن جن جي ڪري تہ هن درد ۽ فراق جي داستان جي بيان کي وڌيڪ اثرائتو ۽ چٽو بنائي ڇڏيو آهي. سچل سائينءَ بہ هن تمثيل ۾ مٿي بيان ڪيل ڪردارن ۽ ماڳن جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي، پر ان خاص استعاري کان علاوهء سندس ڪلام ۾ اهڙا ٻيا ڪي چند ئي استعارا يا تشبيهون آهن جن مان لڳي ٿو تہ پاڻ شاهه سائينءَ جو ان سلسلي ۾ اثر قبوليو اٿس پر تمام گهڻ ٻلڪ نہ جهڙو. سچل جي ڪيچ، پنهور، پنهون، هوت، ڪوهيارو، سسئي وغيره جي استعاراتي استعمال جا ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا.

داستان پنجون

ڪيچئون آيو قافلو، ڪٺي ڪٺوريءَ بار،
هر ڪنهن هنڌ هبڪار، ڪيئين سارو شهر پنهور جو

(رسالو سچل سرمست - ص 75 - بيت 3)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ھن داستان ۾ "ڪيچئون آيو قافلو" جي وراڻ سان لاڳيتا نو بيت آھن)

شال نہ وسرين ھوت، پيو سڀ مون وسري
مون ڪي تائين موت، ھئين اکڙين ۾
(رسالو سچل سرمست - ص 76 - بيت 11)

داستان ڇھون

اٿي ويا اوٺار، ڪٿي ساٿ سويل جو
ھاٺي اديون آئيا، ڏورڻ مون ڏونگار
پيا پي ھوت ھزار، منھنجو پيچ پنھون سان
(رسالو سچل سرمست - ص 84 - بيت 10)

ڪريان ڪوھہ پنھور ۾ پچاڻان پرين
وار نہ سي ويھن، جنين مٺي مامرو
(رسالو سچل سرمست - ص 84 - بيت 14)

پيھي پروڙيوم، تان پنھون پاڻ ٿي آھيان
پاڻ ٿي منجھان پاڻ کي، ھي پڙلاءُ پيوم
صحيح ڪن ڪيوم، تہ غير گمان اٿي ويا
(رسالو سچل سرمست - ص 86 - بيت 23)

شاھ سائينءَ فرمايو، سر سسئي آبري داستان پنجون

پيھي جان پاڻ ۾ ڪير روح رھاڻ
نڪو ڏونگر ڏيھہ ۾، نڪا ڪيچين ھاڻ
پنھون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور ھٺا .
(شاھوائي - ص 405 - بيت 2)

سچل جي مرتب ڪيل رسالي ۾ سسئي کان پوءِ "نوري" جو داستان آھي. شاھ وٽ ھي داستان "ڪاموڏ" جي نالي سان آھي. ھن تمثيل ۾ انھن ڪردارن جو استعاراتي استعمال شاھ سائينءَ جنھن ريت ڪيو آھي. سچل سرمست بہ نوريءَ جي قصي ۾ اھو ئي تمثيلي بيان رکيو آھي ۽ ڪردارن جو شاھ سائينءَ وارو ئي استعاراتي استعمال ڪيو آھي. شاھ سائينءَ سر ڪاموڏ ۾ فرمايو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داستان پهريون

تون سمون آئون گندري، مون ۾ عيبن لک
هن منهنجي حال جي توکي سڀ پرک
ڪارڻ رب الڪ، متان ماگر منٿين
بيت 5

تون تماچي تڙ ڌڻي، آءُ مهاڻي ميي
مون ڍاڳ مَ ڏي، آءُ جا نالي سيس تهجي
(شاهواڻي - ص 858 - بيت 6)

ساڳيو بيان سچل هن طرح ڪري ٿو:

تون سمون سائين، آءُ مٺي مهاڻي آهيان
مون لڄ رهائين جو پلئه لڳيس تانهنجي
بيت 2

آءُ ميٺي مهاڻي، تون سمون ساري سر جو
قرب منهنجو ڪهڙو، چاڙيو تو چاڻي
ڪاري سر ڪنيم تي، ڇڇيءَ ڪڪيءَ هاڻي
راجا تنهنجي راض سان ٿيس راڻين ۾ راڻي
تو سما سيباڻي، نه ته هيس بيهودي بجڙي
(رسالو سچل سرمست - ص 167 - بيت 3)

مضمون ۽ بيان جي اثر لاءِ هي مثال پيش ڪجي ٿو جنهن ۾ سچل سائينءَ ٻه مصرعون شاھ واريون ئي رکيون آهن ۽ ٽين تبديل ڪئي اٿس. شاھ لطيف سر ڪاموڏ ۾ داستان پهريئن بيت 20 ۾ فرمائي ٿو:

مهاڻيءَ جي من ۾ گيرب نه گاءِ
نيڻن سين ناز ڪري ريجهايائين راءِ
سمون سين ملاءِ، هيريائين حرفت سين
(شاهواڻي - ص 862)

۽ سچل فرمايو:

مهاڻيءَ جي من ۾، نه هو گيرب گاءِ
نيڻن سين ناز ڪري، ريجهايائين راءِ
سمون سيني ڪاءِ، وٺي ويٺي پاڻ سين
(رسالو سچل سرمست - ص 182)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن بيت جي ايتري قدر هڪ جهڙائيءَ مان اهو بہ انديشو ٿئي ٿو تہ متان اهو ساڳيو ئي شاهہ جو بيت هجي پر ڪتابت جي هيٺ مٿانهين جي ڪري ان جي آخري مصرع بدلجي وئي هجي.

چار تماچيءَ جڏهن نوريءَ کي نوازيو تہ ان جي صدقي ڪينجهر جي سڀني رهواسين کي خصوصي سهولتون مليون. مثن جيڪي ڏن، مياڻيون، وغيرہ هئا سي سڀ معاف ڪيا ويا ۽ بي شمار انعامن ڪرامن سان نوازيا ويا. نوريءَ لاءِ شاهہ سائين لکي ٿو:

هئيـن پيريـن آرڪئيـن، منــــہ نـہ مهـاڻي
جئن سگو منجهہ سرنڊيءَ، تئن راڻين ۾ راڻي
اصـــل هئـــي ان کـــي، اهـــل ڄامـــاڻي
سمـــي ســـڃاڻي، پيـــڙو پـــڏس پانهـــہ ۾
(شاهواڻي - ص 863)

واڻيءَ ۾ فرمائي ٿو:

هيـــري هـــٽ وڏائيـــن، ويهـــي ســـائين وچ ۾
(شاهواڻي - ص 864)

شاهہ سائين فرمائي ٿو تہ نوري هئي تہ ڪينجهر جي مهاڻن جي ڄائي پر مهاڻي تہ ڪنهن نموني بہ نٿي لڳي. بلڪ ان جي سچي سونهن سوڀيا توڙي هلت چلت راڻين واري ٿي لڳي. وري واڻيءَ ۾ نوريءَ لاءِ چوي ٿو تہ هيري هٽ وڏائين ويهي سائين وچ ۾. يعني سائين وچ ۾ هو ايئن هئي جيئن ڪو هيرو جواهر. ان نوريءَ جي صدقي ڪينجهر واسين کي وڏيون نعمتون نصيب ٿيون، جتي ڪکيءَ جا ڪوڙ هئا، اتي عطرن جا چٽڪار ٿيڻ لڳا. هن جوهري، نوريءَ جهڙي هيري خاطر مڇين جي هٽن تي موتين جي ايئن لٽ لاتي جڻ تہ ڪو اهي خسيس ڪوڏيون هجن. مياڻين ۾ ماڻڪن جي ايئن ورڪا ڪيائين جڻ ماڻڪ نہ پر ڇلر هجن. يعني هن نوريءَ جي مهابي ۽ محبت ۾ ان جي سڀني لاڳاپي وارن کي بہ اڏي آباد ڪري ڇڏيو ۽ خود نوريءَ جا ناز کڻڻ لڳو. جيڪا هر وقت سندس خدمت ۾ نهايت ادب ۽ نياز سان حاضر هئي.

سڄل سائين، گهڻي ڀاڱي مهاڻين جا حال ۽ تماچيءَ جو مٿن نوازشون بيان ڪيون آهن، تہ ڪيئن هي ڪنيون ڪرڀهڙيون تمام تڪليف وارو گذران ڪنديون هيون نہ چڱو لٽو بت تي هوندو هئن ۽ نہ چڱو ڪاڌو کائڻ لاءِ ملندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئن. پر تماچيءَ جي عنايتن هنن کي پلا پلا ويس ۽ طعام نصيب ڪرايا. هيرا جواهر ٿيون پائين. جن مان ڪکيءَ جي ڌپ ايندي هئي. سي عطر ۽ عنبير ٿيون مٿان ڇڙڪائين.

نوريءَ بعد مارئيءَ جو داستان آهي. جنهن جو تمثيلي بيان اڳ شاهه سائينءَ جي سر مارئي ۾ ٿي چڪو آهي. خود شاهه سائين. شاهه عنايت توڙي ٻين صوفي شاعرن ۽ سچل سرمست سائينءَ به مارئيءَ جي قصي کي ان تمثيل ۾ بيان ڪيو آهي ۽ ان قصي جي ڪردارن جو ساڳيو ئي استعاراتي استعمال ڪيو آهي جنهن جو بلڪل چٽو مثال شاهه جي سر مارئي جي پهرين داستان جي پهرين بيت مان ملي ٿو.

هن سر ۾ به انهن خاص استعارن کان علاوه سچل سائينءَ وٽ پيو ڪو به استعارو يا تشبيهه ناهي جنهن تي شاهه جو اثر هجي. ان جو سبب اهو ٿي آهي تہ سچل جو بيان گهڻي ڀاڱي سڌو سنئون آهي ۽ تشبيهه توڙي استعاري جو استعمال پاڻ تمام گهٽ ڪيو اٿائين. باقي مضمون توڙي بيان جي لحاظ کان هن داستان ۾ به شاهه جو اثر مٿس نمايان آهي. مثال طور سر مارئيءَ جي ٽئين داستان ۾ شاهه فرمايو:

عمر اڇا ڪپڙا، ڪاٿياريون ڪيئن ڪن
جنين جا ٿرن ۾، ور ڦا ويڙ سهن
هو جي حق پچن، سي ڪيئن ستيون سومرا

(شاهوائي - ص 782 - بيت 12)

سچل چوي ٿو: داستان ستون

عمر اڇا ڪپڙا، ڪاٿياريون ڪن ڪيئن
جهڙي آيس جيئن، تهڙي شل مارن ڏي وڃان

بيت 14

ڪيئن ڪاٿياريون ڪن، ڪپڙا اڇا عمر چام
ٿين پنهواريون پٽ ۾، مهٽي هاب مدام
آهيان سومرا تو سام، تہ لوئي جي لـــڄ رهي

(رسالو سچل سرمست - ص 167 - بيت 15)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه سائين داستان ٻئي ۾ فرمائي ٿو:

سهسين سيبا ڪنجري، لوئي سين ليڙن
ههڙو حال وٺي ڪري، وڃان منجهه ٿرن
مارو ما نه چون، ته هئي اسان جي آسري

(شاهوائي - ص 777 - بيت 11)

سچل چوي ٿو:

توڙي هو ڇني، تايي لوءِ لوئيءَ سان وڃان
اڃي عمر ڪوٽ ۾، ڪنديس ڪين ڪني
سائي سانديم ساه سان، جا ڏاڏاڻن ڏني
اها نينديس پاڻ پني، ميٺهن وسندي سومرا

(رسالو سچل سرمست - ص 182)

هن سر کان پوءِ سر مومل راڻو آهي جنهن ۾ شاهه ۽ بعد ۾ سچل به ساڳي تمثيل رکي آهي. استعاري طور جوڳي، سامي، ڪاپڙي وغيره استعمال ڪيا آهن.

سچل سرمست هن قصي جي پهرين داستان ۾ مومل طرفان ڪيل راڻي کي منٿ ميڙ ۽ آزيون نيازيون بيان ڪري ٿو. جنهن ۾ هوءَ راڻي کي پاڏائي ٿي ته ڪاڪ موٽي آءُ. منهنجون مدايون معاف ڪري مون کي مهٽي آب ٿيڻ کان بچاءِ. ڪاڪ کي ڪارنهن جو داغ نه لاءِ وغيره. داستان ٻي ۾ هو وحدت الوجود جي نظرئي جي تشريح هن تمثيل ذريعي ڪري ٿو ۽ چوي ٿو ته راڻو به مومل جي وجود منجهه ٿي آهي. مون. تون جو ڪو وجود نه آهي. شاهه سائين ان نظرئي جي اپٽار ڪندي فرمايو. سر مومل راڻو - داستان ناٺون

ڪيڏانهن ڪاهيان ڪرهو، چوڙس چتاٺو
منجهين ڪاڪ ڪڪوري، منجهين لڌاٺو
راڻو ٿي راڻو، ريءَ راڻي ٻيو ناهه ڪي

(شاهوائي - ص 758 - بيت 6)

ڪيڏاهن ڪاهيان ڪرهو، چتاٺو چوڏار
منجهين ڪاڪ ڪڪوري، منجهين باغ بهار
ڪانهي ٻي تنوار، ليو مڙئي ميندرو

(شاهوائي - ص 759 - بيت 7)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سچل ساڳيو مضمون هن طرح ٿو ورجائي.

ڪـــاڪ پـڄـنـــدا ڪـــاپڙي، ويـــا اڏو پـنـــڌ
وڃي رسيا ان هنڌ، جت "مون" "تون" آهي ڪانہ ڪا

بيت 1

لنگهيا لڏاٿو، اڻون ڪـاڪ ڇڏيائون پوئتـي
تـاتي وڃـي رسـيا، جـت مومـل نــہ راڻــو
نــہ ڪـا مسـجد تڪيـو، ات نڪـو تڪـاڻو
تـاتي ٿين ٺاٺو، جتي "مون" "تـون" ناهـہ ڪـا

(رسالو سچل سرمست - ص 238 - بيت 3)

ان بعد "بيت سنڌي پورب جا" جي عنوان ۾ جوڳين جي سفر مسافرين ۽ منزل مقصود تي رسڻ ۽ محبوب جو وصال ماڻڻ لاءِ ڪيل ڪٺن ڪشالن جو ذڪر آهي، هنن بيتن ۾ سچل ٻہ اهڙيون تشبيهون استعمال ڪيون آهن جيڪي اسان کي شاهه جي ڪلام جي مختلف سرن ۾ ملن ٿيون.

جوڳين آهي نـہ جنگ، هـن سلوڪي سـب سـان
جيجـان هـن جهـان ۾، هـن طريـلا تنـگ
ڪنهـن جـي رتـارنگ، مـاڻڪ منهـن مشـعلان

(رسالو سچل سرمست - ص 246 - بيت 12)

هتي سچل الاهي عشق ۾ رڇي لال ٿيڻ وارن کي ماڻڪ يعني ڳاڙهي رنگ جي قيمتي پٿر سان مستعار ڪيو آهي ۽ انهن جي چهرن کي مشعلن سان ڀيٽيو آهي. "ماڻڪ" جو اهو ساڳيو استعاراتي استعمال شاهه سائين سرديسيءَ ۾ پنهون لاءِ ڪري ٿو. داستان ڇهين جي بيت 15 ۾ سسئيءَ جي زباني پنهون لاءِ چوائي ٿو.

مـاڻڪ مـٽ سـنڌوءَ، اونداهـيءَ ۾ سـوجهرو

شاهه سائين محبوب جو جلوو پسنڌڙ اکين کي لعلن يعني ڳاڙهي رنگ جي قيمتي پٿر سان ڀيٽيو آهي. پاڻ فرمائي ٿو. تہ محبوب جي ديدار ڪان پوءِ اکيون جهڙيون لعلون ٿي پيون (محبوب جي جلوي جي خمار ۾ ڳاڙهيون ٿي پيون) ٻي هنڌ سارنگ ۾ ورهن جي ڳاڙهي اهاءَ کي لعلن سان مستعار ڪيو ويو آهي مثال طور سر آسا، داستان ٻيو :

ڪـي جـو وڃـي اچ، اکيـون پسـي آئـون
سـيڻ ڪيـو سـهڄ، لالـون ٿيـون لطيـف چئـي

بيت 10

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي جي وڃي ڪال، اکيون پسي آئيون
لالون ڪيون لطيف چئي، جانب جي جمال

(شاهوائي - ص 977 - بيت 11)

سر سارنگ داستان ٻارهين جي بيت نمبر 11 جي مصرع آهي.

وڄون وسڻ آيون ڪري لعل لبيس

۽ سچل لعل جي تشبيهه هن طرح استعمال ڪئي آهي:-

پورب آهي نہ پنڌ ڪڏهن ڪاپڙين کي
سي ڏيندا ويراڳي وڃي، ڪاتن مٿان ڪنڌ
هو سندن هنڌ، جو لڙ ڳڏجي لعل ٿيا

(رسالو سچل سرمست - ص 247 - بيت 18)

سر سارنگ ۾ شاهه صاحب سڄڻ کي ساوڻ جي مينهن سان تشبيهه ڏني آهي ۽ سچل ساوڻ جي مينهن کي نينهن سان ڀيٽيو آهي. شاهه سائينءَ فرمايو:

سر سارنگ، داستان ٽيون

آگر ڪيو اچن، سڄڻ ساوڻ مينهن جئن
پاسي تن وسن، جي سڀ ڄماندر سڪيا

بيت 6

سر سارنگ سچل فرمايو:

نازڪ سندو نينهن، آهي ايئن جيڏيون
پنهنجي رائي ريج ڪري، جئن ساوڻ مينهن
راز رکي ٿو ريهن، من ۾ محبوبيءَ جو

(رسالو سچل سرمست - ص 261 - بيت 8)

شاهه لطيف هن سر ۾ مينهن جي وسڪاري ۽ ان جي مختلف نظارن جو بيان فرمايو آهي. جهڙ ۾ ٿيندڙ "گوڙ" کي هو مختلف سازن جي آواز سان مستعار ڪري ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سر سارنگ، داستان پھريون

اڄ رسيلا رنگ، بادل ڪِيا برجن سين
ساز سارنگيون سرندا، وڄائي برجنگ
صراحيون سارنگ، پلٽيون رات پيڌام تي

بيت 5

سچل سائين گوڙ جي آواز سان بيان ڪرڻ لاءِ هن طرح سازن جي آواز کي مستعار ڪري ٿو.

اڄ پڻ پورب پار ڏي، ڪڪر ڪڪوريا
سارنگ سر سرائتا، ساجهري سوريا
سر منڊل ۽ سارنگيون، چنگ چگا چوريا
اپ اتي واريا، طبل تارون تيج سان

(رسالو سچل سرمست - ص 261 - بيت 12)

شاھ لطيف سر پورب جي پهرين داستان ۾ ڪانگ کي پرينءَ جو پيغام رسائيندڙ ڪري پيش ڪيو آهي. هو ڪانو کي طرح طرح جون هدايتون ڏئي ٿو تہ ڪيئن پرين آڏو پيش ٿي. انهن کي سنهيو پهچائڻو آهي ۽ انهن کي پنهنجي عاشق وٽ هلڻ لاءِ آزيون نيزاريون ڪرڻيون آهن. ڪانگل ڪان هو پرينءَ جي پار جون خبرون پڇي ٿو ۽ ان لاءِ آتڻ ۾ سرتين کي بہ ماٺ ڪرائي وجي ٿي جيئن نياپو چڱي پر ٻڌي سگهجي. ڪانگل جي ان پيغام رسانيءَ مان متاثر ٿي خوشي مان عاشق سندس پرن کي سون سان مڙهائڻ جي آڇ ڪري ٿو:

پرين جي پرديس، تن جي ڪانگا ڪڄ خبر
تہ سڀ مڙهايان سون سين پکي تنهنجا پر
گهمي مثان گهر، ڏڄ پارانيا پرينءَ ڪي

(شاهوائي - ص 1195)

سچل سرمست وري ڪانگ قاصد جي ان احسان جي بدلي ۾ ڪيس طرح طرح جا انعام اڪرام آڇي ٿو. سرما لڪوس ۾ چوي ٿو:

مالهان موتين جون وجهان پکيءَ کي پوئي
پيرين سونا گهنگهرو، تا تئي سوايو سوئي
سينڌو سڀ ڪوئي، سر تنهين جو نہ لٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پکي سندا پر، ڪريان مرصع موتين
جو آئي عجيبن انهن، ڏئي خوب خبر
پينرڙي مون پر، شال وينو ڪري وايون

(رسالو سچل سرمست - ص 281)

شاهه لطيف محبوب جي اکين ۽ نگاهن لاءِ پنهنجي مختلف سرن ۾ مختلف استعارا ۽ تشبيهون استعمال ڪيون آهن سر يمن ڪلياڻ جي داستان ڇهين ۾ بيت 3 ۽ 4 ۾ نگاهن يا گهورن کي تيرن سان مستعار ڪيو ويو آهي.

اوقابيل اکين ۾ توکي باري بان

او قابيل اکين ۾ توکي تکا تير

وري سچل کي چوي ٿو:

پائي ڪان ڪمان ۾ ميان مار مَ مون
مون ۾ آهين تون، متان تنهنجو ئي توکي لڳي

(شاهواڻي - ص 137)

سر "مومل راڻو" ۾ اکين جي تيک يا نيڻن جي گهور کي مختلف شين سان تشبيهه ڏني الس. داستان ٻئي ۾:

بيت 2 : گجر کي گجميل جون تارن ۾ تبرون

بيت 4 : مومل کي مجاز جا اکين منجهه انبور

بيت 5 : مومل کي مجاز جا اکين ۾ الماس

(شهواڻي - ص 710 - 711)

سچل سرمست اکين کي مختلف شين سان پيش ٿو. سرائڪي ڪلام ۾ هو اکين کي بحري باز، عقاب، شهباز، سير، ذوالفقار وغيره سان مستعار ڪري ٿو ۽ تشبيهون ڏئي ٿو. مثلن "ڏوهيڙا" جي عنوان هيٺ:

1. ظالم ديان زوراور اکيان، باشي بازيا بحريان

5. اکيان باز عقاب سهڻي ديان، شور گهتن شهزوريا

منهن وچ ڏون مهتاب ني روشن، ياوت نور ڪٽوريان

14. عالم کون تا شير جنگل دا، ماري يا وت ڪاوي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميڪون شير اکين دي ڪاڏا، تنهين ڪنون ڪوڻ ڇڙاوي

19. اکيان ذوالفقار ظالم ديان، خون ڪريندبان خوني (10)

انهن تشبيهن کان علاوه، سچل سائينءَ چپن کي، ياقوت يماني لعل رماني، ابرن کي ڪمان ۽ محراب، زلفن کي نانگ، سينڌ کي سمنڊ کي سير، ترار جي خون آلود ڌار، آسمان تي انڌلڪ، پهرين جو چنڊ وغيره سان پيٽيو آهي. محبوب جي مينديءَ رتن هٿن کي مشتاقن جي رت ۾ ڳاڙها ڪيل چيو ٿو. عاشق جي جهرڻ ۽ ڳرڻ کي برف جي ڳرڻ جي ڳرڻ سان، عشق کي باز سان ۽ طالب کي مرغابيءَ سان وغيره جهڙن تشبيهون بہ استعمال ڪري ٿو. ۽ محبوب جي منهن کي مهتاب يا چوڏس جي چنڊ سان پيٽي ٿو.

چوڏس چنڊ هي منهن محبوبي، واه وسيع پيشاني

شاهہ سائين ساميءَ لاءِ (جيڪو محبوب جي رنگ ۾ رنگجي چڪو آهي) چوڏهين جي چنڊ جي تشبيهه استعمال ڪندي ان جي نور ۽ سوجهري جو احوال ڪندي سر مومل راڻي ۾ داستان ناٿين ۾ چوي ٿو.

چوڏهينءَ ماهہ چنڊ جئن ڪيو ساميءَ سهائو.

(شاهوائي - ص 757)

سر ڪنيات ۾ فرمائي ٿو تہ چوڏهين جو چنڊ بہ منهنجي سڄڻ جي جلوي ۽ نور آڏو تڇ آهي چوي ٿو تہ شمس ۽ قمر بہ منهنجي محبوب جا جوڙ ۽ جيس نہ آهن. هي محبوب جي منهن کي "ڪعبي قبلي" ۽ ڀرونئن کي محراب سان تشبيهه ڏي ٿو.

شاهہ سائين سر رامڪليءَ ۾ چوي ٿو:

مونا جن محراب، جسو جامع تن جو
قبلہ نما قلب ڪري، تن کي ڪيائون تراب

هن گوڏا ايا ڪري فڪر ۾ ويهڻ واري انداز کي محراب سان ۽ قلب کي قبلي سان تشبيهه ڏني آهي تہ ٻئي بيت ۾ منهن کي محراب سان ڀيٽ ڏني وئي آهي، شاهہ سائينءَ فرمايو.

منهن محراب پرينءَ جو، جامع سڀ جهان

شاهہ ۽ سچل جي هن تقابلي تجزيي مان ان نتيجي تي پهچون ٿا تہ سچل سائينءَ تي پنهنجي هن پيش رو صوفي بزرگ شاعر شاهہ لطيف جي تشبيهہ ۽ استعاري جي چونڊ جو يا استعمال جو ڪو خاص اثر نہ آهي، جنهن جو هڪ سبب تہ انهن جي ماحول جو فرق آهي. ان کان علاوه ٻوليءَ جو علائقائي فرق ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خود سچل سائينءَ جي پنهنجي طبيعيت جو فرق بہ اهم حيثيت رکي ٿو. جو تہ ساڳئي ئي ماحول ۾ ۽ ساڳيءَ زبان سان تعلق رکندڙن جي بہ پنهنجي پسند، مختلف شين سان متاثر ٿيڻ، منظرن کي يا پنهنجي اندروني ڪيفيتن کي محسوس ڪري بيان ڪرڻ جو طريقو ۽ ذريعو الڳ الڳ ٿئي ٿو.

شاهہ لطيف جي ڪلام جو جائزو وٺبو تہ ان ۾ نماڻائي، ۽ عجز و انڪساري نظر ايندي ۽ سچل سائينءَ وٽ اسان کي سرمستي، حجت ۽ ديده دليري سان جذبن جو اظهار ملندو. ان ڪري ان مختلف جذباتي ڪيفيت لاءِ ٻنهي شاعرن جي ڪلام ۾ تشبيهہ ۽ استعاري جو استعمال بہ گهڻو ڪري مختلف آهي. البت جيئن پوئتي بيان ٿي چڪو آهي تہ ڪجهہ ڪجهہ هنڌن تي ان صنعتي استعمال جو اثر سچل سائينءَ تي يقينن ٿيو آهي. ڪجهہ بيتن يا ڪيفيتن ۾ تہ مضمون ۽ بيان ۾ بہ چڱي خاص هڪجهڙائي ملي ٿي، جنهن مان اهو پڌريءَ پٽ اندازو ٿئي ٿو. تہ سچل شاهہ جي ڪلام جو باقائده مطالعو ڪيو آهي ۽ سمجهيو بہ آهي.

هنن ٻنهي صنعتن جي استعمال جي لحاظ کان هنن ٻنهي عظيم صوفي شاعرن ۾ هڪ فرق هيءُ بہ آهي تہ شاهہ استعاري جو استعمال تمام گهڻو ڪيو آهي. جڏهن تہ سچل جو ڪلام گهڻي ڀاڱي بلڪل سڌو سنئون آهي ۽ صنعتن جو استعمال (شاهہ جي بنسبت) گهڻو گهٽ ڪيو اٿائين . مٿس ان سلسلي ۾ شاهہ لطيف جو ڪو گهڻو اثر نظر نہ ٿو اچي. بهرحال پوءِ بہ سندس شاعريءَ ۾ هنن صنعتن جو ڪافي استعمال ٿيو آهي. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد لکي ٿو:

"شاعراڻن خوبين جي لحاظ کان ڏسبو تہ سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ اهي سموريون خوبيون ملنديون، جيڪي هڪ اعليٰ درجي جي شاعريءَ لاءِ ضروري آهن. سمورو ڪلام سهڻين تشبيهن سان سينگاريل آهي. سونهن جي ساراهہ وقت سيبتيون سهائينديون ۽ سهڻيون تشبيهون آئي، شعر کي رسيلو ۽ رنگين بنائي ٿو." (11)

سچل سائين سڄڻ جي منهن تي جهلڪندڙ پگهر جي قطرن لاءِ ڪيڏي نہ سهڻي تشبيهہ ڏني آهي، فرمائي ٿو:

قطر آب عرق، سونهن سڄڻ منهن تي
جرڪن جهلڪن ايئن جيئن پنين ماڪ مرڪ
داستا ڪن درڪ، دل ۾ درديلن جي

اهڙيون سهڻيون ۽ سيبائتيون، تشبيهون سچل سائين وٽ جام ملنديون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - ج : سچل سرمست

1. بدوي لطف الله، "تذڪرہ لطفي"، ٻيو ڀاڱو، آر.ايڇ. احمد اينڊ برادرس، حيدرآباد سنڌ، ص 141.
2. مولوي حڪيم محمد صادق راڻيپوري (مرتب) "سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام" ص 15
3. ساڳيو، ص 17 - 16.
4. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي "سچل جو سنيهو" سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو/حيدرآباد سنڌ 1404ھ، ص 25.
5. مولوي حڪيم محمد صادق راڻيپوري (مرتب) "سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام"، ص 30.
6. ساڳيو.
7. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي "سچل جو سنيهو" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، ص 27.
8. ساڳيو.
9. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 1994ع ، ص 109.
10. مولوي حڪيم محمد صادق راڻيپوري (مرتب) سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام، ص 9 - 10.
11. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي "سچل جو سنيهو" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌي، ص 93.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(م) مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي شهيد

مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي خواجہ محمد زمان لنواري شريف وارن جو وڏو خليفو ۽ پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ مجتهد ٿي گذريو آهي. مخدوم گرهوڙي بابت ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو.

"سندن تعلق مگريہ قوم سان آهي. والد جو نالو سعد الله هون." (1)

سندس ولادت بابت ڊاڪٽر داﺋود پوٽو لکي ٿو:

"گرهوڙي صاحب جي جم جي پوري خبر ناهي، پر جنهن صورت ۾ سندس شهادت سن 1192ھ ۾ واقع ٿي ۽ ان وقت سندس عمر چاليهہ سال هئي، تنهن صورت ۾ قوي امڪان آهي تہ سندس ولادت 1152ھ ڌاري ٿي هوندي." جم جي هنڌ بابت لکن ٿا، "قرائن مان معلوم ٿو ٿئي تہ سندس جنم خيرپور رياست جي مشهور شهر راڻيپور ۾ ٿيو هوندو." (2)

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سندن ولادت جو هنڌ ضلع سانگهڙ، تعلقہ کپري جو ڳوٺ "واڙ" لکيو آهي. (3) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي هڪ انگريزي مقالي جو حوالو ڏيندي لکي ٿو:

"بزرگ گرهوڙي کپري تعلقي جي ڳوٺ واڙ ۾ ڄائو هو." (4)

۽ اها روايت وڌيڪ صحيح لڳي ٿي ڇو تہ اڳتي آيل احوال ۾ جڏهن خواجہ محمد زمان کيس ڳوٺ وڃڻ لاءِ چيو تہ پاڻ ميرپور خاص ويو ۽ ميرپورخاص ۽ "واڙ" ڳوٺ وارو طرف ساڳيو آهي. جڏهن تہ راڻيپور بلڪل مختلف طرف ٿئي ٿو.

ڊاڪٽر داﺋود پوٽو، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي جي تعليم بابت لکي ٿو تہ ان زماني ۾ "چوٽيارون" نالي ڳوٺ وڏو علمي مرڪز هو ۽ ان جو مهتمم ميون محمد مبين هو جيڪو خود بہ هڪ وڏي پائي جو عالم هو. گرهوڙي صاحب هن بزرگ وٽان ٿي ظاهري علوم ۾ تعليم ۾ تحصيل ڪئي. سندس علمي لياقت جي باري ۾ "فردوس العارفين" ڪتاب ۾ اچي ٿو تہ کيس تنڌڙي هوندي کان ٿي ڪتابن پڙهڻ جو تمام گهڻو شوق هوندو هو. پاڻ وڏو عالم ۽ مختلف مسئلن تي گهري ڇاڻ رکندو هو. ان ڪري ڪنهن بہ مسئلي تي اگر ڪير ساڻس مباحثو يا مناظرو ڪندو هو تہ پاڻ هميشہ ان تي غالب پوندو هو. (5)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گرهوڙي صاحب کي ظاهري علوم تي ايڏي وڏي ڄاڻ رکڻ ڪري پنهنجي لياقتن تي وڏو غرور هو. هو درويشن ۽ روحاني علم سان سرفراز ٿيل بزرگن تي تنقيدون ۽ طنز ڪندو هو. پر پوءِ کيس به روحاني علم حاصل ڪرڻ جي خواهش پيدا ٿي. اها طلب ٿي کيس حضرت خواجه محمد زمان لنواري شريف وارن وٽ وٺي وئي جن جي صحبت ۾ پاڻ روحاني علم ۾ رچي ريٽو ٿيو ۽ خواجه صاحب جي خاص خليفن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. فقير عبدالرحيم گرهوڙي، خواجه صاحب وٽ ٿي رهڻ لڳو. پوءِ سندن چوڻ تي پنهنجي ڳوٺ ميرپور خاص ويو. ڪجهه وقت کان پوءِ هو وري لنواري موٽي آيو ۽ خواجه صاحب جي وفات وقت به پاڻ اتي موجود هو ۽ خواجه صاحب جي ڪمسن فرزند خواجه گل محمد جي مسند نشيني ۾ به اهم ڪردار ادا ڪيائين. (6)

گرهوڙي صاحب جي تصنيفات بابت پروفيسر علي نواز جتوئي لکي ٿو:
"سندن سنڌي تصنيف صرف هڪ آهي جنهن کي، "ميين عبدالرحيم گرهوڙي جي سنڌي" سڏيو ويندو آهي، ٻي تصنيف "شرح ابيات سنڌي" جيڪا اصل عربيءَ ۾ آهي، ٽين تصنيف "رسالهٔ گل نما" جنهن ۾ پنهنجي مرشد حضرت خواجه صاحب جا سنڌي مقولا شرح سان عربي ۾ ڏنا اٿس." (7)

ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽو لکي ٿو:

"سندس تصنيفون فقه ۽ سلوڪ ۾ حد ۽ حصر کان ٻاهر آهن. سندس ڪيترا ڪتاب مدد خان پٺاڻ جي ڪاهه وقت هيٺ مٿي ٿي ويا. ڪيترا اڃان موجود آهن. جهڙوڪ "فتح الفضل"، "شرح ابيات سنڌي" ۽ مڪتوبات. ٿي سگهي ٿو ته سندن کي تصنيفون لنواريءَ واري ڪتب خاني ۾ هجن پر پوٽين جي نااهليءَ سبب ناس ٿي رهيا هجن." (8)

شاهه لطيف ۽ مخدوم گرهوڙي ٻه همعصر

"شاهه ڀٽائي ۽ مخدوم شهيد گرهوڙي ٻئي همعصر هئا. سن 1165هه ۾ جڏهن شاهه صاحب وفات ڪئي ته ان وقت مخدوم صاحب تيرهن ورهين جو مس هو." (9)

پروفيسر علي نواز جتوئي، ڊاڪٽر دائود پوٽي جي مٿين بيان ۾ مخدوم صاحب جي ٻڌايل عمر تي اتفاق نه ٿو ڪري. پاڻ لکي ٿو ته اهو خيال صحيح نه آهي جو ته ايتري ننڍيءَ عمر ۾ ڏاڍهنس تحفا ڪيئن موڪليا ويا هوندا. سندس صحيح حال آهي ته گرهوڙي صاحب ان وقت 13 جو نه پر 23 سالن جو نوجوان هوندو، جو ته شاهه سائين جڏهن خواجه محمد زمان لنواريءَ سان ملاقات لاءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لنواري شريف ويو تہ شاهہ سائين پاڻ پيرسن هو پر خواجہ صاحب جوان هو ۽ مخدوم گرهوڙي بہ 23 سالن جو هوندو تہ 13 سالن جو. (10)

جيڪڏهن اسين شاهہ سائينءَ جي سن وفات يعني 1165ھ ۽ گرهوڙيءَ جي سن ولادت يعني 1152ھ جو حساب ڪنداسين تہ گرهوڙيءَ جي عمر ان وقت تيرهن سال ٿي ٿئي ٿي ۽ جيئن پوئتي خواجہ صاحب جي سوانح حيات ۾ لکجي چڪو آهي تہ جنهن وقت شاهہ سائين ساڻس ملاقات لاءِ لنواري ويو هو تہ ان وقت شاهہ سائين پنهنجي عمر جي آخري دور ۾ هو ۽ خواجہ صاحب لڳ ڀڳ 40 سالن ڪن جو هوندو ۽ خواجہ صاحب گرهوڙيءَ بزرگ کان 27 سال عمر ۾ وڏو آهي. ان لحاظ کان بہ گرهوڙي صاحب ان وقت 13 سالن جو ٿي ٿئي ٿو. لحاذا اهو چوڻ بہ قياس تي مبني ٿيندو تہ شاهہ ۽ گرهوڙيءَ جي ڪا ملاقات ٿي هوندي.

شاهہ لطيف جي شاعريءَ جو گرهوڙيءَ تي اثر

مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي جي ڪلام کي جانچجي ۽ پرکجي ٿو تہ شاهہ لطيف جي ڪلام جو مٿس مختلف طريقن جو اثر ۽ مضمون ۾ هڪجهڙائي نظر اچي ٿي.

هنن ٻنهي شاعرن جي ڪلام ۾ جيڪا اهم هڪجهڙائي آهي سا آهي سندس مک موضوع "تصوف". ان کان علاوه اصلاحي، اخلاقي ۽ ناصحانہ شاعري بہ ٻنهي وٽ موجود آهي ۽ مضمون، خيال، لفظ، ڪٿي ڪٿي پوري مصرع تہ ڪٿي اڌ مصرع ۾ بہ هڪ جهڙائيون ملن ٿيون. جنهن مان صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ گرهوڙي پنهنجي هن بزرگ همعصر جي ڪلام کان پوريءَ طرح واقف هو ۽ ڪانئس ڪافي حد تائين متاثر پڻ. ڪٿي ڪٿي تہ ائين ٿو معلوم ٿئي تہ ڄڻ پاڻ شاهہ سائينءَ جو ڪلام پڙهي، ان جي خيالن سان سهمت ٿي، ان جي پاران بيت چيا اٿس. انهن هڪجهڙائين ۽ شاهہ سائينءَ جي شاعريءَ جي مٿس اثر جا ڪجهہ مثال هيٺ پيش ڪجن ٿا.

مثال 1 : شاهہ سائين فرمايو. (سر سسئي آبري)

پيهي جان پاڻ ۾ ڪير روح رهاڻ
نڪو ڏونگر ڏيهہ ۾، نڪا ڪيچن ڪاڻ
پنهو ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هئا.

(شاهوائي - ص 303)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(گرهوڙي صاحب جي هڪ اٺ سٽي بيت جون پهريون ٻہ مصرعون آهن.

سسئي جي سمجهہ سين، جان پروڙيم پاڻ
تان پنهون مون پند هئو، وڃان هٿڙم پاڻ

(ڪلام گرهوڙي - ص 278)

هڪ ٻيو بيت ساڳي ئي مضمون (فنا في الله / فنا في المحبوب) جي ادائگيءَ ۾ آهي.

سندي دل درياهہ ۾، جان وياسون پيهي
نڪو آدم نہ آدمي، نڪي اسين ئي
واٽي ئي ويٺي، تہ هيڪو ئي هيڪ ٿئو

(ڪلام گرهوڙي - ص 291)

سر ڪاپائتيءَ ۾ شاهہ سائين فرمائي ٿو.

محبت پائي من ۾ رنديا روڙيا جن
تن جو صرافن، اڻ توريو ئي اگهايو

(شاهوائي - ص 832)

گرهوڙي صاحب ساڳي ئي مضمون ۾ چوي ٿو:

آڌيءَ رات اٿي ڪري، پيرڻ پيريو جن
ڪاپو سندو تن، اڻ توريو اگهيو

(ڪلام گرهوڙي - ص 291)

هنن بيتن ۾ ٻنهي صوفي شاعرن، سندن دور ۾ رائج خواتين جي هن پورهئي يعني سٽ جي ڪاپي يا ڪتڻ ڪي بيان ڪيو آهي. هنن اها ڳالهہ ڪئي آهي تہ جن محبت سان پورهئو ڪيو، يا جن آڌيءَ رات جو اٿي اهو پورهيو ڪيو. صرافن انهن جي محنت ۽ محبت جو قدر ڪندي، بنا تورتڪ جي ئي اهو سٽ قبول ڪيو. صوفياڻي مفهوم ڪاپائتي، رب جي عاشق ۽ سالڪ پانهي لاءِ، ڪاپو ڪرڻ پيرڻ، سٽ ڪتڻ وغيره عبادت الاهيءَ لاءِ، ۽ صراف ڌڻي سچوري لاءِ مستعار ڪيا ويا آهن.

هيٺ ڏنل بيتن ۾ نہ صرف مضمون جي هڪجهڙائي آهي پر استعاري ۽ تشبيهہ جي استعمال ۾ بہ هڪجهڙائي ملي ٿي. شاهہ سائين سر رامڪليءَ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فرمائي ٿو:

نا اميدي آجڪو، اوجڻ اباڻن
ڪڏهن تازيءَ پٽ تي، ڪڏهن هيٺ هلن
ساميڙا سمونڊ ۾، تنبي جڙن ترن
جي واڳون وات وجهن، تہ بہ ڪسن ڪچن ڪين ڪي

(شاهوائي - ص 801)

گرهوڙي بزرگ شاهه سائينءَ جي ان مضمون کي ٻن شعرن ۾ بيان ڪيو آهي ۽ بلڪل صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ پاڻ لطيف سائينءَ جي ڪلام کان پليءَ پت واقف هو ۽ ان ئي بيان کي اڳتي وڌائي ٿو.

نا اميدي آجڪو، جيجان جوڳيڙن
سنياسي سمونڊ ۾ تنبي جڙن ترن
سدا سک وسن، تارڪي تدبير جا.

ٻئي بيت ۾ چوي ٿو.

جن دل لائي دل سان، سي سدائين سرها
تهڙا تازي پٽ تي، تهڙا هيٺ هلٿا
جي واڳوءَ وات ويا، تہ پڻ هنج حبيب جي

(ڪلام گرهوڙي - ص 253)

شاهه سائينءَ فرمايو: -

سچڻ سنيون، ڪن، لوڪان ليکي ونگيون
سنديون سپرين، پرون پروڙڻ ڏاڪڙو

گرهوڙي چوي ٿو:

لوڪ لهوارو لڏيو، وڏيو، اوپر آديسين
سچڻ سنيون ڪن، لوڪ ليکي ونگيون

(ڪلام گرهوڙي - ص 260)

شاهه لطيف.

ڪني ماضي من ۾، ڪني استقبال
حيف تنين جي حال، جني وساريو حال کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گرهوڙي شهيد،

ڪنـــي مـــاضي مـــن ۾ ڪنـــي اســـتقبال
حــاصل جنيــن حــال، آءُ نـــ جيئنـــدي ان ري

(ڪلام گرهوڙي، 257)

پنهنجي پاڻ کي هيٺو ۽ عيبدار ڪري پيش ڪندي شاهه سسئيءَ جي زباني فرمايو:

اسين پاڻ پرٽ، پورهيت پنهون ڄام جا
هوت ڪٿوري هيرئـون، مـون ۾ صـابڻ ڇٽ
آتڻ منجهه اگهٽ، ڪاند ڪهين جي مَ ڪري

گرهوڙي شهيد، ساڳئي مضمون ۾:

ســـڪ تنهنجـــي ســـپرين، ســـپوتار تـــران
پر انهين لج مران، جنءَ آءُ ڪکي تون ڪٿوريئي

(ڪلام گرهوڙي - ص 205)

شاهه سائين سر "معذوري" ۾ پنجين داستان جي لڳاتار پنجن بيتن ۾ پهرين مصرع جو مڪرر استعمال ڪيو آهي.

هٿيـــن پيريـــن موٽريـــن، ڪهـــج پـــر قـــدام
وڃ وســـيلو ناهـــ ڪـــو، اوري آري ڄـــام
هيٺين لاٿي هام، پاڙج ڪو مَ پنهوءَ سين

شهيد گرهوڙيءَ چيو:

ســڄن جيڏانهين، ڪــا تيــڏاهين هــٿ ڪٿــي
هٿيــن، مونيــن، پيــٽ پــر، ســران تيــڏاهين
مــان ڪيــڏاهين، ڪــو ڏورينــدي ڏس پــوي

(ڪلام گرهوڙي - ص 282)

مٿي ڏنل انهن چند مثالن ۾ اسين ڏسون ٿا تہ ڪٿي گرهوڙي شهيد بلڪل ساڳيو مضمون بيان ڪيو آهي، ڪٿي ساڳيا شاهه سائينءَ وارا لفظ تہ ڪٿي سندن اڌ يا سڄي مصرع تضمين طور استعمال ڪئي اٿس

مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي جي ڪلام کي ڊاڪٽر دائود پوٽي باقاعده سر وار مرتب ڪيو آهي ۽ سندن سرن جي ترتيب هن ريت رکي وئي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(1) ڪليـاڻ (2) يمـن ڪليـاڻ (3) رامڪلـي (4) آس (5) بـروو (6) سسئي (7) سهڻي (8) مومل راڻو (9) ڪاموڏ (10) ڪيڏارو (11) سارنگ (12) رپ (13) ڏهـر (14) ڪاپـائتي (15) پربـاتي (16) ڪـارايل (17) ڌناسري

ان کانپوءِ ابيات متفرق جي عنوان سان چند بيت آهن ۽ نوع اول جي عنوان هيٺ ٻاراٺا بيت ڏنل آهن. پر انهن ۾ تمام اونهي ۽ گهري ڳالهہ ڪيل آهي. "نوع اول" کان پوءِ "نوع ديگر" جي عنوان تحت ڏنل بيتن ۾ "لاکي ۽ اوڏن" جي قصي بابت تمثيلي بيت آهن جنهن بابت شاهہ سائينءَ جا سر ڏهر جي آخري داستان ۾ لڳاتار اوڻويهہ بيت (شهوائي نسخي موجب) چيل آهن.

ان عمومي اثر کان پوءِ گرهوڙي شهيد تي سندس وڏي معاصر شاهہ لطيف جن جي استعاري ۽ تشبيهہ نگاريءَ جو اثر جو خصوصي جائزو پيش ڪجي ٿو.

استعاري ۽ تشبيهہ نگاريءَ ۾ شاهہ لطيف جو شهيد گرهوڙي تي اثر

1. شاهہ سائين سر "ڪارايل" ۾ هنج پکيءَ کي ۽ سچن انسانن جي يا حقيقي عاشق لاءِ استعاري ۽ تشبيهہ طور استعمال ڪيو آهي. مثال طور:

هنجن سان هيڪار، جي ڳڻ ڪري نهارين
ٻگهن سين ٻيهار، پيلهہ نہ پڏيين ڪڏهين

۽ هنج، ٻگهہ ۽ ڪنگ جو، حقيقي ۽ دنياوي عاشقن لاءِ استعاري ۾ استعمال شاهہ سائينءَ کان اڳ جي صوفي شاعرن بہ ڪيو آهي مثلاً شاهہ ڪريم فرمايو:

اونهي ۾ اوڙاهہ جـو، هنـج تهيـن هـوءِ
اي ڪانيرو ڪوءِ، جو ڇاڇر ۾ ڇيرون ڪري

(شاهہ ڪريم جو ڪلام - ص 79)

گرهوڙي بزرگ بہ پنهنجن متقدمين ۽ معاصرين جو اثر قبوليندي اهو استعاراتي استعمال ڪيو آهي. سر ڪلياڻ ۾ سندس هڪ بيت آهي.

ڪارون ڪچ قريب سين، کهين بار ڪليچ
ڪسب ڪچ معدوم جو، اسم عين پسيچ
ماٺهو مڙئي مٽ پسي، ضعيفن ڪر ڪريچ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٿي دعوت حق جي، هنجن جنءِ هليج
نيزي ڪنان نيهن جي، ڪنڌ مَ ڪڍيج
بخاري سريج، سيوئي سهڪ ٿئي

(ڪلام گرهوڙي - ص 255 - 256)

هن بيت ۾ هڪ ڳالهه جا ذهن ۾ بار بار ڪنڪي ٿي، سا آهي هن جي آخري مصرع ۾ استعمال ٿيل لفظ "بخاري". جيڪو هن ڳالهه ڏانهن متوجهه ڪرائي ٿو تہ هي بيت گرهوڙي بزرگ جي بدران، "بخاري" تخلص رکندڙ ڪنهن شاعر جو آهي. ان ڪري جو "بخاري" نسبت گرهوڙي سان تہ ڪنهن بہ طرح نہ ٿي لڳي ۽ نہ ٿي سندس باقي ڪلام ۾ ڪنهن ٻئي بيت ۾ موجود آهي.

حضرت شاهه لطيف جن سر سارنگ ۽ سر آسا ۾ روئڻ لاءِ ڪٽي ڪڪرن، ڪٽي جهڙ يا آگم کي مستعار ڪيو آهي. سر سارنگ - داستان ٽيون

بيت 21 : ڪڪر منجھ ڪپار جهڙ نيڻئون نہ لهي

بيت 22 : جهڙ نيڻئون نہ لهي، ڪڪر هون نہ هون

(شهوائي - ص 962)

سر آسا جي داستان ٻئي ۾ فرمائي ٿو:

جٽن سي ڪڪر اپ ۾، آگميون آهين
جهڙ ڦڙ نہ لاهين، وسن ساٺوڻ مينهن جنءِ

(شهوائي - ص 999 - بيت 17)

گرهوڙي صاحب روئڻ کي جهڙ جي وسڻ سان تشبيهه ڏيندي سر رامڪليءَ ۾ چوي ٿو.

جوڳي پنهنجي جوءِ ويا، تا جهڙ جنءِ نيڻ جهمن
سخن ساميڙن جا تا، هينئڙي منجھہ هرن
سچو موت مگن، اڌ ڪنا آرام لاءِ

(ڪلام گرهوڙي - ص 262)

هن بيت ۾ ان تشبيهه کان علاوه گرهوڙي فقير، سالڪ لاءِ جوڳيءَ ۽ ساميءَ جو استعاراتي استعمال بہ شاهه سائينءَ وانگر ڪيو آهي. اهو استعارو سندس مرشد حضرت خواجہ محمد زمان جن جي ڪلام ۾ بہ استعمال ٿيو آهي ۽ عين ممڪن آهي تہ ان وسيلي ٿي اهو گرهوڙي تائين پهتو. جوڳيءَ ۽ ان جي مختلف نالن جو استعاراتي استعمال سنڌي شاعريءَ ۾ ڪافي اڳائو آهي، جنهن جو بيان لطيف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سائينءَ جن جي متقدمين ۾ ٿي چڪو آهي. گرهوڙي فقير جو جوڳين بابت سر. سنڌس سرن ۾ وڏي ۾ وڏو سر آهي، جنهن ۾ 38 بيت آهن.

سر رامڪليءَ کان پوءِ گرهوڙيءَ فقير جو سر "آسا ۽ سر "بروو" آهن، جن ۾ پاڻ تشبيهن جو نهايت سهڻو استعمال ڪيو اٿس، ۾ شاھ سائينءَ سان انهن جي ڪابہ هڪ جهڙائي نہ آهي. ان بعد سر "سسئي" اچي ٿو. هن سر ۾ پاڻ پنهنجي همعصر ۽ بزرگ شاعرن واري ئي روحاني تمثيل بيان ڪئي اٿس جنهن ۾ سسئي پنهون. ڪيچ، پنيور وغيرہ کي ان ئي مطلب لاءِ استعاري ۾ استعمال ڪيو اٿس. جيئن شاھ سائينءَ ڪيو آهي جنهن جو تفصيل شاھ سائينءَ جي سر سسئيءَ جي تعارف ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

ان بعد سر سهڻيءَ ۾ بہ. شاھ سائين وارو استعاراتي استعمال ڪندي چوي ٿو.

سهڻي ساھ پرينءَ پر، اوريئن پر اندام
مين ۾ ميهارن جي قابو لڳيس ڪام
پئي ساهڙ سام، ڏکان ڇٽي ڏم جي

(شهيد گرهوڙي جو سنڌي ڪلام - ص 147)

سهڻي، عاشق حقيقيءَ لاءِ، ميهار مطلوب يا محبوب حقيقي لاءِ، اورين پر، هن دنيا لاءِ پرين پر محبوب حقيقي جي آستان لاءِ. جنهن کي صوفيانہ ڪرام، "فنا في الله" جي منزل سڏين ٿا ۽ "ڏم" "نفس امارہ" لاءِ مستعار ڪيو ويو.

سر "سهڻي" بعد سر "مومل راڻو" ۾ جيڪا تمثيل گرهوڙي بزرگ بيان ڪئي آهي، ان تي ۽ ان مطابق ڪردارن جي استعاراتي استعمال تي بہ شاھ سائينءَ جو گهرو اثر آهي ان کان سواءِ بيو ڪو استعاري يا تشبيھ جي هڪجهڙائيءَ جو مثال نہ ٿو ملي. سر ڪاموڏ ۾ بہ اهڙو ئي ڪردارن جو استعاراتي استعمال ڪيل آهي جيڪو شاھ جي انهن سرن ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

سر "ڪيڏاري" ۾ شاھ سائين امامن سڳورن جي بهادريءَ ۽ حوصلي سان وڙهڻ تي انهن لاءِ شير يا شينهن جو استعاري ۾ استعمال ڪيو آهي، جيئن:

داستان 2 بيت 6 : ڪامل ڪربلا ۾ آيا سيد شير (شهوائي - ص 926)

داستان 4 بيت 5 : سٽر هون سهو. شير شهادت رسٽو (شهوائي - ص 935)

داستان 5: بيت 11 : سٽون ڏيندي شير، مٿا سچ مرڪٽو(شهوائي - ص 941)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهادري ۽ بي جگريءَ سان وڙهڻ جي ڪري انهن لاءِ شينهن يا شير جو استعاراتي طور استعمال گرهوڙي بزرگ بہ سر "ڪيڏاري" ۾ ڪيو آهي.

شـــير شـــهادت رســـئا، مـــاتمر مـــردودن

(ڪلامر گرهوڙي - ص 289)

ڪربــلا ۾ ڪــرچ ٿيــو، لاٿــون لهــن شــير

(ڪلامر گرهوڙي - ص 289)

ڪلامر گرهوڙي ۾ ڪيڏاري ڪان پوءِ سر سارنگ، رپ ۽ ڍهر ۾ اهڙو ڪوبہ بيت نہ آهي جنهن ۾ انهن صنعتن جي استعمال ۾ ڪا هڪجهڙائي نظر اچي ۽ انهن ۾ بيت بہ ڪو هڪ يا ٻہ آهن. ان بعد سر ڪاپائتيءَ ۾ بہ صرف هڪ بيت آهي پر ان ۾ مضمون توڙي استعاري جي استعمال ۾ شاهہ سائينءَ جو اثر بلڪل پڌرو آهي. جيڪو اڳ بيان ٿي چڪو آهي.

سر پرڀاتيءَ جي ڏنل هڪ بيت ۾ بہ گرهوڙيءَ اها ئي تمثيل بيان ڪئي آهي تہ بندي کي رب آڏو پنهنجي عبادت تي فخر ۽ هٺ نہ ڪرڻ گهرجي، ڇو تہ اهو انهن مڙني ڳالهين کان بي نياز آهي ۽ ان کي سڀ کان وڌيڪ بندي جو عجز ۽ انڪساري سان ڪلي عبادت پسند آهي. هتي ڪيرت ڪندڙ مڱڻو عبادت گذار بندي لاءِ ۽ سخي سردار سيڙ (جنهن کي ٻيلي ڏٺي يا رونجهائي راڄاڻ ب چيو ويو) مستعار ٿيو آهي جڳ جي پالڻهار ۽ رزق رسائيندڙ رب لاءِ جيڪو اُبوجهن جو مددگار آهي. شاهہ سائينءَ فرمايو.

ڇــائي تــپ نــہ ڄــاڻ، اي در اُبوجهـــن جـــو
ان در ســي ئــي اگهيــا، جــن نــہ پــانئيو پــاڻ
ريجهــائو راڄــاڻ، آهـــي اُبوجهـــن جـــو

(شهوائي - ص 1229)

گرهوڙي فقير جي هيٺ ڏنل بيت مان چڱي طرح اندازو ٿئي ٿو تہ پاڻ پنهنجي بزرگ معاصر مان ڪيتري حد تائين متاثر آهي.

ڄــاڻ وجــايو تــاڻ، ڪيــرت راہ ڪــر ڪيــو
ان در متــي مگريــا، پــاڻ مَ ڪلــچ ســاڻ
روجهــائي راڄــاڻ، آهـــي اُبوجهـــن جـــو

(شهيد گرهوڙي جو سنڌي ڪلامر - ص 211)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سر ڪارايل ۾ شاھ هنج، ڪنگ ۽ سر جو استعاراتي استعمال ۽ تمثيلي استعمال ڪيو آھي، فرمائي ٿو:سرھو سرُ وڄائيو، ڪوڙن ڪانيرن

رنا روھ وڄن ڪــــه هيٺائي ڪان هنجھڙا

(شاھوائي - ص 1218)

۽ گرھوڙي فقير چوي ٿو:

ڪــوڙن ڪـــانيرن ســـرھو ســـر لڄـــائيو
آڏي آڏيــر اڏيـــو، ڏڌتـــا دانهـــون ڪـــن
رلـــو روھـ وڄــن، ان هيٺــائي ڪــان هنجـڙا

(ڪلام گرھوڙي - ص 292)

ان بعد "سر ڏھر" ۾ ڪوبہ اهڙو بيت نہ آھي جيڪو ان صنعتي استعمال جي لحاظ کان هڪجھڙو هجي. "ابيات متفرقہ" ۽ "نوع اول" جي عنوانن ۾ بہ ڪو اهڙو بيت نہ آھي، ان کان پوءِ "نوع ديگر" جي عنوان هيٺ هڪ بيت ڏنل آھي، جنهن ۾ هڪ بيت جي مصرع آھي.

تــوڙي اگـلا اوڏ، تـہ پـڻ لاکـي ڄـام جـا

(ڪلام گرھوڙي - ص 296)

شاھ سائين سر ڏھر ۾ لاکي ۽ اوڏن بابت قصي ۾ جيڪو روحاني نڪتو بيان ڪيو آھي ان مطابق اوڏ، گنگھار ۽ عيبدار بندي لاءِ، ۽ لاکو مددگار ۽ بخشڻھار رب لاءِ مستعار ڪيل آھن ۽ اهوئي استعمال مٿي ڏنل گرھوڙي فقير جي بيت ۾ بہ پڌرو آھي، شاھ سائينءَ فرمايو:

لاکـــا لڄ ســـنديا، اوڏ اگلـــي آهيـــان
پکـا سـي پرتـا، جـي اڄهـي تهجـي اڏيـا

(شاھوائي ص 1283)

مخدوم عبدالرحيم گرھوڙي شهيد جي ڪلام کي سنڌس بزرگ معاصر لطيف سائينءَ جي ڪلام سان ان تفصيلي پيٽ کان پوءِ ان نتيجي تي پهچجي ٿو تہ مٿس شاھ سائينءَ جي موضوع، مضمون، فني سٽاء ۽ ان سان گڏوگڏ شاھ سائينءَ جي ڪلام ۾ استعمال ٿيل تشبيھ ۽ استعاري جي استعمال جو بہ ڪافي اثر آھي. گرھوڙي بزرگ جي ڪلام ۾ "وائي" چيل نہ آھي ۽ بيو تہ شاھ سائينءَ جي نسبت سنڌس ڪلام جو مقدار بہ (سنڌي بيتن ۾) گھڻو گھٽ آھي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عمومي جائزو

هن باب ۾ شاھ لطيف جي جن همعصرن کي تقابلي جائزي لاءِ چونڊيو ويو انهن جي شاعريءَ جو حاوي يا مک موضوع "تصوف" ٿي آهي. هي دور سنڌي ادب جي لحاظ کان ڪافي پختگيءَ وارو دور هو. شاھ لطيف جي همعصر شاعرن جو بہ ڪافي تعداد آهي، جن ۾ هن باب ۾ ذڪر ڪيل شاعرن کان علاوه مخدوم ابوالحسن، مخدوم ضياءُ الدين، مخدوم محمد هاشم، مخدوم عبدالله، مخدوم عبداللطيف پٽي وغيره اچي وڃن ٿا. هنن شاعرن مان مخدوم عبدالرؤف ڀٽي (1682ع کان 1752ع) پاڻ سڳورن صلعم جي تعريف، محبت ۽ عقيدت جي موضوع تي شعر چيو جنهن لاءِ هن مولود ۽ مدح جون شعري صنفون اپنايون ۽ باقي شاعرن طويل نظم جنهن کي "سنڌيون" بہ چيو ويندو هو، ان ۾ شاعري ڪئي. هنن مڙني شاعرن / عالمن پنهنجي ڪلام ذريعي مختلف شرعي ۽ ديني مسئلا سمجهايا. مثال طور ابوالحسن نماز جي طريقي ۽ ٻين مسئلن بابت "مقدمت الصلوات" لکيو جيڪو "ابوالحسن جي سنڌي" بہ سڏبو آهي. مخدوم ضياءُ الدين (1677ع - 1757ع) اسلام جي پنجن بنيادي رڪنن جي تشريح لاءِ طويل نظم ۾ ڪتاب لکيو جيڪو "مخدوم ضياءُ الدين جي سنڌي" سڏجي ٿو. مذهبي ۽ شرعي مسئلن جي نشر و اشاعت، تشريح ۽ تبليغ ۾ گهڻو ڪم مخدوم هاشم (1690ع - 1761ع) جو آهي هن جو شعر خصوصي تصنيفن ۾ "فرائض الاسلام"، "زادالفقير"، "قوت العاشقين" ۽ "ذبح شڪار" اچي وڃن ٿا. مخدوم عبدالله جا ان سلسلي ۾ "ڪنز البرت"، "قمر المنير" خصوصا "خزانہ اعظم" (اٺ جلد) ۽ ٻيا جلد آهن جن ۾ هن پاڻ سڳورن جي سيرت پاڪ ۽ ٻين شرعي مسئلن تي نهايت تفصيل سان لکيو آهي.

مٿي ذڪر ڪيل شاھ لطيف جي هم عمر ۽ هم عصر شاعرن جي شاعريءَ مان اهو صاف نظر ٿو اچي تہ هن دور ۾ ان شاعريءَ جو باقاعده هڪ ميدان نهيل هو. پر شاھ لطيف ان موضوع کان هٽي ڪري "تصوف" جي موضوع جو انتخاب ڪيو. مٿين شاعرن جيڪو ڪلام چيو آهي ان ۾ هنن جو انداز بيان بلڪل سنئون سڌو آهي ۽ ان ۾ استعاري يا تشبيهه جو استعمال بلڪل نہ برابر آهي ۽ جي ڪو آهي تہ بہ موضوع جي اختلاف سبب انهن ۾ شاھ لطيف جي استعمال ڪيل تشبيهه يا استعاري سان ڪابہ مماثلت نہ آهي.

هتي منتخب ڪيل شاھ جي هم عصر شاعرن ۾ ميون عيسو فقير عمر ۾ ڪانئن وڏو آهي ۽ ٻيا عمر ۾ ننڍا آهن. پر انهن جي پيدائش شاھ جي حياتيءَ ۾ ٿي ٿي. صنعتي استعمال ۾ هن شاعرن ۽ شاھ جي ڪلام ۾ جيڪا خاص هڪ جهڙائي يا هڪ ٻئي جو اثر نظر اچي ٿو، سو آهي رومانوي قصن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪردارن. ماڳن جو استعاراتي استعمال. انهن جو ذڪر ڪنهن وٽ گهٽ آهي تہ ڪنهن وٽ وڌ. پر شاهه وٽ سٽن ئي قصن بابت سر آهي. هي استعاراتي استعمال اصل ۾ شاهه لطيف جي ڪجهه متقدمين کان شروع ٿي چڪو هو. هنن مڙني رومانوي قصن مان جنهن قصي کي شاعرن وڌيڪ اهميت ۽ توجهه سان بيان ڪيو آهي سو آهي سسئيءَ جو. هن قصي ۾ هڪ بيت اوائلي سنڌي شاعريءَ ۾ سيد علي ثاني شيرازي (1486ع - 1572ع) جو بہ ملي ٿو. انهن مشهور قصن کان علاوه لاڪي ۽ اوڏن جو استعاري ۾ استعمال شاهه سائينءَ سر ڏهر ۾ ڪيو آهي ۽ اهو ساڳيو خواجه محمد زمان ۽ فقير عبدالرحيم گرهوڙي جي ڪلام ۾ بہ ملي ٿو. هنج. ڪنگ جو ۽ جوڳي ۽ سامي وغيره جو استعاراتي استعمال. شاهه سائينءَ جي معاصرين ۾ بہ ملي ٿو ۽ متقدمين جي ڪلام ۾ بہ ان جا ڪجهه مثال موجود آهن. شاهه لطيف ۽ سندس همعصرن جي شاعريءَ ۾ تشبيهه جي استعمال ۾ گهٽ هڪجهڙايون ملن ٿيون. مثال طور ڳاڙهي رنگ کي مجيٺ جي رنگ سان تشبيهه. ميين عيسي جي ڪلام ۾ ملي ٿي اها تشبيهه شاهه وٽ سر حسيني ۾ بہ موجود آهي. ان کان سواءِ روشڻ ۽ جهجڻ کي مينهن وسڻ ۽ ڪڪرن جي پرجي اچڻ سان. اهي تشبيهون شاهه لطيف ۽ سندس همعصر شاعرن جي ڪلام ۾ ملن ٿيون.

هن دور جي شاعرن جي هڪ ٻئي کان اثر انداز ٿيڻ جو هڪ ذريعو هو منهان منهن ملاقاتون. انهن ملاقاتن ۾ شاهه صاحب ۽ خواجه محمد زمان جي ملاقات جو سنڌي ادب جي تاريخن ۾ واضح ذڪر آهي. هن ملاقات ۾ هنن مختلف مسئلن تي تبادلہ خيال بہ ڪيو ۽ هڪ ٻئي سان شعرن جي ڏي وٺ بہ ڪئي. ٻين جي ملاقاتن جو تذڪرو تاريخن ۾ اچي ٿو تہ تنهن ۾ ميين عيسي ۽ شاهه سائين جي ملاقات جو ذڪر آهي. جنهن ۾ شاهه صاحب ننڍو ٻار هو ۽ ميين عيسيٰ ان کي ڏسي پيشنگوئي ڪئي. ٻي ملاقات شاهه ۽ سچل جي وچ ۾ ٿي. جنهن ۾ سچل ٻار هو ۽ شاهه سندس متعلق پيش گوئي ڪئي. اهي اهڙيون ملاقاتون هيون. جن ۾ ذريون هڪ ٻئي جي شاعريءَ جي واقفيت يا اثر حاصل ڪرڻ جهڙيون نہ هيون.

ٻيو ذريعو ان سلسلي ۾ آهن قلمي مسوده.. هن باب ۾ جن شاعرن جي شاعريءَ جو تقابلي جائزو (خصوصا استعاري ۽ تشبيهه جي استعمال ۾) ورتو ويو آهي. انهن مڙني جو ڪلام لکيل حالت ۾ موجود هو. ان ڪري هو هڪ ٻئي جي قلمي نسخن مان بہ واقفيت حاصل ڪري سگهيا هوندا ۽ هي شاعر حضرات هڪ ٻئي کان گهٽي عرصي جي دوريءَ تي بہ نہ هئا تنهنڪري زباني رواتيون بہ ان اثر جو پيش خيمو بنجي سگهيو هونديون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - ح : مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي

1. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس". روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 1996ع - ص 436.
2. دائود پوٽو عمر بن محمد ڊاڪٽر (مؤلف) "ڪلام گرهوڙي" ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ ڪراچي، 1416ھ / 1995ع - ص 13، 14.
3. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس" ص 436
4. ساڳيو، ص 60.
5. ساڳيو، ص 16 - 17
6. ساڳيو، ص 16 کان 24 تائين
7. جتوئي علي نواز پروفيسر (مرتب) "شهيد گرهوڙيءَ جو سنڌي ڪلام". سهڻي پرنٽرز، حيدرآباد سنڌ 1984ع - ص 14.
8. دائود پوٽو عمر بن محمد ڊاڪٽر (مترجم و ممهد) "ابيات سنڌي". سنڌي ادبي سوسائٽي ڪراچي
9. دائود پوٽو عمر بن محمد ڊاڪٽر (مؤلف) "ڪلام گرهوڙي" - ص 62
10. جتوئي علي نواز (مرتب) "شهيد گرهوڙيءَ جو سنڌي ڪلام" - ص 20

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڃو چوٿون

باب ٽيون

استعاره ۽ تشبيهہ نگاري جي لحاظ کان شاهہ لطيف جو سندس متاخرين تي اثر

(الف) مراد فقير (1742ع - 1796ع)

(ب) فقير محمد صديق سومرو (1756ع - 1849ع)

(ث) خليفو نبي بخش "قاسم" (1776ع - 1860ع)

(ج) حمل فقير (1809ع - 1879ع)

(ح) فقير قادر بخش "بيدل" (1814ع - 1872ع)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀاڱو چوٿون

باب ٽيون

استعاره ۽ تشبيهه نگاري جي لحاظ کان شاهه لطيف جو سنڌس متاخرين تي اثر

(الف) مراد فقير (1742ع - 1796ع)

مراد فقير سنڌ جي مشهور شاعر روحل فقير، جنهن جو شاهه سائينءَ جي همعصرن ۾ ذڪر ٿي چڪو آهي، جو ويجهو عزيز ۽ پيارو دوست هو. "فقير مراد جي والد جو نالو محمد حيات هو، جو روحل فقير جي سوٽ مان هو. فقير صاحب ٻـ زنگيجو بلوچ هو. مراد فقير ۽ روحل فقير جي عمرين ۾ 10 سالن کن جو تفاوت هو. ان لحاظ کان مراد فقير 1742ع يا 1743ع ۾ تولد ٿيو هو." (1)

مراد فقير سنڌي ۽ سرائڪيءَ سان گڏ هوندي فارسيءَ جو تمام سٺو شاعر هو. سنڌس ڪلام جو گهڻو حصو بيتن تي مشتمل آهي جن جا سلسليوار بيت بـ آهن تـ متفرقـ بـ. سـ حرفيون بـ چيون اٿس عشقيـ جي عنوان سان سنڌس بيتن جو هڪ سلسلو آهي جنهن ۾ هن معرفت جي راهه جون ڇهه منزلون بيان ڪيون آهن. هر منزل جو احوال هڪ طويل بيت ۾ جنهن کي "ڪبت" بـ چئجي ٿو، ڏنل آهي.(2)

هن بزرگ جو ننڍپڻ ڪيئن گذريو، تنهن جي باري ۾ ڪو احوال ڪو نـ ٿو ملي البت ايتري خبر ملي ٿي تـ فقير صاحب ننڍي هوندي ئي روحل فقير جي صحبت ۾ وڃي پهتو.(3)

مراد فقير جي شاعريءَ جو خصوصي رنگ تصوف آهي پر ان کان علاوه هن جي ڪلام ۾ قوم پرستيءَ ۽ حب الوطنيءَ جو رنگ بـ آهي. جيڪو شاعريءَ ۾ ظاهر اٿس. جڏهن افغانستان جي مدد خان سنڌ تي حملو ڪري وڏا ڪلور پٽي ڪيا. مراد سنڌي جوڌن کي همٿائيندي چوي ٿو.

ماري مدد ڪو نـ دور ڪرو، چوڙ وڃي يهودي يزيد ميان.

ڪلهوڙا دور جي آخري ڏينهن ۾ سنڌ ۾ وڏو مانڊاڻ متل هو. ان کان پوءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽالپرن حڪومت سنڀالي تہ ملڪ ۾ سڪون پيدا ٿيو. پوءِ هيءُ بہ روحل فقير سان گڏ ڪوٽڏيجيءَ جي پرسان ڪوٽليءَ ۾ اچي رهيو ۽ اتي 1796ع ۾ وفات ڪيائين. (4)

استعاري ۽ تشبيهہ جي استعمال ۾ شاهہ لطيف جو مراد فقير تي اثر

مراد فقير پنهنجي وقت جو وڏو شاعر هو. هن ڇهن ٻولين ۾ شعر چيو آهي. سنڌي، سرائڪي، هندي ۽ فارسي. سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ سندس ڪلام جو ذخيرو آهي. سنڌي ڪلاسيڪي شاعرن جي پيروي ڪندي پاڻ بہ سنڌ جي رومانوي قصن ڪهاڻين جي اوٽ ۾ تمثيلي شعر چيو اٿس ۽ فني گهاڙيٽو بہ ڇند ودیا مطابق رکيو اٿس.

مراد فقير خاص طور تي شاهہ عنايت ۽ شاهہ لطيف کان متاثر نظر اچي ٿو. هتن جي نقش قدير تي هلندي هن پنهنجي ڪلام ۾ عشق حقيقي ۽ تصوف جي موضوع تي خوب شعر چيو آهي. "عشقيہ شاعريءَ ۾ درد جو بيان بي حد اثرائتي نموني ڪري ٿو.

عشق جي ميدان ۾ سر ڏيئي محبوب جو وصال حاصل ڪرڻ لاءِ شاهہ سائين سر يمن ڪلياڻ ۾ پتنگ جي قربانيءَ جا بيت چيا آهن ۽ حقيقي عاشق کي اها قرباني ڏسڻ ۽ سکڻ جو سبق ڏنو اٿس ۽ پوءِ قربانيءَ جي ان علامت کي عاشق لاءِ استعاري طور استعمال ڪندي فرمايو اٿس.

بيت 10: پتنگ چايين پاڻ کي، تہ اچي اڳ اجهاءِ!

بيت 11: پتنگ چايين پاڻ کي، تہ جيءُ پوءِ جائي

بيت 12. پتنگ چايين پاڻ کي، تہ پسي مچ مَ موٽ

(شهوائي - ص 106 - 107)

شاهہ سائينءَ وانگر، عاشق کي پتنگ کان قربان ٿيڻ جو سبق سکن لاءِ مراد فقير چوي ٿو:

سامَ سکَ مراد، ڇٽي جا پر پتنگن
اچن اجل سامهان، سر جو سانگ نہ ڪن
جن کي موت مشاهدو، سر رتي ڪين رهن
ساعت سين نہ سهن، پاڻ برابر پرچي.
جي ٻارين تہ ٻار، اندر باهہ برهہ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٿي مچ مراد چئي، ڪئي پتنگن پچار
تہ جيڏي جانب نہ مڙي، توڙي حيلا ڪرين هزار
دوسائي دربار، تا مٿا ڪن مشاهدو

(ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام- ص 103)

مراد فقير جي ڪلام ۾ تشبيهن ۽ استعارن جو سهڻو ۽ بامعنيٰ استعمال ٿيل آهي. مقامي ۽ علائقائي شين مان انهن صنعتن لاءِ مثال ڪنيا اٿس. محبوب سان هڪ ٿي وڃڻ لاءِ چوي ٿو:

تون آهين تيئن پرين سا، جيئن پاڻيءَ ۾ ماڪ

عشق الاهيءَ ۾ من کي گهاڻي سان تشبيھ ڏيندي چوي ٿو:

چاڪي چتُ مراد ڪري، گهاڻو من گهماءِ
ساري سرت نرت جا، ڏينهنڪ ڏاند وهاءِ
تهہ تاري ڪڍ من مون، سرنهن صاف پيڙاءِ
تهان پوءِ تون لاءِ، لڳين تيل لتاءِ جو

(ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 128)

مراد فقير جو سنڌي ڪلام مختلف عنوانن ۾ ترتيب ڏنل آهي. سڀ کان پهريون عنوان آهي "معرفت". جيڪو موضوع توڙي مضمون جي لحاظ کان شاهہ سائينءَ جي سر ڪلياڻ ۽ يمن ڪلياڻ کان گهڻيءَ حد تائين متاثر آهي. هن ۾ 31 بيت آهن. ان ڪانسواءِ سر سهڻي آهي، جيڪو بہ مضمون توڙي مضمونن جي لحاظ کان ۽ لفظي استعمال جي لحاظ کان بہ شاهہ جي سر سهڻيءَ جي زير اثر آهي. هن ۾ 12 بيت آهن. ٽيون عنوان آهي "بيت سوال جواب سسئي جا" هن ۾ مراد فقير جي طرفان سسئي کي مختلف هدايتون ۽ تنبيهون ڪيل آهن ۽ وري سسئيءَ واتان ان جا جواب بہ پاڻ بيان ڪري ٿو. ان عنوان ۾ ڪل چوڏهن بيت آهن "بيت سسئي باب وصال" ۾ ڪل چار بيت آهن پنجون عنوان آهي. "بيت سسئي (تاڪيد طلب)" هن ۾ بہ چار بيت آهن.

مراد فقير رومانوي قصن مان سسئيءَ جي قصي ۾ سڀ کان گهڻا بيت چيا آهن. سسئيءَ کان پوءِ ڇهون عنوان "مومل راڻو" ۾ چار بيت. ستون عنوان "عمر مارئي" هن ۾ چار بيت آهن. ان کان پوءِ "بيت نوري جا" ۾ پنج بيت. ليلا چنيسر ۾ ٽي بيت. "بيت گهاتوءَ جا" ۾ ٽي بيت. بيت سامونڊي" ۾ بہ بيت.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پرڀاتيءَ ۾ نو بيت، پورب ۾ ٻارنهن بيت، ۽ چوڏهين ۽ آخري عنوان "بيت متفرق" ۾ پنجويهه بيت ڏنل آهن. اهڙي طرح سندس سنڌي بيتن جو ڪل تعداد 129 آهي. جيڪو لطف الله بدويءَ جي مرتب ڪيل ڪتاب "ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام" ۾ موجود آهي.

سندس ڇهرئين عنوان "معرفت" ۾ انهن ٻن صنعتن جي لحاظ کان ته شاهه جو اثر نه آهي اڳتي سهڻي ميهار ۾ شاهه سائين سهڻي، عاشق حقيقيءَ لاءِ، ميهار محبوب حقيقي لاءِ، مهراڻ يا درياءَ شريعت جي واٽ لاءِ مستعار ڪيا آهن. مراد فقير به اهو ساڳيو ئي استعاراتي استعمال ڪيو آهي.

شاهه صاحب چوي ٿو، سهڻي - داستان پنجون

گهڙيا سي چڙهيا، ايهم اليشي
مٿي متي مهراڻ ۾، پٺو ٽپو ڏيئي
ته ميهار مليئي، سنپوڙو سيڻاهه سين

(شهواڻي - ص 320 - بيت 4)

مراد فقير مٿي هتي مهراڻ جو ذڪر هن ريت ڪري ٿو:

مٿي متي مهراڻ جو نڪو آر نه پار
لهرين ليکو ناهه ڪو، اونهو جت اجهار
اڻ تاري کي تار ۾، جٿن تارين تڻ تار
منهنجي ساڻ مهار، ڪج ملاقات "مراد" چئي

(ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 109)

شاهه سر سهڻي داستان ستين ۾ چوي ٿو:

ٻوڙين چاڙهين تون ڌڻي! ٻي جو دعوا رسي نه دم
هن منهنجي حال جو، ميهر ري معلم
رک پيلي جو ڀرم، جو اچي پٺو اجهور ۾

(شهواڻي - ص 337 - بيت)

مراد چئي ٿو:

پيلي تي مَ پلاءِ، جو ڪچي مان ڪين ٿئي
توهه تنهنجو آسرو، تو لهرين لس لنگهاءِ
کهڙو پوءُ پرين، جن ٻيڙي ٻاجهه سنداءِ
اچي پرين پاڻ پساءِ، ڪر مون تي مهت "مراد" چئي

(ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 110)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سسئي پنهون جي تمثيل ۾ مراد فقير جيڪو ڪلام چيو آهي ان ۾ مضمون ڪان علاوه استعاراتي استعمال يعني هوت وغيره متقدمين ۾ شاهه لطيف، شاهه عنايت ۽ ٻين به ڪيو آهي.

شاهه سائين سسئي آبري داستان پنجين ۾ فرمائي ٿو

هوت تنهنجي هنج ۾ ڇڄين ڪوه ڪهي
"وفي انفسڪم افلا تبصرون" سوجهي ڪر سهي
ڪڏهن ڪا نه وهي، هوت ڳولڻ هڻ تي

بيت 12

هوت تنهنجي هنج ۾ ڇڄين ڪـه پرياڻ
"ونحن اقرب من حبل الوريد" تهجو توهي ساڻ
پنهنجو آهي پاڻ، آڏو عجيبن ڪي

(شهوائي - ص 409 - بيت 13)

مراد فقير وحدت الوجود جي ان نظرئي جي تشريح لاءِ ساڳيو استعارو استعمال ڪندي چيو.

وٺي ڪو نه ويو، هوت تنهنجي هنج ۾
ڇا ڪي ڏورين ڏونگرين، ساٿي هوت ستدو
تو ۾ محب مراد چئي، لڪين ڪو نه لڪو
پس متان پرينءَ پوءِ، اڳي پاڻئون پرينءَ اوڏڙو

(ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام - 115)

سر "مومل راڻو" ۾ مراد فقير ڪردارن ۽ ماڳن جي استعاراتي استعمال ڪان علاوه محبوب کي پارس سان تشبيهه ڏني آهي جيڪا شاهه لطيف به ڪجهه هنڌن تي ڏني آهي جيئن سر پرڀاتيءَ ۾ فرمائي ٿو:

سرپرڀاتي

تون سپڙ آءُ سيڪڙو، تون ڏاتار آءُ ڏوهه
تون پارس آءُ لوهه، سچين ته سون ٿيان

(شهوائي- ص 1323 - بيت 25)

مراد فقير مومل جي زباني چورائي ٿو:

تون سوڍو آهين سو، نه جهڙا ٻيا جهان ۾
ٻيا جي راڻا راڄيا، تر برابر تو نه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تنھنجو منٺ مراد ڇٺي، آءٌ ڪامل ڪريان ڪو نہ
سرس ٿيان ڪون سون، جي اچي پارس پاسو تون ڏئين

(ڪنبڙيءَ وارن جو ڪلام - 119)

نوري ڄام تماچيءَ جي قصي ۾ جنھن کي شاھ سائين "سر ڪاموڏ" ۾ رچيو آھي ان ۾ جيڪا تمثيل رٿي وئي آھي تنھن ۾ نوري ھڪ اھڙي ٻانھي جي علامت آھي، جيڪو پنھنجا عيب ۽ ھيڻايون بيان ڪري ان کان رحم ڪرم، عنايتن ۽ نعمتن جي خيرات گھري ٿو. ھن تمثيل ۾ ڄام تماچي کي ڏڻيءَ لاءِ مستعار ڪيو ويو آھي.

سر ڪاموڏ: داستان پھريون

تون سمون آئون گندري، مون ۾ عيبن لک
ھن منھنجي حال جي، تو کي سڀ پرک
ڪارڻ رب الک، متان ماڳ مٽيين

ڪکيءَ ھاٿيون ڪاريون، ڇڇيءَ ھاٿا ڇيچ
پاند جنين جي پاند سين، لڳو ٿئي لڄ
سمون ڄام سھڄ، اپو ڪري ان سين

(شھوائي - ص 858 - 859 - بيت 5)

مراد فقير چوي ٿو، "بيت نوري جا"

ڪني ڪرجھي ڪوڙي، نوري نمائي
ھٿڙون وني جنھنجي، ڪو پئي نہ پائي
سا محلن منجھ مراد چئي، لي مرڪي مھائي
جيلھا سمي سيبائي، تيلھان سونھين منجھ سرتين

(ڪنبڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 119 - بيت 1)

"نوري جا بيت" کان پوءِ مراد فقير ليلا چنيسر جي مشھور داستان مان بيت چيا آھن.

شاھ سائين پنھنجي ڪلام ۾ ان تمثيل مطابق ڪلام چيو آھي ۽ ليلا کي تنبيھون ڪيون اٿائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داستان پھريون

مٽيو ناھ مٽيون، جو تون پسي ھار ھرکين
اصل آھي اگھين، سندو کوڙ ڪٽيون
ان گھوڙن ھيٺين گھٽيون، دوسنٽا دور ڪيون

بيت 8

جو تو پانيو ھار، سو سورن جو سگرو
چنيسر چت ڪئي، ٿيو پورھيت جي پار
اوٺت جو آچار، ڪانڌ ڪھين سان مَ ڪري

(شھواڻي - 675، 676 - بيت 9)

مراد فقير ليليٰ کي چوي ٿو:

جو تو ھاري پانيو ھار، سو تان مٽيو مور مڪر جو
ھن ڪوڙرو ڏتيون ڪيتريون، ليلان لک ھزار
موھي منصوبي سان، نر وني وٺي نار
اٿھي مھل مراد چئي، ويلو اٿي وار
نہ تہ مونئي چار چمار، دست نہ ايندءِ داسڙو

(ڪنڌڙيءِ وارن جو ڪلام - 120)

مراد فقير جو ڪلام شاھ سائينءَ جي بيت ۾ تمام گھڻ آھي ۾ سندس مضمون مان اھو صاف ظاھر ٿئي ٿو تہ ھن جيڪي بہ سر يا قصا، تمثيل طور بيان ڪيا آھن ان ۾ ڪردارن يا ماڳن مڪانن جو استعاراتي استعمال ساڳيو شاھ سائينءَ وارو آھي. سر سريراڳ ۾ شاھ سائينءَ فرمايو.

داستان پھريون.

سڙھ سنوان لاچو نوان، مھاڻا سندن مير
سائي سفر ھليا، ٿيا سٽاوا سير
جي اچن ساڻ اڪير، سي ٻيڙا رکين ٻاجھ سين

(شھواڻي - ص 198 - بيت 13)

مراد فقير "بيت سامونڊي" ۾ چوي ٿو.

جنين جي جھاز کي ساڃا سڙھ سکان
ڏس ڏيھاڙي ڏيھ جا، معلم ڏي مھندان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سي ڪٽي آيا خير سان سفر صاب پيان
سٽڙ ساوريا ڍڪيا، بندر بار سندان
سيپي سنگ مٿان، ٿيڙا معاف مراد چئي

(ڪنڌڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 122)

"سر پرڀاتي" ۾ مراد فقير ڪنهن به سخيءَ يا ڏاتار جو نالو نه ورتو آهي. جيئن شاهه سائينءَ سمي ڄام سپڙ جو ورتو آهي. شاهه سائين سپڙ سخي سردار کي ڏيهن جي ڏاتار، ڌڻي پاڪ لاءِ مستعار ڪيو آهي. شاهه سائين فرمايو.

ٻاجهائو ٻيلي ڌڻي، ٻجهان ٻاجهه تئي
سپڙ سا سئي، جيڪا چارڻ چت ۾

(شهواڻي - ص 1229 - بيت 13)

مراد فقير چئي ٿو:

سائل سٽي آئيو، سپر سر سنڌوءِ
ڪڏهن ڪر نه پڏوءِ، ته ڪو هتون موٽيو مڱڻو

(ڪنڌڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 123)

شاهه سائين فرمائي ٿو:

اڱر اُبوجها سپڙ جو سڌ ٿيو
جنءِ اٿين ڪيرت نه سکيا، تنءِ ٻاٽان ريڏو را،
مڱر مون ملاءِ، آئون آوان جو آهيان.

(شهواڻي - ص 1228 - بيت 9)

مراد فقير چئي ٿو:

نه مون ڪلهي ڪينرو، ڪيرت ڄاڻان ڪانه.
تون اجهو اُبوجهن جو، مهر پريئي مان
مون تي ڪر مراد چوي، عنايت احسان
جو تون سدا سلطان، ٿو نالائق نوازئين.

بيت 5

مون جيهو ڏڏ ڏيهه ۾، تو جيهو ڏاتار
جان چڪاسيم چوڌار، تان ٻيو ڪونهي منور مراد چئي.

(ڪنڌڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 123 - بيت 6)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"پورب جا بيت" جي عنوان هيٺ مراد فقير، حقيقي عاشق لاءِ جوڳي ۽ ان جي ٻين نالن کي استعاري طور بيان ڪيو آهي. سنڌس متقدمين ۽ همعصر شاعرن شاهہ عنايت، شاهہ لطف الله، شاهہ لطيف، روحل فقير وغيره بہ اهو استعاراتي استعمال ڪيو آهي. شاهہ سائينءَ خاص طور تي سر پورب ۽ رامڪليءَ ۾ جوڳين جي جوڳ پچائڻ ۽ محبوب حقيقيءَ سان وصال حاصل ڪرڻ جي جدوجهد ۽ سفر بيان ڪيو آهي. شاهہ سائينءَ جوڳين جا جيڪي نالا ورتا آهن، انهن ۾ جوڳي، سامي، آديسي، ڪاپڙي، نانگا، لاهوتي، بابو، اڌوت، سناسي ۽ ويراڳي اچي وڃن ٿا. مراد فقير جي هن سُر ۾ بہ انهن نالن جو استعمال ٿيو آهي. تصوف جي چئن منزلن جو ذڪر بہ سڀ صوفي شاعر ڪندا آيا آهن. شاهہ سائين سر رامڪلي جي داستان پنجين ۾ فرمائي ٿو:

نگـنـا نـاسـوتـا، مـٿـيـائون ملڪـوت ڏي
جوڳـي جبروتـا، وڃـائي واٽ ٿيـا.

(شهوائي - ص 1140 - بيت 9)

مراد چوي ٿو:

نـانگي کـي ناسـوت ڪٽـي پيـر پسـايو پـر جـو
تنهن ڪـاهوڙيءَ ڪـرو پيـو، ڏس منجهـون ملڪـوت
سـجاتائين سـپرين، جـاءِ وڃيـن جبـروت
لنگهڻو جن لاهوت، تان ٿيو هو ۾ محو "مراد" چئي

(ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 127)

جوڳيءَ کي مختلف هدايتون ڪندي مراد فقير چوي ٿو:

جوڳي تو نہ جڳاءِ، جو تون ڪنَ چيرائين ڪاپڙي
سـامي سـانت صبـر جـي، مـن ۾ منـدرا پـاءِ
سـڪ سـڳي ڪـر سـچٽا، وينـو ويـر وڃـاءِ
سـيلهي ميـل، پريـت پٽـر، انـدر الک جاڳـاءِ
لڳيـن رک لقـاءِ جـي، لاهوتـي تـون لاءِ
روح ۾ رام ريجهاءِ، ڇڏ ٻاهريان مڪر "مراد" چئي
(ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام - ص 125)

شاهہ سائين "سر ڪارايل" ۾ هنج مور، ڪانگ جو جيئن استعاراتي استعمال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيو آهي. ان جو اثر مراد فقير جي هن بيت تي صاف صاف نظر اچي ٿو:

شاهه سائين سر ڪارايل - داستان پهرين ۾ فرمايو:

ويا مور مري هنج نه رهيو هڪڙو
وطن ٿيو وري ڪوڙن ڪانيڙن جو
(شهواڻي - ص 1218 - بيت 29)

ويا هنج هلي، آيا ڪانو ڪنبن تي
مورن جي مراد چئي، مرن جا ڄڄهلي
چڀن سان چلي، تي مينا مقالون ڪري
(ڪنڌڙيءَ وارن جو ڪلام - 132)

شاهه لطيف ۽ مراد فقير جي ڪلام جي تشبيهه نگاري ۽ استعاراتي استعمال جي ڀيٽ مان اهو نتيجو نڪري ٿو ته هي صوفي شاعر پنهنجي صوفيانه تخيل جي بيان ۾ مضمون توڙي موضوع جي لحاظ کان شاهه سائينءَ جي زير اثر آهي ۽ تصوف جي نظريه وحدت الوجود جي تشريح خاطر هن مختلف لوڪ داستانن جي تمثيل پيشڪش ۾ استعاراتي استعمال به شاهه وارو ڪيو آهي. البت تشبيهه جو استعمال تمام گهٽ ڪيو اٿس ۽ انهن ۾ به ڪا هڪ ٻه شاهه سائين جهڙي آهي.

حوالا - الف: مراد فقير

1. لطف الله بدوي (مرتب)، "ڪنڌڙيءَ وارن جو ڪلام"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ پاڪستان - 1964ع - ص 25.
2. ساڳيو، ص 28
3. ساڳيو، ص 26

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ب) فقير صوفي محمد صديق سومرو (1756ع - 1849ع)

"فقيرصاحب صديق رح. شاھ عبداللطيف جي وفات کان پنج سال پوءِ 1170ھ (1756) ۾ ڄائو". (1)

فقير صاحب جي زندگيءَ جي ابتدائي دور تي روشني وجهندي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو تہ سندس تعلق سنڌ جي سومرا خاندان سان هو ۽ پاڻ ٽالپرن واري دور ۾ جوانيءَ کي رسيو. ان دور ۾ هو ڏاڍو اڙدو ۽ سرڪش نوجوان هو. ڏاڍا هٺ ۽ ڏاڍ مڙسيءَ جي ڪري نالو ڪڍيائين. پر پوءِ 40 سالن جي عمر کان سندس طبيعت ۾ ڦيرو اچي ويو. پوءِ اهي زوراوريون ڇڏي ميرانپور جي درگاھ ڏانهن رجوع ڪيائين ۽ ان وقت جي سجاده نشين صوفي فضل شاھ قلندر سندس صوفيانہ تربيت ڪئي. کيس ڏها ڪڍايا ۽ مجاهدا ڪاٽايا. سلوڪ ۽ طريقت جي انهن مجاهدن ۽ نفس کي ماري مات ڪرڻ واري تربيت، سندس ڪاياپلٽي ڇڏي ۽ سندس اندر اجاري اڇو ڪيو. (2)

صوفي صديق سومري سلوڪ ۽ طريقت بابت پنهنجي مرشد جي ملفوظات "ارشاد نامي" کان متاثر ٿي "وردنامو" تصنيف ڪيو. ان کان علاوه بيتن ۽ وائين جي صورت ۾ سندس گهڻو ڪلام هئو. پر اهو سڄو محفوظ نہ رهي سگهيو ۽ هي ڪتاب "راڳ نامون" مرتب ڪيائين.

"صوفي فقير جي ڪلام ۽ تصنيف مان اندازو ٿئي ٿو تہ وقت جي رواج موجب کيس قرآن شريف ۽ فارسيءَ جي مڪتبي تعليم سٺي ملي". (3)

سنڌ ۾ صوفي بزرگن وٽ سماع جو سلسلو ڪافي قديم زماني کان هلندو رهيو آهي. بقول ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي تہ:

"سنڌ ۾ ستين صديءَ کان وٺي سماع ۾ راڳ جو سلسلو وڌيو جيڪو ڏهين کان وٺي ٻارهين صدي هجريءَ واري دور تائين عروج تي پهتو. ٻارهينءَ صديءَ هجريءَ ۾ حضرت شاھ لطيف جي ڪلام ڳائڻ سان شاھ جي راڳ جو بنياد پيو ۽ شاھ جو رسالو بہ خاص طرح راڳ جي لحاظ کان سرن ۽ داستانن ۾ ورهايو ويو. ان کان پوءِ صوفي محمد صديق فقير شاھ شهيد جي درگاھ تي غالباً 1230 کان 1243ھ واري دور ۾ راڳ شروع ڪرايو ۽ ان ۾ ڳايل ڪلام بابت هي راڳ نامو تاليف ڪيو جيڪو شاھ جي رسالي واري راڳ نامي کان پوءِ ٻئي نمبر تي هو. (4)

صوفي فقير محمد صديق سومري جو ڪلام، 27 سرن ۾ ترتيب ڏنل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. جن مان سواءِ چند سرن جي ٻيا سڀ لطيف جي ڪلام ۾ موجود آهن ۽ ڪجهه سرن جو مضمون ته شاهه سائينءَ جي مضمون جهڙو آهي. پر ان جو نالو مختلف آهي، جيئن "سر وهاڳڙو" هن سر ۾ شاهه سائينءَ جي سر پرڀاتيءَ وارو ساڳيو مضمون آهي. "سر سوزڙو" ۾ ساڳيو "قصي ڪربلا" وارو مضمون آهي جيڪو "سر ڪيڏاري" ۾ آهي ۽ فقير جي ڪلام "سر ڪيڏارو" ۾ به آهي پر پوءِ به هن عنوان تحت ڪل پنج بيت الڳ ڪيا ويا آهن ۽ راڳ نامي ۾ مٿان هن سر جو نالو "سوڊڙو" آهي. ترتيب جي لحاظ کان سنڌس پندرهون سر "موکي" آهي جنهن ۾ شاهه سائينءَ جي سر يمن ڪلياڻ ۾ موکي، ڪلاڙن ۽ متارن جو جيڪو موضوع ڳايو ويو آهي. بلڪل اهو ئي مضمون آهي جنهن ۾ 36 بيت ۽ چار صدائون آهن "سر ڏناسري" ۽ "سر شينهن ڪيڏارو" شاهه جي رسالي ۾ موجود نه آهن. انهن سرن کان سواءِ باقي سڀ سر اهي ئي آهن جيڪي شاهه سائينءَ جي رسالي ۾ موجود آهن. ۽ ڏٺو وڃي ته سنڌس مضمون تي، لفظن جي سٽاءَ تي به شاهه سائينءَ جو ڪافي گهرو اثر آهي. شاهه سائينءَ جو هي قريبي متاخر سنڌس فڪر ۽ تخيل کان ايترو ته متاثر هو ۽ هو شاهه جي ڪلام جو ايترو ته چاهيندڙ هو جو پنهنجي ترتيب ڏنل "راڳ نامي" ۾ پنهنجي ڪلام کان پوءِ گهڻي ۾ گهڻو ڪلام شاهه جو رکيو اٿس. ان کان علاوه پيروءَ ڪتي، ميون، محمود وغيره جا به بيت اٿس. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو.

"فقير صاحب جو "راڳ نامون" اعليٰ اساسي شاعري توڙي اڳاٽي روايتي شاعريءَ جو هڪ قيمتي ذخيرو آهي. انهيءَ لحاظ کان شاهه جي راڳ نامي رسالي کان پوءِ هڪ خاص ادبي اهميت رکي ٿو. "شاهه جو راڳ نامون" هن جو مکيه ماخذ آهي ۽ هن ۾ شامل ٻاهرين ڪلام جو وڏو حصو شاهه جي رسالي مان کنيل آهي. (5)

هن مجموعي ڪلام جي ادب ۽ ٻوليءَ کي وسعت بخشڻ واري اهميت جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو ته راڳ نامي ۾ اڳاٽي شاعرن جو ڪلام انهن جي نالي سان شامل آهي. جنهن ڪري هي ڪتاب گويا سنڌي شعر ۽ ادب جي تاريخ لاءِ هڪ قيمتي سرمايو آهي. ان کان سواءِ شاهه لطيف جي دور کان پوءِ هي "راڳ نامون" سنڌي ٻوليءَ جي انوکن لفظن ۽ فقرن جو هڪ نهايت اهم دستاويز آهي. جنهن کي پرجهڻ ۽ پروڙڻ سان سنڌي لغات جي علم ۾ اضافو ٿيندو. (6)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

استعاري ۽ تشبيھ جي استعمال ۾ شاھ لطيف جو فقير محمد صديق تي اثر

جيئن پوئتي بيان ٿي چڪو آهي تہ فقير صاحب جي مرتب ڪيل راڳ نامي ۾ ڪانئس پوءِ، ٻين شاعرن جي بنسبت شاھ جو ڪلام گهڻو ڏنل آهي. اها ڳالھ پنهنجي ليکي ان ڳالھ جو دليل آهي تہ فقير صاحب، پنهنجي هن متقدم ۽ بزرگ شاعر جي ڪلام مان ڪيتري قدر متاثر هو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ان سلسلي ۾ لکي ٿو:

"فقير صاحب اعليٰ شاعريءَ جي دائري ۾ خاص طرح شاھ لطيف کان ٿي متاثر آهي. سندس ڪيترن ئي بيتن ۾ شاھ صاحب جي لفظن ۽ اصطلاحن توڙي ڳوڙهن خيالن ۽ نازڪ نڪتن جو عڪس نظر اچي ٿو". (7)

ترتيب جي لحاظ کان سر ڏهر "راڳ نامي" جو پهريون سر آهي. هن سر ۾ فقير صاحب اهي ئي موضوع بيان ڪيا آهن جيڪي شاھ سائينءَ جي سر ڏهر ۾ آهن. مثال طور، ڪنهن زماني ۾ اهي ئي آباد پٽن جي باري ۾ اتي بيٺل ڪنڊيءَ جي وڻ کان شاھ سائين ان دور جا حال احوال وٺي ٿو ۽ ڪيس اهو بہ چوي ٿو تہ جڏهن تنهنجا ڏٽي هتان لڏي ويا تہ پوءِ تون ڪيئن ساڻو بيٺو آهين. پور ۽ مچر بيٺو جهلين.

جان تـو هـٿـڙو وڌ، ڪـنـڊا! ڍور ڏٽيـن جـو
پاٺـان ڏيـٺـي ڏڌ، مـوري مچـر نـہ ڪـريـن

(شهواڻي - ص 1244)

فقير صاحب ڪنڊيءَ کي مخاطب ٿي چوي ٿو.

ايـو آهيـن پـٽ ۾ ڪـنـڊا ڪجاڙيـانءِ
پـاراٺو پـاڻي وهـي، مچـر ڪيـو مٿـاءِ
پريـن پڇاڻـاءِ، سـڪي ڀـانگهر نـہ ٿيـن

(راڳ نامون - ص 5)

سر "ڏهر" جي چوٿين داستان ۾ شاھ لطيف "ڪونج" پکيءَ جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ڪجھ بيتن ۾ ان جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي ۽ ماريءَ يعني شڪاريءَ کي "موت" لاءِ مستعار ڪندي ڪونج کي خبردار ڪيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داستان چوٿون

ڪونج نہ پسين ڪڪ، ڍِپ جن سين ڍيو
ماريءَ ماري لڪ، وڳر هٿي ويڇون ڪيا

(شهوائي - ص 1265 - بيت 16)

ڪونج نہ لکئو پاڻ، جو ماريءَ سندي من ۾
اوڃتي پرياڻ، وڳر هٿي ويڇون ڪيا

(شهوائي - ص 1265 - بيت 17)

سومري فقير ساڳيو استعاراتي استعمال ڪندي، مضمون ۽ بيان ۾ بہ شاهه سائينءَ جي زير اثر نظر اچي ٿو. چوي ٿو،

ڍِپ نہ پسين ڍڪيو، ڪونج نہ پسين ڪانهہ
ماريءَ سندي ڏانهہ، ڪهہ تون ڪنين نہ سٺي

بيت 54

ڍِپ نہ پسين ڍڪيو، ڪونج نہ پسين ڪڪ
ماري ماري لڪ، وڳر سڀ ولها ڪيا

(راڳ نامون - ص 8 - بيت 55)

سر ڏهر ۾ شاهه سائين لاکي ۽ اوڏن جو بہ ذڪر ڪيو آهي شاهه سائين فرمائي ٿو.

لاکا لڄ سنڌياءِ، اوڏ اگلي آهيان
پڪا سي پرتاءِ، جي اڄهي تهجي اڏيا

(شهوائي - ص 1273)

فقير صاحب، "اوڏ اگلي آهيان" کي تضمين طور استعمال ڪندي لکي ٿو.

اوڏ اگلي آهيان، ڪٿو مٿو جون
جن جو ترهو تون، لاکا جو لڄائين

(راڳ نامون - ص 2)

راڳ نامي ۾ ٻئي نمبر تي "سر وهاڳڙو". هن ۾ مضمون ۽ موضوع توڙي انداز بيان، شاهه سائينءَ جي "سر پرڀاتي" وارو آهي جنهن ۾ شاهه سائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيڙ سخي، چارڻ يا منگي وغيره جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي. شاهه سائين هن تمثيل ۾ "سيڙ سخي" جڳ جي رزق رسائيندڙ رزاق لاءِ. ۽ مگڻو، چارڻ بندي لاءِ مستعار ڪيو آهي. ۽ چارڻ کي اها تلقين ٿو ڪري تہ در در تي نہ واجهاءِ. پر سخي سيڙ ڄام کي سوال ڪر جيڪو سپني کي ڏايو ڇڏي ۽ ڪڏهن بہ ڏئي نہ ٿو پڇاري. شاهه سائين فرمائي ٿو.

ڄـاڻين تـب نـہ ڄـاڻ، ايءُ در ابوجهـن جـو
ان در سـي ٿـي اگهيـا، جـن نـہ پـانيو پـاڻ
ريجهـاڻو راڄـاڻ، آهـي ابوجهـن جـو
(شهوائي - ص 1229)

فقير چوي ٿو.

پان! پوراڻي هـٺ ڪـر، وجهـہ جيري ۾ ڄـاڻ
هـن در سـي ٿـي اگهيـا، جـن نـہ ڏنـو پـاڻ
رونجهـاڻي راڄـاڻ، آهـي ابوجهـن جـو
(راڳ نامون - ص 17)

سر "راڻو" ۾ فقير صاحب جي ڪلام ۾ تمثيل ۽ ترتيب شاهه صاحب جي سرن واري آهي. سڀ ڪان اول راڻي ۽ سنڌس سائين جي هڪ جوڳيءَ سان ملاقات ۽ ان ڪان مومل جي باري ۾ معلومات وٺڻ جو مضمون آهي. شاهه سائينءَ جي هن سر ۾ تشبيهه جي صنعت جو نهايت سهڻو استعمال ڪيو آهي. ساميءَ لاءِ چوي ٿو.

ڪال گڏيوسين ڪاپڙي، جهڙو ماه منير (ش - ص 705)

چوڏهين جي چنڊ ڪان پوءِ وري اپرندڙ سج جي ڳاڙهي شعاع سان.

سج سپاٽي جا ڪري، سامي سائي روءِ (شهوائي - ص 708)

وري محبوب تان نثار ٿيڻ لاءِ ان کي پرواني سان تشبيهه:

پتنگن جيان پيدا ٿيو، سامي سج وڙاءِ (شهوائي - ص 708)

صديق فقير سومري جي ڪلام ۾ "تشبيهه" جو استعمال تمام گهٽ آهي. پر هتي پاڻ بہ ساميءَ کي اپرندي سج جي روشنيءَ سان ڀيٽ ڏني اٿس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اپرنـدي اهـس ڪـري، جيـڏو سـج شـعاع
تيـڏو ڪـاڪ ڏچـاءِ، بـابوءَ جـي بنـاءِ
مومـل مـون منـاءِ، ڪنهـن ويـل نـہ وسـري

(راڳ نامون - ص 23)

شاهہ سائينءَ جي هن سر ۾ مومل ۽ سندس سرتين جي حسن، سينگار ۽ ويس وڳن جي مختلف شين سان تشبيهہ ڏئي تعريف ڪئي آهي پر فقير صاحب جي سر ۾ اهو مضمون نہ آهي، ان وٽ ساميءَ جي ڪاڪ ۽ مومل جي احوال سڻائڻ بعد راڻي جي رسڻ ۽ مومل جي ان لاءِ واجهائڻ جو بيان آهي. فقير شاهہ سائينءَ جي مضمون ۽ بيان جو اثر قبوليندي، سندن پران بيت چيا آهن. هن سر جي داستان ۾ شاهہ سائين فرمائي ٿو.

ڪيڏانهـہ ڪاهيـان ڪرهـو، چـوڏس چـتـاڻو
منجهـئـي ڪـاڪ ڪڪـوري، منجهيـن لڏاڻـو
راڻـو ٿـي راڻـو، ريءَ راڻـي جـي نـاهہ ڪـو

(ش - ص 758)

فقير صاحب چوي ٿو.

راڻـو روح منهنجـو، سـوڍو سـاهہ سـندوم
منجهـئـي ڪـاڪ ڪڪـوري، لڏاڻـو لـڌوم
سرتيون پرين سندوم، منجهائي معلوم ٿيو

(راڳ نامون - ص 27)

سر راڻي ۾ فقير صاحب جيڪي صدائون ڏنيون آهن، انهن ۾، هوت ڪيچ، ڪوهيار جو بہ استعاراتي استعمال ڪيو اٿائين ۽ سر "ڏهر" جي صدائين ۾ بہ فقير سسئيءَ جي داستان سان لاڳاپيل ڪردارن ۽ ماڳن مڪانن جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي، پر شاهہ سائينءَ وٽ ايئن نہ آهي. هن وٽ "هوت" محبوب جي لاءِ ٻين ڪجهہ سرن ۾ بہ مستعار ٿيو آهي، پر باقي هر سر ۾ متعلق داستان جا ڪردار ۽ ماڳ مڪان بيان ٿيا آهن.

فقير صاحب سر "سامونڊي" ۾ بہ پنهنجي پيشرو بزرگن وانگر، سمنڊ جي سفر، سامونڊين جي روانگي ۽ انهن جي ونين جي جذبن جو بيان ڪيو آهي. هن سر ۾ فقير صاحب، شاهہ سائينءَ جا ڪافي بيت آندا آهن ۽ پاڻ چڻ انهن جي پران بيت چوندو ويو آهي ۽ شاهہ سائينءَ وانگر سمنڊ، سامونڊي، سفر، وڻجارا، معلم وغيرہ جو استعاراتي استعمال ڪيو اٿائين. چوي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سامونڊين سڙھ ڇڪيا، لڱن اتر هير
نينگر ويڙهي ناڪئا، ٿيا سڻائي سير
اندر مون اکير، تن ڪاري ڪيڙائن جي

بيت (6)

محبت پري مڪرا، جهاز جوڙيائون
ڪيائون سير سمونڊ جو، پڇي پورياڻون
جنھ ۾ امل سپجي، سو معلم ماٺيائون
آڻي ڏنائون، هيرو لعل هٿن سين

(راڳ نامون - ص 32 - 33 - بيت 13)

سر سامونڊيءَ بعد "سر ڪنڀات" ۾ بہ فقير صاحب، شاھ سائينءَ جا ڪافي بيت ڏنا آهن. پر انهن مان اڪثر جي مصرعي ترتيب توڙي صورتخطيءَ ۾ گهڻو فرق آهي. جيئن داستان پهرئين ۾ بيت نمبر 20 شاھ جي رسالي ۾ هن طرح درج آهي.

تارا تيليءَ رو، لدا لالن اپرين
جهڙي تو صبوح، تهڙي صافي سڄڻين

(شهوائي - ص 165)

۽ اهو ئي بيت فقير صاحب جي راڳنامي ۾ هن ريت درج آهي. ممڪن آهي تہ ڪتابن جي غلطي هجي.

لڏيو لاٿي اپري، تارا تيليءَ رو
جهڙو تون صبوح، تهڙي صافي

(راڳنامون - ص 45)

صوفي فقير هن سر ۾ مضمون ۽ موضوع جي ترتيب بہ اها ئي رکي آهي جيڪا شاھ سائينءَ وٽ آهي. شروعاتي بيتن ۾ سڄڻ جي سونهن سوپيا جو بيان ائس ۽ چند تارن کان بہ سرس ان جي سونهن ڳائي ائس. ان بعد ڪرهو ۽ اٺ وغيره نفس لاءِ مستعار ڪيو ائس. پر اٺ بابت سڀ جا سڀ بيت استعاري ۾ داخل نہ ٿا ٿين البت ڪجهہ جي تمثيلي بيان ۾ اهو استعارو استعمال ٿيو آهي. جوئي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرهي ڪچيءَ ول جي، ٻوٽي آئي ٻوءِ
تنهن اڪن مٿي اوجهري، رنگ وڃايو روءِ
اٽي جي صبوح، تہ چانگو چندن نہ چري

(راڳ نامون - ص 45)

ان بعد وري اهو ڪرهو سنڌين وات تي اچي ٿو ۽ ڪانڊيرا، اڪ ۽ لاٿيون (ٻچڙايون، گناهہ) ڇڏي، چندن ۽ ڪوڙيءَ، (نيڪيون) جا ڏار ٿو چري.

ميو ماٺي آئيو، ڪي جو ڪنهين پت
راتو ڏينهان روح ۾، ميي سائي مت
چندن ڪيائين چت، ڪانڊيرا ڪين چري

(راڳ نامون - ص 46 - بيت 33)

ان بعد فقير شاهہ جا هي بيت ڏئي ٿو

ڪتوريءَ ڏار چري، ويهي منجهه وڳ
ماءِ منهنجي ڪرهي، پتر پڳ مَ لڳ
جڳ سان جيهو جڳ، هينئين سان هت چري

بيت 34

جتي ڪوڙ بہ ڪانيون، پنجين لکين پن
تنان چاڻي چڳيون، ميي رتمن
تنهين سندو پن، ڪوماڻو ڪوڙ لهي

(راڳ نامون - ص 16، 47 - بيت 35)

"ڪنيات" کان پوءِ سر "ليلا چنيسر" جي ٻنهي مکيہ ڪردارن ۽ هاريا مٿيي جو استعاراتي استعمال بہ هن داستان جي تمثيل ۾ فقير شاهہ صاحب وارو ڪيو آهي.

شاهہ سائينءَ جو بيت،

جي ڪارون آئي ڪانڌ کي، تہ روئي ريجهائيج
ليلا ليلائج، اٽي ماڳ منٿ جو

(شهواڻي - ص 686)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي بدران فقير صاحب چوي ٿو.

آهي ماڳ منٺ جو، حجت الم ڪان
تن ۾ طلب تنهنجي، سدائين سلطان
منڪر مري مان، آسروندي آهيان

(راڳنامون - ص 48)

شاهہ سائينءَ جي "تو در آيس داسڙا" جي تضمين ونندي چوي ٿو.

تو در آيس داسڙا، ڳالهين ڳاٽ پري
سورن سانبيرا سپرين، سگهان ڪين ڪري
هي جو اندر داغ ڏري، سو ڪيئن محب مٽيان

(راڳ نامون - ص 50 - بيت 12)

هن سر جي آخري وائيءَ يا صدا ۾ فقير صاحب پتنگ جي تشبيهہ استعمال ڪئي آهي، جيڪا شاهہ لطيف سر يمن ڪلياڻ ۾ ڪئي آهي ۽ ان سر ۾ بيان ٿي چڪو آهي. فقير صاحب صدا جي پهرين ۽ ٻي مصرع ۾ چوي ٿو.

(1) جئن پتنگ اچي آڳ سڙي منجهہ سامي

(2) اسان نماڻين جو اهڙو حال آهي

(راڳ نامون - ص 52)

هت عشق ۽ وڇوڙي جي باهہ ۾ جلڻ ۽ سڙڻ تي ليلا پاڻ کي پتنگ سان تشبيهہ ڏني آهي، جيڪو باهہ جي روشنيءَ جي عشق ۾ اچيو پاڻ کي اگ ۾ اڇلائي ۽ سڙي ختم ٿيو وڃي.

سر رپ ۾ شاهہ سائين، محبوب جي وڇوڙي تي عاشق جون آهون، دانهون، ان جي انت سک ۽ تڙپ بيان ڪئي آهي. فقير صاحب جو بہ اهو ئي مضمون آهي، جنهن ۾ پاڻ ڪجهہ اهڙا استعارا ۽ تشبيهون استعمال ڪيون اٿائين جيڪي پٺائيءَ وٽ بہ استعمال ٿيون آهن. مثال طور سانداڻ جي تشبيهہ ڏيندي فقير صاحب چوي ٿو.

هنيون لوهہ سنداڻ جيئن، ڏکن مٿي ڏک
هنيان هي نڏک، جو تون سچڻ ساريو نہ مرين

(راڳ نامون - ص 54 - بيت 7)

سنداڻ جي تشبيهہ حضرت شاهہ ڪريم جن بہ استعمال ڪئي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏکين ذات پيو، هيٺڙو لوھ سنداڻ جئن

۽ شاهہ سائين سر يمن ڪلياڻ ۾ فرمائي ٿو.

سهي جئن سانداڻ، ڏکن مٿي ڏکڙا
وہ ورچائي پاڻ، ڏي ڏهائون ڏگرين

(شهوائي - ص 149)

سورن ۽ دردن جي گهڻائيءَ لاءِ فقير چيو.

شاخون ڪيو سرير ۾، تا وڻ جيئن وڌن
سڄڻ تان نہ اچن، آيل اوريان ڪن سين

(راڳ نامون - ص 55 - بيت 10)

شاهہ سائينءَ سر روپ ۾ فرمايو.

گالهيون پيٽ ورن ۾ وڏي وڻ ٿيون
پر سين مون نہ ڪيون، گوشي پرين نہ گڏيا

(شهوائي - ص 1027)

روئڻ ۽ هنجون هارڻ کي مندائي مينهن سان تشبيهہ ڏيندي فقير صاحب چيو.

صدا - ٿل - اڳي اکڙين، ڪوهہ اوجاڳو نہ ڪيو

مصرع 2 - مندائتي مينهن جئن، اوہ لايو جهڙ جهمن

(راڳ نامون - ص 56)

هي تشبيهہ شاهہ سائينءَ جي ڪلام ۾ نہ تمام گهڻي آئي آهي.

تشبيهہ کان علاوہ شاهہ سائينءَ جهڙو استعاري جو استعمال هن سر ۾ فقير صاحب بہ ڪيو آهي مثلن:

پاهر پاڻ نہ نڪري، اندر ڏانيد پرن
ڏڻ جو لايو سڄڻين، سي مگر ماڻ نہ ڪن
سي ڪيئن اجهامن، جن جا جهوڪينڊ سيرين

(راڳ نامون - ص 59 - بيت 24)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنھن حالت جو بيان ھتي فقير صاحب ڪيو آھي، چوي ٿو تہ منھنجي من اندر باھ جا مچ پيا ٻرن پر ٻاڦ نہ ٿي نڪري ۽ اھو مچ مائو ۾ ڪيئن ٿي. جنھن جا ٻارينڌڙ ٿي سڄڻ پاڻ آھن. شاھ سائين حالت تي پھچڻ کان پوءِ انسان کي ھدايت ڪري ٿو تہ تون ڪنڀر جي نھائين وانگر باھ کي اندر ئي سانڍ، جي ٻاڦ ٻاھر ڪڍيائين ان تڪليف لان ورچي ويٺين تہ منزل مقصود کان محروم رھجي ويندين. بلڪل ايئن جيئن نھائينءَ مان ٻاڦ نڪتي تہ ٿانو ڪچا رھجي ويندا.

ان کان علاوہ محبوب حقيقيءَ لاءِ لھار آڳرِي جو استعاراتي استعمال شاھ سائين سر يمن ڪلياڻ ۾ ڪيو آھي ۽ فقير صديق سومري سر رپ ۾ ڪيو آھي. شاھ سائينءَ فرمايو،

ھٿـــي ٻـــر اڳـــارن، ٻـــڌاھين ٻـــرن جـــي
ھـڪ ڪـوري ڪانئيـا، ٻيـو ڏوڏي منجھـــ ڏڳـــن
پاڻـــان لھـــارن، ميـــڙي رکيـــا مـــچ تـــي

(شھوائي - ص 111)

فقير صاحب چوي ٿو،

لھـار ڳالھائي لوھـ ۾، چيـرن ڪـري چِٽـات
جنھن گھڙيو ھي گھاٽ، ٿي ٻولي ٻري ان جي

(راڳ نامون - ص 57)

راڳ نامي جي سر آسا ۾ پھريان 26 بيت اکين جي عادتن جي بابت آھن جن مان گھڻا شاھ سائينءَ جا آھن ۽ فقير صاحب بہ سندس بيتن پران ساڳئي مضمون ۾ بيت چيا آھن جن کان پوءِ "ڪاپائتي" جي موضوع تي ڪلام چيو اٿس ۽ ان ۾ بہ مضمون ۽ بيان ۾ توڙي استعاراتي استعمال ۾ مٿس شاھ لطيف جو اثر صاف نظر اچي ٿو. فقير صاحب چوي ٿو تہ،

اَٽـي ڪـوڏ ڪتڻ جـو، تـہ ونءُ ڪاتيـارين وٽ
اچـي ڳـاٽ نـہ اٽيـون، مـن جوڙيـاڻون تـتّ
ارٽ جـي اپـٽ، تـي سـچي صرافـن کـي

بيت 28

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪاپـائـتيون ڪنـڌن ۾، صبـح سـڏ ڪريـن
مٿـي مونـــن هٿــڙا، پنــي اوپيريـــن
نيڻـن ننـڊ نـہ ڏيـن، سـنگي صرافـن جـي

(راڳ نامون - ص 64 - بيت 30)

"سر مارئي" جو تمثيلي بيان ڪندي فقير صاحب ڪردارن ۾ ماڳن مڪانن جو شاهه سائينءَ وارو استعاراتي استعمال ڪيو آهي ۽ ڪجهه مصرعون تضمين طور بہ ڪم آنديون اٿس. شاهه سائينءَ فرمايو.

مينـديا ڏوهہ نـہ مـارئي، آهـس مـن مليـر

صديق فقير چيو.

منڌيا ڏوهہ نہ مارئي، ڪيس چيڙهہ جـي چـڪ

شاهه سائينءَ فرمايو.

سنهيءَ سٽيءَ سبيو، مـون مـاروءَ سـي مـن
هٽـي ڪـڻ حلـر جـا، تهــ وڌائيـن تـن
ڪــنءَ ترپــا ڪـــن، ابـــاڻي ابـــر ري

(شهرائي - ص 810 - 811)

۽ فقير صاحب چوي ٿو:

ســنهيءَ ســٽيءَ ســبيو مــون مــن مــارو ســاڻ
عمر اڪيـر جـن ڪـي، سـي هـٿ نـہ هونديـون هـاڻ
مـون ڏکـيءَ ڏينهـن گذاريـا، سـدا سـورن سـاڻ
جڻن هٿ ويڙهيچن منجهه وڻاڻ تڻن هٿ ڪرگل ڪوٽ ۾

(راڳ نامون - ص 75)

سر ڪلياڻ ۾ فقير صاحب، عشق حقيقيءَ جون پارون پلٽيون آهن شاهه سائينءَ وانگر. عشق کي نانگ سان تشبيهه. عشق ۾ سر ڏيڻ کي سوريءَ ۽ سچن عاشقن کي پتنگ يا پرواني سان مستعار ڪيو اٿس. شاهه سائينءَ جي مصرعن کي تضمين طور بہ آندو اٿس مثلن شاهه لطيف فرمايو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پـري پتنـگ آئيـا، سـري وٽ سـاهي
اچـي پيـا آڳ ۾، ڪـڏي سـپ ڪـاهي
لڳاپـا لاهـي، ڪاٺـا ڪـوري وچ ۾

(شاهوائي - ص 107 - 108)

۽ فقير صاحب چوي ٿو:

پـري پتنـگ آئيـو، سـري سـاهي وٽ
ڪيـن ڪرينـدو گهـٽ، مٿـو ڏينـدو مـچ ۾

(راڳ نامون - ص 88)

سري يمن ڪلياڻ ۾ شاهه سائينءَ فرمايو:

تـون حبيب تـون طبيـب، تـون درد جـو دارون
دوا آهـن دل ڪـي، تنهنجـون تنـوارون
ڪريان تي ڪارون، جئن ٻڪي ٻينئون نـہ ٿئي

(شاهوائي - ص 96 - 97)

صديق فقير جو بيت آهي

تـون حبيب تـون طبيـب، تـون درد جـو دارون
آءٌ عـاجز آهيـان، تـون سـگهيون لهيـن سـارون
ڪريان تي ڪارون، جئن ٻڪي تنهنجي هٽ ۾

(راڳ نامون - ص 94)

سر سهڻيءَ ۾ شاهه سائين فرمائي ٿو:

گهـڙو ڀڳـو تـہ گهوريـو، پاڻـان هـو حجـاب
واجـٽ وڃـي وجـود ۾، رهيـو روح ربـاب
سـاهڙ ريءَ صـواب، آئـون گهـٽو ٿـي گهوريـان

(شاهوائي - ص 371 - 372)

فقير صاحب ساڳيو مطلب بيان ڪندي چوي ٿو:

گهـڙو ڀڳـو تـان گهريـو، پاڻـان هـو حجـاب
مـون کي سـڪ سـاهڙ جي، ڪهـي ڪيـو ڪبـاب
ڪونهـي ٻيـو جـواب، جـي ڏنـي ريءَ نـہ جـڙي

(راڳ نامون - ص 101)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تمام گهڻن هنڌن تي فقير صاحب شاهه سائينءَ جون مصرعون تضمين طور ڪم آنديون آهن ۽ ان جي پران پيٽ ڇيا اٿس.

سر گهاتوءَ ۾ فقير صاحب رت جي ڳاڙهي رنگ کي مجيٺ سان ڀيٽ ڪرائي آهي.

اها تشبيهه شاهه سائين ءَ جي سر حسينيءَ داستان چوٿون بيت نائون ۾ ڏنل آهي.

آن ڪي ساٽي ڏٺ؟ جي مون ويڙهه وڄائيا
رٽا رت مجيٺ، هاڻي تن پرين کي
(شاهوالي - ص 598)

يعني سسئيءَ جي زباني شاهه سائين فرمائي ٿو تہ هاڻي انهن پرينءَ کي ساري رت جا ڳوڙها پٽي ڳاڙيان يا مجيٺ جهڙا ڳاڙها ڳوڙها پٽي ڳاڙيان.

سومرو فقير اها تشبيهه "سر گهاتو" ۾ هن ريت استعمال ڪري ٿو:

جتي گهاتوئڻ گهاريو، تتي واريءَ لٽ
سر سڪو سنگي گيا، سهسين ساٿيءَ مٽ
رٽان رت مجيٺ، تي هاڻي ان تڙن ڪي
(راڳ نامون - ص 112)

شاهه سائين سر يمن ڪلياڻ ۾ عشق حقيقي ۽ تصوف جي اپٽار ۾ مختلف استعارا ۽ تشبيهون ڪم آنديون آهن (جن جو بيان ان سر جي باب ۾ تفصيل سان ٿي چڪو آهي) انهن ۾ موکيءَ جو استعارو بہ آهي. موکي ۽ متارن يعني ڪلاڙ ۽ پياڪن جو بيان. سر يمن ڪلياڻ جي چوٿين داستان ۾ آهي پر فقير محمد صديق سومري سر موکي الڳ رکيو آهي.

"موکيءَ" بعد "سسئي" جو سر ڏنو ويو آهي. "سسئي" جي دردناڪ داستان جو شاهه سائينءَ پنجن مختلف سرن ۾ تمثيلي بيان ڪيو آهي جنهن ۾ پنهون، هوت، ڪوهيارو، ڪيچ ڌڻي، آرياڻي، ڀروچ، سسئي، پنيور، ڪيچ، پنيور ڪان ڪيچ تائين جو مشڪل ۽ اڻانگو جابلو پنڌ ۽ پيچرا، رڪاوٽن ۽ مشڪلاتن لاءِ مستعار ڪيا ويا آهن. فقير صاحب بہ هن سر جي تمثيل ۾ اهوئي استعاراتي استعمال ڪيو آهي "راڳ نامي" ۾ ڏنل سرن ۾ فقير صاحب جو هي وڏي ۾ وڏو سر آهي. جنهن ۾ 198 بيت ۽ 26 صدائون آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان کان علاوہ شاھ سائينءَ جون ڪجھ مصرعون فقير صاحب وراڻ طور آنديون آھن جئن. "اڄ پڻ اتر پار ڏي" جي اڌ مصرع جي وراڻ سان لاڳيتا 9 بيت آھن. "اندر جھڙ جھور وھي" ۽ اڪين آگر لاٿيا وغيرہ جي وراڻ وارا بيت بہ راڳ نامي ۾ آھن.

سر سورٺ جي تمثيل ۾ شاھ سائين. راجا. راءِ ڏياچ. منگتو چارڻ. سورٺ جو استعاراتي استعمال ڪيو آھي. جيڪو فقير صديق سومري بہ ڪيو آھي. ھن سر ۾ فقير صاحب ھڪ تشبيھ پروانن يا پتنگن لاءِ استعمال ڪئي آھي. جيڪا شاھ سائين سر يمن ڪلياڻ ۾ پتنگن لاءِ ڪئي آھي. شاھ سائين فرمائي ٿو:

چڙھـي چڪاسـن چـا. آگ ٻرنـدي آئيـا
وھـسـن واڙي ڦـل جئـن. محبتـي مـچ لاءِ
آئـي پـاڻ اڙاءِ. ڪٺـي ڪـوري وچ ۾

(ش - ص 108)

خوش ٿيڻ ۽ ٻھڪڻ ڪي. لوڙھي اندر يا جھنگ ۾ ڦٽل گلڙن جي آزاد فضا ۾ خوشيءَ منجھان جھومڻ سان تشبيھ ڏني وئي آھي. فقير سر "سورٺ" ۾ اھا تشبيھ راءِ ڏياچ جي ٻيجل جي سرندي جي آواز تي خوش ٿيڻ ۽ جھومڻ لاءِ ڏني آھي.

وحـدت جـي وڏاڻ ۾. تنـدون چـورر تنبيـر
وھسي واڙيءَ ڦل جيئـن. ھنئون منھنجـو ھيـر
واھـ اڄوڪي ويـر. جـي مٺـو لٺيـوءِ مڱڻا

(راڳ نامون - ص 179)

سر ڪيڏاري ۾ ڪربلا جو قصو بيان ڪندي فقير صاحب جنگ جا مناظر. سورھين جي ويڙھ ۽ شھادت جو وستار ڪيو آھي. سر ڪيڏاري ۾ شاھ سائين امامن سڳورن جي بھادريءَ تي انھن لاءِ شير لفظ مستعار ڪيو آھي ۽ اھوئي استعارو سومرو فقير بہ استعمال ڪري ٿو. شاھ سائينءَ جي ھن استعاري جا ڪجھ مثال ھي آھن.

داستان 2 - بيت 6 : ڪامل ڪربلا ۾ آيا سيد شير(ش - ص 926)

داستان 4 بيت 5 : سڌرھون سھو. شير شھادت رسيو (ش - ص 935)

داستان 3 بيت 11 : سڌون ڏيندي شير. ھتا سچ مرڪئو (ش - ص 941)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صديق فقير چوي ٿو:

بيت 2 : ڪوڙيا ساڻ ڪمال، شير شهادت رسيا (راڳ نامو -ص 187)

بيت 50 : هٿا امت جي اوٽ، شير شهادت رسيا (راڳ نامون - ص 204)

سر "ڪاهوڙي" ۾ شاهه سائين فرمائي ٿو:

تت تمڪي باهڙي، جت نه پکي پير
پيو پارينڊو ڪير، ڪاهوڙڪي ڪيرري

۽ فقير صاحب ساڳيو مضمون هن طرح ٿو بيان ڪري.

ڏهيلو وچڻ ڏوٽيان، جت نه پکين جاءِ
سپريان جي ساءِ، چڙهيو وڃن چوٽيين

(راڳ نامو - ص 205)

فقير جي ڪلام ۾ "سر رامڪلي" نه آهي. البت اهو مضمون پاڻ سر پورب ۾ بيان ڪيو اٿس. جنهن ۾ اهائي تمثيل ۽ استعارو بيان ڪيو آهي ۽ شاهه سائينءَ جون مصرعون به تضمين طور آنديون اٿس. شاهه سائينءَ سر رامڪلي ۾ فرمائي ٿو:

اڄ نه اوطاقن ۾ طالب تنوارين
آديسي اٿي ويا، مڙهيون مون مارين
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا

(شاهوالي - ص 1159)

صديق سومرو چوي ٿو:

اڄ نه اوطاقن ۾ طالب تنوارين
ويا ويراڳي نڪري، مڙهيون مون مارين
جي جيءَ کي جيارين، سي ناٿگا ويا نڪري

(راڳ نامون - ص 225)

سر ڪاموڏ ۾ صديق سومري، شاهه لطيف وانگر "نوري ڄام تماچي" جي داستان ۾ تماچيءَ جي مهاڻن کي نوازڻ ۽ لاکي جي اوڏن کي نوازڻ جي پاڻ ۾ ڀيٽ ڪئي آهي. هن سر جي پهرين صدا جي هڪ مصرع ۾ چوي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن سمي گهر گندرا، تڏهن لاڪي گهر اوڏ

(راڳناموں - ص 229)

شاهہ سائين تماچيءَ جي استعاري کي واضح ڪندي هڪ بيت ۾ فرمائي ٿو:

نہ ڪنهن ڇائو ڇار کي، نڪو ڇار ويا
ننڍيءَ وڏي گندري، سين آهہ سيا
"لم يلد ولم يولد"، اي نجابت نيا
ڪبر ڪبريا، تخت تماچيءَ ڇار جو

(شاهوائي - ص 869)

صوفي "صادق" چوي ٿو:

سمو سپنڻون اگرو، سمي ڪونهي ثاني
جنهن ڪيو جهنگ جلوس سين، آهس عرفاني
تڙ تڙ تماشو ٿيو، نرمل نوراني
جي فڪر ۾ فاني، سي اگڻ تماچي آئيا

(راڳ ناموں - ص 230)

سر "ڪارايل" ۾ شاهہ سائين مور ۽ هنج کي آندو آهي صديق فقير "سر ڪارايل" ۾ ساڳيو استعاراتي استعمال ڪندي، چوي ٿو:

مورن ماندائا ڪيا، سرتي سانجهي وار
ستون ڏين سين کي، ڪارايل ڪنڌار
ماري نانگ اپار، وہ پيتائون وٽئين

(راڳ ناموں - ص 238)

هنجن لاءِ چوي ٿو:

هنج سدائين ڏهرا، پکي پيا مچن
ماريءَ سندو مامرو، ورہ ويچارن
ڪنبن ۽ ڇٽن، پٽون جي پاتار جا

(راڳ ناموں - ص 241)

هن مجموعي ۾ فقير صاحب جو آخري سر "بروو" آهي، جنهن ۾ هن شاهہ صاحب جون مختلف سرن ۾ استعمال ٿيل بہ تشبيهون پنهنجي هن بيت ۾ استعمال ڪيون آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنيـون سـڪو ڪـاٽ جـئـن، وڏي ڦـو واڍو
ڏکـن ڪيـو ڏاڍو، وهـي واريءَ مـٽ جـئـن

(راڳ نامون - ص 242)

صوفي فقير محمد صديق "صادق" سومرو جي ڪلام ۽ شاهه سائين جي ڪلام ۾ ڪيل هن پيٽ مان ان ڳالهه جي چٽائي لڳي ٿي تہ فقير صاحب شاهه سائينءَ ۽ ان جي ڪلام مان تمام گهڻو متاثر هو. هن جي پنهنجي هن متقدم شاعر ۽ صوفي بزرگ سان محبت جو چٽو ثبوت سندس ڪلام آهي، جنهن ۾ هن شاهه سائينءَ جون بيشمار مصرعون تضمين طور ڪم آنديون آهن ۽ روحاني تمثيلون توڙي انهن ۾ ڪردارن ۽ مڪانن جو استعمال بہ بلڪل ساڳيو شاهه سائين وارو ڪيو اٿائين. فقير صاحب جي شاعريءَ ۾ تشبيهه جو استعمال تمام گهٽ آهي. انهن ۾ بہ سواءِ چند جي پيون تشبيهون اهي ئي آهن جيڪي شاهه سائينءَ استعمال ڪيون آهن.

شاهه سائينءَ جي پنهنجي همعصرن يا متاخرين سان تقابلي تجزئي ۾ بہ اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ جهڙي طرح فقير صاحب شاهه سائينءَ جون مختلف طريقن يعني مضمون، موضوع، بيان، استعاري ۽ تشبيهه ۾ اثر ورتو آهي. ان حد تائين اثر ڪنهن ٻئي تي نظر نہ ٿو اچي.

حوالا - ب : فقير صوفي محمد صديق سومرو

1. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (تحقيق، تصحيح ۽ مقدمو) "راڳ نامون فقير صاحب صوفي محمد صديق جو." شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه، حيدرآباد سنڌ، 1401هه /1981ع - ص - 2.
2. ساڳيو، ص -3.
3. ساڳيو، ص - 3.
4. ساڳيو، ص 6 - 7.
5. ساڳيو، ص - 15.
6. ساڳيو، ص - 22.
7. ساڳيو، ص - 23.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ث) خليفو نبي بخش قاسم (1776ع - ص 1860ع)

خليفو نبي بخش ذات جو "لغاري" بلوچ هو. سندس وڏا ڪلهوڙا دور جي آخر ۽ ٽالپر دور جي شروعات ۾ ديري غازي خان مان لڏي سنڌ ۾ بدين تعلقي ۾ اچي سڪونت پذير ٿيا. سندس والد جو نالو بالاچ خان، ڏاڏي جو نالو مرزا علي خان ۽ پڙ ڏاڏي جو نالو پاهڙدين هو. (1)

خليفو نبي بخش سن 1776ع ۾ مٽيءَ ۾ ڄائو. يعني جڏهن حڪومت ٽالپرن سنڀالي تہ پاڻ ان وقت ستن سالن جو هو. سندس ننڍپڻ جو ڪو سرپستو احوال نہ ٿو ملي. ڪلام ۾ استعمال اعليٰ درجي جي فارسي مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ پاڻ ان وقت جي رائج تعليم ضرور حاصل ڪئي هوندائين. سندس علمي لياقت بلند اخلاق، بهادري ۽ اعليٰ ذهني استطاعت جو اهو روشن دليل آهي تہ مير ٺاري خان کيس پنهنجو خاص درباري چونڊيو هو ۽ کيس هڪ سؤ سواري جو پروانو بہ ڏنو هئائين. (2)

خليفو صاحب پنهنجي حياتي نهايت شان و شوڪت ۽ فرض شناسيءَ سان گذاري رهيو هو. تہ لڳ ڀڳ 25 سالن جي ڀوهہ جوانيءَ ۾ مجازي عشق کيس پنهنجي گهيري ۾ آندو ۽ اهڙو سخت گهيريو جنهن ۾ هن ڪان پنهنجا سڀ منصبي فرائض بہ وسري ويا. جنهن تي جڏهن مير ٺاري ڪانئس پڇا ڪئي تہ "تو جهڙي دانا ڪان ايتري ڪوتاهي ڪيئن ٿي؟" تہ جواب ڏنائين تہ. "مير صاحب! عقل گڏڙ وانگر پنهنجي ڏر تي محڪم ويٺو هو. پر جڏهن عشق جي شينهن گجگوڙ ڪئي تہ گدڙ ويچارو پڇي ويو." (3)

روضي ڌڻيءَ جي وفات ڪان پوءِ پير صبغت الله گادي نشين ٿيو. ان جي وفات ڪان پوءِ سندس فرزند سائين علي گوهر شاهہ اصغر گادي نشين ٿيو جيڪو شاعري بہ ڪندو هو. خليفو نبي بخش سندس محبت ۽ فيض سبب شاعريءَ ڏانهن متوجہ ٿيو.

سن 1249ھ ۾ افغان حڪمران شجاع جو لشڪر شڪارپور ۽ سکر تي ڪاهي آيو ۽ ڪرڙيءَ جي ميدان تي سنڌي جوڌن جو لشڪر جن جا سرواڻ، غلام مرتضيٰ شاهہ ۽ ڪاظم شاهہ هئا. تن جو افغان لشڪر سان سخت مقابلو ٿيو. جنهن ۾ هي ٻئي سوريهہ سردار شهيد ٿي ويا ۽ سنڌن پنيان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جا پيا ٻـ جوڌا جوان ڌرتيءَ ماءُ تان سر گهوري سرخرو ٿي ويا. ان واقعي خليفي نبي بخش کي ڏاڍو متاثر ڪيو ۽ هن انهن سورهين ۽ ڪونڌرن جي قربانين متعلق سر ڪيڏارو لکيو. جيڪو سنڌس حب الوطني جو نهايت عمدو مثال آهي.

ڪرڙي جي واقعي کان 10 سال ڪن پوءِ 1259ھ ۾ انگريزن سنڌ تي قبضو ڪري ورتو. جنهن ڳالهہ هن وطن سان بي انت محبت ڪندڙ ۽ دردمند دل رکندڙ انسان کي ڏاڍو ڏکويو.

آخر 1860ع مطابق 1280ھ ۾ وفات ڪيائين (4)

خليفي صاحب جي شاعري:

ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو تہ خليفي نبي بخش جي شاعريءَ کي ٽن دؤرن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. پهريون دور پاڻ ڀوهہ جوانيءَ وارو جڏهن مجازي محبت ۾ گرفتار ٿيو يعني 1210ھ کان 1230ھ وارو دور. شروع ۾ مداحون چيائين پوءِ مجازي محبت جي باري ۾ سرائڪيءَ ۾ بيت، ڪافيون ۽ سـ حرفيون چيائين ۽ درد ۽ سڪ جا واهڙ وهائي ڇڏيائين. (5)

سندس شاعريءَ جو ٻيو دور 1230ھ کان 1250ھ تي محيط آهي جنهن ۾ پاڻ حضرت پير سائين روضي ڌڻي جن جي مريديءَ ۾ داخل ٿيو ۽ خلافت جي پڳ پاتائين. هن دور جي شاعري گهڻي ڀاڱي مرشد جي ساراهہ ۾ ڪئي اٿس. ڪرڙيءَ جي جنگ بابت ڪيڏارو بـ هن دور جي آخري يعني 1249ھ ڌاري لکيائين. (6)

خليفي صاحب جي شاعريءَ جو ٽيون ۽ آخري دور 1250ھ کان 1265ھ وارو آهي جنهن ۾ پاڻ درگاهہ پير ڳوٺ جي ان وقت جي سجاده نشين پير علي گوهر شاهہ "اصغر" جي اثر ۾ ڪلام چيائين. هن دور ۾ ڪافيون ۽ سسئي پنهون بابت مثنوي چئي اٿس جيڪا ڇهن سالن ۾ لکي پوري ڪيائين. گويا اها مثنوي خليفي صاحب جي سچي ڪلام جو نچوڙ آهي. خليفي صاحب سنڌي، اردو، سرائڪي توڙي فارسي ۾ صوفيانـ نڪتن، مجازي توڙي حقيقي محبت جي رازن کي نهايت فصيح ۽ بليغ انداز ۾ بيان ڪيو آهي. (7)

خليفي صاحب پنهنجي شاعريءَ ۾ شعري صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي. مداح، وائي، ڪافي، بيت، سـ حرفي، مناجات، جهولڻو، الف اشباع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واري قافيي تي نظم. نظم جي صنف کينهون، مولود، ڪافي، غزل، ريختہ، ٽپہ، پچن، واسوڙا، سهرا، هوري وغيرہ. ايترين شاعرانہ صنفن ۾ ڪلام چوڻ خليفي صاحب جو وڏو علمي ۽ ادبي ڪارنامو آهي، سندس مرتب ڪيل رسالي ۾ 29 سر ڏنل آهن ۽ بعد ۾ متفرق ڪلام آهي.

خليفو نبي بخش، شاهہ لطيف جي وفات کان 25 سال ڪن پوءِ ڄائو. ان لحاظ کان شاهہ سندس متقدمين مان هو. سندس سرن جا اڪثر موضوع شاهہ سائينءَ وارا ئي آهن. البت ڪجهہ مختلف بہ آهن. سر سهڻيءَ بجاءِ هن سر توڙي نالو اختيار ڪيو آهي ان کان علاوہ بيراڳ هندي، جوڳ، جهنگلو، ڍولو مارو ۽ ڏناسري اهڙا عنوان آهن. جيڪي شاهہ نہ ڇيا آهن. سندس وڏن همعصرن ۾ مراد فقير، سچل سائين، فقر محمد صديق سومري جهڙا بزرگ شاعر اچي وڃن ٿا ۽ سندس پنهنجي دور ۾ بيدل فقير، سيد قنبر علي شاهہ پاڏائي وغيرہ.

خليفي صاحب پنهنجي پيش رو بزرگ شاعر ۽ همعصرن جو ڪافي اثر ورتو آهي. مٿس شاهہ سائينءَ جو اثر بيان ڪندي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو.

"پٺائي صاحب کان پوءِ واري دور جا شاعر ڀٽائي صاحب کان گهڻي قدر متاثر ٿيا. ڀٽائي صاحب سج ٿي اڀريو ۽ روز روشن ڪري ڇڏيائين. انهي ڄڻ ڏينهن ۾ ٿي پوئين اک کولي ۽ انهيءَ جي ان پرتوي ۽ چانو واري جنسار ۽ جلوہ گري مٿن، شعوري توڙي لاشعوري اثر وڌو." اڳتي لکي ٿو: "ڀٽائي صاحب جي خيال جي بلندي ۽ ان جي وضاحت ۽ بلاغت پڻ ان سان ئي مخصوص ۽ محدود رهي. پوئين دور جي شاعرن مان هر هڪ شاعر انهيءَ پنڌار مان پنهنجي ٿانو آهر پاڳو ڪيو ۽ خليفي صاحب کي البت ڀرپور پاڳو مليو." (8)

شاهہ سائين سر ڪلياڻ ۽ يمن ڪلياڻ ۾ ڪلال ۽ قاصائيءَ کي مرشد يا رهبر ڪامل لاءِ مستعار ڪيو آهي. خليفي صاحب جي رسالي ۾ بہ مرتب سر ڪلياڻ کي پهرين نمبر تي رکيو آهي. جنهن ۾ خليفي صاحب بہ اهي ساڳيا استعارا ڪم آندا آهن. شاهہ سائين سر ڪلياڻ ۾ فرمائي ٿو:

ڪاتي جن ڳري، مان لنءُ لڳو تن سين
محبت جي ميدان ۾ وڃان پير ڀري
اڏي سر ڏري، مان ڪهنڌون سپرين

بيت 16

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي اٿئي سڪ سرڪ جي تہ ونءُ ڪلاڙڪي گهر
وڍڻ، چيرڻ، چچرڻ پهڻ انين جي پر
جي وٽي پريئي ور، تہ سهنگي آه سيد چئي

(شهوائي - ص 73-74 - بيت 21)

سر يمن ڪلياڻ

گهٽن ۾ گهٽڪن، وٽيون پٽن وهہ گاڏيون
برخيز بنده ساقي، پيار ڪي پرين
پڪين نہ پرچن، مٽ تڪيائون منجهيان

(شهوائي - ص 116)

خليفي صاحب جو سر ڪلياڻ، فصل پهريون:

پرين جي پچن، ڪاتي پچي تن کي
عاشق ڪري ڪترا، پٺا وجهي ٿي پن
ودياٿي وهن، جي ڪوٺي ڪنا سچٽين

بيت 2

قاصائڪو ڪم ڪنهن ڪوڻ سڪين سپرين
هڏ چچرين چم، ڪاٺيون ڪرين گترا

(خليفي صاحب جو رسالو متن - ص 3 - بيت 4)

فصل ٻيو

مٿا مائيءَ وٽ ڪالهہ ڪلالن ڪاٺئا
ڪلالئي ڪات کي کهندي چڙهي نہ ڪٽ
قاسم ان ڪڪوه جو گهٽ گهٽي ٿو گهٽ
مٿي سري سٽ، آهي عاشق جي

بيت 1

مٿو مٽ نہ مٽ جو، مٽ مهانگو آه
قاسم ڪج ڪلال! تون کهندي ڪٺ م ڪا
سر سنپالير سپرين، تورڻون توهي لاءِ
صدقو ڪريان ساهہ، پيئندي پهرين پڪ تان

(خليفي صاحب جو رسالو متن - ص 4 - 5 - بيت 3)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سر ڪنڀات ۾ شاهہ سائين ڪنهن مهل تہ چنڊ کي منٿ ميڙ ٿو ڪري تہ حبيبن جي حضور ۾ پيش ٿي انهن تائين سندس سنهيو پهچائي. ڪنهن مهل وري حبيبن جي حسن جي ڀيٽ چنڊ سان ٿو ڪري. ڪنهن مهل چنڊ جي سوجهري تي چڙي ٿو ۽ چوي ٿو تہ تنهنجي سوجهري جي ڪري محبوبن سان ملاقات ۾ خلل ٿو پوي. چنڊ کان علاوہ هن سر ۾ شاهہ سائينءَ اٺ جو بہ ذڪر ڪيو آهي، ان جا مختلف نالا ۽ عادتون بيان ڪيون اٿس. پاڻ اٺ کي منٿ ميڙ ٿو ڪري تہ وقت اندر هلي محبوبن وٽ رسائي. خليفي جي سر ڪنڀات ۾ بہ اهوئي مضمون آهي، شاهہ سر ڪنڀات داستان پهرئين ۾ چوي ٿو:

چنڊ لڱنئي منڊ، سنجهيئي سيخ ٿئين
ڪر اونداهي انڊ تہ ملان محبوبن کي
(شهوائي - ص 163 - بيت 15)

خليفو:

قمر ڪوہ ڪيو، چهرو چوڏهين ماهہ ۾
ڏينهن ڏوراٿا سيرين، رات رنڀائي تو
وڏو ويرو وڏو، ادا عاشقن سان
(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 9 - بيت 4)

شاهہ لطيف فرمايو:

چنڊ چئين حق، جي وڙهين جي وچرين
بہ اکيون تنهنجو نڪ، تو ۾ ناهي پرينءَ جهو
(شهوائي - ص 164 - بيت 16)

خليفو چوي ٿو:

نڪو نڪ نہ اکڙيون، تو ۾ چنڊ نہ چپ
پاٿان وجهين ڊپ، اچڻو عاشقن کي
(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 10 - بيت 7)

شاهہ سائينءَ فرمايو:

ناسيندي ٿي نهار، پهرين ڪج پرينءَ ڏي
آءٌ جي ڏيٺين سنهيا، چئج چنڊا! اپار
ساجن سڀ ڄمار، اکيون اوهان جي آسري
(شهوائي - ص 170-171)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خليفو چوي ٿو:

ناسينديءَ ٿي نور، قمر پس قريب جو
منهنجا ڏيج سنيهڙا، هلي منجهه حضور
ٻئي ٻڌج هٿڙا، داين جي دستور
صبح شام اسور، اکيون انهن جي آسري

(خليفي صاحب جو رسالو - ص متن - ص 11 - بيت 13)

سر کنيات: داستان پيو.

آئي ٻڌم وڻ جاءِ، مان مکريون چري
ڪڏا تورو ڪرهو، لکيو لائي ڪاءِ
ان ميي سندي ماءِ، مون ڳالڙن ڳوڙا ڪيو

(شهواڻي - ص 175 - بيت 18)

۽ پوءِ جڏهن اهو ڪرهو سڌري پوي ٿو تہ ان جو ملھ بہ ڏاڍو مٿانهون ٿيو پوي.

جٿان ڪوڙ بہ ڪاٺيون، پنجين لکين پاڳ
ميو تهہ ماڳ، ڏيهاڻي ڏار چري

(شهواڻي - ص 183)

خليفي صاحب ان ترتيب سان اٺ جو بيان نہ ڪيو آهي ۽ هن جو ڪلام آهي بہ گهٽ. حالانڪ هن بہ اٺ کي نفس لاءِ ئي مستعار ڪيو آهي پر شاهه سائينءَ وانگر منزل بمنزل خليفو صاحب چوي ٿو:

فصل پيو

چندن چکي آئيو، ٻئي ول نہ وجهي وات
ڪرهي ڪوٽر لتاڙيا، رهي پئي رات
توڏي تنهن وڻ تات، جنهن ۾ بوءِ بادام جي

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 13 - بيت 4)

سر سريراڳ ۾ شاهه سائينءَ ساموندي سفر ۽ وڻج واپار جو ذڪر ڪيو آهي جيڪو هن استعاري طور بيان ڪيو آهي هو انسان کي تاڪيد ڪري ٿو اهو سفر پوري تياري ۽ ثابت قدمي سان ڪرڻو آهي، پنهنجي عيبن ۽ ڪوتاهين کي مڃي، مالڪ کان رحم ۽ ڪرم جو طلبگار ٿيڻو آهي. هدايت لو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري ته سچي عمر ڪوڙ ڪمائيندو ۽ ڪوڙ جو سودو ڪندو رهيو آهين. پر هاڻي دل مان دغا ڪڍي ۽ سچي صاحب سان سچو ٿي ۽ ڪامل رهبر به ساڻ ڪڻ.
شاهه سائينءَ هن سر ۾ ماڻڪ، موتي، هيري ۽ لعلن جي واپار ڪندڙن وينجهارن کي، معرفت جي صاحب لاءِ مستعار ڪيو آهي ۽ لوه يا ڪچ، شيشي وغيره جي واپارين مان هن جي مراد آهي دنياوي لالچ ۽ حرص رکندڙن جي آهي. خليفي نبي بخش به هن سر ۾ ساڳيو مضمون ۽ استعارو استعمال ڪيو آهي.

شاهه سائين سر سريراڳ داستان ٻئي ۾ فرمايو:

اي ڳـت غواصـن، جٿـن سمنـد سـوجهيائون
پيهـي منجهـه پاتـار جـي، مـاڻڪ ميڙيـائون
آڻـي ڏنـائون، هيـرو لال هٿـن سـين

(شهوائي - ص 202 - بيت 9)

خليفو سالڪ کي هدايت ٿو ڪري، (فصل پهريون)

هيـرو جـن هنـڌن، وڃ وڻجـارا اوڏهيـن
سودو صرافن سين، جت ڪوڙيـن ويـٺا ڪـن
تـون پـڻ وٺـان تـن، وان وهـائي آءُ ڪـي

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 15)

شاهه سائين منجندڙ حالتن جو نقشو چٽيندي داستان چوٿين ۾ فرمائي ٿو:

ويـا سـي وينجهـار، هيـرو لال وڌيـن جـي
تنيـن سندا پويـان، سـيهي لهـن نـه سـار
ڪنيـن ڪـٽ لوهـار، هـاڻ اتيـن پيٺيـن

(شهوائي - ص 223 - بيت 15)

ساڳي حال جو احوال خليفو صاحب هن ريت ڪري ٿو.

هيـري سـندو هـوه، مـان پلوجـن پيٺيـن
هـاڻي تـن هٿـن تـي، لـس وڪـامي لوهـه
سـون سـچائي ڪونـه ڪـو، آهـي اي انـدوه
قاسـر ڪـچ سندوه، قدر نـه ڪـوڏي جيتـرو

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 15 - بيت 2)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه چوي ٿو.

وڃــن مَ وڻجهــارا! پــاٽيٺ جـــي پرکـــا
ڪيتر پايو اکين تي، لهـن سـب ڪنهـن سار
موتــي جــي مــزاج جــو، قــدر منجهــ ڪنـار
صرافــن ٿــون ڏار، مــاڻڪ ملاحظــو ٿيـــي!

(شهوائي - ص 22 - بيت 16)

انهن پاٽيٺ پرکيندڙن جي لڙهه لڳڻ جو تاڪيد ڪندي خُليفو صاحب چوي ٿو.

پــاٽيٺ جــي پرکيــن، لاري لڳــج تــن جــي
قاســر ڪــل جواهــر جــا، اصــل اوء اميــن
مــاڻڪ ڏيندا موڙيون، چنــدي منجهــان چيــن
ڏينهــڪ وينـا ڏيــن، هيــرو لعــل هٿــن ســان

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 16 - بيت 5)

هن سر ۾ شاهه سائين، وڻجهار، غواص، پاٽيٺ پرکيندڙ کي استعاري طور استعمال ڪيو آهي، اهي ئي ساڳيا استعارا خليفي صاحب بہ استعمال ڪيا آهن. ان کان علاوه ڏکئي ۽ پرخطر ساموندي سفر کي دنياوي سفر سان پيٽيو آهي ۽ پڻ الله کي ٻاڏائي ٿو تہ ان سفر مان خير سان پار اڪارين. سر سريراڳ - داستان پهرئين ۾ شاهه سائين فرمائي ٿو:

لڙ لهريون، لــس ليــٽ، جتــي ات نـــ آب جــو
الله مَ اوليـــــن، پيـــــڙا مٿـــــي پيـــــٽ
جوکو تٿي مَ جهاز کي، ڦرهي اچي مَ ڦيٽ
لڳي ڪا مَ ليپٽ، هــن غــاريبي غــوراب کــي

خليفو صاحب سر ساموندي (فصل پيون) بيت 3 ۾ چوي ٿو:

جهونــي پيــڙي جاجهـ گهٽــي، وچ وڏانــدر ويـــر
لهريــن جــي ليــاٽ سيــن، ڪوڙيــن پڇــن ڪيــر
پـــي دور درياهـ جــو، قـــر ڪنيــن ڪبيـــر
فضـــل ســـاڻ فقيـــر، پرينـــدر پهچـــائيين

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 22)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سر سهڻي جيڪو شاھ سائينءَ وٽ تصوف جي معنوي نڪتن جو ڀنڊار آهي خليفي صاحب وٽ بہ مضمون ساڳيو آهي. پر سندس ڪلام گهڻ مقدار ۾ آهي. هن گهڻو ڪري اهي ئي ساڳيا استعارا ۽ تشبيهون استعمال ڪيون اٿس.
شاھ سائين سهڻيءَ جي زباني چوي ٿو:

سر سهڻي - داستان اٺون.

هينڊڙي هجـون ڇـڏيون، قـوت رهيـو ڪانـہ
مون تي موٽج مون پريـن! سـاهڙ ڄـام سڄاڻ
آهيـان گهڻـو اڄـاڻ، پـر پليـرا سـپرين

(شاھوائي - ص 348 - بيت 22)

خليفو سهڻيءَ جي جذبات کي بيان ڪندي چئي ٿو.

وائي، ٿل: موٽ ميهارا! مانگرڙيون، مون مارينديون لوا مچڙيين

(1) آءٌ اتاري آهيان، ڪيئن پڇنڊڙي پار
(2) ڪوڙين مانگر ڪيترا، سٽر ۾ سنسار
(3) نہ مون ناؤ نہ ترهو، آگا! آر اڪار
(4) منهنجا واهڙ وچ ۾، سٽج سڏ سنگهار
(5) تنهنجي آگ اڪري، قاسر

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 28)

شاھ سائين فرمائي ٿو. داستان ڀهريون

گهـڙو ڀڳـو تـہ گهورئـو، پاڻـان هـو حجـاب
واڄـٽ وڄـي وجـود ۾، رهيـو روح ربـاب
سـاهڙ ريءَ صـواب، آءٌ گهڻـو ئـي گهوريـان

(شھوائي - ص 289 - بيت 12)

خليفو چوي ٿو:

سـهڻي سـاهڙ پـاڻ ۾، هڪـا هـڪ ٿيـا
گهـڙو ڀڳـو تـان گهريـو، وڃـان وچ ويـا
ٻيـا ٿي منجهہ ٻيـا، هـو ويـا وحـدت گـڏجي

(خليفي صاحب جو رسالو - ص متن - ص 29)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خليفي نبي بخش جي مرتب ڪيل رسالي ۾ سر سهڻيءَ کان پوءِ سر سارنگ آهي. هن سر ۾ شاهه لطيف "منڊل" جو وڄڻ گوڙ جي لاءِ مستعار ڪيو آهي. خليفي صاحب هو اهوئي ساڳيو استعارو استعمال ڪيو آهي. شاهه سائين سر سارنگ داستان ٽيون بيت نمبر 2، 3 ۽ 4 ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ساڳئي اڌ مصرع جو مڪرر استعمال ٿيو آهي.

(2) منڊ ٿي منڊل وڄڻا، ڪي اوهيڙي اوڪ

(3) منڊ ٿي منڊل وڄڻا، تاڙي ڪي تنوار

(4) منڊ ٿي منڊل وڄڻا، آيو جهڙ جهاتي

(شهوارٽي - ص 971 - 972)

خليفي صاحب به ان ئي اڌ مصرع جو وراڻ استعمال ڪئي آهي.

فصل پهريون

(2) منڊ ٿي منڊل وڄڻا، چريو چو وايو

(3) منڊ ٿي منڊل وڄڻا، بني بوڙيائين

(4) منڊ ٿي منڊل وڄڻا، ٻڌا سپ پنيار

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 31)

هن استعاري کان علاوه شاهه سائينءَ جي هڪ ئي تشبيهه جنهن جو اثر خليفي صاحب تي صاف نظر اچي ٿو سو آهي محبوب جي ديدار جي پياسين ۽ سڪايل اکين ۾ پريل ڳوڙهن کي. ميگهه ملهار يا گهاٽي جهڙ سان تشبيهه ڏيڻ. شاهه سائين، سر سارنگ، داستان ٽئين ۾ وائيءَ ۾ فرمائي ٿو:

اکڙيون ميگهه ملهار، صورت تنهنجي سپ جڳ موهيو (شهوارٽي - ص 975)

داستان پهريون بيت 22 ۾ چوي ٿو:

جهڙ نيڻئون نه لهي، ڪڪر هون نه هون.

(شهوارٽي - ص 962)

اهڙيءَ طرح خليفو نبي بخش اکڙين ۾ پريل ڳوڙهڻ يا روئڻ لاءِ چوي ٿو:

آگر اکڙين ۾ موهن روپ ملهار

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - 36 - بيت 13)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇوي ٿو تہ سڄڻ کي سارينديءَ اکڙيون موهن روپ يعني ڪاري رنگ جي ڪڪرن سان پريون پيون آهن، روئڻ لاءِ تيار بيٺيون آهن.

سر سارنگ کان پوءِ خليفي جي رسالي ۾ سر "ڪيڏارو" ڏنل آهي عام روايت تحت اهو سر يا راڳ اهو آهي جنهن ۾ ڪربلا جي قصي جو احوال هجي ۾ لغوي معنيٰ مطابق "ڪيدار" معنيٰ جنگ جو ميدان شاهه سائين جي ڪيڏاري ۾ امامن سڳورن جي ڪربلا جي ميدان ۾ ٿيل معرڪي ۽ شهادت جو احوال آهي. ۽ خليفي صاحب جو ڪيڏارو مقامي قصي متعلق آهي، جنهن جا تفصيل بيان ڪندي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو.

"سن 1831ع ۾ ٽالپرن ۽ افغانستان جي شاهه شجاع جي لشڪرن وچ ۾ ڪرڙيءَ جي ميدان تي اها جنگ لڳي هئي." (خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 275)

هن سر ۾ خليفي، شاهه لطيف جي چيل "ڪيڏاري" جي مضمون جو اثر وٺندي ڪجهه ساڳيا اصطلاح ۽ استعارا بہ استعمال ڪيا آهن، مثال طور شاهه جي سر ڪيڏاري ۾ سورهين جون ڳالهيون انهن کي همٿائن ٿيون ۽ انهن جي قرباني ۽ شهادت تي فخر ڪن ٿيون ۽ جيڪي ميدان جنگ مان پٺي ڏيئي ڀڄي آيا وڃن انهن جي سخت لفظن ۾ مذمت ڪن ٿيون. شاهه سائين فرمائي ٿو.

داستان ٿيون

ڀڄي آئين ڀڄڻا! لڄائي مون سيڻ
ويٺيون وجهن ويڻ، مهڻ مٿاهان جن جا

بيت 13

پڳو آءٌ نہ پڇان، ماريو تہ وسهان
ڪانڌ منهن ۾ ڏڪڙا سيڪيندي سنهان
تہ پڻ ليڄ مران، جي هونس پٺ ۾

(شهوائي - ص 932 - 933 - بيت 11)

خليفو بهادرن جي ونين واتان چورائي ٿو:

ڀڄي ٻيچ مَ ڪانڌ، مر تہ ماناتي ٿيان
تو سيگا تو سڄا، رڻ ۾ رمن راند
تو سر سوڙ پاند، آءٌ ڪيئن اوڍي سمهان

بيت 17

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي تـون پڇيـن آئيـن، تـہ اوڏو مـون مـَ اچ
تـو ڳـل ڏيـان ٻـانهڙي، کـرَ کـي لايـان کـچ
مون کي سهائي سچ، ڪوڙيون ڪانڌن ڪوڏيون

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 45، 46 - بيت 18)

هن سر ۾ شاھ سائينءَ ڪافي تشبيهون استعمال ڪيو آهن پر انهن جهڙي ڪاٻہ خليفي صاحب وٽ نظر نہ ٿي اچي. ڪيڏاري ڪان پوءِ خليفي جي رسالي ۾ سر سسئي آهي. هن قصي کي سنڌ جي صوفي شاعرن مان هر هڪ پين داستانن بنسبت گهڻي اهميت ڏني آهي ۽ ان موضوع تي گهڻو ڪلام چيو آهي ۽ خليفي صاحب پڻ هن سر ۾ گهڻو ڪلام چيو آهي ۽ استعاري ۽ تشبيھ جو بہ سهڻو استعمال ڪيو اٿس. مثلن: فصل پهرين ۾ پنجين نمبر بيت ۾ ٻئي مصرع ۾ سائي رنگ جي شالن کي پنن سان تشبيھ ڏيندي چوي ٿو.

ٻي مصرع بيت 5 : سروان سوڌا سپرين، سالون ساوا پن

شاھ لطيف اها ساڳي تشبيھ مومل ۽ ان جي سهيلين ۽ سرتين کي پهريل شالن لاءِ ڏني آهي. داستان 3 بيت 2 مصرع 1.

جهڙا پـانن پـن، تهڙيـون سـالون مٿـن سـايون

(شهواڻي - ص 717)

شاھ سائين هت چڻ سائي رنگ جي وڌيڪ وضاحت ڪرڻ لاءِ صرف پن نہ ۾ پانن جي پنن جي تشبيھ ڏني آهي.

ٻئي هنڌ خليفو پنهونءَ جي اٺ تي رکيل جهل ۾ مقيش جي ٽونٽرن يا گلن جي چمڪاٽ کي ڪنئهار جي سفيد گل جي ڪرڙ سان تشبيھ ڏئي ٿو. بيت 8 مصرع ٻي:

مهـري ٽونٽـر مقيـس جـا، ڪڙيـا ڪنٿهـار

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 52)

۽ شاھ سائينءَ ان جو استعمال سر سارنگ ۾ ڪنوڻ جي چمڪاٽ لاءِ ڪيو آهي. سر سارنگ داستان ٻيو:

ڪڙيـرون ڪنٿهـار جئـن، وڄـون اتـر واءِ.

(شهواڻي - ص 968)

خليفي صاحب هن سر ۾ شاھ سائينءَ جهڙي جيڪا ٽين تشبيھ استعمال ڪئي آهي. سا آهي اکين جي پرينءَ جي ياد ۽ تات ۾ هر وقت روئڻ کي ساوڻ جي مينهن سان. چوي ٿو. فصل چوٿون - وائي پهرين - مصرع 3.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قاسم! سانوڻ مينهن جان - اکڙين آنڌڙي رات

(خليفي صحب جو رسالو - متن - ص 71)

شاهہ سائينءَ روئڻ کي سانوڻ مينهن ۽ اکين ۾ پريل ڳوڙهن کي آگم پرجي اچڻ سان ڪافي هنڌن تي تشبيهہ ڏني آهي. سر آسا جي داستان پهرين جي 17 بيت جي ٽين ۽ چوٿين مصرع آهي.

جڻـن سـي ڪڪـر اپ ۾، آگميـون آهـن
جهڙ ڦڙ نہ لاهين، وسن ساوڻ مينهن جـان

(شهوائي - ص 99)

سسئيءَ بابت سر معذوري ۾ شاهہ سائين درد ۽ فرق جي ماريل سسئيءَ کي ڪونج سان تشبيهہ ڏني آهي. چوي ٿو:

داستان ڇهون

رجـن ۾ رڙ ڪـي، ڪـر ڪرڪـي ڪونـج
نعـرو منجهہ نڪونـج، اي تـان آهِ عشـق جـي

(شهوائي - ص 492 - بيت 20)

سسئيءَ کي ڪونج سان تشبيهہ ڏئي خليفو صاحب فرمائي ٿو:

فصل پنجون

آڏي آڏائـــي، ســســئي بـــڏي ســـندرو
ڪڪڪي ڪونجڙيـن جڻـن، روهہ چڙهـي راٺـي
سـگر سـچائي، هلـي هـاڙهي سـامهون

(خليفيءَ احب جو رسالو - متن - 73 - بيت 1)

ان تشبيهي هڪ جهڙائي ۽ هن داستان اندر رٿيل روحاني تمثيل مطابق سسئي پنهون جي استعاراتي استعمال کان علاوہ مضمون ۽ بيان ۾ بہ خليفي صاحب تي شاهہ سائينءَ جو ڪافي اثر نظر اچي ٿو. سٽين ۽ آخري فصل ۾ خليفو سسئيءَ کي هدايت ٿو ڪري تہ جنهن پنهونءَ کي ڳولهيندي ٿي وتين، اهو تہ خود تو منجهہ ئي موجود آهي.

پـس پنهـون ٿـي پـاڻ، سـچ مَ ڏورج سسـئي
وحشـو ڏونـگر ڏوريـين، قاسـم ڪنيـن ڪـاڻ
سو تـان توهـي سـاڻ، جنهن لاءِ ڇڻـائون ڪريـن

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 84 - بيت 6)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ شاهه سائينءَ فرمايو، سر سسئي آبري - داستان ڇهون

وڃين ڇو وٺڪار؟ هت نه ڳوليـن هـوت کـي
لکـو کيـن لطيـف چئـي، پـاروچو ٻئـي پـار
ٿي ستي پـڌ سـندرو، پـرت پنهـونءَ سـين پـار
نـائي نيـڻ نهـار، تـو ۾ ڏيـرو دوسـت جـو

(شهوانـي - ص 393 - 394 - بيت 11)

"خليفي صاحب جي رسالي" ۾ سسئيءَ کان پوءِ سر سورٺ آيل آهي هن سر ۾ سواءِ هن قصي اندر رتيل تمثيل ۾ ڪردارن جي استعاراتي استعمال جي شاهه سائينءَ جو انهن ٻنهي صنعتن جي لحاظ کان خليفي صاحب تي ڪو اثر نه آهي. البت مضمون ۽ بيان جي لحاظ کان مٿس شاهه سائين جو گهاٽو اثر نظر اچي ٿو.

سر سورٺ کانپوءِ خليفي صاحب جي رسالي ۾ سر مومل راڻو ڏنل آهي. اسان جي صوفي شاعرن کي جاچبو ته جيتوڻيڪ انهن هنن ڪهاڻين کي روحاني مطلب لاءِ تمثيلي انداز ۾ بيان ڪيو آهي پر انهن ۾ چند بيت اهڙا آهن جيڪي ان مجازي محبت جي قصي متعلق به آهن. شاهه سائينءَ وٽ به اسان کي تقريبن هر داستان ۾ ايئن نظر ايندو..

سر مومل راڻي ۾ شاهه سائينءَ وٽ ته گهڻيون، خوبصورت ۽ ڀڪنڊڙ تشبيهون توڙي استعارا بيان ٿيل آهن. هت اسين اهو ڏسنداسين ته خليفي صاحب انهن ٻنهي صنعتن جي استعمال ۾ شاهه صاحب کان ڪيترو اثر ورتو آهي. شاهه سائين ساميءَ کي چوڏهينءَ جي چنڊ سان ڀيٽ ڪرائيندي فرمائي ٿو.

ڪـال ڳڏيوسـين ڪـاپڙي، جهـڙو مـان منيـر

(شهوائي - ص 705)

چوڏهين ماه چنڊ جئن، ڪيـو سـاميءَ سـهائو

(شهوائي - ص 757)

۽ ڪجهه بيتن ۾ ان جي سونهري ڀڪنڊڙ چهري کي صبح جي نئين ايريل سج سان ڀيٽيو آهي جيئن.

سـج سـيائي جـا ڪـري، سـامي سـائي روءِ

(شهوائي - ص 707)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خليفو صاحب سامي جي سونهري رنگ روپ کي سون سان تشبيهه ڏئي ٿو:

صبح گـڏين سـامهون، سـامي سـون ورن

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 129 - بيت 16)

سون ورن يعني سون جهڙو رنگ، جي تشبيهه شاهه سائين مومل ۽ سندس ڀينرن وغيره جي رنگ روپ لاءِ استعمال ڪئي آهي. فرمائي ٿو:

سـون ورنيـون سـوڍيون، رڀـي راڻديـون ڪـن

(شهواڻي - ص 718)

۽ خليفي انهن خواتين لاءِ بي تشبيهه آندي آهي، چوي ٿو:

وڄ ورنيـــون ڪـــامڻيون، نڳيـــون نـــادولا

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 126)

ان کان علاوه خليفي صاحب مومل لاءِ "موتين جو ڇڳو" "حمال ۾ هيرو" "منهن مهتابان اڳرو"، "لب يعني لال" "ڪاڪل ڪعبي پوش جيان"، "ابرو چند هلال"، وغيره جون تشبيهون استعمال ڪيون آهن جن سندس ڪلام کي سونهن بخشي آهي.

گهايل ڪرڻ وارن گهورن يا نظرن لاءِ شاهه سائين هن سر ۾ مومل جي نظرن کي مختلف شين سان پيٽ ڏني آهي يا مستعار ڪيو آهي، فرمائي ٿو:

مومـل ڪـي مجـاز جـا اکيـن ۾ الـماس
نـه ڪـا عـام نـه خـاص، جـي وٺـا سـي وڍيـا

(شهواڻي - ص 740)

خليفو صاحب بہ اهو استعارو استعمال ڪري ٿو:

پـــري ذات پدمڻيـــون، اکيـــن ۾ الـــماس
منهـــن مهاتابـــان اڳـــرو تـــن چمڪـــي تـــاس
ڪوڙيـن ميـر مـواس، قاسـم نينهـن نمايـا

(خليفي صاحب جو رسالو - تمن - ص 131)

ان بعد سر ڪاهوڙيءَ جو باب آهي. هن سر ۾ شاهه سائين، سالڪ لاءِ لفظ ڪاهوڙيءَ "مستعار" ڪري ٿو جيڪو سلوڪ ۽ معرفت جي منزل ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عشق الاهي ۽ وصل الاهي جي حصول لاءِ نفس کي ماري مجاهدا ڪري ٿو ۽ مشڪلاتن جو مقابلو ڪري ٿو. هت ڏٿ مان مراد آهي عشق الاهي يا روحاني خزانو. هن سر جي اهائي روحاني تمثيل، شاهه سائينءَ جي متاخرين بہ اختيار ڪئي.

لفظي طور يا عام طور تي ڪاهوڙي معنيٰ آهي فقير جي جهنگ جبل هاڳي ڏٿ يعني مختلف قسمن جي زميني اوپڙن يا گاهن مان ان چونڊين. پر شاهه سائين ڪاهوڙيءَ جي هن تمثيل ۾ ان علائقي جتي ڪاهوڙي ڏٿ چونڊڻ لاءِ وڃي نڪتا آهن، ان جون نشانيون ٻڌائيندي چوي ٿو.

ڏيهہ ڏيهائي ناهہ، جتي پيـر نـہ پکيـان
تتـي ڪاهوڙيـان، ور ڏٺـي وڻ چونڊيـا

(شهوائي - ص 11055)

بلڪل ساڳي تصوير ان علائقي ۽ ان ماڳ مڪان جي خليفي صاحب بہ بيان ڪئي آهي.

جتي پيـر نـہ پکـئان، نڪـو عبـد اهجـاڻ
سـندي الڪ اماڻ، آنداڻـون ان ڏيهہ مـان

(خليفي صاحب جو رسالو - متن -ص 139)

سر ڪاهوڙيءَ کان پو سر "رامڪلي" آهي هن سر ۾ خليفي صاحب پنهنجي محترم متقدم بزرگ شاعر لطيف سائين جو تمام گهرو اثر قبول ڪيو ٿو ڏسجي، پاڻ هن سر ۾ سلوڪ جي منزل جو نهايت اونهو وستار ڪيو اٿس. شاهه سائين وانگر سالڪ لاءِ جوڳين جا مختلف نالا مثلن: سامي، آديسي، ڪاپڙي، نانگا، اڌوت، سنياسي، وغيره مستعار ڪيا اٿس ۽ جيئن تہ سچو بيان جوڳين جو آهي تنهن ڪري ان مناسبت سان، لفظ ۽ محاورا بہ استعمال ڪيا اٿس، مثلن تيرٿ، پوڄا، هنگلاج، ناٿ، ناني وغيره. شاهه فرمائي ٿو:

نانگـا نـانيءَ هليـا، سـامي سـيپئي

نانگـا نـانيءَ هليـا، چيلهيـا چيلهہ ٻـڌن

(شهوائي - ص 1101 - 1111)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خليفو چوي ٿو:

نانگـا نـانيءَ هليـا، چـڏي آب اخـي

شاھ سائين سندن ٻين تيرٿن تڪين لاءِ چوي ٿو:

نانگـا نـانيءَ هليـا، هنگلاجـان هلـي
ديکهـي جـن دوارڪـا، مهيسـين ملهـي
آڳـے جـن علـي، آءُ نـہ جيئنـدي ان ري

(شھوائي - ص 1111)

خليفو رام ڪليءَ جي سہ حرفيءَ ۾ چوي ٿو:

س - سين وڃائي سڳيون، هليا ڏانهن هنگلاج

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 144)

شاھ انهن جوڳين جي منزل مقصود "پورب" بيان ڪئي آهي ۽ خليفي بہ ساڳيو بيان ڪيو آهي.

شاھ: انيـن جي چوٽـي پـورب ڏينـدي پـڌري

(شھوائي - ص 1165)

خليفو: ادب آديسين جو، پورب منجھہ پسند

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 148)

سر رپ ۾ شاھ سائين سالڪ کي هدايت ٿو ڪري تہ عشق الاهيءَ جي تپش سوز ۽ درد کي پنهنجي اندر ايئن سانڍ جيئن ڪنڀر جي نهائين باھ ۽ ڄرڪي سانڍيندي آهي. خليفي بہ اهائي تشبيھ استعمال ڪئي آهي.

شاھ سائينءَ فرمايو:

نيـہ نهائين جان، ڏکيو ڪوھ نـہ ڏکيين؟
ڄـر ڄيـري ڄـڏي، تـہ ڪيئـن پچنـدا ٿـان؟
سـندي ڪنڀـاران، ڪـن ڪريجا ڳـالهڙي

(شھوائي - ص 1045)

۽ خليفو نهائين جي تشبيھ استعمال ڪندي چوي ٿو:

سـڄڻ سـڪ مـران، ڪـر نـہ لڏيـئي ڪـڏهن
منجهيئـي منجھـہ ٻـران، ڪنڀـر نهائينءَ جـان

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 150)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن سر ۾ ڀيو ڪوبه استعارو يا تشبيهه شاهه سائين ۽ خليفي صاحب جا هڪ جهڙا نه آهن.

سر رپ کان پوءِ سر بلاول آهي. شاهه سائين پنهنجي سر بلاول ۾ سخي سمي سردار ڄام جکري جي سخاوت بيان ڪئي آهي ۽ ڪجهه بيتن ۾ ڄام جکرو پاڻ سڳورن لاءِ مستعار ڪيو آهي.

جکري جهو جوان، ڏسان ڪونه ڏيهه ۾
مهڙ مڙني مرسلن، سرس سندس شان
"فکان قاب قوسين او ادنيٰ" اي ميسر تيس مڪان
اي آگي جو احسان جه هادي ميڙيم هھڙو

(شهوائي - ص 1291 - 1292)

پر خليفي صاحب هن سر ۾ سخيءَ طور پنهنجي مرشد پاڳاري جي تعريف ڪئي آهي.

پس پاڳارو پير، پٺي در وڃ مَ مڱڻا

هن سر کان پوءِ سر ڏهر آهي. سر ڏهر ۾ شاهه سائين مختلف مضمون ۽ موضوع بيان ڪيا آهن. مثلن پهريان ڪنهن زماني ۾ آباد ڪنهن علائقي بابت اتي موجود ڪنڌيءَ کان اتان جا اڳيان حال احوال ورتا وڃن ٿا. ٻئي داستان ۾ پاڻ سڳورن صلعم کي مدد لاءِ ٻاڏايو وڃي ٿو. ٻيا مختلف موضوع اچن ٿا. چوٿين داستان ۾ ولر ۽ ٻچن کان وڇڙيل ڪونج جون ڪوڪون آهن ۽ کيس شڪارين کان خبردار ڪيو وڃي ٿو ۽ آخر ۾ لاڪي، اوڏن ۽ ريبارين جو بيان اٿس.

خليفي جي هن سر ۾ لاڪي ۽ ڪونج وغيره جا مضمون آهن. پر شاهه سائين جي نه ته مضمون ۽ بيان جو مٿس اثر آهي ۽ نه استعاري ۽ تشبيهه جي استعمال ۾ شاهه سائينءَ جو ڪو اثر ورتو اٿائين.

اهڙيءَ طرح سر ڪاپائتيءَ ۾ شاهه سائين وانگر موضوع تي ڪتڻ وارين عورتن متعلق ٿي آهي پر ٻنهي جي مضمون ۽ بيان ۾ فرق آهي. خليفي جو هي سر تمام مختصر آهي. ڪل نون بيتن ۽ هڪ وائيءَ تي ٻڌل آهي.

سر گهاتو ۾ خليفي شاهه سائين وانگر "مانگر مڇ" کي نفس لاءِ مستعار ڪيو آهي. هن ڪٿي مانگر مڇ نه ڪٿي ڪچون استعمال ڪيو آهي.

خليفي صاحب جو سر مارئي ڪافي وڏو سر آهي. پر هن ۾ به موضوع، مضمون ۽ روحاني تمثيل کان علاوه شاهه سائينءَ جو ڀيو ڪو اثر نه آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سر پورب ۾ بہ خليفي صاحب جوڳين جي تمثيل ۾ سالڪ ۽ عاشق الاهيءَ لاءِ شاهہ وانگر جوڳين جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي هن جو مضمون سر رامڪليءَ سان گهڻو ملي ٿو. شاهہ سائين جوڳين جي منزل لاءِ ڪابل (ڪابول) ۽ لاهوت جو ذڪر ڪيو آهي جيڪو خليفي بہ ڪيو آهي.

شاهہ سائين جي پهرين داستان جي سيني بيتن (36) جي آخري مصرع جي پوئين اڌ ۾ "آءُ نہ جيئندي ان ري" جي ورائڻ ڏني آهي. خليفي صاحب اهو طريقو اختيار ڪندي، سر پورب جي فصل ٻئي جي سيني بيتن (8) جي پوئين مصرع ۾ "مون لہ لڳو تن سان" جي پوئين اڌ جي تڪراري ورائڻ ڏني آهي.

سر آسا ۾ پهرين فصل ۾ خليفو، محبوب جو درسن ڪري آيل اکين جو احوال ڏئي ٿو. هن سر جي داستان ٻئي ۾ شاهہ سائين بہ اها رمز بيان ڪئي آهي ۽ صبح ساڻ سڄڻ جي درشن کي حج اڪبر سان تشبيهہ ڏني آهي.

سر آسان داستان ٻيو

تن نيڻن کي نيران، جي ساجهر سيڻ
جي جسي ۽ جان، ڪر حضوري حج ڪئو

(شهوائي - ص 996 - بيت 6)

۽ خليفو ان ديدن جي درشن کي عيد سان تشبيهہ ڏئي ٿو:

اڄ ڪياڻون عيد، اکيون پرين گڏيون

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 193)

شاهہ سائين سر يمن ڪلياڻ جي داستان چوٿين ۾ الاهي وصل ۽ عشق جي طالبن کي هدايت ڪندي چوي ٿو تہ پنهنجي ۽ غير جي محبت ڇڏيو تہ اهو وصال نصيب ٿئي ٿو. جو تہ رب کي شرڪ ڪنهن بہ صورت ۾ قبول ناهي، ان لاءِ هو دل يا قلب لاءِ شراب جي پيالي جو استعاراتي استعمال ڪري ٿو ۽ چوي ٿو تہ اهو عشق جو ڪم ناهي جو هڪ پيالي مان بہ ڄڻا پيئڻ يعني هڪ ئي قلب ۽ جان دنيوي محبت بہ ڪري ۽ وري حقيقي محبت ۽ وصال جي بہ سڌ ڪري، جنهن ايئن ڪيو سي محبوب حقيقيءَ جي محبت ۽ وصال کان وانجهيل رهندا.

ايڪ پيالو، بہ ڄڻا، عشق نہ ڪري اِي
ليکيا جي لکڻ ۾، سي قرب رسندا ڪي؟
هٿڻ ڪيا هي، وانجا، پس، وصال کان.

(شهوائي - ص 114)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خليفي صاحب به ساڳيو مضمون ساڳي استعاراتي استعمال هيٺ ڇيو آهي.

هڪ پيالو ٻه ڄڻا، عشق نه پرچي ات
ماپن ڪين مياڻ ۾، ٻه تراڙيون تت
اي پر آهي ات، جت ناتو ناهه ڪو

(خليفي صاحب ۽ رسالو - متن - ص 196)

ان بعد سر ڪارايل ۾ خليفي هنج توڙي ڪانگ، تانگهي ۽ اونهي پاڻيءَ يا ان سر جو اهوئي استعاراتي استعمال ڪيو آهي جيڪو ڀٽائي سائينءَ پنهنجي سر ڪارايل ۾ ڪيو آهي ۽ ڪانئن اڳ جو صوفي شاعرن مثلن شاهه ڪريم بلڙيءَ واري ۽ شاهه عنايت وغيره به ڪيو. شاهه سائين سر ڪارايل جي داستان پهرين ۾ فرمائي ٿو:

بيت 27

هنج مڙيو ٿي هنج، ميرو منجهن ناهه ڪو
جتي رهن سنجهه، سو سر ڪن سرهو

(شهوائي - ص 1217)

هنج ۽ سر جو ساڳيو ئي استعمال ڪندي خليفو چوي ٿو:

هنجهه ملي ٿو منجهه، تري نه تانگار ۾
جنهن سر پوندو سنجهه، سو سر ڪندو سرهو

(خليفي صاحب جو رسالو - متن - ص 200)

شاهه صاحب فرمايو:

ويا مور مري، هنج نه رهيو هيڪڙو
وطن ٿيو وري، ڪوڙن ڪانئيرن جو

بيت 29

سرهو سر وڃائيو، ڪوڙن ڪانئيرن
رنا روهه وڃن، ڪه هيٺائيءَ ڪان هنجهڙا

(شهوائي - ص 1218 - بيت 30)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪاتو ۽ هنج جي ان ٿي استعاراتي استعمال ۾ ساڳيو مضمون بيان ڪندي خليفو چوي ٿو:

واٺي – مصرع نمبر 1: هي سر ڇڏي هنجهڙا، وڏي سر ويا

واٺي – مصرع نمبر 4 : آنهيرا ان پيٽين، ڪانيٽرن ڪيا

(خليفي صاحب جو رسالو – متن – ص 202)

خليفي صاحب جو آخري سر آهي ڪاموڏ. جنهن ۾ نوري ڄام تماچي جي مشهور رومانوي قصي ۾ ڪردارن جي استعاراتي استعمال ۾ شاهه سائينءَ جي پيروي ڪئي آهي، پر سندس هي سر تمام مختصر آهي يعني ڪل 3 بيت ۽ ٻه وايون ڏنل آهن. مثال طور سندس هڪ واٺي درج ڪريون ٿا.

واٺي : (2) ٽل: سمو ڄام سڏير، تو گهر آيو گندري

مصرع نمبر 1 : مٿان مياڻين جي ليندڙي اوت عنبير

مصر نمبر 2 : اوڊيو اوڊ لڳن تي، پٽولا پٽ چير

مصرع بر 3 : ڪندو معاف مڇيارين، قاسم سڀ ڪبير

(خليفي صاحب جو رسالو – متن – ص 204)

خليفي صاحب جي رسالي ۾ سنڌيءَ کان علاوه سرائڪي، اردو ۽ هنديءَ ۾ به ڪلام آهي پر ان ۾ ڪو ورلو اهرو استعارو يا تشبيهه ملندي جنهن تي شاهه جو اثر نظر هجي. مجموعي طور تي خليفي نبي بخش قاسم جي ڪلام جي شاهه سان پيٽ ڪرڻ سان مٿس هر لحاظ کان شاهه سائينءَ جو وڏو اثر نظر اچي ٿو. سندس ڪلام ۾ ڏنل سرن کي وٺون ته سندس ڪل 29 سرن مان صرف پنج سر. بيراڳ هندي (هندي زبان ۾) جوڳ ۽ جهنگلو (سرائڪي زبان ۾) ڍول مارو (ٿري يا ڍاٽڪي زبان ۾) ۽ ڏناسري (حضرت پيران پير جي تعريف سنڌي زبان ۾) اهڙا سر آهن جيڪي شاهه کان هٽيل آهن. باقي 24 ئي سر شاهه وارا ڇيا ائس جن ۾ صرف "سهڻي" جي بدران "توڏي" عنوان مختلف آهي. انهن سرن جي هڪ جهڙائيءَ کان علاوه منجهن بيان ٿيندڙ موضوع، مضمون ۽ بيان ۾ به شاهه سائينءَ جو اثر مٿس صاف بکي ٿو.

استعاري ۽ تشبيهه جي صنعتن جو استعمال خليفي صاحب تمام گهٽ ڪيو آهي پر ان هوندي به انهن ٻنهي شعري صنعتن جي استعمال ۾ شاهه جو مٿس اثر صاف ظاهر نظر اچي ٿو.

ان تقابلي جائزي مان هڪ ڳالهه صاف پڌري ٿئي ٿي ته يقينن خليفو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صاحب شاھ سائين جي ڪلام کان ڀلي ۽ پت واقف هو. پاڻ شاھ سائين جي وفات کان 25 سال پوءِ ڄائو هو. ان دور ۾ شاھ سائين جو ڪلام ڪهڙي طرح لکت ۾ محفوظ هوندو، ان جو ڪجھ چٽي نہ ٿو سگھجي. پر ان جو هڪ مسودو گنج ان وقت بہ موجود هوندو. خليفي صاحب جو بہ شاھ سائين وانگر "لاڙ" سان تعلق هو ۽ عين ممڪن آهي تہ پاڻ شاھ جو ڪلام پڙهيو اٿائين، جنهن جو اثر بہ قبول ڪري، پنهنجي ڪلام منجھ ظاهر ڪيائين.

حوالا - ث : خليفو نبي بخش

1. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ (تصحيح ۽ تحقيق)، "خليفي صاحب جو رسالو" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سنڌ، پاڪستان. 1996ع - ص - 11 - 12.
2. ساڳيو، ص 13.
3. ساڳيو، ص 13.
4. ساڳيو، ص 16.
5. ساڳيو، ص 22.
6. ساڳيو، ص 22 - 23.
7. ساڳيو، ص 31.
8. ساڳيو، 32.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ح) حمل فقير (1809ع کان 1879ع)

حمل فقير، ذات جو لغاري بلوچ هو. سندس والد جو نالو رحيم خان هو. سندس وڏا مير ڪاٽي لغاري، ٽالپرن جي حڪومت جي اوائل ۾ ديرہ غازي خان مان لڏي، اچي خيرپور رياست ۾ ويٺا ۽ اتي پنهنجو ڳوٺ نالي مير خان لغاري ٻڌائون. (1)

حمل فقير پنهنجي اباڻي ڳوٺ "مير خان لغاري" ۾ تقريبن سن 1225هہ، 1809ع ڌاري ڄائو. رئيس ميان سعيد خان کيس پاڻ سان سبزل ڪوٽ ۾ رهايو ۽ ممڪن آهي تہ سندس تعليم ۽ تربيت نواب صاحب جي زير نظر ٿي هجي. بهرحال سندس علمي لياقت جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو تہ وقت جي رواج موجب پاڻ چڱي خاصي فارسي تعليم حاصل ڪيائين. خيرپور رياست ڇڏڻ کان پوءِ ڳوٺ مير خان لغاري، تعلقہ سڪرنڊ ۾ پنهنجو مڪتب جاري ڪيائين ۽ پاڻ نهايت ڪامياب ۽ هنرمند استاد هوندو هو.(2)

حمل فقير جا سماجي تعلقات بہ تمام وسيع هئا. جنهن جو سبب سندس خوش طبعي، علمي لياقت ۽ شاعري هئا. هو خود بہ ڪچهريءَ جو ڪوڏيو هو ۽ سنڌ جي گهڻن اعليٰ خاندانن سان سندس دوستاڻا تعلقات هوندا هئا. حڪمران ٽالپر خاندان ۽ پير صاحب پاڳاري وٽ بہ سندس اچڻ وڃڻ جو دستور هو. (3)

حمل فقير جي روحاني وابستگي لنواري شريف جي بزرگن سان هئي. پاڻ ان خاندان جي خواجہ محمد حسن مدنيءَ جو دست بيعت مريد هو. (4)

پنهنجي مرشدن سان گهري محبت ۽ عقيدت جو اظهار هن پنهنجي مديحي ڪلام ۾ خوب ڪيو آهي جيڪو سندس ڪلام جي مجموعي "ڪليات حمل" ۾ "لنواريات" جي عنوان هيٺ درج ڪيل آهي.

ان مديحي ڪلام کان پوءِ پاڻ سنڌ ۾ رائج مشهور رومانوي قصن ۾ روحاني تمثيلون بيان ڪيون اٿس. جن ۾ ڪردارن، ماڳن مڪانن جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي. ان استعاراتي استعمال ۾ هن تي شاهہ لطيف جن جو اثر بلڪل نمايان آهي. پر تشبيهہ نگاري هڪ تہ سندس ڪلام ۾ آهي بہ گهٽ ۽ ان تي شاهہ سائينءَ جي تشبيهہ نگاريءَ جو ڪو خاص اثر نظر نہ ٿو اچي. حمل فقير سرن ۾ سسئي، مارئي، سهڻي، مومل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راڳو، سارنگ، ڪانگل، بروو سنڌي چيا آهن. پر انهن ۾ بيتن توڙي واين جو تعداد گهٽ آهي.

شاهه سائينءَ جي استعاري ۽ تشبيهه نگاريءَ جو حمل فقير تي اثر

حمل فقير جيڪو شاهه سائينءَ جي وفات (1752) کان صرف 57 سال پوءِ سن 1809 ۾ ڄائو. تنهن تي مختلف طريقن سان شاهه سائينءَ جو اثر نظر اچي ٿو. مثلن رومانوي داستانن جو تمثيلي بيان. انهن جي ڪردارن جو استعاراتي استعمال. ان کان علاوه سندس ڪلام موضوع ۽ مضمون جي لحاظ کان بہ شاهه سائينءَ جي زير اثر آهي. البت هڪ ڳالهه روز روشن جيان پڌري نظر اچي ٿي تہ شاهه سائينءَ جو هي متاخر شاعر، شاهه سائينءَ جي زبان ۽ بيان توڙي خوبصورت لفظي ۽ محاوراتي ترڪيب ۾ شاهه سائينءَ جي معيار کان تمام گهڻو هيٺ آهي.

سسئي پنهون جي تمثيلي بيان ۾ شاهه سائين سسئي يعني سالڪ (استعاري طور) کي چوي ٿو. سسئي آبري - داستان پنجون

هوت تنهنجي هنج ۾، پڇين ڪــــــه پرياڻ
"ونحن اقرب اليہ من حبل الوريد" تهجو توهي ساڻ
پهنجــو آهــي پــاڻ، آڏو عجيبــن ڪـــي

(شهوائي - ص 409 - بيت 15)

حمل چوي ٿو:

سسئي توکي سور، جوش جنهين آهي جت جو
ســو پنهــون الــي پــاڻ ۾، تــاحق ڏور مَ ڏور
توکــي هــت حمــل چئــي، حــاصل حــج حضــور
پرڻ اکيون تون پور، تان هوت تنهنجي هنج ۾

(ڪليات حمل - ص 144 - بيت 12)

لفظي تڪرار يا مصرعن جي وراڻ جا بيت بہ حمل فقير وٽ آهن. سر سسئيءَ ۾ لڳاتار تيرهن بيتن ۾، آڏا ڏونگرا ڏاڪڙا جي اڌ مصرع جو تڪراري استعمال ڪيو اٿائين.

سر سسئيءَ کان پوءِ حمل فقير سر مارئيءَ ۾ مارئي عمر، ملير ماڙيون، عمر ڪوٽ، پنهوار، ويڙهيچا، وغيره جو شاهه سائينءَ واروئي استعاراتي استعمال ڪيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قيد الما" ٿيو م، هت اڙانگي گهاريان
هناڪ جسمي والفواد لديڪم، هينئون هت سندوم
قادر شال ڪندوم، ميڙاٿو سين ماروئين

(شهوائي - ص 770 - 771 - بيت 10)

حمل ان صورتحال کي هن طرح بيان ڪيو آهي:

مارن جي منهن لاءِ، سڪي سارو جندڙو
ڪيو منهن مليرڏي، جهليان وطن وا
حمل چئي هن مارُئين، رهڻ ناهه روا
ڪاتي "قيد الما" وري ويڙهيين وجان

(ڪليات حمل - ص 150)

سر سهڻيءَ ۾ شاهه سائين درياهه جو هيبت ناڪ ماحول بيان ڪندي، سهڻيءَ جي ميهار سان ملڻ جي تانگهه بيان ڪندي داستان چوٿين ۾ فرمائي ٿو:

ڪارا ڪن، ڪاري تکي، جت ڪاريهر ڪڙڪا
مٿي متي مهراڻ ۾، اچن ڊپارا ڏڪا
ويندي ساهڙ سامها، جهول ڏنس جهوڪا
ڪرڪن جا ڪڙڪا، سونها ٿيڙس سير ۾

بيت 4

ڪرڪن خوش ڪياس، محبتي ميهار جي
پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي، آڏيءَ اٿيياس
ستي جاڳاياس، سانير سپيرين جي

(شهوائي - ص 311 - 312 - بيت 5)

حمل فقير چئي ٿو:

ڪرڪن جي ڪڙڪار، تند وڃائي نار جي
سهڻيءَ سمهڻ وه ٿيو، تن جهين ڪي تار
گهڙي تي گهڙي پوي، سڏي رب ستار
اڳيئون آب اڇ گهڻي، پيو سهس وتن سيسار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪارا پاند ڀلائيون، پيو ڪپڙن جا ڪڙڪار
هڪ هونگ حمل چئي، ڏوو ۽ ڏڏڪار
ميهر هٿ مهار، جو چڪڻ چولين مٿو وجھي

(ڪليات حمل - ص 158)

هن سر ۾ مضمون ۽ بيان جي اثر کان علاوه حمل فقير تي، شاهه سائينءَ جي استعاري جي استعمال ۾ به اثر نظر اچي ٿو. شاهه سائين هن رومانوي قصي منجهه جيڪا تمثيل رکي آهي، سا ساڳي حمل فقير وٽ به آهي.

سا ساڳي سر سارنگ به حمل فقير جي ڪلام ۾ موجود آهي، جنهن ۾ خاص طور تي منظر نگاريءَ جي حوالي کان شاهه جو مٿس ڪافي اثر آهي. شاهه سائينءَ هن سر ۾ گوڙ جي آواز کي مختلف سازن سان مستعار ڪيو آهي، داستان ٽئين ۾ فرمائي ٿو:

منڊ ٿي منڊل منڊيا، ڪي اوهيڙن اوڪ
چاچر تي چنن ۾، ميهون چرن موڪ
سرهيون ٿيون سنگهاريون، پريو پائن طوق
ميها، چيڙ، ڦنگيون، جت ٿين سيئي ٿوڪ
لاهين مٿان لوڪ، ڏولائي جا ڏينهڙا

(شهوائي - ص 972 - بيت 1)

"منڊ ٿي منڊل منڊيا" جي ورائڻ سان شاهه سائينءَ جا لاڳيتا ٽي بيت آهن. هت منڊل جي هڪ ساز جو نالو آهي ان جي ناٺ کي گوڙ جي آواز لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي.

حمل فقير به اهو استعارو استعمال ڪيو آهي بلڪ اهائي مصرعي ورائڻ به ٿوري فرق سان يعني "منڊ ٿي منڊل وڄئا" پاڻ لاڳيتن ڇهن بيتن ۾ آندي اٿس، فرمائي ٿو:

منڊ ٿي منڊل وڄاس، ٿيو سارنگ سوايو
ڪارا رٽ رم ڪري، اترئون ٿي آيو
ڪڪر ڪارونيار ڪري، بادل بنايو
حمل چئي هن ديس تي، واحد وسايو
ڪنوٽيون اڃن ڪيڏنديون، ريجهي رنگ لايو
ٿيو سبھ کو سٽايو، لٿو ڏرت ڏيهہ تئون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حمل فقير سر "ڪانگل" ۾ ڪافي بيت چيا آهن. جن ۾ هو ڪانگ کي قاصد بنائي محبوب ڏانهن موڪلي ٿو ۽ ان کي محبوب جي حضور ۾ حاضر ٿي سندس درد پريو پيغام پهچائڻ لاءِ وينتي ڪري ٿو. اهو مضمون شاهه سائينءَ سر "پورب" جي پهرين داستان ۾ بيان ڪيو آهي.

شاهه سائين ڪانگ کي پرينءَ ڏانهن پيغامبر ڪري موڪلي ٿو ۽ ان جي آڌر ادب ۽ تعظيم سان پيش ٿي پيغام پهچائڻ لاءِ چوي ٿو. پوءِ وري واپسيءَ تي سڄڻ جي پيغام ۾ ڪانگ جي انتظار ۾ بہ ڪلام چيو اٿائين. حمل فقير جو بہ ساڳيو ئي انداز آهي. شاهه سائين فرمائي ٿو.

ڪري ڪانگ ڪرنشون، پيرين پرينءَ پئيج
آئون جو ڏيائين سنيهو، وچ م وساريج
الله لڳ لطيف چي، ڳجهو ڳالهائيج
چئان تيئن چئيج، تہ ڪنياتا! خوش هئين

بيت 1

هنن بيتن جو مفهوم مجازي محبت ۽ مجازي محبوب متعلق آهي. ڪانگ کي قاصد بنائڻ جو ۽ ان جي مختلف ٻولين ۽ آوازن مان مختلف (خوشي يا ڏک جا پيغام) اخذ ڪرڻ، سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي ماحول جي هڪ ريت يا رسم رهي آهي. جنهن کي ٻين شاعرن بہ ڪلام ۾ آندو آهي. شاهه سائين مٿين بيت ۾ ڪانو لاءِ، ڪانگ، ڪنايا، تالا استعمال ڪيا آهن. حمل فقير جي هيٺ بيت ۾ نہ صرف مضمون ۽ بيان جي لحاظ کان پر ڪانو جي انهن ٻنهي نالن جي استعمال ۾ بہ هڪجهڙائي آهي. حمل چوي ٿو.

ڪانگل چئج قريب کي، اوڻ ويهي اولي
پرزو ڏج پرينءَ کي، ڪنيڙن مان ڪولي
منهنجو عرض الله لڳ، چنهنب چئج چولي
تہ بندي ٿي بندگيون چيون، گرندر مٿون گولي
تنهنجي سڪ سوراخ ڪيا، سي ڦٽڙ ڏس ڦولي
جيڪي ٻاجهہ منجهئون ٻولي، سا ڪنيات ڏج خبر تون

(ڪليات حمل - ص 171)

"ڪانگل چئج قريب کي" جي وراڻ سان حمل فقير هن سر جي پهرين فصل جا 20 بيت ۽ ٻئي فصل جا 10 بيت چيا آهن. اڌ مصرع جو تڪراري استعمال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حمل فقير وٽ تمام گهڻو ملي ٿو. اهو لفظ يا مصرعي وراڻ يا تڪراري استعمال، باقائده صورت ۾ سڀ کان اول شاهه لطف الله قادريءَ جي ڪلام ۾ ملي ٿو. جيڪو بعد وارن شاعرن ۾ آندو.

شاهه سائينءَ ۽ حمل فقير جي ڪلام جي پيٽ مان اهو نتيجو نڪري ٿو ته حمل فقير، موضوع، مضمون، بيان، تمثيل ۽ استعاري جي استعمال ۾ شاهه سائينءَ جو ڪافي اثر قبول ڪيو آهي. تشبيهه جو استعمال حمل فقير جي ڪلام ۾ گهٽ آهي ۽ مٿس شاهه سائينءَ جي تشبيهه نگاريءَ جو ڪو اثر نظر نه ٿو اچي.

حوالا - ج : حمل فقير

1. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (سهيڙيندڙ، سوڌيندڙ، سلجهائيندڙ) "ڪليات حمل" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ 1968ع - ص 1 - 2
2. ساڳيو، ص 5 - 6
3. ساڳيو، ص 7 - 8
4. ساڳيو، ص 11 - 13

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ح) فقير قادر بخش بيدل (1814ع - 1872ع)

بيدل فقير جا وڏڙا روهڙيءَ شهر ۾ "تسر" جي ڪپڙي اڻڻ جو پاڻوڪو ڌنڌو ڪندا هئا. سندس والد جو نالو ميان محمد محسن هو، جيڪو هڪ درويش صفت انسان هو ۽ قادري طريقي تحت حضرت شاهہ عنايت شهيد وارن جي هڪ شاخ جو دست بيعت مريد هو. (1)

ميان محمد حسن کي پنهنجو اولاد نہ ٿيندو هو سو هن هڪ بزرگ سيد عبدالوهاب شاهہ کان ان سلسلي ۾ دعا گهرائي، جنهن کيس دعا ڪئي تہ انشاالله توکي اهڙو پٽ ڄمندو جيڪو شريعت، طريقت، معرت ۽ حقيقت جو صاحب هوندو، پر هڪ پير ضعيف هوندس." دعا کي قبوليت ملي ۽ سن 1230هہ مطابق 1814ع ۾ ميان محمد محسن جي گهر فرزند جي پيدائش ٿي. جنهن جو نالو عبدالقادر رکيو ويو. پر حضرت غوث اعظم پير عبدالقادر جيلاني رح جن جي ادب ۽ احترام کان کيس قادر بخش سڏيو ويو ۽ بيدل فقير آخر تائين پاڻ کي ان نالي سان سڏائيندو آيو. (2)

بيدل 1872ع ۾ وفات ڪئي. سندس مزار موجوده روهڙي اسٽيشن جي اولهہ طرف آهي. (3)

بيدل فقير جي ننڍپڻ ۽ تعليم بابت ڪو مستند احوال ڪونہ ٿو ملي البتہ "ديوان بيدل" جو مولف لکي ٿو تہ هو ننڍپڻ کان ئي ٻين ٻارن کان عادتن ۽ هلت چلت ۾ مختلف هوندو هو. تعليم لاءِ کيس قاضي غلام مهدي ولد قاضي پير محمد جي روايت مطابق هڪ مکتب ۾ ويهاريو ويو جتي پاڻ الف کان مٿي نہ پڙهيو. (4)

پر لڳي ٿو تہ اها روايت فقط خوش اعتقاديءَ تي منحصر آهي ڇو تہ فقير صاحب جي تصنيفن مان لڳي ٿو تہ هن کي عربي، فارسي، قرآن، فقہ، حديث، تصوف وغيره جي باري ۾ گهرو علم هو. ۽ اهي تصنيفون نظم توڙي نثر ٻنهي ۾ ڪافي تعداد ۾ موجود آهن ۽ خود قاضي غلام مهديءَ جي روايت آهي تہ بيدل فقير جو حافظو ايترو تہ سٺو هوندو هو جو هڪ دفعو عربي "صنف" جو ڪتاب ڪٿي گم ٿي ويو تہ فقير صاحب اهو سڄو ڪتاب ٻيهر ياد لکي ورتو. (5)

بيدل جي شاعري

انسان تي زندگيءَ جي مختلف دورن ۾ مختلف قسمن جا اثرات مرتب ٿين ٿا ۽ شاعر بہ انهن کان آجو نہ ٿو رهي سگهي. جوانيءَ ۾ حسن پرستي ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عشق مجازي، انساني فطرت کي پاڻ ڏي مائل ۽ گهائل ڪري ٿو. ڪي خدا جا ٻانها آن مجازي حسن ۽ عشق جي منزل پار ڪري محبوب حقيقيءَ جي عشق ۾ قدم رکن ٿا ۽ آخر فنا في الله جي منزل ماڻين ٿا. سنڌي صوفيانہ شاعريءَ ۾ اڪثر شاعرن جي ڪلام ۾ اهائي ترتيب رهي آهي. فقير بيدل جو نالو بہ انهن شاعرن ۾ شمار ٿئي ٿو.

بيدل فقير تمام گهڻو ڪلام چيو آهي ۽ نہ صرف سنڌيءَ ۾ پر سرائڪي، هندي، اردو، فارسي ۽ عربيءَ ۾ بہ شاعري ڪئي اٿس. انهن مڙني ٻولين کي گڏي پاڻ هڪ مخمس بہ تيار ڪيائين جنهن جي هر بند ۾ هر هڪ ٻوليءَ جي هڪ هڪ مصرع ڏني اٿس. بيدل شاعريءَ کان علاوہ مختلف موضوعن تي تمام سٺو نثر بہ لکيو آهي. سندس تصنيفات جو هڪ وڏو انگ آهي جنهن ۾ نثر توڙي نظم ٻنهي جا ڪتاب شامل آهن.

(1) مثنوي رياض الفقر (فارسي مثنوي)

(2) ديوان سلوڪ الطالبين (فارسي غزل)

(3) رموز القادري (فارسي نظم ۾ قصيدہ غوثيہ جي شرح)

(4) ديوان منهاج الحقيقت (فارس غزل)

(5) مثنوي نهر البحر (فارسي مثنوي، روميءَ جي طرز تي)

(6) رموز العارفين (فارسي مثنوي)

(7) تقويت القلوب في تذڪرت المحبوب (فارسي نثر)

(8) پنج گنج (بيدل صاحب دليل ڏيندي قرآن، حديث، رومي، ڄامي ۽ ڪنهن بزرگ جا قول گڏ ڪيا آهن.

(9) قرت العينين في مناقب السبطين (فارسي نثر)

(10) ديوان مصباح الطريقت (فارسي نثر)

(11) فوائد المعنوي (عربي مقولا ۽ سنڌي ترجمو)

(12) سند الموحدين (فارسي نثر ۽ نظم)

(13) وحدت نامہ (سنڌي ۽ سرائڪي بيت)

(14) لغت ميزان طب (فارسي نثر ۾ طب جي لفظن جي لغت)

(15) في بطن احاديث (فارسي نثر ۾ حديثن جي سمجهاڻي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(16) سرود نامہ (سنڌي ۽ سرائڪي بيتن، ڪافين ۽ سہ حرفين جو مجموعو)

(17) تاريخ ھائي وفات (سنڌ ۽ ھند جي مشھور بزرگن جي وفات جون تاريخون)

(18) انشاء قادري (فارسي خط)

(19) قصيدہ ھير رانجھو (فارسي نظم)

(20) عقائد (فارسي ۽ عربي نثر توڙي نظم ۾ پنھنجا عقيدا لکيا اٿس)

(21) منتخب قصہ ليلا مجنون (فارسي نظم)

(22) ديوان بيدل (اردو ۽ ھندي غزل) (6)

بيدل فقير جون ھي تصنيفات ان ڳالھ جو جيئرو جاڳندو ثبوت آھن تہ پاڻ باقاعدہ تعليم ۽ تحصيل يافتہ ھو. ۽ اھا ڳالھ ڪرڻ تہ "الف" کان اڳتي پڙھڻ کان نابري واري ڏنائين. محض ان لاءِ ڪئي وجي ٿي تہ سندس پيدائشي درويشيءَ کي ظاھر ڪيو وڃي ۽ ھن خطي ۾ اھڙيون روايتون ڪافي بزرگن سان منسوب آھن. (جڏھن تہ باقاعدہ تعليم يافتہ ھجڻ سان انھن جي شان ۽ بزرگيءَ ۾ ڪنھن بہ قسم جي ڪمي واقع نہ ٿي ٿئي).

بيدل فقير جي شاعريءَ جو اھم موضوع، نظريہ وحدت الوجود يا ھمہ اوست جي صوفيانہ نظريہ جي تشريح رھيو آھي. ان لحاظ کان پاڻ سنڌ جي صوفي شاعرن جي لڙھيءَ جو ھڪ آبدار موتي آھي. توڙي جو پاڻ مجازي عشق بہ ڪيائين پر پنھنجي ڪلام ۾ ان کي بنھ نہ جھڙي جڳھ ڏني اٿس، جو تہ ھن مجازي عشق کي محض، عشق حقيقيءَ تائين پھچڻ جو ھڪ ذريعو سمجھيو ھو. ان نظرئي کي پاڻ پنھنجي عربي تصنيف (فوائد المعنوي) ۾ وضاحت سان بيان ڪيو اٿس. نظريہ وحدت الوجود جي نظرئي جي تشريح ۾ بيدل فقير حضرت سچل سرمست کان تمام گھڻو متاثر آھي، ۽ ان وارو طريقو اختيار ڪيو اٿس. ٻين صوفي شاعرن جي مقابلي ۾ ان جو مٿس تمام گھرو اثر آھي، جنھن جو سبب ھي بہ ٿي سگھي ٿو تہ ٻئي ساڳيءَ جوءِ جا رھاڪو ۽ ماڳن جي لحاظ کان قريبي پاڙيسري ھئا. سچل سائين 1829ع ۾ وصال ڪيو آھي ۽ بيدل فقير 1814ع ۾ ڄائو آھي. يعني بيدل 15 ڪن سالن جو اپرندڙ جوان ھو جڏھن سچل وفات ڪئي. عين ممڪن آھي تہ ھن روبرو سچل کي ڏٺو بہ ھجي.

سنڌ جي اڪثر صوفي شاعرن وانگر بيدل بہ تصوف ۽ نظريہ وحدت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

الوجود کي مختلف رائج رومانوي قِصن جي تمثيلن ۾ پيش ڪيو آهي. شاھ لطيف ان سلسلي ۾ صرف پنهنجي سنڌ اندر رائج قصن جي تمثيلن کي پنهنجي شعر جي زينت بڻايو آهي، ڇو تہ عوام انهن جي واقعات ۽ حالات کان چڱيءَ ۾ باخبر هو. پر بعد جي شاعرن سنڌ کان ٻاهرين قصن کي بہ پنهنجي ڪلام ۾ آندو. بيدل فقير جي شاعريءَ ۾ بہ مقامي قصن کان علاوه هير رانجهو، يوسف زليخا، شيرين فرهاد جي رومانوي داستانن ۾ بہ تمثيلي شعر ملي ٿو.

بيدل فقير جي سوانح حيات مان ظاهر ٿئي ٿو تہ پاڻ سنڌ جي اترئين علائقي يعني "سري" سان تعلق رکي ٿو. ان لحاظ سان سندس ڪلام جي ٻولي بہ سري واري سنڌي آهي جنهن ۾ خاص طور تي جمع ٺاهڻ وقت پڇاڙيءَ "آن" لڳندو آهي. جيئن راه مان "راهان، نگاه مان نگاهان، آه مان "آهان" وغيره:

راڳ جا قائل، من جا مائل، وڃن سي رمزن واريون "راهان"

پنهنجو پاڻ ويڪن اٿون وسهن، ناهيان جاڏي ڪرن "نگاهان"

ناچ نچائڻ، ڳائڻ ڳائڻ، عرشون لنگهن، انهن جون "آهان"(7)

ان کان علاوه اتر ۾ سرائڪي علائقي سان ملڻ ڪري سندس سنڌيءَ ۾ سرائڪي جي بہ آميزش آهي ۽ ڪٿي ڪٿي ان ۾ عربي، فارسي ۽ هندي لفظ بہ استعمال ڪيا اٿس.

فني گهاڙيٽي ۽ هيئت جي لحاظ کان ڏٺو وڃي تہ بيدل فقير، سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ رائج روايت مطابق هندي ڇند وديا تي بہ ڪلام چيو آهي جنهن ۾ دوهو، سورٺو، دوهو سورٺو ميل ۽ ڪافين بہ ڏيڍي، پيڙهي، ٽيڙهي، اڌاٽوٽي ٺل واريون چيون اٿس ۽ عروضي شاعريءَ ۾ سندس حضرت قلندر شهباز جي شان ۾ مناقبو چيل آهي. (8)

سنڌي شعرن ۾ پهرين يا آخري مصرع ۾ اڌ مصرع جي وراڻ بيدل فقير جي بيتن ۾ تمام سهڻي انداز ۾ ملي ٿي. مثلاً: (1)

حقيقت ۾ هڪ ٿيو، موسيٰ ۽ فرعون
حقيقت ۾ هڪ ٿيو، ڪفر ۽ ايمان
حقيقت ۾ هڪ ٿيو، اڇو ۽ ڪارو
حقيقت ۾ هڪ ٿيو، نوري ۽ ناري

(ديوان بيدل - 102، 113)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مثلاً: (2)

نفيءَ ڏاران ناهه ڪو سالڪ سود سندو
نفيءَ ڏاران ناهه ڪو، موررون منفعت
نفيءَ ڏاران ناهه ڪو، چنچل ٻيو چارو
نفيءَ ڏاران ناهه ڪو، ويراڳي ٻي وات
نفيءَ ڏاران نه ٿئي، وحدت ساڻ وصول

(ديوان بيدل - ص 109)

بيدل فقير جي بيتن ۾، اڪثر هن قسم جي وراڻ آهي.

بيدل جي شاعريءَ ۾ تشبيهه ۽ استعاري جي استعمال تي شاهه جو اثر

بيدل فقير جي ڪلام کي جاچيو وڃي ته پاڻ نهايت سهڻو ۽ وقتائتو شعري صنعتن جو استعمال ڪيو آهي. پر اڪثر ڪري سندس ڪلام ۾ مضمون يا موضوع کي سڌو سنئون بيان ڪيو ويو آهي. شعري صنعتن يعني تشبيهه، استعاري، ڪنايي وغيره جو استعمال پاڻ تمام گهٽ ڪيو اٿس. هتي ان ڳالهه جو تجزيو ڪيو ويندو ته خاص طور تي تشبيهه ۽ استعاري جي صنعتن جي استعمال ۾ هن پنهنجي بزرگ ۽ نامر ڪنٽي شاعر حضرت شاهه عبداللطيف جو ڪيترو اثر قبوليو آهي.

ديوان بيدل جي پهرين باب "وحدت نامه" جي 32 بيت ۾ چوڏهين جي چنڊ سان تشبيهه ڏيندي چوي ٿو:

اڄ ٿي اثبات ۾ جو گيشڙن جوءِ

ٿي مصرع: رندن سندي روءِ چمڪي چوڏس چنڊ جيان

(ديوان بيدل - ص 104)

چوڏهين جي چنڊ جي تشبيهه شاهه سائين ڪافي هنڌن تي آندي آهي. سر مومل راڻو ۾ پاڻ فرمائي ٿو:

داستان پهريون - بيت 2

ڪال ڳڏيوسين ڪاڪڙي، جهڙو ماڻ منير

داستان ٻائون - بيت 1

چوڏهيءَ ماڻ چنڊ جنءِ، ڪٿو سامهيءَ سهائو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه سائين سر ڪاهوڙيءَ ۾ فرمائي ٿو:

جت نہ پکيءَ پير، تت تمڪي باهڙي
پيو پاريندو ڪير، ڪاهوڙڪي ڪر ري؟

(شهوائي - ص 1064)

ان جوءِ ذڪر ڪندي بيدل فقير بہ ساڳيو مضمون ۽ محاورو استعمال ڪري ٿو:

لنگهي ويو نو ڪند ڪون، سنياسين جو سير
جاتي سندن جهوپڙا، تاتي پکيءَ نہ پير
ڪاپڙين ريّ ڪير، هلندڙ تئي هوت ڏي

(ديوان بيدل - ص 113)

بيدل فقير جي مٿئين بيت ۾ سنياسي، ڪاپڙي ۽ "هوت" جو استعارو بہ استعمال ٿيو آهي.

جيڪو شاهه سائينءَ جو ڪلام ۾ بہ تمام گهڻو استعمال ٿيل آهي. سر پورب ۽ سر رامڪليءَ ۾ شاهه سائين جوڳين جا مختلف نالا مستعار ڪيا آهن. جن مان ڪجهہ شاهه سائينءَ جي متقدمين بہ ڪيا آهن ۽ شاهه جي متاخرين توڙي همعصرن تي بہ ان جو اثر رهيو آهي پيو استعارو آهي "هوت" جو جيڪو اصل پنهون لاءِ ان جي ذات جو نالو هئڻ ڪري استعمال ٿيو آهي پر شاهه سائين جي صوفيانہ ڪلام ۾ ان کي محبوب حقيقيءَ لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي ۽ هتي بيدل فقير بہ اهو اثر قبوليندي "هوت" جو استعاري طور استعمال ڪيو آهي. ورنہ ڪاپڙين جو هوت پنهونءَ سان ڪهڙو واسطو؟ بيدل شاهه سائينءَ وانگر انهن سلوڪ جي راهه رمندڙ فقيرن جي منزل مقصود بہ "پورب" ٿي بيان ڪئي آهي. شاهه سائين فرمايو:

سر رامڪلي

جاڳي، جڏي جاڳ، پرُ تون پورب پار ڏي

(شهوائي - ص 1155)

آيـن جـي جوڳـي، پـورب ليـنـدي پـڏري

(شهوائي - ص 1165)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيدل فقير چوي ٿو:

پـوءِ سنياسـين سـامر، پـورب سـندي پنـڌ ۾

(ديوان بيدل - ص 114)

لفظ ڪلال يا "ڪلاڙ" جنهن جي اصل معنيٰ آهي شراب چڪائيندڙ، شراب جو ڪاروبار ڪندڙ. پر سر يمن ڪلياڻ ۾ شاهه سائينءَ ان کي مرشد ڪامل لاءِ مستعار ڪيو آهي.

ڪلاڙنئون ڪاءِ مـت نـہ سـگهين، مـون هنيـان!
رنـــدي رات وهـــاءِ، چڪـــائيندي بنيـــون

(شهوائي - ص 120)

بيدل استعاراتي استعمال ۾ ڪلال جو ذڪر هن طرح ڪري ٿو:

سـر سـهيون ڪيـو سـر جـو، ڏنـو جـن جمـال
ڏنـو تـن ڪـلال، سـر ڪـو سـوز گـداز جـو

(ديوان بيدل - ص 115)

پنهنجو پاڻ سڃاڻڻ يا نظريہ وحدت الوجود جي تشريح ڪندي شاهه سائين آواز ۽ ان جي پڙاڏي جي تشبيهه استعمال ڪئي آهي تہ جيئن پڙاڏو بہ اصل ۾ ان ئي آواز جو مظهر آهي، الڳ ڪجهه نہ آهي، تيئن هي ڪائنات بہ ان ذات واحد جو مظهر آهي، الڳ ڪو وجود نہ ٿي رکي.

شاهه سائين فرمائي ٿو:

پـڙاڏو سـوئي سڏ، ورُ وائـيءَ جـو جـي لهيـن
هـئـا اگهـــر گـــڏ، پـــڌرِ ۾ پـــ ٿيـــا

(شهوائي - ص 68 - بيت 22)

بيدل فقير اها ئي تشبيهه استعمال ڪندي چوي ٿو:

ڳـولا ڪريـن جنهـن جـي سـاڳيو تـون سـوئي
جي پاڻ پروڙين پانهنجو، نـاهين بيـو ڪوئـي
هـيءَ، هـو هڪوئـي، سـڏ پـڙاڏو سمجهـہ تـون

(ديوان بيدل - ص 116)

جـي تـو بيـت پانئيـا، سـي آيتـون آهـن
نيـو مـن لائيـن، پريـان سـندي پـار ڏي

(شهوائي - ص 334)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيدل فقير "وحدت نامہ" جي باب جي آخري بيت ۾ اهو ئي مطلب واضح ڪندي، آيتن بدران "تلقين رباني" جو لفظ استعمال ڪيو آهي.

بيــدل جــا هــي بيــت، تلقيــن ربــاني
ڪــري عيــاني، ڇــڏيئن راز رنــدن جــو

(ديوان بيدل - ص 119)

"وحدت نامہ" کان پوءِ "فرائض صوفيہ" جي عنوان هيٺ بيتن ۾ بيدل فقير صوفين لاءِ ڪجهه تنبيهون ۽ تاڪيد بيان ڪيا آهن ۽ خاص طور تي نفي ۽ اثبات جي فلسفي کي سمجهايو اٿائين. هن پوري باب ۾ جيڪو 23 بيتن تي مشتمل آهي، بيدل صرف هڪ بيت ۾ "هوت" جو استعاري طور استعمال ڪيو آهي.

فرمائي ٿو:

چست منجهون چالاڪ، هت پڻ ڏٺم هوت کي،
"فلما تجليٰ ربہ للجبل جعلہ دڪا" سريو ماسواڪَ
"مــاڪذب الفــواد مــاريٰ"، اعلــيٰ ٿيــو ادارڪ
"ولقــد راه نزلتــہ الاخــريٰ"، پريــنءَ پوريــا چــاڪ
هــو جــي پــڪ پيــاڪ، ســاقي ٿيــا صبــوح جــا

(ديوان بيدل - ص 125، 126)

"فرائض صوفيہ" کان پوءِ "ابيات سنڌي" جو باب آهي. هن ۾ بيدل فقير ڪجهه جوڳين جي باري ۾ ڪجهه "سسئي پنهون" جي تمثيل ۾ ڪجهه "مارئي" جي تمثيل ۾ نهايت اونها صوفيانہ خيال بيتن منجهه بيان ڪيا آهن. گهڻو ڪري هن باب ۾ بيدل جو مضمون سنئون سڌو آهي ۽ صوفيانہ قول يا قرآن پاڪ جون آيتون سمجهائيءَ لاءِ ڏنيون اٿائين. استعاري جو استعمال تمام گهٽ ڪيو اٿائين. جيئن روئڻ لاءِ "محبت سندو مينهن". محبوب حقيقيءَ لاءِ پنهون، طالب لاءِ ڪاپڙي، جوڳي، نانگو، لاهوتي وغيره ۽ مارئيءَ جي تمثيل ۾ مارئي بہ سالڪ لاءِ مستعار ڪئي وئي آهي.

محبوب جي فراق ۽ ان جي سڪ ۾ زار و قطار روئڻ لاءِ مينهن کي مستعار ڪندي لطيف سائين سر "ديسي" جي وائي ۾ فرمائي ٿو.

ولهــي هــت وســائيا ســندا محبــت مينهــن

(شاهوائي - ص 521)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيدل فقير چوي ٿو:

هڪ ڏکي پيو ڏوکري ٽيون جو تتس ڏينهن
محبت سندو مينهن، ويچاريءَ وسائيو
(ديوان بيدل -ص 130)

"ابيات سنڌي" بعد "متفرقہ بيت" جي عنوان ۾ بيدل جا سنڌي بيت ڇپيل آهن، جن ۾ نوري، مارئي ۽ جوڳين جو تمثيلي شعر آهي.

"نوري" وارو داستان شاھ سائين "سر ڪاموڊ" جي سري هيٺ بيان ڪيو آهي. بيدل فقير بہ بلڪل شاھ سائينءَ وانگر ساڳيو ئي استعاراتي استعمال ڪيو آهي. سر ڪاموڊ ۾ شاھ سائين فرمائي ٿو.

نوريءَ جي نياز جو، عجب اُجهلُ هو.
سمون سر سين ۾، مي مورڇئو سو.
اڇيو اپين پوءِ، محبت پڳي راڻيين
(شهواڻي - ص 863)

بيدل فقير چوي ٿو:

سرهي سنگ سمي، جي ڪيو نوريءَ کي نور
نسبت نماڻيءَ کي، ڏک ڪنئون ڪيو ڏور
هلي منجهہ حضور، مهاڻيءَ مان لڌو
(ديوان بيدل - ص 135)

ڪٿي ڪٿي تہ استعارن جي استعمال سان گڏ شاھ سائينءَ جي مضمون ۽ لفظي استعمال جو بہ بيدل تي گهرو اثر ڏسجي ٿو. جيئن سر رامڪليءَ ۾ شاھ جو بيت آهي.

جتي عرش نہ اپ ڪو، مزين ناه ذرو
نڪو چاڙائو چنڊ جو، نڪو سج سرو
اتي آديسين جو، لڳو دنگ درو
پري پيين پرو، نات ڏناٿون ناه ۾
(شهواڻي - ص 1176)

۽ بيدل فقير چوي ٿو :

ڪن ڪون اڳي ڪاٿهين، هو سناسي جو سير
نڪو ڪرسي عرش هو، نڪو زبر زير
نڪو پريءَ پير، نڪا بوءِ بشر جي
(ديوان بيدل - ص 136)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مختلف صوفيانہ منزلن ملڪوت، جبروت، لاهوت، ناسوت، هاهوت، جو ذڪر شاهه سائينءَ ڪافي بيتن ۾ مختلف سرن ۾ ڪيو آهي ۽ سندس متاخرين ۾ ٻين صوفي شاعرن بہ ڪيو آهي. بيدل فقير بہ ڪجهه هنڌن تي اهو ذڪر ڪيو آهي، پر هن هڪ وڌيڪ منزل "باهوت" جو ذڪر بہ ڪيو اهي، مثال طور:

ڪافي روپ بلاولي اڏر پکيڙا وانءِ واهيري . نڪر منجهان ناسوت

(1) جنهن وسايو قالب خاڪي آهي ماهر ۾ ملڪوت

(2) پاڻ سڃاڻ تہ آهين عارف جاءِ تنهن جي جبروت

(3) گهڻا ڏينهن هو وطن تنهنجو لامڪان لاهوت

(4) آدم حوا کان هئين تون اڳهين بيشڪ ۾ باهوت

(5) بيدل ڪر پرواز جو سعيو هل موٽي هاهوت

(ديوان بيدل - ص 14)

بيدل "ڪافي روپ سسئي" ۾ دنياوي يا فاني دنيا لاءِ "حباب" ۽ محبوب تان قربان ٿيڻ لاءِ "ڪباب" جو استعارو يا تشبيهه استعمال ڪئي آهي ۽ ان کان علاوه هن تمثيل ۾ محبوب حقيقيءَ لاءِ، هوت، آرياڻي، پنهون، ڪوهيارل جا استعارا استعمال ۾ آندل آهن. جن بابت اڳ بہ لکي چڪا آهيون تہ شاهه سائينءَ بہ پنهنجي هن تمثيل ۾ استعمال ڪيا آهن.

بيدل فقير ڪافيءَ، توريءَ عين عذاب، تورڙي باغ بهشت جا جي چوٿين مصرع ۾ چوي ٿو:

پيهي وڃ پاتال ۾ هئون ڇڏ حباب

(ديوان بيدل - ص 144)

سر آسا ۽ ڪلياڻ ۾ شاهه سائين حباب جو استعارو استعمال ڪندي فرمايو:

حباب ٿي هٿا. انهي واديءَ وچ ۾

(شهوائي - ص 1013)

محبوب خاطر پنهنجي جان قربان ڪري ڇڏڻ لاءِ شاهه سائين سر رامڪلي ۾ فرمايو:

سامي ڪامي پرين لاءِ، ڪسي ٿيا ڪباب

(شهوائي - ص 1035)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ بيدل متئين ڪافي جي پنجين مصرع ۾ چيو:

بيدل هٿئون هوت جي، ڪسي ٿيءَ ڪباب

(ديوان بيدل - ص 144)

شاهہ سائين ۽ بيدل فقير جي شاعريءَ جي هن تقابلي جائزي ۾، جنهن ۾ اسان جو مقصد استعاري ۽ تشبيهہ جي پيٽ هو، مجموعي طور تي اهو ڏنو ويو تہ سنڌيءَ جي شاعرن جي سرتاج، شاهہ لطيف سائين جي ڪلام جو، زبان، موضوع، مضمون توڙي شعري صنعتن استعاري ۽ تشبيهہ جي لحاظ کان پنهنجي هن متاخر شاعر تي ڪافي گهرو ۽ گهاٽو اثر ڇڏيو آهي. اهڙا ڪوڙ استعارا ۽ تشبيهون مليون آهن جيڪي ساڳين مطلبن ۽ مقصدن لاءِ شاهہ سائينءَ بہ استعمال ڪيون آهن. توڙي جو ٻنهي شاعرن جي رهائشي علائقن ۾ بہ اتر ۽ ڏکڻ جو وڏو فرق موجود آهي. بيدل فقير جي سوانح حيات ۾ بيان ٿي چڪو آهي تہ متس پنهنجي پاڙيسري صوفي بزرگ ۽ شاعر حضرت سچل سرمست جو تمام گهڻو اثر هو پر ان جي باوجود بيدل جو ڪلام ان جو چٽو ثبوت آهي تہ پاڻ نہ صرف شاهہ سائينءَ جي ڪلام جو گهرو مطالعو ڪيو اٿائين پر ان کان تمام گهڻو متاثر بہ ٿيو آهي.

عمومي جائزو:

هن باب ۾ ان ڳالهہ جو تحقيقي جائزو ورتو ويو تہ استعاري ۽ تشبيهہ جي صنعتي استعمال ۾ شاهہ لطيف جي متاخرين تي سندن ڪهڙو اثر ٿيو ظاهر آهي تہ سندن متاخرين جو هڪ طويل ۽ لامحدود سلسلو آهي پر هتي ڀن بنيادن تي انهن جي چونڊ ڪئي وئي، هڪ شاعريءَ جو موضوع. شاهہ لطيف جو مک ۽ حاوي موضوع بنا ڪنهن اختلاف راءِ جي "تصوف" آهي. پاڻ پنهنجي بيمثال شاعريءَ جي ذريعي عوام کي تصوف جا نهايت ڳوڙها ۽ ڳنڀير مسئلا سمجهايا اٿس. ۽ ان مقصد لاءِ پاڻ تشبيهہ ۽ خاص طور تي استعاري جو استعمال ڪيو اٿس. ان ڪري هتي سندن متاخرين ۾ جن شاعرن جي چونڊ ڪئي وئي آهي، تن جو بہ مک موضوع آهي تصوف. ٻيو بنياد آهي عرصي جي قربت، جو تہ هر دور جا پنهنجا ادبي رويا هوندا آهن ۽ شاعري پنهنجي دور جي انهن روين جي آئينہ دار ٿئي ٿي. هت منتخب ڪيل متاخرين، سندن وفات کان هڪ صدي جي اندر ٿي آهن. هن باب جو پهريون شاعر مراد فقير، شاهہ صاحب جي وفات کان 10 سال اڳ ڄائو ۽ آخري شاعر فقير قادربخش بيدل، سندن وفات کان 62 سال پوءِ ڄائو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاھ لطيف ۽ سندس مذڪوره متاخرين ۾ استعاري جي لحاظ کان جيڪا خاص هڪجهڙائي ملي ٿي سا آهي رومانوي قصن جي ڪردارن ۽ ماڳن مڪانن جو استعاراتي استعمال. سنڌ جي صوفيانہ شاعريءَ ۾ اهو استعمال ڪافي اڳاٽو. شاھ صاحب جي متقدمين کان شروع ٿئي ٿو پر گهڻ مقدار ۾ شاھ سائينءَ تائين پهچي اهو پنهنجي پوري عروج کي پهچي ٿو. پاڻ سٽن ئي قصن جي مکيہ واقعن کي تمثيل طور بيان ڪندي، ان ۾ ڪافي تفصيل ۽ وضاحت سان ان صنعت جو استعمال ڪيو اٿس. اهڙيءَ طرح سامونڊي سفر ۽ ان سان تعلق رکندڙ شين ۽ ڪردارن (ٻيڙي، معلم، ملاح وغيره) جو استعاري طور استعمال شاھ لطيف، سر "سريراڳ" ۾ نهايت تفصيل سان ڪيو آهي ۽ اهو ئي طريقو سندس متاخرين بہ اختيار ڪيو آهي. هي استعاراتي استعمال بہ شاھ سائينءَ جي متقدمين (قاضي قاضن، شاھ عنايت) کان شروع ٿئي ٿو ۽ اهو تسلسل متاخرين تائين جاري رهيو آهي. ان کان علاوه جوڳين ۽ سامين، هنج، ڪنگ، سر ۽ موتي وغيره، ڪيرت، ڪينرو، مگنو ۽ ڏاتار، ڪاپو، ڪاپائتي، صراف وغيره، پتنگ پروانو ۽ باھ وغيره. هنن مڙني جاندار ۽ بي جان شين جي استعاراتي استعمال جو سلسلو بہ شاھ سائينءَ جي ڪجھ بزرگ ۽ ڪجھ همعصر شاعرن کان ٿيندو متاخرين تائين پهتو. جن مان ڪجھ انهن جو بلڪل ساڳئي نموني صوفيانہ مطلب لاءِ استعمال ڪيو آهي. پر هتي بہ ان جو اظهار ضروري آهي تہ شاعرن جي انهن تنهي سلسلن مان اهو استعمال سڀ کان بهتر، واضح ۽ تفصيل سان شاھ صاحب ئي ڪيو آهي.

"تشبيھ" جي صنعتي استعمال ۾ بہ شاھ سائينءَ جو پنهنجي متاخرين تي ڪافي ڪجھ اثر نظر اچي ٿو. جيئن روئڻ ۽ جهجهڻ کي ساوڻ مينهن يا جهڙ وانگر جهمڻ سان، رتنون ڳوڙهن جي مجٺ جي ڳاڙهي رنگ سان (رتان رت مجٺ). هي ٻئي تشبيهون شاھ سائينءَ جي ڪجھ همعصرن جي ڪلام ۾ بہ مليون آهن. جن جو بيان متعلقہ باب ۾ ٿي چڪو آهي. انهن کان سواءِ خوش ٿيڻ يا ٻهڪڻ کي واڙيءَ ڦل وانگر وهسڻ، ڳجھ يا راز سانڍڻ کي نهائينءَ جي پاڻ سانڍڻ سان، ساڻي رنگ کي پان جي پتن سان وغيره جون تشبيهون شاھ صاحب کان پوءِ سندس متاخرين بہ استعمال ڪيون آهن ۽ انهن جي طريقہ بيان تي بہ شاھ جو اثر نمايان نظر اچي ٿو. ڪٿي ڪٿي هنن، انهن صنعتن جي استعمال واريون شاھ جون مصرعون تضمين طور بہ استعمال ڪيون آهن. (خصوصن صديق فقير سومري)

شاھ سائينءَ جي متاخرين تي ان اثر جي سرچشمہ ۾ بنيادي طور تي تہ "گنج شريف" وارو قلمي نسخو رهيو هوندو. ان کان علاوه زباني روايتون ۽ شاھ جي درگاھ تي ٿيندڙ راڳ بہ ان سلسلي ۾ ڪافي اهميت رکن ٿا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا - ح - فقير قادر بخش بيدل

1. عبدالحسين شاهه موسوي (مؤلف) "ديوان بيدل" سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال، تلڪ چاڙهي حيدرآباد 1954ع - ص 3.
2. ساڳيو، ص 3
3. ساڳيو، ص 46
4. ساڳيو، ص 3
5. ساڳيو، ص 4
6. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ"، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 1994ع - ص 181.
7. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "سنڌي ادب جو تنقيدي اپڀاس"، ص 504.
8. ساڳيو، ص 506 - 507.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

BIBLIOGRAPHY

سنڌي ڪتاب

(الف) شاهہ جي رسالي جا نسخا مختلف عالمن جا مرتب ڪيل

1. آڏواڻي ڪلياڻ، "شاهہ جو رسالو" مڪتبہ برهان، اسحاقيہ پرنٽنگ پريس اردو بازار ڪراچي 1976ع.
2. انصاري عثمان علي، "شاهہ جو رسالو" شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڪميٽي ڀٽ شاهہ 1418هہ/1997ع.
3. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر، "شاهہ جو رسالو"، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، ڪميٽي حيدرآباد.
4. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر، "شاهہ جو رسالو، 1867ع واري پهرين بمبئي ڇاپي جو عڪس علامہ قاضي رسالو تحقيق رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ، 1416هہ/ 1995ع.
5. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر، "شاهہ جو رسالو شاهہ جو ڪلام" (ڏهن جلدن ۾)، علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد، سنڌ سن 1410هہ/ 1989ع کان 1419هہ/1998ع.
6. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر (محقق ۽ شارح) "شاهہ جو رسالو"، علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ، 1420هہ/1999ع.
7. ڏيپلائي محمد عثمان، "شاهہ جو رسالو"، شيخ غلام علي اينڊ سنز، قرآن پريس حيدرآباد سنڌ 1963ع.
8. "گنج" (شاهہ جو رسالو - قديم صورتخطي) قديم صورتخطيءَ ۾ آڻيندڙ فقير سيد عبدالعظيم شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ/حيدرآباد سنڌ 1416هہ/1995ع.
9. شهواڻي غلام محمد، "شاهہ جو رسالو"، آفتاب پرنٽنگ پريس شاهي بازار حيدرآباد سنڌ 1950ع.
10. قاسمي غلام مصطفيٰ، "شاهہ جو رسالو"، بشير احمد اينڊ سنز، جهونا مارڪيٽ ڪراچي - 1951ع.
11. قاضي امداد علي امام علي، "رسالو (پيغام) شاهہ عبداللطيف جو"، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي - حيدرآباد، پاڪستان 1380ع/1961ع.
12. گربخشاڻي هوتچند مولچند ڊاڪٽر، "شاهہ جو رسالو" (ٽن جلدن ۾) شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد سنڌ 1399هہ - 1979ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

13. مرزا قليچ بيگ. "رسالو شاهه عبداللطيف ڀٽائي" يوسف برادرز حيدرآباد 1951ع.

14. ميمڻ محمد صديق خان بهادر. "شاهه جو رسالو" سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد.

(ب) ٻيا مددگار ڪتاب

15. آڏواڻي ڀيرومل مهرچند. "لطيفي سُر". شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه حيدرآباد سنڌ.

16. انصاري عثمان علي، "رسالو سچل سر مست". سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت. منظور چيمبرس گاڏي کاتو حيدرآباد.

17. بدوي لطف الله. "تذڪره لطفي" (ٻاگو ٽيون ۽ ٻيو) آر - ايچ احمد اينڊ برادرز. حيدرآباد.

18. بدوي لطف الله. "ڪنبڙيءَ وارن جو ڪلام" (مرتب). سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ 1964ع.

19. بکري مير محمد معصوم. "تاريخي معصومي" (سنڌي ترجمو) مخدوم امير احمد. سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو /حيدرآباد سنڌ 1985ع.

20. بلوچ عبدالغفار خان. "شاهه عبداللطيف. ان جو ڪلام ۽ فڪر". وفائي پبليڪيشن ڪراچي.

21. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر (مرتب) "سنڌي لغات". (پنج جلد) سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو /حيدرآباد.

22. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر. "قاضي قادن جو رسالو". انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي. سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو سنڌ 1420هه/1999ع.

23. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر. "شاهه عنايت جو ڪلام" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1963ع.

24. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر. "شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام". سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.

25. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر. (سهيڙيندڙ. سموهيندڙ. سلجهائيندڙ) "ڪليات حمل" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ 1969ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

26. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر (تصحيح ۽ تحقيق) "راڳ نامون فقير صاحب صوفي محمد صديق جو". شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد سنڌ. 1401ھ /1981ع.

27. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر (تصحيح ۽ تحقيق) "خليفي صاحب جو رسالو". سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ پاڪستان 1966ع.

28. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر. "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ" ڇاپو ٽيون. سنڌ يونيورسٽي پريس. ناشر. پاڪستان اسٽڊي سينٽر ڄامشورو.

29. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر. "ٻيلاين جا ٻول" ٻيو ڇاپو. زيب ادبي مرڪز حيدرآباد 1970ع.

30. ٺڪر هيرو جيٺانند. "قاضي قادن جو ڪلام" پوجا پبليڪيشنس لارينس روڊ دهلي. 1978.

31. جوٽيجو عبدالجبار ڊاڪٽر. "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ". روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو - 1990ع.

32. جوٽيجو عبدالجبار ڊاڪٽر. "سنڌي شاعريءَ تي فارسيءَ جو اثر" (پي ايچ ڊي ٿيسز) انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي. سنڌ يونيورسٽي پريس ڄامشورو 1980ع.

33. جوٽيجو عبدالجبار شاھ. "ڪنزل اللطيف" (ڀاڱو پهريون) ابراهيم پريس حيدرآباد 1961ع.

34. جويو محمد ابراهيم. "شاھ سچل سامي" روشني پبليڪيشنس ڪنڊيارو 1990ع.

35. جويو محمد ابراهيم. "ادب ٻولي تعليم" سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت سنڌي ادبي بورڊ پريس. سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو 1998ع.

36. حميد سنڌي. (مرتب) "سر رامڪلي" شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز ڪميٽي ڀٽ شاھ /حيدرآباد. 1793ع.

37. دائود پوٽو عمر بن محمد ڊاڪٽر (مرتب) "ابيات سنڌي" سنڌي ادبي سوسائٽي ڪراچي 1929ع.

38. دائود پوٽو عمر بن محمد (سوڍيندڙ. سنواريندڙ) "شاھ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" شاھ عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڀٽ شاھ 1977ع.

39. دائود پوٽو عمر بن محمد ڊاڪٽر (مؤلف) "ڪلام گرهوڙي" ثقافت و سياحت کاتو. حڪومت سنڌ ڪراچي. 1416ھ /1995ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

40. دائود پوٽو خانم خديجه (سهيڙيندڙ) "مضمون ۽ مقالا، علامه عمر بن محمد دائود پوٽو" شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، حيدرآباد، ڀٽ شاهه 1399هه/1978ع.

41. راشدي حسام الدين، "مهراڻ جون موجون" پاڪستان پبليڪيشن حيدرآباد - 1964ع.

42. سانگي مير عبدالحسين، "لطائف لطيفي"، مترجم عبدالرسول قادري شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه حيدرآباد 1407هه/1986ع.

43. سٽايو غلام نبي ڊاڪٽر، "شاهه جي شاعريءَ ۾ علامت نگاري" (پي ايچ ڊي ٿيسز)، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه حيدرآباد 1992ع.

44. سريوال غلام عباس (مترجم) "الغزالي" نسيم بڪ ڊپو، حيدرآباد 1986ع.

45. "سر ڪلياڻ جو مطالعو"، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد - 1390هه/1970ع.

46. "سر ڪنڀات جو مطالعو"، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد 1392هه/1972ع.

47. "سر ساموندي جو مطالعو"، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد، 1394هه/1974ع.

48. "سر سهڻي جو مطالعو"، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه 1395هه/1975ع.

49. "سر سسئي آبري جو مطالعو" شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد، 1396هه/1976ع.

50. سورلي ايچ ٽي، "ڀٽ جو شاهه" مترجم عطا محمد ڀنڀرو، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 1992ع.

51. سيد جي ايم، "پيغام لطيف" روشني پبليڪيشنس ڪنڊيارو، 1988ع.

52. سيوهاڻي حڪيم فتح محمد، "آفتاب ادب عرف ساهت جو سچ" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ 1974ع.

53. "شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام ۾ اسلامي قدر"، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه 1418هه/1997ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

54. "شاهہ عبداللطيف ڀٽائي - چونڊ مضمون"، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ 1418هہ/1997ع.

55. شيخ محمد ابراهيم خليل ڊاڪٽر، "ادب ۽ تنقيد" زيب ادبي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد 1975ع.

56. شيخ محمد ابراهيم خليل، "رهنمائي شاعري" ڀاڱو ڀهريون، سنڌي ادبي مرڪز حيدرآباد 1956ع.

57. عباسي تنوير، "شاهہ لطيف جي شاعري" ٽن جلدن ۾، نيو فيلڊس پبليڪيشنس ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد سنڌ 1989ع.

58. عباسي تنوير، "سنڌ جا عظيم صوفي بزرگ"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1981ع.

59. علي نواز جتوئي پروفيسر (مرتب) "شهيد گرهوڙيءَ جو سنڌي ڪلام" سهڻي پرنٽرس الهندو ڪچو حيدرآباد سنڌ 1984ع.

60. فهميده حسين ڊاڪٽر، "شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ" پي ايچ ڊي ٿيسز، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ /حيدرآباد، 1414هہ/1993ع.

61. "قاضي قادن جو ڪلام - هيرو نڪر" (سنڌ ۾ ان جو اڀياس) روشني پبليڪيشنس ڪنڊيارو - 1996ع.

62. قانع مير علي شير، "تحفتہ الڪرام" (سنڌي ترجمو) سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ 1957ع.

63. گرامي غلام محمد مولانا، "عرفان لطيف" مڪتبہ لطيفي حيدرآباد 1978ع.

64. گرامي غلام محمد مولانا، "مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات"، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ 1413هہ/1992ع.

65. گربخشاڻي هوتچند مولچند (مولف) "لنواري جا لال" لنواري شريف اڪيڊمي 1987ع.

66. صديقي عبدالجبار (مترجم) "تشبيهات رومي" اداره پاٽ هائوس ۽ پبلشر حيدرآباد سنڌ.

67. نظاماڻي الهہ بخش، "لوڪ ادب جي ارتقائي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو 1981ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

68. نظاماڻي مير محمد (مؤلف) "رسالو شاهه عبدالڪريم" (ڪلام - ڪريم) آر - اير فتح اينڊ برادرز، حيدرآباد، مغربي پاڪستان 1961ع.
69. مرزا قليچ بيگ، "احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي"، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، حيدرآباد سنڌ، تصحيح ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڇاپو پهريون 1972ع.
70. مرزا قليچ بيگ، "سنڌي ويا ڪرڻ" (ٻاڳو ٻيو) سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ڪراچي سنڌ 1960ع.
71. مرزا قليچ بيگ، "علم بديع ۽ علم عروض"، اداره قليچ ٽنڊو ٺوڙهو حيدرآباد، ڇاپو پهريون 1953ع.
72. مرزا قليچ بيگ، "رسالو ڪريمي"، يوسف برادرز، حيدرآباد، ڇاپو پهريون 1904ع.
73. مرزا قليچ بيگ، "لغات لطيفي" نئون مرتب الحاج سيد علي رضا شاهه بخاري مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور - 1998ع.
74. مرزا حبيب الله پروفيسر، "سر مارئي"، نسيم بڪ ڊپو، فوجداري روڊ حيدرآباد.
75. مرزا ممتاز (مرتب) "مبين عيسيٰ جا سنڌي بيت" شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه، حيدرآباد سنڌ 1414هه/1993ع.
76. موسوي عبدالحسين شاهه (مؤلف) "ديوان بيدل" سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال تلڪ چاڙهي حيدرآباد 1954ع.
77. مولائي شيدائي رحيمداد، "جنت سنڌ" سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو حيدرآباد سنڌ، 1985ع.
78. مولوي محمد صادق راڻيپوري (مرتب) "سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ڪراچي پاڪستان 1959ع.
79. ميرڪ يوسف، "تاريخ مظهر شاهجهاني" (ترجمو) نياز همايوني، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1979ع.
80. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "سنڌي ادب جو مختصر جائزو" عجائب اسٽور سکر 1976ع.
81. ميمڻ عبدالمجيد "سنڌي ڊاڪٽر، سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس"، روشني پبليڪيشنس ڪنڊيارو، 1996ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

82. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "لطيف جو پيغام" مهراڻ اڪيڊمي ڪراچي 1989ع.
83. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "سچل جو سنيهو" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو حيدرآباد سنڌ 1984ع.
84. ميمڻ محمد صديق، "سنڌي جي ادبي تاريخ" ڀاڱو پهريون، آر - ايڇ - احمد اينڊ برادرز حيدرآباد سنڌ 1949ع.
85. ميان محمد حسن حڪيم، "فرهنگ جعفري" (پنج حصه گڏ) ڪتب خانه شاهي بازار شڪارپور، سنڌ.
86. وفائي دين محمد، "لطف اللطيف" وفائي پبليڪيشن هائوس ڪراچي 1951ع.
87. وفائي دين محمد، "شاهه جي رسالي جو مطالعو"، وفائي پبلشنگ هائوس ڪراچي - 1962ع.

(ج) سنڌي مخزن، خاص نمبر، ادبي رسالا وغيره

88. تحفه لطيف - 1953ع.
89. تحفه لطيف - 1958ع.
90. لطيف سالگره مخزن - 1960ع.
91. لطيف سالگره مخزن - 1961ع.
92. لطيف سالگره مخزن - 1964ع.
93. لطيف سالگره مخزن - 1967ع.
94. لطيف سالگره مخزن - 1968ع.
95. ٽه ماهي سنڌي ادب، 8-1407ھ /86-1985ع.
96. ٽه ماهي "سنڌي ادب" "لطيف نمبر"، جلد (4) 1980ع.
97. ماهوار نئين زندگي جنوري 1951ع.
98. ماهوار نئين زندگي فيبروري 1952ع.
99. ماهوار نئين زندگي مئي 1954ع.
100. ماهاور نئين زندگي آڪٽوبر 1956ع.
101. ماهوار نئين زندگي سيارو 1955ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

102. ــ ماهي مهراڻ - 3-1974ع.
103. ــ ماهي مهراڻ - 1-1967ع.
104. ــ ماهي مهراڻ - 3-4-1969ع.
105. ــ ماهي مهراڻ - 1-1975ع.
106. ــ ماهي مهراڻ اپريل کان سيپٽمبر -1975ع.
107. "ڪينجهر" (4) سنڌي شعبو سنڌي يونيورسٽي 1990ع.
108. "ڪينجهر" (6) سنڌي شعبو سنڌ يونيورسٽي 1994ع - 1995ع.
109. ڪلاچي تحقيقي جنرل، جلد ٻيو، شمارو پهريون - 1999ع - شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي.
110. ڪلاچي تحقيقي جرنل، جلد ٽيون، شمارو پهريون، 2000ع - شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي.
111. نذر لطيف، محڪمه اطلاعات سنڌ - 1954ع.
112. نقش لطيف - 1977ع.
113. يادگار لطيف - 1955ع.
114. يادگار لطيف - 1960ع.
115. يادگار لطيف - 1961ع.

اردو ڪتاب

(الف) لغات ۽ انسائيڪلوپيڊياز

116. ٻٽي محمد امين (مؤلف و مرتب) "اظهر اللغات جامع"، اظهر پبلشرس، اردو بازار لاهور، 1994ع.
117. "فيروز اللغات"، فيروز سنز (پرائيويٽ) لميٽيڊ لاهور 1962ع.
118. سرهندي وارث، "علمي اردو لغت"، علمي ڪتب خانه، ڪبير اسٽريٽ، اردو بازار لاهور.
119. محمد رفيع محمد وڪيع (مؤلفين) "جامع اللغات اردو"، دارالاشاعت م قابل مولوي مسافر خانه ڪراچي.
120. سيد قاسم محمود (مدير) "اسلامي (مڪمل) انسائيڪلوپيڊيا،" شاهڪار بڪ فائونڊيشن، 1984ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ب) ٻيا مددگار ڪتاب

121. احمد شمير خان پروفيسر (مؤلف)، "اردو صنائع بدائع". نسيم بڪ ڊپو، شاهراهه قائد اعظم حيدرآباد سنڌ.

122. ارسطو، "بوطيقا" اردو ترجمه "پوئٽيڪا" مترجم عزيز احمد، انجمن ترقي اردو ادب، باٻائي اردو روڊ ڪراچي 1974ع.

123. انصاري اختر اڪبر آبادي، "شاهه عبداللطيف حيات اور شاعري". شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز حيدرآباد.

124. "تحسين اردو". ايوان ادب چوڪ، اردو بازار لاهور 1987ع.

125. "تعمير ادب" پوليمر پبليڪيشنز، راحت مارڪيٽ اردو بازار لاهور، 1983ع.

126. ٿانوي اشرف علي "جمال القرآن". قرات اڪيڊمي اردو بازار لاهور.

127. حالي الطاف حسين، "شعر و شاعري". انجمن ترقي اردو ادب اردو بازار ڪراچي 1951ع.

128. جالبي جميل ڊاڪٽر، "ارسطو سي ايليٽ تڪ". نيشنل بڪ فائونڊيشن، پريس ٽرسٽ هائوس، آءِ آءِ چندريگر روڊ ڪراچي، 1975ع.

129. جعفري سيد جلال الدين احمد، "تسير البلاغت". در مطبع انوار احمدي، واقع اله آباد مطبوع گرديد.

130. ڊي.اوليري "فلسفه اسلام" مترجم احسان احمد، نفيس اڪيڊمي ڪراچي نمبر (1).

131. رام پوري مولوي نجم الغني، "بحر الفصاحت". مطبع نول ڪشور واقع لکنو 1927ع.

132. سروري عبدالقادر، "جديد اردو شاعري". شيخ غلام علي اينڊ سنز، ڪشميري بازار لاهور 1967ع.

133. سيد علي بند عثمان هجويري، "ڪشف المحجوب". اردو ترجمه "انوار القلوب". مترجم جالنڌري ابونعيم عبدالحڪيم خان شيخ غلام علي اينڊ سنز لاهور - اشاعت دوم 1968ع.

134. عسڪري محمد حسن، "ستاره يا بادبان" مڪتبه سات رنگ ڪراچي 1963ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

135. نجم الاسلام ڊاڪٽر، "ابيات شاهہ ڪريم". انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي، سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشورو 1987ع.

136. نعماني شبلي علامہ. "شعر العجم". (پنج جلد)، نيشنل بڪ فائونڊيشن اسلام آباد پاڪستان - 1339ع.

137. نعماني شبلي علامہ. "سوانح مولانا روم". مرتب سيد عابد علي عابد، مجلس ترقي ادب لاهور 1961ع.

138. نصير احمد ناصر ڊاڪٽر. "جماليات (قرآن حڪيم ڪي روشني مين)". نيشنل بڪ فائونڊيشن. زرين آرٽ پريس. ريلوي روڊ لاهور 1976ع.

139. نقشبندي مولانا محمد نذير مجددي. "مفتاح العلوم" جلد اول شرح مثنوي مولانا روم. "شيخ غلام علي اينڊ سنز. ڪشميري بازار لاهور.

140. نقوي محمد جليل پروفيسر. "مطالعہ اقبال" علمي ڪتب خانہ اردو بازار لاهور.

141. مبارڪ علي ڊاڪٽر. "سنڌ ڪي پهچان" نگارشات لاهور - 1989ع.

142. مصري احمد حسن "زيات" پروفيسر. "تاريخ ادبيات عربي". اردو ترجمو عبدالرحمان "طاهر" سورتي -1961ع.

143. ممتاز حسين. "ادب اور شعور". اردو اڪيڊمي. ڪراچي سنڌ 1961ع.

144. ديوبندي مولانا محمود حسن (اردو ترجمہ) "قران مجيد". مدينہ برقي پريس. بجنور. يوپي 1353هہ.

145. قاضي مولانا سجاد حسين (مترجم) "مثنوي مولوي معنوي". جلد پهرين کان ڇهين تائين. فريد بڪ اسٽال 40 اردو بازار لاهور.

146. مولانا ابو الڪلام احمد. "ترجمان القرآن" (جلد اول و دوم) شيخ غلام علي اينڊ سنز پبلشرز. لاهور. حيدرآباد. ڪراچي.

147. مولانا محمد حفظ الرحمان. "قصص القرآن". حصہ اول. اداره اشاعت دينيات انارڪلي لاهور پاڪستان.

148. مولوي محمد جليل احمد (مؤلف) "انبياء قرآن" جلد دوم. علمي پرنٽنگ دهلي. 1890ع.

149. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي. "سنڌهي ادب ڪي مختصر تاريخ". مترجم حافظ خير محمد اوحدي. انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي. سنڌ يونيورسٽي پريس ڄام شورو - 1983ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فارسي ڪتاب

150. عباسي آريانپور، منوچهر آريانپور، "فرهنگ دانشگاهي" (جلد دوم) سيپهر پريس تهران 1990ع.
151. قانع مير علي شير، "مڪلي نامه" (صحيح و حواشي) حسام الدين راشدي سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1967ع.
152. مرحوم دڪتر علي اڪبر نفيسي "ناظم الاطبا" جلد اول و دوم، (1 - د) ڪتاب فروشي خيام (عربي، فارسي، ڊڪشنري)
153. محمود سعيدي پور (تاليف) "فرهنگ جديد فارسي"، ڪتاب فروش فخر رازي 1364هه.
154. محمد عبدالله خان خويشگي (مؤلف) "فرهنگ عامره" ٽائيمز پريس صدر ڪراچي - 1957ع.

عربي ڪتاب

155. "القرائد الدريته في اللغتين العربيته والانڪليريته" عربڪ انگلش ڊڪشنري - طبع في البيروت 1915ع.
156. "المنجد" (في اللغته و الادب والعلوم) الطبعته الجديدت، المطبعته الڪاٿو ليڪيته، بيروت 1956ع.
157. حافظ عماد الدين ابن ڪثير (مفسر) "تفسير ابن ڪثير" ڪارخانه تجارت آرام باغ ڪراچي.
158. فيرواز آبادي محمد بن يعقوب، "القاموس المحيط"، الطبعته الثانيه، مؤسسته الرسالته - بيروت 1407هه.
159. قاموس القاري انڪليزي - عربي، دار الجامعه اڪسفورڊ 1984ع.
160. محمد بن ابي بڪر "مختار الصحاح"، مؤسسته الرسالته، طبع في البيروت 1413هه.

هندي ڪتاب

161. شريمد گوسوامي تلسي داس، "تلسي رامائڻ سچتر"، شري رام چرت مانس، ديهاتي پستڪ ڀنڊار، چوڪ پڙشابول، چاوڙي بزار دهلي.
162. شانتي سيٺي، "سنت ڪبير" (شري ويريندر سيٺيءَ جي انگريزي ڪتاب "Kabir, the weaver of god's name" تي مبني) راڌا سوامي ست سنگ بياس، جالنڌر 1993ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ENGLISH BOOKS

Section (A) Dictionaries

163. John Shakespere, "Urdu-English & English-Urdu Dictionary", Sang-e-Meel Publication Lahore - 1986.

164. John, T. Plates, "A Dictionary of Urdu, Classical Hindi & English", Sang-e-Meel Publications Karachi, 1983.

165. Judy Parsal & Bill Trumble, "The oxford English Reference Dictionary", Oxford University Press, Oxford, New York - 1950.

166. Macdonald, A.M, Editor, "Chambers Twenteeth Century Dictionary, Revised Edition, W&R Chambers Ltd, 1977.

167. "Persian - Arabic - English Dictionary", Sang-e-Meel Publication Lahore 1984.

168. Qureshi Bashir Ahmed, "Twenteeth Century Practical English to English & Urdu Dictionary", Katabistan Publishing company, Lahore.

169. "The American Heritage Dictionary & English Language", 3rd Edition, Higheton, Meffen Company 1992.

170. "The Consise Oxford Dictionary of current English, 8thk Edition, Clarondon Press oxford 1990.

SECTION (B)
Encyclopaedia

171. "Encyclopaedia of Brittanica" Vol: 5, Encyclopaedia Brittanian Ltd, Chicago-London-Toronto-1960.

172. "Hutchinson's New 20th Century Encyclopaedia", With Revised Edition, Edited by E.M. Horsley, Huchinsonns & Company Ltd. 1964, 1970.

173. Merriam Webester's, "Encyclopaedia of Liteature", Merriam Webester incorporated Spring field Massachussets, U.S.A.

174. "The Encyclopaedia Americana", International Edition Vol: 18 Lanington avenue New York.

175. "The Hutchinson Encylopaedia" New Edition, Book Club Associates by Hellicon Publishing Ltd. 1992.

176. "The MacMillan Enclyclopaedia", New Edition, Market House Books Ltd: Ilisburg, 1981-1986.

177. "Webster's New World Encylopaedia", Revised Edition of 9th Edition, Prentise Hall, 15 Chambers Circle N.Y. 1992.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

SECTION (C)
Other Books

178. Ahmed Nabi Khan (Editor) "International Symposium on Moen-jo-Daro, 1973", National Book Foundation Karachi-1975.

179. Arberry Arther John, "Discourses of Rumi" London 1961.

180. Arberry A.J, "Sufism", George Allen & Unwin Ltd London IInd impression 1956.

181. Baloch Nabi Bux Dr:, "Sindh through the Centuries" A Panaromic review, Karachi, 1975.

182. Brown E.g, "Literary History of Persia", Voo: I Cambridge University Press 1956.

183. Bahri Hardev, "Persian Influence on Hindi", Bharti Press Publications, Allah Abad 1960.

184. Dogar Tufail Ahmed, "Standard General Knowlege", Kishwar Publications, Urdu Bazar Lahore.

185. Gulraj Jethanand Persam, "Sindh & Its Sufies", Sang-e-Meel Publications Lahore-1979.

186. G. Isac"Background of Modern Poetry", London 1951.

187. Jotwani Motilal, "Shah Latif, His Life & Work", University of Delhi, 1975.

188. Lalwani Lilaram Watanmal, "The Life, religion & poetry of Shah Latif", Sang-e-Meel Publications Lahore-1987.

189. Levy, R. "Persian Literature", Oxford University Press London 1956.

190. Nicholson, Ronald Alleyne, "Literary History of Arabs", Cambirdge University Press, 1961.

191. Nicholson, R.A, "Selected Poems from Dewan-e-Shams-e-Tabrez", Cambridge University Press, 1961.

192. Nicholson, R.A, "Studies in Islamic Mysticism" Cambridge University Press, Reprinted, 1967.

193. Paul Harvey, "The Oxford Companion to English Literature "4th Edition Clarandon Press Oxford 1967.

194. Paul Harvey,"The Oxford Companion to Classical Literature" Clarandon Press Oxford, 1967.

195. "Princely General Knowledge "Prince Book Depot, Chowk Urdu Bazar Lahore 1990-91.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

196. Qazi I.I "Shah Abdul Latif, An introduction to His Art", Sindhi Adbi Board, Hyderabad Sindh.

197. Richardson, I.,A, "Principles of Literary Criticism", London-1961.

198. Saniders' Discovery of Poetry", New Jerry 1967.

199. Sayed Dur-e-Shahwar Dr. "The poetry of Shah Abdul Latif", Sindhi Adabi Board Jamshoro/Hyderabad, 1988.

200. Schimmel A.M " Mystical Dimensions of Islam", Chappel Hill 1978.

201. Schimmel, A.M, "Pain & Grace", Leiden 1976.

202. Schimmel AM., "The Triumphel Sun", A Study of the Works of Jalaluddin Rumi, London-Hague 1990.

203. William Henery Hudson, "An Introduction to the Study of Literature", and Edition George & Harrap & Comp Ltd: Oxford University Press 1970.

204. William C. Chittick, "The Sufi Path of Love" State University of New York Press Albany 1983.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سنڌس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آسانيءَ سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو ڀرپور ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book